

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ARAP GRAMERCİLERİN GÖZÜNDEN MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİ
GRAMERİ

Doktora Tezi

Âdem BULUT

Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı

İZMİR

2024

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ARAP GRAMERCİLERİN GÖZÜNDEN MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİ
GRAMERİ

Doktora Tezi

Âdem BULUT

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN
İkinci Tez Danışmanı: Prof. Dr. Zeki KAYMAZ

Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı
Türk Dili ve Lehçeleri Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “*Arap Gramercilerin Gözünden Memlûk-Kıpçak Türkçesi Grameri*” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel ahlâk ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlar gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Âdem BULUT

ÖN SÖZ

1250-1517 yılları arasında Mısır'da kurulan Memlûk-Kıpçak Devleti'nin yöneticilerinin Türk olması dolayısıyla yönetici kesim ve halk arasında anlaşmazlığın giderilmesi ve Araplar ile Türkler arasında iletişimin sağlanabilmesi için Arap kökenli dil bilginleri tarafından Araplara Türk dilini öğretmek amacıyla bazı eserler yazılmıştır. Bu eserlerden kimileri sadece sözlük niteliğindeyken kimi eserler de sözlük bölümünün yanında dil bilgisi kurallarını açıklayan sözlük-dil bilgisi tarzında hazırlanmış metinlerdir.

Bu çalışma ise bu dönemde yazılan “*Kitābu'l İdrāk li- Lisāni'l Etrāk*”, “*Et-Tuhfetü'z- Zekiyye fi'l Luġati't Turkiyye*” ve “*El-Kavâninü'l-küllîye Li- Zabti'l Lüġati't Turkiyye*” adlı metinler üzerine temellendirilmiştir. Bu eserler, içerdikleri dil bilgisi konularının geniş oranda olması bakımından diğer eserlerden ayrılmaktadır. Bu nedenle sözü geçen üç eser, çalışmanın başlangıç noktasını oluşturmuştur.

Bu eserlerin müelliflerinin verdikleri bilgiler, her zaman doğru olmayıp kimi konularda bilgi karışıklıkları meydana gelmiş ve müellifler, bazı konuları birbirine karıştırarak anlatmışlardır. Bu çalışma da müelliflerin vermiş oldukları bilgilerin ne ölçüde doğru olduğunu incelemeyi amaç edinmiştir. Ancak çalışmanın tek amacı da bu değildir. Çalışma sayesinde Arap gramercilerin Memlûk-Kıpçak Türkçesini ne kadar doğru anlatabildikleri ortaya konacaktır. Bunun yanında Türk dili olan Türkmence ile Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden Memlûk-Kıpçak Türkçesine geçen unsurların elenmesi yoluyla dönemin asıl dil malzemesinin de ortaya konması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda bir Türk dili olan Türkmence ve Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden Memlûk-Kıpçak Türkçesine geçen biçim bilgisi ve cümle bilgisi düzeyindeki unsurlar çalışmanın dışında bırakılmıştır. Öte yandan bu dillere ait söz varlığından ödünçlenen kelimelerdeki ses değişimleri, ağız farklılıklarını tespit etmede bizlere yol gösterdiğinden çalışmada bunlara yer verilmiştir.

24.05.2024

Âdem BULUT

ÖZET

Arap Gramercilerin Gözünden Memlûk Kıpçak Türkçesi Grameri isimli tez çalışması, 13-16. yüzyıllar içerisinde Mısır-Suriye sahasında konuşulmuş olan Memlûk-Kıpçak Türkçesinin Arap gramercileri tarafından nasıl anlatıldığını ve verdikleri bilgilerin ne oranda doğru olduğunu ortaya koymak için hazırlanmış bir çalışmadır.

Çalışmada *Kitābu'l İdrāk li- Lisāni'l Etrāk* (Kİ), *Et- Tuhfetü'z- Zekiyye fi'l Luğati't Turkiyye* (TZ) ve *El-Kavâninü'l-küllîye Li- Zabti'l Lügati't Turkiyye* (KK) isimli eserler, Arapçadan Türkçeye çevrilmiş, fişleme yöntemiyle bütün veriler ayrı ayrı tasnif edildikten sonra ilgili konu başlıklarına yerleştirilmiş ve ilgili konu hakkında günümüzde yapılmış dil bilgisi kitaplarından bilgiler verilerek müelliflerin verdikleri bilgilerle uygunluğu değerlendirilmiştir.

Tez çalışmasında Memlûk-Kıpçak Türkçesi dil malzemesini ortaya koymak adına eserlerde verilen Türkmence ve diğer dillerden ödünçlenen/alınan unsurlar, kapsam dışı bırakılmıştır. Sadece ses bilgisi incelemesi bölümünde ağız farklılıklarının ispatı için Memlûk-Kıpçak Türkçesine geçmiş bazı kelimeler, değerlendirmeye alınmıştır. Böylelikle de Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde belki bugün dil/diyalekt olarak adlandırabileceğimiz; fakat dönem içerisinde ağız olarak kabul etmemiz gereken farklılıklar, ortaya konmuştur.

Çalışma, “Giriş” bölümü hariç 4 bölümden oluşmaktadır:

Girişte tez çalışmasının yöntemi, kapsamı gibi genel bilgilere yer verilmiştir. Birinci bölümde de yabancılara Türkçe öğretiminin kısa tarihinden, gramer, gramer yazımı ve öğretiminden, Kıpçaklar ile Memlûk-Kıpçak Türklerinden, çalışmaya esas olan üç eser hakkında bilgi ve bunlar üzerine yapılmış çalışmalardan ve Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlük ve gramer eserleri üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir.

İkinci bölüm ise üç alt ana başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde müelliflerin verdikleri bilgiler, “ses bilgisi”, “biçim bilgisi” ve “cümle bilgisi (söz dizimi)” açısından incelenmiş ve bilgilerin doğruluk yanlışlıkları hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.

Üçüncü bölüm, “*Arap gramercilerin Türk dilini öğretim yönteminin değerlendirilmesi*” başlığını taşımakta olup kendi içerisinde 4 alt başlığa ayrılmaktadır. Bu dört alt başlıkta müelliflerin Memlûk-Kıpçak Türkçesini öğretmede uyguladıkları

yöntemler, ses bilgisi, biçim bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı açısından ayrı ayrı değerlendirilmiş olup yapılan anketlerle bu veriler desteklenmeye çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde ise genel değerlendirmelerle birlikte yapılan tespitler verilmiş ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Memlûk-Kıpçak Türkçesi, Mısır-Suriye Sahası, Türk Dili, Gramer, Arap Gramerciler, Yabancılar Türkçe Öğretimi.

ABSTRACT

Thesis titled “Mamluk Kipchak Turkish Grammar from the Perspective of Arab Grammarians”, it is a study prepared to reveal how Mamluk-Kipchak Turkish, which was spoken in the Egypt-Syria area between 13th and 16th centuries, was explained by Arab grammarians and to what extent the information they gave was accurate.

In the study, *Kitābu'l İdrāk li- Lisāni'l Etrāk* (Kİ), *Et- Tuhfetü'z- Zekiyye fi'l Luġati't Turkiyye* (TZ) and *El-Kavâninü 'l-küllîye Li- Zabti 'l Lüġati 't Turkiyye* (KK) were translated from Arabic to Turkish, and after all the data were classified separately by the profiling method, they were placed under the relevant subject headings, and information about the relevant subject was given from today's grammar books and its compatibility with the information given by the authors was evaluated.

In this study, in order to reveal the Mamluk-Kipchak Turkish language material, elements, were given in the Works, borrowed from Turkmen and other languages eliminated. Only in the phonetics analysis section, some words transferred to Mamluk-Kipchak Turkish were taken into consideration to prove the dialect differences. Thus, in the Mamluk-Kipchak Turkish period, what we may today call language or dialect; however, during the Mamluk-Kipchak Turkish period, differences that we should accept as dialects were revealed.

The study consists of 4 parts besides the introduction part:

In the introduction, general information such as the method and scope of the thesis study were given.

Then, in the first part, the brief history of teaching Turkish to foreigners, grammar, grammar writing and teaching, Kipchaks and Mamluk-Kipchak Turks, information about the three works that are the basis of the study and studies on them, and Mamluk-Kipchak Turkish dictionary and studies on grammar works were mentioned.

The second part consists of three sub-headings. In this section, the information given by the authors was examined in terms of "phonology", "morphology" and "syntax" and explanations were made about the accuracy and inaccuracies of the information.

The third chapter is titled "Evaluation of the Turkish language teaching methods of Arabic grammarians" and is divided into 4 subheadings. Under these four subheadings,

the methods used by the authors in teaching Mamluk-Kipchak Turkish were evaluated separately in terms of phonology, morphology, sentence knowledge and vocabulary, and these data were tried to be supported by surveys.

In the conclusion, findings along with general evaluations are given and suggestions are made.

Key Words: Mamluk-Kipchak Turkish, Egypt-Syria Region, Turkish, Grammar, Arab Grammarians, Teaching Turkish to Foreigners.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ.....	xxiii
ÇEVİRİ YAZI ALFABESİ.....	xxvi
KISALTMALAR	xxvii
GİRİŞ	1
Konu.....	1
Amaç	1
Yöntem.....	2
Kapsam-Sınırlılıklar.....	3
I. BÖLÜM.....	5
YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİM TARİHİ, GRAMER VE KIPÇAKLAR İLE MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKLERİ	5
1.1. Yabancılar Türkçe Öğretiminin Kısa Tarihi	5
1.2. Gramer Terimi, Yazımı ve Öğretimi.....	10
1.3. Kıpçaklar	12
1.3.1. Memlûk-Kıpçak Türkleri	18
1.3.2. Kıpçak Türkçesi	20
1.3.3. İncelemeye Esas Olan Kaynaklar.....	22
1.3.3.1. Kitābu’l İdrāk Lī-Līsāni’l Etrāk	22
1.3.3.2. Et Tuḥfetu’z Zekīyye Fī’l Luġati’t Turkīyye	26
1.3.3.3. El Ḳavāninü’l Külliye lī-Ḥabti’l Luġati’t Turkiyye	28
1.3.4. Memlûk-Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Sözlük ve Gramer Kitaplarının Günümüz Çalışmalarında Konu Ediliş Şekilleri.....	29
1.3.4.1. Kıpçak Sahası Ürünlerinin Gramer Çalışmalarına Konu Edilişi	29
1.3.4.2. Memlûk-Kıpçak Türkçesi Eserlerinin Yabancılar Türkçe Öğretimi Çalışmalarına Konu Edilişi	32
1.3.4.3. Memlûk-Kıpçak Türkçesi Eserlerini Söz Varlığı Açısından Ele Alan Çalışmalar	32
II. BÖLÜM.....	35

İNCELEME	35
2.1. Ses Bilgisi	35
2.1.1. Ünlüler	43
2.1.1.1. Normal Süreli Ünlüler.....	45
2.1.1.1.1. /a/ Ünlüsü	45
2.1.1.1.2. /e/ Ünlüsü	47
2.1.1.1.3. /è/ Ünlüsü	48
2.1.1.1.4. /ä/ Ünlüsü	51
2.1.1.1.5. /ı/ Ünlüsü.....	52
2.1.1.1.6. /i/ Ünlüsü.....	53
2.1.1.1.7. /o/ Ünlüsü.....	55
2.1.1.1.8. /ö/ Ünlüsü.....	56
2.1.1.1.9. /u/ Ünlüsü.....	57
2.1.1.1.10. /ü/ Ünlüsü.....	59
2.1.1.2. Uzun Ünlüler.....	60
2.1.1.2.1. Birincil Uzun Ünlüler.....	61
2.1.1.2.1.1. /ā/ Ünlüsü	62
2.1.1.2.1.2. /ē/ Ünlüsü	62
2.1.1.2.1.3. /□ / Ünlüsü.....	62
2.1.1.2.1.4. /ī/ Ünlüsü.....	63
2.1.1.2.1.5. /î / Ünlüsü.....	63
2.1.1.2.1.6. /ō/ Ünlüsü	63
2.1.1.2.1.7. /ō̄ / Ünlüsü.....	64
2.1.1.2.1.8. /ū/ Ünlüsü.....	64
2.1.1.2.1.9. /ū̄/ Ünlüsü.....	65
2.1.1.2.2. İkincil Uzun Ünlüler	65
2.1.1.3. Ünlü Uyumları	66
2.1.1.3.1. Büyük Ünlü Uyumu	66
2.1.1.3.2. Küçük Ünlü Uyumu	69
2.1.1.4. Ünlü Değişmeleri	72
2.1.1.4.1. Türkçe Kelimelerde Görülen Ünlü Değişmeleri	73
2.1.1.4.1.1. Normal Süreli Ünlülerde Görülen Ünlü Değişmeleri	73

2.1.1.4.1.1.1. İnce Sıradan Kalın Sıraya Geçme	73
2.1.1.4.1.1.2. Kalın Sıradan İnce Sıraya Geçme	73
2.1.1.4.1.1.3. Yuvarlaklaşma.....	74
2.1.1.4.1.1.4. Düzleşme.....	75
2.1.1.4.1.1.5. Yer Değiştirme	75
2.1.1.4.1.1.6. Daralma	76
2.1.1.4.1.1.7. Genişleme.....	76
2.1.1.4.1.1.8. Türeme	77
2.1.1.4.1.1.9. Düşme	77
2.1.1.4.1.1.10. Hece Düşmesi	79
2.1.1.4.1.1.11. Ünlülerin Ünsüzlere Değişmesi	80
2.1.1.4.1.1.12. Farklı Ağız Özelliği Gösteren Ünlüler.....	82
2.1.1.4.1.1.12.1. /a/ ve /o/ Ağızları.....	83
2.1.1.4.1.1.12.2. /e/ ve /ö/ Ağızları.....	84
2.1.1.4.1.1.12.3. /a/ ve /ı/ Ağızları	85
2.1.1.4.1.1.12.4. /e/ ve /i/ Ağızları	85
2.1.1.4.1.1.12.5. /i/ ve /ü/ Ağızları	85
2.1.1.4.1.1.12.6. /ı/ ve /u/ Ağızları	86
2.1.1.4.1.1.12.7. /a/ ve /u/ Ağızları.....	86
2.1.1.4.1.1.12.8. /e/ ve /ü/ Ağızları.....	87
2.1.1.4.1.2. Uzun Ünlülü Kelimelerde Görülen Ünlü Değişmeleri.....	87
2.1.1.4.1.2.1. /ā/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri	88
2.1.1.4.1.2.2. /ē/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri	89
2.1.1.4.1.2.3. /□ / Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri	90
2.1.1.4.1.2.4. /ī/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri	91
2.1.1.4.1.2.5. /î / Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri	91
2.1.1.4.1.2.6. /ō/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri	92
2.1.1.4.1.2.7. /ō̄ / Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri	93
2.1.1.4.1.2.8. /ū/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri	94
2.1.1.4.1.2.9. /ū̄/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri	94
2.1.1.4.2. Alıntı Kelimelerde Görülen Ünlü Değişmeleri	95
2.1.1.4.2.1. İnce Sıradan Kalın Sıraya Geçme	96

2.1.1.4.2.2. Kalın Sıradan İnce Sıraya Geçme	96
2.1.1.4.2.3. Yuvarlaklaşma.....	97
2.1.1.4.2.4. Düzleşme.....	97
2.1.1.4.2.5. Daralma	97
2.1.1.4.2.6. Genişleme.....	97
2.1.1.4.2.7. Türeme	97
2.1.1.4.2.8. Düşme	97
2.1.2. Ünsüzler	97
2.1.2.1. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Ünsüzlerin Yazımı	106
2.1.2.1.1. Dudak Ünsüzleri.....	106
2.1.2.1.1.1. Çift Dudak Ünsüzleri	106
2.1.2.1.1.1.1. /b/ Ünsüzü	106
2.1.2.1.1.1.2. /p/ Ünsüzü	107
2.1.2.1.1.1.3. /m/ Ünsüzü	109
2.1.2.1.1.2. Diş Dudak Ünsüzleri.....	109
2.1.2.1.1.2.1. /f/ Ünsüzü.....	109
2.1.2.1.1.2.2. /v/ Ünsüzü	110
2.1.2.1.2. Diş eti Ünsüzleri.....	110
2.1.2.1.2.1. /d/ Ünsüzü	110
2.1.2.1.2.2. /t/ Ünsüzü	112
2.1.2.1.2.3. /l/ Ünsüzü	112
2.1.2.1.2.4. /n/ Ünsüzü	113
2.1.2.1.2.5. /r/ Ünsüzü.....	114
2.1.2.1.2.6. /s/ Ünsüzü.....	114
2.1.2.1.2.7. /z/ Ünsüzü	115
2.1.2.1.2.8. /đ/ Ünsüzü	115
2.1.2.1.3. Diş Eti Arkası Ünsüzleri	116
2.1.2.1.3.1. /c/ Ünsüzü	116
2.1.2.1.3.2. /ç/ Ünsüzü	116
2.1.2.1.4. Damak Ünsüzleri.....	117
2.1.2.1.4.1. Ön Damak Ünsüzleri.....	118
2.1.2.1.4.1.1. /y/ Ünsüzü	118

2.1.2.1.4.1.2. /k/ Ünsüzü	118
2.1.2.1.4.1.3. /g/ Ünsüzü	118
2.1.2.1.4.2. Art Damak Ünsüzleri	119
2.1.2.1.4.2.1. /k/ Ünsüzü	119
2.1.2.1.4.2.2. /ğ/ Ünsüzü	120
2.1.2.1.4.2.3. /ŋ/ Ünsüzü	120
2.1.2.1.5. Gırtlak Ünsüzleri	121
2.1.2.1.5.1. /h/~/h/~/h/ Ünsüzü	121
2.1.2.2. Ünsüz Değişimleri	122
2.1.2.2.1. Türkçe Kelimelerde Görülen Ünsüz Değişimleri	122
2.1.2.2.1.1. Ünsüz Düşmesi	122
2.1.2.2.1.2. Ünsüz Türemesi	125
2.1.2.2.1.3. Ünsüz İkizleşmesi	130
2.1.2.2.1.4. Yer Değiştirme	131
2.1.2.2.1.5. Değişme	131
2.1.2.2.1.5.1. /b/~/p/~/v/~/f/ değişmesi	134
2.1.2.2.1.5.2. /b/~/m/ değişmesi	134
2.1.2.2.1.5.3. /b/~/y/ değişmesi	134
2.1.2.2.1.5.4. /ç/~/ş/ değişmesi	134
2.1.2.2.1.5.5. /d/~/y/	135
2.1.2.2.1.5.6. /ğ/~/v/~/y/~/0/	135
2.1.2.2.1.5.7. /g/~/v/~/y/~/0/	135
2.1.2.2.1.5.8. /k/~/ğ/ değişmesi	135
2.1.2.2.1.5.9. /k/~/h/~/h/ değişmesi	136
2.1.2.2.1.5.10. /k/~/t/ değişmesi	136
2.1.2.2.1.5.11. /ŋ/~/ğ/~/v/~/0/ değişmesi	136
2.1.2.2.1.5.12. /s/~/ş/ değişmesi	136
2.1.2.2.1.5.13. /ş/~/ç/ değişmesi	136
2.1.2.2.2. Alıntı Kelimelerde Görülen Ünsüz Değişimleri	137
2.1.2.2.2.1. Ünsüz Düşmesi	137
2.1.2.2.2.2. Yer Değiştirme	137
2.1.2.2.2.3. Değişme	137

2.1.2.2.2.3.1. /b/ > /f/	137
2.1.2.2.2.3.2. /b/ > /p/	137
2.1.2.2.2.3.3. /b/ > /v/	137
2.1.2.2.2.3.4. /ç/ > /ş/	138
2.1.2.2.2.3.5. /c/ > /k/	138
2.1.2.2.2.3.6. /d/ > /y/	138
2.1.2.2.2.3.7. /f/ > /v/	138
2.1.2.2.2.3.8. /ğ/ > /k/	138
2.1.2.2.2.3.9. /h/ > /k/ ~ /ğ/	138
2.1.2.2.2.3.10. /m/ > /b/	139
2.1.2.2.2.3.11. /p/ > /b/	139
2.1.2.2.2.3.12. /s/ > /ç/ ~ /ş/	139
2.1.2.2.2.3.13. /z/ > /t/ ~ /d/	139
2.1.2.3. Farklı Ağız Özelliği Gösteren Kelimeler	139
2.1.2.3.1. /b/ ~ /p/ ~ /f/ Ağızları	141
2.1.2.3.2. /ç/ ~ /ş/ Ağızları	141
2.1.2.3.3. /ğ/ ~ /v/ ~ /y/ Ağızları	142
2.1.2.3.4. /ğ/ ~ /k/ Ağızları	142
2.1.2.3.5. /k/ ~ /h/ Ağızları	143
2.1.2.3.6. /η/ ~ /ğ/ ~ /v/ Ağızları	143
2.2. Biçim Bilgisi	143
2.2.1. Anlamlı Biçimbirimler	146
2.2.1.1. İsimler	146
2.2.1.1.1. Özel İsimler ve Cins/Tür İsimleri	147
2.2.1.1.1.1. Basit İsimler	148
2.2.1.1.1.2. Birleşik İsimler	148
2.2.1.1.1.2.1. İsim+İsim Yapısındakiler	148
2.2.1.1.1.2.2. İsim+Fiil Yapısındakiler	149
2.2.1.1.1.3. Fiilden Türemiş İsimler	149
2.2.1.1.2. Sıfatlar	149
2.2.1.1.2.1. Yapılarına Göre Sıfatlar	153
2.2.1.1.2.1.1. Basit Sıfatlar	154

2.2.1.1.2.1.2. Türemiş Sıfatlar.....	154
2.2.1.1.2.1.2.1. +IUğ/+IU eki ile türemiş olanlar	154
2.2.1.1.2.1.2.2. +IUk eki ile türemiş olanlar	155
2.2.1.1.2.1.2.3. +sIz/+sUz eki ile türemiş olanlar	155
2.2.1.1.2.1.2.4. +cI/+cU eki ile türemiş olanlar	156
2.2.1.1.2.1.2.5. +dA+ki eki ile türemiş olanlar	156
2.2.1.1.2.1.2.6. +DAn eki ile türemiş olanlar.....	156
2.2.1.1.2.1.2.7. –ç+ eki ile türemiş olanlar.....	156
2.2.1.1.2.1.2.8. –ğAn+ eki ile türemiş olanlar.....	157
2.2.1.1.2.1.2.9. –AğAn+ eki ile türemiş olanlar.....	157
2.2.1.1.2.1.2.10. –(I)k+/- (U)k+ eki ile türemiş olanlar	158
2.2.1.1.2.1.2.11. –mİş sıfat-fiil eki ile türemiş olanlar.....	158
2.2.1.1.2.1.3. Pekiştirme Sıfatları.....	158
2.2.1.1.2.2. İşlevlerine Göre Sıfatlar	159
2.2.1.1.2.2.1. Niteleme Sıfatları	159
2.2.1.1.2.2.2. Belirtme Sıfatları.....	160
2.2.1.1.2.2.2.1. İşaret Sıfatları.....	160
2.2.1.1.2.2.2.2. Sayı Sıfatları.....	163
2.2.1.1.2.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları	163
2.2.1.1.2.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları	165
2.2.1.1.2.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları	165
2.2.1.1.2.2.2.2.4. Kesirli Sayı Sıfatları.....	166
2.2.1.1.2.2.2.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları	167
2.2.1.1.2.2.2.3. Soru Sıfatları	168
2.2.1.1.2.2.2.4. Belirsizlik Sıfatları	170
2.2.1.1.2.3. Sıfatlarda Derecelendirme.....	172
2.2.1.1.3. Zamirler.....	174
2.2.1.1.3.1. Kişi Zamirleri.....	174
2.2.1.1.3.2. İşaret Zamirleri.....	179
2.2.1.1.3.3. Dönüşlülük Zamirleri.....	180
2.2.1.1.3.4. Soru Zamirleri	182
2.2.1.1.3.5. Belirsizlik Zamirleri	185

2.2.1.1.4. Zarflar.....	186
2.2.1.1.4.1. Zaman Zarfları	187
2.2.1.1.4.2. Mekân Zarfları	189
2.2.1.1.4.3. Miktar Zarfları.....	192
2.2.1.1.4.4. Durum Zarfları	192
2.2.1.1.4.5. Soru Zarfları	193
2.2.1.1.5. Fiiller	196
2.2.1.1.5.1. Yapıları Bakımından Fiiller	199
2.2.1.1.5.1.1. Basit Fiiller.....	199
2.2.1.1.5.1.2. Türemiş Fiiller.....	200
2.2.1.1.5.1.3. Birleşik Fiiller	202
2.2.1.1.5.2. Anlamları Bakımından Fiiller	208
2.2.1.1.5.2.1. Temel Fiiller.....	208
2.2.1.1.5.2.2. Yardımcı Fiiller.....	208
2.2.2. Görevli Biçimbirimler.....	214
2.2.2.1. Edatlar	214
2.2.2.2. Bağlaçlar	225
2.2.2.3. Soru	228
2.2.2.4. Olumsuzluk	232
2.2.2.5. Çekim Ekleri	238
2.2.2.5.1. İsim Çekim Ekleri	238
2.2.2.5.1.1. Çokluk.....	238
2.2.2.5.1.2. İyelik Ekleri.....	241
2.2.2.5.1.3. İsim Durum Ekleri.....	243
2.2.2.5.1.3.1. İsmi Yalın Durumu	245
2.2.2.5.1.3.2. Ayrılma Durum Eki	246
2.2.2.5.1.3.3. Belirtme Durum Eki.....	247
2.2.2.5.1.3.4. Bulunma Durum Eki	249
2.2.2.5.1.3.5. Eşitlik Durum Eki	251
2.2.2.5.1.3.6. Tamlayan Durum Eki.....	252
2.2.2.5.1.3.7. Yön Gösterme Durum Eki	253
2.2.2.5.1.3.8. Yönelme Durum Eki	254

2.2.2.5.1.3.9. Vasıta Durum Eki.....	257
2.2.2.5.1.4. Aitlik Eki.....	258
2.2.2.5.2. Fiil Çekim Ekleri.....	259
2.2.2.5.2.1. Kişi ve Sayı	260
2.2.2.5.2.1.1. I. Tip (zamir kökenli) Kişi Ekleri.....	260
2.2.2.5.2.1.2. II. Tip (iyelik kökenli) Kişi Ekleri	262
2.2.2.5.2.1.3. III. Tip Kişi Ekleri.....	264
2.2.2.5.2.2. Fiilde Zaman	265
2.2.2.5.2.3. Kip.....	266
2.2.2.5.2.3.1. Bildirme Kipleri	266
2.2.2.5.2.3.1.1. Belirli Geçmiş Zaman Kipi	266
2.2.2.5.2.3.1.2. Belirsiz Geçmiş Zaman Kipi.....	273
2.2.2.5.2.3.1.3. Geniş Zaman Kipi	275
2.2.2.5.2.3.1.4. Şimdiki Zaman Kipi.....	279
2.2.2.5.2.3.1.5. Gelecek Zaman Kipi	280
2.2.2.5.2.3.2. Tasarlama Kipleri.....	283
2.2.2.5.2.3.2.1. Emir-İstek Kipi	284
2.2.2.5.2.3.2.2. Şart Kipi	288
2.2.2.5.2.3.2.3. Gereklilik Kipi	296
2.2.2.5.2.3.3. Birleşik Kipli Fiiller	297
2.2.2.5.2.3.3.1. Basit Birleşik Kipli Fiiller.....	297
2.2.2.5.2.3.3.1.1. Hikâye	297
2.2.2.5.2.3.3.1.1.1. Belirli Geçmiş Zaman Kipinin Hikâyesi.....	297
2.2.2.5.2.3.3.1.1.2. Belirsiz Geçmiş Zaman Kipinin Hikâyesi	297
2.2.2.5.2.3.3.1.1.3. Geniş Zaman Kipinin Hikâyesi.....	298
2.2.2.5.2.3.3.1.1.4. Gelecek Zaman Kipinin Hikâyesi	298
2.2.2.5.2.3.3.1.1.5. Şart Kipinin Hikâyesi.....	298
2.2.2.5.2.3.3.1.2. Şart	298
2.2.2.5.2.3.3.1.2.1. Belirli Geçmiş Zaman Kipinin Şartı	298
2.2.2.5.2.3.3.1.2.2. Belirsiz Geçmiş Zaman Kipinin Şartı	298
2.2.2.5.2.3.3.1.2.3. Geniş Zaman Kipinin Şartı.....	299
2.2.2.5.2.3.3.1.2.4. Gelecek Zaman Kipinin Şartı.....	299

2.2.2.5.2.3.3.2. Katmerli Birleşik Kipli Fiiller	299
2.2.2.6. Yapım Ekleri	301
2.2.2.6.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	301
2.2.2.6.1.1. /+A+/	301
2.2.2.6.1.2. /+AGU+/~/AvU~/~/Av/	301
2.2.2.6.1.3. /+Ak+/	301
2.2.2.6.1.4. /+An+/	302
2.2.2.6.1.5. /+Ar+/~/+şAr+/	302
2.2.2.6.1.6. /+(A)Ç+/	303
2.2.2.6.1.7. /+ÇA+/	303
2.2.2.6.1.8. /+ÇAk+/	304
2.2.2.6.1.9. /+ÇI+/	305
2.2.2.6.1.10. /+DAk+/	306
2.2.2.6.1.11. /+DAm+/	306
2.2.2.6.1.12. /+DAş+/	306
2.2.2.6.1.13. /+DUk+/	307
2.2.2.6.1.14. /+DUrUk+/	307
2.2.2.6.1.15. /+DUz+/	307
2.2.2.6.1.16. /+GA+/	308
2.2.2.6.1.17. /+GAç+/~/+GIç+/~/+GUç+/	308
2.2.2.6.1.18. /+GAn+/	308
2.2.2.6.1.19. /+GI+/	308
2.2.2.6.1.20. /+GI+/~/+GU+/~/+KI+/~/+KU/	309
2.2.2.6.1.21. /+GI+/~/+GU+/~/+KI+/~/+KU/	309
2.2.2.6.1.22. /+k+/	309
2.2.2.6.1.23. /+KInA+/	309
2.2.2.6.1.24. /+l+/	311
2.2.2.6.1.25. /+lA+/	311
2.2.2.6.1.26. /+lAn+/	312
2.2.2.6.1.27. /+lAk+/~/+lAv+/	312
2.2.2.6.1.28. /+lAyIn+/	312
2.2.2.6.1.29. /+lIG+/~/+lUG+/	312

2.2.2.6.1.30. /+lIK+/~/+lUK+/	314
2.2.2.6.1.31. /+mAç+/	316
2.2.2.6.1.32. /+mİş+/	316
2.2.2.6.1.33. /+n+/	316
2.2.2.6.1.34. /+(I)ncI+/	316
2.2.2.6.1.35. /+nAk+/	317
2.2.2.6.1.36. /+rAk+/	317
2.2.2.6.1.37. /+sAk+/	319
2.2.2.6.1.38. /+sIk+/~/+sUk+/	319
2.2.2.6.1.39. /+sUl+/	319
2.2.2.6.1.40. /+sIz+/~/+sUz+/	319
2.2.2.6.1.41. /+şIn+/	320
2.2.2.6.1.42. /+t+/	320
2.2.2.6.1.43. /+tUk+/	320
2.2.2.6.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri.....	320
2.2.2.6.2.1. /-A+/	320
2.2.2.6.2.2. /-Aç+/	321
2.2.2.6.2.3. /-AGAn+/	321
2.2.2.6.2.4. /-Ak+/	322
2.2.2.6.2.5. /-Am+/	322
2.2.2.6.2.6. /-An+/	323
2.2.2.6.2.7. /-AnAk+/	323
2.2.2.6.2.8. /-Ç+/	323
2.2.2.6.2.9. /-çI+/	323
2.2.2.6.2.10. /-ÇAk+/	323
2.2.2.6.2.11. /-ÇUk+/	324
2.2.2.6.2.12. /-dAk+/	324
2.2.2.6.2.13. /-dI+/~/-dU+/	324
2.2.2.6.2.14. /-dUk+/	324
2.2.2.6.2.15. /-G+/~/-K+/~/-v+/	324
2.2.2.6.2.16. /-GA+/	325
2.2.2.6.2.17. /-GAç+/~/-GIç+/~/-GUç+/~/-vUç+/	326

2.2.2.6.2.18. /-GAk+/	326
2.2.2.6.2.19. /-GAn+/	326
2.2.2.6.2.20. /-GI+/~/-/GU+/~/-/v+/~/-/vU+/	327
2.2.2.6.2.21. /-GIIt+/~/-/GUt+/~/-/vUt+/	328
2.2.2.6.2.22. /-GIn+/~/-/GUn+/	328
2.2.2.6.2.23. /-I+/~/-/U+/	328
2.2.2.6.2.24. /-IcI+/~/-/UcU+/	329
2.2.2.6.2.25. /-IptIr+/~/-/UptUr+/	329
2.2.2.6.2.26. /-l+/	330
2.2.2.6.2.27. /-m+/	330
2.2.2.6.2.28. /-mA+/	330
2.2.2.6.2.29. /-mAç+/	331
2.2.2.6.2.30. /-mAk+/	331
2.2.2.6.2.31. /*-mAGAy+/	332
2.2.2.6.2.32. /-mAl+/	332
2.2.2.6.2.33. /-mAn+/	332
2.2.2.6.2.34. /-mUk+/	332
2.2.2.6.2.35. /-mUr+/	333
2.2.2.6.2.36. /-n+/	333
2.2.2.6.2.37. /-p+/	333
2.2.2.6.2.38. /-r+/	333
2.2.2.6.2.39. /-sAk+/	334
2.2.2.6.2.40. /-sUk+/~/-/sU+/	334
2.2.2.6.2.41. /-sUn+/	334
2.2.2.6.2.42. /-ş+/	334
2.2.2.6.2.43. /-t+/	335
2.2.2.6.2.44. /-vUk+/	336
2.2.2.6.2.45. /-z+/	336
2.2.2.6.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri.....	336
2.2.2.6.3.1. /+A-/	336
2.2.2.6.3.2. /+Al-/	337
2.2.2.6.3.3. /+Ar-/	337

2.2.2.6.3.4. /+DA-/	337
2.2.2.6.3.5. /+GA-/	338
2.2.2.6.3.6. /+GAr-/	338
2.2.2.6.3.7. /+Gİr-/~/+GUr-/	338
2.2.2.6.3.8. /+I-/~/+U-/	338
2.2.2.6.3.9. /+IrGA-/	339
2.2.2.6.3.10. /+l-/	339
2.2.2.6.3.11. /+lA-/	339
2.2.2.6.3.12. /+lAn-/	339
2.2.2.6.3.13. /+lAş-/	340
2.2.2.6.3.14. /+r-/	340
2.2.2.6.3.15. /+sA-/	340
2.2.2.6.3.16. /+sIrA-/	340
2.2.2.6.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri	341
2.2.2.6.4.1. /-A-/	341
2.2.2.6.4.2. /-AlA-/	341
2.2.2.6.4.3. /-Ar-/	341
2.2.2.6.4.4. /-Dİr-/~/-DUr-/	342
2.2.2.6.4.5. /*-GA-/	342
2.2.2.6.4.6. /-GAr-/	343
2.2.2.6.4.7. /*-GAn-/	343
2.2.2.6.4.8. /-Gİr-/~/-GUr-/	344
2.2.2.6.4.9. /-GUz-/	344
2.2.2.6.4.10. /-I-/~/-U-/	344
2.2.2.6.4.11. /-k-/	345
2.2.2.6.4.12. /-l-/	345
2.2.2.6.4.13. /-lA-/	346
2.2.2.6.4.14. /-lAn-/	347
2.2.2.6.4.15. /-lAş-/	347
2.2.2.6.4.16. /-n-/	347
2.2.2.6.4.17. /-p-/	348
2.2.2.6.4.18. /-r-/	349

2.2.2.6.4.19. /-sA-/	349
2.2.2.6.4.20. /-sI-/	350
2.2.2.6.4.21. /-sUn-/	350
2.2.2.6.4.22. /-ş-/	350
2.2.2.6.4.23. /-t-/	351
2.2.2.6.4.24. /-y-/ </-d-/ </-d-/	351
2.2.2.6.4.25. /-z-/	352
2.2.2.6.4.26. /-zUr-/	352
2.2.2.7. Fiilimsiler	352
2.2.2.7.1. İsim-Fiil Ekleri	353
2.2.2.7.1.1. /-m/	353
2.2.2.7.1.2. /-mA/	354
2.2.2.7.1.3. /-mAK(IİK)/	354
2.2.2.7.1.4. /-ş/	355
2.2.2.7.2. Sıfat-Fiil Ekleri	355
2.2.2.7.2.1. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	356
2.2.2.7.2.1.1. /-dUk/	356
2.2.2.7.2.1.2. /-mİş/	356
2.2.2.7.2.2. Geniş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	357
2.2.2.7.2.2.1. /-GAn/	357
2.2.2.7.2.3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	359
2.2.2.7.2.3.1. /-DAÇI/	359
2.2.2.7.2.3.2. /-IcI/~/-UcU/	360
2.2.2.7.3. Zarf-Fiil Ekleri	360
2.2.2.7.3.1. /-A/~/-y/	360
2.2.2.7.3.2. /-Ar/	361
2.2.2.7.3.3. /-DIkçA/	361
2.2.2.7.3.4. /-DIk + iyelik eki + dA/	362
2.2.2.7.3.5. /-DIk + iyelik eki + lAyIn/	362
2.2.2.7.3.6. /-GAÇ/	362
2.2.2.7.3.7. /-GAI/	363
2.2.2.7.3.8. /-GAndA/	363

2.2.2.7.3.9. /-GİnçA/	364
2.2.2.7.3.10. /-I/~/-U/	365
2.2.2.7.3.11. /-İptİr/~/-UptUr/	365
2.2.2.7.3.12. /-ken/	365
2.2.2.7.3.13. /-mAyIn/	366
2.2.2.7.3.14. /-mAsdAn/	366
2.2.2.7.3.15. /- mAyİp/	367
2.2.2.7.3.16. /-n/	367
2.2.2.7.3.17. /-p/	367
2.2.3. Hem Anlamalı Hem de Görevli Biçimbirimler	368
2.2.3.1. Ünlemler.....	368
2.3. Cümle Bilgisi	369
2.3.1. Cümle ve Cümlelerin Öğeleri	369
2.3.1.1. Yüklem.....	372
2.3.1.2. Özne	374
2.3.1.3. Nesne.....	377
2.3.1.4. Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümleç)	382
2.3.1.5. Zarf Tümleci.....	382
2.3.1.6. Cümle Dışı Öğeler	388
2.3.2. Kelime Grupları	388
2.3.2.1. İsim Tamlamaları	391
2.3.2.1.1. Belirtili İsim Tamlaması	391
2.3.2.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması	392
2.3.2.2. Sıfat Tamlamaları.....	393
2.3.2.3. Zarf Tamlaması	394
2.3.2.4. İkileme Grubu	394
2.3.2.5. Bağlama Grubu	395
2.3.2.6. Edat Grubu	395
2.3.2.7. Ünlem Grubu.....	396
2.3.2.8. Sayı Grubu	396
2.3.2.9. Aitlik Grubu	398
2.3.2.10. Fiilimsi Grupları.....	399

2.3.2.10.1. İsim-Fiil Grubu	399
2.3.2.10.2. Sıfat-fiil Grubu	400
2.3.2.10.3. Zarf-fiil Grubu.....	401
2.3.2.11. Birleşik Fiil Grubu	401
2.3.2.12. Ünvan Grubu.....	402
2.3.3. Cümle Türleri.....	403
2.3.3.1. Yapısına Göre Cümle Türleri.....	403
2.3.3.1.1. Basit Cümle.....	403
2.3.3.1.2. Birleşik Cümle	404
2.3.3.1.2.1. Şartlı Birleşik Cümle.....	404
2.3.3.1.2.2. İç İçe Birleşik Cümle	409
2.3.3.1.2.3. Bağlı Birleşik Cümle.....	410
2.3.3.1.3. Sıralı Cümleler	411
2.3.3.1.3.1. Bağımlı Sıralı Cümle.....	411
2.3.3.1.3.2. Bağımsız Sıralı Cümle	411
2.3.3.1.4. Eksilteli Cümle	412
2.3.4. Yüklem Türüne Göre Cümle Türleri	412
2.3.4.1. Fiil Cümlesi.....	414
2.3.4.2. İsim Cümlesi	416
2.3.5. Yüklem Yerine Göre Cümle Türleri	418
2.3.6. Anlamına Göre Cümle Türleri	419
2.3.6.1. Olumlu Cümleler.....	419
2.3.6.2. Olumsuz Cümleler	420
2.3.6.2.1. Biçimce Olumsuz Anlamca Olumlu Cümleler	420
2.3.6.3. Soru Cümleleri	420
2.3.6.3.1. Asıl Soru Cümleleri.....	421
2.3.6.3.2. Sözde Soru Cümleleri	421
III. BÖLÜM	422
ARAP GRAMERCİLERİN TÜRK DİLİNİ ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	422
3.1. Ses Bilgisi Kurallarını Öğretim Yöntemlerinin Değerlendirilmesi	428
3.2. Biçim Bilgisi Kurallarını Öğretim Yöntemlerinin Değerlendirilmesi	439

3.3. Cümle Bilgisi Kurallarını Öğretim Yöntemlerinin Değerlendirilmesi	459
3.4. Söz Varlığı Öğretim Yöntemlerinin Değerlendirilmesi.....	464
IV. BÖLÜM	474
SONUÇ	474
KAYNAKÇA.....	484
EKLER.....	501
TEŞEKKÜR.....	507
ÖZ GEÇMİŞ	509

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: /a/ ünlüsünün gösterimi.....	46
Tablo 2: /e/ ünlüsünün gösterimi.....	48
Tablo 3: /è/ ünlüsünün gösterimi.....	51
Tablo 4: /ı/ ünlüsünün gösterimi	53
Tablo 5: /i/ ünlüsünün gösterimi	54
Tablo 6: /o/ ünlüsünün gösterimi	56
Tablo 7: /ö/ ünlüsünün gösterimi	57
Tablo 8: /u/ ünlüsünün gösterimi	59
Tablo 9: /ü/ ünlüsünün gösterimi	60
Tablo 10: /ā/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler	89
Tablo 11: /ē/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler	90
Tablo 12: /□/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler.....	91
Tablo 13: /ī/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler.....	91
Tablo 14: /□/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler.....	92
Tablo 15: /ō/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler.....	93
Tablo 16: /□/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler.....	94
Tablo 17: /ū/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler.....	94
Tablo 18: /ũ/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler.....	95
Tablo 19: Orhun Türkçesi ile Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kalın ve ince ünsüzlerin benzerlikleri.....	106
Tablo 20: /b/ ünsüzünün gösterimi.....	107
Tablo 21: /p/ ünsüzünün gösterimi	108
Tablo 22: /m/ ünsüzünün gösterimi.....	109
Tablo 23: /f/ ünsüzünün gösterimi	110
Tablo 24: /v/ ünsüzünün gösterimi.....	110
Tablo 25: /d/ ünsüzünün gösterimi.....	111
Tablo 26: /t/ ünsüzünün gösterimi.....	112
Tablo 27: /l/ ünsüzünün gösterimi.....	113
Tablo 28: /n/ ünsüzünün gösterimi.....	113
Tablo 29: /r/ ünsüzünün gösterimi	114

Tablo 30: /r/ ünsüzünün gösterimi	115
Tablo 31: /z/ ünsüzünün gösterimi	115
Tablo 32: /c/ ünsüzünün gösterimi	116
Tablo 33: /ç/ ünsüzünün gösterimi	117
Tablo 34: /ş/ ünsüzünün gösterimi	117
Tablo 35: /y/ ünsüzünün gösterimi	118
Tablo 36: /k/ ünsüzünün gösterimi	118
Tablo 37: /g/ ünsüzünün gösterimi	119
Tablo 38: /k/ ünsüzünün gösterimi	119
Tablo 39: /ğ/ ünsüzünün gösterimi	120
Tablo 40: /ŋ/ ünsüzünün gösterimi	120
Tablo 41: /h~h~h/ ünsüzlerinin gösterimi	122
Tablo 42: Kişi zamirlerinin tamlayan durum eki ile çekimlenişi	177
Tablo 43: Kişi zamirlerinin ayrılma durum eki ile çekimlenişi	177
Tablo 44: Kişi zamirlerinin bulunma durum eki ile çekimlenişi	177
Tablo 45: Kişi zamirlerinin yönelme durum eki ile çekimlenişi	178
Tablo 46: Kişi zamirlerinin belirtme durum eki ile çekimlenişi	178
Tablo 47: İyelik ekleri	243
Tablo 48: Kİ'de I. tip kişi ekleri	261
Tablo 49: TZ'de I. tip kişi ekleri	261
Tablo 50: KK'de I. tip kişi ekleri	262
Tablo 51: Kİ'de II. tip kişi ekleri	263
Tablo 52: TZ'de II. tip kişi ekleri	263
Tablo 53: KK'de II. tip kişi ekleri	263
Tablo 54: III. tip kişi ekleri	264
Tablo 55: -DI/-DU ile kurulan belirli geçmiş zaman kipi olumlu çekimi	270
Tablo 56: -DI/-DU ile kurulan belirli geçmiş zaman kipi olumsuz çekimi	271
Tablo 57: -DI/-DU İle Kurulan Belirli Geçmiş Zaman Kipi Olumlu Soru Çekimi	271
Tablo 58: -Xptxr İle Kurulan Belirli Geçmiş Zaman Kipi Olumlu Çekimi	272
Tablo 59: -mİş ile kurulan belirsiz geçmiş zaman kipi olumlu çekimi	275
Tablo 60: -r ile kurulan geniş zaman kipi olumlu çekimi	277

Tablo 61: -r ile kurulan geniş zaman kipi olumsuz çekimi	277
Tablo 62: -r ile kurulan geniş zaman kipi soru çekimi.....	278
Tablo 63: -GA(y) ile kurulan gelecek zaman kipi olumlu çekimi	283
Tablo 64: -GA(y) ile kurulan gelecek zaman kipi olumsuz çekimi	283
Tablo 65: -GA(y) ile kurulan gelecek zaman kipi soru çekimi	283
Tablo 66: Emir-istek kipi olumlu çekimi	287
Tablo 67: Emir-istek kipi olumsuz çekimi	287
Tablo 68: Emir-istek kipi soru çekimi.....	288
Tablo 69: Şart kipi olumlu çekimi.....	296
Tablo 70: Şart kipi olumsuz çekimi.....	296

ÇEVİRİ YAZI ALFABESİ

ا, آ, ؤ	a, ā, e, ē	ع	‘
اي	ā, ī, è, ā	غ	ġ
او	o, ō, ö, ā, u, ū, ü, ū	ف	f
ب	b, p	ق	q
پ	p	ك	k, g
ت	t	ل	l
ج	c, ç	م	m
چ	ç	ن	n, ā
ح	h	ن, نك	ā
خ	h	و	o, ō, ö, ā, u, ū, ü, ū, v
ذ	ḏ, z	ه	a, e, h
ر	r	لا	la, le
ز	z	ى	ī, ī, i, ā, y
س	s		
ش	š		
ص	š		
ض	ž		
ط	ṭ		
ظ	ẓ		

KISALTMALAR

Alm.: Almanca

Ar.: Arapça

bk.: bakınız

DLT: Divānu Lügāti't Türk

Far.: Farsça

Fr.: Fransızca

İng.: İngilizce

KA: A1 düzeyindeki katılımcı

KC: C1 TÖMER sertifikasına sahip katılımcı

Kİ: Kitābu'l İdrāk li- Lisāni'l Etrāk

KK: El-Kavāninü'l-küllīye li- Zabtı'l Luğati't Turkiyye

TÖMER: Türkçe Öğretim Merkezi

Tr.: Türkçe

TZ: Et Tuḥfetu'z Zekīyye Fī'l Luğati't Turkiyye

vb: ve benzeri

vd: ve diğerleri

GİRİŞ

Konu

Tez konusu, 13.-16. yüzyıllar içerisinde Mısır-Suriye sahasında Araplara genelde Türk dilini özelde ise Memlûk-Kıpçak Türkçesini öğretmek amacıyla yazılmış olan *Kitābu'l İdrāk li- Lisāni'l Etrāk*, *Et- Tuhfetü'z- Zekiyye fi'l Luğati't Turkiyye* ve *El-Kavāninü'l-küllîye Li- Zabti'l Lüğati't Turkiyye* adlı metinlerde Memlûk-Kıpçak Türkçesinin nasıl ve ne oranda doğru anlatıldığıdır.

Amaç

Tezin asıl amacı, Arap gramercilerin Memlûk-Kıpçak Türkçesini ne ölçüde doğru anlattıklarıyla nasıl anlattıklarını ortaya koymaktır. Ancak bu asıl amacın yanında dönemin ve sahanın dil yapısının asıl şeklinin ne olduğunun ortaya konması da tezin bir diğer amacıdır. Bu amaçla tezin çerçevesini oluşturmak üzere aşağıdaki sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır.

- 1) Arap gramercileri, Memlûk-Kıpçak Türkçesini nasıl anlatmışlardır?
- 2) Anlattıkları bilgilerin ne kadarı, Türk dili gramerini doğru yansıtmıştır?
- 3) 13-16. yüzyıllar içinde ve belki de daha sonraki dönemlerde yaşamış olan ve Memlûk-Kıpçak Türkçesini öğrenmek için bu kaynakları elinde bulunduran bir Arap dili konuşuru ya da Arapça bilen bir kişi, yazılanların ne kadarını anlayabilmiştir?
- 4) İncelemeye konu edinilen metinlerin müellifleri, dilin ses, biçim, cümle ve söz varlığı alanlarından hangilerine ağırlık vermişlerdir?
- 5) Dilin dört temel alanı olan ses, biçim ve cümle bilgisiyle söz varlığı göz önüne alındığında bu eserleri okuyan bir kişi, hangi seviyeye kadar Memlûk-Kıpçak Türkçesini öğrenmiş olabilir?
- 6) Bu eserler, hangi dil öğretim metodu esas alınarak yazılmışlardır?
- 7) Metinlerin zayıf kaldıkları noktalar nelerdir ve bunların sebepleri ne olabilir?
- 8) Farklı tarihlerde yazılmış olan bu üç eser arasında herhangi bir etkileşim var mıdır? Eğer var ise bu etkileşim, hangi şekilde olmuştur?
- 9) Memlûk-Kıpçak Türkçesinin asıl unsurları nelerdir?

10) Memlûk-Kıpçak Türkçesinde ağız farklılıkları var mıdır? Eğer var ise bu ağız farklılıkları okuyucuya nasıl aktarılmıştır?

Yöntem

İncelenen eserler, Orta Türkçe dönemine ait olduklarından çalışmada kullanılan yöntem, tarihî-karşılaştırmalı dil bilgisi yöntemi olmuştur. Aynı zamanda tez çalışmasında kendi döneminde yazılmış birden fazla eser karşılaştırmalı olarak incelendiğinden eş zamanlı bir çalışma niteliği de göstermektedir.

Amaç bölümündeki sorulara cevap bulmak amacıyla şu yollar izlenmiştir:

1) Müelliflerin Memlûk-Kıpçak Türkçesini nasıl anlattıklarını tespit etmek için metinler Arapçadan Türkçeye çevrilmiş ve ses, biçim ve cümle bilgisine ait olan bütün konular ayrı ayrı tasnif edilmiştir.

2) Metinlerdeki bilgilerin doğruluğunu tespit edebilmek için her başlık altında modern anlamda yapılmış ve araştırmacılar tarafından doğru kabul edilen bilgiler verilmiş; sonrasında ise müelliflerin eserlerinde verdikleri bilgiler, hemen altında gösterilmiş ve herhangi bir karışıklık var ise izah edilmiştir.

3) Dil öğrencilerinin eserlerde verilen bilgilerin ne kadarını anlayabildiklerini saptamak adına da ana dili Arapça olan ve Türkiye’de eğitim görmüş ya da görmekte olan ve TÖMER sertifikasına sahip katılımcılara anketler uygulanmıştır. Katılımcıların görmüş ya da görmekte oldukları eğitim düzeyiyle alanları önem arz etmezken TÖMER sertifikasına sahip olmaları ve Türk dili hakkında belli bir bilgi birikimine vakıf olmalarına dikkat edilmiştir. Bundaki amaç ise öğrencilerin modern anlamda aldıkları Türk dili eğitimi ile müelliflerin vermeye çalıştıkları Türk dili öğretimini karşılaştırmaktır. Bu sayede hangi eserin öğretim yöntemi açısından daha iyi bir kaynak olduğu ortaya konulabilir.

4) Müelliflerin dilin 4 alanından hangisine daha fazla ağırlık verdiğini tespit etmek için de eserlerin düzenleniş şekilleri incelenmiştir. Örneğin bir eser, biçim bilgisi unsurlarına daha fazla ağırlık vermişken bir başka eser de her alanda olabildiğince bilgi sunmaya çalışmıştır.

5) Öğrencilerin eserleri okuduktan sonra hangi seviyede olduklarının tahmini saptaması için de günümüzde yazılmış olan Yabancılar Türkçe Öğretim setleri hakkında

yapılmış çalışmalardan yararlanarak incelenen eserlerin yaklaşık olarak hangi dil seviyesinde olabileceği hesaplanmaya çalışılmıştır.

6) İncelenen metinlerin hangi dil öğretim metoduyla yazıldıklarını ortaya koymak için de bugün ileri sürülen bütün dil öğretim metotları incelenmiş ve hangi eserin hangi metodu içerdiği açıklanmıştır.

7) Müelliflerin metinlerde zayıf kaldıkları noktalar, konu başlıkları hakkında verdikleri bilgiler ve bunların doğruluğu üzerinden saptanmış olup müellifler tarafından ihmâl edilen konu başlıkları da eserlerin zayıf noktası olarak kabul edilmiştir.

8) Eserler arasında herhangi bir etkileşimin var olup olmadığını tespit etmek için de eserlerde ilgili konu başlıkları altında verilen bilgilerle bunların veriliş şekilleri ve var olan bir hatanın tekrar edilip edilmediğine bakılmıştır. Örnek vermek gerekirse bir müellif, bir konuyu yanlış anlatmışsa diğer eserlerde de aynı hata varsa eserler arasında etkileşimin var olduğu kabul edilmiştir ve en eski tarihli eser karşılaştırma dışında bırakılınca diğer iki eserin bu eserden faydalandıkları gerçeği ortaya çıkmış olmaktadır.

9) Memlûk-Kıpçak Türkçesinin asıl unsurlarını saptamak amacıyla müellifler tarafından bir biçimbiriminin ya da bir ses olayının Türkmenlere¹ ait olduğunun belirtilmesi durumunda bu unsur ya da özellik çalışmanın kapsamı dışına alınmıştır. Öte yandan müellifler tarafından herhangi bir kayıt düşülmediğinde o unsurun Türkmen diline veya yabancı bir dile ait olup olmadığı günümüzde yapılan çalışmalarla teyit edilmiş ve Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait olmadığı durumda incelemeye alınmamıştır.

10) Memlûk-Kıpçak Türkçesinde ağız farklılıklarının var olup olmadığını anlamak için ses değişimleri ile biçimbirim unsurlarına başvurulmuştur. Mesela “iç-” fiili, bir eserde ya da aynı eser içinde bir yerde “iç-” şeklinde bir başka eser/yerde “iş-” şeklindeyse bu özellik, ağız farklılığını gösteren bir kanıt olarak kabul edilmiştir.

Kapsam-Sınırlılıklar

Tez çalışmasında *Kitābu'l İdrāk li- Lisāni'l Etrāk*'in 13 Şubat 1335 (20 Ramazan 712) yılında yazılmış 65 varaklık İstanbul Beyazıt Umumî Kütüphanesi Veliyüddin

¹ Müelliflerin Türkmen ya da Türkmençe ile kastettikleri şey, Türk dilinin Oğuz grubu ve bu gruba mensup konuşurlardır.

Efendi Bölümünde saklanan 2896 yer numaralı nüshası, Et Tuhfetu'z Zekîyye Fî'l Luğati't Turkiyye'nin İstanbul Beyazıt Umumî Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü, 3092 yer numarasında bulunan Hicri 829 senesinde yazılmış 91 varaklık nüsha ile El-Kavāninü'l-küllîye li- Zabti'l Luğati't Turkiyye'nin İstanbul Süleymaniye Şehit Ali Paşa Bölümündeki 2659 yer numarasında bulunan ve 15. yüzyılda yazılmış 84 varaklık nüsha esas alınmıştır. Bu üç eser ve içerdikleri bilgiler, çalışmanın kapsamını ve sınırını oluşturmaktadır.

I. BÖLÜM

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİM TARİHİ, GRAMER VE KIPÇAKLAR İLE MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKLERİ

1.1. Yabancılara Türkçe Öğretiminin Kısa Tarihi

Türk dilinin kökenleri tarihin en eski devirlerine kadar gitmekle birlikte Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin ne zaman başladığını kesin olarak bilememekteyiz. Ne Türklerin en eski yazılı kaynakları ne de Türklerle ilişkide bulunmuş ve metinlerinde Türkler hakkında bilgi vermiş hatta Türkçeden kendi dillerine geçen kelimelerin olduğu saptanan komşu milletlerin eserlerinde de bu bilgi yoktur. Ancak erken dönemdeki metinlerden hareketle komşu devletlerin Türklerle coğrafi yakınlıklarından dolayı siyasî ilişkiler kurma gerekçesiyle Türkçe öğrendiğini aynı şekilde Türklerin de komşularının dillerini öğrenmiş olduklarını söylemek mümkündür.

Osman Nedim Tuna'nın *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi* isimli eseri, Sümer dilindeki Türkçe kelimeleri incelemek ve Türkçenin Sümerce ile yaşıt olduğunu göstermek üzere hazırlanmış bir eserdir. Bu eser, bizlere Sümerlerin kesin olarak Türkçe öğrendiğine dair bir veri sunmaz; ama Sümerlerin Türklerle ilişki içinde bulunduğuna ve Türk diline ait kelimeleri kullandıklarına dair bilgiler sunmaktadır. Arslan, buradan hareketle Tuna'nın çalışmasını ileri sürerek Sümerler arasında Türkçenin öğrenilmiş olabildiğini ima etmektedir (2012, s. 167).

Caferoğlu, milattan önce XXIV. yüzyıllarda Hurri'lerin (Sümer tabletlerinde Kurri) Babilistan'ı ele geçirdiklerinde Çin'in doğusundaki Moğolistan ile Cungarya'da Hun Türkleri'nin bulunduğunu ve bunların en eski Çin kaynaklarında “Şan-jun”, “Hyan-yun” ve “Hiung-nu” gibi isimlerle anıldıklarını ifade etmektedir (1984, s. 66). Ancak Türklerle uzun süre ilişki içerisinde bulunmuş olan Çinlilerin Türkçe öğrendiğine dair elimizde kesin bir kayıt bulunmamaktadır (Arslan, 2012, s. 168). Öte yandan Çin kaynaklarından olan “Çin Şu” da hükümdar Şi Lo'nun rakibi Liu Yao ile savaşa girmeden önce Hintli rahip Fo-t'u-teng'e bir kehanette bulunması istediğini yazmaktadır. Bunun üzerine kehanette bulunan rahip, Ho diliyle şu cevabı vermiştir: “*siu-k'i t'i-li-kang puh-koh kü-t'u-tang*”. Bu ifade, Fo-t'u-teng'in Hun dilini bildiğini göstermektedir. Yine

milattan sonra 350-394 yıllarında Çinli bir kadının Türk sınırında görevli olarak sürgün edilmiş kocasına yazdığı aşk şiirinin Türkçe olması Çinliler arasında Türk dilini bilen/öğrenen insanların var olduğunu göstermektedir (Biçer, 2012, s. 110). Bunun yanında İnayet, 1984 yılında basılan “Hanyu Wailaici Cidian” isimli sözlükte 349 tane Türkçe kökenli kelime tespit etmiş ve bunların bir kısmının Hunlar zamanında Çin diline geçtiğini ifade etmiştir (2008, s. 278-280).

Taspar Kağan’ın Budizm’e olan ilgisi dolayısıyla ve yanındaki Budist rahip Jinanagupta’nın telkinleri sonucunda Taspar Kağan, ülkesinde bir Buda mabedi yaptırarak “Nirvanasutra” isimli eseri Türkçeye çevirtmiştir. Taspar Kağan dönemin Budist rahiplerin aktif rol oynamaları ve Türklere Budizm’i öğretmeye çalışmaları onların Türkçeyi öğrenmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim Budizm’in Türkler üzerindeki etkisini en iyi gösteren kanıt, Bugut Yazıtı’dır. Bu yazıtın üç yüzünün Soğdca yazılması ve Türk toplumunun yapısıyla devlet örgütünün anlatılması, yazıtları yazan kişinin Türkçeyi iyi bilen bir Soğdlu ya da Soğdcayı iyi bilen bir Türk olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir. Bununla birlikte Orhun Türkçesi döneminden elimizde bulunan metinlerin sınırlı sayıda ve kısıtlı bir dairede yazılmış olması, Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiğine dair kesin bir bilgi vermemekle birlikte yazıtlarda geçen millet isimleri Türklerle yakın ilişkide bulunduklarını dolayısıyla onların dilini öğrendiklerini göstermektedir (Biçer, 2012, s. 110-111).

Uygurlar döneminde ise Böğü Kağan’ın Çin’den dönüşünde kendisiyle birlikte getirdiği Mani rahipleri, Türkler arasında Maniehizm’i yaymak için Türkçe öğrenmişlerdir. Ayrıca Moğol imparatorlarında Temür Han ile Kayşan Han’ın hocalığını yapmış Aşığ Temür’ün imparatorlara Türkçe öğrettiğine dair T’u Chi’ye ait bir metin bulunmaktadır (Biçer, 2012, s. 112-113).

Bu kısma kadar olan bilgiler, Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiğine dair kesin kanıtlar sunmayıp var olan durumlardan hareketle çıkarımlar yaparak Türkçenin öğretiminin olduğunu düşüldüğünü gösterir.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ilk kez, Karahanlı Türkçesi dönemine rastlar. Bu anlamda Kaşgarlı Mahmud’un 1072 yılında tamamladığı “Divānu Lügāti’t Türk (DLT)” isimli eser, yabancılara Türkçe öğretimi konusunda yazılmış ilk kitap olarak kabul edilmektedir (Göçer & Moğul, 2011, s. 798). Kaşgarlı, Bağdat’a gittikten sonra

Arap sözlüklerinin yazım metodunu öğrenmiş ve Türk dilleri ile ilişki kuran Arap aydınlarına Türkçeyi öğretmek için eserini yazmıştır. Eserini Arap alfabesiyle yazdığından ayrı bir Türk alfabesi öğretmeye çalışmamış sadece Uygur alfabesinden hareketle bu dildeki seslerin tanıtımını vermiştir. Bunu da Uygur alfabesinin altına denk gelen Arap harflerini yazarak yapmıştır. Bununla birlikte Araplara öğretmeye çalıştığı Türk dillerinin nerede konuşulduğunu göstermek amacıyla eserine bir de harita eklemiştir (Adıgüzel, 2010, s. 29-31).

Bundan sonra Harezmi Türkçesi döneminde yazılan eserlerin büyük bir kısmı dinî nitelikte olduğundan yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayan çok fazla eser bulunmamaktadır; biri dışında o da “Mukaddimetü'l Edeb”tir. Zemahşeri, eserinin ön sözünde dönemin hükümdarı Atsız'ın Arapçadan yana olması dolayısıyla Arapça bilmeyen Türk ve Farslara Arapça öğretmek amacıyla yazdığını söylemiştir. Metinde Arapça cümlelerin altına Türkçeleri yazılmıştır (Bayraktar, 2003, s. 58). Eser, aslında Arapça bilmeyen Türklere Arapçayı öğretmek amacıyla yazılmış olsa da tersinden düşünüldüğünde Türkçe cümlelerin Arapça karşılıklarını okuyan bir Arap konuşuru da Türkçeyi öğrenmiş olabilir. Böylelikle dolaylı da olsa bir dil öğretiminden bahsetmek mümkündür.

Tezimizde de incelemiş olduğumuz Memlûk-Kıpçak Türkçesi ile Codex Cumanicus'u da içine dâhil ettiğimizde genel anlamıyla Kıpçak Türkçesi dönemi, yabancılara Türkçe öğretimin en yoğun olduğu devredir. Bu dönemde yazılan eserlerin edebî eserlerden ziyade sözlük ve gramer kitapları üzerine yoğunlaştığını ve özellikle Kıpçaklarla temas içinde olan komşularının Türk dilini öğrenme ihtiyacı duyduğunu ve buna yönelik olarak Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla eserler yazıldığını söylemek mümkündür. Kıpçak Türkçesi dönemindeki en verimli dönemin Mısır-Suriye sahasında konuşulmuş olan Memlûk-Kıpçak Türkçesi dönemi olduğunu söyleyebiliriz (Öner, 2013, s. XIX-XX).

Çağatay sahasında ise yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış doğrudan bir kaynak yoktur; ancak Ali Şir Nevaî'nin yazmış olduğu “Muhâkemetü'l Lugateyn” isimli eserin asıl yazılış amacı Türk dilinin Farsça ile karşılaştırılıp ondan üstün olduğunu kanıtlamak olsa da yabancılara Türkçe öğretimi kaynakları arasında sayılmaktadır (Çakmak, 2014, s. 176).

Büyük Selçuklularla Anadolu Selçukluları devrinde yabancılara Türkçe öğretimine dair tek bir kaynak dâhi bulunmamaktadır. Bu dönemde bilim dilinin Arapça, resmî dilin ve edebiyat dilinin de Farsça olarak seçilmesinden ötürü Türkçe sadece günlük konuşma dilinde sınırlı bir kesim arasında kalmıştır (Biçer, 2012, s. 119).

Eski Anadolu Türkçesi dönemi ise dil tarihi açısından önemli bir olaya tanık olmuştur. Bu dönemde Karamanoğlu Mehmet Bey'in meşhur fermanından sonra Türk dili önem kazanmaya başlamış, Türkçenin ana dili olarak öğretimi hız kazanmış ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır. Türkçenin ana dili olarak öğretimi yanında yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış bir eser ile de karşılaşmaktayız. Bu eser, “İbn-i Mühenna Lügati” olarak da bilinen “Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân"dır (Kaymaz, 2013, s. 6). Cemâlü'd-dîn İbn-i Mühennâ tarafından yazılan eser, Farsça, Türkçe ve Moğolca sözcükleri içeren üç bölümlük bir eserdir (Biçer, 2012, s. 122). Bu eser dışında 1456 yılında Türklere Farsçayı öğretmek amacıyla yazılmış “Risâle-i Zebân” isimli eserin de yabancılara Türkçe öğretmede bir kaynak olarak kullanılabileceğini düşünmek mümkündür. Çünkü eser Farsça-Türkçe bir dil bilgisi ve konuşma kitabıdır ve Farsça satırların hemen altına Türkçe karşılıkları yazılmıştır (Turan, 2005, s. 142). Doğrudan bakıldığında Türklere Farsçayı öğretmekte olan eserin tersten bakıldığında da Farslara Türkçeyi öğretebileceğini söylemek olanak dâhilindedir.

Doğu dünyasında bu gelişmeler, yaşanırken Batı'da Türkolojinin kurulması, Tuna ve İdil (Volga) Bulgarları ile Codex Cumanicus dışarıda bırakıldığında 15. yüzyıla denk gelmektedir. 28 Eylül 1396'daki “Niğbolu Savaşı”nda Türklere esir düşüp 31 yıl boyunca Türk diyarında gezen ve memleketi Bavyera'ya dönüp ünlü eseri “Reisebuch (Gezi Kitabı)” 1427 yılında yazan Alman Johann Schiltberger, Türkolojinin Batı'daki kurucusu olmuştur. Schiltberger'in eseri bir dil öğretim kitabı olmamasına karşın Kıpçak Türkçesine ait “Pater Noster” isimli duayı vermesi açısından önemlidir. Bundan sonra Batı'da yabancılara Türkçe öğretimi amacıyla yazılan ilk esere kadar 5 farklı metin ile karşılaşmaktayız. Bu eserlerden bazıları, sırasıyla şöyledir: asıl ismi bilinmediği için “Mühbach'lı” olarak adlandırılan birinin 1480'de yazdığı “Tractatus de moribus, conditionibus, et nequitia Turcorum” isimli eser, İtalyan Filippi Argentinini'nin 1533'te yazdığı “Regola del parlare Turcho et Vocabulario de nomi et verbi” isimli eser, Bartholomaeus Georgievits'in 1552'de yazdığı “De Turcarum moribus epitome” adlı

eserdir. Ancak Batı’da yazılmış ilk Türk dil bilgisi kitabı, İtalyan Jesuit Papazı Pietro Ferraguto’ya aittir. 1611 yılında yazılmış “Gramatice Turchesca” isimli eser, Anadolu’da olan ya da buraya gelecek olan Jesuit papazlarına Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır. Bu eserden 1 yıl sonra da Stuttgart’lı Alman Hieronymus Megiser tarafından Türkçenin Latince açıklamalı “Institutionum Linguae libri quatro” isimli eser yayımlanmıştır. (Dilaçar, 1989, s. 197-199).

Batı’da Türkoloji ya da yabancılara Türkçe öğretimi adına yaşanan gelişmeler, bunlardan ibaret değildir. Venedik Cumhuriyeti, kendi milletinden olan ve Doğu dilleri özellikle de Türkçeyi iyi bilen tercümanlar yetiştirmek amacıyla 1551 yılında “Giovani della lingua” adlı dil oğlanları okulunu kurmuştur (Timur Ağıldere, 2010, s. 695).

Venedik Cumhuriyeti’nden sonra benzer bir uygulamayı da Fransa hayata geçirmiştir. Fransız hükümeti, 1669’da aldığı kararla ilk adı “Enfants de langue” sonraki adı “Jeunes de langue” isimli dil oğlanları okulunu açarak kendi hizmetinde çalışacak tercümanlar yetiştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu amaçla 8 yaşındaki 10 öğrenci, Latincenin yanında Türkçe ve Arapça öğrenmeleri için Paris’e getirilmiş ve bunlara “Louis-le-Grand” kolejinde kraliyet bursuyla eğitim verilmiştir (Timur Ağıldere, 2010, s. 696).

Venedik Cumhuriyeti (İtalya) ve Fransa’dan sonra 1754’te Avusturya’da, 1766 yılında Polonya’da, 1814’te de İngiltere aynı amaçla benzer okullar açılmıştır (Timur Ağıldere, 2010, s. 695).

Avusturya’da Türkçe eğitimi, 1526 yılındaki “Mohaç Savaşı”ndan sonra başlamıştır. Habsburg Hanedanlığı ile Osmanlı Devleti’nin sınır komşusu olması dolayısıyla diplomatik ilişkiler artmış ve böylece 1541 yılında Viyana Sarayı’nda Osmanlı Türkçesi öğretmek için resmî bir tercümanlık bürosu açılmıştır. Burada göreve başlayan ilk kişi olan Johann Gaudier, Osmanlı Türkçesini savaş esiri olarak alındığı yıllarda öğrenmiş ve serbest kaldıktan sonra kurulan tercümanlık bürosunda çalışmaya başlamıştır. (Procházka-Eisl, 2011, s. 681).

Ruslar ile Türklerin temasları, milattan sonra 6. yüzyıla kadar gitmesine rağmen elimizde bu dönemlerde Türkçe öğrendiklerine dair kesin kanıtlar bulunmamaktadır. Sadece 10-11. yüzyıllar arasında yazılmış “Povest vremennih let (Geçmiş Yılların Hikâyesi)” isimli eserde Türkçe kökenli 153 kelimeye rastlanmıştır. Ancak Rusçanın Türkçeden etkilenmesi sadece bu kadar değildir. Kiev Devleti, kurulduktan sonra Oğuz

ve Kıpçaklarla olan temasların artması sonucunda ünlü “İgor Destanı”na birçok Kıpçakça unsur geçmiştir. Yine Moğol İstilasında da Ruslarla Kumanlar birleşerek Moğollara karşı mücadele etmiş böylelikle de Kıpçak Türkçesinden başka unsurlar, Rusçaya geçmeye devam etmiştir. Ancak Rusya’da asıl Türkçe öğretim faaliyetleri Çarlık Rusya zamanına denk gelmektedir. Çar I. Petro’nun isteği üzerine kurulan “I. Petro Bilimler Akademisi”nde Türkçe, Arapça ve Farsça bilen tercümanlar yetiştirilmiştir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra ise Rusya’daki Türkoloji faaliyetleri daha da önem kazanmış ve yavaş yavaş üniversitelerde Türkoloji kürsüleri kurulmaya başlanmıştır (Arslan, 2012, s. 173-175).

Cumhuriyetin ilk yıllarında ise 1932 yılında o günkü adıyla kurulan “Türk Dili Tetkik Cemiyeti” bugünkü adıyla Türk Dil Kurumu, Türkçenin hak ettiği önem ve değeri kazanması için birçok çalışma yapmış ve kurultaylar düzenlemiştir.

1984 yılında da Ankara Üniversitesine bağlı olarak kurulan ilk “Türkçe Öğretim Merkezi (TÖMER)”, Türkçenin yabancılara öğretilmesi amacıyla açılan ilk resmî kurumdur (Bayraktar, 2003, s. 58).

Günümüzde Türkiye’deki TÖMER’ler, Türkiye dışında ise Türk hükümetine bağlı Yunus Emre Enstitüleri, diğer Türk milletlerin üniversitelerinde yer alan kendi dillerini öğretmeye yönelik kürsü, enstitü ve Türkler dışındaki diğer milletlerin kendi üniversitelerinde yer alan Türkoloji kürsüleri sayesinde yabancılara Türkçe öğretimi devam etmektedir.

1.2. Gramer Terimi, Yazımı ve Öğretimi

Yunanca “yazı” anlamına gelen “gramma” kelimesinden türemiş “gramer” için Yunanca’da “grammatike”, Latince’de “grammatica”, Fransızca’da “grammaire”, İngilizce’de “grammar”, Almanca’da “grammatik” kelimeleri kullanılmıştır. Dil bilimin bir kolu olan gramer, geniş açıdan ele alındığında dili meydana getiren sesleri, şekilleri, sözcükleri, yapıları ve bunların birleşme yollarını, cümledeki görev ve bağlantılarını inceleyen bilim dalı olarak tanımlanabilir (Dilaçar, 1971, s. 83).

Gramerin Asya’daki kurucuları olan Hintliler, gramer terimini “ayırma, çözümleme” anlamındaki “vyākaraṇa” sözcüğüyle karşılamış ve bunu bir bilim olarak kabul etmişlerdir. Avrupa’da ise aynı yüzyılda Yunanlılar da “yazılı işaretlerle yani

yazıyla ilgili sanat” anlamına gelen “tekhne grammatike”, Romalılar da “ars grammatica” terimlerini kullanmışlardır. Bu terim, Avrupa’daki birçok dile bazı ufak değişikliklerle geçmiştir. Doğuda Araplar ise grameri “sarf”, “nahv” ve kavaid” terimleriyle karşılaşmışlardır. Türklerde ise bu terim, “dil bilgisi” kavramıyla karşılanmıştır (Dilaçar, 1971, s. 83-84).

Dil bilimin grameri tanımlama biçimi şu şekildedir:

1) Biçim, söyleyiş, cümle yapısı, anlam ve sözcük tarihi bakımından belirli bir düzenlilik² gösteren dilin bu açılardan incelenmesi.

2) Dilin belli bir dönemine ait olan kesitini inceleyen bilim.

3) Dilin kurallarını öğreten ders kitabı.

4) Bir sözün ya da yazının kurallara uyup uymamasını inceleyen (Dilaçar, 1971, s. 85).

Gramer 2 alt türe ayırmak mümkündür:

1) Genel Gramer: Hiçbir dil ayırt etmeden insan dilinin temellerini, kurallarını inceleyerek bunların meydana geliş şekillerini tespit eder. Bu gramer türü, kimi zaman “evrensel gramer” veya “felsefi gramer” gibi isimlerle de anılır. Bu gramer türünün bir alt kolu olan “karşılaştırmalı genel gramer” de bütün dilleri karşılaştırma yoluyla incelemeyi hedefler; ancak alanının geniş yönteminin de yetersiz olması dolayısıyla bir bilim olarak kabul görmemiştir (Dilaçar, 1971, s. 87).

2) Özel Gramer: Belirli bir dil ailesi içinde yer alan dilleri ses, şekil, yapı ve söz dizimi açısından inceleyen gramer türüdür. Bu gramer türünün de alt başlıkları vardır:

1) Karşılaştırmalı gramer (grammaire comparee),

2) Betimlemeli gramer (grammaire descriptive): İkiye ayrılır: “statik ya da senkronik gramer (grammaire statique ou synchronique)” ve “tarihsel veya evrimsel gramer (grammaire historique ou évolutive)”,

3) Çözümlemeli gramer (grammaire analytique): Dörde ayrılır: “cümle yapma, söyleme grameri (İng. sentence-producing grammar)”, “dinleyici grameri (İng. sentence interpretative grammar)”, “karşılaştırma ya da transfer grameri (İng. constrative or

² Kerimoğlu, Bloomfield’in gramerin sadece dilin düzenlilikleri ile ilgilenmesine itiraz ettiğini belirtir (2014, s. 79). Kerimoğlu da çalışmasının devamında araştırmacıların düzensizlik olarak gördüklerinin aslında dilin düzenli yapıları olduğunu dolayısıyla klasik gramer düşüncesinin/yazımının da değişmesi gerektiğini savunur (2014, s. 92).

transfer grammar)", "müracaat grameri (İng. reference grammar)" (Dilaçar, 1971, s. 88-89).

Bunların dışında modern bakış açısıyla ortaya atılmış gramer türleri de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, "yapısal gramer", "üretici-dönüşümsel dil bilgisi", "katman grameri" gramer türleridir (Dilaçar, 1971, s. 89-90).

Gramerin dildeki düzenlilikleri konu edindiğini yukarıda söylemiştik. Kerimoğlu, gramer yazımında sadece bu düzenliliklerin değil aynı zamanda dilin parçası olan düzensizliklerin de dâhil edilmesi gerektiğini söyler. Kerimoğlu'ya göre, tarih boyunca gramercilerin gereksiz olarak gördüklerinin dilden atılmış olması durumunda günümüz sözlüklerinin çok daha fakir kalma ihtimali olabilirdi. Kerimoğlu, gramer yazımında araştırmacıların objektif davranarak dildeki bütün yapıları ortaya koymayı amaç edinmeleri gerektiğine vurgu yapar ve "eş zamanlı" bir bakış açısıyla gramer eseri yazmanın art zamanlılığın da ihtiyaç hâlinde sadece düzensizlikleri açıklama amacıyla kullanılmasının önemine vurgu yapar (Kerimoğlu, 2014, s. 92).

Gramer öğretiminde ise öncelikle dildeki bir biçimbirimin veya yapının tek bir işlevinden hareketle ona isim verip diğer işlevlerini yok saymak yerine daha genel bir terimle ifade etmek (örneğin ayrılma/çıkma hâli yerine "-den hâli") ve buna ait bütün işlevleri bu genel başlık altında vermek gerekir. Ayrıca gramer öğretiminde sadece şekle bağlı kalmamak ve görevi de işin içerisine dâhil etmek gerekmektedir (Dilaçar, 1971, s. 93-97).

1.3. Kıpçaklar

Tarihte ilk defa, İl İtmiş Bilge Kağan'a (747-759) ait mezar taşı parçası olan "Şine Usu Yazıtı"nın (759-760) üzerinde *türük kıpçak elig yıl olurmuş* şeklinde geçtiği kabul edilen (Bilgin & Hacıeminoğlu, 2002, s. 421) Kıpçak ismi için Doğulu kaynaklarca bu isimle birlikte "İmek (Yimek)" veya "Kimek" isimleri de verilmiştir (Kurat, 1972, s. 69).

Ramstedt'e ait olan bu okuma denemesini şüpheli bulan Klaštornıy, 1974-1975 yıllarında runik harfli metinleri kendi gözüyle görüp okumak için Moğolistan'da bulunduğu bir esnada Moğol meslektaşısı M. Şinehu ile birlikte yazıtları ziyaret etmiş ve nihayetinde Ramstedt'in okumasının haklı yanları olabileceğini kabul etmiştir. Ancak bu haklılığa rağmen Kıpçak isminin ilk kez bu yazıtta geçmesine ve 8-9. yüzyıllardan önce

Kıpçak ismine rastlanmamasına bir anlam verememiştir. Bunun için Runik harfli metinlerde bu kavmin isminin doğrudan Kıpçak olarak değil de başka şekillerde aramak gerektiğini düşünür ve işe Orhun Yazıtları'nda geçen ve Uygurlar üzerinde hâkimiyet kuran Türk konfederasyonlarını aramakla başlar. Böylelikle Şine Usu Yazıtı'nda Kıpçak ismi ile geçen kavmin Tonyukuk Yazıtı'nda “Türkler” ve “Sirler” anlamına gelen “Türk Sir bodun” şeklinde geçtiğini ortaya koymuştur. Bu noktadan sonra Çin kaynaklarına yönelen Klastorniy, F. Hirth'in 1899'daki çalışmasında Çin kaynaklarında geçen Hsieh ve Yen-t'o olarak bilinen ve Hsieh-yen-t'o konfederasyonunu oluşturan “T'e-le” ve “T'u-chüeh” olarak anılan iki topluluğun “Sir” ve “Tarduş” olarak verildiğini söylemiştir. Yine bu görüşünü Boodberg, Pulleyblank ve Czeplédy gibi araştırmacıların benzer görüşleriyle destekleyerek Çin kaynaklarında geçen bu boylar hakkındaki görüşünü iki maddede özetlemiştir:

a) Çin yazısındaki “Hsieh (siet)” Orhun yazıtları'ndaki “Sir”e denk gelmektedir.

b) Çin kaynaklarında “Hsieh-yen-t'o” olarak bilinen kabileye Tonyukuk Yazıtı'nda “Sir” denmektedir (1994, s. 31-35).

Sirlerin Kıpçaklar olduğuna ve en eski metinlerde bu şekilde adlandırıldıklarına kanaat getiren Klastorniy, bu topluluğun isim değişikliğine gitme sebebinin ne olduğu konusuna gelince buranın sıkıntılı bir durum olduğunu söyler. Öte yandan bu isim değişikliğinin temelini de Türklerdeki “din-sihir düşüncüsü”nde arar. Çünkü Sirlerin Uygurlarla mücadele ettiği ve bu rakipleri karşısında sürekli bir yenilgiye uğrayıp zar zor hayatta kaldıkları için kendilerine “başarısız”, “şanssız”, “bahtsız” gibi anlamlara “qıvçak~qıbçak” ismini vererek kötü ruhlardan korunmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Daha sonra kendilerini bu şekilde gizlemeye çalışan Sirlerle alay etmek isteyen Uygurların da onları bu şekilde adlandırmaya başladığını ve metinlerine de bu şekilde kaydettiklerini ifade etmiştir. Böylelikle Klastorniy'e göre Sirlerin tarihi sona ermiş artık Kimek kağanlığına boylardan biri olan Kıpçakların tarihi başlamıştır (1994, s. 39-41).

Golden da Runik harfli metinlerde /v~w/ seslerini karşılayacak bir işaretin olmayışından dolayı Şine Usu Yazıtı'ndaki ibareyi şüpheli bulur. Klastorniy'in yapmış olduğu açıklamaya da şüpheyle bakmasına Kıpçak ismine verdiği “bahtsız”, “başarısız” gibi anlamların mümkün olabileceği; ama Kıpçak isminin etimolojisinde Pritsak'ın “içi

oyuk”, “boş” önerisinin de kesin suretle göz önüne alınması gerektiğini söyler (2014, s. 185-196).

Şine Usu Yazıtı’ndan sonra Kıpçak ismine rastlanan bir diğer Türk kaynağı Kaşgarlı Mahmud’un yazdığı eserdir. Kaşgarlı, Rum hizasından doğuya doğru Türk boylarını sıralarken “Beçenek”lerden sonra “Kıpçakları” saymaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 10). Yine Türk boylarının dilleri hakkında bilgi verdiği kısımda Kıpçakları da katıksız Türkçe konuşan boylar arasında vermektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 11). Daha sonra eserinin ilerleyen bölümlerinde “Kıfça.k” maddeleri için *Türklerden bir boy ve Kâşgar’a yakın bir yer adı* açıklamalarını vermiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 207).

Kıpçak ismine Oğuz Kağan efsanelerinde rastlanmaktadır. Bununla ilgili 2 farklı efsane vardır. Biri, Reşideddin tarafından aktarılan ilk anlatıdır. Buna göre, Oğuz-Han İt-Barak kavmiyle savaşmış; ancak bu savaştan mağlup çıkmış ve bunun üzerine iki büyük ırmak arasındaki bir adaya gelmiş ve bir süre burada kalmıştı. Bu sırada kocası savaşta ölen bir kadının doğum sancıları başlamış ve kadın, doğumu yapmak için bir ağaç kovuğunun içine girmiştir. Bunu gören beyler, durumu Oğuz-Han’a anlatmışlardır. Bunun üzerine kadına acıyan Oğuz-Han, kendinden başkası olmayan bu çocuğu evlat edinerek çocuğa “içi çürümüş ve oyulmuş ağaç” anlamına gelen “Kıpçak” adını vermiştir (Ögel, 2003, s. 171).

İkinci bir efsane ise aynı efsanenin Uygurca versiyonudur. Bu efsanede de Oğuz-Kağan, Uruz Bey’in oğluna “Saklab” adını vermiş ve yoluna devam ederek “İtil (Volga)” nehrinin kıyısına gelmiş; ancak nehri nasıl geçeceğini bilemediğinden hemen adamlarına sormuş. Askerlerin arasında Uluğ-Ordu Bey adında zeki ve iyi bir bey varmış; bu bey, etraftaki dalları görünce hemen ağaçları kesmiş ve üzerine yatarak nehri geçmiştir. Bunu gören Oğuz-Kağan, sevinmiş ve gülererek “Sen burada Beğ olarak kal ve senin adın da Kıpçak olsun!” demiş (Ögel, 2003, s. 171).

Bu efsanelerin yanı sıra Ebu’l Gazi Bahadır Han’ın “Şecere-i Türk” isimli eserinde de Kıpçak ismine karşılık olarak “içi oyuk ağaç” anlamı verilmiştir (Kıldıroğlu, 2013, s. 42).

Arap kaynaklarına ise “hıfçaḥ”, “hıfşah”, “hıfşak” gibi isimlerle geçmişlerdir (Golden, 2014, s. 186).

Doğulu kaynaklar, Kıpçakları bu şekilde isimlendirirken Batı'da bu kavmi nitelemek için birbirinden farklı isimler kullanılmıştır. Bizans ve Latin kaynaklarında *Kumanos*, *Cumanus*, *Komani* şeklinde adlandırılan Kıpçaklar, Ruslar tarafından *Polovets*, Alman ve diğer Batılı milletler tarafında da *Falben*, *Valani*, *Pallidi* gibi isimlerle anılmışlardır. Aynı topluluğu Ermeniler, *Khartes*; Macarlar, *Kun*, *Kuman*, *Paloç* gibi isimlerle zikretmişlerdir (Uydu Yücel, 2002, s. 420). Kıpçaklara Yahudiler ise *Petakhia* ismini vermişlerdir (Kıldıroğlu, 2013, s. 41). Bunun yanında Lehler, *Planci*; Çekler, *Plawci* isimlerini Kıpçakları göstermek için kullanmışlardır (Kononov, 2002, s. 420).

Rus, Alman, Ermeni gibi milletlerin yaptıkları isimlendirme Kıpçakların dış görünüşünden hareket ederek olmuştur (Kıldıroğlu, 2013, s. 41). Bu isimlerin ortak anlamı ise “sarı”, “sarımsı”, “solgun”dur (Uydu Yücel, 2002, s. 420).

Kumekov, 1055 senesine ait eski Rus Yazıtları'nda Kıpçakların “Polovets” adıyla geçtiklerini ve bu terimin dar anlamıyla Kumanları, geniş anlamıyla da Kıpçak kavimler birliğini ifade ettiğini söylemiştir (2002, s. 1380).

Kıpçak, Kuman, Kumuk isimleri üzerine etimoloji denemesi yapan Kononov, Kıpçak adının 11. yüzyıldan itibaren kullanımdan düştüğünü Kuman adının ise Ruslar tarafından “Polovets” ismiyle değiştirildiğini ifade eder. Kononov, Polovets teriminin *pole* (tarla) kelimesinde geldiğini, *poley*, *stepey* kelimelerinin de *tarla/bozkır ahalisi* anlamında olduğunu söyleyerek Polovets'in *bozkır halkı*'na karşılık geldiğini söylemektedir. Kononov, Kuman~Koman adındaki ilk hece /u~/o/ ünlülerinin değişkenlik gösterebildiğini ve bu isim hakkında Nemeth, Ponomarev, Zajackowski gibi araştırmacıların yaptıkları tahlilin kabul edilebileceğini, bu nedenle kendisinin detaylı bir açıklama vermesinin gerekmediğini söyleyerek Nemeth'in açıklamasını verir. Kononov, Nemeth'in daha önceki çalışmalardan esinlenerek Kuman adının “quu<*qub (falb, bleich)” kelimesinden geldiğini uzun /u/ sesinin belli bir fonetik süreç sonunda geliştiğini (*qub>quw>quu) ve kelimenin “sarışın, solgun, koyu sarı” anlamlarında kabul ettiğini söylemektedir (2015, s. 518-520). Son olarak Kononov, Kıpçak kelimesini “*kub-aç-ak” şeklinde bölerek “-Aç” ekinin küçültme “-Ak” ekinin de topluluk eki olduğunu ifade etmektedir (2015, s. 525).

Kıpçakların kökeni hakkında birbirinden farklı görüşler vardır. Bunlardan biri, Klastornıy'in yukarıda verilmiş olan görüşüdür. Bunun yanında Kaşgarlı gibi İslamî daire

içindeki müellifler, Kıpçakları Türk kabul etmişken Batılı araştırmacılar, onları “Arî” ırkına ya da Moğollarla ilişkilendirmektedirler. Örneğin Kıpçakların kökeni hakkında ilk araştırmayı yapmış olan Marquart, metinlerde yer alan “fırka” kelimesini yanlışlıkla “Murqa” olarak okumuş ve Kıpçakları Moğolların bir kolu olarak kabul etmiştir. Ancak Barthold ve Pelliot gibi araştırmacılar, Marquart’ın bu yanlış okumasını düzeltmiş ve Kıpçakların Moğolların bir kolu olduğu görüşünü çürütmüşlerdir. Haloun da Moğol-tibet karışımı “T’u-yü-hun” isminin kısaltılmış şeklinin “Kun” olduğunu iddia etmiştir; fakat Kıpçaklar beyaz ırka mensup olduklarından ve Moğollara ait belirgin bir özelliğe sahip olmayışlarından ötürü bu görüş de kabul görmemiştir. Bunun neticesinde Pelliot, Marquart, Rasovksy, Barthold gibi Kumanların ırkî özelliklerinden dolayı onları tam olarak Türk kabul etmemiş ve onların kökenlerini Arî ırkla ilişkilendirmeye çalışmışlardır. Öte yandan milattan önce II. yüzyılda Tanrı Dağları’nın kuzey yamaçları ile Issık Göl kıyılarında oturan “Wu-sun” adlı bir topluluk olduğu ve bu topluluğun da Hun soyuna mensup olup kumandanlarının “Kun-mi” ya da “Kun-mo” olduğu ve Türklere ait kurt efsanesine sahip oldukları Çin kaynaklarında geçmektedir. Çinliler, bu topluluğu kırmızı saçlı (kumral), mavi ya da yeşil gözlü olarak tarif etmişlerdir. Buradan hareketle Mervezî de Kunların ya “Sarı Uygurlar”dan ya da “Sarı Türgişler”den gelmiş olabileceğini söyler (Gökbel, 2002, s. 1280).

Yalvar da kimi araştırmacıların Kıpçakların kökenini “Ting-ling” kabilesi içinde (yazarın kendisi de bu görüşü benimser) ya da “Tölesler” içinde aradıklarını söyler (2018, s. 92).

Kıldıroğlu ise Kıpçakların kökeninin Kimek inançlarında aranması gerektiğini düşündüğünden işe Cüveynî’deki “Kemçik” ile Moğol kaynaklarındaki “Kemçiut” kelimeleri başlar ve bunların zamanla “Kıpçak” ve “Kıpçaut” şekillerine dönüşme ihtimalinin yüksek olduğundan bahseder. Kıldıroğlu’na göre “Kemçik” ya da “Kemçiut” Kimeklerin eski yerleşim yeridir ve Kimekler de suyu kutsal etmişlerdir; nitekim Eski Türk isimlerinin de kutsal kabul edilen su isimlerinden gelmiştir. Böylelikle Kimeklerle Kıpçakların birbirleriyle bir bağlarının olduğunu ileri sürer (2013, s. 46).

Kıpçaklar da Peçenek ve Uzlar gibi Avrupa’nın güneydoğusundaki bölgede devlet kuramamışlar ve kavmî esaslar altında bir araya gelmiş topluluklar hâlinde yaşamışlardır

(Uydu Yücel, 2002, s. 420). Gökbel, bu toplulukların daha çok tehlikeli bir durumda bir araya geldiğini söyleyerek bunları 5 bölüğe ayırmıştır:

- 1) Orta Asya bölüğü,
- 2) Volga-Yayık bölüğü,
- 3) Donyeç-Don bölüğü,
- 4) Aşağı Dinyeper bölüğü,
- 5) Tuna bölüğü (2002, s. 1283).

Kıpçaklar, 1061 yılından itibaren Rus topraklarını ele geçirmeye başladılar ve 1078 yılında Bizans'a karşı isyan başlatan Peçeneklerle birleşip Edirne'yi işgal altına almışlardı. Bundan sonra Bizans'a karşı sürekli akın yapan Kıpçaklar, 1080'lerde Don-Dinyester bölgesi başta olmak üzere Balkaş Gölü ile Talas bölgesini de içine alan Tuna nehri kıyısına kadar olan bölgede hâkimiyet kurmuşlardı. Bu bölge, Kafkas'larda Kuban bölgesini de içermekte olup İdil Bulgarları'nın yaşadığı bölgeye kadar uzanıyordu. İslam kaynaklarında bu bölge için "Deşt-i Kıpçak (Kıpçak sahası)" ismi kullanılmıştır (Uydu Yücel, 2002, s. 420).

Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak sahasına Moğol İstilâsı'ndan önce yayılmaya başlamış ve 11. yüzyılın ortalarına doğru Karadeniz'in kuzeyindeki ovalara yerleşmeye başlamışlardı. Yine 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güneye doğru giden Kıpçaklar, Aral ve Sır-Derya'nın kuzey kesimlerine de hâkim olmuşlardır. Bu tarihe kadar Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar "Deşt-i Hazar" ismi ile anılırken Sır-Derya ile Yayık ırmağı'na kadar olan bölge de Oğuz diyarı olarak kabul edilmekteydi; fakat daha sonraları kaynaklarda hem "Deşt-i Hazar" hem de "Oğuz diyarı" olarak anılan bölgeler, "Deşt-i Kıpçak" olarak zikredilmeye başlanmıştır. Öte yandan 12. yüzyılın sonlarında bazı Kıtay kabilelerinin Kıpçaklar içinde erimesi ve Karadeniz ile Hazar Denizi'nin kuzeyindeki ovalara Kıpçakların girmesiyle buradaki Peçeneklerin hâkimiyeti sona ermiş ve Oğuzların da Batı'ya göçü ile Kıpçaklar hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdi. Deşt-i Kıpçak bölgesi, Kıpçakların sahip oldukları tüm topraklarla birlikte Cuci Ulusu'nun egemenliği altına girmesiyle Cuci Ulusu'na dâhil olmuştur; fakat Deşt-i Kıpçak terimi kullanılmaya devam etmiştir ve böylelikle Cuci Devleti de Arap kaynakları tarafından Deşt-i Kıpçak olarak anılmaya başlamıştır (Kafalı, 2011, s. 179-183).

Deşt-i Kıpçak isminin ortaya çıkışıyla ilgili Oğuz Kağan efsanelerinde de bilgilere rastlanmaktadır. İlk efsaneye göre, Saklab Han'ın Barak ve Kıpçak isimli iki oğlu bir bölgeye konmuşlar ve bir gün avdan dönerken kendi bölgelerinde yabancı bir ordu görmüşlerdir. Bu ordu, Ozgan-Han'a aittir ve aralarında çıkan savaşta o gece iki taraftan da 100 bin kişi ölmüştür. Geride sadece başıboş dolaşan atlar, kalmıştır. Bunun üzerine Saklab halkı Barak ile Kıpçak'a gelerek her iki taraftan da toplam 100 bin kişinin öldüğünü ve Ozgan-Han ile Tohmaşlılarla aralarında artık kan davası olduğundan ve bu yüzden de onlara gidemeyeceklerinden atalarının gittikleri yoldan gideceklerini söylemişlerdir. Hep birlikte meydana gidip ölülerini saymışlar ve 30 bin kişinin öldüğünü gören Barak ile Kıpçak utançlarından babalarının yurduna dönememiş ve oldukları yerde kalmışlardır. Bu yüzden o bölgeye de Deşt-i Kıpçak adı verilmiştir (Ögel, 2003, s. 183-184).

Bir diğer efsane ise Oğuz'un İt-Barak kavmi ile savaşı esnasında doğan çocuğu, evlat edinerek Kıpçak ismini vermiştir. Kıpçak, Oğuz-Han'ın yanında büyümüş ve bir delikanlı olmuştur; ancak o dönemde Ruslar, Ulaklar, Macarlar ve Başkurtlar Oğuz'un egemenliği altına girmemiştir. Oğuz, Kıpçak Bey'in emrine yeteri kadar adam verip onu "Ten (Don)" ve "İtil (Volga)" nehirlerinin olduğu yere sefer yapmaya göndermiştir. Kıpçak Bey, bu bölgede 300 sene hüküm sürmüş olduğundan buradakilerin hepsi Kıpçak Bey'in soyundan gelmiştir. Kıpçaklar, bu bölgeden Oğuz-Han zamanından Cengiz Han'a kadar egemen olmuş, buralarda bunlardan başka bir insan ya da halk bulunmamış ve bu bölgeye de Deşt-i Kıpçak denmiştir (Ögel, 2003, s. 186-187).

1.3.1. Memlûk-Kıpçak Türkleri

Kıpçakoğulları, başlangıçta Selçuklular'a bağlı bir beylik olarak kurulmuşken daha sonra kimi zaman bağımsız kimi zaman da Musul Atabeyliği'ne bağlı olarak 13. yüzyılın sonuna kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Müslüman Arap devletlerinde saray muhafızı olarak Türklerden oluşan birliklerin kullanılması geleneği, Eyyubîler'de devam etmiş, bunun için de Kıpçak ve Oğuzlardan gençler askerî amaçlarla yetiştirilmiştir (Uydu Yücel, 2002, s. 421).

Gökbek, bazı kaynaklarda Kıpçakların Tolunoğulları, Fatımîler ve İhşidler gibi devletlerin içinde yer aldıklarından bahsettiklerini; ancak bunun yanlış olduğunu

söyleyerek Kıpçakların Mısır ve Suriye sahasında bulunuşlarının ilk kez 1171’de kurulan Eyyubîler devrinde olduğunu ifade eder. Eyyubî emirleri, birbirlerine karşı olan güç savaşlarından dolayı ordularındaki “Memlûk”lerin sayılarını arttırma yoluna gitmişlerdir. Bunlar arasında da ilk sırayı Kıpçak Türkleri almıştır (Gökbel, 2002, s. 1305).

Kopruman, kuruluşunda İranlıların önemli bir rolü olan Abbâsî Devleti’nin artan İran etkisine karşı koymak için Müslüman devletler dışından Türkleri getirerek onlardan askerî birlikler oluşturduğunu, kısa sürede sayısı 30 bini geçen Türkler için el-Mûtasım’ın Samarra şehrini kurdurup Türklere geniş araziler vererek bunların ırklarının bozulmaması için de getirilen Türk kızlarıyla evlendirildiklerini ifade eder (1192, s. 166).

Abbâsîler devrinde para karşılığında satın alınan bu kölelere “Memlûk” adı verilmekteydi (Ayaz, 2020, s. 21). Kelime, Arapça “me-le-ke” fiilinden türemiş bir ismi i mef’ul olup (Kopruman, 1992, s. 166) sözlük anlamı “sahibinin mülkiyet ve tasarrufundaki şeyler” demektir (Ayaz, 2020, s. 19). Kelime aynı zamanda “bir kimsenin mülkiyetindeki kadın veya erkek esir” anlamında da kullanılmaktaydı (Ayaz, 2020, s. 19). Memlûk kelimesinin terim olarak anlamı ise “savaşlarda esir düşerek ya da tüccarlardan satın alınan beyaz renkli köle” şeklinde olup “hükümdar veya emirleri korumakla görevli muhafız” karşılığında kullanılmıştır (Kopruman, 1992, s. 166).

Memlûk kelimesi, “abdü kinn” ve “rakik” kelimelerinden ayrı kullanılmaktaydı; çünkü Memlûkler, hür bir anne babadan dünyaya gelmekteydiler, Abdü kinn ve rakik olarak adlandırılan köleler ise yine esir bir anne babadan dünyaya gelmiş kişilerdi (Ayaz, 2020, s. 19-20). Memlûkler, statü olarak da diğer kölelerden farklı bir konumda olup daha ayrıcalıklı haklara sahiptiler. Bunlar, köle olarak alınmış olmalarına karşın eğitimlerini bitirdikten sonra özgür olabilmekte, evlenecekleri kişileri kendileri seçebilmekte ve toprak edinebilmekteydiler. Bunlardan doğan çocuklar da aynı haklara sahip olup hür kabul edilirdiler (Ayaz, 2020, s. 20). Bu kişiler, Orta Asya ve Kafkasya’dan getirilmiş ve Müslüman olmayan Türkler arasından seçilmiş olup halk arasında ayrıcalıklı konumdaki “hoca” isimli tüccarlar tarafından satın alınıp Mısır ve Suriye’ye getirilmişlerdir. Yüksek bedellerle satın alınan kölelerde istenilen özellikler uzun boylu, güçlü ve maharetli olmalarıydı. Daha sonra bunlar, sultanların sarayı olan Kal ‘atülcebel”eki kışlalarda hem dinî hem de askerî eğitime tabi tutulmaktaydılar. Bu köleler, Türkçe konuştuklarından

hangi etniğe bağılı olduklarına bakılmadan Türk ismi verilmekte ve bu ismin onlar arasında bağlayıcı bir unsur olduğu kabul edilmekteydi (Ayaz, 2020, s. 23).

Gökbel, Memlûklerin düzenli gruplar hâlinde ortaya çıkışlarının El-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub döneminde olduğunu ifade ederek emirin Kıpçak ve Harzemlilerin ağırlıkta olduğu bu grupları Nil nehri üzerinde karayla bağlantısının kesildiği bir adaya yerleştirdiğini böylelikle de “Bahrî Memlûkler” teşkilatını kurduğunu söyler (2002, s. 1306). Bu teşkilat, Memlûk Devleti'nin asıl yapısını oluşturmuştur; çünkü Necmeddin Eyyub, kardeşine karşı olan savaşta bunlardan faydalanmış ve bu sayede Bahrî Memlûklerin önemi artmıştır. Bunun üzerine Necmettin Eyyub, Memlûklerin sayısını arttırmış ve onlara devlet yönetiminde önemli görevler vermiştir (Ayaz, 2020, s. 26).

Turan Şah'ın öldürülmesinin ardından Bahrî Memlûkler, Mısır'da tek söz sahibi kişiler olmuşlardır. Bunlar da efendileri Es-Sâlih Eyyub'un dul eşi Şecerü'd-Dürr'ü sultan yapmışlardır. Bu sebeple kimi tarihçiler, Şecerü'd-Dürr'ü Mısır'da hâkimiyet kuran ilk Türk Memlûk sultanı olarak kabul etmişlerdir (Koprman, 1992, s. 170). Kimi tarihçiler ise Şecerü'd-Dürr ile evlenen ve tahtın idaresine oturan El-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek Et-Turkmâni'yi Memlûklerin ilk sultanı olarak kabul etmişlerdir (Ayaz, 2020, s. 27). Aybek, tahtı ele geçirdikten sonra Bahrî Memlûklerin bütün liderlerini öldürerek otoritesini arttırmış ve Moğol İstilâsı'nı bahane ederek tahttaki ortaklığını bitirmek için çocuk yaştaki Eyyubî hanedanından olan Muzafferüddin Mûsâ'yı öldürmüştür. Bunun sonucunda da Mısır'da Eyyubi varlığı sona ermiş ve Türk Memlûklerin egemenlik devri resmen başlamıştır (Ayaz, 2020, s. 28).

1.3.2. Kıpçak Türkçesi

Kıpçakların dili hakkındaki ilk bilgilere DLT'de rastlanmaktadır; fakat DLT'deki bu bilgiler yetersizdir (Pritsak, 1988, s. 111).

Batı Türkçesinin kuzey grubuna dâhil olmasına rağmen gelişim sahası, güney grubunun yayıldığı sahanın bile daha güneyi olan Mısır ve Suriye coğrafyası olmuştur. Bunun temel nedeni, Kıpçakların 13 ve 14. yüzyıllarda köle ve carie olarak satılması sonucunda Ön Asya ve Mısır'a gelmiş olmalarıdır. Köle olarak satılan bu Türk gençleri, zamanla buralarda devletler kurmuşlardır (Bilgin & Hacıeminoğlu, 2002, s. 422).

Pritsak, Memlûk-Kıpçak metnlerinin dilinin birlik göstermediğini söyleyerek Halasi Kun'un Memlûk-Kıpçak Türkçesinde üç farklı lehçe tespit ettiğini söyler: “asıl Kıpçakça”, “asıl Oğuzca”, “Oğuz-Kıpçak karışımı bir dil” (1988, s. 112).

Asıl Memlûk-Kıpçak Türkçesi, fonoloji ve morfoloji bakımından Harezmi Türkçesi ile yakın ilişkide bulunmasına rağmen ondan şu noktalarda ayrılır:

- 1) Kelime sonundaki ğ/g sesleri düşer, Harezmi’de ise korunur.
- 2) Yönelme durum eki Harezmi’deki gibi “+GA”dır; ancak 3. kişi iyelik ekinden sonra “+nA” şeklindedir, Harezmi’de ise “+ngA” şeklindedir.
- 3) Ayrılma durum eki, “+dAn”dır; Harezmi’de “+dIn”dır.
- 4) Birinci çoğul şahıs zamiri “biz”dir, Harezmi’de “miz”dir.
- 5) İsimlerin olumsuzu “degül” ile yapılır, Harezmi’de “ermez/ermes” ile yapılır.
- 6) –dUk sıfat-fiil eki bolca kullanılır, Harezmi’de nadir.
- 7) Soru edatı “mI”dır, Harezmi’de “mU”dur (Eckmann, 1986, s. 86).

Oğuz-Kıpçak unsurların karışık olarak kullanıldığı ancak Kıpçak unsurların yoğunlukta olduğu diyalekte yazılmış eserler şunlardır: *Kitāb fi ilmü’n-nüşab* ile *Kitabü’l-hayl* (Eckmann, 1986, s. 86-87).

Oğuz unsurların yoğun olduğu Oğuz-Kıpçak karışık diyalekte yazılmış eserler de şu şekildedir: *Kitāb fi’l-fikḥ bi-lisāni’t-türki* ve *Kitāb Muḥaddimet Ebi’l-Leys Semerkandi* (Eckmann, 1986, s. 87).

Bunların yanında Kıpçak Türkçesinin genel dil özelliklerini aşağıdaki gibi vermek mümkündür:

- 1) Kapalı /e(è)/ bulunur.
- 2) Kelime içindeki ve sonundaki ğ/g sesleri, “v” olur.
- 3) İç ve son sesteki “d”den gelen “ḏ” sesi, “y” olmuştur.
- 4) Birden çok heceli kelimelerin sonundaki ğ/g sesleri düşmüştür.
- 5) Tamlayan durum eki daima “+nI□” olup zamirlerden sonra “+I□” şeklinde kullanılır (Bilgin & Hacıeminoğlu, 2002, s. 422).

Bilgin ve Hacıeminoğlu, Kıpçak diline ait olan eserleri üç başlık altında incelerler:

- 1) Karadeniz’in kuzeyinde yazılanlar: Bu grupta tek bir eser bulunmaktadır: Codex Cumanicus.

2) Ermeni Kıpçakçasıyla yazılanlar: 1559-1664 yıllarından kalma Kamanez-Podolsk cemaatine ait çeşitli metinlerdir (2002, s. 423).

3) Mısır ve Suriye’de Kıpçak Türkçesi ile yazılanlar: Bu gruptaki eserler de kendi içlerinde üç alt gruba ayrılır:

a) Sözlük ve Gramer Kitapları: Bu gruba şu eserler, girmektedir: “*Kitābu’l İdrāk li- Lisāni’l Etrāk*”, “*Kitābu Bulġatu’l Muştāk fī Luġati’t- Türk we’l kıpçāk*”, “*El-Kavāninü’l-küllīye Li- Zabti’l Lüġati’t Turkiyye*”, “*Et- Tuḥfetü’z- Zekiyye fī’l Luġati’t Turkiyye*”, “*Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*”, “*Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l Lüġati’t Turkiyye*”, “*Eş-Şüzûrû’z-zehebiyye ve’l-kitābü’l-Ahmediyye fī’l-luġati’t-Turkiyye*.”

b) Fıkıh Kitapları: Bu gruptaki eserler de şunlardan oluşmaktadır: “*Kitābü’l-Fıkh*”, “*Kitāb fī’l-Fıkh bi-lisāni’t-Türkî*”, “*Kitābü Mukaddimeti Ebi’l-Leys es-Semerkandî*”, “*İraşdü’l mülāk ve’s-selâtin*”, “*Şerhu’l Menâr*”, “*Mukadditeü’l Gaznevî ti’l-ibâdât*”.

c) Çeşitli konularda yazılmış kitaplar: “*Kitâb fī Riyâzâtı’l-hayl*”, “*Munyetü’l-guzâf*”, “*Baytaratü’l-vâzıh*”, “*Kitâb fī ilmi’n-nüşşâb*” (2022, s. 424).

1.3.3. İncelemeye Esas Olan Kaynaklar

1.3.3.1. Kitābu’l İdrāk Li-Lisāni’l Etrāk

Eser, Hicri 20 Ramadan 712 (18 Aralık 1312) yılında ünlü Arap Filolog Ebū Ḥayyān Muḥammed bin Yūsuf bin ‘Alî bin Ḥayyān al-Ġırnatî (el-Endulusî) tarafından Kahire’de yazılmıştır. Müellifin asıl amacı, Mısır-Suriye sahasında konuşulan Türk dilini Araplara öğretmektir. Eserin müellif tarafından yazılmış orijinal nüshası günümüze kadar ulaşamamıştır; ancak istinsah nüshaları mevcuttur (Özyetgin, 2001, s. 41).

Kİ, gerek söz varlığının orijinal olması gerekse eserin tertibindeki yenilik açısından dönemindeki diğer eserlerden ayrılmaktadır. Ebū Ḥayyān kendi eseri hakkında şu bilgiyi vermektedir:

Kİ 1b/1-23-2a/1-16 “...*bu kitabın amacı Türk dilindeki cümlelerin hem lügat (sözlüksel) hem sarf hem de nahv olarak kayıt edilmesidir bu dili harf harf kayıt altına aldım dildeki sözcükleri Türk dilindeki harf sırasına sözlükte tertip ettim Türkçe*

sözcükleri zikredip ve karşısına da Arapça müradifini/karşılığını verdim bundan sonra sarf ilmini yazdım arkasından da nahv ilmini yazdım bununla ilgili dil bilgisi (hakkındaki bilgiler) güvendiğim kişilerden alınmış ve bunun için de ben farklı/yeni bir tertip ve şaşırtıcı/yeni bir özetleme içindeki sarf ve nahv ile ilgili yöntem olarak kimseyi takip etmedim kendim sorarak ve isteyerek yeni bir yöntem çıkardım ve güzel bir anlayışla en muradıma ulaştım...”.

Müellifin kendisi, eserindeki sözcükleri kelime kelime derlediğini ve dil bilgisi kuralları hakkındaki bilgileri de yine bu konuda güvendiği kişilerden öğrendiğini, bununla birlikte eserinde alışılmışın dışında yeni bir yöntem kullandığını söylemiştir.

Ebū Ḥayyān her ne kadar eserini kimseyi takip etmeden ya da herhangi bir kitaptan etkilenmeden yazdığını ifade etmiş olsa da şeyhi Hoca Fahreddin adlı bir kişi ve bu kişinin yazdığı, ancak bugün elimizde bulunmaya “Kitāb-ı Beylik³” bir eserden alıntılar yapmıştır. O nedenle eserin tamamının derleme üzerine kurulduğunu söylemek imkânsızdır.

Müellifin de ifade ettiği üzere eserde kullanılan sıralama yeni bir sıralamadır; çünkü müellif, sözlük kısmında kelimeleri Arap alfabesindeki harflerden hareketle alfabetik olarak yani “abc sırasıyla” vermiştir. Bu teknik o güne kadarki eserlerde uygulanmamıştı. Özyetgin de müellifin kullandığı bu tekniğin “Modern Sözlük Tertipi”ne daha yakın olduğunu söyler (2001, s. 44).

Metinde Türkçe kelime ve örnekler, kırmızı mürekkeple ve harekeli olarak yazılmışken Arapça açıklamalar, siyah mürekkeple çok da düzenli olmayan bir harekeleme sistemiyle yazılmıştır.

Eserin bugün elimize ulaşan 3 nüshası bulunmaktadır:

1) **V Nüshası:** İstanbul’daki Bayezid Umumî Kütüphanesi’nin Veliyüddin Efendi Bölümünde bulunduğundan Caferoğlu, tarafından “V nüshası” olarak anılmış ve günümüz çalışmalarında genellikle bu şekilde adlandırılmaktadır. Nüsha, bu bölümde 2896 yer numarası ile kayıtlı olup orijinal metinden kısa bir süre sonra yazılmıştır. Eserin yazım tarihi, 15 Şaban 735 (13 Şubat 1335)’tir. Nüsha, 65 varaktan oluşmakta ve her

³ Eser hakkında bk. Kaymaz, Z. (2016). “Kitāb-ı Beylik Nasıl Bir Eserdi?”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 55, s. 149-157.

sayfada genel olarak 23 satır, ama kimi sayfalarda ise 22 satır nadir de olsa 24 satırın olduğu birkaç sayfa bulunmaktadır.

2) D Nüshası: Bu nüsha da Caferoğlu tarafından İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar (Daru'l fûnûn) kısmında bulunduğundan “D nüshası” olarak adlandırılmıştır. Eserin yer bilgisi, 3856’dır. Bu eserde ise her sayfada 15 satır bulunmakta ve eserin tamamı 97 varaktan oluşmaktadır. Bu nüshada V nüshasında olduğu gibi der-kenarlara ya da metin içerisine sonradan eklenmiş bilgiler bulunmadığından daha kolay okunmakta olup daha anlaşılırdır. Özyetgin, nüshanın yazım tarihi olarak Hicri 4 Cumādā’l-avval 805 (30 Kasım 1402) senesini; yazarı olarak da Ahmed ibni Şāfi’î isimli birini vermektedir (2001, s. 51). Özyetgin, nüsha üzerinde daha sonra başka kişiler tarafından ekleme yapıldığını özellikle “c/ç” ve “b/p” seslerini ayırt etmek için daha koyu renkli bir kalemle işaretlemeler yapıldığını belirtmektedir (2001, s. 51).

3) Kahire Nüshası: Bu nüsha da Kahire’deki Darü’l-Kütüb’te bulunmaktadır. Bu nedenle bu nüsha da Kahire nüshası⁴ olarak anılmaktadır. Bu nüsha eksik olup toplamda 40 varaktan oluşmakta ve “killikçe” maddesinde sona ermektedir. Sayfalarda 16 satır bulunmakta, D nüshasında olduğu gibi der-kenarlarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Nüshanın düzenleniş şekli genel yapı itibariyle D nüshası ile benzerlik gösterse de eserin detaylı incelemesi sonucunda V nüshasından da izler taşıdığını görmek mümkündür. Örneğin V nüshasında yer almayan kimi madde başlarının eldeki varaklarda da yer almadığı tespit edilmiştir. Bunun tam aksi de yaşanmıştır yani V nüshasında olmayıp da D nüshasında yer alan kelimeler, D nüshasından Kahire nüshasına kopya edilmiştir. Bu durumda müstensihin ya her iki nüshaya sahip olduğunu ya da bir şekilde ikisini de görmüş olabileceğini söylemek mümkündür. Bu nüshada da klasik olarak Türkçe madde başları kırmızı mürekkeple Arapça karşılıkları ile siyah mürekkeple yazılmıştır. Nüsha eksik olduğundan dil bilgisi bölümü yoktur.

Eser üzerine yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan kitap ve lisansüstü tez mahiyetinde olanlar aşağıda sıralanmıştır:

⁴ Nüsha hakkında daha detaylı bilgi için bk. Kaymaz, Z. (2017). Kitâbul’l İdrâk’li-Lisani’l Etrâk eserinin Kahire nüshası turalı eskertpeler. *Türki-Slavyan Filologiyasının Kazırgı Zamangı Meseleleri*, (pp.21-25). Astana, Kazakhstan.

1) Bilinen ilk çalışma, 1891 yılında Selanikli Mustafa Bey'in Veliyüddin Efendi nüshasını yayımlamasıyla gerçekleşmiştir (Muhammed, 2021, s. 23).

2) Caferoğlu, A. (1931), Kitāb al- İdrāk li-lisān al-Atrāk, İstanbul: Evkaf Matbaası: 1931 yılında basılmış olan Caferoğlu yayını, iki bölümden oluşmaktadır. Eserin bir tarafı, Arap harfli metin yayını; diğer tarafı da Latin harfli metin ve Türkiye Türkçesine aktarımından oluşmaktadır. Caferoğlu, V ve D nüshalarını tenkitli olarak incelemiş ve Arap harfli bölümde iki eserin karışımından tam metin oluşturmaya çalışmıştır.

3) İzbudak, V. (1989), El-İdrāk Haşiyesi, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 27, (2. Bs.): Eser üzerine ilk çalışmaya başlayan kişi, Kilisli M. Rifat (Bilge)'tır. Kilisli Rifat, V nüshasındaki der-kenarları olduğu gibi ortaya çıkardıktan sonra Veled İzbudak'a hediye etmiştir. İzbudak da Kilisli Rifat'ın isteği üzerine eseri basıma hazırlamak için çalışmış ve der-kenarlarda bulunan sözcükleri bazı sözlüklerle karşılaştırarak eseri tamamlamıştır. Toplamda 53 sayfadan oluşmaktadır.

4) Ermers, R. (1999), Arabic Grammars of Turkic The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of 'Abū Ḥayyān al- 'Andalusī's Kitāb al- 'İdrāk li- Lisān al-'Atrāk, Leiden-Boston-Köln: Brill: Eser, Ermers'in University of Nijmegen'de 1995 yılında yaptığı doktora tezinin yayına hazırlanmış hâlidir. Bu eserde Ermers, eserini iki temel bölüme ayırmış ve birinci bölümde DLT ve Kıpçak sahasında yazılmış kaynakları tanıtmıştır. Daha sonra Arap filologlar tarafından Türk dilini anlatmak üzere yazılmış eserleri inceleyerek Türk dilini nasıl anlattıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Eserin ikinci bölümünde ise Kİ'nin dil bilgisi bölümünün İngilizce tercümesini yapmıştır.

5) Özyetgin, A. M. (2001), Ebū Ḥayyān Kitābu'l İdrāk li Lisāni'l Etrāk Fiil: Tarihi- Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Ankara: Köksav: Özyetgin'in çalışması da doktora tezinin gözden geçirilerek genişletilip yayına hazırlanmış hâlidir. Birinci bölümde Kıpçaklar, Ebū Ḥayyān ve Kİ hakkında teorik bilgilerle birlikte Kıpçak sahasında yazılmış diğer sözlükler hakkında da bilgi verilmiştir. İkinci bölümde fiiller, ses ve şekil bilgisi bakımından incelenmiş ve bölümün sonunda da leksikal-anlam bilim açısından incelenmişlerdir. Üçüncü bölümde de fiiller, Eski Türkçeden başlayarak

günümüz Kıpçak dillerine kadar getirilmiş ve tespit edilen şekiller verilmiştir. Eserin sonunda da fiil dizini verilmiştir.

6) Bulut, Â. (2019). Kitābu'l İdrāk Li- Lisāni'l Etrāk'te İsimler- Divānu Lügati't Türk ve Kıpçak Sözlükleriyle Karşılaştırma-, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi): 2019 yılında Bulut tarafından yapılan çalışmada Kİ'deki isim soylu kelimeler, DLT ve Kıpçak sahasındaki sözlüklerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Eserde V, D nüshaları ile Kahire nüshası esas alınmıştır.

7) Aldemir, Ü. (2020). Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kaynak Eserler (Kitābu'l-İdrāk li-lisāni'l-Atrāk Örneği), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi): Aldemir tarafından hazırlanan çalışmada V, D nüshaları ile Kahire nüshaları esas alınmış olup birinci bölümde tez çalışması, Kİ, nüshaları ve müellif hakkında bilgi verildikten sonra ikinci bölümde eser Türk dilini öğretimi hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde eserin çevirisi ve Arap harfli orijinal yazımı tenkitli olarak verilmiştir.

1.3.3.2. Et Tuḥfetu'z Zekīyye Fī'l Luḡati't Turkīyye

Yazarı belli olmayan eser hakkındaki ilk tanıtmayı Fuat Köprülü yapmıştır. Köprülü, 15 Haziran 1922'de "Körösi Csoma Archivum"da Şeyyad Hamza'nın bir metninde geçen kelimeleri tanıklamak amacıyla TZ'ye başvurmuş ve eseri ilk kez bu çalışmada tanıtmıştır (Atalay, 1945, s. X-XI). Eser, hem adı bilinen hem de kaybolmamış eserler arasında yer alıp tek nüshası vardır (Atalay, 1945, s. X). Eserin yazıldığı yer hakkında Atalay, eserin Mısır'da yazılmış olabileceğini söylerken (1945, s. XIII) Fazılov ise bir süre Suriye'de yaşadktan sonra Mısır'a giden bir kişi tarafından; Kun ve Zajaczkowski de Suriye'de yazılmış olabileceğini söylemektedirler (Al-Turk, 2006, s. 2-3). Atalay, eserin yazıldığı tarihin de kesin olarak bilinemediğini; ancak Hicrî 829 yılından önce yazılmış olması gerektiğini belirtir (1945, s. XIII).

Eser, "abadî" adı verilen kalın ve sağlam bir kâğıt üzerine yazılmış olup eserin ölçüleri 26 X 17,5 santimetredir. Toplamda 91 varaktan oluşan eserdeki yazı kısımlarının ölçüsü ise 18 X 11 santimetredir. Her sayfada toplamda 13 satır bulunmakta Türkçe

ifadeler, kırmızı; Arapça açıklamalar ise siyah mürekkeple yazılmıştır (Atalay, 1945, s. XII).

Metinde der-kenarlarda bulunan birçok açıklama ve madde başlarında geçen kimi sözcüklerin de farklı okunuşlarını gösteren yazılar bulunmaktadır. Bunlardan bazılarının başka biri tarafından yazılmış olduğu açıktır; çünkü yazı şekli birbirini tutmamakta ve kelimelerin yazımında müellifin eserin girişinde verdiği kurala pek uyulmamaktadır.

Eser üzerine yapılan kitap ve lisansüstü tez mahiyetindeki çalışmalar şu şekildedir:

1) Halasi Kun, T. (1942). “Lan langue des Kiptchaks d’apres un manuscrit arabe d’istanbul”, Parite II, Preproduction phototypique, Budapest.

2) Atalay, B. (1945) Ettufet-üz-Zekiyye fil-lûgat-it- Turkiyye, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları: Atalay, eserin girişinde TZ hakkında bilgi vermiş daha sonra inceleme bölümünde eserin sözlük kısmının tercümesini yapmıştır. Sözlük bölümünden sonra da dil bilgisi bölümünün tercümesini akabinde de metnin dizinini en sonunda da orijinal metnin tıpkıbasımını vermiştir.

3) Fazılov, S. İ. & Ziyayev, İ. M. (1978). İzıskannıy dar Tyurkskomy Yazıku (Grammatičeskiy taraktat, XIV v. na arabskom yazıke), Taşkent: Çalışma üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde gramer çalışması, ikinci bölümde sözlük ve gramer bölümlerinin çevirisi, son bölümde ise TZ’deki kelimelerin Rusça ve Kıpçak Türkçesindeki karşılıkları verilmiştir (Muhammed, 2021, s. 26).

4) Al-Turk, G. (2006). Et-Tufetü’z-Zekiyye fi’l-Lugati’t-Turkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi): Al-Turk, çalışmasında TZ’nin yeniden okumasını yapmış ve Türkiye Türkçesine çevirisini yapmıştır.

5) Salan, M. (2010), Et- Tuhfetü’z Zekiyye fi’l-Lugati’t Turkiyye’de fiil, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi): Çalışmada TZ’deki fiiller, (Kazan) Tatar Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

6) Khairullah, H. L. (2015), Et-Tuhfetü’z- Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyyr Çeviri-Fiil İncelemesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Programı (Basılmamış Doktora

Tezi): Çalışmada, TZ'nin çevirisi yapıldıktan sonra orijinal metinde yer alan fiiller, tarihî ve modern Türk dillerindeki karşılıkları verilerek incelemeye tabi tutulmuştur.

1.3.3.3. El Kavāninü'l Külliye li-Žabti'l Luġati't Turkiyye

Eser, 15. yüzyıl başlarında Kahire'de yazılmıştır. Eserin tek nüshası İstanbul Süleymaniye Şehit Ali Paşa bölümünde 2659 numarada kayıtlıdır. Eser, 84 yaprakten meydana gelmektedir. Her sayfada 13 satır bulunmaktadır. Türkçe örnekler, kırmızı mürekkeple Arapça açıklamalar siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin müellifi, eseri yazma sebebini şöyle açıklamaktadır:

KK 1b/1-13-2a/1-13 “...bazı kardeşlerimin Türk dili için kapsamlı ve tercümanın yerini alacak bir kavait koyma sorusu tekrarlandı ve onlara şöyle cevap verdim bu alanın adamlarından olmasam da onlara cevap verdim ve bu güzel kitabı yazdım ve bunun yeterli olacağını yüce Allah'tan umut ediyorum ve bunun istenen gayeye göre yeterli olacağını düşünüyorum bu kitaba bakan bu konularda başka bir kitaba ihtiyaç duymaz...”.

Eserin müellifi, kendinin Türk olmadığını ve Türklerin çocuklarından olmadıklarını da söylemiştir. Müellif, eserini mukaddime ile birlikte üç bölüm ve sonuç bölümünden oluştuğunu söylemektedir. Eserin müellifi belli değildir (Toparlı & Çögenli & Yanık, 199, s. III).

Eser üzerine yapılan kitap ve lisansüstü çalışmalar aşağıda verilmiştir:

1) Kilisli Rifat Bilge (1928). El-Kavāninü'l-Külliye li Žabti'l Luġati't Turkiyye, İstanbul: Türkiyat Enstitüsü Yayınları: Metnin ilk yayını Kilisli Rifat yapmıştır. Fuad Köprülü eserin ön sözünü yazmıştır.

2) Telegdi, S. (1937). Eine türkische grammatik in arabischen sprache aus dem XV jhdt, KCsA, C: 1/3, s. 282-329: Eser, Kilisli Rifat'ın çalışmasında hareketle KK'nin Almancaya çevirisi şeklindedir.

3) Toparlı, R. & Çögenli, S. & Yanık, M. H. (1999). El-Kavāninü'l- Külliyye li-Žabti'l Luġati't-Turkiyye. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: Araştırmacılar, çalışmada KK'yi Türkçeye tercüme etmişlerdir. Daha sonrasında eserin tıpkı basımından önce “Örnekler Dizini” ile “Gramer Terimleri Dizini”ni vermişler. Eserin sonunda da metnin tıpkıbasımı yer almaktadır.

4) Nazlı, M. (2012) El-Ğavânü'l-Küllîye Lî-Zabti'l- Lugâti't-Turkiyye'de Fiillerin İncelenmesi Ve Eski Anadolu Türkçesiyle Kıyaslanması, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi): Çalışmanın giriş bölümünde Kıpçak Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesi hakkında bilgi verilmiş ve bunların günümüzdeki kollarından bahsedilmiştir. Birinci bölümde ise KK'deki fiiller, yapı, anlam, çatı gibi farklı özellikler açısından sınıflandırılmış ve eserde geçtikleri yerler verilmiştir. İkinci bölümde de fiiller, alfabetik olarak verilip Eski Anadolu Türkçesi ile karşılaştırılmıştır. Sonuç bölümünde elde edilen tespitler yorumlanmıştır.

1.3.4. Memlûk-Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Sözlük ve Gramer Kitaplarının Günümüz Çalışmalarında Konu Ediliş Şekilleri

Bu bölümde genelde Kıpçak Türkçesi özelde ise Memlûk-Kıpçak Türkçesi üzerine yapılmış kitap ve lisansüstü tezler değerlendirilmiştir. Bu anlamda yapılan çalışmaların 3 başlık altında toplamanın mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle elde edilen çalışmalar, Kıpçak sahası ürünlerini ele alışları bakımından “gramer çalışmaları” ve “yabancılar Türkçe öğretimi” ve “söz varlığı ile ilgili çalışmalar” olmak üzere 3 başlık altında incelenmişlerdir.

1.3.4.1. Kıpçak Sahası Ürünlerinin Gramer Çalışmalarına Konu Edilişi

Bu gruptaki çalışmaları da kendi altlarında üç başlık altında değerlendirebiliriz:

a) Modern anlamda yazılmış gramer kitaplarına konu oluşları: Kıpçak Türkçesi gramerini konu edinen eserler, modern bakış açısıyla çalışmalarını oluşturarak dönemin eserlerinden örnek seçme yoluna gitmişlerdir. Bu gruba dâhil olan eserler, şunlardır:

1) Uğurlu, M. (1994). Gerundialsätze im Mamluktürkischen, Johannes Gutenberg-Universität, Mainz: Uğurlu, çalışmasında Memlûk Türkçesi diye adlandırdığı Mısır-Suriye sahasında yazılmış eserlerdeki zarf-fiilleri ve bunların işlevlerini incelemiştir.

2) Berta, Á. (1996). Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch Türkischen, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag: Berta, 147 fiil hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuş ve metinlerden tespit ettiği örnekleri vermiştir. Daha sonra fiilden isim ile

fiilden yapım ekleri ile fiilimsiler hakkında bilgi vermiş ve bunların allomorflarını göstererek metinlerden örnekler vermiştir. Eserde ses bilgisi ile cümle bilgisi bölümleri ve isimden fiil yapım ekleri ile isimden isim yapım ekleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

3) Güner, G. (2020). Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: Eser, Kıpçak Türkçesinin ses, şekil, cümle bilgisi hakkında bilgi vermektedir. Çalışmada modern anlamda belirlenmiş konu başlıklarına uygun eserlerden seçilen örnekler verilmiştir. Ses ve şekil bilgisinin geniş yer tuttuğu eserde cümle bilgisi, kısa tutulmuştur.

4) Negiş, Z. (2015). Memlûk Kıpçakçasında Fiilimsiler, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi): Bu çalışmada sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait fiilimsilerin işlevlerine dair örnekler verilmiştir.

5) Güler, E. (2018). Tarihî Kıpçak Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin İşlevleri, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi): Bu çalışma da sadece Kıpçak Türkçesindeki tasarlama kipleri ve bunların işlevleri üzerine yoğunlaşmıştır.

6) Poyraz, E. (2021). Tarihî Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi): Eserin asıl inceleme kısmını oluşturan dördüncü bölümde isim yapan eklerin yaptıkları isimler, yapım ekleriyle birlikte, tematik sınıflandırmaya esas tutulmuş ve sonrasında dört türdeki yapım ekleri alfabetik olarak verilmiş ve metinlerden seçilen örnekler ilgili konu başlığı altında sunulmuştur.

7) Nizam, O. (2022). Asıl Memlûk Kıpçak Türkçesinin Söz Dizimi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi): Çalışma, 4 bölümden oluşmakta ve Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlük ve gramer eserlerinin yanı sıra edebî, dinî ve diğer konularda yazılmış eserlerden hareketle dönemin söz dizimi yapısını ortaya koymaya yöneliktir.

b) Metin yazarlarının söylemlerinden hareketle oluşturulmuş gramer çalışmaları: Aslında bu gruptaki çalışmalar, modern bakış açısıyla oluşturulmuştur; ancak önceki

gruptan farklı olarak hem modern bakış açısını birleştirmiş hem de hareket noktaları, müelliflerin verdikleri bilgiler olmuştur. Bu gruba girebilecek iki eser tespit edilmiştir:

1) Karamanlıoğlu, A. F. (1994). Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: Karamanlıoğlu, çalışmasını modern gramercilik anlayışıyla yazmış olmasına rağmen konu başlıklarının altında incelediği eserlerin müelliflerinin vermiş olduğu bilgileri aktarmaktadır. Bu anlamda hem modern anlayışı hem de tarihî bakış açısını harmanlamış gibidir.

2) Muhammed, R. (2021). Memlûk Türkçesinde Ekler ve İşlevleri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: Muhammed'in doktora tezinin yayına hazırlanmış hâlidir. Bu çalışma da tıpkı Karamanlıoğlu'nun çalışması gibi hem modern hem de tarihî bakış açısıyla oluşturulmuştur. Çalışma, sadece bu dönemdeki ekler ve bunların işlevlerini tespit etmeyi amaçlamıştır. Ancak bunu yaparken belirlemiş olduğu konu başlıklarıyla ilgili olarak müelliflerin açıklamalarına da yer vermiş ve kimi zaman değerlendirmelerde bulunmuştur.

c) Karşılaştırmalı Gramer Çalışmaları:

1) Ghazy, M. E. S. (2001). Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde Birleşik Fiiller, Gazî Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi): Çalışma, karşılaştırmalı bir gramer çalışmasından ziyade Harezmi ve Kıpçak Türkçesindeki birleşik fiillerin her iki Türk dilinde de ayrı ayrı başlıklar altında verilmesi şeklindedir.

2) Doğan, C. (2014). Harezmi Türkçesi ile Memlûk Kıpçak Türkçesi Eserlerinin Karşılaştırmalı Gramer Denemesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi): Adı geçen iki dönem arasında ses ve şekil bilgisi bakımından gramer konularının karşılaştırılması, amaçlanmıştır.

3) Harmanda, S. (2023). Memluk-Kıpçak Sahası ile Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinin Karşılaştırmalı Gramer ve Sözlük Denemesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi): Çalışmada Memlûk-Kıpçak Türkçesinin söz varlığı Türkmen ve Azerbaycan Türkçeleri ile ayrı ayrı başlıklar altında ses değişimleri

bakımından incelenmiş ve Memlûk-Kıpçak Türkçesinde yer alan kelimelerin her iki modern Türk dilindeki karşılıkları verilmiştir.

1.3.4.2. Memlûk-Kıpçak Türkçesi Eserlerinin Yabancılar Türkçe Öğretimi Çalışmalarına Konu Edilişi

Bu gruptaki çalışmaların neredeyse tümü, Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlük-gramer eserlerini salt Türkçe öğretimi açısından incelemiştir; fakat Ermers'in eseri, hem yabancılar Türkçe öğretimi açısından hem de bazı dil bilgisi konuları hakkında açıklamalara yer vermesi bakımından diğer çalışmalardan ayrılır. Ermers'in çalışması, yukarıda tanıtıldığından burada ayrıca verilmemiştir.

1) Biçer, N. (2011). Kıpçak Dönemi Eserlerinin Yabancılar Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi): Çalışmanın ikinci bölümünde yabancılar Türkçe öğretiminin tarihi, dil öğretim metotları ve Kıpçaklar hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Eserin asıl bölümü olan “Bulgular ve Yorum (dördüncü bölüm)”da Kıpçak eserlerinin her birinden birkaç örnek verilerek ses, şekil, söz varlığı ve söz dizimi öğretimi hakkında bilgi verilmiştir.

2) Aldemir, Ü. (2020). Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kaynak Eserler (Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Atrâk Örneği), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi): Çalışma hakkındaki tanıtma yukarıda yapılmıştır.

3) Kılıç, R. (2023). Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminin Tarihi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi): Çalışma, yabancılar Türkçe öğretimi ile ilgili kaynaklar hakkında bilgi vermektedir.

1.3.4.3. Memlûk-Kıpçak Türkçesi Eserlerini Söz Varlığı Açısından Ele Alan Çalışmalar

Bu bölümdeki çalışmalar, eserin hacmini arttıracığından çalışmalar hakkında bilgi verilmemiş sadece çalışmaların künyeleri alfabetik olarak verilmiştir:

Akyol, O. (2019). Kıpçak Türkçesinden Başkurt Türkçesine Anlam Değişimleri, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Alagöz, E. (2011). Eski Kıpçak Türkçesinde Hayvan Adları ve Kavram Alanı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Albayrak, Ü. (2019). Tarihî Kıpçak Türkçesinde Kelime Grupları, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Aydın, H. (2023). Tarihi Kıpçak Türkçesinde Tıp Terimleri, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Berber, İ. (2019). Tarihî Kıpçak Türkçesi Sözlüklerinde Sosyal ve Kültürel Yaşam, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bigzad, N. (2019). Memluk Kıpçak Türkçesinde Kalıplaşmış Söz Birlikleri, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Deniz, S. (2019). Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Dinî Terimler, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).

Dilaver Yıldırım, K. (2020). Memlûk-Kıpçak Türkçesi Söz Varlığı İncelemesi: Mutfak ve Yemek Kültürüne Ait İsimler, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kurt Öteleş, Y. T. (2023). Tarihî Kıpçak Türkçesinden Çağdaş Kıpçak Lehçelerine İsimler, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).

Özcamkan, M. (2020). Tarihî Kıpçak Türkçesinin Kavram Alanı Sözlüğü Denemesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Rustemova, E. (2014). Kıpçak Türkçesinden Kırım Tatarcasına Anlam Değişimleri, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Şerimbekov, N. (2009). Kıpçak Türkçesi ile Kırgız Türkçesi Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Taş, Y. (2017). Kıpçak Türkçesinde Askerlikle İlgili Söz Varlığı, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Temel, D. (2020). Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki Sağlık ile İlgili Söz Varlığı ve Kazakçadaki Durumu Üzerine Bir İnceleme, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Turan, S. (2006). Kıpçak Türkçesinde Kelime Yapımı ve Çekimi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Zhamalihan, K. (2016). Kıpçakçanın Söz Varlığı, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).

II. BÖLÜM

İNCELEME

2.1. Ses Bilgisi

Akciğerlerden gelen havanın ses organlarında meydana getirdiği titreşime (Vardar vd, 2002, s. 167) ve bu titreşimin kulağın algılayabileceği bir şiddette (Hengirmen, 1999, s. 314) olmasına “ses” adı verilir. Fizikî olarak ya da fizik kanunlarına göre ses ise hava, katı, sıvı veya gaz gibi alanlarda ortaya çıkan mekanik bir düzensizlik olup bir maddenin veya maddedeki moleküllerin titreşmesi sonucunda açığa çıkmaktadır (Karaağaç, 2013a, s. 646). Kulak tarafından algılanabilen sesler ya bir ünlüden oluşur ya da bir ünlüyle birlikte algılanan titreşim olarak kabul edilir (Korkmaz, 2007, s. 183).

Sesler, “ham” ve “işlenmiş” olmak üzere ikiye ayrılırlar. Konuşma esnasında insanların kullanmış olduğu sesler, “işlenmiş sesler” olarak adlandırılırken doğada bulunan sesler de “ham ses” olarak isimlendirilir (Vural & Böler, 2015, s. 53). Dilin en küçük ögesi olan ses, aynı zamanda dilin esas ögesini oluşturur (Vural & Böler, 2015, s. 53), bir başka deyişle ses dilin ham maddesini teşkil eder (Karaağaç, 2015, s. 17).

İnsanlar, ancak 20 ile 20.000 Hertz arasındaki sesleri duyabilmekte bu sayıların altındaki ya da üstündeki sesleri işitememektedirler (Erenoğlu Ataizi, 2019, s. 37). Sesin oluşup algılanabilmesi için insan vücudunda iki temel organ grubuna ihtiyaç vardır. Bu organlar, *konusma* ve *işitme organları*’dır (Karaağaç, 2015, s. 26). Konuşma organları akciğerler, nefes borusu, yutak, ses telleri, yutak boşluğu, burun boşluğu, ağız boşluğu, dil, dişler, avurtlar, ön-arka damak, küçük dil, dudaklar ve çeneden oluşurken (Karaağaç, 2015, s. 26) işitme organları kulak kepçesi, dış kulak yolu, kulak perdesi, çekiç, öre, üzengi, kulak zarı, östaki borusu ve işitme sinirinden oluşmaktadır (Karaağaç, 2015, s. 29). Sesin oluşması için gerekli olan havanın solunum organları tarafından alındıktan sonra konuşma sırasında dışa salınımında ilgili sesin özelliğine göre burun boşluğu, gırtlak, boğaz ve ağız kanalı gibi farklı konuşma organlarından geçerek belirli bir kalıba girmesiyle ses açığa çıkar (Vural & Böler, 2015, s. 53).

Harf ise bir sesin ya da ses topluluğunun yazıya geçirilmesinde kullanılan işaretlerdir (Karaağaç, 2013a, s. 452). Harfler, bir dilin alfabesini oluşturup o dildeki seslerin yazıdaki karşılığıdır (Karaağaç, 2013a, s. 452). Bir harf, çeşitli alfabelerde sözcük

içindeki konumuna ya da benzer öğelerle birleşmesine bağlı olarak birçok sesi gösterebilir (Vardar vd, 2002, s. 221).

Çalışmada incelemiş olduğumuz Kİ, KK ve TZ isimli eserlerde de ses ve harf ayrımı yapılmamıştır. Müellifler, Arap alfabesinde kullanılan işaretleri ses olarak kabul etmişlerdir. Aynı durum, Süer Eker tarafından DLT’de de tespit edilmiştir. Eker, Kaşgarlı Mahmud’un bugünkü dilbilim terminolojisinde “sesbirim” olarak adlandırılan bütün yapılara “harf” dediğini belirtmektedir (2008, s. 325). Durukoğlu da Eker’in yapmış olduğu tespiti katılarak Eker’in savını desteklemiştir (2022, s. 45). Eker’in DLT için tespit etmiş olduğu bu durum, incelemiş olduğumuz eserler için de geçerlidir. Müellifler, ses ve harf arasındaki ayrımı bilmediklerinden Türk dilindeki sesleri göstermek için Arap alfabesindeki harfleri kullanmışlardır. Bu nedenle bu bölümde müelliflerin “harf” diye kabul ettiği yapıları “ses” olarak kabul etmiş bulunmaktayız.

Müelliflerin Memlûk-Kıpçak Türkçesinin ses/harflerini tanıtmak için verdikleri bilgiler ise:

Kİ’de;

[32b/1-23]

tasrif/sarf bölümü, kelimenin başka bir kelimeyle birleşmeden önce onunla ilgili hükümleri bilmek kelime de sözlüğün harflerinden oluşur bu dildeki sözlük harfleri 23 tanedir bunlar hemze halis be karışık be te halis cim karışık cim dal ra ha zey sin şin şad ta gayn kaf fe halis kef bedevî kef lam mim halis nun nunû hayşumiyye vav ve ya harfi bazı kelimelerde bu harflerin dışında başka harfler bulunduğu bilin ki bu kelime Türkçe değildir başka bir dilden bu dile nakledilmiştir örneğin aḥşam faraman firişteler ve gülâf kelime mânâlı bir sözden oluşup üç kısımdır isim fiil ve harf isim isim tek ikil üç dört ve beş harften oluşur tek seslilerden oluşanlar ya ötre ye fetha ya da kesre ile harekelendirilir bunun örneği şu ve ya ve çi bu harflerden sonra gelen harfler sadece uzatma olup kelimenin aslından değildir ve bütün med ve lin harfleri elif vav ye bu dilde asıldan değildir sadece hareke tam çıksın diye verilir ve hepsi duyma yoluylaadır

KK’de;

[2b3b/1-3]

mukaddime bil ki söz bir kelimeyi bir kelimeye lafız olarak ya da makam olarak ekleyerek oluşur ve kelime ise harflerden oluşur ve her dilin kendine göre harfleri vardır

ve bu dilin söyleyişte 28 harfi vardır ve yazıda ise 21 harfi vardır yazıdaki harfler ise hemze halis be fe ile karışmış be ve te ve halis cim ve şin ile karışmış cim ve ha ve noktasız dal ve ra ve halis zey ve şad ile karışık zey ve sin ve sad ve dad ve ta ve ayn ve ğayn arasındaki ayn ve kaf ve halis kef ve ğayn ve halis kaf ile ğayn arasındaki kaf ve bedevi kef halis lam ve kalın lam ve mim ve halis nun ve genizden gelen geniz nunu ve vav ve ya tembih bu dilde peltek se ve halis ha ve zal za (ta'nın kardeşi) fe ve halis he sesleri yoktur halis he sesi ha ile karışık söylenir ve eğer bu altı harfi söyleyen birini görürsen bil ki ya fasih Türkçe konuşmuyordur ya da Türklerden değildir ve yine çevrilmiş bir eserde fereşte ve arfa kelimelerini fe ile yazıldığını görürsen bil ki o doğru değildir ama yazılışı ancak bu şekilde olur ve buna dikkat et Allah en doğrusunu bilir

TZ'de;

[2b/1-13]

Allah'a itimat ederek şöyle derim Kıpçak dilinde üzerine ittifak edilen 23 harf vardır bunlardan 19⁵ tanesi asıl harflerdir ki bu harfler elif be te cim ra zey sin şad ta ayn kaf kef lam mim nun güzel he vav ya ve dört tanesi tekrar edilmiş olup bunlar fe ile karışık be şin ile karışık cim gunneli kef ve çıkış yeri boğazın sonundan burnun başına kadar olan genizden gelen nun

Görüldüğü üzere eserlerden ikisi (Kİ ve TZ), Memlûk-Kıpçakçasında 23 ses/harf olduğunu söylerken KK, 28 ses/harf olduğunu belirtmektedir. Her üç eserde ortak olarak verilen sesler ise; *hemze/elif, halis be ya da be, te, halis cim ya da cim, karışık cim, ra, zey, sin, şad, ta, kaf, halis kef ya da kef, bedevî ya da gunneli kef, lam, mim, halis nun ya da nun, nunû hayşumiyye ya da geniz nunu, vav ve ya*. Her üç eserde toplamda 19 ses/harf ortak verilmiştir. Bunun yanında *dal, ha, ğayn* gibi sesler sadece Kİ ve KK'de ortak olarak verilmiş; *fe ile karışık be* sesi de KK ile TZ'de ortak olarak verilmiştir. Ancak seslerin verilışı konusunda en ayrıntılı bilgi KK'de bulunmaktadır. KK'nin müellifi, duyabildiği her türlü sesi Arap alfabesinin imkânları dâhilinde vermeye çalışmıştır. Bunun yanında KK müellifi, ses ve harf ayrımını “*bu dilin söyleyişte 28 harfi vardır ve yazıda ise 21 harfi vardır*” diyerek belirtmeye çalışmıştır. Bu cümle, bize müellifin ses ile harf arasındaki farkı bildiğini ve bunu okuyucuyla paylaştığını göstermektedir.

⁵ Eserde 19 ses/harfin aslı olduğu söylenmiştir; ancak 18 adet ses/harf verilmiştir.

Eserlerde karışık seslerin kullanımı ve bunların verilmesi konusunda farklılıklar mevcuttur. Örneğin Kİ'de cim sesinin karışık olarak kullanıldığını ifade etmek için sadece “karışık cim” ifadesi kullanılmış olup hangi sesle karıştığı ya da hangi sesi vermek için kullanıldığı belirtilmezken KK ve TZ'de bu sesin “şin” ile karışmış olduğu açıkça belirtilmiştir. Bununla birlikte eserlerde bu seslerin verilmesi için birbirlerinden farklı ya da birbirlerine benzer birtakım işaret ve açıklamalar kullanılmıştır. Kİ'de bunun için kullanılan temel işaret “ش” harfidir. Ebū Ḥayyān, eserinin 2a/1-16 numaralı bölümünde karışık sesler için “ش” harfini kullandığını açıkça belirtmektedir. Buna bir örnek ise Kİ 2a/21'deki “ebçi” örneğidir. Kelimenin Arap harfli yazımı “ابجي” şeklindedir ancak Ebū Ḥayyan, “ج” harfinin üzerine “ش” işaretini koyduğundan kelimenin aslında iki farklı telaffuzunun olduğunu yani hem “ebci” hem de “ebçi”⁶ şeklinde okunabileceğini göstermiştir. Bu konuda Ebū Ḥayyan'ın izlediği yol ise bir kelimede hangi sesler farklı okunacaksa ya da okunması gerekiyorsa her sesin üzerine bir adet ش işareti koymaktır. Örneğin, Kİ 12b/11'de yer alan ve “hapşurdu” anlamına gelen “جُجْكَرْدُو (جُجْكَرْدُو)” kelimesinde her iki “ج” sesinin üzerinde de “ش” işareti yer almaktadır bu da okuyucuya sesin karışık olarak kullanıldığı bilgisini vermektedir. Bununla birlikte Ebū Ḥayyan, 14a/15-16 numaralı bölümde ج ile yazmış olduğu kelimeler için şu açıklamayı vermektedir: “*çiyin ipekli nakış bu c ile başlayan her kelime karışık olabilir sadece çiçe ve cömert kelimeleri hariç çeynedi çiğnedi*”. Bu da eserde karışık seslerin verilme yöntemlerinden bir başkasıdır. Yine “b” ve “p” seslerinin kullanımında da temelde “ش” işareti kullanılmakla birlikte (Kİ 2a/19 “öp” ‘أب’ yazımında ‘ب’ sesinin üzerine ‘ش’ işareti koymuş) “halis be” veya “karışık be” ifadelerini de kullanmaktadır. Örneğin, Kİ 21b/18-19'da “küpuz” kelimesinin açıklamasını verirken “karışık be ile bilinen bir çalgı aleti” demektedir; halis be için ise Kİ 19b/5'teki “tabırdı” örneğinin açıklamasında “halis be ile koşa koşa yürümek” demektedir. Bu yöntem de bize müellifin karışık ses diye ifade ettiği ses/harflerin nasıl ayırt edilmesi gerektiğini göstermektedir. Aynı yöntem, kef ve nun seslerinin ayırt edilmesinde de kullanılmaktadır: Kef sesinin ayırmasına örnek vermek gerekirse Kİ 26b/20'de “kül” maddesi açıklanırken “*halis kef ile kül*” ifadesi verilmiş,

⁶ Kelimenin tarihî metinlerdeki okunuşundan hareketle “ebçi” olarak okunmuştur. bk. CC, “epçi” (Argunşah & Güner, 2015, s. 467); Ter. T., “epçi” (Toparlı vd, 1999, s. 109); TZ, “ebçi/ipçi” (Atalay, 1945, s. 169/178); King Dic., “ebçi” (Golden, 2000, s. 204)

bedevî kefi için de 36b'deki "bilegü" aletinin açıklamasında "... ve bundaki kefi bedeviyye iledir..." şeklindeki açıklamayla "g" sesi "k" sesinden ayırt edilmiştir. Aynı şekilde "nun (n)" sesi ile "nunū hayşummiye (η)" sesi de birbirinden ayırt edilmiştir. Bunun için ya bu seslerin diğer seslerle birleştiği bölümlerde ayrı ayrı başlıklar açılmış örneğin 16b'de *sin ile halis nun* ve 16b'de *sin ile nunū hayşummiye* denilerek altlarına ilgili örnekler sıralanmış ya da her iki ses sadece "ن" harfiyle yazılmışsa –ki kimi zaman η için altı üç noktalı ن harfini kullanır- bunun hangi ses olduğunu açıklamada belirtir; örneğin, 12a/12'deki *tanrı* (تَنَرِي) kelimesindeki "n" sesi "ن" harfiyle yazılmış olmasına rağmen kelimenin açıklamasında "*geniz nunuyla Allah demek*" denilmiş olup hangi ses olduğu açıkça belirtilmeye çalışılmıştır. TZ ve KK'de bunun yerine aynı kelimede bir sesin yerine başka bir ses kullanılacaksa bunu göstermek için farklı yöntemler kullanılmıştır. TZ'de bunun için kullanılan yöntemlerden biri, 8b'de geçen *ornattı* (أَرْنَاتِي) kelimesinde "t" sesi için "ت" kullanılmış olmasına rağmen bunun üzerine "ط" harfi de yazılmış olup iki sesin birbirinin yerine kullanılabileceği vurgulanmaya çalışılmıştır.

Eserlerde kullanılan bir başka yöntem ise "*çift harekeli yazım*" yöntemidir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserlerdeki bu yöntemi ilk kez Zeki Kaymaz, 2019 yılında sunmuş olduğu *Bazı Tarihî Metinlerdeki Çift Hareke ve Harfle Yazma Gelenegi Üzerine Bir Değerlendirme* (s. 585-592) isimli bildirisiyle ortaya koymuştur. Bu yöntemde ise müellifler, değişmeli okunacak ses/harfleri aynı anda birden fazla hareke veya harfle yazarlar. Bu da o kelimenin iki farklı şekilde okunabileceğini gösterir. Çalışmamızda bu yöntemin KK ve TZ'de kullanıldığı tespit edilmiştir. TZ'den buna ait bazı örnekler: 10a *emçek* ve *imçek* yazımı ise "أَمِجَكْ" şeklinde olup hem üstün hem de esre ile verilmiş bir başka örnek ise 8b'de yer alan *esnedi* ve *isnedi* kelimesidir. Bunun yazımı ise "أَسْنَادِي" şeklindedir; burada da iki farklı hareke kullanılmış olup kelimenin iki farklı şekilde okunabileceği vurgulanmıştır. Bu yöntemin KK'de de kullanıldığına yukarıda bahsedilmiştir. KK'deki örneklerden bazıları ise 45a'daki "alışak" ve "alışık" kelimesidir; kelimenin yazımı, "أَلَشَقْ" şeklindedir. Bir başka örnek de "kettiller" ve

⁷ Vardar vd, bir harfin farklı alfabelerde değişik sesler için kullanılabildiğini söylerler (2002, s. 221); fakat Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Arap alfabesindeki kimi harfler (ن, ك gibi harfler) birden fazla sesi karşılamak için kullanılmıştır.

“kittiler” kelimesidir; bu kelimenin Arap harfli yazımı ise “كَتَّيْلَار” burada da görüldüğü gibi sesin değişmeli olduğunu göstermek için iki farklı hareke kullanılmıştır.

Bu yöntemlerin yanı sıra her üç eserde de ortak kullanılan yöntem ise bir kelimenin farklı ünsüzlerle yeniden okuyucuya sunulmasıdır. Bunda müelliflerin izledikleri yöntem ise ya tonlu-tonsuz karşılığı olan ses/harflerin olduğu bölümlerde ayrı bir bölüm başlığı açıp aynı kelimeyi yeniden vermek ya da aynı kelimenin arka arkaya iki farklı şeklini vermek şeklindedir. Örneğin Kİ’de “ت” harfinde verilen kelimelerin birçoğu, “د” maddesinde yeniden sıralanır: Kİ 12a “ت” maddesinde *temir* (تَمَر) ve “د” maddesinde Kİ 15b “*dümür* (دُمُر)” ; bir diğer şekil de kelimenin öteki şeklinin aynı maddede verilmesidir: Kİ 12a *temir* (تَمَر) *demir ve dal ile söylenir*. TZ’de ise 9b’deki “ad vermek” maddesinde hem *āṭandı* (أَطَانْدِي) hem de *ādandı* (أَادَانْدِي) şekilleri verilmektedir; yine TZ 9b’de “evlendi” maddesi için de *öylendi* (أُيْلَانْدِي) ve *evlendi* (أُولَانْدِي) şekilleri arka arkaya verilmiştir. Kİ’de kullanılan bir kelimenin diğer şeklinin aynı madde içerisinde verilme yöntemi, TZ’de de kullanılmıştır. Örneğin, TZ 14b’de yer alan “büyüklük gösterdi, büyüdü” maddesi için verilen *ulğardı* (الْغَارْدِي) kelimesi için “*kaf ile de söylenebilir*” açıklamasını verilmiştir. KK’de kullanılan yöntem ise kelimenin diğer söylenişinin aynı madde içerisinde verilmesi şeklindedir: KK 66a’daki “altın” maddesinde *alṭun* (الْطُنْ) ve *altun* (الْتُنْ) yazılışları verilmiştir. KK’deki diğer yöntem de Kİ ve TZ’de kullanılan yöntem ile aynıdır. Bir madde başlığı altında önce kelimenin bir şekli verilip diğer okunuşunun da hangi ses/harf ile olduğu belirtilmiştir: KK 66a’da bulunan “dağ” maddesinde müellif, *ṭağ* (طَاغْ) şeklini vermiş ve “vav ‘v’ ile ṭav (طَو) da denir” diyerek kelimenin diğer telaffuzunu da vermiştir.

Kelimelerin kalın ya da ince sıradan doğru okunuşlarını vermek amacıyla ayırıcı işaret kullanan tek eser, Kİ’dir. Ebū Ḥayyān, ince sıradan ünlülü kelimeler için “ق”, kalın sıradan olan kelimeler için ise “خ” işaretini kullandığını ifade etmektedir (Kİ 2a). Ancak bu işaretlerin her zaman doğru kullanıldığını söylemek mümkün değildir; zira kimi zaman ince sıradan okunması gereken kelimelerin üzerine “خ” işareti ya da kalın sıradan okunması gereken kelimelerin üzerine de “ق” işareti konulmuştur. Genel anlamda okuyucuya doğru okunuşu vermeye yardımcı olmak için kullanılan bu işaretler, kimi örneklerde okuyucuyu yanıltmaktadır. Bu yanlış kullanımların müstensih hatası olduğu, açıktır; çünkü Kİ’nin incelemiştir olduğumuz en eski nüshası olan Velîyüddin Efendi

Nüshası'nda işaretlerin yanlış kullanıldığı saptanmışken İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar kısmındaki 3856 numaralı nüsha ile Kahire nüshasında bu hatalara rastlanmamaktadır. Kİ'nin incelenen nüshadaki işaretlerin doğru ve yanlış kullanımlarına ait örnekler ise: Kİ 2b'deki "ar- (أَرْ)" maddesinin üzerine "خ" işareti konularak kelimenin kalın sıradan okunması gerektiği belirtilmiş; Kİ 3a'daki "ürdi (أُرْدِي)" maddesinin üzerine de "ق" işareti konularak ince sıradan okunması gerektiği vurgulanmıştır. Bu şekildeki doğru kullanımlar, okuyucuya kolaylık sağlamaktadır; ancak Kİ 2b'de yer alan "öç (أَوْج)" maddesi ince sıradan okunması gerekirken üzerine "خ" işareti konulmuş ya da 2b'deki "ur (أُر)" maddesi kalın sıradan okunması gerekirken bunun da üzerine "ق" işareti konularak okuyucu yanlış yönlendirilmiştir. Bu işaretlerin doğru kullanıldığı durumlarda "eş yazımlı kelimeler" konusunda da okuyucuya büyük fayda sağlamaktadır. Örneğin, Kİ 2b'deki "أَثْ" yazımı kelimenin nasıl okunacağına dair bilgi vermemektedir; müellif, bu sorunu çözmek için "at-" anlamına gelen fiilin üzerine "خ" işareti "et" için de kelimenin üzerine "ق" işareti koyarak eş yazımlılıktan doğan sorunun önüne geçmeye çalışmıştır. Ancak ne Kİ'de ne TZ'de ne de KK'de eş yazımlılık ya da eş seslilikten doğan sorunların önüne tamamıyla geçilememiştir. Kaymaz tarafından bu durum, 2019 yılındaki bir bildiri ile ortaya konmaya çalışılmıştır (Kaymaz, 2019, s. 2284-2288). Örneğin Kİ'nin 3b numaralı bölümünde verilen "özen (أُزَنْ)" maddesinin açıklamasında "özen körfez nehir ağacın gövdesi ve aynı zamanda kopuzla çalan şarkıcıya denir ve yahşi ozandur denir" ifadesine yer verilmiştir. Bu açıklamada "kopuzla çalan şarkıcıya denir" diye nitelenen kişi ise "ozan (أُزَنْ)"dır. Her iki kelimenin yazımının aynı olması Ebū Ḥayyān'ı ikisini bir arada vermeye sevk etmiştir; fakat bu durum, okuyucuda kafa karışıklığına neden olmaktadır. Hangi kelimenin "özen" hangi kelimenin "ozan" ya da her iki kelimenin nasıl okunması gerektiği konusunda bir ayırım ya da ipucu bulunmamaktadır. Bu durumda okuyucunun kelimeyi kendi dilinin kurallarına göre okumaya çalışmaktan başka bir seçeneği kalmamaktadır. Eserde geçen bu tür kullanımlara ait bir başka örnek ise 7b'de geçen "aya" ve "iye" kelimeleridir. Müellif, her iki kelimeyi de "aya (أَيَا)" maddesi altında vermiş ve üzerine de "خ" işareti koyarak "avuç içi malik sahip" açıklamasını vermiştir. Oysaki burada iki farklı kelime söz konusudur: birincisi, "avuç içi" anlamına gelen ve kalın sıradan okunması gereken "aya"; ikincisi, "sahip, malik" anlamındaki ince sıradan olan "iye/eye" kelimesidir. Ancak Ebū Ḥayyān, bu iki farklı kelimeyi bir madde altında

verip üzerine de kalın sıradan okunmasına delalet eden işareti koyunca okuyucunun kafasını karıştırmaktadır. Aynı durum KK’de de mevcuttur: 65b’de “buz (بُوز)” maddesinin içerisinde aynı şekilde renk ismi olan “boz”a da yer verilmiş olup “buz ve bu isim aynı şekilde boz renkli at için de kullanılır” açıklaması yapılmıştır. Hem “buz (بُوز)” hem de “boz (بُوز)” kelimesinin yazımının aynı olması ve de aynı madde içerisinde verilmiş olması karışıklığa neden olmaktadır. Okuyucunun Türk dil bilgisine vakıf olmadığı düşünüldüğünde bu yöntemin dilin öğretiminde güçlüğü neden olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Türk dilinde bulunan “ç”, “p”, “ñ” gibi seslerin ayırt edilme yöntemlerinden ikisine yukarıda değinilmişti. Bunlardan ilki Ebū Ḥayyān’ın kullanmış olduğu yöntem olup “c” ve “ç” ya da “b” ve “p” gibi ses/harflerin ayrımı için ilgili ses/harfin üzerine “ش” işareti koymaktır. Diğer yöntem ise her üç eserde ortak kullanılmış olup ilgili sesin nasıl telaffuz edildiğine dair bilginin açıklama içerisinde verilmesidir. Mesela KK 57a’daki “ikinci tekil şahıs için sakın geniz nunu eklersin” ifadesi, açıklamanın içerisinde verilmiş olup sesin özelliği hakkında bilgi vermektedir. Bunun yanında her üç eserde Türk diline has olan sesler için müellifler, Arap alfabesinde bulunan harflere eklemeler yaparak da bu sesleri ayırt etmeye çalışmışlardır. Örneğin TZ 28a’da “p” sesini “b” sesinden ayırmak için Arap alfabesindeki “ب” harfinin altına iki nokta daha eklenerek harf üç noktalı “پ” işareti elde edilmiştir. Burada verilen “pul (پُل)” maddesinde de “پ” işareti kullanılmıştır. Yine TZ’de “ç” sesini “c” sesinden ayırmak için “ج” harfinin altına iki nokta eklenerek “چ” işareti elde edilmiştir: TZ 12b “çukur (چُقُور)”, TZ 15b “çävründi (چَاوروندى)”. TZ’de “ñ” sesi için birçok işaret kullanılıyor⁸ bunlardan biri “ن” harfinin altına üç nokta eklenmesiyle elde edilen “ن”⁹ harfidir: TZ 3b’daki “نَاك” ile TZ 12a’daki “يَايَا” kelimeleri buna örnektir. Kİ’de ise “b” ve “p” seslerini ayırt etmek için herhangi bir işaret kullanılmamıştır; ancak “ç” ve “ñ” seslerini ayırt etmede kimi zaman özel işaretler kullanılmıştır: “ç” için “چ” (Kİ 25b “كچا” ‘tekstil ürünü olan keçe’) ve “ñ” için de altı üç noktalı “ن” (Kİ 32a “يُن” ‘yün’) harfi kullanılmıştır. KK’de de sadece “ç” ve “ñ” sesleri için özel işaretler kullanılmıştır: “ç” sesi için “چ” (KK 68b “أوچ” ‘avuç’) ve “ñ” için de “üzeri üç noktalı nun harfi” kullanılmıştır. Ancak bu işaretlerin, her zaman kullanıldığını

⁸ Bu işaretler detaylı olarak “Ünsüzler” bölümünde ilgili ses başlığı altında incelenecektir.

⁹ Bu işaret, altı üç noktalı nun harfi için kullanılmıştır.

söylemek mümkün değildir. Müellifler kimi zaman bu işaretleri kullanmadan “ب”, “ج”, “ن” işaretlerini kullanarak “b/p”, “c/ç” ve “n/η” seslerini karşılamaya çalışmışlardır.

Türk dilinde bulunmayan sesler konusunda Kİ 32b’de “...bazı kelimelerde bu harflerin dışında başka harfler bulunduğunda bilin ki bu kelime Türkçe değildir başka bir dilden bu dile nakledilmiştir örneğin ahşam faraman firişteler ve gülâf”, KK 2b-3b’de “...tembih bu dilde peltek se ve halis ha ve zal za (ta’nın kardeşi) fe ve halis he sesleri yoktur halis he sesi ha ile karışık söylenir ve eğer bu altı harfi söyleyen birini görürsen bil ki ya fasih Türkçe konuşmuyordur ya da Türklerden değildir ve yine çevrilmiş bir eserde fereşte ve arfa kelimelerini fe ile yazıldığını görürsen bil ki o doğru değildir ama yazılışı ancak bu şekilde olur...” şeklinde açıklamalara yer verilmiştir. Her iki eserin müellifi de saydıkları bu sesleri kullanan kişilerin ya Türk dili konuşuru olmadığını ya da Türkçeyi iyi konuşmadığını belirterek eserlerde kullanılan bu seslerin alıntı kelimeler vasıtasıyla Memlûk-Kıpçak Türkçesine geçtiğini ifade etmişlerdir.

Her üç eserdeki ses bilgisi unsurları hakkındaki bilgiler yukarıda verilmiştir; bundan sonra Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki “ünlü” ve “ünsüzlerin” yazımı ile bunlarda meydana gelen ses olayları hakkında tespit edilen durumlar, aşağıda verilecektir.

2.1.1. Ünlüler

Ciğerlerdeki havanın çıkışı esnasında ağız kanalında herhangi bir engelle karşılaşmadan ortaya çıkmasıyla oluşan seslere “ünlü” adı verilir (Korkmaz, 2007, s. 225). Ünlü ses çıkarabilme yeteneği, sadece insanlara ve hayvanlara özgüdür (Karaağaç, 2015, s. 40). Ortaya çıkan bu ünlülerin periyodik olma özelliği, onları gürültüden ayıran temel noktadır (Karaağaç, 2013a, s. 830). Ünlüler, dilin konumuna, ağzın açıklık derecesine ve anlatıcılara göre değişkenlik gösterirler (Vardar vd, 2002, s. 206). Ünlülerin ortaya çıkmasında “hava akımı”nın olması zorunludur (Karaağaç, 2015, s. 41). Coşkun, ünlülerin bir dilin melodili sesleri olduğunu ve bu yüzden dilin estetiği olarak kabul edildiklerini belirterek bir dilin estetiğinin ünlülerin sayısı ile doğru orantılı olduğunu ifade etmiştir (2016, s. 32).

Ünlüler, boğumlanma noktalarına göre ikiye ayrılırlar: dilin arka damağa doğru kabarmasıyla oluşan “kalın ünlüler (a, ı, o, u)” ve dilin ön damağa doğru kabarmasıyla ortaya çıkan “ince ünlüler (e, i, ö, ü)” (Karaağaç, 2013a, s. 830). Bunlara aynı zamanda

“art (kalın ünlüler için)” ve “ön (ince ünlüler için)” ünlüler de denir (Vural & Böler, 2015, s. 57). Bunun yanında ünlülerin çıkışı esnasında dudakların aldığı konuma göre de “düz (a, e, ı, i)” ve “yuvarlak (o, ö, u, ü)” iki alt sınıfa daha ayrılırlar. Bir diğer sınıflama ölçütü de ağzın açıklık derecesine göre aldığı konumdur. Bunda da ünlüler, “geniş (a, e, o, ö)” ve “dar (ı, i, u, ü)” olmak üzere iki alt sınıfa ayrılırlar (Vural & Böler, 2015, s. 57-58).

Türk dilindeki ünlülerin sayısı konusundaki görüşlere bakıldığında; Korkmaz, Hengirmen, Karaağaç gibi araştırmacıların 8 sayısını verdiklerini görürüz (Korkmaz, 2007, s. 225; Hengirmen, 1999, s. 383; Karaağaç, 2015, s. 42). Ancak, Coşkun ise Türk dilinde 9’u uzun olmak üzere toplamda 21 birincil ve ikincil ünlü olduğunu söylemektedir (Coşkun, 2016, s. 33).

Yazmalarda ünlülerin gösterimi hakkında verilen bilgiler ise Kİ 32b’de “tek seslilerden oluşanlar ya ötre ye fetha ya da kesre ile harekelendirilir bunun örneği şu ve ya ve çi bu harflerden sonra gelen harfler sadece uzatma olup kelimenin aslından değildir ve bütün med ve lin harfleri elif vav ya bu dilde asıldan değildir sadece hareke tam çıksın diye verilir ve hepsi duyma yoluyladır”, TZ 3a-3b’de “tembih bil ki Türk dilinde hareke yoktur ancak bunun yokluğu Türk dilinde bir karışıklığa yol açmaz hem fiil hem isim hem de harflerde hareke olmadan ve herhangi bir karışıklık olmadan okunsun diye bir kural koydular ki bu kural da fethadan sonra elif kesreden sonra ya ötreden sonra vav gelir örneğin isimler şöyle denir hava yäl sene yıl yol yol fiillerdeki örnek yak yak yık yık sok sok harflerdeki örneği fî bulunma anlamında +da birliktelik bile üst/üstünde üst ” şeklindedir. Kİ ve TZ müelliflerinin vermiş olduğu bilgilere göre, Türk dilinde “med” ve “lin” harfleri yoktur yani “ا، و، ی” harflerinin herhangi bir uzunluk değeri yoktur. Bu ses/harfler, sadece okunuşun doğru verilebilmesi adına sırasıyla fethadan sonra “ı”, kesreden sonra “ı” ve ötreden sonra da “ö” getirilerek yardımcı birer işaret olarak kullanılmıştır. Metinlerde ünlüleri göstermek için kullanılan asıl işaretler ise “a/e” için “fetha (َ)”, “ı/i” için “kesre (ِ)” ve “o/ö/u/ü” sesleri için de “ötre (ُ)”’dır. Kİ’de bu durum, kısaca açıklanırken TZ’de detaylıca anlatılmış ve okuyucunun doğru bir telaffuza sahip olabilmesi için örnekler verilmiştir. TZ’de ünlülerin gösterimi ve telaffuzuna dair örnekler: 3a “hava yäl (يَالْ)”, “sene yıl (يِيلْ)”, “yol yol (يُولْ)”; 3b, “yak- yak (يَاَقْ)”, “yık yık (يِيَقْ)” ve “sok- sok (سُوَقْ)”. Bu örnekler, kelimelerin nasıl okunacağına dair bilgi

vermekle birlikte geniş ünlülerin (a/e) dar ünlülerden (ı/i) yuvarlak ünlülerin de (o/ö/u/ü) düz ünlülerden (a/e/ı/i) nasıl ayırt edilmesi gerektiği hakkında okuyucuya ipucu vermektedir. Ancak burada iki sıkıntı vardır: Birincisi kalın ünlülerin ince ünlülerden nasıl ayırt edileceğidir. TZ ve KK’de buna dair herhangi bilgi/ipucu yokken Kİ’de bu durum, yukarıda belirtilen “ق، خ” gibi işaretlerle çözülmeye çalışılmıştır. İkinci sorun ise yuvarlak ünlülerin kendi içerisinde nasıl ayırt edileceğidir. Çünkü “o/ö” ünlüleri genişken “u/ü” ünlüleri dardır. Her üç eserde de bu ünlülerin nasıl ayırt edileceğine dair hiçbir ipucu bulunmamaktadır. Bu eserlerin okuyucularının Türk dil bilgisine vakıf olmayan yabancılar olduğu göz önüne alındığında, bu kişilerin yuvarlak ünlülü kelimeleri ayırt etmesi mümkün olmamaktadır. KK’de ise ünlülerin nasıl okunması gerektiğine dair hiçbir bilgi yer almamaktadır.

Ünlüler, çıkış süreleri bakımından “uzun” “normal” ve “kısa” süreli ünlüler şeklinde tasnif edilirler (Akçataş, 2007, s. 18). Bu çalışmada da ünlüler, “normal süreli ünlüler” ve “uzun ünlüler” şeklinde iki başlık altında ele alınmıştır.

2.1.1.1. Normal Süreli Ünlüler

Normal süreli ünlüler, konuşma içerisinde belirli bir zamanda çıkan, konuşmacı değiştiğinde ise bazı ufak farklılıklar gösteren ünlülerdir (Akçataş, 2007, s. 18).

2.1.1.1.1. /a/ Ünlüsü

/a/ ünlüsü, “kalın, geniş, düz” bir ünlüdür (Banguoğlu, 1974, s. 35). Yazmalarda /a/ ünlüsünün yazımı:

Eser	Son Hecede		Orta Hecede		İlk Hecede	
	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim

Kİ	“َ” ile gösterim: 10a بَطْمُنْ “batman”	“اِ” ile gösterim: 9b دِرْمَقَا “dırmağa”	“َ” ile gösterim: 9b بَشْلَدِي “başladı”	“اِ” ile gösterim: 9b بَاشْ “baş”	“َ” ile gösterim: 9b بَشْلَدِي “başladı”	“اِ” ile gösterim: 2a اَبَقْ “appağ”
	-	“اِ” ile gösterim: 3a اَرْسَلَنْ “arsalan”	-	-	-	“اِ” ile gösterim: 2b اَبْرَقْ “abrağ”
	-	-	-	-	-	-
TZ	“َ” ile gösterim: 18b چُورَقْ “çorak”	“اِ” ile gösterim: 5a قَايْدَا “kayda”	“َ” ile gösterim: 5b قَنْدِي “kanadı”	“اِ” ile gösterim: 3b قَارَاوَشْ “karavaş”	“َ” ile gösterim: 5b قَنْدِي “kanadı”	“اِ” ile gösterim: 4a اَدَمْ “adam”
	-	“اِ” ile gösterim: 9a بَالْتَا “balta”	-	“اِ” ile gösterim: 4a قُولَامْشَا “kulamşa”	-	“اِ” ile gösterim: 3b اَوْرَاتْ “avrat”
	-	-	-	“اِ” ile gösterim: 9a بَالْتَا “balta”	-	“اِ” ile gösterim: 3b اَاتَا “ata”
KK	“َ” ile gösterim: 51a مُنْزَنْ “munzan”	“اِ” ile gösterim: 39b اَقْمَغَا “oğmağa”	“َ” ile gösterim: 39a بَشْلَدِي “başladı”	“اِ” ile gösterim: 40b صَاغْنَدُمْ “şagındum”	“َ” ile gösterim: 39a بَشْلَدِي “başladı”	“اِ” ile gösterim: 65b اَطْ “ağ”
	-	“اِ” ile gösterim: 46b يُمْرُقْ لَهْ “yumruqla-”	-	-	-	“اِ” ile gösterim: 66a اَيْ “ay”
	-	“اِ” ile gösterim: 34b يُمْرُقْ يَلَا “yumruqla-”	-	-	-	“اِ” ile gösterim: 66a اَلْتُونْ “altun”
	-	-	-	-	-	“ع” ile gösterim: 67a عَطْمْ “ağam”, عَوْرَتْ “avrat”

Tablo 1: /a/ ünlüsünün gösterimi

2.1.1.1.2. /e/ Ünlüsü

/e/ ünlüsü, “ince, düz, geniş” bir ünlüdür (Karaağaç, 2015, s. 42-43). Choi, Poppe’nin Ana Türkçe için 4 farklı /e/ sesi tasarladığını söyler ve Poppe’nin tasarlamış olduğu /e/ seslerini şu şekilde verir: /*e/, /*è/, /*ā/, /*□ / (2019, s. 61). Yazmalarda tespit edilen üç farklı /e/ sesi bulunmaktadır: Bunlardan ilki, normal /e/ sesi; ikincisi, a-e arası söylenişe sahip olan /ä/ (Özkan, 2021, s. 839) sesi; üçüncüsü, e-i arası söylenişe sahip olan /ë/ (kapalı e) (Kocaoğlu, 2003, s. 266) sesidir. Bu üç ses, ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Burada ise /e/ sesinin gösterimi incelenmiştir:

Eser	Son Hecede		Orta Hecede		İlk Hecede	
	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim
Kİ	“َ” ile gösterim: 3b اَسْنُ “esen”	“اَ” ile gösterim: 3b اَزْكَ “özge”	“َ” ile gösterim: 3b اَسْنَلْدِي “esenledi”	-	“َ” ile gösterim: 12a تَنْ “ten”	“اَ” ile gösterim: 2b اَتَكْ “etek”
	-	“اَ” ile gösterim: 3b اَزَا “eze”	-	-	-	“اَ” ile gösterim: 2b اَتِكْ “etik”
	-	-	-	-	-	“اَ” ile gösterim: 3b اَسْرِي “esri”
TZ	-	“اَ” ile gösterim: 4a كُوسَا “köse”	“َ” ile gösterim: 31a كِرَوَات “kirevet”	“اَ” ile gösterim: 4a كَاشَال “keşel”	“َ” ile gösterim: 33b كَجُتْ “keçüt”	“اَ” ile gösterim: 11a تَانْ “ten”
	-	“اَ” ile gösterim: 11b كِيرَاجْ “kireç”	-	“اَ” ile gösterim: 37b اَلَادِي “eledi”	-	“اَ” ile gösterim: 11a اَانُوكْ “enük”
	-	“اَ” ile gösterim: 49b سُوْرَلَا “sözle”	-	-	-	“اَ” ile gösterim: 35a اَيَا “eye”
	-	-	-	-	-	“اَ” ile gösterim:

						35b أمِّي “emitti”
KK	“َ” ile gösterim: 78a أَوْت “evet”	“اَ” ile gösterim: 78a سُولَشْكَائِ “süleşkey”	“َ” ile gösterim: 71b تُشْكَ “töşek”	“لاَ” ile gösterim: 72a بِلَزْكَ “bilezük”	“َ” ile gösterim: 72a يَزْكَ “yezek”	“اَ” ile gösterim: 68b اَمْجْكَ “emcek”
	-	“هَ” ile gösterim: 46b سَزْلَهْ “sözle”	-		-	“اَ” ile gösterim: 70b اَتْ “et”
	-	“يَ” ile gösterim: 34b اَيْلَا “eyle”	-		-	

Tablo 2: /e/ ünlüsünün gösterimi

2.1.1.1.3. /è/ Ünlüsü

Kapalı /e (è)/ sesi, Türk dilinin tartışmalı seslerinden (Kocaoğlu, 2003, 266) biri olmasına rağmen Ana Türkçede dahi izlerine rastlanmaktadır (Yılmaz Ceylan, 1991, s. 151-165). Mansuroğlu, /è/ sesini “i-e” arasında sık sık kaymaların olduğu ancak düzenli olarak ne /i/ ne de /e/ için kullanılan bir ses olarak tarif eder (1979, s. 145). Orhun Türkçesinde “ı” işaretinin “yér”, “bértim”, “bès” ve “yėti” gibi kelimelerde bazen yazılıp bazen yazılmaması Thomsen gibi araştırmacıları /è/ sesinin varlığını kabul etmeye sevk etmiştir. Bununla birlikte “ı” işaretinin kimi zaman yazılması kimi zaman da yazılmaması Orhun Türkçesinde bu sesin tespitini mümkün ve kolay kılmaktadır; ancak Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra bu sesi karşılayacak herhangi bir işaretin olmayışı, Arap harfli metinlerde bunun tespitini güçleştirmektedir (Erdem & Gül, 2006, s. 112). “Codex Cumanicus’un Dili” isimli çalışmada Gabain, Kıpçak Türkçesinin Türk dillerinin 9 ünlüsüne sahip olduğunu söyler ve bu sesler arasında “kapalı e” sesini de verir (1979, s. 79). Bu çalışmada ise “beş”, “ber-”, “bey”, “ye-” ve “yer” gibi kelimelerin kimi zaman üstünle (◌̇) kimi zaman kesreyle (◌̈) kimi zamanda “يَ” harfiyle yazıldığı tespit edildiğinden bu ve benzer kelimelerin sözü geçen yazım şekillerinde olması hâlinde bu kelimelerin /è/ sesi ile yazıldığı kabul edilmiştir. Metinlerde /è/ sesinin gösterimi ise;

Eser	Son Hecede		Orta Hecede		İlk Hecede	
	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim
Ki	-	-	-	-	“َ” ile gösterim: 9b بِشْ “bêş”; 40b بِدَاكُوا “yêdägü”; 60a بِدُمْ “yêdüm”	“ي” ile gösterim: 40b بِيَشْكُو “bêşegü”
	-	-	-	-	“ِ” ile gösterim: 22b يَدِي “yêdi”; 29b يَتَّى “yetti”	-
	-	-	-	-	-	-
TZ	-	-	-	-	“َ” ile gösterim: 31a تَيْمًا “têyme”; 56b بِي “bêy”	“ا ve üstün ile kesre” ile gösterim: 5a اِيرِيك “èrik”
	-	-	-	-	“َا” ile gösterim: 62a بَاچِنُجِي “bêçinci”	“ا” ile gösterim: 11a اِكْشِي “èkşi”
	-	-	-	-	-	“ا” ile gösterim:

						11a اچكى “eçki”
	-	-	-	-	-	“ا” ile gösterim: 12b ائي لادی “èyledi”
	-	-	-	-	-	“اي” ile gösterim: 13a اېكشى “èkşi” ; 16a ابلادی “èyledi”
	-	-	-	-	-	“أي” ile gösterim: 14a ائىكى “èygi”
	-	-	-	-	-	“َ ve ِ” ile gösterim: 16b زَارَاكْ “zèrek”
KK	-	-	-	-	“َ” ile gösterim: 10b بَرْدِي “bèrdi”; 15a يَر “yèr”	“ي” ile gösterim: 47b بېش “bèş”
	-	-	-	-	“َ” ile gösterim:	“ي” ile gösterim: 53b اِشْگِي

					يدى 53b “yedi”	دِرْ “eşikidir”
	-	-	-	-	-	“” ile gösterim: إِرْكْ “erkek”

Tablo 3: /è/ ünlüsünün gösterimi

2.1.1.1.4. /ä/ Ünlüsü

Serebrennikov ve Gadjeva, /ä/ ünlüsünün kısa /e/ ünlüsünün zamanla kimi Türk dillerinde arkaya çekilerek /a/ sesine yaklaşp daha kaplı ve dar bir ses hâline gelmesiyle oluştuğunu söylerler (2011, s. 26). /a-e/ arası bir söyleyişe sahip olan /ä/ ünlüsü için Caferoğlu, Kİ’de “ا” ile yazılmış bütün kelimeleri /ä/¹⁰ işaretiyle vermişken (1931, s. 9-131) TZ üzerine çalışma yapmış olan Atalay ve Al-Türk’un yayınlarında bu sesi karşılayacak herhangi bir işaret kullanılmamıştır (Atalay, 1945, s. 136-292; Al-Türk, 2006, s. 25-252). Toparlı ve arkadaşlarının da yapmış olduğu KK yayınında bu ses gösterilmemiştir (1999, s. 2-137). Bu çalışmada ise uzun ünlü olmayıp kelime başında “ا”, “ا” kelime ortasında ise “ا” yazımı ile verilmiş kelimeler /ä/ işaretiyle verilmiş olup “açık e” olarak kabul edilmiştir. Bu kelimelerin tespiti yapılırken Boeschoten (2022, s. 49-66) ile Wikens (2021, s. 95-134)’in çalışmalarında /ä/ harfiyle verilen kelimelerin yazımı esas alınmıştır. Açık e (ä) sesini içeren kelimelerden bazıları aşağıda sıralanmıştır:

Bu ses, Kİ’de kelime başında “ا” ile gösterilmiştir: Kİ 6b/13 اَسْلَدِي “änseledi” (Boeschoten, 2022, s. 57), Kİ 6b/21-22 اِنْلِك “änilik” (Boeschoten, 2022, s. 57), Kİ 6b/22 اِنْسَا “änse” (Boeschoten, 2022, s. 57). TZ’de ise bu ses kelime başında “ا”, “ا” işaretlerinden biriyle gösterilmiştir: TZ 8a/1-13 اَو “äv” (Boeschoten, 2022, s. 63; Wilkens, 2021, s. 129), TZ 31b/1-13 اَتْ “ät” (Boeschoten, 2022, s. 62; Wilkens, 2021, s. 126), TZ 33b/1-13 اَتَانَا “ätänä”. KK’de ise 44a/1-13 اَوْدَا “ävde”.

¹⁰ Nurmuhammedov, DLT’deki bazı kelimelerde /ä/ sesine rastlandığını, bunun /e/ ünlüsünün bir varyantı olduğunu söyler (2001, s. 131).

Kelime ortasında bu sesin gösterimi: Kİ 40b/4 يَدَاغُو “yédägü” (Boeschoten, 2022, s. 412; Wilkens, 2021, s. 892). TZ 33b/1-13 أَتَانَا “ätänä”, TZ 33b/1-13 إِيْلَانِكِر “ëlängir”.

2.1.1.1.5. /ı/ Ünlüsü

/ı/ ünlüsü, “kalın, dar, düz” bir ünlüdür (Vural & Böler, 2015, s. 58). Yazmalarda /ı/ ünlüsünün gösterimi aşağıdaki şekildedir:

Eser	Son Hecede		Orta Hecede		İlk Hecede	
	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim
Kİ	“ı” ile gösterim: 4a أَشْلُقْ “aşlık”	“ı” ile gösterim: 9a بُرْلَدِي “bozladı”	“ı” ile gösterim: 3a إِرْقِطَاقْ “ırkıtağ”	“ı” ile gösterim: 4a أَصِیْغْ “aşığ”	“ı” ile gösterim: 9a بِسْرَا “bısra”	“ı” ile gösterim: 4b إِغْلَدِي “ıgladı”
	-	-	-	-	-	“ı” ile gösterim: 4a إِشْقُنْ “ışkun”
	-	-	-	-	-	-
TZ	“ı” ile gösterim: 21b يَلْدِيرَمْ “yıldırım”	“ı” ile gösterim: 5b قَنْدِي “kanadı”	“ı” ile gösterim: 22b صِقْرَقْ “şıkrık”	“ı” ile gösterim: 27b إِنْشَقِرَقْ “ınışkırık”	“ı” ile gösterim: 21a قِشْ “kış”; قِيَا “kıya”	“ı” ile gösterim: 27b إِنْشَقِرَقْ “ınışkırık”
	Herhangi bir işaret olmadan gösterim: 22b اِصْلَحْ “ışlıh”	-	-	-	-	“ı” ile gösterim: 7a قِرْ “kız”
	-	-	-	-	-	“ı” ile gösterim: 21a إِيْشْقُونْ “ışkun”
	-	-	-	-	-	“ı” ile gösterim: 22b اِصْلَحْ “ışlıh”
KK	“ı” ile gösterim: 4b قَبْ قِرْلْ “kıp kızıl”;	“ı” ile gösterim: 39a بَشْلَدِي “başladı”	“ı” ile gösterim: 40b صَاغْنَدُمْ “şağındum”	-	“ı” ile gösterim: 67a قِرْ “kız”	“ı” ile gösterim: 72a اِسْرَا ısrğa

	72a صَارَ “şarı”					
	-	“ي” ile gösterim: 63b عَرَاقِلِي “ıraklı”	-	-	-	“ع” ile gösterim: 63b عَرَاقِلِي “ıraklı”
	-	-	-	-	-	-

Tablo 4: /i/ ünlüsünün gösterimi

2.1.1.1.6. /i/ Ünlüsü

/i/ ünlüsü, “ince, dar, düz” bir sestir (Banguoğlu, 1974, s. 35). Metinlerde /i/ ünlüsünün gösterilme şekli;

Ese r	Son Hecede		Orta Hecede		İlk Hecede	
Kİ	İşaretle Gösteri m	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösteri m	Harfle Gösterim
	“ِ” ile gösterim: 5b اَلِكْ “elik”	“ِی” ile gösterim: 4a اِشِيْ “ışitti”	“ِ” ile gösterim: 8a بِيْجِنْ “biçin”	-	“ِ” ile gösterim: 8a بِيْجِنْ “biçin”	“ِی” ile gösterim: 38b اِجْرْ “içür”
	-	“ي” ile gösterim: 25b كَجْدِي “keçdi”	-	-	-	“ِی” ile gösterim: 5a اِكِي “iki”
	-	-	-	-	-	-
TZ	“ِ” ile gösterim: 7a تَاشِكْ “teşik”	“ِی” ile gösterim: 24b كَالِيْنْ “kelin”	“ِ” ile gösterim: 23b تِيْرْمَانْ “tiyirmen”	“ِی” ile gösterim: 24b بِيْلِيْغْلِي “biligli”	-	“ِی” ile gösterim: 4b اِيْيْنَا “iyne”
	-	“ی” ile gösterim: 8b دَكْشِرْدِي “degşirdi”	-	-	-	“ِی” ile gösterim:

						24b بىلىڭلى “biligli”
	-	-	-	-	-	“اي” ile gösterim: 24b ايلىك “ilik”
	-	-	-	-	-	“إ” ile gösterim: 9a ايسنادى “isnedi”
KK	“” ile gösterim: 67a كىشى دۇر “kişidir”	“ى” ile gösterim: 67a اېشى “ibşi”	“” ile gösterim: 66b كىلت “kilit”	“ا” ile gösterim: 75a پرائجى “birinci”	“” ile gösterim: 67a كىشى دۇر “kişidir”	“ا” ile gösterim: 67a اېشى “ibşi”
	-	“ى” ile gösterim: 66b چىچىك لندى “çiçeklendi”	-	“ا” ile gösterim: 75b يىزمى ائجى “yigirminci (transliterasyo n: yigirmi inci)”	-	“ى” ile gösterim: 66b چىچىك لندى “çiçeklendi”
	-	-	-	-	-	“ا” ile gösterim: 72a ائجى “inci”
	-	-	-	-	-	“” ile gösterim: 52b انتىشىم “ant ıstim”

Tablo 5: /i/ ünlüsünün gösterimi

2.1.1.1.7. /o/ Ünlüsü

/o/ ünlüsü, “kalın, geniş, yuvarlak” bir ünlüdür (Karaağaç, 2015, s. 42-43). Metinlerde /o/ ve /u/ ünlülerini ayırt etmek için herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Bu durumda kelimelerin okunuşunu doğru tespit edebilmek için Memlûk-Kıpçak Türkçesi dönemi öncesinde ve bu dönemde yazılmış diğer metinlerle birlikte etimolojik sözlüklere başvurulmuştur. Yazmalarda /o/ ünlüsünün gösterimi:

Eser	Son Hecede		Orta Hecede		İlk Hecede	
	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim
Kİ	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 10a بوق “boq”	“او” ile gösterim: 4b اوق “ok”
	-	-	-	-	-	“ا” ile gösterim: 4b اعلق “oqlak”
	-	-	-	-	-	“او” ile gösterim: 2b اوت “ot”
	-	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 9b بوشندى “boşandı”
TZ	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 13b صقطي “şoktı”	“او” ile gösterim: 31a اوجاق “ocak”
	-	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 36b طوقودى “toğkudı”
	-	-	-	-	-	“ا” ile gösterim: 21a ارمان “orman”
	-	-	-	-	-	“او” ile gösterim: 21b اورطاقلاشتى “ortaklaştı”

KK	-	-	-	-	“ُ” ile gösterim: 45b صُغْرَه “soğra”	“إ” ile gösterim: 45b أُقْ “oķ”
	-	-	-	-	-	“أ” ile gösterim: 62b أَقْشِي “okışi”
	-	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 45b بُوْز “boz”
	-	-	-	-	-	“ا” ile gösterim: 46a أَوْقْ “orak”

Tablo 6: /o/ ünlüsünün gösterimi

2.1.1.1.8. /ö/ Ünlüsü

/ö/ ünlüsü, “ince, geniş, yuvarlak” bir ünlüdür (Vural & Böler, 2015, s. 58). Metinlerde tıpkı /o/ ve /u/ ünlülerinde olduğu gibi /ö/ ve /ü/ ünlülerinde de ayırıcı bir işaret bulunmamaktadır. Ancak Kİ’de /ö/ ünlüsünü /o/ ünlüsünden ayırmak için sesin geçtiği kelimelerin üzerine “ق” işareti konulmuştur; ancak daha önce de belirtildiği gibi eldeki yazmada işaretler kimi zaman yanlış kullanıldığından tamamıyla güvenilir bir kaynak olmamaktadır.

Eser	Son Hecede		Orta Hecede		İlk Hecede	
	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim
Kİ	-	-	-	-	“ْ” ile gösterim: 8b بُرْك “börek”	“ا” ile gösterim: 5a اُكْرُ “öküz”
	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-
TZ	-	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 39a اُوْكْسُوْز “öksüz”
	-	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 29b اُولْجَك “ölçek”
	-	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 16a كُوْمْدِي “kömdi”
KK	-	-	-	-	“ْ” ile gösterim: 68b كُت “köt”	“ا” ile gösterim: 69a اُفْكَ “öfke”
	-	-	-	-	-	“ا” ile gösterim: 69a اُتْ “öt”
	-	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 68b بُونْ “bön”

Tablo 7: /ö/ ünlüsünün gösterimi

2.1.1.1.9. /u/ Ünlüsü

/u/ ünlüsü, “kalın, dar, yuvarlak” bir ünlüdür (Karaağaç, 2015, s. 42-43). Daha önce yukarıda bahsedildiği gibi metinlerde /u/ ve /o/ ünlülerini birbirinden ayırt etmeye yarayacak herhangi bir ipucu yoktur. Yazmalarda /u/ sesi aşağıdaki şekilde gösterilmiştir:

Eser	Son Hecede		Orta Hecede		İlk Hecede	
	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim

Kİ	“ؤ” ile gösterim: 3b اُنْ “uzun”	“و” ile gösterim: 36b بَجْفُو “bıçku”	“ؤ” ile gösterim: 8b بُرُنْدُرُق “burunduruk”	-	“ؤ” ile gösterim: 5a بَزْ “boz”	“ا” ile gösterim: 3b اُنْطِي “uzanıtı”
	-	-	-	-	-	“ا” ile gösterim: 3b اُنْ “uzun”
	-	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 9a بوز “buz”
	-	-	-	-	-	“و” ile gösterim: 9a بوز “boz”
	-	-	-	-	-	“او” ile gösterim: 2b اُور “ur”
	-	-	-	-	-	“او” ile gösterim: 2b اُولُقْ “urluk”
TZ	-	“و” ile gösterim: 34a بَجْفُو “bıçku”	“ؤ” ile gösterim: 5a بُلْسْتِي “boluşıtı”	“و” ile gösterim: 5b اُومْصُونْدِي “umşundı”	-	“او” ile gösterim: 17a اوشوز “uşuz”
	-	“وا” ile gösterim: 81b مُونُوا “munu”	“ؤ” ile gösterim: 4b بُورُنْ “burun”	-	-	“و” ile gösterim: 22b بُوطْ “buṭ”
	-	-	-	-	-	-
KK	“ؤ” ile gösterim: 45b اُلُو فُشْلُقْ “ulu kuşluk”	“و” ile gösterim: 45b اُلُو فُشْلُقْ “ulu kuşluk”	“ؤ” ile gösterim: 46b يُمْرُقْ لَه “yumruqla-”	-	“ؤ” ile gösterim: 45b اُلُو فُشْلُقْ “ulu kuşluk”	“ا” ile gösterim: 84a اَشْ “uş-”
	-	“وا” ile gösterim: 71a قُرُوا يُرْمُ “kuru yüzüm”	-	-	-	“ا” ile gösterim: 45b اُلُو فُشْلُقْ “ulu kuşluk”
	-	-	-	-	-	“او” ile gösterim:

						81b اُوَيْلَ “uyal-”
	-	-	-	-	-	“وُ” ile gösterim: 65b بُوزُ “buz”

Tablo 8: /u/ ünlüsünün gösterimi

2.1.1.1.10. /ü/ Ünlüsü

/ü/ ünlüsü, “ince, dar, yuvarlak” bir ünlüdür (Coşkun, 2016, s. 34). Sadece Kİ’de /ü/ sesinin büyük ünlü bakımından /o/ ve /u/ seslerinden ayrıldığına dair bir işaret varken /ö/ sesinden ayırt edilmesine yardımcı olacak bir işaret bulunmamaktadır. TZ ve KK’de ise büyük ünlü ya da genişlik-darlık açısından ayırt edici hiçbir işaret yoktur. Yazmalarda bu sesin gösterimi ise:

Eser	Son Hecede		Orta Hecede		İlk Hecede	
	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim	İşaretle Gösterim	Harfle Gösterim
Kİ	“وُ” ile gösterim: 3b أُسْتُنْ “üstün”	“وَا” ile gösterim: 40b اِكْوَا “ikkegü”	“وُ” ile gösterim: 3a اُرْكُزْدِي “ürküzdi”	-	“وُ” ile gösterim: 9a بُرْكُ “büyük”	“اُ” ile gösterim: 3a اُرْكُزْدِي “ürküzdi”
	-	“وُ” ile gösterim: 13a كُرْلُو “közlü”	-	-	-	“اُ” ile gösterim: 3b أُسْتُنْ “üstün”
	-	-	-	-	-	-
TZ	“وُ” ile gösterim: 23b كِرْبُچْ “kirpüç”	“وَا” ile gösterim: 34a سِلْگُوا “silgü”	“وُ” ile gösterim: 61b دُورْتُنجِي “dörtünci”	“وُ” ile gösterim: 34a يُولُو وُجْ “yülüvüç”	“وُ” ile gösterim: 8b بِلَارْدِي “bülerdi”	“وُ” ile gösterim: 34a يُولُو وُجْ “yülüvüç”
	-	“وُ” ile gösterim: 34a بِلَاوُو “bilevü”	-	-	-	“اُو” ile gösterim: 61a اُوچِي “üçi”
	-	-	-	-	-	-
KK	“وُ” ile gösterim: 52a اُسُنْ “üşün”	“وَا” ile gösterim: 71b سُنْگُوا “süngü”	“وُ” ile gösterim: 69a يُنْکُرْمَكْ “yütkürmek”	-	“وُ” ile gösterim: 74b يَزْ “yüz”	“اُ” ile gösterim: 52a اُسُنْ “üşün”

-	“وُ” ile gösterim: 33a كَسْكُو “keskü”	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-

Tablo 9: /ü/ ünlüsünün gösterimi

2.1.1.2. Uzun Ünlüler

Ünlü sesler, ünsüz seslere göre daha uzun süre çıkabilen seslerdir (Karaağaç, 2013a, s. 822). Uzun ünlüler ise boğumlanma süresi normal süreli bir ünlüye oranla daha uzun olan ünlülerdir (Vural & Böler, 2015, s. 59). Ana Türkçe döneminden beri var olup da herhangi bir ses olayı sonucunda gerçekleşmemiş olan ünlülere “birincil uzun ünlüler” veya “aslî uzun ünlüler” denir (Korkmaz, 2007, s. 27). Öte yandan bir kelimede aslî olmadığı hâlde zaman içinde meydana gelen bazı ses olayları sonucunda kimi normal süreli ünlülerin uzadığı görülmüştür, bu tür ünlüler ise “ikincil uzun ünlü(ler)” olarak adlandırılmaktadır (Buran, 2006, s. 3).

Türk dilindeki uzun ünlülerin tespiti ise 19. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Otto Böhtlingk’in 1851 yılındaki çalışması, Yakut Türkçesindeki uzun ünlüleri göstermektedir. Bu nedenle bu çalışma, Türk dili tarihinde uzun ünlülerle ilgili yapılmış ilk çalışma olarak kabul edilmektedir (Bulut, 2020, s. 434). Böhtlingk’ten sonra Radloff, Karl Foy, Ramsdett, Grönbech, Ligeti Şçerbak, Nemeth gibi yabancı Türkologlar konuyla ilgili çalışmalar yapmışlardır. Türkiye’de ise bu konuda çalışmalar yayınlayan ilk isimler ise A. Cevat Emre, Osman Nedim Tuna, Zeynep Korkmaz gibi araştırmacılarıdır (Tekin, 1995, s. 9-38). Türk dilindeki birincil/aslî uzun ünlüler hakkındaki en detaylı ilk çalışma, Talat Tekin tarafından yapılmıştır (Bulut, 2020, 434).

Arap harfli Türkçe metinlerde Arap alfabesinin Türkçedeki ünlüleri gösterme konusunda yetersiz olması dolayısıyla birincil/aslî uzunlukları tespit etmek her zaman kolay değildir (Başdaş, 2007, s. 90). Bu anlamda DLT’deki uzunlukların tespiti hakkında çalışma yapmış olan Ligeti, Kaşgarlı Mahmud’un Türkçe kelimelerdeki ünlüleri kimi zaman hareke ile kimi zaman da ünlü işareti (plene) ile gösterdiğini ifade ederek birincil uzun ünlülerin geçtiği kelimelerin Kaşgarlı tarafından ünlü işareti ile normal süreli ünlülerin de sadece hareke ile gösterildiğini belirtmektedir (1942, s. 85). Korkmaz da

Eski Anadolu Türkçesindeki uzun ünlülerin “*huruf-u med*” adı verilen “ا”, “و”, “ي” harfleri ile gösterildiğini ifade etmektedir (2005, s. 446).

İncelenen metinlere bakıldığında uzun ünlülerin gösterimi konusunda bir birlik olmadığı göze çarpmaktadır. Öncelikle bütün eserlerde uzunluğun gösterildiğini ifade etmek mümkün değildir; örneğin, KK’de uzunluğu gösterecek herhangi bir işaret ya da müellifin kelimenin uzun olduğunun bilincinde olduğuna delalet eden bir iz bulunmamaktadır. TZ’de ise durum, Eker’in de belirttiği gibi karışıktır. Eker, TZ’de normal süreli ünlülerin de “ا”, “و”, “ي” harfleriyle gösterilmesinin uzun ünlüleri tespit etmede sıkıntı yarattığını söylemektedir (1998, s. 47). TZ’deki bu durum, Özek tarafından da tespit edilmiştir (2014, s. 74). Gerçekten de TZ’de hem normal süreli ünlüler için hem de uzun ünlülü kelimeler için kelime başında “ا”, “و”, “ي” ya da ilk hecede “ا”, “و”, “ي” gibi işaretlerin kullanılması uzun ünlülerin tespitini mümkün kılmamaktadır. Örneğin uzun ünlülü olan “ant” kelimesi TZ 39a’da “أَنْتَ” şeklinde yazılmış; ama kısa ünlülü olan ve “ا” ile yazılması gereken “arpa” kelimesi de أَرْبَا (TZ 20b) şeklinde yazılmıştır. Bunun yanında uzun ünlülü olan kimi kelimelerin de farklı yazımlarının olduğu tespit edilmiştir: “şebeke, balık ağı” anlamındaki “āg” kelimesi, metinde hem “أَوْ” hem de “اَغْ” (TZ) şeklinde gösterilmiştir. Kİ’de ise uzun ünlülerin gösterimi, her ne kadar yanlışlıklar yapılmış olsa da diğer iki esere oranla daha sistematiktir. Ebū Ḥayyān, eserinde “*bütün med ve lin harfleri elif vav ya bu dilde asıldan değildir sadece hareke tam çıksın diye verilir* (Kİ 32b)” demiş olmasına rağmen uzunlukları göstermek için bu harfleri kullanmıştır. Ancak Ebū Ḥayyān da kimi zaman normal süreli bir ünlüyü uzun olarak yazmıştır: “ur” kelimesi normal süreli bir ünlüyken Ebū Ḥayyān, /ō, ū/ seslerini göstermek için kullanmış olduğu “و” yazımıyla “أَوْ” (Kİ 2b) şeklinde vermiştir. Bunun yanında “ot (Kİ 2b)”, “uç (Kİ 2b)”, “oğ (Kİ 4b)” gibi kimi kelimeler de normal süreli ünlüyken yanlışlıkla uzun ünlüymüş gibi yazılmıştır.

Bu çalışmada ise uzun ünlüler “birincil uzun ünlüler” ve “ikincil uzun ünlüler” olmak üzere iki farklı alt başlık altında değerlendirilmiştir.

2.1.1.2.1. Birincil Uzun Ünlüler

Birincil uzun ünlüler, Ana Türkçede kelimenin aslında bulunduğu varsayılan dolayısıyla aslî olarak değerlendirilen uzunlukları ifade etmek için kullanılan bir terimdir

(Başdaş, 2004, s. 90). Tekin, “Türk Diillerinde Birincil Uzun Ünlüler” isimli eserinde Türk dili için 9 birincil uzunluğun olduğunu kabul etmiştir. Tekin’in madde başı olarak eserinde verdiği birincil uzun ünlüler; “ā”, “ī”, “ō”, “ū”, “ē”, “□”, “□”, “□” ve “ū” (1995, s. 171-186).

2.1.1.2.1.1. /ā/ Ünlüsü

/ā/ ünlüsü, arka damakta ortaya çıkan, düz, geniş ve uzun bir ünlüdür (Yalçın, 2013, s. 40). Kİ ve TZ’de çift elif ile gösterilmiştir.

Kelime başında /ā/ ünlüsünün gösterimi: “āğ ‘ağ, balık ağı’ (Tekin, 1995, s. 171)” Kİ 4a āğ “أَا”, TZ 20b “أَا”; “āğ- ‘yükselmek, tırmanmak’ (Tekin, 1995, s. 171)” Kİ 4a āğ- “أَا”¹¹, TZ “yok”; “āl ‘hile, aldatma; al, kızıl’ (Tekin, 1995, s. 171)” Kİ 5a āl (hile ve sarışın at) “أَل”, TZ 4b āl (sarışın) “أَل”; “āğır ‘ağır’ (Tekin, 1995, s. 171)” Kİ 4b ağır “أَاوَر-أَاغِر”, TZ 19a āvur/āğır “أَاوَر-أَاغِر”.

Birinci hecede /ā/ ünlüsünün gösterimi: “bālīk ‘balık’ (Tekin, 1995, s. 172)” Kİ 15b deve bālīk “دَوَا بَالِي”, TZ 19a bālīk “بَالِي”; “bāy ‘zengin’ (Tekin, 1995, s. 172)” Kİ 11a bāy “بَاي”, TZ 19a bāy “بَاي”; “bāş ‘yara’ (Tekin, 1995, s. 172)” Kİ 9b bāş “بَاش”, TZ “yok”; “kārğa(n) ‘karga’ (Tekin, 1995, s. 173)” Kİ 22b kārğa “قَرَا”, TZ 26b kārğa “قَارَا”.

2.1.1.2.1.2. /ē/ Ünlüsü

/ē/ ön damak ünlüsü olup düz geniş ve uzun bir ünlüdür (Yalçın, 2013, s. 41) Bu ünlünün kelime başında gösteriminde hiçbir örneğe rastlanmamıştır. İlk hecede: “kēme ‘gemi’ (Tekin, 1995, s. 181)” Kİ 27a keme “كَمَا”, TZ 19a kēme “كَمَا”; “kēpe ‘şişik, şişkin’ (Tekin, 1995, s. 181)” Kİ 25a kebe “كَبَا”, TZ 22a kēbe “كَبَا”.

Hece sonunda tek bir örneğe rastlanmıştır: “nē ‘ne’ (Tekin, 1995, s. 181)” Kİ 29a nē “نَا”, TZ 57b nē “نَا”.

2.1.1.2.1.3. /□/ Ünlüsü

/□/ ünlüsü, yarı geniş, düz, uzun bir ünlü olup ön damakta teşekkül eder (Yalçın, 2013, s. 42), bu ünlünün kullanıldığı örnekler sınırlıdır.

¹¹ Ancak aynı fiilden türeyen “ağın-“ fiili “أَاغِن” şeklinde yazılmıştır (Kİ, 4a/19-21).

Kelime başında: “□l ‘halk, kabile’ (Tekin, 1995, s. 181)” Kİ 6a il “إِل”, TZ 24b □l “إِل”; “□ki ‘2’ (Tekin, 1995, s. 181) Kİ 5a iki “إِكِي”, TZ 17b □kki “إِكِي”; “□n- ‘inmek’ (Tekin, 1995, s. 181)” Kİ 6b indi “إِنْدِي”, TZ 5a □ndi “إِنْدِي”; “□şik ‘kapı’ (Tekin, 1995, s. 181)” Kİ 4a eşik “إِشِك”, TZ 5a □şik “إِشِكْ”.

Birinci hecede: “b□şik ‘beşik’ (Tekin, 1995, s. 182)” Kİ 5a bişik “بِشِك”, TZ 8b b□şik “بِشِكْ”; “k□□ ‘geniş’ (Tekin, 1995, s. 182)” Kİ 27a ken “كَن”, TZ 38a k□□ “كَانْكَ”.

2.1.1.2.1.4. /ī/ Ünlüsü

/ī/ ünlüsü dar, düz ve uzun arka damak ünlüsüdür (Yalçın, 2013, s. 40). Sadece TZ’de kullanılmıştır. TZ’de bu ünlüyü göstermek için “ی” işareti kullanılmıştır: “çīpğan ‘çıban’ (Tekin, 1995, s. 176)” TZ 15b şīban “شِبَان”; “kīr ‘kır, gri’ (Tekin, 1995, s. 176)” TZ 4b kīr “قِر”; “sīkır- ‘ıslık çalmak’ (Tekin, 1995, s. 176)” TZ 22b şışkırdı “صِصْقِرْدِي”; “tīnç ‘dinç, sakin’ (Tekin, 1995, s. 177)” TZ 6b tınıştı “طِنِشْتِي”; “īr ‘şarkı, türkü, şiir’ (Tekin, 1995, s. 175)” TZ 27a yırladı “يِرْلَادِي”.

2.1.1.2.1.5. /i/ Ünlüsü

/i/ ünlüsü ince, dar, düz ve uzun bir ünlüdür (Yalçın, 2013, s. 42). Bü ünlü, “ي” işaretleri kullanılarak gösterilmiş olup Kİ ve TZ’de tespit edilmiştir.

Kelime başında: “iş ‘iş’ (Tekin, 1995, s. 182)” Kİ 3b iş “إِش”, TZ 21a iş “إِش”; “iz ‘iz’ (Tekin, 1995, s. 183)” Kİ 3b iz “إِز”, TZ 4b iz “إِز”.

Birinci hecede: “bir ‘1’ (Tekin, 1995, s. 183)” TZ 61a/1-13 bir “بِر”; “kış ‘samur’ (Tekin, 1995)” TZ 19a kış “كِش”; “yınçge ‘ince’ (Tekin, 1995, s. 183)” TZ 17a inşike “إِنْشِكَا”.

2.1.1.2.1.6. /ō/ Ünlüsü

/ō/ ünlüsü kalın, yuvarlak, geniş ve uzun bir ünlüdür (Yalçın, 2013, s. 41). Kİ ve TZ’de “و” işaretleri ile gösterilmiştir.

Kelime başında: “hōt ‘ateş, od’ (Tekin, 1995, s. 177)” Kİ 4a ôt “اُوط”; “hōtun ‘odun’ (Tekin, 1995, s. 178) TZ 13a ôtun “اُوطُون”.

Birinci hecede: “kōn ‘koyun, koltuk altı, sine’ (Tekin, 1995, s. 178)” Kİ 24b kōyun “فُونُ”, TZ 11a kōyun “فُونُ”; “kōl ‘kol’ (Tekin, 1995, s. 178)” TZ 17b kōl “فُولُ”; “tōn ‘elbise’ (Tekin, 1995, s. 178)” TZ 10b tōn “طُونُ”.

2.1.1.2.1.7. /ō / Ünlüsü

/ō/ ünlüsü ince, yuvarlak, geniş ve uzun bir ünlüdür (Yalçın, 2013, s. 42). “أو” işaretleriyle gösterilmiş olup Kİ ve TZ’de örneklerine rastlanmıştır.

Kelime başında: “ōç ‘kin’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 20) Kİ 2b ōç “أَوْجُ”, TZ 10b ōç “أَوْجُ”; “ōz ‘öz, nefis, kendi, can, ruh, gönül, iç, karın, merkez, orta; vadi’ (Tekin, 1995, s. 183)” Kİ 3b ōz “أَوْزُ”, TZ 36a ōz “أَوْزُ”; “ōzen ‘vadi’ (Tekin, 1995, s. 118)” Kİ 3b ōzen “أَوْزُنُ”, TZ 36a ōzen “أَوْزَانُ”.

Birinci hecede: “bō ‘örümcek’ (Tekin, 1995, 183)” Kİ 11a bō y “بُوى”, TZ 25a bōy “بُوى”; “t□rt ‘4’ (Tekin, 1995, s. 184)” TZ 60b dō rt “دُورثُ”; “tō ş ‘döş, göğüs’ (Tekin, 1995, s. 184)” TZ 17b tō ş “تُوشُنُ”.

2.1.1.2.1.8. /ū / Ünlüsü

/ū/ ünlüsü dar, kalın, yuvarlak ve uzun bir ünlüdür (Yalçın, 2013, s. 42). Kİ ve TZ’de tespit edilmiş olup “أو” işaretleriyle gösterilmiştir. KK’de ise birinci hecede tek bir örneğe rastlanmıştır.

Kelime başında: “ūg ‘çadırın üst yanındaki köşelerden her biri’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 917)” Kİ 4a ūg “أَوْغُ”; “ūç ‘bir şeyin ucu’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 20)” Kİ 2b ūç “أَوْجُ”, TZ 23b ūç “أَوْجُ”; “ūz ‘iyi, güzel, biçimli; mahir, usta sanatkâr’ (Tekin, 1995, s. 179)” Kİ 3b ūz “أَوْزُ”, TZ 31b ūz “أَوْزُ”; “ūs¹² ‘akıl’” Kİ 4a ūş “أَوْصُ”, TZ 24b ūş “أَوْصُ”.

Birinci hecede: “ūcā¹³ ‘kuyruk sokumu’” Kİ 7a ūcā “أَوْجَا”, TZ 14a ūcā “أَوْجَا”; “būz ‘buz’ (Tekin, 1995, s. 179)” Kİ 9a būz “بُوزُ”, TZ 11a būz “بُوزُ”, KK 65b būz “بُوزُ”.

¹² Sözcük, aslında kısa ünlüdür (Clauson, 1972, s. 240; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 924; Toparlı vd, 2000, s. 150; Eminoglu, 2011, s. 298); ancak Kİ ve TZ’de uzun ünlü olarak verilmiştir. Nitekim Clauson, “us” madde başının Memlûk-Kıpçak dönemindeki tanıkları için Kİ ve TZ’yi göstermiştir. Clauson, gösterdiği tanıkların bu eserlerde uzun ünlü olduğu parantez içinde “(v. l. u:ş)” şeklinde göstermiştir (Clauson, 1972, s. 240).

¹³ Clauson, kelimenin ikinci hecesinin uzun okunması (uca:) gerektiğini düşünürken (Clauson, 1972, s. 20) Tekin, ilk hecenin uzun okunması (ūca) gerektiğini düşünür (Tekin, 1995, s. 179). Bulut ise yazmalardaki yazımdan hareketle her iki ünlünün de uzun okunması (ūcā) gerektiğini savunur (Bulut, 2020, s. 450).

2.1.1.2.1.9. /ū/ Ünlüsü

/ū/ ünlüsü de ince, dar, yuvarlak ve uzun bir ünlüdür (Yalçın, 2013, s. 43). Bu ünlü de diğer yuvarlak uzun ünlüler gibi “ū” işaretleriyle verilmiştir. Kİ ve TZ’de örneklerine rastlanırken KK’de tespit edilememiştir.

Kelime başında: “ūç¹⁴ ‘*uç sayısı*’ ” Kİ 2b ūç “أُوحْ”, TZ 60b ūç “أُوحْ”; “ūn ‘ses’ (Tekin, 1995, s. 185)” TZ 16a ūndedi “أُونْدَادِي”; “ūleş ‘*üleşmek, paylaşmak*’ (Tekin, 1995, s. 184)” TZ 28a ūleş- “أُولَشْ”.

Birinci hecede: “tūre- ‘*ağaç dikmek*’ (Tekin, 1995, s. 119)” Kİ 15b tūredi “تُورَدِي”; “ūleş ‘*üleşmek, paylaşmak*’ (Tekin, 1995, s. 184)” TZ 28a yūleşirdi “يُؤَلَشِيرْدِي”.

2.1.1.2.2. İkincil Uzun Ünlüler

Bir dilin en eski yazılı metinlerinde normal süreli olup da zaman içerisinde kimi ses olayları sonucunda boğumlanma süreleri normal süreli ünlülere oranla uzayan ünlülere “*ikincil uzun ünlüler*” adı verilir (Gökçür, 2017, s. 550).

Yazmalardan sadece Kİ ve TZ’de ikincil uzunluğa sahip sınırlı sayıda kelimelere rastlanmıştır. Kİ 4b’de yer alan “aız (أَزْ)” kelimesinde /g/ sesinin erimesi, sonucunda oluşmuştur. Yine Kİ 12a’da yer alan ve “*peynir*” anlamına gelen “çīṭ (جَاطْ)” kelimesi de “çığıt” kelimesinden meydana gelmiştir. Burada da /ğ/ sesinin erimesi sonucunda ikincil uzunluk meydana gelmiştir (Kaymaz & Bulut, 2021, s. 474). TZ 45a’da da “maa (مَآ)” ve “şaa (صَآ)” kişi zamirlerine eklenen “+ğa” yönelme hâlindeki /ğ/ sesinin /n/ sesiyle kaynaşp zamanla her iki sesin de düşmesi sonucunda ikincil uzunluk meydana gelmiştir. Ancak burada dikkat çeken nokta, TZ müellifinin “maa” ve “saa” zamirlerindeki uzunluğu ifade etmek için “medli elif (Ī)” kullanarak uzunluğu göstermeye çalışmasıdır.

¹⁴ Clauson, “üç” madde başında verdiği tanıklar arasında “ü:ç” şeklini verirken (Clauson, 1972, s. 18); Räsänen, “üç” şeklinin “üç” şekline dönüştüğünü ifade eder (Räsänen, 1963, s. 518). Sözcüğün uzun ünlülü mü yoksa kısa ünlülü mü okunması gerektiği konusunda bk. (Bulut, 2020, s. 449).

2.1.1.3. Ünlü Uyumları

Kelime içinde nitelikleri bakımından birbirine benzeyen ünlülerin art arda gelmesine “*ünlü uyumu*” denir. Bu uyum sayesinde kelime içinde bir ses ahengi meydana gelir ve bu da dile estetik kazandırır. Bu uyum, sadece Türk dilindeki birincil ünlüler (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) için geçerli olup “â, û” gibi seslerin bulunduğu alıntı kelimelerde aranmaz. Türk dilinde iki tür ünlü uyumu bulunmaktadır (Coşkun, 2016, s. 36). Bu uyumlar:

2.1.1.3.1. Büyük Ünlü Uyumu

Büyük ünlü uyumu ya da diğer adıyla kalınlı-ince (art-ön ünlü uyumu) uyumu, bir kelimedede kalın ünlülerden sonra kalın veya ince ünlülerden sonra ince ünlülerin gelmesidir (Coşkun, 2016, s. 36).

Her üç eserin müellifi, büyük ünlü uyumundan haberdarlar; ancak bu konuyu ayrı bir başlık altında vermektense eklerin kök ya da gövdelere birleşmeleri kısmında okuyucuya vermeye çalışmışlardır. Örneğin Kİ’de bu uyum, birçok yerde geçmektedir: Kİ 35b “*mübalağa bölümü ism-i failde ince ünlülüysen fiilin sonuna –gen ve kalın ünlülüysen –gan eklenir*”, Kİ 35b “*karşılaştırma/tafdil bölümü işaretli ince ünlülerde +rek kalın ünlülerde ise +rak’tır*”, Kİ 36a “*mastar bölümü emir şeklindeki fiilin sonuna kalın ünlülüysen –mak ince ünlülüysen –mek getirilir ve –mak’ın üzerine lık –mek’in üzerine de lik getirmek mümkündür*”, Kİ 36b “*ism-i mekân/mekân ismi bölümü emir hâlindeki fiile incelik ve kalınlık kuralına göre –cek ve –cağ ekleyip ekten önceki harfi açık hâle getirirsin*”, Kİ 43b “*... bağlaç kalın ünlülü fiillerde fiilin sonunda gan şeklinde gelir ve eğer inceysen ken şeklinde gelir seni vurana gördüm anlamında kördüm seni urganı ve yaratıcı anlamında yaratgan ve gelen anlamında kelken...*”, Kİ 44b “*... ikinci şahıslarda fail tekilse en doğrusu fiili olduğu gibi hiçbir ek getirmeden yapmak istersen anlamı güçlendirmek için –gıl ve –gil eklenebilir fiil kalınsa –gıl ince ise –gil eklenir bu da duyarak öğrenilir...*”, Kİ 45a “*gelecek zaman bölümü gelecek zaman alameti eğer fiil kalın ünlülüysen fethalı gayn (-ğa) örneğin turgay ve eğer ince ünlülü fiilse fethalı keğ olur (-ke) örneğin kelke...*”, Kİ 55a “*... bununla birlikte incelik kalınlık durumuna göre +ğa ya da +ke ekleri getirilir örneğin sançarı gördüm anlamında **sançarnı kördüm** ve sançara baktım anlamında **sançarğa bakıtım**...*” Kİ 62b “*...Arapçadaki hatta’nın*

karşılığı gınça ve ginçe'dir fiilin sonuna eklenir ve gınça kalın ünlülere ginçe ise ince ünlülere...". TZ'de ise: TZ 42b "...olur zarf ve mecrurda bağlaç +ğı veya +kı ya da +ki olur +ğı ve +kı kalın ünlüler için +ki de ince ünlüler için olur...", TZ 46b "...ismi fail bölümü kalın ünlülerdeki eki -ğan ve -kan ince harflilerde ise -kän'dir örneğin alğan ve çıkkan ve kätkän ve kälkän çoğulunda alğanlar ve kätkänler...", TZ 48b "...fiil için iki nesne var ise ve ikincisi birincisinden farklı ise birinci nesne kalınlar için +ka inceler için +ke eki ile özelleştirilir yani ona tahsis edilir...", TZ 49b "...mastar bölümü bunun ekleri vardır bunlardan biri kalınlarda -mak ve incelerde -mek bunlar tek başına gelen emir fiilinden sonra gelirler örneğin almak tutmak kätmek kälmek...", TZ 50b "...emir fiilinin kuvvetini tekit edip yasaklama anlamı vermek istersen -ğın ve -kın ekini kalınlar -kin ekini de incelerde kullanırsın önreğin turgun ve yatkın ve kälkin...", TZ 54a "...gelecek zaman bölümü eki kalın ünlülerde -gay ve -kay ince ünlülerde -key ve sin harfi örneğin kälkey män kälkey biz ve kälkey sän ve kälkey siz ve kälkey ve kälkeyler ve çıkkey män ve bovuşlayay biz...", TZ 55a-55b "...tafdil/karşılaştırma bölümü eki ise kalınlarda +rak ve incelerde +rek'tir örneğin senden kiçirek ve andan ulurak...". KK'de büyük ünlü uyumu hakkında verilen bilgiler ise; KK 8b "...emir şekliyle konuştuğunda olur bunun eki ise kalın ünlülü fiile -kıl lafzını eklersin veya fiilde kalına benzeyen harf varsa kaf yerine gayn getirirsin ancak bunlar yoksa kaf yerine kef olur dolayısıyla duruma göre ya -kıl ya -ğıl ya da -kil olur...", KK 17b "...kalınlık incelik uyumuna göre -gay ya da -gey ekini eklersin üçüncü tekil şahıs için gelmeyecek almayacak anlamında kelmegey almağay denir...", KK 29b "fiilin köküne fiilde kalın bir ses içeriyorsa fethalı mim ve sakin kaf olan -mak ekini eklersin yoksa daha önce bahsedildiği gibi kaf harfini kef harfine dönüştür bunun örneği olçurmak yatmak urmak yazmak tutmak batmak yutmak almak bakmak barmak kılmak (güneşin doğması anlamı da dâhil olmak üzere) şıkmak (şikâyet etmek anlamında) şakmak kaçmak (kucaklaşmak anlamında) kuşmak aşmak uşmak kelmek ketmek kötürmek ketermek körmek kirmek", KK 30a "...ikinci tür mastar ise anlam mastarları/manevî mastarlardır isimden sonra eğer içinde kalın ünlü varsa +lık yoksa +lik ekini getirirsin", KK 33b "...yedincisi ismü'l mekân (mekân ismi) bölümüdür fiil köküne -cek veya cak eklenir kaf'lı olan kalın harflilere kef'li olan ince harflilere eklenir...".

Müelliflerin verdikleri bilgilerden hareketle genel anlamda büyük ünlü uyumuna hâkim oldukları ortaya çıkmaktadır. Ancak emir ekinde büyük ünlü uyumunun nasıl olması gerektiği konusunda Ebū Ḥayyān, şüphe duymaktadır. Kİ 44b’de vermiş olduğu “... ikinci şahıslarda fail tekilse en doğrusu fiili olduğu gibi hiçbir ek getirmeden yapmak istersen anlamı güçlendirmek için –ğıl ve –gil eklenebilir fiil kalınsa –ğıl ince ise –gil eklenir bu da duyarak öğrenilir...” bilgisinden hareketle ekin doğru bir şekilde kullanımını duyma yoluna bağlamaktadır.

KK müellifi ise her ne kadar büyük ünlü uyumunu Türk dili üzerinden anlatmaya çalışsa da uyum hakkında verdiği bilgilerin çoğu Arap dilindeki “*isti‘la harfleri*”nden hareketle okuyucuya aktarılmıştır. Bu anlamda müellif, önce *isti‘la harfleri*ni açıklamaktadır: KK 8a “...*isti‘la harfleri/kalın harfler yedi tanedir kaf za ha şad zad ayn ve ta bu dilde za harfi yoktur bu nedenle bu harfler altı tane olur*”. Bundan sonra bütün eklerin kalın-ince varyantlarını bu harflere göre ayırmakta ve büyük ünlü uyumunu da bu şekilde anlatmaya çalışmaktadır: KK 8a “...*eğer fiil kökünde isti‘la/kalın harfler varsa fiilin sonuna –lık eklersin eğer yoksa kaf’ı kef olarak değiştir..*”, KK 8b “...*fiilde kalına benzeyen harf varsa kaf yerine gayn getirirsin ancak bunlar yoksa kaf yerine kef olur dolayısıyla duruma göre ya –kıl ya –gil ya da –kil olur bu kural çoğunlukla geçerlidir ama bunu bütün bir kurala yaymak zordur asıl yolu duyarak..*” KK 13b “...*geçmiş zaman ekine eğer fiilde kalın ses varsa sakın kaf (-k) yoksa sakın kef eklersin (-k) örneğin aldık yazdık geldik gittik ...*”.

Müelliflerin büyük ünlü uyumu hakkında verdikleri bilgiler, doğru olmasına karşın; kimi zaman vermiş oldukları örnekler, kendi bahsettikleri uyuma aykırıdır. Bu anlamda en fazla aykırı kullanım Kİ’de gözlenmiştir. Bu örneklerden bazıları: Kİ 6a “*depedakın (دَبَادِقُنْ)*”, Kİ 14a “*ciya (جَيَا)*”, Kİ 14a “*çiçe (جَجَا)*”, Kİ 21b “*‘tūlbendi (طُلْبَنْدِي)*”, Kİ 30b “*yaṭlıḳkinem (يَطْلُقُ كِنَمْ)*”, Kİ 51a “*neçūḳtūr (نَجْكَ طُرْ)*”, 63a “*bılmaḳ (يَلْمُقْ)*”. Kİ’den sonra uyuma aykırı örneklerin en sık görüldüğü eser, TZ’dir. TZ 9a “*tilmaç¹⁵ (تِلْمَاجْ)*”, TZ 10b “*işandı (إِشَانْدِي)*”, TZ 25a “*taṅlık (طَانِكْ لِنَكْ)*”, TZ 36a “*aydınlık (أَيْدِينْ لِنَكْ)*”. Büyük ünlü uyumuna aykırı örneklerin en az kullanıldığı eser ise KK’dır. Eserde büyük ünlü

¹⁵ Aynı zamanda “tılmaç” şekli de mevcuttur.

uyumuna aykırı olarak kullanıldığı tespit edilen kelimeler: KK 34b “minengay (مِنَغَاي)” KK 40b “cami‘ ga (جَامِعْ غَا)”, KK 75a “biringısı (بِرِنَغِسِي)”.

2.1.1.3.2. Küçük Ünlü Uyumu

Küçük ünlü uyumu (düzlük-yuvarlaklık uyumu), seslerin çıkışı esnasında ağzın aldığı biçime göre kendisine yakın olan seslerin arka arkaya gelmesidir (Karaağaç, 2015, s. 75). Küçük ünlü uyumunda düz deniş ünlüden sonra düz geniş ünlü (arslan, ekmek), düz dar ünlüden sonra düz dar ünlü (iki, ılık) veya düz geniş ünlüden sonra düz dar ünlü (akın, ekin) ya da düz dar ünlüden sonra da düz geniş ünlü (yılan, ile) sesler gelmektedir. Yuvarlak ünlülerde ise dar yuvarlak ünlüden sonra dar yuvarlak ünlü (uzun, üzüm), geniş yuvarlak ünlüden sonra dar yuvarlak ünlü (obruk, öbür) veya dar yuvarlak ünlüden sonra düz geniş (uçak, üçgen) ya da geniş yuvarlak ünlüden sonra düz geniş ünlü (oda, öbek) gelir (Coşkun, 2016, s. 36-37).

Yazmalarda küçük ünlü uyumu da tıpkı büyük ünlü uyumunda olduğu gibi eklerin kök ya da gövdelere birleşmeleri konusunda örnekler üzerinden açıklanmıştır. Bu konu hakkında metinlerde geçen bilgilere bakıldığında: Kİ 35b “eğer önceki fethalı ya da kesreli ise sonu kesreli olur örneğin barıçı biriçi ve ve eğer ötreliyse ötreli yaparsın örneğin tıruçı ve olıturucı...”, Kİ 36b “fiilin sonu harekeliyse ya eklersin ve kesreli yaparsın örneğin yiyiş ve fiilin sonu sakın ve öncesi ötreliyse ötreli yaparsın örneğin uruş ve tıruş veya sakın harften önceki harf fethalı veya kesreli ise kesreli yaparsın örneğin bakmak anlamında bağış ve vermek anlamında biriş...”, Kİ 37a “...fiilin tarzına delalet eden ek sakın şindir biniş tarzını ifade için miniş ve oturuş tarzını ifade etmek için de oturuş denir şin’den önceki harf ötreliyse ötreli yapılır örneğin oturuş ve eğer fiilin sonu fethalı ya da kesreli ise kesreli yapılır örneğin miniş çalış tıpkı mastarda olduğu gibi...”, Kİ 38a “...geçmiş zaman bölümü işareti ekin öncesi fethalı veya kesreli ise kesreli daldır ekin öncesi ötreli ise –dU’dur örneğin tırdı olıturdu bardı ve birdi ve Türkmencede dal mutlaka kesreli olur...”, Kİ 44b “...emir fiilinde fiil ötreli ise sondan önceki harfte ötreli olur ama hareke varsa bunun durumu istisna olur örneğin tırgıl külgül köstergil urğıl fethalı ya da kesreli olursa sondan önceki harf kesreli olur fiilde hareke varsa istisna olur bargıl işitgil tekturgıl...”, Kİ 45a “geniş zaman alameti olan ra’dan önceki harf sakın ya da harekelidir harekeli ise ra ekle ve harekeyi değıştirmezsın sakınse ra’dan önceki ötreli

yaparsın bunun da kuralı duyarak öğrenilir...”, Kİ 50a “...geçmiş geniş ve gelecek zamanda soru edatı her zaman fiilden sonra gelir örneğin sançar geldi mi anlamında **sançar keldi mü** denir mim ötreli ya da kesreli olabilir ve aslı ötrelidir diğerleri uyum sağlamak içindir örneğin **sançarlar keldiler mü** ve gelecekte kelge mü ve sançarlar kalgeler mü ...”.

TZ’de ise; TZ 51a “...dipnot tekit ekleri emir fiiline tabidir sadece olumlu şekilde gelirler fiil ötreli ise tekit eki ötreli yapılır fethalı ya da kesreli ise ek de fethalı ya da kesreli olur...”, TZ 62b “...+II sahiplik anlamındadır dipnot sahiplik bildiren +II eki kesreli olabilir bu Kıpçakların dilindedir ve ötreli de yapılabilir...”.

KK’de: KK 6b “şöyle derler *tır* örneğinde *tırur* ol*tır* örneğinde ol*tırur* ve *kel* örneğinde *keli* ve eğer fiilde ötreli ses varsa fiilin sonuna ötre getir ya da kesreli yaparsın...”, KK 7a “...üçüncü tekil şahısta olursa bunun kuralı ise harekeli *sin* ve *sakin* nun olan –*sIn* lafzını eklersin fiilde ötre varsa ötreli fiilde kesre varsa kesreli olur örneğin *gelsin* anlamında *kelsin* vursun anlamında *ursin* içsin anlamında *içsin* yatsın anlamında *yatsın* yesin anlamında *yesin* duysun anlamında *işitsin* Türkmencede ise *sin* daima ötreli olur *tembih* Türkmence Türkçe değildir...”, KK 8b-9a “... *tembih* emir fiili ikinci tekil şahısta olduğunda tekit edilebilir özellikle az harfli fiillerde ya da emir şekliyle konuştuğunda olur bunun eki ise kalın ünlülü fiile –*kıl* lafzını eklersin veya fiilde kalına benzeyen harf varsa *ka*f yerine *gayn* getirirsin ancak bunlar yoksa *ka*f yerine *ke*f olur dolayısıyla duruma göre ya –*kıl* ya –*gıl* ya da –*kil* olur bu kural çoğunlukla geçerlidir ama bunu bütün bir kurala yaymak zordur asıl yolu duyarak öğrenmektir ve yine *ka*f’ın veya kardeşinin kesreli olmasının fiilde ötre yoksa kesreli olur ötre varsa ötreli olur bunun da yolu duyarak öğrenmektir ve bu *ke*f *halis* *ke*f değil *bedevî* *ke*f’tir dikkat et tekit örnekleri için hepsinde şöyle dersin *ya*tkıl *ba*tkıl *yu*tkıl *al*gıl *ba*rgıl *ur*gıl *ke*lgil *ye*gil *söyle*gil...”, KK 12b “...bazıları da geçmiş zaman eki için fiilin içinde ötre yoksa sonunu kesreli ötre varsa ötreli yapıp *sakin* *be* kesreli *te* ve *sakin* *ra* getirirler örneğin *keliptir* *ketiptir* *derler* ve bu şekilde devam eder bu da *fasihtir*...”, KK 18b “...*istifham*/soru bölümü soru edatı harf de olabilir isim de olabilir eğer harf ise kesreli *mim* olur ancak kimileri ötreli olduğunu ve bunun asıl olduğunu ve iki *sakin* harfin birleştiği için kesreli olduğunu söylerler bu *şaşırtıcıdır* bunu bildikten sonra soru ya isim cümlesi ya da fiil cümlesi olur eğer fiil cümlesi ise ve fiili geçmiş zamanda ise bunun kuralı da soru eki hem

fiilden hem de geçmiş zamandan hem de zamirden sonra gelir üçüncü tekil için keldim mi...”, KK 30a “...mastarın mübalağası bölümü fiilin içinde ötre varsa sonu ötreli yoksa kesreli olur...”, KK 30b “...yok kelimesinden yokluk bu örnekte lam ’ın ötreli gelmesinin sebebi ya harfinin ötreli olmasındandır...”, KK 32b “...beşinci bölüm heyet bölümü fiilde ötre varsa sonunu ötreli yaparak yoksa kesreli yaparak fiilin sonuna sakın şin eklenerek yapılır örneğin biniş ’in şeklini belirtmede miniş oturuş ’un şeklini belirtmek için oluşturuş derler...” KK 46b “...bu şekilde bu sıralama devam edersin veya istersen fiilin içinde ötreli yoksa kesreli yaparak sonuna sakın bir be getirirsin ve yine fiilden önce getir örneğin sorarak gitti anlamında şorup ketti durup geldi anlamında tırup keldi koşarak geldi yüğüdürüp keldi sevinip yattı anlamında sevinip yatı...”, KK 55a “dördüncü bölüm zamir izafetle mecrur olursa muzaf içinde ötre varsa ötreli yapılır yoksa kesreli yapılır...”, KK 57a “...geçmiş zaman ekinden sonra fiilin sonunu eğer fiilde ötre varsa ötreli yaparak ötre yoksa kesreli yaparsın sakın mim eklersin örneğin ayağa kalktım anlamında tırdum uyudum anlamında yatıttım duydum anlamında işittim bindim anlamında mindüm...”, KK 75a “...üçüncü eğer sayıda ötre varsa sayının sonu ötreli yapılır ötre yoksa kesreli yapılır sayı bir şeye izafet edildiğinde buna sin ekle”, KK 76a “geçişlilik harfleri bir fiili geçişli yapmak istiyorsan fiilin sonu ya sakın olur ya da harekeli eğer sakın ise (ünsüz) fiilin sonunu –dXr ekini eklersin eğer fiilde ötre varsa dal da ötreli olur yoksa kesreli olur asıl olan ise kesreli olandır ve yine dal bazen ta ’ya bazen de kaf’a dönüşür hafifletmek amacıyla te olarak da değiştirilir örneğin mindir emir şekli min- ’dir ve gördüğün gibi sonu sakın içinde ötre yok bu nedenle dal kesreli geldi ve şat- fiilinden şattır kurallı olarak aslında şatdır olmalıydı”, KK 76b-77a “tembih bu yukarıda bahsettiğim ra ile yapılan geçişli fiillerin sonu ya kesreli ya da fethalı olur bunun kuralı yoktur ama yolu duyarak öğrenmektir ama eğer ikincisi ise yani fiilin sonu harekeli olursa sonuna fiilde ötre varsa ötreli yoksa kesreli yapıp sakın te eklenir örneğin yürü- fiilinden yürüt- yine daha önce bashedildiği gibi te hafifletmek amacıyla ta ’ya da dönüşebilir oku- fiilinden oku- tembih bahsettiklerimizin dışında çok az kelime istisna edilmiştir ve bu da duyarak öğrenilir...”.

Müellifler, küçük ünlü uyumunun nasıl olması gerektiğini Arapçadaki “fetha (◌َ)”, “kesre (◌ِ)” ve “ötre (◌ُ)” işaretleri üzerinden temel düzeyde açıklamaya çalışmışlardır. Ancak bu açıklama, dar ünlülerin nasıl olması gerektiği konusunda bilgi vermediği için

yetersiz kalmaktadır. Öte yandan müellifler, uyumu açıkladıktan sonra örneklerle konuyu tanıklamaya ve okuyucuya anlatmaya çalışmışlardır; fakat KK’de olduğu gibi açıklama ile verilen örnekler birbirine uymamaktadır: KK 18b “...istifham/soru bölümü soru edatı harf de olabilir isim de olabilir eğer harf ise kesreli mim olur ancak kimileri ötreli olduğunu ve bunun asıl olduğunu ve iki sakın harfin birleştiği için kesreli olduğunu söylerler bu şaşırtıcıdır bunu bildikten sonra soru ya isim cümlesi ya da fiil cümlesi olur eğer fiil cümlesi ise ve fiili geçmiş zamanda ise bunun kuralı da soru eki hem fiilden hem de geçmiş zamandan hem de zamirden sonra gelir üçüncü tekil için keldim mi...”, KK 57a “... geçmiş zaman ekinden sonra fiilin sonunu eğer fiilde ötre varsa ötreli yaparak ötre yoksa kesreli yaparsın sakın mim eklersin örneğin ayağa kalktım anlamında tırdum uyudum anlamında yaftım duydum anlamında işittim bindim anlamında mindüm...”, KK 75a “...üçüncü eğer sayıda ötre varsa sayının sonu ötreli yapılır ötre yoksa kesreli yapılır sayı bir şeye izafet edildiğinde buna sin ekle”.

Bunun yanında her üç eserde küçük ünlü uyumuna bakıldığında uyuma aykırı olan örneklerin yoğun olduğu tespit edilmiştir. Uyuma aykırı olan örneklerden bazıları: Kİ 9a “bezevü (بِرْوُ)”, Kİ 9a “bisü (بِسُو)”, 13a “çizuv (جِرْوُ)”, Kİ 17b “şabşavuk”; TZ 7a “bozdi (بُوزْدِي)”, TZ 8a “šovuttı (صُو وَوْتِي)”, “üşüdi (أُشُودِي)”, “tozdurdi (طُوزْذُورْدِي)”, TZ 8b “yekürdi (يَاكُورْدِي)”; KK 10a “şökti (شَكْتِي)”, KK 57a “işittüm (اِشْتَمُ)”, KK 75a “üşinci (أَشْ اَلْجِي)”. Bu dönemdeki küçük ünlü uyumunun tam olmamasının iki temel sebebi vardır. Birincisi kelime içindeki ya da sonundaki /ğ/ sesinin düşmesi veya /v/ sesine dönüşmesi gibi ses değişimlerine bağlı olarak meydana gelen uyumsuzluklar; ikincisi ise “-dUr-”, “+AGU”, “+ncI”, “-mİş” vb eklerin hem düz hem de yuvarlak şekillerinin olmamasıdır.

2.1.1.4. Ünlü Değişimleri

Ünlü seslerin çevresindeki ünlü ya da ünsüz gibi seslerin etkisi sonucunda meydana gelen ses değişimlerine “*ünlü değişimleri*” adı verilir (Develi, 1995, s. 4). Ünlü değişimleri araştırmacılar tarafından farklı şekillerde sınıflandırılmıştır: Korkmaz, “ünlü uyumu, incelmesi, kalınlaşması, daralması, genişlemesi, yuvarlaklaşması, düzleşmesi” şeklinde 7 sınıfa ayırmışken (2007, s. 226) Karaağaç, “benzeşme, aykırılışma, türeme, düşme, hece düşmesi, yer değiştirme” gibi 6 ana başlık altında alt ayırmalara gitmiştir (2015, s. 61-103).

Bu çalışmada, ünlülerle ilgili ses olayları “*Türkçe kelimelerde görülen ünlü değişimleri*” ve “*alıntı kelimelerde görülen ünlü değişimleri*” olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilmiştir. “Türkçe kelimelerde görülen ünlü değişimleri” başlığı da “*normal süreli ünlülerde görülen ünlü değişimleri*” ve “*uzun ünlülü kelimelerde görülen ünlü değişimleri*” şeklinde iki alt başlığa ayrılmıştır. Bu aşamadan sonra normal süreli kelimelerdeki ünlü değişimlerinde önce müelliflerin ilgili ses değişimiyle alakalı vermiş oldukları bilgiler verildikten sonra yazmalarda tespit edilen örnekler sunulmuştur. Ancak metinlerden seçilen örneklerin Eski Türkçe dönemi metinlerinde geçen kelimelere nazaran ses değişimi geçirdiği, eserin yazıldığı dönem içerisinde ise ağız özelliğini yansıtan unsurlar olduğu varsayılmıştır. Çünkü kimi kelimeler, aynı dönem hatta aynı metin içerisinde birden fazla şekilde görülmektedir. Bu nedenle bu tür kelimeler, “normal süreli ünlü kelimelerde görülen ünlü değişimleri” alt başlığının sonunda verilen “*ağız özellikleri gösteren kelimeler*” alt başlığının içinde verilmiştir. Böylelikle çalışmada, bu tür kelimelerin aslında ağız özelliğini yansıtan unsurlar olduğu varsayımı kabul edilmiştir.

2.1.1.4.1. Türkçe Kelimelerde Görülen Ünlü Değişimleri

2.1.1.4.1.1. Normal Süreli Ünlülerde Görülen Ünlü Değişimleri

2.1.1.4.1.1.1. İnce Sıradan Kalın Sıraya Geçme

Dilin ön tarafında oluşan ince sıradan bir sesin kalın sıradan bir sese dönüşmesidir (Doğru, 2019, s. 106). Metinlerde ince sıradandan kalın sıradana geçtiği tespit edilen örnekler: Kİ 10a “buğuz ‘bu kez’ < bu kez”, TZ 35b “şeynedi ‘çiğnedi’ < çigne- ‘toprağı düzeltmek üzere sürgü hazırlamak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 624)”; TZ 3b “tağrı/tağrı ‘Allah’, KK 53b “tağrı ‘tanrı, Allah’” < teğri “yüce ve aziz Allah, Tanrı (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 867).

2.1.1.4.1.1.2. Kalın Sıradan İnce Sıraya Geçme

Dilin arka tarafındaki bir kalın ünlünün ince Sıraya Geçmesidir (Doğru, 2019, s. 107). Metinde buna dair tespit edilen örneklerden bazıları: Kİ 7b “üyügen ‘yular, gem’” < “uyan ‘yular’” (TZ 31b/1-13); Kİ 9b “bişirdi ‘pişirdi’”/ TZ 20 “pişirdi ‘pişirdi’”/ KK 81a

“piş ‘piş’”< bış- “yemek pişmek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 585)”; TZ 33a “tinş ‘dinç’”< tınç “dinlenmiş (Clauson, 1972, s. 516)”; TZ 11b “yäñi ‘yeni’< yañı “yeni (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 949)”; TZ 13a “yılı ‘ılık’”< yılığ “ılık (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 971)”.

2.1.1.4.1.1.3. Yuvarlaklaşma

Düz ünlülü seslerin yuvarlaklaşması sonucu meydana gelen ses değişimidir (Coşkun, 2016, s. 40). Bu ses değişiminin çeşitli sebepleri vardır:

İlerleyici ya da gerileyici benzeşme yoluyla olanlar: Kİ 8b “börü ‘kurt’”<böri “kurt, börü (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 598)”; Kİ 10a “buguz ‘bu kez, bu defa’”< bu kez, Kİ 15b “dümür~tümür ‘demir’”<temür “demir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 868)”; Kİ 23a “kuzu kulağı ‘kuzu kulağı bitkisi’”<kozi “kuzu (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s.733)”; TZ 18b “bulut ‘bulut’”<bulıt~bulut “bulut (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 601)”.

Dudak, diş-dudak ünsüzlerinin etkisiyle olanlar: Kİ 4b “avuz ‘ağız sütü’~Kİ 7a “ovuz ‘ağız sütü, ilk süt’”, TZ 31b “avuz ‘süt’”< ağız “ağız ‘ilk süt’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 545)”; Kİ 17a “süvrü şibin ‘sivrisinek’”<süwri “ucu sivri olan mızrak, kılıç, şiş ve kandile benzer küçük eşyalar vb. şeyler (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 543)”; Kİ 27b “küvüz ‘kilim’”, TZ 8a “küyüz ‘keçe’”< kewiz “halı, kilim (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 707)”; Kİ 32a “yovlak ‘çok anlamında’”< yawlak “çok, sıkı, sürekli vb. anlamlarda zarf (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 960)”; Kİ 33a “kirpük ‘kirpik’”< kirpik “kirpik (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 722)”; TZ 6b “söydi ‘sevdi’”< sew- “sevmek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 815)”; TZ 8a “öy~äv ‘ev’<ew “ev, çadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 650)”; TZ 8b “töpe ‘tepe’”<tepe “dağ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 869)”; TZ 7b “kovun ‘kavun’”<kāgun “kavun (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 677)”; TZ 4a “yovuz ‘esmer’”<yağız “koyu kahverengi, kırmızı ile siyah arası (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 641)”; TZ 19b “kırلاغuç ‘kırlangıç’”<karlıgaç “kırlangıç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 688)”; TZ 23b “sızladı~suzladı ‘sızladı’”<sızla- “sızla- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 811)” TZ 16a “sovurdu ‘savurdu’”<sawur- “savur- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 827)”; TZ 23b

“kirpüç ‘kerpiç’”<kerpiç “pişmiş hamur, pişmiş kerpiç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 705)”.

Birden fazla heceli kelimelerin içindeki ya da sonundaki /-ğ-/ /-ğ/ seslerinin düşmesi ya da /-v-/ /-v/ seslerine dönüşmesi sonucunda olanlar: Kİ 8b “barlu ‘zengin’”<bārlıg “malı olan, zengin (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 575)”; Kİ 16a “süçü ‘şekerli tatlı bir içecek’”<sūçig~sūçig “her şeyin tatlı olanı (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 839)”.

2.1.1.4.1.1.4. Düzleşme

Yuvarlak bir ünlünün düz ünlüye dönüşmesine denir (Doğru, 2019, s. 109). Metinlerde tespit edilen düzleşme örneklerinden bazıları: TZ 14b “bez ‘bez’”<böz “bez (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 598)”; Kİ 12a “tevmek ‘dövecek’”<tög- “tuz vb. şeyleri dövmek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 895)”; Kİ 14a “çemlek ‘çömlek’”<çönek “Çigil lehçesinde kutu, kap (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 628)”; Kİ 14a “dip ‘dip’”, TZ 29b “dip~tüp ‘bir şeyin dibi’”<tüp~tüp “dip (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 910)”; Kİ 33b “kamurşuğa ‘karınca’”<kumursga “karınca (Clauson, 1972, s. 628)”; Kİ 33b “kemüldürük”<kömüldürük “eyerin göğüslük kısmı, at göğüslüğü (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 737)”; Kİ 32a “yavıdı ‘yaklaştı’”<yagu- “yaklaşmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 942)”; Kİ 17b “şabşavuk ‘çok soğuk’”, KK 82b “şavut ‘soğut’”<sogi- “soğumak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 826)”; TZ 8b “kuğu ‘kuğu’”<kugu “kuğu (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 745)”; TZ 12a “bölek ‘bölük’”<bölük “hayvan topluluğu (sürü), insan topluluğu (grup) (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 598)”; TZ 13a “devlengeç ‘çaylak kuşu’”; TZ 14a “eygi ‘iyi’”<edgü “iyi (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 632)”; TZ 21a “biz ‘bez’”<böz “bez (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 598)”; TZ 31b “süpirdi~sipirdi ‘süpürdü’”<süpür- “süpürmek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 840)”.

2.1.1.4.1.1.5. Yer Değiştirme

Bir kelime içerisindeki seslerin yer değiştirmesine “göçüşme” adı verilir (Karaağaç, 2015, s. 77). Ünsüzlerde meydana gelen bu ses değişimine TZ’deki sınırlı sayıda örneklerde de rastlanmaktadır: TZ 11a “tülki ‘tilki’”<tilkü “tilki (Ercilasun &

Akkoyunlu, 2014, s. 882)”; TZ 36a “arık~ıraq ‘nehir’”<arık “ark, ırmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 554)”; TZ 39a “karuşladı~karşıladi ‘karşıladi’”<karış- “karşılaşmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 687)”; TZ 17b “yarılğadı~yarlığadı ‘korudu, bağışladı’”<yarlıka- “korumak, esirgemek (Clauson, 1972, s. 968)”; TZ 25b/1-13 “aşradı~ışırdı ‘ısırdı’”<ısır- “ısırmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 657)”.

2.1.1.4.1.1.6. Daralma

Geniş bir ünlünün etrafındaki daraltıcı ünsüzlerin etkisi gibi farklı sebeplerden dolayı dar bir ünlüye değişmesidir (Doğru, 2019, s. 108). Metinlerde tespit edilen örnekler: Kİ 7b “iyin ‘omuz’”, KK 68a “iyin ‘omuz levhası’”<egin “kürek kemiği, omuz (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 634)”; Kİ 7b “üyük ‘büyük tepe ve aynı zamanda baş da denir’”<ödü “tepe, dağ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 784)/ öyük “bataklık kumu (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 794)”; Kİ 10b “bükrek ‘böbrek’”<bögrek “böbrek (Clauson, 1972, s. 328)”; Kİ 10b “boluştı ‘ittifak ettiler’”<boluş- “anlaşma yapmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 594)”; Kİ 9b “yigirdi ‘öfkeleni’”, KK 46b “yigirip ‘sinirlenip’”, TZ 6a “yekirdi ‘öfkeleni’”<* yek er-; Kİ 26a “kiyiz ‘keçe’”, TZ 8a “kiyiz ‘keçe’”<kewiz “halı, kilim (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 707)”; TZ 21a “biz ‘bez’”<böz “bez (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 598)”; TZ 23b “kirpüç ‘kerpiç’”<kerpiç “pişmiş hamur, pişmiş kerpiç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 705)”; TZ 85b “tuvarlar ‘davar’”<tawar “mal, eşya (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 863)”.

2.1.1.4.1.1.7. Genişleme

Bir kelimedeki /ı/, /i/, /u/, /ü/ dar ünlülerinin genişleyerek /a/, /e/, /o/, /ö/ ünlülerinden birine dönüşmesine “*ünlü genişlemesi*” adı verilir (Coşkun, 2016, s. 121). Metinlerde ünlü genişlemesine ait tespit edilen örnekler: KK 71b “balta ‘küçük balta’”, TZ 23b “balta ‘balta’”, Kİ 10b “balta ‘kendisiyle odun kırılan alet’”<baldu “balta (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 572)”; KK 68a “boğaz ‘boğaz’”, TZ 12b “bovaz ‘boğaz’”, Kİ 10a “boğaz ‘boğaz’”<boguz “boğaz (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 593)”; TZ 8a “burğa ‘boru’”<borguy “üfürülen boru (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 594)”; Kİ 4b “ağaç ‘sopa ve ağaç arasında müşterek elma ağacı için alma ağacı denir’”, TZ 11b “ağaş ‘ağaç’”, KK 66b “ağaş ‘odun’”<ığaş “ağaç (Clauson, 1972, s. 79)”; KK

71a “saramsak ‘sarımsak’”<sarumsak “sarımsak (Clauson, 1972, s. 853)”; TZ 25a “töre ‘töre’”, Kİ 14b “döre ‘şeriat, töre’”<törü “örf, âdet (resm) (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 897)”; Kİ 11a “tepe ‘tepe’”, KK 68a “töbe ‘baş, tepe’”, TZ 8b “töpe ‘tepe’”<töpü “dağın tepesi tepe (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 896)”; Kİ 16b “sağasğan ‘saksasğan’”, TZ 4b “şağşağan ‘saksasğan’”< sağızğan~sağzığan “saksasğan (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 799/800)”; Kİ 25a “kep ‘kalıp’”, TZ 29b “kâp ‘kalıp’”<kip “kalıp (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 721)”; TZ 6b “körkezdi ‘gösterdi’”<körkiz-; TZ 19a “süvek ‘bilek kemiği’”<sünük “kemik (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 840)”.

2.1.1.4.1.1.8. Türeme

Kelimenin yapısında olmayıp da söyleyiş kolaylığı oluşturmak amacıyla kelimenin önünde, ortasında ya da sonuna ses eklenmesi olayına “ses türemesi” adı verilir (Karağaaç, 2015, s. 94). Ünlü türemesine ait tespit edilen örneklerden bazıları: KK 47b “arsalan ‘arşlan/aslan’”<arşlan “aşlan (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 557)”; TZ 8a “boğı ve boyu ‘beden, boy’”<bođ “insanın uzunluğu ve boyu (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 591)”; TZ 56a “artıkırak ‘daha fazla’”<artıkırak; TZ 56a “eksikirek ‘daha az’”<eksikrek; TZ 14a “eresik~ersik ‘oruspu’”, Kİ 3a “ersek ‘oruspu’”<ersek “erkek isteyen, oruspu (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 643)”; TZ 15a “korktu ‘korktu’”<kork- “korkmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 730)”; Kİ 8b “burunduruk ‘devenin burnuna takılan halka ve kitab-ı beylikte burunduk’”<burunduk “dizgin, burunluk (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 603)”; Kİ 3b “ürükdi ‘korktu’”, TZ 9b “ürükti ‘korktu’”<ürk- “(kurttan, düşmandan vb. şeylerden) ürmek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 934)”; Kİ 24b “kayırtamak ‘süt’”<kayırtmak; Kİ 31b “yalıñuz ‘yalnız, fert’”<yalıñus “yalnız, tek başına (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 976)”; Kİ 33b “kamuşuğa ‘karınca’”<kumursga “karınca (Clauson, 1972, s. 628)”.

2.1.1.4.1.1.9. Düşme

Türk dilinde farklı etmenlerden dolayı ön, iç veya son seste meydana gelen ünlü düşmesine denir (Doğru, 2019, s. 114).

Müelliflerin hakkında bilgi verdikleri birkaç ünlü değişimlerinden biri de “*ünlü düşmesi*”dir. Metinlerde ünlü düşmesiyle ilgili geçen bilgiler: Kİ 39a-39b “*ve yine elif harfi sakın be ile birleşince tamamı ile silinebilir sözlep ağlap denir...*”. Ebū Ḥayyān, burada “*sakın be*” diye kastettiği “-p” zarf-filinden önceki “elif (a/e)” harfinin tamamıyla düştüğünden bahseder. Arap harfli metinde kelimeler, Kİ 39b “سُزَلَبَ” (sözlep) ve “أَغْلَبَ” (ağlap)” şeklinde yazılmışlardır. Burada görünüşte gerçekten Ebū Ḥayyān’ın dediği gibi herhangi bir “ا” harfi yazılmamış ve “ب” harfi, doğrudan “ل” ile birleşmiştir; ancak Kİ 16a’daki “sözledi” ‘söyledi’ (سُزِلِدِي) ve yine Kİ 4b’deki “ıgladı” ‘ağladı’ (اِغْلَدِي)” kelimelerinin yazımında da herhangi bir “ا” harfi kullanılmadan “fethalı lam (ل)” ile /-lA-/ ses grubu karşılanmıştır. Bir başka deyişle Ebū Ḥayyān bu kelimelerin yazımında “ا” harfini kullanmadan yazdığı için “sözlep” ve “ağlap” kelimelerinde herhangi bir ünlü düşmesi, meydana gelmemektedir; fakat müellifin “elif harfi sakın be ile birleşince tamamı ile düşer” söylemi, okuyucuyu yanlış yönlendirmektedir; zira “-p” zarf-fiil eki, ünlü ile biten kelimelerden sonra olduğu gibi eklenirken ünsüz ile biten kelimelerden sonra araya bir yardımcı ses alarak kelimeye eklenir (Gabain, 2003, s. 84).

Ebū Ḥayyān’ın ünlü düşmesinin olduğunu söylediği diğer bir kelime, Kİ 17b’de yer alan “şamğacı~ şam ağacı”dır. Ebū Ḥayyān, sözü geçen kelimeyle ilgili şu açıklamayı vermiştir: Kİ 17b “...*şam ağacı Sam ağacı ağaçtaki hemze düştü ve harekesi önceki sakın harfe aktarıldı şimdi ve şamağacı yapıları dil bilgisinden değildir çünkü bu terkip sonucunda oluşan bir değişikliktir...*”. Eserde verilen kelimenin Arap harfli yazımı ise “شَمَغَجِي” şeklindedir. Müellif, yazım kolaylığı oluşturmak amacıyla “ا” harfini yazmayıp “م” harfinin üzerine “َ” işareti koyarak /a/ sesini karşılamışken burada bir ünlü düşmesi olduğundan bahsetmiş. Ancak bu bilgi de okuyucunun yanlış yönlendirilmesine neden olabilecek niteliktedir. Eğer, Ebū Ḥayyān’ın iddia ettiği gibi bir ses düşmesi olsaydı bu durumda kelimenin “şamğacı” şeklinde olması beklenirdi. Buna benzer bir örnek de KK 48a’da geçmektedir. Eserin müellifi, vermiş olduğu “min ağaş” tamlaması için “...*hemzenin harekesini nun’a verirsin...*” açıklamasıyla bir ses düşmesi varmış izlenimi vererek okuyucuyu yanlış yönlendirmektedir. Yukarıda da söylendiği gibi, yazım kolaylığı oluşturmak isteyen müellifler, bunu okuyucuya ünlü düşmesi gibi aktarmışlardır; oysaki her iki sözcükte de hiçbir ünlü düşmesi meydana gelmemiştir.

Kİ ve TZ müelliflerinin kelime başında ünlü düşmesine dair tespit ettikleri tek ortak ve doğru örnek ise “*şimdi*”dir. Bu konuda Kİ’nin 42a’daki “*ses düşmesi*” başlığı altında verilen “...hemze harfinin silinmesi tembih anlamındaki uş kelimesi şimdi kelimesinde aslı imdi’dir imdi kelimesinde hemze silinmiş ve harekesi sakın şin harfine aktarılmış ve şinden önceki hemze de silinmiş...” açıklaması ile TZ 83a’daki “*silme bölümü*” başlığında verilen “... hemze de uç imdi örneğinde düşmüş ve şimdi olmuş...” açıklaması kelimenin ses yapısını doğru olarak ortaya koymuştur. Nitekim DLT’de her iki kelime, “uş ‘işte, şimdi’” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 925), “imdi ‘Oğuzcada şimdi’” şeklinde geçmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 665). Bu da bizlere iki farklı diyalektte bulunan aynı anlamlı iki kelimenin birleşerek “şimdi” şeklini aldığını göstermektedir. Bu durumda her iki müellifin de vermiş olduğu bilgi, genel Türk dilbilgisine uygun düşmektedir.

Ebū Ḥayyān’ın ünlü düşmesinin meydana geldiğini söylediği bir başka örnekse Kİ 27b’de yer alan “küneri” ismidir. Madde başı için verilen açıklamaysa şu şekildedir: Kİ 27b “küneri özel isim güneş adamı anlamında güneş anlamındaki kün ve erkek anlamındaki er kelimelerinden birleşmiş ve sondaki kesre izafet için ve hemze hafzedilmiş”. Ebū Ḥayyān, “er” kelimesindeki “hemze (ı)” harfinin silindiğini söylemektedir; ancak kelimedeki /e/ sesi düşmemiş olup yazım kolaylığı oluşturmak amacıyla “ن” harfinin üzerine “َ” işareti konularak “كُنْرِي” şeklinde gösterilmiştir.

Müelliflerin ünlü düşmesiyle hakkında okuyucuya sundukları bilgiler verildikten sonra metinlerde ünlü düşmesiyle ilgili tespit edilen örnekler: Kİ 11a “buyruk ‘buyruk’<buyur- ‘buyurmak, emretmek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 605)’”; KK 20b “kōnaşmız ‘komşumuz’<kōnaşımız; KK 16b “oğmadum ‘okumadım’<oğu-; KK 20b “oğlum ‘oğulum’<oğul; TZ 12b “oşrak ‘çok osuran’<osur- ‘osurmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 778)’”; TZ 35b “saṭlık ‘satılık’<satılık; KK 44b “yuğardadır ‘yukarıdadır’<yokaru ‘yukarı, ayağa kalkmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 980).

2.1.1.4.1.1.10. Hece Düşmesi

Ses bakımından birbirine benzeyen veya eşit olan seslerden oluşmuş iki heceden birinin kelime içerisinden zamanla eriyerek düşmesi olayına “*hece düşmesi*” adı verilir (Karaağaç, 2015, s. 74).

Kİ 4b/4-5'te yer alan "ağrıdı" madde başında Ebū Ḥayyān, "ağrıdı ağrı çekmek geçişli hâli ağrıttırdı bazı sesler silindi ve ağrıttı oldu" açıklamasını vererek "-tUr-" ekinin düştüğünü ima etmiş ve nihai şeklin "ağrıttı" olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu kelimeye herhangi bir hece düşmesi meydana gelmemiş sadece "ağrı-" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 544) fiiline bir başka ettirgenlik eki olan "-t-" eklenmiştir. Bunun yanında "geçişsiz fiili geçişli fiil hâline getirme bölümü"nde Ebū Ḥayyān şu bilgilere yer vermektedir: Kİ 37a-37b "geçişsiz fiili geçişli fiil haline getirme bölümü fiilin sonu ya sakindir ya da harekelidir sakirse sonuna -dUr- ekle ve bindir anlamında mindür- denir ve eğer sonu harekeliyse sakir te eklersin örneğin yürümek fiilinde yürüt- ve tepelemek fiilinden depelet- ve okumak fiilinden okut denir tadi'ye eki sadece emir çekiminde değil diğerlerinde de olur örneğin geçmiş şekli mindürdi ve geniş zaman örneği mindürür ve gelecek zaman örneği mindürgey ve bazen dal silinir ve ra harfi harfi kalır ve bu da kurallı değildir örneğin içirmek fiilinde içür- ve çıkarmak fiilinde çıkar- ki aslı çıkır'dır ve bazı kelimeler de -dUr olmadan ettirgen olur kaldır anlamında turguz- ve göster anlamında körküz- ve damlat anlamında tamzur- ve emzir anlamında emzür- bu fiillerin dUr- 'lu şekli de kullanılır ve bu da kurallıdır turdur- kördür- tamzur- ve emdür- denir". Buna göre, Ebū Ḥayyān, "-Ur-" ekinin "-DUr-" ekinden geldiğini düşünmekte ve bunu da okuyucuya bu şekilde vermiştir. Ancak ekin morfolojik yapısına baktığımızda "-DUr-" ekinin "-(X)t-" ve "-Ur-" eklerinden meydana geldiğini görmekteyiz (Erdal, 1991, c. 2, s. 830). Bu da bizlere Ebū Ḥayyān'ın iddia ettiğinin aksine ekte bir ses düşmesine meydana gelmediğini; aksine "-Ur-" ekinin bir başka ekle birleşerek "-DUr-" şekline geçtiğini göstermektedir. Müellif burada da okuyucuya yanlış bir bilgi aktarmıştır. Bu bilgi, eserin 24b numaralı kısmıyla 38b ve 42a numaralı bölümlerdeki "ses düşmesi" başlığı altında da verilmiştir. Bu durumda müellifin ekin yapısı hakkında tam bilgiye sahip olmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında TZ'de hece düşmesi için tespit edilen örneklerden biri, "kırşak" kelimesidir: TZ 16b kırşak<kurşak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 750).

2.1.1.4.1.1.1. Ünlülerin Ünsüzlere Değişmesi

Kİ ve KK müellifleri, "l" harfiyle gösterilen /a/ ve /e/ seslerinin /b~p (ب)/ veya /y (ي)/ seslerine dönüştüklerini söylemektedirler. Müelliflerin bahsetmiş oldukları bu ses

değişimleri, iddia ettikleri gibi /a/, /e/ seslerinin /b~p/ veya /y/ seslerine dönüşmekten ziyade verilen örnekler, “ünsüz ikizleşmesi” ya da “ünsüz türemesi”ne aittir. Her ne kadar ünsüzler bölümünde anlatılacak olsa da müelliflerin bu ses olaylarını “ses değişmesi” başlığı altında vermelerinden dolayı burada kısaca açıklanmıştır.

“ا (a/e)” harfinin “ب (b~p)” harfine dönüştüğünü iddia ettikleri örnek: Kİ 41b “...hemze harfî be (b) olarak değiştirilir örneği appak ve aslı apak’tır hemze be olarak değiştirilmiş ve be ikizleşmiş...” ve KK 4a “...hemze ise beyazın pekiştirilmesinde be ile değişmiş ve şöyle derler appak çünkü aslı apak hemze be ’ye dönüştürülmüş sonra da asıl be ’ye idgam edilmiş ve appak olmuş...”. Müellifler, verilen “appak” kelimesinin aslının “apak (Kİ 41b أَبَاق; KK 4a أَبَاق)” olduğu konusunda hemfikirlerdir. Ancak Arap harfli yazımda “ا” harfinin yerine “و” ile yazımı, onları /a/ sesinin düştüğü yanlışlığına itmiştir. Oysaki kelimedeki /a/ sesi, düşmemiş olup sadece /-p-/ ünsüzü ikizleşmiştir.

“ا (a/e)” harfinin “ي (y)” harfine dönüştüğünü ifade ettikleri örnekler: Kİ 54a “öncesi ötreli ise ötreli olur şöyle denir sorup öncesi fethalı ya da kesreli ise kesreli olur örneğin kelip ve kirip veya lam elif’in elif’inden (+LA-) başka sakınse olduğu gibi gelir örneğin yegirip iş yapma eki olan +LA- ekinin sonundaki elif ya ’ya dönüşür ve sonu ötreli yapılar örneğin sözleyüp ve ağlayup ve elif’in silinmesi de mümkün örneğin sözlep...” ve KK 46b “...ancak isimden fiil yapım eki +LA- eki ile gelen sözle- yumrukla- gibi fiillerde zarf-fiil yapmak için sonundaki elif ya ’ya dönüştürülür ve kesreli yaparsın Türkmenler ise ötreli yapar ve sonrasına sakın be eklersin örneğin söyleyerek geldi anlamında sözleyip keldi ağlayıp oturdu anlamında ağlayıp olurdı...”. Buradaki örneklerde de her iki eserin müellifi /a/, /e/ seslerinin /y/ sesine dönüşüklerini iddia etmektedirler. Ancak burada da Arap harfli yazımı temel alarak Türk dil bilgisini açıklamaya çalışmaktan kaynaklanan bir sorun vardır. Bu sorun, yukarıda verilen diğer örnekler için de geçerlidir. Nitekim bu örneklerde de /a/, /e/ sesinin /y/ sesine dönüşmesinden ziyade sonu ünlü ile biten kelime kök ve gövdelerine eklenen “-Ip” ekiyle kelime kök ve gövdeleri arasında bir /y/ sesi türemiştir.

Bu örnekler dışında “-i-” fiilinin çekimli şekillerinin sonu ünlü ile biten kelime kök ve gövdelerine eklendiği durumla alakalı olarak Kİ 48a’da bilgi verilmiştir. Eserde yer alan bilgi, “keşke ve kardeşleri bölümü keşke’nin anlamı keşke olup Farsçadan nakledilmiştir ve keşke sançar gülse idi anlamında **keşke sançar külermisseydi** denir

keşke keşke anlamında ve *küler güler* anlamında ve *–miş* tekit için olup silinemez ve *sa şart edatı idi idi* anlamında olup hemzesi *ye* olarak değiştirildi ve *keşke sançar* evde ise *idi* anlamında ***keşke sançar evdemişseydi...*** şeklindedir. Metinde “i-” fiilinin yazımı “إدى” şeklindedir; ek-fiilin sonu ünlüyle biten kelime kök ve gövdelerindeki bitişik hâlinin yazımı ise “كَلَمَسَى يَدَى” şeklindedir. Burada da yanlış yazımdan kaynaklanan bir sorun vardır. Ebū Ḥayyān, ekin bitişmesini yanlış yaptığından bunu benzer yapıdaki örneklerde devam ettirmiş ve “hemze (l)” harfinin düştüğünü zannetmiş dolayısıyla da okuyucuya bu şekilde aktarmıştır. Ancak burada gerçekleşen ses olayı, “i-” fiilinin çekim sırasında kaybolması ve onun yerine /y/ ünsüzü kaynaştırma amacıyla türemesidir (Korkmaz, 2009, s. 763). Müellif, meydana gelen iki farklı ses olayını “l” harfinin “ي” harfine değişmesi olarak vermiş ve dolayısıyla kelimelerin Arap harfli yazımlarında da yanlışlık yapmıştır.

2.1.1.4.1.1.12. Farklı Ağız Özelliği Gösteren Ünlüler

Memlûk-Kıpçak Türkçesi dönemi metinlerinde farklı ağızlara ait örnek/unsurların bulunduğu dair tespit, ilk kez Zeki Kaymaz tarafından yapılmıştır. Kaymaz, *Bazı Tarihî Metinlerdeki Çift Hareke ve Harfle Yazma Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme* isimli çalışmasında bu dönem metinlerinde çift hareke veya çift harfle yazma geleneğinden hareketle müelliflerin bu yöntemle dönem içerisindeki ağız farklılıklarına işaret etmeye çalıştıkları sonucuna varmıştır (2019, s. 585-591). Gerçekten de müellifler, bir kelimenin birden fazla şekli olduğunda bunu ya Kaymaz’ın bahsettiği gibi çift hareke/harfle (TZ 7b *ķavun~kovun* قُؤُونْ-ķaf harfi hem fetha hem de ötre ile yazılmış-’, TZ 7b yaş *ķurma* ‘يَاش قُورْمَا’ TZ 8b *ķurma* ‘خُورْمَا’) ya da aynı kelimenin iki farklı okunuşunu arka arkaya vererek (TZ 10b *sırımşak* ve *sarımşak* سَرِمْسَاقْ سَارِمْسَاقْ, TZ 34a *bıçkı* ve *bıçku* بِحْكِي ‘بِحْكُو) göstermeye çalışmışlardır. Bunun yanında bir kelimenin incelenen metinlerde farklı şekillerde yer alması da farklı ağızların olduğuna dair delil niteliğindedir. Örneğin TZ 36a’da yer alan “ķoplan ‘kaplan (قُوبْلَانْ)’” kelimesi, KK 69b’de “ķaflan (قُفْلَانْ)” şeklinde geçmektedir. Bu iki farklı şekil de birden fazla ağzın olduğuna işarettir. Ancak bu dönem içerisinde farklı ağızların varlığına en büyük delil, yabancı dillerden ödünçlenen alıntı kelimelerle Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki Oğuzca kelimelerdir. Çünkü bu kelimeler, farklı metinlerde derleme yapılan kaynak kişinin ağız özelliğini yansıtabilecek şekilde kaydedilmiştir. Örnek vermek gerekirse kökeni konusunda belirsizlik

olan ve Türkçe olmadığı düşünölen “çeri”¹⁶ kelimesi, Kİ 12b’de “çeri” ve “çerig” şeklinde geöerken TZ 25b’de “şerü” şeklinde geömektedir. Yine Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kullanılan Oğuzca “telü”¹⁷ kelimesi, Kİ 15a’da “delü” TZ 33b’de “teli” şeklindedir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde yazılan metinlerde birden fazla ağız olduğu kesin olmakla birlikte kaç tane ağız olduğu ya da hangi özelliklerin hangi ağızlara ait olduğunun kesin olarak tespiti mümkün değıldir. Nitekim her bir eserin derlendiğı sırada kaç farklı ağızdan gelen kaynak kişilerin bulunduğu bilinmediğinden veya bununla ilgili bir bilginin verilmemiş olmasından ağızların sayısının tespiti güçtür. Bir metinde birden fazla kaynak kişinin olduğu ve her üç eserin de farklı kaynak kişilerden derlendiğı metinlerdeki örneklerden tanıklanabilmektedir. Nitekim asıl sorun da burada ortaya çıkmaktadır; çünkü bu durum, bir kelimenin birden fazla şeklinin olmasına ve benzer ses özelliklerine sahip kelimelerin de sınırlı sayıda kalmasına neden olmuştur. Bu sebeple çalışmada farklı ağız özelliğı gösterdiği düşünölen ünlüler temel sınıflandırmalara tabi tutularak örnekler sıralanmıştır.

2.1.1.4.1.1.12.1. /a/ ve /o/ Ağızları

Bu iki ağıza ait örnekler, bir ağızda /a/ ünlüsüyle yer alırken diğeri ağızda /o/ ünlüsüyle yer almaktadır:

kaplan (Clauson, 1972, s. 584): TZ 36a “koplan”~ KK 69b “kaflan”

yağız (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 941): Kİ 22a “yağız”~ KK 67a “yağız”~TZ 4a “yovuz”

orman (Eren, 1999, s. 309): TZ 26b “armanlık”~“ormanlık”

kāgun (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 677): Kİ 17b “kavun”~ KK 71a “kavun”~ TZ 7b “kovun”.

sawur- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 811): TZ 16a “šovurdı”~“şavurdı”.

az- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 567): TZ 23a “azgun”~ “ozgun”.

oprak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s.777): TZ 29a “oprak”~ Kİ 2b “abrak”

¹⁶ Kelimenin kökeni için bk. Eren, 199, s. 86-87.

¹⁷ telü “Oğuzcada ahmak” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 867).

kawur- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s.694): TZ 35a “kovurluk”~ “kavurğa”.

ağız “ağız sütü” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 545): Kİ 4b “avuz”~ Kİ 7a “ovuz”~TZ 31b “avuz”

yawlak “çok, sıkı, sürekli vb. anlamlarda zarf” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 960): Kİ 32a “yovlak”

sogi- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 826): Kİ 17b/10-11 “şabşavuk”/ KK 82b “şavu”~ TZ 7a “şovuk”

efsun<afsân (Steingass, 1998, s. 82): TZ 17a “avşun”~ “ovşun”.

bağırdak (Clauson, 1972, s. 319): Kİ 10a “boğurdak”~ Kİ 10a “bağurdak”

2.1.1.4.1.1.12.2. /e/ ve /ö/ Ağızları

sew- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 815): TZ 6b “söydi ‘sevdi’”/ TZ 20a “söyündi”, “sevindi”~ Kİ 17a “sevdi”~ KK 15a “sever”.

ew (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 650): TZ 8a “öy~äv”~ Kİ 7a “ev”~ KK 43b “ev”.

tepe (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 869):TZ 8b “töpe”~ Kİ 11a “tepe”~ KK 68a “töbe”.

böz (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 598): TZ 14b “bez”~ “böz”.

tög- “tuz vb. şeyleri dövmek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 895): Kİ 12a “tevmek”.

çönek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 628): Kİ 14a “çemlek”~ TZ 11b “çömlek”.

kö müldürük (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 737): Kİ 33b “kemüldürük” TZ 31b “yümüldürük”.

ewlen- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 651): TZ 9b “öylendi~ävländi”~ Kİ 7a “evlendi”~ KK 83b “evlendir”.

çaylak kuşu: TZ 13a “tevlükeç”~ “tövlükeç”~ “devlengeç”

etmek “ekmek” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 649): TZ 14a “ötmek”~ Kİ 2b “etmek”/ KK 70b “etmek”.

2.1.1.4.1.1.12.3. /a/ ve /ı/ Ağızları

togrı (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 888): TZ 29b “tuvra”~ “toğrı”~ Kİ 20b “toğru”.

arık (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 554): TZ 36a “arık”~ “ırak”~ Kİ 3a “ark”.

ısır- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 657): TZ 25b “aşradı”~ “ışırdı”/ Kİ 4a “ışırdı”.

yaruk “aydınlık, ışıkl, parlak, ışık” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 956): TZ 23a “yarak”~ “yarık”.

and (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 550): TZ 22a “anılm”~ “ınlım”.

2.1.1.4.1.1.12.4. /e/ ve /i/ Ağızları

egin (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 634): Kİ 7b “iyin”/ KK 68a “iyin”.

tek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 867): TZ 27b “tek”~ “tik”.

teyın (Clauson, 1972, s. 569): TZ 19a “teyin”~ “tiyin”.

* **yek er-**: Kİ 9b “yigirdi”/ KK 46b “yigirip”~ TZ 6a “yekirdi”.

telik (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 867): Kİ 33a “dilük”~ TZ 7a “telik”

keç- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 697): Kİ 33a “kiçit”~ TZ 33b “keçüt”/Kİ 25b “keçüt”.

çömçe (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 628): Kİ 14a “çömçe”/ TZ 34a “çömçe”~ TZ 34a “çömçi”.

kemi “Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde gemi” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 702): Kİ 27a “kemi”/ TZ 19a “kemi”~ Kİ 27a “keme”/ TZ 19a “keme”

2.1.1.4.1.1.12.5. /i/ ve /ü/ Ağızları

kewiz (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 707): TZ 8a “kiyiz”/ Kİ 26a “kiyiz”~ Kİ 27b “küvüz”/ TZ 8a “küyüz”.

süwri (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 543): Kİ 17a “süvrü şibin”~ TZ 7b “süvri şibin”.

böri (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 598): Kİ 8b “börü”~ TZ 16a “böri”/ KK 69b “böri”.

kirpik (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 722): Kİ 33a “kirpük”~ TZ 20b “kirpik”.

sũçig~sũçig (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 839): Kİ 16a “sũçũ”.

kerpiç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 705): TZ 23b “kirpũç”.

çerig: Kİ 12b “çeri”~“çerig” ~ TZ 25b “şerũ”.

telũ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 867): Kİ 15a “delũ”~ TZ 33b “teli”.

çekũrge (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 619): Kİ 13b “çekũrge”~ TZ 11b “çekirge”~ “çekertike”.

tũp~tũp (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 910): Kİ 14a “dip”~TZ 29b “dip”~ “tũp”

sũpũr- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 840): TZ 31b “sũpirdi”~ “sipirdi”~ Kİ 15b “sũpũrdũ”/ KK 79b “sũpũr”.

bedũk~beđũk (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 580): KK 45a “bũyũk”/ TZ 25b “bũyũk”~ TZ 25b “biyik”.

2.1.1.4.1.1.12.6. /ı/ ve /u/ Ağızları

ogrı (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 771): Kİ 4b “ogrı”~ TZ 12b “uvru”~ “ũgru”.

yavız (Clauson, 1972, s. 881): Kİ 32a “yavuz”/ TZ 21a “yavuz”.

sızla- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 811): TZ 23b “sızladı”~ “suzladı”.

kugu (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 745): TZ 8b “kũğı”~ kũvu”.

karlıgaç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 688): TZ 19b “karlağũç”~ Kİ 22b “karlağĩç”~ KK 70a “karlağaş”/ TZ 19b “karlağaş”.

ağız “ağız” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 543): Kİ 4b “aız”~ TZ 27b “avuz”.

bamuk~bãmuk (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 572): TZ 29a “mamũk”/ Kİ 28b “mamũk”~ TZ 29a “mamık”.

sũbi (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 830): Kİ 17b “şobi”~ Kİ 17b “şobu”

2.1.1.4.1.1.12.7. /a/ ve /u/ Ağızları

agu (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 575): Kİ 4b “ağũ”/ TZ19b “avu”~ Kİ 7a “uvu”.

boguz (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 593): KK 68b “boğaz”/ TZ 12b “bovaz”/ Kİ 10a “boğaz”~ TZ 16b “bovuz”.

2.1.1.4.1.1.12.8. /e/ ve /ü/ Ağızları

bölük (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 598): TZ 12a “bölek”~ TZ 12a “bölük”/ Kİ 10b “bölük”

yağ: TZ 16a “örkeç”~ TZ 16a “örküç”.

sühük (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 840): TZ 19a “süvek”/ KK 69a “süvek”~ Kİ 17a “süvük”

ölç-: TZ 34b “ölşeyiptir”~ TZ 34b “ölşüyüptür”~ TZ 34b “ölşıptir”.

bir sele uzunluğunda iplik ve benzeri (Atalay, 1945, s. 69): TZ 36a “süyem”~ TZ 36a “süyüm”.

Ünlülerde ağız özelliği gösteren kelimelerin sayısını arttırmak mümkündür; fakat çalışmanın kapsamı dolayısıyla verilen örneklerin yeterli olacağı kanısındayız. Bu nedenle bu konuda daha fazla örnek verilmemiştir.

2.1.1.4.1.2. Uzun Ünlülü Kelimelerde Görülen Ünlü Değişmeleri

Türk dilinde birincil uzun ünlülerin kısaltmaya başlaması Göktürkçe/Köktürkçe döneminden önce rastlamaktadır (Özek, 2014, s. 105). Kısalan birincil uzun ünlüler, birçok Türk dilinde hiçbir iz bırakmadan normal süreli ünlülerle karışıp kaybolurken kimi zaman bazı Türk dillerinde çeşitli ses olaylarına neden olmaktadır. Bu da kısalan birincil uzunlukların geride bıraktığı “seslik izler” olarak kabul edilmektedir (Tekin, 1995, s. 123). Bu konuda araştırma yapan Türkologlar birincil uzun ünlülerin geride bıraktıkları izleri sınıflandırmada farklı yollar izlemişlerdir. Tekin, kısalan birincil uzun ünlülerin geride bıraktığı izleri 7 başlık altında değerlendirmektedir:

- a) Ünsüz ötümlüleşmesi
- b) Ön seste /y-/ , /v-/ ve /h-/ türemesi
- c) Ünsüz ikizleşmesi
- d) Öndamaksıllaşma
- e) Ünlü türemesi

f) Ünsüz türemesi

g) Ünlü ikizleşmesi (1995, s. 123).

Özek de uzunlukların kısalması sonucunda oluşan ses değişimlerini 7 başlık altında değerlendirmektedir. Özek'in tasnifi Tekin'in tasnifinin aynısıdır (2014, s. 92-138).

Yalçın ise bu iki araştırmacının tasnifinden daha ayrıntılı bir sınıflandırma yapar. Yalçın'ın tasnifi:

a) Ünlü kısalması

b) Öndamaksıllaşma

c) Art damaksıllaşma

d) Yuvarlaklaşma

e) Daralma

f) Ünlü düşmesi

g) Ünlü ikizleşmesi

h) Genişleme

ı) Ünlü türemesi

i) Düzleşme (2010, s. 640-686).

Bu çalışmada incelenen metinlerde, müelliflerin birincil uzun ünlülerin kısalması veya bu kısalma sonucunda oluşan ses değişimleri hakkında herhangi bir bilgi vermedikleri tespit edilmiştir. Nitekim Kİ ve TZ'de birincil uzun ünlülerin varlığına dair izlere rastlandığı ancak KK'de buna dair herhangi bir ipucu ya da bilgi bulunmadığından yukarıda bahsedilmiştir. Burada ise kısalan birincil uzun ünlülerin geride bıraktıkları seslik izler, tablolar¹⁸ hâlinde sunulmuştur.

2.1.1.4.1.2.1. /ā/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri

Ses Değişimi	AT	Kİ	TZ	KK
Ünlü İkizleşmesi	yā- (Tekin, 1995, s. 175)	-	29b yay	71b yay
Ünsüz İkizleşmesi	āk (Tekin, 1995, s. 171)	2a appak	85a appak	4a appak

¹⁸ Tablonun oluşturulmasında Tekin, 1995, s. 123; Yalçın, 2010, s. 640-686; Yalçın & Özeren, 2023, s. 617-624'te yer alan konu başlıkları esas alınmıştır.

Ünlü Türemesi	-	-	-	-
Ünsüz Türemesi	bā- (Tekin, 1995, s. 172)	10a bağladı	17b bayladı~bağladı	-
Başta /y-/ veya /v-/ Türemesi	ālta- (Tekin, 1995, s. 171)	-	27a yalzaşı	-
Ön Damaksıllaşma	-	-	-	-
Art Damaksıllaşma	-	-	-	-
Genişleme	-	-	-	-
Daralma	-	-	-	-
Ünlü Kısalması	bāy (Tekin, 1995, s. 172)	11a bay	19a bay	31a bay
Yuvarlaklaşma	kāgun (Tekin, 1995, s. 173); āgu (Tekin, 1995, s. 171)	7a uvu	7b kovun	-
Ünsüz Ötümlüleşmesi	āt (Tekin, 1995, s. 172)	2b ad	9b ātandı~ādandı	65b aź~ad

Tablo 10: /ā/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler

2.1.1.4.1.2.2. /ē/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri

Ses Değişimi	AT	Kİ	TZ	KK
Ünlü İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünsüz İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünlü Türemesi	-	-	-	-
Ünsüz Türemesi	kēkir- (Tekin, 1995, s. 181)	-	9a keykirdi	-
Başta /y-/ veya /v-/ Türemesi	-	-	-	-
Ön Damaksıllaşma	-	-	-	-
Art Damaksıllaşma	-	-	-	-

Genişleme	-	-	-	-
Daralma	bēz (Tekin, 1995, s. 180)	-	21a biz	-
Ünlü Kısalması	bēg (Tekin, 1995, s. 180)	4b bey	66b bèy	15b bey
Yuvarlaklaşma	bēz (Tekin, 1995, s. 180)	-	21a bōz	-
Ünsüz Ötümlüleşmesi	kēpe (Tekin, 1995, s. 181)	25a kebe	22a kebe	-

Tablo 11: /ē/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler

2.1.1.4.1.2.3. /□ / Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri

Ses Değişimi	AT	Kİ	TZ	KK
Ünlü İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünsüz İkizleşmesi	y□tti (Tekin, 1995, s. 182); □ki (Tekin, 1995, s. 181)	29b yetti	39b êkki	-
Ünlü Türemesi	-	-	-	-
Ünsüz Türemesi	-	-	-	-
Başta /y-/ veya /v-/ Türemesi	-	-	-	-
Ön Damaksıllaşma	-	-	-	-
Art Damaksıllaşma	-	-	-	-
Genişleme	y□tti (Tekin, 1995, s. 182)	29b yetti	5a yădi	72b yedi

Daralma	□n- (Tekin, 1995, s. 181)	6a indi	5a indi	-
Ünlü Kısalması	b□ş (Tekin, 1995, s. 182)	9b bēş	62a bēşer	47b bēş
Yuvarlaklaşma	-	-	-	-
Ünsüz Ötümlüleşmesi	y□tti (Tekin, 1995, s. 182)	29b yedi	5a yādi	72b yedi

Tablo 12: /□/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler

2.1.1.4.1.2.4. /ī/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri

Ses Değişimi	AT	Kİ	TZ	KK
Ünlü İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünsüz İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünlü Türemesi	-	-	-	-
Ünsüz Türemesi	kīkır- (Tekin, 1995, s. 176)	23b kayğırdı	18b kışkırdı	-
Başta /y-/ veya /v-/ Türemesi	īgla- (Tekin, 1995, s. 175)	-	8b yığladı	23b yığladın
Ön Damaksıllaşma	şīş- (Tekin, 1995, s. 176)	17a şışti	38b şışti	10a şışti
Art Damaksıllaşma	-	-	-	-
Genişleme	ī (Tekin, 1995, s. 175)	4b ağaç	11b ağaş	66b ağaş
Daralma	-	-	-	-
Ünlü Kısalması	īgla- (Tekin, 1995, s. 175)	4b ığladı	8b yığladı	23b yığladın
Yuvarlaklaşma	-	-	-	-
Ünsüz Ötümlüleşmesi	çīpın (Tekin, 1995, s. 176)	12a çibin	7b şibin	-

Tablo 13: /ī/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler

2.1.1.4.1.2.5. /i/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri

Ses Değişimi	AT	Kİ	TZ	KK

Ünlü İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünsüz İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünlü Türemesi	-	-	-	-
Ünsüz Türemesi				
Başta /y-/ veya /v-/ Türemesi	ığ (Tekin, 1995, s. 183)	-	6b yiglendi	-
Ön Damaksıllaşma	-	-	-	-
Art Damaksıllaşma	bı (Tekin, 1995, s. 183)	8a bıçak	13b bıçak	71b bışak
Genişleme	irin (Tekin, 1995, s. 143)	-	29a erin	-
Daralma	-	-	-	-
Ünlü Kısalması	tiz (Tekin, 1995, s. 183)	11b tiz	16b tiz	68b tiz
Yuvarlaklaşma	-	-	-	-
Ünsüz Ötümlüleşmesi	-	-	-	-

Tablo 14: /i/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler

2.1.1.4.1.2.6. /ö/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri

Ses Değişimi	AT	Kİ	TZ	KK
Ünlü İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünsüz İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünlü Türemesi	-	-	-	-
Ünsüz Türemesi	tōru (Tekin, 1995, s. 178)	-	30b toru~toğru	-
Başta /y-/ veya /v-/ Türemesi	ōs- (Tekin, 1995, s. 143)	30b yozdı	-	-

Ön Damaksıllaşma	öp- (Tekin, 1995, s. 155); yörü- (Tekin, 1995, s. 179)	2a öp-/üp-	12a yüvürdi~yügürdi	43b yürüdim
Art Damaksıllaşma	-	-	-	-
Genişleme	-	-	-	-
Daralma	tōtak (Tekin, 1995, s. 178)	20a tutak	20b zuzak	68a zuzak
Ünlü Kısalması	böl- (Tekin, 1995, s. 177)	2b boldı	5a bolzı	11b bolzı
Yuvarlaklaşma	-	-	-	-
Ünsüz Ötümlüleşmesi	tōtak (Tekin, 1995, s. 178)	-	20b zuzak	68a zuzak

Tablo 15: /ō/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler

2.1.1.4.1.2.7. /ō / Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri

	AT	Kİ	TZ	KK
Ünlü İkizleşmesi	bō (Tekin, 1995, s. 186)	11a böy	25a böy	-
Ünsüz İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünlü Türemesi	-	-	-	-
Ünsüz Türemesi	-	-	-	-
Başta /y-/ veya /v-/ Türemesi	-	-	-	-
Ön Damaksıllaşma	-	-	-	-
Art Damaksıllaşma	-	-	-	-
Genişleme	-	-	-	-
Daralma	ōr- (Tekin, 1995, s. 183)	3a ürküzdi~örküzdi	-	-

Ünlü Kısalması	öt (Tekin, 1995, s. 183)	2b öt	32b öt	69a öt
Yuvarlaklaşma	-	-	-	-
Ünsüz Ötümlüleşmesi	tört (Tekin, 1995, s. 184)	6a dördevü	33a dördül	72b dört

Tablo 16: /ö/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler

2.1.1.4.1.2.8. /ū/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri

	AT	Kİ	TZ	KK
Ünlü İkizleşmesi	yū- (Tekin, 1995, s. 180)	32a yuydu	-	-
Ünsüz İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünlü Türemesi	-	-	-	-
Ünsüz Türemesi	-	-	-	-
Başta /y-/ veya /v-/ Türemesi	ūya (Tekin, 1995, s. 179)	32a yuva	25a yuva	-
Ön Damaksıllaşma	-	-	-	-
Art Damaksıllaşma	-	-	-	-
Genişleme	būka (Tekin, 1995, s. 179)	10a boğa	11a boğa	69b boğa
Daralma	-	-	-	-
Ünlü Kısalması	būz (Tekin, 1995, s. 179)	9a buz	11a buz	65b buz
Yuvarlaklaşma	-	-	-	-
Ünsüz Ötümlüleşmesi	ūça (Tekin, 1995, s. 179)	7a uca	24b uca	-

Tablo 17: /ū/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler

2.1.1.4.1.2.9. /ü/ Ünlüsünün Kısalmasıyla Meydana Gelen Ses Değişimleri

	AT	Kİ	TZ	KK
Ünlü İkizleşmesi	yün (Tekin, 1995, s. 126)	-	22a yüvün	-
Ünsüz İkizleşmesi	-	-	-	-
Ünlü Türemesi	-	-	-	-

Ünsüz Türemesi	tū (Tekin, 1995, s. 185)	31a yük	16b tük	-
Başta /y-/ veya /v-/ Türemesi	ūleş- (Tekin, 1995, s. 143)	-	28a yüleştirdi	-
Ön Damaksıllaşma	-	-	-	-
Art Damaksıllaşma	-	-	-	-
Genişleme	ūki- (Tekin, 1995, s. 184)	5a öğütti	13b öğüttü	-
Daralma	-	-	-	-
Ünlü Kısalması	yūn (Tekin, 1995, s. 126); yüz (Tekin, 1995, s. 186)	31b yün	22a yün	47b yüz
Yuvarlaklaşma	-	-	-	-
Ünsüz Ötümlüleşmesi	-	-	-	-

Tablo 18: /ū/ ünlüsünün geride bıraktığı seslik izler

2.1.1.4.2. Alıntı Kelimelerde Görülen Ünlü Değişmeleri

Yabancı dillerden Memlûk-Kıpçak Türkçesine giren alıntı kelimelerin geçirdiği ses değişimi hakkında bilgi veren tek müellif, Ebû Hayyân'dır. Ebû Hayyân, bütün alıntı kelimeler hakkında bilgi vermemiş; ancak genel olarak kelimenin hangi dilden geldiğini belirterek asıl şeklini vermiş ve/veya "... *Türkçeleştirilmiştir*..." deyip bırakmıştır. Ebû Hayyân'ın alıntı kelimelerin geçirmiş olduğu ses değişimleri hakkında eserinde verdiği bilgilere baktığımızda: Kİ 13a "*çaşuť casus Arapçadan Türkçeleştirilmiştir*", Kİ 13b "*çul yere serilen çul Arapçadan Türkçeleştirilmiştir eğer çul ile örttüyse çulladı denir*", Kİ 17a "*şekird kiralınmış ve Farsçadan nakledilmiş şin ile lam şalgam şalgam ve Türkçeleştirilmiş bir kelimedir*", Kİ 18a "*şarban başa sarılan sarık Farsçadan Türkçeleştirilmiş ve aslı serbent'tir baş anlamındaki ser ve bant anlamındaki bent kelimelerinden oluşmuştur*", Kİ 21b "*kaştan kaştan ve aslı demirden yapılmış kalkan anlamında Farsça şaftan ve Türkler de kaştan olarak değiştirilmiş ve Türkçeleřtirilip kabştan denilmiştir*", Kİ 22a "*koca řeyh ve koca arasında müşterek ve Farsçadan Türkçeleřtirilmiřtir aslı řace'dir bu şeyhtir anlamında bu şocadır ve bu benim kocamdır anlamında da bu şocamdır denir*", Kİ 22b "*koc ceviz Arapçadan cim harfi kaf ile*

değiştirilerek Türkçeleştirilmiş”, Kİ 23a “*kazna hazine ve Türkçeleştirilmiştir*”, Kİ 23b “*kağıt kâğıt Farsçadan Türkçeleştirilmiştir onlardaki aslı kâğız peltek ze ile*”, Kİ 26a “*kiraya verdi ve kiraya kira’dan Türkçeleştirilmiştir ve Kıpçakçası kirke berdi*”, Kİ 28b “*mezdeki mastika bitkisi ve bu sözcük Türkçeleştirilmiştir mim ile sin meskit mescit ve bu kelime Türkçeleştirilmiştir*”, Kİ 28b “*müşk misk’ten Türkçeleştirilmiştir*”, Kİ 28b “*munaṭ çeker şeker bitkisi nebat kelimesi munaṭ olarak sükkar kelimesi de çeker olara Türkçeleştirilmiş*”.

Ebū Ḥayyān’ın vermiş olduğu bazı köken ve ses değişimleri yanlışken (Kİ 22b “*koz ceviz Arapçadan cim harfi kaf ile değiştirilerek Türkçeleştirilmiş*”, Kİ 28b “*munaṭ çeker şeker bitkisi nebat kelimesi munaṭ olarak sükkar kelimesi de çeker olara Türkçeleştirilmiş*”) bazı kelimelerde sadece “Türkçeleştirildiği”nden (Kİ 23a “*kazna hazine ve Türkçeleştirilmiştir*”) bahsetmiştir. Bunun yanında birçok kelime hakkında ne kelimenin kökeninin ne olduğuna ne de kelimenin geçirmiş olduğunu ses değişimine dair bilgi verilmiştir. Ancak, KK ve TZ müelliflerine nazaran alıntı kelimeler hakkında bilgi verme konusunda en sistematik olan müellifin Ebū Ḥayyān olduğunu söylemek mümkündür.

Kİ’de verilen ses değişimleri hakkındaki bilgilerin yanında her üç eserden tespit edilen alıntı kelimelerden bazılarının geçirmiş oldukları ses değişimleri aşağıda verilmiştir.

2.1.1.4.2.1. İnce Sıradan Kalın Sıraya Geçme

Ebū Ḥayyān, Kİ 18a’da “*şarban başa sarılan sarık Farsçadan Türkçeleştirilmiş ve aslı serbent’tir baş anlamındaki ser ve bant anlamındaki bent kelimelerinden oluşmuştur*” demiştir; ancak kelimenin aslı, “sar-band” (Räsänen, 1969, s. 403) şeklindedir. Ebū Ḥayyān, “سرینت” şeklinde yazdığından kelimeyi ince okumuş Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki şekli de “صُرَيْن” olarak verdiği için ünlü değişmesi varmış gibi bir izlenim oluşturmaktadır. Oysaki kelimenin aslı, kalın ünlülüdür.

2.1.1.4.2.2. Kalın Sıradan İnce Sıraya Geçme

TZ 19b “nerdüven ‘merdiven’”<nardubān (Steingass, 1998, s. 1895), TZ 12a “kireş ‘kireç’”<gıraç (Eren, 1999, s. 245), Kİ 25a “kepçe ‘kepçe’”<kapça (Eren, 1999, s.

231), Kİ 26b/ TZ 11b/ KK 71a “keşür ‘havuç’”<gazar (Eren, 1999, s. 234-235), KK 71a “şeftalü ‘şeftali’”<şeftalü (Eren, 1999, s. 385).

2.1.1.4.2.3. Yuvarlaklaşma

TZ 17a “ovşun ‘efsun’”<afsun (Steingass, 1998, s. 83), Kİ 22a “koca ‘hoca’”<h^waca (Tietze, 2009, s. 224), TZ 13a “tūvār ‘duvar’”<divār (Eren, 1999, s. 124).

2.1.1.4.2.4. Düzleşme

Örneğine rastlanmamıştır.

2.1.1.4.2.5. Daralma

TZ 12a “kiriş ‘kireç’”<giraç (Eren, 1999, s. 245), TZ 35a tirāzū<tarāzū (Eren, 1999, s. 404)

2.1.1.4.2.6. Genişleme

TZ 35a “kertek ‘yatak odası’”<girdak (Eren, 1999, s. 154), KK 3a “fereşte ‘melek’”<firišta (Tietze, 2009, s. 68), KK 72b “ceft ‘çift’”<cift/cuft (Tietze, 2002, s. 375).

2.1.1.4.2.7. Türeme

Kİ 3a “orusı”- TZ 29a “orusbi”<rūsbi (Eren, 1999, s. 309-310), Kİ 9a “bazara ‘çarşı, pazar’”<bāzār (Eren, 1999, s. 326-327), TZ 33b “ëlāngir ‘gemi çapası’”<langar (Eren, 1999, s. 280).

2.1.1.4.2.8. Düşme

Kİ 23a “kazna ‘hazine’”<hazına (Tietze, 2009, s. 286).

2.1.2. Ünsüzler

Ünsüz sesler, oluşumları esnasında ağız kanalında ve diğer ses organlarında meydana gelen bir engel, daralma veya kapanmayla ortaya çıkarlar. Ünsüz sesler, bir ünlü

sesle birlikte çıkarılan seslerdir (Korkmaz, 2007, s. 230).Bütün dillerde ünlülere oranla sayısı fazla olan ünsüzler, “tonlu” ve “tonsuz” olmak üzere temelde iki ana gruba ayrılırlar (Karaağaç, 2015, s. 33). Bununla birlikte ünsüzler, “boğumlanma noktası”, “boğumlanma esnasında ses yolunun durumu” ve “boğumlanma sırasında geniz yolunun durumu” dikkate alınarak farklı farklı alt başlıklara göre tasnif edilirler (Korkmaz, 2007, s. 230; Coşkun, 2016, s. 47).

Ses bilgisi bölümünde her üç eserin müellifinin Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki sesleri tanıtırken vermiş oldukları bilgiler, verilmişti. Bunlara tekrar bakacak olursak:

Kİ’de;

[32b]

tasrif/sarf bölümü, kelimenin başka bir kelimeyle birleşmeden önce onunla ilgili hükümleri bilmek kelime de sözlüğün harflerinden oluşur bu dildeki sözlük harfleri 23 tanedir bunlar hemze halis be karışık be te halis cim karışık cim dal ra ha zey sin şin şad ta gayn kaf fe halis kef bedevî kef lam mim halis nun nunû hayşumiyye vav ve ya harfi bazı kelimelerde bu harflerin dışında başka harfler bulunduğu bilin ki bu kelime Türkçe değildir başka bir dilden bu dile nakledilmiştir örneğin ahşam faraman firîşteler ve gülâf kelime mânâlı bir sözden oluşup üç kısımdır isim fiil ve harf isim isim tek ikil üç dört ve beş harften oluşur tek seslilerden oluşanlar ya ötre ye fetha ya da kesre ile harekelendirilir bunun örneği şu ve ya ve çi bu harflerden sonra gelen harfler sadece uzatma olup kelimenin aslından değildir ve bütün med ve lin harfleri elif vav ya bu dilde aslıdan değildir sadece hareke tam çıksın diye verilir ve hepsi duyma yoluyladır

KK’de;

[2b-3b]

mukaddime bil ki söz bir kelimeyi bir kelimeye lafız olarak ya da makam olarak ekleyerek oluşur ve kelime ise harflerden oluşur ve her dilin kendine göre harfleri vardır ve bu dilin söyleyişte 28 harfi vardır ve yazıda ise 21 harfi vardır yazıdaki harfler ise hemze halis be fe ile karışmış be ve te ve halis cim ve şin ile karışmış cim ve ha ve noktasız dal ve ra ve halis zey ve şad ile karışık zey ve sin ve sad ve dad ve ta ve ayn ve gayn arasındaki ayn ve kaf ve halis kef ve gayn ve halis kaf ile gayn arasındaki kaf ve bedevî kef halis lam ve kalın lam ve mim ve halis nun ve genizden gelen geniz nunu ve

vav ve ya tembih bu dilde peltek se ve halis ha ve zal za (ta'nın kardeşi) fe ve halis he sesleri yoktur halis he sesi ha ile karışık söylenir ve eğer bu altı harfî söyleyen birini görürsen bil ki ya fasih Türkçe konuşmuyordur ya da Türklerden değildir ve yine çevrilmiş bir eserde fereşte ve arfa kelimelerini fe ile yazıldığını görürsen bil ki o doğru değildir ama yazılışı ancak bu şekilde olur ve buna dikkat et Allah en doğrusunu bilir

TZ'de;

[2b]

Allah'a itimat ederek şöyle derim Kıpçak dilinde üzerine ittifak edilen 23 harf vardır bunlardan 19 tanesi asıl harflerdir ki bu harfler elif be te cim ra zey sin şad ta ayn kaf kef lam mim nun güzel he vav ya ve dört tanesi tekrar edilmiş olup bunlar fe ile karışık be şin ile karışık cim gunneli kef ve çıkış yeri boğazın sonundan burnun başına kadar olan genizden gelen nun

Arap dili, bir “ünsüz dili” (Eker, 2008, s. 324) olarak kabul edildiğinden müellifler, Arap alfabesiyle yazılmış olan Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki metinlerde hangi işaretin ünlü ses hangi işaretin ünsüz olarak kullanıldığını kesin bir şekilde belirtmezler. Sadece TZ 3a'da yer alan “...tembih bil ki Türk dilinde hareke yoktur (fetha, kesre, ötre) ancak bunun yokluğu Türk dilinde bir karışıklığa yol açmaz hem fiil hem isim hem de harflerde hareke olmadan ve herhangi bir karışıklık olmadan okunsun diye bir kural koydular ki bu kural da fethadan sonra elif kesreden sonra ya ötreten sonra vav gelir örneğin isimler şöyle denir hava yäl sene yıl yol...” açıklamasıyla ünlü seslerin “fetha+elif (اَ)”, “ötre+vav (وُ)” ve “kesre+ya (يَ)” karşılandığı belirtilmiştir. Her ne kadar diğer eserlerde buna benzer bir açıklama yer almıyorsa da bu yöntem ile birlikte sadece hareke ile ünlüleri karşılama yoluna gitmişlerdir. Nitekim, Kİ 32b'deki açıklama bunu kanıtlar niteliktedir: “...kelime mânâlı bir sözden oluşup üç kısımdır isim fiil ve harf isim isim tek ikil üç dört ve beş harften oluşur tek seslilerden oluşanlar ya ötre ye fetha ya da kesre ile harekelendirilir bunun örneği şu ve ya ve çi bu harflerden sonra gelen harfler sadece uzatma olup kelimenin aslından değildir ve bütün med ve lin harfleri elif vav ya bu dilde asıldan değildir sadece hareke tam çıksın diye verilir ve hepsi duyma yoluyladır...”. Bu da bizlere müelliflerin “اَ، وُ، يَ” işaretlerini “okutucu ses/harf” olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Ancak “اَ” işareti, aldığı hareke ve yanındaki ses/harfe bağlı olarak sadece ünlü seslere karşılık olarak kullanılmışken “وُ، يَ” işaretleri ise

ünlülerle birlikte ünsüz sesler için de kullanılmıştır. Bu durumda Kİ ve TZ’de verilen 23 işaretten 22’sinin KK’de verilen 21 işaretten 20’sinin ünsüzlere karşılık olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

Müelliflerin Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki ünsüzleri tasvir etme şekilleri, birbirinden farklıdır; fakat /g/ ve /ŋ/ seslerini izah etme yöntemleri aynıdır. Nitekim /g/ sesini /k/ sesinden ayırmak için Kİ ve KK’de “*bedevî keŋ*” TZ’de ise “*gunneli keŋ*” terimleri kullanılmışken /ŋ/ sesini de /n/ sesinden ayırmak için Kİ’de “*nunū ḥayşumiyye*”, KK’de “*genizden gelen geniz nunu*”, TZ’de ise “*çıkış yeri boğazın sonundan burnun başına kadar olan genizden gelen nun*” terim ya da açıklamaları verilmiştir. Buradan hareketle müelliflerin ünsüzlerin boğumlanma yerlerinden haberdar olduklarını ve bunu okuyucuya vermeye çalıştıklarını söylemek tabiidir.

Orhun Türkçesi döneminde yazıda kullanılan işaretlerden 20 tanesi “çifte ünsüz işaretleri” olarak adlandırılır. Bu işaretler /a/ veya /e/ ünlüsü ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren hece işaretleridir. Ancak bunların hece işaretinden tek farkı, yalnızca ilgili ünsüz sesin değerinde kullanılıyor olmalarıdır (Tekin, 2003, s. 20). Memlûk-Kıpçak Türkçesinde de buna benzer bir durum söz konusudur; zira ünsüzlerin kalın ve ince olarak tasnif edilmeleri ve bunlara gelen eklerin de kalın veya ince ünsüzlü farklı şekillerinin olması, bunun delilidir. Nitekim KK’de bu durum çok açık bir şekilde görülmektedir. KK müellifi, ünsüzleri sayarken dahi /l/ sesini kalın ve ince olmak üzere ikiye ayırır: “*halis lam*” ve “*kalın lam*” (KK 2b). Bunun yanında KK müellifi, kök ve ek birleşmelerinde bu konu hakkında daha detaylı bilgi vermektedir:

[8a]

fiili fetha üzerine bina edip eklersin örneğin keleyim yatayım tırayım içeyim ve benzeri şekilde ve birinci çoğul şahısta kural eğer fiil kökünde isti ‘la/kalın harfler varsa fiilin sonuna –lık eklersin eğer yoksa kaf’ı keŋ olarak değiştir örneğin yatalık kelelik yelik ve benzeri şekilde Türkmencede ise lam’dan sonra hep sakın mim getirirler yatalım içelim ve benzeri şekilde isti ‘la harfleri/kalın harfler yedi tanedir kaf za ḥa şad zad ayn ve ta bu dilde za harfi yoktur bu nedenle bu harfler altı tane olur

[8b]

kalın harflerin benzerleri be nun ve kalın lam’dır ve aynı şekilde bütün kalın harfler ve şad ile karışık zey harfi tenbih emir fiili ikinci tekil şahısta olduğunda tekit

edilebilir özellikle az harfli fiillerde ya da emir şekliyle konuştuğunda olur bunun eki ise kalın ünlülü fiile -kıl lafzını eklersin veya fiilde kalına benzeyen harf varsa kaf yerine gayn getirirsin ancak bunlar yoksa kaf yerine kef olur dolayısıyla duruma göre ya -kıl ya -ğıl ya da -kil olur bu kural çoğunlukla geçerlidir ama bunu bütün bir kurala yaymak zordur asıl yolu duyarak öğrenmektir ve yine kaf'ın veya kardeşinin kesreli olmasının kuralı

[9a]

fiilde ötre yoksa kesreli olur ötre varsa ötreli olur bunun da yolu duyarak öğrenmektir ve bu kef halis kef değil bedevi kef'tir dikkat et tekit örnekleri için hepsine şöyle dersin yatkıl batkıl yutkıl algıl bargıl urğıl kelgil yegil söylegil ikinci bölüm ise geçmiş zaman bölümü konuşan muhatap veya gaip için olur gaip için olursa ya tekil ya çoğul olur tekil olursa bunun kuralı ya kesreli te ya kesreli dal ya kesreli zad ya da kesreli ta eklersin ek bu dört harfin arasında döner

[9b]

bunların hepsi aynı kelimedede yer almaz ve biri diğerinin yerine kullanılmaz bunların kullanım yerlerini belirleme yolu emir fiiline bakmakla olur eğer fiilin sonu karışık be veya te veya cim veya sin veya kef veya genel şin ya da sakın kaf olursa bu yedi harften sonra geçmiş zaman alameti olarak kesreli te harfi gelir başkası olmaz bunun be ile örneği yaptı (örttü) tepti (tekmeledi) öpti (öptü) kaptı (kaptı) te ile örneği gitti yitti ayıttı anlamında ketti yitti ayıttı cim ile örneği acıtmak ve acıkmak anlamında acı kelimesinden açtı

[10a]

sin ile örnekleri binaya ya da ağaca çıktı anlamında kesti küstü anlamında östi kesti küsti kef ile örnekler büktü dikti ürktü tarttı/çektı veya diz çöktü anlamında bükti tiktı ürkti şekti şökti ve şin ile örnekler ayırdı geçti göçtü açtı içti uçtu çözdü şişti sıçtı kaçtı ve kucakladı anlamında pişti keşti küşti aştı işti uştı şaştı şişti şıştı kaştı koştı/kuştı şin harfine sakın kaydı düştüm ki döşemek anlamındaki harekeli olan töşe- fiili ile karışmasın bunun eki kesreli dal'dır töşedi denir

[10b]

sakin kaf ile örnekleri baktı tıktı çıkıttı şikâyet etti soktu ve içini doldurdu anlamlarında bağıttı tıktı şıktı şakıttı soğıttı burada sakın kaydını düşmemin sebebi okumak

anlamındaki oku fiili ile karışmasını engellemektir bunun geçmiş zaman şekli kesreli dal ile okudu olur ve eğer fiilin sonunda dal ra zey kalın olmayan lam nun bu altı harften biri varsa geçmiş zaman alameti kesreli dal olur başkası olmaz dal ile örneği istedi ve çağırdı anlamında izdedi ündedi ra ile örneği ise bardı bërdi burdı keterdi kötürdi

[11a]

urdu yardı kirdi kōrdi anlamları gitti verdi döndürdü döktü bir şeyi gidermek taşıdı kurudu vurdu faydalı oldu/yaraladı/yardı girdi gördü ve zey ile örneği eritti anlamında ezdi kalın olmayan lam ile örneği geldi bildi sildi öldü anlamında keldi bildi sildi öldi nun ile örneği bindi tükendi dinlendi çiğnedi anlamında mindi tükendi tiñlendi şeynedi ye ile örneği yedi değdi giydi anlamında yedi teydi keydi ve eğer fiilin sonunda sad ile karışık zey ya da ra veya kalın lam ya da gayn varsa bu dört harften biri varsa

[11b]

geçmiş zamanın alameti kesreli žad olur zey ile örneği yazdı ve bozdu anlamında yazdı bozdu vav ile örneği yıkadı anlamında yuzı kalın lam ile örnekleri aldı kaldı kıldı oldu anlamında alızı kalızı kılızı bolızı ve gayn ile örneği boğdu anlamında bogızı ve fiilin ta veya şad olursa geçmiş zaman alameti kesreli ta olur ve başkası olmaz ta ile örneği battı yattı yuttu tuttu dönderdi anlamında baştı yaştı yuştı tuştı kayıştı ve sad ile örneği bastı astı ve kustu anlamında baştı aştı kuştı

[12a]

buldu buluştu rastladı anlamındaki taptı kelimesinde ne yapayım dersin bundaki geçmiş zaman eki ta'dır ama fiilin sonunda bahsettiğim harflerden biri yok nasıl olacak peki sana şöyle diyeyim buradaki ta fiildeki ilk harfle ilgilidir bu da isti'la harflerindendir ve be ise tek ve sakın bir harftir tek ve sakın harf güçlü bir harf değildir bu nedenle baştakinin cinsinden bir harf getirilir sebebi uygunluk ve hafifletmek amacıyla ve bunu düşündüğünde bu harflerden bazıları bazı fiillerle geldiği için bunun sırrı sana kendiliğinden ortaya çıkar Allah doğrusunu bilir bazıları geçmiş zaman eki olarak kesreli mim ve sakın şin ile oluşan –mİş harfini fiilin sonuna bakılmaksızın getirirler

[12b]

ancak fiilin sonu hep sakın olur örneğin varmış örtmüş kesmiş içmiş bakmış demiş gitmiş ezmiş binmiş gelmiş almış bükmüş yazmış yatmış boğmuş basmış anlamlarında barmış yapmış kesmiş içmiş bakmış demiş ketmiş ezmiş minmiş kelmiş almış bükmiş

yazmış yatmış boğmuş başmış denir ve bu şekilde devam eder bunlar fasih Türkçedir bazıları da geçmiş zaman eki için fiilin içinde ötre yoksa sonunu kesreli ötre varsa ötreli yapıp sakın be kesreli te ve sakın ra getirirler örneğin keliptir ketiptir derler ve bu şekilde devam eder bu da fasihtir

[13a]

kullanılır ve bu ek ileride belirteceğimiz gibi geçmiş zaman ile geniş zaman arasında müşterektir ama geniş zaman anlamında kullanılması daha fazladır üçüncü çoğul şahıs için bunun kuralı ise çoğul ekini geçmiş zaman ekine eklersin örneğin vurdular aldılar ve yazdılar anlamında urdılar alzılar ve yazzılar denir eğer birinci şahıs için ise fiilin içinde ötre varsa fiilin sonunu ötre yaparsın yoksa kesre yaparsın ve geçmiş zaman ekine sakın mim eklersin örneğin korktum ayağa kalktım aldım yazdım gittim anlamında kırktım tırdım alzım yazzım kettim denir ve bu şekilde devam eder

[13b]

uyarı geçmiş zaman eklerinden –mış veya –XptXr’u kullanırsan az önce bahsettiğimiz gibi birinci tekil şahıs için sakın mim eklemen yeterli değildir bunun yerine men şahıs zamiri eklersin kettim örneğinde şöyle dersin ketmiş men veya keliptir men dersin ve bu şekilde devam eder ve eğer birinci çoğul şahıs için ise bunun kuralı fiilde ötre varsa fiilin sonunu ötre yaparsın yoksa kesre yaparsın ve geçmiş zaman ekine eğer fiilde kalın ses varsa sakın kaf (-k) yoksa sakın kef eklersin (-k) örneğin aldık yazdık geldik gittik anlamında alzık yazzık keldük kettük ve eğer ikinci tekil şahıs için ise bunun kuralı geçmiş zaman ekine

[14a]

fiili hareketine göre bina ettikten sonra sakın gunneli nun eklersin örneğin yedin iştin kaçtın korktın anlamında yedin iştin kaçtın kırktın ve bu şekilde devam eder ve eğer ikinci çoğul şahıs için olursa gunneli sakın nun’un üzerine kesreli gunneli nun ve zey eklersin örneğin girdiniz verdiniz yazdınız anlamında kirdiñiz bėrdiñiz yazdıñiz denir ve bu şekilde devam eder üçüncü bölüm geniş zaman ya konuşan ya muhatap ya da gaip için olur birincisi ya tekil ya çoğul olur tekil olursa bil ki hem geniş zaman için hem de gelecek zaman için olur

[14b]

gelecek için kullanmak istersen fiilin köküne fethalı ğayn ve ye'den oluşan –ğay ekini eklersin fiilde kalın bir harf varsa bunu eklersin yoksa ğayn'ı bedevi kef'e dönüştür örneğin yatacak tutacak yazacak alacak varacak yiyecek içecek anlamında yatğay tutğay yazğay algay bargay yegey içgey denir ve geniş zaman yapmak istersen bunun için mansublar bölümde ayrı bir bölüm yapacağız inşaallah...

Görüldüğü üzere KK müellifi, ünsüzler için saydığı seslerden 6 tanesini kalın 3 tanesini de kalına benzeyen sesler olarak sıralamaktadır. Müellifin verdiği bu sesler, “*kağ za ħa şad zad ayn ve ta kalın harflerin benzerleri be nun ve kalın lam'dır*” (8a-8b) ünsüzleridir. Arap harfli Türkçe metinlerde “س”, “ص” veya “ق”, “ك” ya da “ت”, “ط” gibi ayırmalar, hep var olmuştur ve bu seslere göre kendisinden sonra gelen ekler tayin edilmektedir; fakat bu eserlerde bu işaretler kullanılırken olağan bir şekilde kullanılmıştır ve kimse KK müellifi gibi bir ayırma gitmemiştir. Müellifin burada fiil kökü ile kendisinden sonra gelecek olan zaman ekinin hangi seslere göre hangi şekilde geleceğini belirtmesi dikkat çekici olmasının yanında aslında Orhun Türkçesi döneminin imlasının izleri olarak kabul edilebilir. Bunun yanında eserinde zikretmemiş de olsa TZ müellifi de benzer bir ayırma gitmektedir; bunun en açık örneğini belirli geçmiş zaman ekinin müellif tarafından kalın olduğu düşünülen kimi ünsüz seslerden sonra “ت”, “ط”, “د” ile yazılmayıp da “ص” ile yazılmasında görmek mümkündür. TZ’de geçen örneklerden bazıları şöyledir: 5a “*bolzi*”, “*uyanzi*”, 6a “*kırzi*”, 13a “*zon*”, 27a “*yalzazi*”, 67a “*yazzi*”. TZ’deki kullanım, KK’deki gibi sistematik olmaktan ziyade daha çok bir ağız özelliği izlenimini uyandırmaktadır. Böylesi bir durumda dâhi Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Orhun Türkçesindeki gibi ünsüzlerin kalın veya ince olarak ayrıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Her iki eserde de kalın olduğu düşünülen/kabul edilen ünsüzler ise “*kağ, zad, lam, be*” sesleridir. Bunun yanında Kİ’de bu kullanıma ait nadir sayıda örnekle karşılaşmaktayız. Bunlardan biri, 47b’de “*bol-*” fiilinin “*kalın be*” ile olduğu ifadesidir. Bir diğeri ise “*baba*” anlamında gelen “*ata*” kelimesinin hem “ت” hem de “ط” ile yazılmasıdır. Buna benzer yazım örnekleri Kİ’de çok fazla vardır bunların ağız özelliği yansıtan örnekler olmalarının yanı sıra daha önce belirttiğimiz gibi Orhun Türkçesindeki ayırımın bir devamı olması da muhtemeldir. Arap alfabesindeki işaretlerin sınırlı olması Orhun Türkçesindeki gibi kalın veya ince ünsüzler için özel bir işaret kullanımını da kısıtlamıştır. Örneğin “*kalın be*” ve “*normal/ince be*” sesi için “ب” ve “*kalın le*” ile

“normal/ince le” sesi için de “ل” işareti kullanılmıştır. Müellifler, bu sınırlandırmayı bu seslerin bulunduğu kelime köküne gelen ekleri yine Arap alfabesindeki yakın bir sesle başlayan ekleri kullanarak gidermeye çalışmışlardır. Başka bir deyişle ekleri çeşitlendirme yoluna gitmişlerdir. Bunun yanında ünsüzün kalın olduğu düşünülüyor ya da kabul ediliyorsa bunu doğrudan söyleme (“kalın be ile boldı Kİ 47b) yoluna da gitmişlerdir. Bu durumda Orhun Türkçesi ile Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki ünsüzlerin benzerlik durumunu aşağıdaki gibi bir tabloyla vermek mümkündür:

Ses Değeri	Orhun Türkçesinde Kullanılan İşaret	Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Kullanılan İşaret
Kalın b	B	ب
İnce b	b	ب
Kalın d	D	ط / ض / د
İnce d	d	د
Kalın g	G	غ
İnce g	g	ك
Kalın k	K	ق
İnce k	k	ك
Kalın l	L	ل
İnce l	l	ل
Kalın n	N	ن
İnce n	n	ن
Kalın r	R	ر
İnce r	r	ر
Kalın s	S	ص
İnce s	s	س
Kalın t	T	ض / ط
İnce t	t	ت
Kalın y	Y	ي
İnce y	y	ي

Tablo 19: Orhun Türkçesi ile Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kalın ve ince ünsüzlerin benzerlikleri

Tabloda da görüldüğü üzere kimi kalın üsüzler için Arap alfabesinde var olan ve benzer sesi içeren ünsüzler kullanılmışken kimileri için de aynı işaret kullanılmıştır; ama yukarıda da bahsedildiği gibi bu durum ya eklerin çeşitlendirilmesi ya da ünsüzün kalın olduğunun vurgulanmasıyla da ifade edilmeye çalışılmıştır.

Bu aşamadan sonra Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki ünsüzlerin yazımına değinilmiştir.

2.1.2.1. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Ünsüzlerin Yazımı

2.1.2.1.1. Dudak Ünsüzleri

Boğumlanma esnasında iki dudağın birbirine veya alt dudağın üst dişlere değmesiyle oluşan ünsüzlere “dudak ünsüzleri” adı verilir (Coşkun, 2015, s. 62). Dudak ünsüzleri kendi içinde “çift dudak ünsüzleri” ve “diş-dudak ünsüzleri” olmak üzere 2 sınıfa ayrılırlar (Karaağaç, 2015, s. 35).

2.1.2.1.1.1. Çift Dudak Ünsüzleri

İki dudağın birbirine dokunmasıyla meydana gelen ünsüzlerdir (Karaağaç, 2015, s. 35).

2.1.2.1.1.1.1. /b/ Ünsüzü

/b/ ünsüzü, her üç eserde de “ب” işaretiyle gösterilmiştir. Kİ’de bu ünsüzü, /p/ sesinden ayırmak için “halis be (Kİ 32b)” ifadesi kullanılmıştır. Aynı ifade, KK 2b’de de kullanılmışken TZ’de böyle bir durum söz konusu değildir. Ancak TZ /b/ sesi yanında yine /b/ ile karışmış başka bir sesin varlığını “*fe ile karışık be* (TZ 2b)” şeklinde ifade eder. Bunun aynısını Kİ ve KK’de de görmek mümkündür: Kİ 32b’de “*karışık be*” ifadesi, KK 2b’de de “*fe ile karışmış be*” ifadesi yer almaktadır. Bunun yanında KK 8b’de /b/ sesinin kalına benzeyen bir ünsüz olduğu vurgulanırken Kİ 47b’de de /b/ sesinin kalın bir varyantının (Kİ 47b “*ancak boldı kalın be ile kullanılır*”) olduğuna dair bilgi dikkat çekicidir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kelime başı /b-/ sesi kendini korurken kelime içindeki /b-/ sesinin /-v/ “Kİ 22b karavaş”, /-f-/ “KK 69a öfke” ya da /-y-/ “TZ 13b şayanladı< şabanladı” sesine dönüştüğünü görmek mümkündür. Bunun yanında TZ 22b’de verilen Türkmence “virdi” fiili görülmektedir; fakat bu örnek Memlûk-Kıpçak Türkçesini yansıtmadığından değerlendirmeye dâhil edilmemiştir. Öte yandan TZ 83a’da “ebker” kelimesindeki /b-/ sesinin düştüğü (eger), Kİ 42a ile KK 4a’da renklerin pekiştirilmesinde “yamyaşıl” ve “kömkök” örneklerinde /b-/ sesinin /-m-/ sesine dönüştüğü ifade edilmiştir. Bu tür değişimler, aşağıdaki bölümlerde verilmiştir. /b/ sesinin metinlerde nasıl yazıldığına bakacak olursak;

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	-	8a bibi “بِيبِي”	8a baba “بَبَا”
TZ	-	36a bebek “بَبَاكَ”	17a batman “بَطْمَانْ”
KK	-	69a taban “طَبَانْ”	9a batkıl “بَطْقِلْ”

Tablo 20: /b/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.1.1.2. /p/ Ünsüzü

/p/ ünsüzü için Kİ’de “ب” ve “پ” işaretleri kullanılmıştır ve bu sesin /b/ ile karışık kullanıldığını ifade etmek için ya “karışık be” ifadesi kullanılmış ya da /p/ sesinin geçtiği yerde “ب” harfinin üzerine “ش” işareti konulmuş. Böylelikle o sesin hem /b/ hem de /p/ ile okunabileceği vurgulanmıştır. TZ’de ise /p/ sesi için “ب” ve nadiren de olsa “پ” işareti kullanılmıştır. KK’de ise sadece “ب” ile gösterilmiş ve ayırıcı herhangi bir özellik verilmemiştir. Öte yandan Kİ 8a’da verilen “*Türkçede ayağa giyilen nesne pabuç/babuç (ش) kelimesi dışında kelime başında karışık b (yani p) sesi bulunmaz*” ifadesi, Türk dilbilgisi ile uyuşmaktadır. Nitekim Türkçede /p/ sesi kelime başında bulunmaz, bugün kelime başında /p/ ile bulunan kelimelerin bir kısmı /b/ sesinden evrilmiştir (Vural & Böler, 2015, s. 78). Ebū Ḥayyān da “pabuç” kelimesi dışında hiçbir kelimenin de /p/ sesi ile başlamadığını söylemesi doğrudur; bununla birlikte verilen kelimenin kendisi de alıntıdır. Farsçadaki “pāpuş” kelimesi (Räsänen, 1969, s. 380), Memlûk-Kıpçak Türkçesine “pabuç” şeklinde geçmiştir. /p/ ünsüzünün Memlûk-Kıpçak Türkçesi dönemindeki gösterimi ise;

Eser	Sonda	Ortada	Başta

Kİ	“ب” ile gösterim: 12b ڇړلاپ “چړلېب”	“ب” ile gösterim: 25a کښک “کښک”	-
	-	“پ” ile gösterim: 6a دپه “دپا”	-
	“ب” harfinin üzerine eklenen “ش” ile gösterim: 11b تړب ش “تړب ش”	“ب” harfinin üzerine eklenen “ش” ile gösterim: 17a شېبې-شېبې “شېبې شېبې”	“ب” harfinin üzerine eklenen “ش” ile gösterim: 8a پابو/بابو “پېج ش”
TZ	“ب” ile gösterim: 47b کالېپ “کالېب”	“ب” ile gösterim: 4a توبه “توبا”	“ب” ile gösterim: 4a پلتهک “پالتهک”
	-	“پ” ile gösterim: 11a کپري “کوپري”	“پ” ile gösterim: 18a پارلا “پارلا”
KK	“ب” ile gösterim: 46b سورپ “صرب”	“ب” ile gösterim: 71a کهک “کک”	“ب” ile gösterim: 70b پينر “پينر”

Tablo 21: /p/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.1.1.3. /m/ Ünsüzü

/m/ ünsüzü her üç eserde de “م” harfi ile verilmiştir.

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	28b mum “مُوم”	28b mamuk “مَمُوق”	28b mamuk “مَمُوق”
TZ	21a mum “مُوم”	29a mamuk ve mamık “مَامُوق” ¹⁹	29a mamuk ve mamık “مَامُوق” ²⁰
KK	72a mum “مُوم”	69b maymun “مَيْمُون”	69b maymun “مَيْمُون”

Tablo 22: /m/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.1.2. Dış Dudak Ünsüzleri

Alt dudağın üst dişlere dokunmasıyla oluşan ünsüzlere “*dış-dudak ünsüzleri*” denir (Karaağaç, 2015, s. 35).

2.1.2.1.1.2.1. /f/ Ünsüzü

Kİ 32b’de Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki ünsüzler tanıtıldıktan sonra Türkçede bulunmayan sesler, örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılmış ve şöyle denilmiştir: “...bazı kelimelerde bu harflerin dışında başka harfler bulunduğunda bilin ki bu kelime Türkçe değildir başka bir dilden bu dile nakledilmiştir örneğin *aḥṣam faraman firīšteler ve gūlāf*...”. Görüldüğü üzere Kİ’de /f/ ünsüzünü barındıran kelimelerin Türkçe olmadığı ve dolayısıyla Türkçede bu sesin bulunmadığı ifade edilmiştir. Nitekim /f/ sesi, yansıma kelimeler ve “b>v>f” değişimine uğramış kelimeler dışında Türkçede gerçekten bulunmaz (Vural & Böler, 2015, s. 76); Ebū Ḥayyān’ın da belirttiği üzere bu sesi içeren kelimeler alıntıdır.

KK’de de Türkçede bulunmayan sesler arasında /f/ sayılmış KK 2b-3b “...tembih bu dilde peltek se ve halis ḥa ve zal za (ṭa’nın kardeşi) fe ve halis he sesleri yoktur halis he sesi ha ile karışık söylenir ve eğer bu altı harfi söyleyen birini görürsen bil ki ya fasih Türkçe konuşmuyordur ya da Türklerden değildir ve yine çevrilmiş bir eserde fereṣte ve arfa kelimelerini fe ile yazıldığını görürsen bil ki o doğru değildir ama yazılışı ancak bu

¹⁹ Kelimenin orijinal metindeki yazımında /-m-/ sesinin hem üzerine ötre hem de altına kesre konularak yazılmıştır; fakat bunu bu şekilde göstermek mümkün olmadığından iki ayrı şekilde yazılmıştır.

²⁰ Kelimenin orijinal metindeki yazımında /-m-/ sesinin hem üzerine ötre hem de altına kesre konularak yazılmıştır; fakat bunu bu şekilde göstermek mümkün olmadığından iki ayrı şekilde yazılmıştır.

şekilde olur ve buna dikkat et Allah en doğrusunu bilir”. Eserde /f/ sesinin alıntı kelimelerde olduğu söylenmiş; öte yandan verilen ünsüzler arasında “*fe ile karışmış be*” sesi de sayılmıştır. Nitekim Türkçedeki “öpke (Clauson, 1972, s. 9)” kelimesi de /f/ ile (KK 69a “öfke”) yazılmıştır. TZ 2b’de de sadece “*fe ile karışmış be*” sesinin varlığından bahsedilmiş; ama Türkçede /f/ sesinin var olup olmadığı hakkında bir bilgi verilmemiştir. Metinlerde hem alıntı kelimelerdeki hem de Türkçe kelimelerdeki b>v>f değişimiyle meydana gelmiş /f/ sesi, “ف” harfiyle gösterilmiştir:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	-	-	32b faraman “فَرَمَنْ”
TZ	38a gülâf “كُولَافْ”	14a şeftali “شَافْتَالِي”	32b ferişte “فَارِيشْتَا”
KK	71a gülef “كُلْفْ”	69a öfke “أَفْكَ”	65b ferişte “فَرِشْتَا”

Tablo 23: /f/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.1.2.2. /v/ Ünsüzü

Müelliflerin verdiği örneklerden hareketle Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki /-v-/ ve /-v/ ünsüzlerinin kelime içindeki /-b-/ ve /-ğ-/ ile kelime sonundaki /-ğ-/ seslerinden evrilerek ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Eserlerde /-v-/, /-v/ ünsüzleri, “و” harfiyle gösterilmiştir:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	19a şav “صَوْ”	6a dördevü “دُرْدَوُ”	-
TZ	11a tav “طَاوْ”	20a sevindi “سَوْنَدِي”	-
KK	66a tav “طَاوْ”	82b şavut< soğut “صَوُطْ”	-

Tablo 24: /v/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.2. Dış eti Ünsüzleri

Dil ucunun dış etine veya dış yuvalarına dokunmasıyla ortaya çıkan seslere “dış eti ünsüzleri” denir (Karaağaç, 2015, s. 36).

2.1.2.1.2.1. /d/ Ünsüzü

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kelime başı /t-/ ünsüzü kendisini korumaktadır; ancak eserlerde Türkmence unsur olduğu anlaşılan kelime başı /d-/’li örnekleri de görmek

mümkündür. Bu örnekler, Türkmence unsurlar olması yanında bunları Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki ağızların da varlığına birer işaret gibi düşünmek olasıdır. Nitekim Kaymaz, daha önce de belirttiğimiz gibi yapmış olduğu çalışmasında çift hareke veya çift harfle yazımın Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki ağızların varlığına iz olabileceğini belirtmiştir (2019, s. 585-592). Örneğin Kİ 10a’da verilen “buṭaḳ” madde başında şu açıklama verilir: “*buṭaḳ budak daha önce bahsedildiği gibi dal ile de söylenir*”. Bununla birlikte Ebū Ḥayyān, “ت” harfiyle olan kelimeleri sıralarken Kİ 11b’de “*yukarıda saydığımız bütün kelimeler te yerine dal ile söylenebilir*” açıklamasını verir ve “د” harfinde de “ت” harfinde saydığı kelimeleri /d-/’li şekilde verir. Öte yandan KK ve TZ müellifleri “ince d” sesi ile “kalın d” sesi arasında bir ayırım yaparak “kalın d” sesi ile olması gerektiğini düşündükleri kelimeleri “ض” veya “ط” ile verirler, Kİ’de ise böyle bir ayırım yoktur. Kİ’de /d/ sesini içeren bütün kelimeler, “د” harfiyle verilmiştir.

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	-	14b depdi “دېدی”	14b ditrūv “دیترۇ”
TZ	-	ض ile gösterim: 20b zuṣaḡ “ضوضاغ”; 29a buṣay “بوضاي”	ض ile gösterim: 20b zuṣaḡ “ضوضاغ”; 21b zaḡıldı “ضغلدي”; 14b zoḡuz “ضانگوز”
	-	ط ile gösterim: 4b ṣaṭır “جاطر”	ط ile gösterim: 14b ṭonguzdan “طنغوزدن”; 13a ṭuvār “طو وار”
	د ile gösterim: 15b dād “داد”	د ile gösterim: 13b ṣaḡandı “صاغاندی”	د ile gösterim: 13a divār “دیوار”
KK	ض ile gösterim: 65b aṣ (ismin karşılığı) “اض”	ض ile gösterim: 84b yazzır “یززیر”; 67a ‘aṣam (insan) “عصم”	ض ile gösterim: 68a ṣuṣeḡ “صضع”
	ط ile gösterim: 65b aṭ (ismin karşılığı) “اط”	ط ile gösterim: 67a ‘aṭam (insan) “عطم”	-
	-	د ile gösterim: 19a keldiler “گلدیلار”	د ile gösterim: 70a devlingeṣ “دولنگاش”

Tablo 25: /d/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.2.2. /t/ Ünsüzü

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kelime başı /t-/ ünsüzünü kendisini korumaktadır. Bu ses, ince ünlülü kelimelerde “ت” ile gösterilirken kalın ünlülü kelimelerde “ط” ile gösterilmektedir. Kİ’de kelime içinde “ت” ile verilen /t-/ ünsüzünün “ط” ile de söylenebileceği belirtilir: Kİ 22a “*ķut şans bereket talih ve bundan ķutlu denir şa ile söylenir ve aslı te iledir ķatır ķatır ve şa ile de söylenir*”. Fonolojik olarak herhangi bir anlam ayırt edici özelliği olmayan bu ses değişiminin ağız özelliğine gönderme yapıyor olması muhtemeldir. Metinlerde /t/ ünsüzünün gösterilişi ise:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	ت ile gösterim: 27a kilit “كِلِت”	ت ile gösterim: 11a tütün “تُتُنْ”	ت ile gösterim: 12a temir “تَمِرْ”
	ط ile gösterim: 13a çaşut “چَاشُطْ”	ط ile gösterim: 2b aşa “اِطَا”	ط ile gösterim: 42a tokşan “طُقْصَنْ”
TZ	ت ile gösterim: 15b sorat “سُورَاتْ”	ت ile gösterim: 15b tütün “تُتُونْ”	ت ile gösterim: 38a teri “تَارِي”
	ط ile gösterim: 38b horyat “حُورِيَاطْ”	ط ile gösterim: 38a ķartaydı “قَارْطَايْ دِي”	ط ile gösterim: 38b taptı “طَابَاتِي”
KK	ت ile gösterim: 66b kilit “كِلِت”	ت ile gösterim: 5a ketmen “كُتْمَانْ”	ت ile gösterim: 63a temirşidir “تَمِرْشِي دِرْ”
	ط ile gösterim: 64b at “اِطْ”	ط ile gösterim: 59b yaratğandır “يَرَطْغَانْ” دِرْ	ط ile gösterim: 60a tapğandır “طَبْغَانْ دِرْ”

Tablo 26: /t/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.2.3. /l/ Ünsüzü

Kİ’de Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kelime başı /l-/ sesine rastlanmadığı şu şekilde ifade edilir: Kİ 28a “*isimlerde az kullanılır ama fiillerde ise nadiren kullanılır harflerde ise neredeyse hiç bilinmiyor sadece +lı var/sahip anlamında isimden isim yapım eki*”. Öte yandan /l-/ ile başlayan bazı hayvan isimleriyle yansıma sözcüklere yer verilir. Diğer iki metinde Türkçe kelimelerde /l/ sesinin yeri ve nasıl olduğuna dair bilgi bulunmazken KK 3a’da “halis lam” ve “kalın lam” ayrımı yapılır; fakat her iki ses de “ل” harfiyle gösterilir. TZ’de ise sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki sesler ile ilgili bilgi verilen bölümde tek bir /l/ sesinden bahsedilmiştir (TZ 2b). Her üç metinde de kelime başı, kelime ortası ve kelime sonundaki /l/ sesleri “ل” harfiyle gösterilmiştir:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	28b mongol “مُنْعَلْ”	28a laplap “لَيْلَبْ شْ” ”وش	28a laçın “لاچِنْ”
TZ	4b āl “آلْ”	13a leblebü “لابلابو”	20b laçın “لاچِنْ”
KK	68a til “تِلْ”	68a kulağ “قُلاَغْ”	-

Tablo 27: /l/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.2.4. /n/ Ünsüzü

İncelenen her üç metinde de /n/ ve /ŋ/ seslerini birbirinden ayırmak için özel terimler ile işaretlerin kullanıldığını görmek mümkündür: Kİ 32b’de /n/ sesi için “halis nun” terimi kullanılmış olup “ن” harfiyle gösterilmiştir. Yine aynı şekilde KK 3a’da “halis nun” terimi kullanılmış ve “ن” harfiyle gösterilmiştir. TZ’de “ن” ile gösterilen ses, /n/ sesidir; /ŋ/ için de “çıkış yeri boğazın sonundan burnun başına kadar olan genizden gelen nun” (TZ 2b) ifadesi kullanılmıştır. Bu örnekler de bizlere müelliflerin sesleri çıkış yerlerine göre tasnif etmeye özen gösterdiklerini kanıtlamaktadır. Metinlerde /n/ sesi için genellikle “ن” harfi kullanılmışken TZ’de “tenvinli yazım” yöntemiyle de bu ses karşılanmaya çalışılmıştır. /n/ sesinin yazımına dair örnekler:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	27a kelin “كَلِنْ”	27a kene “كَنَا”	29a neme “نَمَا”
TZ	14b naman şokur ”نَامَانْ صُوقُورْ”	14b monşuk ”مُونْشُوقْ”	14b naman şokur ”نَامَانْ صُوقُورْ”
	Tenvinli yazım: 60a mänden “مَانْدَا”, 73a andan “أَنْدَا”, 73b senden “سَانْدَا”	-	-
KK	23b neden “نَادَنْ”	77a mindirdi ”مِنْدِرْدِي”	23b neden “نَادَنْ”

Tablo 28: /n/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.2.5. /r/ Ünsüzü

Kelime başı /r-/ ünsüzüne Kİ ve KK'deki sınırlı sayıdaki alıntı kelimelerde rastlanır, bunun dışında /r-/ ünsüzü görülmez. Metinlerde /r/ sesine dair ayırt edici bir bilgi verilmemiş olup ses düşmesi bölümünde bahsedilmiştir. Bundan da “ünsüz değişimleri” bölümünde bahsedilecektir. Metinlerde /r/ sesinin yazımına dair örnekler:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	2b ar- “أَرْ”	3a orman “أَرْمَنْ”	34b rumlug “رُومُ لُغْ”
TZ	32a sar- “صَارْ”	14b eresik “أَرْاسِيكْ”	-
KK	77a kör- “كَرْ”	71a kuru yüzüm “قُرُوا يُزْمْ”	63b rumlı “رُومُ لِي”

Tablo 29: /r/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.2.6. /s/ Ünsüzü

Metinlerde ince ünlülü kelimelerde “س”, kalın ünlülü kelimelerde “ص” ünsüzüyle gösterilen bir /s/ sesi ile karşılaşmaktayız. Daha önce de bahsedildiği gibi kimi ünsüzlerin kalın ve ince diye ayırt edilmeye çalışılması, Orhun Türkçesinin yazım geleneğinin bir devamı olabilir. KK 3b’de /s/ sesinin sızıcı ses olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında Kİ’de “س” ile verilen kelimelerden bazıları “ص” harfinde yeniden verilmiştir: Kİ 17b “şıbzıgı düdük ve daha önce sin harfinde geçti”, Kİ 18a “şırılan sırtlan şıyırım beyaz ayakkabı bağı sin harfinde bahsedildi”.

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	س ile gösterim: 26a küs- “كُسْ”	س ile gösterim: 16b sağasgan “سَغَسْغَنْ”	س ile gösterim: 15b sıbzıgı “سِبْزِغِي”
	ص ile gösterim: 18b şamaş “صَمَاصْ”	ص ile gösterim: 17b şapşarı “صَبْصَرِي”	ص ile gösterim: 17b şıbzıgı “صِبْزِغِي”
TZ	س ile gösterim: 13b küs- “كُوسْ”	س ile gösterim: 20a esridi “أَسْرِدِي”	س ile gösterim: 20a söyüdi “سُيُودِي”
	ص ile gösterim: 22a baş “بَاصْ”	ص ile gösterim: 47b oşrak “أَوْصَرَاقْ”	ص ile gösterim: 20a soydı “صُيُودِي”
KK	س ile gösterim: 33a kes- “كَسْ”	س ile gösterim: 74a seksen “سَكْسَانْ”	س ile gösterim: 15a sever “سَوَرْ”
	ص ile gösterim: 11b baş- “بَصْ”	ص ile gösterim: 3b tokşan “طُقْصَانْ”	ص ile gösterim: 15b şatıtm “صَطْمْ”

Tablo 30: /r/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.2.7. /z/ Ünsüzü

KK 3b’de /z/ ünsüzünün sızıcı bir ses, KK 2b’de /z/ sesi yanında “*sad ile karışık zey*” sesinin olduğundan bahsedilir ve /z/ sesi, “halis zey” diye tasvir edilir. Bununla birlikte KK’de “*sad ile karışık zey*” kalın bir ünsüz olarak kabul edilir (KK 8b) ancak bu sesin hangi işaretlerle karşılandığına dair bir bilgi yoktur. Metinlerde /z/ sesi için genellikle “ز” işareti kullanılmış olmakla birlikte KK 38b’deki “az” kelimesinin yazımında “زض” ünsüz ikilisi kullanılmıştır; ancak bu yazım şekli, bahsedilen kelimedeki sınırlı kalmış olup birden fazla kez ünsüz ikilisi ile yazılmıştır. Bunun yanında yine KK’de alıntı kelimelerin yazımında /z/ sesi için “ظ” işareti kullanılmıştır. /z/ ne dair örnekler:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	30b yüz “يُزْ”	30b yüzük “يُزْكْ”	-
TZ	4b boz “بُوزْ”	33a bozun/büzün “بُوزُونْ”	19b zincir “زَنْجِرْ”
KK	-	-	ظ ile gösterim: 46a zühur “ظُھُرْ”
	ض ile gösterim: 38b az “أَرْضْ”	-	-
	72a yezek “يَزْكْ”	45b boz “بُوزْ”	71a zerdeli “زَرْدَلِيْ”

Tablo 31: /z/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.2.8. /d/ Ünsüzü

/d/ ünsüzü ile ilgili Kİ 2b/18-19 “*hemze ve zal Türklerin çoğunda zal bulunmaz ama Bulgarların dilinde vardır...*” bilgisi verildikten sonra Eski Bulgar dilinden örnekler, sıralanmıştır: “...*iđi tanrı rab ađak ayak uğıdı uyudu*”. Bununla birlikte TZ 8a’daki “boğı (boy)” örneğinde /d~y/ arası sızıcı /đ/ sesini tanımlayan bir örnekle, KK 72a’da yer alan Farsça “kâğıt” sözcüğünün yazımında bu sesi görmekteyiz: KK 72a “kâğığ”. Öte yandan KK 3a’da Türk dilinde yer almayan sesler arasında “ذ” harfi de sayılmıştır. Ayrıca Ebū Ḥayyān’ın Kİ 2b’de vermiş olduğu bilgi gerçeği tam anlamıyla yansıtmaz; zira Karahanlı Türkçesi döneminde /d/ sesi, mevcuttur (Hacıeminoğlu, 1996,

s. 4). TZ'deki tek örnek de bu sesin nadiren de olsa Memlûk-Kıpçak Türkçesinde var olduğuna delildir.

2.1.2.1.3. Dış Eti Arkası Ünsüzleri

Dilin ön kısmıyla dış eti arkasının birbirine teması sonucunda oluşan ünsüzlere “*dış eti arkası ünsüzleri*” denir (Coşkun, 2016, s. 54).

2.1.2.1.3.1. /c/ Ünsüzü

Metinlerde /c/ sesi için çok fazla bir bilgi verilmez. Kİ 32b'de “halis cim” ve “karışık cim” seslerinden bahsedilir; bunlar, “ج” harfiyle gösterilirken ikisini birbirinden ayırt etmek için “ج” harfinin üzerine “ش” işareti konulur. Bu “ش” işaretinin konulması ayırimda da bir kesinliği göstermez; çünkü “ش” işaretin ilgili harfin üzerine konulması, “ج” harfi ile gösterilen sesin hem /c/ hem de /ç/ ile okunabileceğini gösterir. TZ 2b'de de “cim” ve “*şin ile karışık cim*” ayırımı yapılır; fakat ikinci sesin ne olduğu metinlerden tam olarak anlaşılamamaktadır. KK 2b'de de TZ'deki durumun aynısı mevcuttur: KK 2b'de “halis cim” ve “*şin ile karışmış cim*” ayırımı vardır, yine burada da ikincisinden ne kastedildiği bilinmemektedir. Öte yandan TZ'de /c/ ve /ç/ seslerinin ayırımı için özel işaret kullanımı, Kİ'ye oranla daha iyi durumdadır; ama bütün kelimelerde bu işaretlerin kullanıldığını söylemek imkânsızdır. Bunun yanında /c-/ ve /-c-/ sesinin olduğu örnekler, alıntı kelimeler olup kelime sonunda /-c/ olduğu örnekler yoktur. Metinlerde /c/ sesinin yazımına dair örnekler:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	-	8a baca “بَجَا”	61a cömert “جُمَرْتْ”
TZ	-	17a baca “بَاَجَا”	19a cāzı “جَاَصِي”
KK	-	53b hoca “حَجَا”	30b cömerd “جُمَرْدْ”

Tablo 32: /c/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.3.2. /ç/ Ünsüzü

/c/ ünsüzü bölümünde bahsedildiği gibi Kİ'de /ç/ sesi için özel bir işaret bulunmazken KK ve TZ'de /ç/ sesi için hem “ج” hem de “چ” işareti kullanılmıştır:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	12b çaç “جَاچ”	12b çiçek “جَاچَك”	12a çiy “چي”
TZ	ج ile gösterim: 28b biç- “بِچ”	ج ile gösterim: 39a çekiçti “جَاچِکِی”	ج ile gösterim: 20b çatal “جَاٹَال”
	-	-	چ ile gösterim: 38b çıvıladı ve çıvıladı ve çıvıladı “چيولادی، چيولادی، چيولادی”
KK	-	ج ile gösterim: 69b koçkar “قُجقار”, 68b emçek “امچک”	ج ile gösterim: 72b çift “جَفْت”
	-	چ ile gösterim: 4b şıcan “صِچان”	-

Tablo 33: /ç/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.3.3. /ş/ Ünsüzü

TZ ve KK’de /ç/ ünsüzünün /ş/ ünsüzüne değiştiği birçok örnek bulunur. Bu durum, “ünsüz değişimleri” bölümünde açıklanacaktır. Metinlerde /ş/ ünsüzü için “ش” harfi kullanılmıştır:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	22a karış “قَرش”	17a şebşebi/ şepşepi “شَبَشَبِي ش ش”	17a şebşebi/ şepşepi “شَبَشَبِي ش ش”
TZ	6b tınış- “طِنِش”	16b şansı “شَانشوا”	18a şanak “شَاناق”
KK	77b süleş- “سُولش”	69b eşek “اشك”	69b şetük “شَتُك”

Tablo 34: /ş/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.4. Damak Ünsüzleri

Dil ucunun ön veya arka damağa teması sonucunda oluşan ünsüzlere “damak ünsüzleri” denir. Damak ünsüzleri, “ön damak ünsüzleri” ve “art damak ünsüzleri” diye iki sınıfa ayrılırlar (Karaağaç, 2015, s. 37-38).

2.1.2.1.4.1. Ön Damak Ünsüzleri

Dilin ucunun ön ya da sert damağa dokunmasıyla oluşan ünsüzlerdir (Karaağaç, 2015, s. 37).

2.1.2.1.4.1.1. /y/ Ünsüzü

Metinlerde /y/ ünsüzü “ي” harfiyle gösterilmiştir:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	32a yay “يَاي”	32a yaylak “يَيْلَق”	29b yā “يَا”
TZ	22b yay “يَاي”	23a koymadı “فُوَيْمَادِي”	22b yay “يَاي”
KK	45b yay “يَاي”	47a okıyadır “أَقْيَادِرْ”	45b yaz “يَا”

Tablo 35: /y/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.4.1.2. /k/ Ünsüzü

Metinlerde /k/ ve /g/ ünsüzleri için “ك” işareti kullanılmış olmasına rağmen bu sesleri birbirinden ayırmak için farklı terimler kullanılmıştır: Kİ 32b’de /k/ sesi için “*halis kef*” /g/ sesi için de “*bedevi kef*”; TZ 2b’de /k/ için sadece “*kef*” /g/ sesi içinse “*gunneli kef*”; KK 3a’da de /k/ sesi için “*halis kef*” /g/ sesi için de “*bedevi kef*” terimleri kullanılmıştır. Metinlerde /k/ ön damak ünsüzüne ait örnekler:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	25a kepek “كَبَكْ”	5a ekin “اَكِنْ”	25a kepçe “كَبْجَا”
TZ	36b kepek “كَبَاكْ”	31a erkepçi “اَبْرَكَجِي”	36b kepek “كَبَاكْ”
KK	71a kepek “كَبَكْ”	64a kiçkezkine “كِيْكَزْ كِنَا”	69b keşi “كَشِي”

Tablo 36: /k/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.4.1.3. /g/ Ünsüzü

Metinlerde ön damak /g/ ünsüzünün /k/ sesinden ayırt edilmesi için “*bedevi kef*” ya da “*gunneli kef*” gibi terimlerle karşılandığından yukarıda bahsedilmişti. Her üç

metinde de /g/ sesi için kullanılan temel işaret, “ك” harfidir; fakat TZ’de “eger” kelimesinin yazımında altı üç noktalı “ك” işareti kullanılmıştır:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	16b sög- “سُكْ”	16b sögüldü “سُكُنْ دُو”	25a göbek “كَبْكْ ش”
TZ	ك ile gösterim: 31b sög- “سُوكْ”	ك ile gösterim: 31b sögücü “سُوكُوجِي”	ك ile gösterim: 14b güz “كُوزْ”
	-	ك ile gösterim: 66a eger “اَكْز”	-
KK	81a sög- “سُكْ”	72a igne “اِكْنَا”	81a gül “كُلْ”

Tablo 37: /g/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.4.2. Art Damak Ünsüzleri

Dil ucunun art veya yumuşak damağa değmesiyle oluşan ünsüzlere “*art damak ünsüzleri*” denir (Karaağaç, 2015, s. 38).

2.1.2.1.4.2.1. /k/ Ünsüzü

Art damak /k/ ünsüzü için Kİ 32b ve TZ 2b’de tek bir ses verilmişken KK 3a’da hem “*halis kaf*” hem de “*kaf ile gayn arasındaki kaf*” diye adlandırılan ikinci bir ses verilmiştir; ancak buna dair herhangi bir bilgi verilmezken bunun için de özel bir işaret kullanılmamıştır. Bunun dışında metinlerde art damak /k/ ünsüzü için “ق” harfi kullanılmıştır:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	4b ak “اَقْ”	15a dokdok “دُقْ دُقْ”	4b koyun “قُويْنْ”
TZ	5a katık “قَاطِيقْ”	8b akın “اَقِينْ”	5a katık “قَاطِيقْ”
KK	68b koltuk “قُلْطُقْ”	83a korkut “قُرْقُطْ”	68b karın “قَرْنْ”

Tablo 38: /k/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.4.2.2. /ğ/ Ünsüzü

Metinlerde art damak /ğ/ ünsüzü için “غ” harfi kullanılmıştır:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	18a sağ “صَغ”	4b ağaç “أَغْج”	-
TZ	17b tımağ “طَامَاغ”	9b yalağış “يَالَاغَانْش”	-
KK	66a tağ “طَاغ”	40a ağaşıñ “أَغْشِئْ”	-

Tablo 39: /ğ/ ünsüzünün gösterimi

2.1.2.1.4.2.3. /ŋ/ Ünsüzü

Metinlerde /ŋ/ ünsüzü için birden fazla yazım şekli bulunmaktadır:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	-	ن ile gösterim: 17a süñük “سُنُّوكْ”	-
	ك ile gösterim: 18a oñ “أُكْ”	-	-
	Altı üç noktalı ن ile gösterim: 7a oñ “أُنْ”	Altı üç noktalı ن ²¹ ile gösterim: 7a añıt “أُنَيْتْ”	-
	-	نغ ile gösterim: 19a şağır “صَنْغِرْ”	-
TZ	-	Altı üç noktalı ن ile gösterim: 3b eñek “أَيَاكْ”	-
	نك ile gösterim: 12a toñ- “طُونُكْ”	نك ile gösterim: 3b kıñır “قَنْكِرْ”	-
	-	نغ ile gösterim: 11b yangı “يَانْغِي”	-
KK	نك ile gösterim: 14a kaştıñ “قَشْتِنَاكْ”	-	-
-	-	ن ile gösterim: 14a kirdiññiz “كِرْدِيَنْنِزْ”	-
-	-	نغ ile gösterim: 70a zonguz “صَنْغُزْ”	-

Tablo 40: /ŋ/ ünsüzünün gösterimi

²¹ Altı üç noktalı “ن” işareti için kullanılmıştır

2.1.2.1.5. Gırtlak Ünsüzleri

Gırtlak ünsüzleri, ortaya çıkışları esnasında akciğerlerden gelen hava yarı açık ile açık arasındaki ses tellerinin iç çeperlerine sürtünerek oluşan ünsüzlerdir (Coşkun, 2016, s. 56).

2.1.2.1.5.1. /ħ/~ħ/ Ünsüzü

Gırtlak ünsüzlerin kullanımıyla ilgili metinlerin hepsinde farklılık göze çarpmaktadır. Kİ 32b’de /ħ/ sesi temel sesler arasında sayılmış olup /ħ/ ünsüzünün olduğu kelimelerin Türkçe olmadığı ve dolayısıyla da bu sesin Türkçe olmadığı ifade edilmiştir: Kİ 32b “*bu dildeki sözlük harfleri 23 tanedir bunlar hemze, halis be, karışık be, te, halis cim, karışık cim, dal, ra, ha, zey, sin, şin, sad, ta, gayn, kaf, fe, halis kef, bedevi kef, lam, mim, halis nun, nunu hayşumiyye, vav ve ya harfi bazı kelimelerde bu harflerin dışında başka harfler bulunduğu bilin ki bu kelime Türkçe değildir başka bir dilden bu dile nakledilmiştir örneğin ahşam...*”. TZ 2b’de sesler sayılırken sadece “güzel he” sesi verilmiş onun dışında diğer sesler ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir: TZ 2b “*...Kıpçak dilinde üzerine ittifak edilen 23 harf vardır bunlardan 19 tanesi asıl harflerdir ki bu harfler elif, be, te, cim, ra, zey, sin, şad, ta, ayn, kaf, kef, lam, mim, nun, güzel he...*”. KK’de ise durum çok farklıdır; KK müellifi, Kİ ve TZ’de sayılan /ħ/ ve /h/ ünsüzlerinin olmadığını bunun aksine /ħ/ ünsüzünün olduğunu iddia eder: KK 2b-3a “*her dilin kendine göre harfleri vardır ve bu dilin söyleyişte 28 harfi vardır ve yazıda ise 21 harfi vardır yazıdaki harfler ise hemze halis be fe ile karışmış be ve te ve halis cim ve şin ile karışmış cim ve ha ve noktasız dal ve ra ve halis zey ve sad ile karışık zey ve sin ve sad ve dad ve ta ve ayn ve gayn arasındaki ayn ve kaf ve halis kef ve gayn ve halis kaf ile gayn arasındaki kaf ve bedevi kef halis lam ve kalın lam ve mim ve halis nun ve genizden gelen geniz nunu ve vav ve ya tenbih bu dilde peltek se ve halis ha ve zal za fe ve halis he sesleri yoktur halis he sesi ha ile karışık söylenir ve eğer bu altı harfi söyleyen birini görürsen bil ki ya fasih Türkçe konuşmuyordur ya da Türklerden değildir...*”. Metinlerde gırtlak ünsüzünün gösterilme şekli:

Eser	Sonda	Ortada	Başta
Kİ	خ ile gösterim: 28b mıh “مخ”	خ ile gösterim: 3b yahşı “يَحْشَى”	خ ile gösterim: 7b hatun “خاتون”
TZ	-	ح ile gösterim: 13a çulhacı “جُولْحَاجِي”	ح ile gösterim: 38b horyağ “حُورْ يَاطُ”
	خ ile gösterim: 20b ışıl “إِشِيخ”	خ ile gösterim: 26a sıhtı “سِيحْتِي”	خ ile gösterim: 18b hatun “خَاتُونُ”
KK	-	خ ile gösterim: 28b ahşa “أَخْشَا”	خ ile gösterim: 65b hazuk “خَاوُوقُ”
	-	-	ح ile gösterim: 53b hoca “حَجَا”

Tablo 41: /h~h~h/ ünsüzlerinin gösterimi

2.1.2.2. Ünsüz Değişimleri

Bu bölümde de tıpkı ünlülerdeki değişmelerde olduğu gibi müelliflerin ses değişimi olduğunu ifade ettikleri kısımlar verilmiş ve bunun doğruluğu tartışılmıştır. Bunun yanı sıra Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki bir kelimenin Eski Türkçeye nazaranki değişimleri de verilmiştir. Öte yandan burada da belirtmek gerekir ki bir kelimenin aynı eserde ya da diğer iki eserde farklı şekillerinin olması, ağız özelliği olarak kabul edilmiş olup bunlar da “ağız özelliğini yansıtan kelimeler” başlığı altında sınıflandırılarak verilmiştir. Ünsüzlerde görülen değişimler, “Türkçe kelimelerde görülen ünsüz değişimleri” ve “alıntı kelimelerde görülen ünsüz değişimleri” diye 2 başlık altında değerlendirilmiştir:

2.1.2.2.1. Türkçe Kelimelerde Görülen Ünsüz Değişimleri

2.1.2.2.1.1. Ünsüz Düşmesi

Kelime içinde veya sonunda bir ünsüz sesin düşmesi olayına “ünsüz düşmesi” adı verilir (Korkmaz, 2007, s. 231).

Müellifler, ünsüz düşmesi hakkında verdikleri bilgiler: Kİ 42a “ses düşmesi bölümü bu dilde ses düşmesi olayı azdır ve kurallı değildir düşen harfler ise dal ya ra hemze ve kaf dal harfinin silinmesi içdür keçdür kayıtdur örneklerinden içür keçür kaytur ya harfinin silinmesi eygir örneğinden egir ra harfinin silinmesi birle örneğinde bile hemze harfinin silinmesi tembih anlamındaki uş kelimesi şimdi kelimesinde aslı imdi’dir

imdi kelimesinde hemze silinmiş ve harekesi sakın şin harfine aktarılmış ve şinden önceki hemze de silinmiş kaf harfinin silinmesi şışkan kelimesinden şışan derler”, TZ 83a “silme bölümü bu da çok azdır kurallı olarak olmaz harflerden dal’i düşürmüşler ve şöyle demişler içir aslı içdir be harfini de silmişler şöyle demişler eger aslı ebker ra harfini de birle kelimesinde silmişler ve bile demişler hemze de uç imdi örneğinde düşmüş ve şimdi olmuş kaf harfi de şışkan kelimesinde düşmüş ve şışan olmuş ve yine kaf harfi düşmüş taşkari taşarı olmuş keş harfinin hazfi işkeri işeri olmuş ve kaf harfinin silinmesi başkari başar olmuş konuşan birinci kişide geniş zamandaki olumsuzluk eki –z sesi düşmüş almam olmuş aslı almaz mæn ikinci çoğul şahıstaki –z- sesi düşmüş şöyle derler alınız olmuş alıñ bu kısaltmaya benzer”, KK 4b-5a “...kelimenin bazı harfleri düşebilir bu dilde kelimenin harflerinin düşmesi çok azdır ancak nadir kelimeler de vardır kurallı değildir bunlardan ilki kaf’tır ki farenin ismi olan şışkan kelimesinden düşmüş ve şışan/şışan derler bir diğer silinen harf de sin’dir ki bu da geniş zamanın olumsuz birinci tekil şahıs çekiminde silinmiştir gitmem anlamında şöyle derler ketmen aslı ketmes men/ketmez men daha sonra bunu göreceğiz ve ye ile gayn harfleri inek için kullanılan isim olan şıyır veya şığır kelimelerinden silinmiş ve ya olmadan şır olmuştur ve bu harflerin silinmesi caizdir/kabul edilir ama çok azdır ve bunların düşmemesinin daha fasih olduğunu bil...”. Öncelikle müelliflerin verdiği “şışkan~şışan” örneği, Türkmenceye ait bir ses değişimi olduğu için bunu, değerlendirme dışı bırakıyoruz. Bu örnek özelinde aslında müelliflerin “k>0” ses olayının Türkmenceye ait bir ses olayı olduğunu bilmedikleri gerçeği ortaya çıkmaktadır; TZ’de de “k>0” ses değişimine ait birçok örnek vermiştir. Nitekim birden fazla heceli kelimelerin sonundaki /-g/ sesiyle ek başında veya sonundaki /g-, -g/ seslerinin düşmesinin Türkmenceye (Oğuz Türkçesine) ait bir ses değişmesi olduğu Türkoloji dünyasınca kabul görmektedir (Timurtaş, 2012, s.50-52). Bu nedenle müelliflerin vermiş olduğu bu açıklama, herhangi bir lehçe kaydı düşülmediği için okuyucuyu yanlış yönlendirmekte ve Memlûk-Kıpçak Türkçesi öğrenmeye çalışan birini yanlış kelime seçimine itmektedir. Her ne kadar “şışkan~şışan” örneği, insanlar arasındaki anlaşmayı etkilemeyecek derecede olsa da okuyucunun bunu yanlış örnekseme yoluyla /-g-, -g/ seslerini içeren bütün kelimelerde aynısını yapması, hem yanlış telaffuza yol açacak hem de o durumda insanlar arasındaki anlaşılabilirlik oranı etkileyecektir. Örneğin “işkeri” kelimesindeki /-k-/ sesinin silinmesi durumunda ortaya çıkan “işeri” şeklinin

Arap konuşuru tarafından konuşma esnasında Memlûk-Kıpçak Türkçesi konuşuruna söylenmesi, karışıklığa yol açabilir.

/d/ sesinin /-DÜr-/ ekinde düşmesine baktığımızda ise müellifler tarafından verilen izlenin /-Ur-/ ekinin /-DÜr-/ ekinden geliştiği şeklindedir. Oysa /-DÜr-/ eki, /-t/ ve /-Ur-/ eklerinin birleşiminden meydana gelmiş bir ektir (Eraslan, 2012, s. 109). Bu nedenle burada herhangi bir ses düşmesi durumundan söz edilemez. Öte yandan geniş zamanın birinci tekil şahıstaki olumsuz çekiminde yaşanan “-mAz/s>-mAm” ses değişimi müellifler tarafından doğru aktarılmıştır. Aynı şekilde “birle~bile” örneğindeki /-r-/ düşmesi de müellifler tarafından doğru tespit edilmiştir; çünkü kelimenin /-r-/’li ve /-r-/’siz örnekleri (birlä~bilän) Eski Türkçe döneminden beri bilinmektedir (Gabain, 2003, s. 96).

Bunun dışında müelliflerin vermiş oldukları örneklerden tespit edilen ses düşmeleri ise şöyledir:

a) -l- düşmesi: Kİ 25a “ketürdi getirdi ketüren bir şey ile gelen getiren kişi aslı ketürgen gayn silinmiş ve aslı ketürdi keltürdi ve tür eki ettirgenlik için keldi’den türemiş ve daha sonra ketüren’de hem lam hem de gayn silinmiş aslı keltürgen idi”. Bu örnekte de aslında Türkmenceye ait bir ses olayı verilmiş ve okuyucu Memlûk-Kıpçak Türkçesi hakkında yanlış bilgilendirilmiştir; zira /-g-, -g/ ses düşmesinin Türkmenceye ait olduğu yukarıda vurgulanmıştır. Öte yandan /-l-/ sesinin düşmesi de Türkmenceye (Batı Türkçesi) ait bir ses olayıdır (Timurtaş, 2012, s. 62). Nitekim kelime, KK 84b’de “keltir” şeklinde geçmektedir. TZ 12a’da ise hem “keltirdi” hem de “ketirdi” şekilleri yer almaktadır.

b) -g- düşmesi: Aslında bu ses olayı, Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki ağız farklılıklarını yansıtmaları bakımından önemlidir; zira bir eserde /-g-/ ile geçen bir örnek bir başka eserde /-y-/~/-v-/ seslerine dönüşmüş ya da tamamen düşmüş olabilir. Bu konuya aşağıda ağız özellikleri bölümünde değinilecektir; burada bu ses olayına giren örneklerden bazıları, verilmiştir: KK 72a “igne”~ TZ 4b “iye”~ Kİ 5a “ine”<yigne (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 974), KK 68a “ağız”~ TZ 27b “avuz”~ Kİ 4b “aız”<ağız (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 543), TZ 73b “torı~toğrı”<togru- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 888), Kİ 12b “çeri asker aynı şekilde çerig de denir”, TZ 25b “şerü”<çerig (Clauson, 1972, s. 428-429).

c) /-r-/ düşmesi: Kİ 10a “*bek sıkı bağlamak ve aslı berk ve aslı ile de söylenir daha fazla kullanılır*”.

d) y- düşmesi: Memlûk-Kıpçak Türkçesi kelime başındaki /y-/ sesinin düştüğü “yip” örneği, metinlerde hem “yip” şeklinde hem de “ip” şeklinde geçmektedir: Kİ 2a “ip~yip”, KK 72a “yip~ip”, TZ 14b “yip”. Bunun yanında “yincü” kelimesindeki /y-/ sesi düşmüştür: Kİ 33a “incü”- TZ 31b “inci”<yinçü (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 976), TZ 17a “inşke”<yinçge (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 976), TZ 31a “üksük”<yüksük (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 993).

e) –y düşmesi: Bu ses olayı, gelecek zaman “-ğAy” ekinin sonundaki /y/ sesinin düşmesinde görülür. Ek, iki şekilli olup hem “-ğAy” hem de “-ğA” şeklinde kullanılır: Kİ 37b “uruşğa”~ Kİ 63b “urğay”, Kİ 17b “kelkemen”~ Kİ 48b “kelkey”.

2.1.2.2.1.2. Ünsüz Türemesi

Kelimenin aslında olmayıp da zaman içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı bir ünsüzün kelime bünyesine dâhil olmasına “ünsüz türemesi” denir. Ünsüz türemesi, “ön seste”, “iç seste” ve “son seste” olmak üzere üç farklı yerde görülmektedir (Hengirmen, 1999, s. 392).

KK ve TZ’de ünsüz türemesine dair bilgi bulunmamaktadır, bir tek Kİ’de ünsüz türemesine dair bilgi verilmiştir; ancak Kİ’de verilen bilgiler de ünsüz türemesinden ziyade eklerin köklerle birleşmesine aittir: Kİ,

“ [38a]

ziyade/ses türemesi bölümü ziyadeye neden olacak iki şey var birincisi türeme ikincisi çekim (tasrif) türemede asıl asıldan türeyene çekimde ise asıldan gelen asla delalet eder bu da türemenin ve çekimin yerini belirttiğimizde daha açık hale gelecek ve ziyade harfleri ise ra nun sin te cim dal zey kaf kef gayn ya mim şin lam ve vav’dır ve ra harfi ise zaman halinde (geniş zaman) eklenir kelür alur ve isimden fiil türetmede gelir kayğu’dan kaygurdı ve belgü belgürdi ve ak ağardı ve kızıl kızardı yeşil yaşardı kök kökerdi

[38b]

ve boz bozardı ve bu da renklerde hep aynıdır çoğul ekinde lam ile birlikte +lAr şeklinde kullanılır örneğin at atlar it itler ve fiilin çoğul olduğunu göstermek için gelir

örneğin keldiler ve tafdil yani karşılaştırma için kef'in üzerine gelir +rek ve kaf'ın üzerine de gelir +rak örneğin yik ve yikrek ve yaman yamanrak ve öncesinde dal harfiyle birleşir ve ettirgenliği ifade eden –dur- oluşur örneğin mindi 'den mindürdi ve bazen de dal silinir sadece ra kalır örneğin içmek fiilinden içür ve aslı içdür ve nun sesinin geldiği yerler ittihaz anlamı için sakin nun olarak gelir yaşadı fiilinden yaşandı ve örtti fiilinden örtüldü meçhul/edilgen fiilde bu konu hakkında detaylı bilgi verilecektir şöyle denir yidi yindi ve şınadı şınandı faili belli olmayan ism-i mef'ulde örneğin şınanmış ve nun harfi er kelimesine gelerek çoğul yapılır şöyle denir uşlu erenler kördüm ve aynı şekilde anlar eren uşlulardır ve aynı şekilde sakin nun ism-i failde mübalağa yapmak için yani bir şeyin alışkanlık haline getirildiğini ifade etmek için kef ve gayn harfleri ile birleşir ve öncesi fethalı olur örneğin keleken ve barağan ve kural dışı olarak küleç ve bunun kurallısı ise küleken bunlar duyuldu ve aynı şekilde öncesi sakin kef ve gayn olup geçmiş zamanda ism-i fail ve ism-i mef'ulu anlatmak için de kullanılır örneğin kelmiş kişi anlamında kelken ve varmış kişi anlamında barğan tepelenmiş kişi anlamında depelenken ve vurulmuş kişi anlamında urulğan

[39a]

ve verilmiş anlamında birilgen ve küçültmeyi ifade etmek için öncesi kesreli kef ile nünün sonu fethalı olarak gelir kul kelimesinden kulkine ve at kelimesinden atkine ve zarf-fiili belirtmek için fethalı be harfinden sonra eklenir ve aslı tokuz ve sekiz olan sayı isimlerinde sakin olarak gelir ve tokşan seksen gibi sayı isimleri yapar ve girdiği sayıların on katını ifade eder ve tokuz sayısına gelerek tokşan olmuş ve sekiz sayısına gelerek seksen olmuş ve bu da sayının on katını ifade ediyor ve şamaş kelimesinde isim ile fiili birbirinden ayırt etmek için eklenir ve şamşandı olur sin harfinin geldiği yerler Türkmencede bütün iki harfli ve son harfi sakin olan isimlerde küçültme eki için +cuk ve +cük'ün üzerine sakin hâlde gelir örneğin kulçukas ve içükkes ve eğer sonu harekeli olan bir kelimedede üçüncü tekil şahıs iyelik ekinden önce gelir örneğin kocası atası ulusu ve karısı geniş zamanın olumsuz üçüncü tekil ve çoğul şahıslarında kelmes kelmesler ve yine aynı çekimin ikinci şahıslarında örneğin kelmes sen kelmes siz ve birinci çoğul şahıslarında görülür örneğin kelmes biz ve şeddeli ve fethalı olarak öncesinde kesreli mim harfiyle ve keşke birlikte kullanılır keşke sançar külermisseydi ve keşke sançar evdemisseydi ve birincisinin müradifi olarak sançar degülmisseydi sonkur turmuş idi be

harfinin geldiği yerler sakın olarak zarf-fiili belirtmek için kurallı olarak gelir örneğin şorup kelip ve kirip fiilin sonundaki elif harfini ye harfine dönüştürülür ve sözleyüp ağlayup denir ve yine elif harfi sakın be ile birleşince tamamı ile silinebilir

[39b]

sözlep ağlap denir be'nin sonrasına nun harfinin eklenmesi nun harfinin anlatıldığı bölümde anlatılmıştır ve renklerde pekiştirme kelimenin ilk hecesini ikiye katlayarak yapmak için sakın olarak eklenir örneğin sarı şapşarı ve kızıl kıpkızıl ve kök köpkök bunlar da renklerdeki mübalağayı ifade eder bazılarında be mim harfine dönüştürülür bu da bedel harflerinde anlatılacak te sesinin geldiği yerler fiilin sonu harekeli olduğunda ettirgen yapmak için kurallı olarak sakın şekilde gelir örneğin depelemek fiilinden depelet ve yürimek fiilinden yürüt- cim sesinin geldiği yerler meslek ismi yapmak için tek başına eklenir ve aşçı yacı denir sıfatın meslek hâline geldiğini gösterir örneğin birici kelici bilge'nin kefi-i bedeviyeye ile olması kural dışı olup bunun kurallısı bilici ve bu da ism-i fail babında açıklanmıştı ve yine kural dışı olarak ism-i failde mübalağayı belirtmek için küleç örneğinde gelmiştir ve küçültme yapmak için +cak ve +cek'te kaf ve kef ile birleşir bu da daha önce bahsedildi fethalı olarak geldiğinde mekân ismine delalet eder örneğin keleş turğacak ve gelecek zamanın sıfat-fiilini ifade etmek için fethalı dal ile birlikte kesreli olarak gelir örneğin öldeçi ve küçültme ile sevgiyi ifade etmek için cim'den sonra elif harfi gelir örneğin akça karaca ve şaruca dal sesinin geldiği yerler fiilin geçmişine delalet etmek için kesreli veya ötreli olarak gelir örneğin keldi ve turdu başkasıyla da eklenir

[40a]

kesreli cim'den önce gelerek gelecek zamandaki ism-i faili belirtir ve sakın ra ile gelerek ettirgenlik anlamına delalet eder burada da -tUr- ile değiştirilebilir geçmişe delalet ediyorsa ta ve te şeklinde gelebilir ama bu kurallı değildir dal'ın kurallı olduğunu iddia etmemizin sebebi çoğu dal ile gelmiştir ta ve te ile çok az gelmiştir çoğunluk aslın delaletidir az olan da asıl olmadığını gösterir zey sesinin geldiği yerler gayn kefi ve ra ile birlikte kural dışı olarak ettirgenliği ifade etmek için sakın olarak eklenir örneğin turğuz körküz tamzur ve emzür kaf sesinin geldiği yerler daha önce cak ve cak ile eklenişi açıklandı ve kesreli lam ile eklenerek bir şeyin hazır olduğunu ifade etmek için kullanılır örneğin yamalık ve isimden mastar anlamış vermek için de kullanılır örneğin balıklık ve

mastarın anlamını tekit etmek için de kullanılır örneğin barmaklık ve mastara delalet etmek için fethalı mim'den sonra da gelir örneğin bamağ ve bazı durumlarda tek başına ism-i faile ve ism-i mef'ule delalet etmek için de kullanılır örneğin açuk ve alet ismine delalet etmek için de kalın ünlülü bütün fiillerde ötreli olarak gelir örneğin bıçku kef sesinin geldiği yerler alet ismine delalet etmek için bütün ince ünlülü fiillerde tek başına ötreli olarak gelir örneğin kesegü ve bilegü ve elek örneğinde olduğu gibi sakın olarak kullanılması kural dışıdır ve mastara delalet etmek için fethalı mim'den sonra eklenir örneğin kelmek ve mastarı tekit etmek için lam'dan sonra gelir örneğin kelmeklik ve isimden mastar yapmak için de kullanılır örneğin beylik veya bir şeyin hazır olduğunu ifade etmek için kullanılır örneğin bitilik ve küçültme yapmak için ötreli cim'den sonra +cük ekinde gelir ve fethalı cim'den sonra +cek ekinde de mekân ismi yapmak için gelir

[40b]

ism-i failde mübalağa yapmak için fethalı olarak eklenir ve –kine ile yikrek örneklerinde de görüldüğü gibi eklenir daha önce bahsedildi ve sayılarda topluluğa delalet etmek için öncesi fethalı ve kendisi ötreli olarak gelir ikkegü üçegü dördegü beşegü yedegü sekizde bu duyulmamıştır ve kurallı olarak şöyle olurdu seksegü ve tek başına yalnız anlamında bir sayısına eklenerek biregü şekli oluşur geçmiş zaman fiilinden sonra da gelir ve kendisinden sonra cA gelir ve fiille birlikte gelen gizli zamirler bundan sonra gelir ve teyme birlikte kullanılır ve teyme de fiilden önce gelir ve –dikça/dikçe anlamını verir örneğin teyme keldükinçe ağırtağamen ve sançar teyme keldükinçe ağırtağamen emir ikinci tekil şahısta anlamı güçlendirmek için gelir örneğin kelkil külkil ve süpür-filinden türeyen süpürge kelimesine de eklenir gayn sesinin geldiği yerler ettirgenlik yapmak için kural dışı olarak zey harfi ile eklenir örneğin turguz ve meslek ifade etmeyen nispet ekine delalet etmek için ötreli lam ile birlikte gelir örneğin rumluğ ve ism-i failde mübalağaya delalet etmek için sakın nun'dan önce fethalı olarak gelir örneğin barağan ve mevsul ism-i fail ve ism-i mef'ule delalet etmek için de kullanılır örneğin yatağan ve yaraldığan ve sayılarda topluluğu ifade etmek için de ötreli olarak gelir şöyle derle altağı veya tokuşağı emir fiilini tekit etmek için sakın lam ile gelir

[41a]

ikinci tekil şahısta örneğin turgıl ve baragıl mim sesinin geldiği yerler geçmiş zamanda ism-i faile delalet etmek için sakın şin ile birlikte gelir yeti ve altı sayı

isimlerinden yetmiş ve altmış girdiği sayıların on katını ifade eder bu da mastar bölümünde bahsedilmişti tek başına mastarı ifade etmek için yeterli olur şin de eklenmesi daha önce bahsedildi şin sesinin geldiği yerler daha önce eklendiği şekil belirtilmişti tek başına sakın olarak eklendiğinde fiilde ortaklığa delalet eder örneğin uruşdı şaңçştı ve fiilin tarzına delalet eder örneğin miniş oluşturuş ve mastardaki mübalağayı ifade etmek için kullanılır örneğin uruş oluşturuş lam sesinin eklendiği yerler kaf ile birleşmesi bahsedilmişti +lık ve kefi ile birleşmesi de aynı şekilde bahsedildi +lik isimden fiil yapmak istiyorsan fethalı olarak kurallı bir şekilde eklenir örneğin ötrükleği otladı ve sözledi ve fiilin nesne alabilmesi için sakın bir şekilde eklenir örneğin uruldu ve berildi ve ism-i mef'ulde gelir urulmuş berilmiş ve öldeçi ve berildeçi ve bunun geçmiş şeklinde gelir bérilgen urulğan ve topluluk sayılarına eklenir topluluk ekinden sonra ve iyelik ekinden önce fethalı olarak eklenir kendinden önceki harf sakın olur örneğin ikisi anlamında ikevlesi üçüsü anlamında üçevlesi ve ikinci şahıslara izafet edildiğinde ikevlenüz ve üçevlenüz konuşan zamirine izafet ettiğinde ikevlemüz ve üçevlemüz

[41b]

sekiz sayısına kadar aynı şeyi yaparsın sekiz ve on ile gelebilir mi ve on ile topluluk anlamı verecek şekilde gelebilir mi ve yine yüz ve bin sayılarında da bu şekilde kullanılabilir mi vav sesinin geldiği yerler sayılarda topluluğa delalet etmek için öncesi fethalı kendisi ötreli gelir ekevü üçevü dördevü beşevü altavu yedevü ve tokušavu denir sekiz sayısında duyulmamıştır ve kurallı olarak şöyle olurdu seksevü ve aynı zamanda tek başına bir anlamında bir sayısına eklenerek birevü denir on ve üzerindeki sayılarda topluluk sayısı yapıldığı duyulmamıştır ne kefi ne de gayn eklenmemiştir ve çatladı fiilinden çatlama sesi için çetlevük örneğinde de gelir”. Ebū Ḥayyan’ın vermiş olduğu bilgiler, eklerin içerisinde yer alan seslerin tasviri olmakla birlikte eklerin köklere birleşmesini anlatmaktadır.

Bunun dışında metinlerde tespit edilen ünsüz türemelerinden bazıları; KK 40b “yapar-”<alıp bar-, TZ 53b’de /-y-/ türemesine ait örnekler verilmiş olup ses türemesinin olduğu açıklamıştır: “...sonu illetli harflerde geniş zamanda şöyle denir yumruklaydır mán ve bovuylaydır biz söyleydir sán ve sözleydir siz ve mañlaydır ve başlaydırlar sonu illetli olanlarda ya harfi zayıt olur...”. TZ’de verilen bu bilgide geniş zaman çekiminde ünlüyle biten kelimelerden sonra /-y-/ sesinin türediğidir; oysa bu /-y-/ sesi bir türeme

değil geniş zaman ekinin ünlü ile biten kelimelerde kullanılan şeklidir. Nitekim bu durum modern Kıpçak Türkçelerinde hala varlığını devam ettirmektedir. Örneğin Kırgız Türkçesinde basit şimdiki zaman çekimi, “-A”, “-O” ve “-y” ekleriyle yapılmaktadır (Tan, 2018, s. 71). TZ 25a “yüzüm”<üzüm (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 937), TZ 27b “köletke”<kölige~kölik (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 736), TZ 33b “yırmağ”<ırmak (Tietze, 2009, s. 352), Kİ 3a “örküç”, TZ 19b “örkeş” ve “örküç”<örkü (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 789).

2.1.2.2.1.3. Ünsüz İkizleşmesi

Bir kelimedede iki ünlü arasında yer alan bazı ünsüzlerin ikizleşmesi olayına denir (Karaağaç, 2015, s. 80). Metinlerde “*ünsüz ikizleşmesi*” Arapçadaki “*idgam*” terimiyle karşılanmış ve bu başlık altında verilmiştir; ama bu başlık altında verilen bilgilerden sadece Kİ ve KK’dekiler, ünsüz ikizleşmesi olayını açıklarken TZ’de verilen bilgiler “*ünsüz benzeşmesi*”ne girmektedir. Metinlerde ünsüz ikizleşmesi ile ilgili verilen bilgilere baktığımızda: Kİ 42a “*idgam bölümü ya bir kelimedede ya da iki kelime içinde görülür bir kelimedekilerin sayısı çok azdır örneği elli anlamındaki sayı isminde elli ve demir ya da taş gibi cisimlerin düzlüğünü ifade eden yaşşı kelimesi ve başkaları*”. Ebū Hayyān’ın ünsüz ikizleşmesinin sınırlı olduğu hakkında vermiş olduğu bilgi doğrudur; zira ünsüz ikizleşmesi, Türk dilinde çok az görülen bir ses olayıdır (Karaağaç, 2015, s. 80). Öte yandan ünsüz ikizleşmesine dair vermiş olduğu her iki örnek de doğrudur: elli<elig~ellig (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, 637), yassı<yası (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 956). Bu da bizlere konunun Kİ müellifi tarafından tam olarak kavranıp doğru bir şekilde aktarıldığını kanıtlamaktadır. Bunun yanında KK’de verilen bilgi kısmen doğru olmakla birlikte kısmen de yanlıştır: KK 4a “*...hemze ise beyazın pekiştirilmesinde be ile değişmiş ve şöyle derler appağ çünkü aslı apak hemze be’ye dönüştürülmüş sonra da asıl be’ye idgam edilmiş ve appağ olmuş...*”. Buradaki hatayla başlayacak olursak metinde “elif (a-sesi)” harfinin “be” harfine dönüştürüldüğünden bahsedilir, bu durumda kelime kökündeki /a-/ sesinin düşmesi gerekirdi; fakat /a-/ sesi hâlâ varlığını sürdürmektedir. Metinde doğru olarak verilen bilgi ise “ب” harfiyle gösterilmiş olan /-p-/ sesinin ikizleşmiş olmasıdır. Bu bilginin aynısına Kİ 41b’de de rastlamaktayız: “*...hemze harfi be olarak değiştirilir örneği appağ ve aslı apak’tır hemze be olarak değiştirilmiş ve be*

ikizleşmiş...”. Buradaki temel yanlışlık, Arap harfli yazımda “elif” yerine “hareke”yi kullanarak yazmaktan kaynaklanıyor. Öte yandan müelliflerin kendileri “be” sesini “fetha” ile harekelendirerek yazarlar, bu da aslında “elif” sesinin “be” sesine dönüşmediğini sadece yazımdan kaynaklanan bir yanlış anlaşılmanın varlığını ortaya koymaktadır.

TZ’de “idgam” başlığı altında bambaşka bir konu verilmektedir: TZ 52b-53a *“...dipnot mahrecin yakınlığından dolayı bu dal te ile değiştirilebilir örneğin taptı ve kaçtı ve sökti ve sıktı ve te’den sonra gelirse sözün ağırlığından idgam edilir örneğin ketti okuttı ve içitti kelime kalın ünlülü olduğunda zad olarak da değiştirilebilir alzi ve uyalzi ve uyanzi ve yine ta içinde de idgam edilir örneğin yaftı ve yuttı ve attı Allah doğrusunu bilir...”*. Görüldüğü gibi TZ müellifinin vermiş olduğu bilgi, ünsüz ikizleşmesiyle değil ünsüz benzeşmesiyle alakalıdır.

2.1.2.2.1.4. Yer Değiştirme

Bir kelime içindeki iki sesin yer değiştirmesi olayıdır. Bu ses olayı, hem Türkçe kelimelerde hem de alıntı kelimelerde meydana gelir. Genellikle komşu iki sesi etkiler (Deny, 2013, s. 66). Metinlerde ünsüz seslerin yer değiştirmesi ile ilgili bilgi verilmemiştir; ancak konuyla alakalı örnekler mevcuttur. Tespit edilen örneklerden bazıları: TZ 8b “bürledi” “ ve “bülerdi”, TZ 11a “ëkşi” ve “ëçki”, TZ 15a “tökledi” ve “kötledi”.

2.1.2.2.1.5. Değişme

Ünsüz seslerdeki değişmeler konusunda tüm eserlerde ayrı bir başlık hâlinde verilmiş bilgiler bulmak olanaksızdır. Sadece Kİ ve KK’de ünsüz değişmeleri hakkında kısa bilgilerin verildiği ve “seslerin bedeli” başlığı altında yapılmış açıklamalarla karşılaşmaktayız. Bunun yanında dağınık hâlde kimi örneklerde ses değişmeleri hakkında açıklamalar da bulunmaktadır.

Kİ’de verilen bilgilere baktığımızda Kİ 41b-42a *“harflerin bedeli bölümü bu dilde bedel yani ses değişikliği azdır bunun için harfleri de azdır bedel harfleri hemze kaf sin dal sad te be ve za hemze harfi be olarak değiştirilir örneği appak ve aslı apak’tır hemze*

be olarak değiştirilmiş ve be ikizleşmiş ve kaf harfi ğayn olarak değiştirilir ağardı denir ve aslı akardı'dır beyaz anlamındaki kelime ak'tır ve bozğuş denir aslı beyaz kuş anlamında bozkuş'tur sin harfi sad harfine değiştirilir atşız denir dal harfi te'ye değişir işittürdi denir ve aslı işitdürdi'dür te harfi dal harfine değişir demür denir ve aslı temür ve düttün aslı tüttün ve diz aslı tiz'dir deke aslı teke delü aslı telü dilkü aslı tilkü ve diltak aslı tiltak ve ta harfine dönüşür tuṭṭı denir aslı tuttı be harfi mim harfine dönüşür kömkök denir aslı köpkök ve yamyaşıl aslı yapıyaşıl za sad harfine dönüşür tokşan denir aslı tokuz on'dur", Kİ 8b "budaḡ (ح) dal bazıları d harfini t harfine çeviriyorlar", Kİ 8b "bud but bazıları ta harfine çevirerek buṭ der", Kİ 9a "buzavu küçük dana ve aynı şekilde buzağı vav ve ğayn ile de söylenir ve geyik yavrusu için de kullanılır ve kitab-ı beylik'te de küçük dana anlamında kullanılır", Kİ 11a "be ile beyi mime çeviren nun ben anlamındaki zamire çoğunlukla men derler Türkmencesi ben tersini yaparlar biz anlamındaki zamire miz derler ve bindi anlamındaki bindi fiiline de mindi derler", Kİ 12a "tilsiz dilsiz tiledi talep etti ve diledi denir te ile mim temir demir ve dal ile söylenir", Kİ 12b "çiçe çocuğun annesine hitap etme şekli birinci cim ç'ye kayıyor", Kİ 14a "çiyin ipekli nakış bu c ile başlayan her kelime karışık olabilir sadece çiçe ve cömert kelimeleri hariç", Kİ 14b "düttün tüttün te harfinde daha önce geçti ve dal ile daha çok söylenir", Kİ 14b "dur haber bildirir kuvvetlendirmek için ve bazı yerlerde dal harfi ta ile değiştirilebilir ve aynı şekilde durur ya da ṭurur denir". Kİ'de buna benzer daha birçok maddede benzer tarzda açıklamalar yapılmıştır; fakat verilen ses değişmelerini incelediğimizde /t>d/ değişikliğinin aslında Türkmenceye ait olduğunu görürüz. Bunun Memlûk-Kıpçak Türkçesini öğrenmek isteyen bir okuyucuya doğru bir veri olmadığı ortaya çıkmış olur; bunun yanında "appaḡ" örneği, yukarıda açıklanmıştı. Aynı şekilde bu açıklamanın da hatalı tarafları daha önce belirtildi. Bunun dışında kalan /b~m/, /k>g/ gibi değişmeler ya da ikili kullanımlar, doğru tespit edilmiştir. Müellif, tarafından verilen ikili kullanımlar, dönem içerisindeki ağız özelliklerini yansıtmaları açısından önemlidir. Aynı yöntem diğer iki eserde de kullanılmıştır.

KK'de ünsüz değişmeleri hakkında verilen bilgiler, Kİ'ye nazaran daha sınırlıdır; ancak eserde verilen açıklamalar Kİ'den alınmış izlenimini uyandırmaktadır. KK:

“[3b]

... fasıl (bölüm) bazı harfler az da olsa bazı yerlerde değişebilir az olmasına rağmen kurallı olanları ile duyma yoluyla yapılanları da vardır ve kurallı olanları zey ve sin'in sad olarak değişmesi bunlar kalın bir harften sonra gelirse sad'a dönüşürler örneğin doksan sayı ismi olan tokşan bunun kuralı ise tokuzan (tokuz on) dokuz anlamındaki tokuz'dan gelir ve zey sad'a dönüşmüş ve diğer örnekler ise alşın ve yaışın ve kılşın aslı ise alsın yaışın kılşın buradaki değişmenin sebebi ise bunlar emir üçüncü tekil şahsın alametidir ve hafifletme amacıyladır çünkü zey

[4a]

sin harfleri ıslıklı ve sızıcı seslerdir kalın harflerle uyuşmazlar kalın sestem ıslıklı sese geçmek gizlenebilecek bir ağırlık değildir ve duyma yoluyla olan ses değişimleri ise hemze be dal ve kaf'ın değişimidir hemze ise beyazın pekiştirilmesinde be ile değişmiş ve şöyle derler appak çünkü aslı apak hemze be'ye dönüştürülmüş sonra da asıl be'ye idgam edilmiş ve appak olmuş ve be harfi de mim harfine dönüştürülmüş örneğin mavinin pekiştirilmesinde kömkök derler kurallı şekli ise köpkök'tür ve aynı şekilde yeşilin pekiştirilmesindeki yamyasıl kurallı şekli ise yapyasıl'dır ve kurallı olarak kızıl'ın pekiştirmesinde kıpkızıl derler ve siyah'ın tekidinde de kapkara derler çünkü renklerdeki kural rengin ismindeki birinci harfi

[4b]

getirilerek tekit edilir ve harekesi nasılsa o şekilde harekelendirirler sonrasına da sakın be getirip rengin ismini söylerler kızıl'ın pekiştirmesinde bahsedildiği gibi ki kıızıl'ın pekiştirilmiş halini yapmak istediklerinde kıpkızıl derler buna dikkat et ve kaf'ı da gayn ile değiştirmişler ağardı anlamında şöyle derler ağardı kurallı şekli akardı'dır tıpkı kızardı ve karardı örneklerinde olduğu gibi...". Eserdeki açıklamaların Kİ ile benzerliğinden dolayı yukarıda yapılan değerlendirmeler, KK için de geçerlidir.

TZ'de Kİ ve KK'de olduğu gibi herhangi bir başlık altında bu tür ünsüz değişimleri hakkında bilgi verilmemiştir, eserde sadece 88a'da Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki ekleri sıralanmış olduğu dizinde "olumsuzluk eki fethalı mim ve zey (-mAz) sin'e de dönüşebilir veya ya ve be (mayıp meyip) ya da ya ve ra'ya dönüşür veya mim ve şin'e dönüştürülür" bilgisi verilmiştir.

Metinlerde verilen açıklamalar dışında tespit edilen ünsüz değişimleri aşağıdaki gibidir:

2.1.2.2.1.5.1. /b~/p/>/v~/f/ değişmesi

Kİ 22b “karavaş”, TZ 3b “karavaş”<kara baş (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 684), KK 69b “tavşan”<tabışgan (Orkun, 2011, s. 855), TZ 20a “sevindi”<sebin- (Orkun, 2011, s. 849), KK 69a “öfke”<öpke (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 788), KK 71a “arfa”<arpa (Eren, 1999, s. 19), KK 70a “şıfşak”, Kİ 12a “çapçık”, TZ 25a “şıpşık”<çipçırğa (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 624).

2.1.2.2.1.5.2. /b/>/m/ değişmesi

Kİ 11a “miz”, TZ 87a/1-13 “miz”<biz (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 591), Kİ 29a “monçuk”, TZ 14b “monşuk” ve “monçuk”<bonçuk/bonçok (Clauson, 1972, s. 349), Kİ 28b “mınar”<bınar (Clauson, 1972, s. 351), Kİ 28b “muş”<buşuz (Clauson, 1972, s. 351).

2.1.2.2.1.5.3. /b/>/y/ değişmesi

TZ 13b “şayanladı”<sabanla- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 797), TZ 20a “söyündi”<sebin- (Orkun, 2011, s. 849).

2.1.2.2.1.5.4. /ç/>/ş/ değişmesi

TZ 15b “şövründi” ve “çävründi”<çewür- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 620), KK 75b “on üş”<üç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 929), KK 76b “şık-”<çık- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 622), KK 66b “ağaş”, TZ 11b “ağaş”, Kİ 4b “ağaç”<yığaç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 969), Kİ 29a “monçuk”, TZ 14b “monşuk” ve “monçuk”<bonçuk/bonçok (Clauson, 1972, s. 349), TZ 13a “buşkağı”, Kİ 8a “bucak”<buçgak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 599), Kİ 3a “örküç”, TZ 19b “örkeş” ve “örküç”<örkü (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 789), TZ 17a “inşke”<yinçge (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 976), KK 80a “köş”, TZ 17b “köşti”, Kİ 25b “köç”<köç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 733).

2.1.2.2.1.5.5. /d/>/y/

Kİ 7b “ayak”, KK 69a “ayağ”, TZ 16b “ayak”<ađak (Clauson, 1972, s. 45), Kİ 7b “aygır”, KK 69a “aygır”, TZ 13a “aygır”<ağgır (Clauson, 1972, s. 47), Kİ 7b “eygü”, TZ 14a “eygi”, “ëygi” ve “eyi”<edgü (Clauson, 1972, s. 51).

2.1.2.2.1.5.6. /ğ/>/v/~ /y/~ /0/

Kİ 4b “ovul”, KK 59a “oğlı”, TZ 38a “ovul” ve “oğul”<ogul (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 771), Kİ 8a “bovdu”, TZ 15a “bovdi” ve “boğdı”, KK 12b “boğmış”<bog- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 592), Kİ 15a “dovdu” ve “doğdu”, TZ 6a “doğdı”<tog- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 886), Kİ 4b “aız”, TZ 27b “avuz”, KK 68a “ağız”<ağız (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 543), Kİ 10a “buyday”, TZ 29a “bużay”, “buğday” ve “buvday”, KK 71a “buğday”<bugday (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 599), TZ 5a “sıyındı” ve “sığındı”<sıg- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 817), KK 5a “şıyır” ve “şığır”, Kİ 18a “şığır”<sıgır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 818), TZ 17b “bayladı” ve “bağladı”, Kİ 10a “bağladı”, KK 79b “bağla”<bagla- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 570).

2.1.2.2.1.5.7. /g/>/v/~ /y/~ /0/

Kİ 3b “övrendi”, TZ 9a “övrendi” ve “öğrendi”, KK 82b “öğren”<öğren- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 785), KK 69a “bövrek”, Kİ 10b “bükrek”, TZ 30b “börek” ve “bökrek”<bögrek (Clauson, 1972, s. 328), Kİ 5a “eyin”<egin (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 634), Kİ 5a “ine”, TZ 4b “iyne”, KK 72a “igne”<igne (Clauson, 1972, s. 110), TZ 65a “tiyme”, Kİ 12a “teyme”, KK 28b “tèyme”<tegme (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 866).

2.1.2.2.1.5.8. /k/>/ğ/ değişmesi

Kİ 5a “oğudu” ve “okıdı”, KK 10b “okıdı”, TZ 30a “okıdı”<okı- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 772), Kİ 5b “olturçaç” ve “olturğaç”, TZ 31a “olturğaş”, Kİ 13a “çığardı” ve “çıktı”, KK 10b “şıktı”, TZ 15a “çıktı”<çık- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 622), Kİ 23b “kulağ” ve “kulağ”, KK 68a “kulağ”, TZ 23a “kulağ” ve TZ 4b

“kulağ”<kulak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 745), KK 68a “zuzağ”, TZ 20b “zuzağ”, Kİ 20a “tuğak”.

2.1.2.2.1.5.9. /k/~/h/ değişmesi

Kİ 58b “okşar” ve “ohşar”, TZ 26a “sıhtı”<sık- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 818), KK 65b “hazuk” ve “kazuk”<kazuk (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 697), TZ 20b “ışık”.

2.1.2.2.1.5.10. /k/~/t/ değişmesi

TZ 18b “taydı”<kay- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 695).

2.1.2.2.1.5.11. /ŋ/~/g/~/v/~/Ø değişmesi

Kİ 48a “şağa”, KK 27b “sağa”, TZ 45a “şaa”<şağa, TZ 62b “yalınız” ve “yalgız”, Kİ 31b “yalağuz”<yalığ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 946), TZ 77b “muvar”<muğar (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 765), KK 38a “ağladı”, Kİ 7a “ağlu”, TZ 27b “ağıl” ve “ağlamak”< ağla- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 553), KK 45b “soğra”, TZ 8a “şoğra”< şoğ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 828), KK 52a “tağrı”, Kİ 12a “tağrı”, TZ 9a “tağrı”< teğri (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 868), Kİ 17a “sünük” ve “süvük”, KK 69a “süvek”, TZ 24b “süvek”< sünük (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 840).

2.1.2.2.1.5.12. /s/~/ş/ değişmesi

Kİ 9b “başmak” ve “başmak”, KK 71b “başmak”, TZ 18a “başmak”<başmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 578), TZ 25a “şovulşan” ve “şoğulçan”, Kİ 17b “şovluncan”.

2.1.2.2.1.5.13. /ş/~/ç/ değişmesi

TZ 32b “küräççi”, Kİ 25b “küreş”<küreş- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 757), TZ 34a “sançış”, Kİ 37b “sançış”, KK 80b “sanç”<sançış- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 813), TZ 39a “çekikti”<çekiş- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 618), TZ 8b

“beçik”, Kİ 9b “bişik”, KK 72a “beşik”<bêşik (Clauson, 1972, s. 380), TZ 46b “eçekkine”, Kİ 4a “eşek”, KK 37a “eşek”<eşgek (Clauson, 1972, s. 260).

2.1.2.2.2. Alıntı Kelimelerde Görülen Ünsüz Değişimleri

2.1.2.2.2.1. Ünsüz Düşmesi

Kİ 18a “şarban başa sarılan sarık Farsçadan Türkçeleştirilmiş ve aslı serbent’tir baş anlamındaki ser ve bent anlamındaki bent kelimelerinden oluşmuştur”, TZ 25a “şalbân”, Kİ 26a “kervanserâ”<kârvân (Eren, 1999, s. 234) + saray (Eren, 1999, s. 356).

2.1.2.2.2.2. Yer Değiştirme

TZ 33b “tobra” ve “torba”~ Kİ 19a “topra”<töbra (Eren, 1999, s. 414), TZ 17b “yarılğadı” ve “yarlığadı”, Kİ 18b “şamala” ve TZ 18a “şalama”.

2.1.2.2.2.3. Değişme

2.1.2.2.2.3.1. /b/ > /f/

Kİ 26b-27a “gülaf gül aslı karışık be ile gülâb Farsçadan nakledilmiştir gül anlamındaki gül ve su anlamındaki ab kelimelerinden birleşmiştir gül suyu anlamındaki kelime, güle nakledilmiştir halk dilinde fasih olarak söylendi daha sonra –b sesi –f sesine çevrilmiştir. Türk kökenli birine sorulduğunda fağiye de denildiğinde bağiye der karışık be ile söyler fağiye nerde anlamında bağiye kanı denir”, TZ 38a “külâf”<gul+âb (Tietze, 2009, s. 201).

2.1.2.2.2.3.2. /b/ > /p/

Kİ 8b “barş”, TZ 27b “pars”, KK 69b “pars”<bars (Clauson, 1972, s. 368).

2.1.2.2.2.3.3. /b/ > /v/

TZ 19b “nerdüven” ve “merdimen”<nardubân (Eren, 1999, s. 292).

2.1.2.2.2.3.4. /ç/>/ş/

KK 23b “şirkin”, TZ 24b “şirkin”, Kİ 13a “çirkin”<çirkin (Tietze, 2002, s. 454), TZ 36b “şärüz”<çaras (Tietze, 2002, s. 430), TZ 14b “şara”<çāra (Tietze, 2002, s. 409).

2.1.2.2.2.3.5. /c/>/k/

Kİ 22b “köz ceviz Arapçadan cim harfî kaf ile değiştirilerek Türkçeleştirilmiş”, TZ 11b “köz”<geviz (Farsça) (Erdağı Doğuer, 2018, s. 147-156).

2.1.2.2.2.3.6. /d/>/y/

Kİ 7b “ayna Cuma günü Farsçadan tahrif edilmiş Farsçada aslı ağine ve kadınlar için özel isim olarak kullanılır ayna hatun”, TZ 12a “ayna”<ādīna (Tietze, 2002, s. 29).

2.1.2.2.2.3.7. /f/>/v/

TZ 31a “kävür”, 27b “kevür”, KK 31a “gevürlük”, Kİ 27b “kevür”<kâfir (Steingass, 1892, s. 192).

2.1.2.2.2.3.8. /ğ/>/k/

Kİ 12b “çıra ışık Kıpçakçası çırağ ve Farsçadan nakledilmiş aslı ğayn ile olup çırağ şeklindedir”<çirāğ (Eren, 1999, s. 90).

2.1.2.2.2.3.9. /h/>/k~/ğ/

Kİ 10a “bağışladı bağışladı aslı bahşış’ten geliyor Farsçadan nakledilmiş ve denir”<bağş kārđān (Tietze, 2002, s. 186), Kİ 21b “kaptan kaftan ve aslı demirden yapılmış kalkan anlamında Farsça hafta ve Türkler de kaftan olarak değiştirilmiş ve Türkçeleştirilip kabtan denilmiştir”<xaftān (Clauson, 1972, s. 582), Kİ 22a “koca şeyh ve koca arasında müşterek ve Farsçadan Türkçeleştirilmiştir aslı hāce’dir bu şeyhtir anlamında bu kocadır ve bu benim kocamdır anlamında da bu kocamdır denir”<h^waca (Tietze, 2009, s. 224), Kİ 22a “kocadaş bilinen ortak bir efendinin kölelerinin arkadaş olması hoşdaş’tan bozulmuştur”, TZ 22a “hoşdāş”, Kİ 28b “mıkladı çiviledi mīh kelimesi

Farsçada çivi demek Türkçede ħ harfini kaf'a dönüştürdüler Türkçeyi bilmeyen ħ ile mihladı der", TZ 33b "mih"<mīh (Räsänen, 1969, s. 337), Kİ 22b "karbuz yeşil kavun karpuz anlamında Farsçadan nakledilmiştir ve aslı ħarbuz", TZ 7b "karbūz"<xarbuz~xarbuza (Eren, 1999, s. 214), Kİ 23a "kazna"<ḥazīna (Tietze, 2009, s. 206), TZ 13a "noḡuṭ", KK 71a "noḡut"<nukhūd (Steingass, 1998, s. 1392).

2.1.2.2.2.3.10. /m/ > /b/

TZ 25a "bercimek", KK 71a "mercemek", Kİ 28b "mercimek ve cim kesreli şekilde okunur"<marjumak (Steingass, 1998, s. 1211).

2.1.2.2.2.3.11. /p/ > /b/

Kİ 11a "benir peynir ve Farsçadan nakledilmiştir Türkmencesi beynir", TZ 11b "peynir", TZ 11b "peynir", KK 70b "beynir/peynir"<panir (Eren, 1999, s. 33).

2.1.2.2.2.3.12. /s/ > /ç/ ~ /ş/

Kİ 28b "munaṭ çeker şeker bitkisi nebat kelimesi munaṭ olarak sükkar kelimesi de çeker olarak Türkçeleştirilmiştir"<sukkar (Steingass, 1892, s. 388), Kİ 28b "müşk misk'ten Türkçeleştirilmiştir"<misk (Steingass, 1892, s. 252).

2.1.2.2.2.3.13. /z/ > /t/ ~ /t/

Kİ 22b "kağıṭ kâğıt Farsçadan Türkçeleştirilmiştir onlardaki aslı kâğız peltek ze ile", TZ 38a "kağıt", KK 72a "kâğız"<kāghaz (Steingass, 1998, s. 1006).

2.1.2.3. Farklı Ağız Özelliği Gösteren Kelimeler

Müellifler, bir kelimenin birden fazla şeklini biliyor ve bunu okuyucuya vermek istiyorlarsa bunun için farklı yollar izlemeye çalışmışlardır. Müelliflerin kelimelerin farklı şekillerini gösterme yöntemleri:

a) İlgili sesin üzerine ayırıcı bir işaret koymak: Bu yöntem, sadece Kİ'de kullanılmıştır. Müellif, bir kelimedeki sesin birden fazla söyleyişi olduğunu düşünüyor

veya biliyorsa bunun için ilgili sesin üzerine “ش” işareti koymuştur. Örneğin, Kİ 8a’da yer alan “*pabuç/babuç*” kelimesinde ilk “ب” harfinin üzerine “ش” işareti konulmuştur. Bu da ilk sesin karışık yani hem /b-/ hem de /p-/ olarak okunabileceğini göstermektedir. Buna benzer örneklerde bir sesin iki farklı şekilde okunması aslında farklı ağız özelliği olduğunu ortaya koymaktadır.

b) Kelimenin var olan şekillerini arka arkaya sıralamak: Bu yöntem en çok TZ’de kullanılmış olup Kİ’de de örneklerine rastlanmaktadır. Müellifler, bir kelimenin var olan bütün şekillerini aynı maddede arka arkaya sıralamaktadırlar. Örneğin, TZ 6b “beyendi” ve “begendi”, TZ 7b “şavru” ve “şagrı”.

c) Bir kelimenin başka bir ses ile de söylenebileceğini belirtme: Bu yöntem de yine her üç eserde karşımıza çıkmaktadır. Bu yöntem de müellifler, verdikleri bir kelimenin bir başka ses ile de söylenebileceğini belirtirler. Örneğin, Kİ 5b “*olturkaç sandalye ve kaf yerine gayn ile de söylenir*”, Kİ 9a “*buzavu küçük dana ve aynı şekilde buzağı vav ve gayn ile de söylenir*”, TZ 5a “*sıyındı ve gayn ile de söylenir*”, TZ 15a “*şalgadı ve kaf ile de söylenebilir*”.

d) Bir kelimeyi başka bir maddede diğer şeklini vermek: Bu yöntem de en fazla Kİ’de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin eserde “س” maddesinde verilen bir kelime, aynı şekilde “ص” maddesinde de verilebilir. Bu yöntem sayesinde bir kelimenin başka şekilleri olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır: Kİ 15b “*sıbızgı*” ve Kİ 17b “*şıbızgı düdük ve daha önce sin harfinde geçti*”.

e) Aynı anlama gelen farklı kelimeleri sıralamak: Bu yöntemin başlı başına ağız farklılıklarını yansıttığı iddia etmek imkânsızdır. Bu yöntemin temel amacı söz varlığını olabildiğince okuyucuya aktarmak olsa da verilen kelimelerin farklı ağızlara ait olma ihtimali yüksek olduğundan bu yöntemi de ağız özelliklerinin yansıtılmasında kullanıldığını düşünmek mümkündür. Örneğin, TZ 15a “*çalkaladı: yaykadı ve şalgadı ve kaf ile de söylenebilir*”, TZ 15b “*yağ: yav ve yağ ve yilik ve kırtıs ve örkeç ve örküç yavı*”.

Eserlerde verilen bütün bu farklı şekiller, yukarıda bahsedildiği gibi Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminden önceki dönemlere nazaran ses değişimleri olarak kabul edilebilir; ancak dönem içerisinde bir kelimenin birden fazla şeklinin varlığı, farklı ağızlara ait unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada /t/’li ve /d/’li şekiller, karşılaştırmaya alınmamıştır; çünkü ikili kullanım temelde Türkmencenin etkisini

göstermektedir. Bunun yanında sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesi içerisindeki ağız farklılığını gösterebilecek yapıda olan kelimeler de vardır; fakat bunda da yine Türkmencenin yadsınamaz etkisinin varlığını kabul etmek gerekecektir. O nedenle metinlerde bir kelimenin hem /t/’li hem de /d/’li şekli varsa bu kelime, tasnif dışı bırakılmıştır. Öte yandan bir eserde bile bir kelimenin birden fazla şeklinin olması, o eserin hangi ağzın etkisiyle yazıldığının ispatını olanaksız kılmaktadır; ama burada yapılabilecek temel varsayım, müelliflerin birden fazla kaynak kişiden derleme yaptıklarıdır. Bu nedenle Memlûk-Kıpçak Türkçesi ağızlarını kesin çizgilerle belirlemek, hem bu çalışmanın kapsamı dışındadır hem de incelenen üç metinden hareketle bunu yapmak bilimsel açıdan yetersiz kalacaktır. Çalışmanın bu kısmında yapılması hedeflenen şey ise Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki ağız farklılıklarını temel düzeyde ortaya koymaktır.

2.1.2.3.1. /b/~/p/~/f/ Ağızları

Kİ 2b “öbke”~ TZ 16b “öpke” ve “öpken”~ KK 69a “öfke”<öpke (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 788).

KK 70a “şışşak”, Kİ 12a “çapçık”, TZ 25a “şışışık”<çipçirga (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 624).

Kİ 3a “arpa”~ TZ 20b “arpa”~KK 71a “arfa”<arpa (Eren, 1999, s. 19).

KK 69b “kaflan”~ TZ 36a “koplın”<kapla:n (Clauson, 1972, s. 584).

2.1.2.3.2. /ç/~/ş/ Ağızları

Kİ 29a “monçuk”, TZ 14b “monşuk” ve “monçuk”<bonçuk/bonçok (Clauson, 1972, s. 349).

KK 66b “ağaş”, TZ 11b “ağaş”, Kİ 4b “ağaç”<yığaç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 969).

Kİ 3a “örküç”, TZ 19b “örkeş” ve “örküç”<örkü (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 789).

KK 80a “köş”, TZ 17b “köşti”, Kİ 25b “köç”<köç (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 733).

KK 76b “şıık-”~ Kİ 18a “çııktı”~ TZ 23a “çııktı”<çık- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 622).

2.1.2.3.3. /ğ/~v/~y/ Ağızları

Kİ 4b “ovul”~ KK 59a “oğıl”~ TZ 38a “ovul” ve “oğıl”<ogul (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 771).

Kİ 8a “bovdu”, TZ 15a “bovdi” ve “boğıdi”, KK 12b “boğımiş”<bog- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 592).

Kİ 4b “ağıuz” ve Kİ 7a “ovuz”~ TZ 27b “avuz”~ KK 68a “ağız”<ağız (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 543).

KK 5a “şııyır” ve “şııgır”, Kİ 18a “şııgır”<sıgır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 818).

TZ 5a “sıyındı” ve “sıgındı”<sıg- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 817).

TZ 17b “bayladı” ve “bağıladı”, Kİ 10a “bağıladı”, KK 79b “bağıla”<bagla- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 570).

Kİ 15a “dovdu” ve “doğıdu”~ TZ 6a “doğıdi”~ KK 66a “toğıdi”<tog- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 886).

Kİ 10a “buyday”, TZ 29a “buzay”, “buğıday” ve “buvday”, KK 71a “buğıday”<bugday (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 599).

2.1.2.3.4. /ğ/~k/ Ağızları

Kİ 5a “oğıdu” ve “okıdı”, KK 10b “okıdı”, TZ 30a “okıdı”<okı- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 772).

Kİ 5b “olıtırkaç” ve “olıtırğaç”, TZ 31a “olıtırğaç”.

Kİ 13a “çııgardı” ve “çııktı”, KK 10b “şııktı”, TZ 15a “çııktı”<çık- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 622).

Kİ 23b “kulaı” ve “kulağ”, KK 68a “kulağ”, TZ 23a “kulağ” ve TZ 4b “kulaı”<kulak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 745).

KK 68a “zuzağ”, TZ 20b “zuzağ”, Kİ 20a “tutaı”<totak (Räsänen, 1969, s. 491).

2.1.2.3.5. /k/~h/ Ağızları

Kİ 58b “okşar” ve “ohşar”~ TZ 44b “oşar” ve “okşar”~ KK 37a “okşar”.

Kİ 23a “kazık”~ TZ 28b “kazuk”~ KK 65b “hazuk” ve “kazuk”<kazuk (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 697).

TZ 26a “sıhtı”~ Kİ 18b “şıkdı”~ KK 81b “sık”<sık- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 818).

2.1.2.3.6. /ŋ/~ğ/~v/ Ağızları

Kİ 48a “şağa”, KK 27b “sağa”, TZ 45a “şaa”<şağa.

TZ 62b “yalınız” ve “yalğız”, Kİ 31b “yalañuz”<yalıñ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 946).

KK 38a “ağladı”, Kİ 7a “añlu”, TZ 27b “añıl” ve “añlamak”< aña- (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 553).

KK 45b “soğra”, TZ 8a “şonra”< şon (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 828).

KK 52a “tağrı”, Kİ 12a “tañrı”, TZ 9a “tañrı”< teñri (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 868).

Kİ 17a “süñük” ve “süvük”, KK 69a “süvek”, TZ 24b “süvek”< süñük (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 840).

TZ 77b “muvar”< muñar (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 765).

2.2. Biçim Bilgisi

Dildeki bir unsuru gösteren seslerin bir bütün hâlinde sergilemiş olduğu yapıya “biçim” adı verilir (Hengirmen, 1999, s. 71; Vardar vd, 2002, s. 41). Bir anlama sahip olan veya anlam değiştirebilme özelliği olan ya da kelimeleri birleştirmede kullanılan dil birimleri biçim olarak kabul edilir (Karaağaç, 2013a, s. 190).

Biçimbirim ise dilde anlamlı en küçük yapı (İmer vd, 2013, s. 53) veya tek başına kullanılamayan görevli en küçük birim şeklinde tarif edilmektedir (Korkmaz, 2007, s. 203). Örneğin “ağaçlık” biçiminde “ağaç” tek başına kullanılabilen anlamlı bir yapı, “+lık” ise görevli birimdir (Karaağaç, 2013a, s. 192).

Bir dildeki kelimelerin kök ve ekleri ile bunların nasıl ve hangi şartlarda birleştiğini, birleşme sonucunda ortaya çıkan yeni yapıyı, eklerin görevlerini ve türeyen yeni kelimelere kattığı anlamları, dilin türetme ve çekim özelliklerini inceleyen bilim dalına “biçim bilim” veya “biçim bilgisi” adı verilir (Hengirmen, 1999, s. 71; Vardar vd, 2002, s. 41; Korkmaz, 2007, s. 203; Karaağaç, 2013a, s. 191; İmer vd, 2013, s. 53). Biçim bilgisinin görevlerini iki maddede toplamak mümkündür:

a) Sözlüksel ve dilbilgisel biçimbirimleri, bunların sayılarını ve işleyiş kurallarını belirlemek

b) Bağımlı ve bağımsız diye ikiye gruba ayrılan sözlüksel ve dilbilgisel biçimbirimlerin işlevlerini ortaya çıkarmak (Boz vd, 2020, s. 1).

Müellifler, biçim bilgisi konularını üç farklı başlık altında toplamışlardır. Kİ ve KK’de bu sınıflandırma açıkça belirtilmişken TZ’de ise harflerin tanıtıldığı bölümde kelimelerin telaffuzu konusunda bu sınıflandırmaya değinilmiştir. Eserlerde verilen tasniflemelere baktığımızda:

Kİ 32b: “...kelime mânâlı bir sözden oluşup üç kısımdır isim fiil ve harf...”, KK 5a-5b “...fasıl sonra dedi ki kelime bir cinstir ve üç türe ayrılır bunlar isim fiil ve harf’tir dil uzmanı olan İbn-i Habbaz Arapçada kelimenin bu üç türle sınıflandırılmasının sadece bu dile (Arapçaya) özgü olmadığını söyler ve bu ayırım aklî bir ayırımdır aklî deliller ise dilden dile değişmezler bu nedenle bu kitap üç bölümden oluşmuştur isim bölümü fiil bölümü harf bölümü ama bu dilde bu üç bölümden en fazla kullanılanı fiildir fiilin bölümlerinden biri ikinci tekil şahıs emir çekimidir ki bu çekim fiilin temelidir ve tüm fiiller bundan gelir o diğer fiiller için asıl gibidir bundan türerler ve üzerine bina edilen temel gibidir ve bir kişi bu dili öğrenmek istiyorsa mutlaka bu çekimi öğrenmelidir ve bu kitapta bu çekimle ilgili bir bölüm zikredeceğim inşaallah emir çekimi en önemli gayelerden biridir ve tıpkı kişi/özel isimler gibi duyma yoluyla öğrenilir bunda kuralın bir etkisi yoktur nasıl duyulduysa öyledir çünkü diller kural yoluyla ortaya konulmazlar emir böyle bir konumdayken bunu en kısa yoldan temel olarak isimlendirelim Allah en doğrusunu bilir...”, TZ 3a “...tebbih bil ki Türk dilinde hareke yoktur (fetha, kesre, ötre) ancak bunun yokluğu Türk dilinde bir karışıklığa yol açmaz hem fiil hem isim hem de harflerde hareke olmadan ve herhangi bir karışıklık olmadan okunsun diye bir kural koydular ki bu kural da fethadan sonra elif kesreden sonra ya ötreden sonra vav gelir...”.

Görüldüğü üzere konuya girişte en ayrıntılı bilgi, KK’de verilmiştir. Bunun yanında her üç müellif de “isim”, “fiil” ve “harf” terimini kullanmışlardır. İsim ve fiil terimleri klasik Türkolojide kullanılan terimlerin aynısı olduğundan açıkça anlaşılmaktadır. Ancak tek başına bir anlamı olmayıp kelime içinde bir anlam kazanan bütün görevli yapılar (ekler) ile edat ve bağlaç gibi bütün unsurlar, “harf” olarak adlandırılmıştır. Arap dilinde isim ve fiil dışında kalan bütün unsurlar, harf olarak adlandırıldığından (Yaşar, 1999, s. 213) aynı yöntem, müellifler tarafından Memlûk-Kıpçak Türkçesi için de kullanılmıştır. Bu tasniflendirme yöntemi, bugün de hâlâ Türkolojide geçerliliğini koruyan tasniflerden biridir. Nitekim kimi araştırmacılar, Türk dilindeki yapıları “isim”, “fiil” ve “edat” olmak üzere üç grupta değerlendirirler (Hacıeminoğlu, 1984, s. 9).

KK müellifi, Memlûk-Kıpçak Türkçesinde yapılan tasnifin kaynağını da vermektedir. Nitekim klasik Türkolojide değişik tasniflendirmeler olmakla birlikte biçim bilgisi yapıları, “anlamlı”, “görevli” ve “hem anlamlı hem de görevli” unsurlar diye 3 sınıfa ayrılırlar (Korkmaz, 2007, s. 203). Bazı araştırmacılar ise kelimeleri doğrudan “*isim, sıfat, zamir zarf, edat, bağlaç, ünlem, fiil*” gibi alt başlıklara ayrılırlar (Hengirmen, 1999, s. 338). Bu sınıflandırmaların sayısı, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde görülmektedir²². Metinlerin müellifleri tarafından “harf” olarak adlandırılmış olan “ünlem” gibi yapıların farklı başlıklar altında verildiği görülmektedir. Ancak incelenen eserlerde biçimbirim yapıları, yukarıda verildiği gibi üç temel başlık altında ele alınmışlardır; bu da okuyucuya Arapça ile Türkçenin benzer bir yapıya sahip olduğu izlenimini vermektedir.

Bu çalışmada ise biçim bilgisi yapıları, “anlamlı”, “görevli” ve “hem anlamlı hem de görevli” biçimbirimler olmak üzere üç başlık altında değerlendirilmiş olup “isimler”, “sıfatlar”, “zamirler”, “zarflar” ve “fiiller” anlamlı biçimbirimler başlığı altında incelenmişken müelliflerin “harf” olarak verdikleri isim ve fiil dışında kalan unsurlar, görevli ya da hem anlamlı hem de görevli biçimbirimler başlıkları altında incelenmiştir.

²² Bunun için bk. Korkmaz, 2009, s. 193-583; Banguoğlu, 1974, s. 319-494; Karaağaç, 2013a, s. 729-736; İmer vd, 2013, s. 235.

2.2.1. Anlamalı Biçimbirimler

2.2.1.1. İsimler

Evrendeki canlı cansız varlıkları, insanın düşünebildiği soyut kavramları tek tek ya da tür olarak karşılamaya yarayan söz/kelimelere “isim” denir (Korkmaz, 2009, s. 195). İsimler, kendi başlarına var olup da sözlükte yer alan bilgilerin karşılığıdır. Sözlüklerde durdukları sürece isim özelliğini koruyan bu yapılar, cümlede kullanıldıklarına farklı görevler kazanmaktadırlar (Karaağaç, 2013b, s. 425). Duyularla algılanabilen isimlere “somut” duyularla algılanamayan isimlere de “soyut” isimler adı verilir (Banguoğlu, 1974, s. 319).

Korkmaz, isimlerin özellik ve görev gibi ana niteliklerini göz önüne alarak 3 temel sınıfa ayırır:

- a) Somut ve soyut isimler
- b) Özel isimler, cins/tür isimleri
- c) Oluş ve kılış isimleri (2009, s. 195).

Kİ 32b/1-23’te isimler hecelerine göre tasnif edilmeye çalışılmıştır: “...isim tek ikil üç dört ve beş harften oluşur tek seslilerden oluşanlar ya ötre ye fetha ya da kesre ile harekelendirilir bunun örneği şu ve ya ve çi bu harflerden sonra gelen harfler sadece uzatma olup kelimenin aslından değildir...”.

Kİ ve TZ’de isimler, temel olarak “nekre (genel, belirsiz)” ve “ma’rife (özel, belirli)” olarak ikiye ayrılmışken KK’de böyle bir ayırım yoktur: Kİ 42b “nekre (belirsiz isim) ve ma’rife (belirli isim) bölümü nekre genel olarak konulmuştur ve ikiye ayrılır müfret lafız (tek isim) ve mürekkep lafız (birleşik isim) örneğin er ve et mürekkep ise bazen iki isimden oluşur örneğin devekuş bazen de birden fazla isimden oluşur örneğin kaplumbağa için kabarcuklubğa bu da Arapçadaki nekrenin tam tersidir çünkü Arapçada nekre asla birleşik olmaz ve ma’rife özel olarak bir şeye konulmuştur bunun türleri zamir özel isim işaret ismi mevsul ismi veya bunlara izafet edilmiş olanlardan biridir...”, TZ 39a-39b “nekre (belirsiz) ve ma’rife (belirlilik) bölümü genel olarak kullanılan şeye nekre (belirsiz) denir örneğin är ve kiçi ve épçi ve at ve benzeri ve iki isimden birleştirilmiş de olabilir ak pars ve kara kesek ve baş tav ve benzeri ve iki isimden daha çok da olabilir örneğin kabarcuklubğa ve benzeri Arapçada nekre birleşik olmaz

ve *ma‘rife* (belirlilik) özel olarak konulmuş isimlerdir zamir ve *muzaf* ve özel isim ve *işaret ismi* ve *mevsul* (bağlaç) ismi bu gruptandır...”.

KK’de ise isimler sonlarındaki hareketin değişip değişmemesine bağlı olarak ikiye ayrılmıştır: KK 39a “*ikinci bölüm isim ve isme eklenenler bölümü isim mu‘arreb (harekesi değişen) ve mebni (harekesi değişmeyen) olarak ikiye ayrılır ve mu‘arreb/sonu değişenler isimler ya ötreli ya fethalı ya da kesreli olur ve ötreli olan dörde ayrılır bir tanesi açık isim ya gizli zamir ya da açık zamir olan faildir...*”. Bundan sonra KK müellifi, isimleri kendi içinde farklı sınıflamalara tabi tutmaktadır. Bunlar ilerleyen bölümlerde verilecektir.

Öte yandan Kİ ve TZ müelliflerinin yapmış olduğu “*nekre*” ve “*ma‘rife*” ayrımı klasik Türkolojide genel ve özel isme karşılık gelmektedir. Hakkında konuşulan şey, genel ve herhangi bir şeyi belirtecek bir yapıda ise “*nekre*” olur; fakat hakkında konuşulan şey muhatap tarafından bilinen özel bir şey ise “*ma‘rife*” olur (Halit Ziya Bey, 2018, s.18-19). Bu açıdan bakıldığında nekreyi “*cins/tür ismi*”, ma‘rifeyi de “*özel isim*” gibi değerlendirmek mümkündür.

Her iki müellif, isimleri temelde bu şekilde ayırdıktan sonra bunları “*zamir*”, “*özel isim*”, “*işaret ismi*” “*mevsul* (bağlaç) ismi” ve “*muzaf* (izafet edilmiş olan)” diye 5 alt başlığa daha ayırırlar. Bu da aslında yapılan sınıflandırmanın Arap dilinin sistematığıne göre düzenlendiğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte TZ’de verilen bilgilere bakıldığında Kİ’den doğrudan bir alıntı yapıldığı görülmektedir ki bu da Kİ müellifinin yapmış olduğu muhtemel bir hatanın doğrudan TZ’ye de nakledilmesi anlamına gelmektedir.

2.2.1.1.1. Özel İsimler ve Cins/Tür İsimleri

Sözlükte yer alan herhangi bir ismin alınarak (Karaağaç, 2013b, s. 439) tek bir varlığı ya da kişiyi belirtmek için kullanılmasına “*özel isim*” denir (Korkmaz, 2007, s. 170). Cins isim ise birden fazla olan varlıkların genel adı olarak kullanılan isimlerdir (Hengirmen, 1999, s. 91).

Kİ ve TZ’de özel ve cins isim ayrımı “*ma‘rife*” ve “*nekre*” kavramları ile karşılanmıştır. Bundan sonra müellifler özel isimler hakkında daha ayrıntılı bilgi vermişken cins/tür isimlerine çok değinmemişlerdir; sadece yukarıda da görüldüğü gibi

(Kİ 42b, TZ 39a-39b) isimler, ikiye ayrıldıktan sonra kuruluş yapılarından bahsedilmiş ve bazı örnekler verilmiştir. Bu örnekler, cins/tür ismine ait olup konu hakkında daha fazla ayrıntıya inilmemiştir. Oysa her iki eserde özel isimler hakkında doyurucu bilgiler, okuyucuya sunulmuştur: Kİ 43a “*özel isim bölümü isimlendirilmiş herhangi bir varlıktır tek bir isim olabilir örneğin şonkur birleşmiş iki isimden de oluşabilir örneğin akbuğa hem isim hem de fiilden birleşmiş şekilde de olabilir örneğin aydoğdı kuralı olarak mürtecilen de gelebilir kalavun bir isimden nakledilmiş olabilir laçın aynı şekilde fiilden de nakledilmiş olabilir bükü ve sançar*”, TZ 41b-42a “*fasıl özel isim ise tek bir şey için özel olarak konulmuş isimlerdir Allah teğri resul bāygāmbār melik kan ve benzeri iki isimden de olabilir ala boğa ve kara kesek ve baş tav ve benzeri ve bir isimle bir fiilden de olur örneğin kündoğdı ve aydoğdı ve benzeri ve sadece fiilden de olur örneğin bükü ve benzeri ve irticalen de olabilir örneğin kalavun ve bir isimden alınmış olabilir arslan ve laçın ve toğan ve benzeri içinde lam ve elif olan türemiş isimler de olabilir örneğin kätkän ve kälkän ve alğan ve benzeri nekre ve ma ‘rife aynı şekildedir örneğin är épçi ve çoğulu ise ärler ve épçiler dipnot onlarda dişillik-erillik için özel bir ayırım yoktur örneğin säh siz Allah doğrusunu bilir*”.

Her iki eserin müellifi de özel isimleri kuruluş yapıları bakımından sınıflandırmaya çalışmışlardır:

2.2.1.1.1.1. Basit İsimler

Kİ 42b “*...er ve et...*”, Kİ 43a “*...şonkur...*”, TZ 39a-39b “*är ve kiçi ve épçi ve at ve benzeri...*”, TZ 41b-42a “*...Allah teğri resul bāygāmbār melik kan ve benzeri...*”.

2.2.1.1.1.2. Birleşik İsimler

Birleşik isimler, birden fazla ismin bir araya gelerek yeni bir varlığı karşılamasına denir (Malkoç, 2022, s. 23-31).

2.2.1.1.1.2.1. İsim+İsim Yapısındaki

Kİ 42b “*mürekkep ise bazen iki isimden oluşur örneğin devekuş bazen de birden fazla isimden oluşur örneğin kaplumbağa için kabarcuklubaga*”, Kİ 43a “*...birleşmiş iki*

isimden de oluşabilir örneğin akbuğa..., TZ 39a-39b “...iki isimden birleştirilmiş de olabilir ak pars ve kara kesek ve baş tav ve benzeri ve iki isimden daha çok da olabilir örneğin kabarşaklıbağa ve benzeri...”, TZ 41b-42a “...iki isimden de olabilir ala boğa ve kara kesek ve baş tav ve benzeri...”.

2.2.1.1.1.2.2. İsim+Fiil Yapısındakiler

Kİ 43a “...hem isim hem de fiilden birleşmiş şekilde de olabilir örneğin aydoğdı...”, TZ 41b-42a “...ve bir isimle bir fiilden de olur örneğin kündoğdı ve aydoğdı ve benzeri...”.

2.2.1.1.1.3. Fiilden Türemiş İsimler

Kİ 43a “...aynı şekilde fiilden de nakledilmiş olabilir bükü ve sançar”, TZ 41b-42a “...ve sadece fiilden de olur örneğin bükü ve benzeri ve irticalen de olabilir...”.

2.2.1.1.2. Sıfatlar

Bir varlığı nitelendiren veya belirleyen kelimelere “sıfat” adı verilir (Banguoğlu, 1974, s. 341). İsim soylu kelimeler olan sıfatlar, herhangi bir ismin önüne gelerek onları nitelendirir ya da belirtirler (Korkmaz, 2009, s. 333). Bir isim, kendi başına var olabilirken sıfatlar, kendi başlarına var olamazlar ve bir ismin özelliği olarak dilde kullanım alanına çıkarlar. Bu nedenle bir özelliğin kullanım alanına sahip olabilmesi için o özelliği haiz bir isme ihtiyaç vardır (Karaağaç, 2013b, s. 426). Örneğin “kuş” ismi kendi başına bir anlam taşıırken “uzun” kelimesi dilde herhangi bir varlığa karşılık gelmediğinden bir isim ile birlikte kullanıldığında anlam taşır.

Metinlerin müellifleri de sözlük ve dil bilgisi açısından isim ve sıfatlar arasında bir ayırım yapmaya çalışmışlardır. Örnekler üzerinden isimlerin tek başlarına kullanılabildiklerini ve kimi ekler sayesinde sıfat görevine bürünebildiklerini; ancak sıfatların ise her zaman sıfat olarak kaldığını ifade etmeye çalışmışlardır:

Kİ 56a “...ve bu yüzü güzeldir anlamında **bu yüzü körklüdür** ve sançarın gözü sürmelidir anlamında **közi sürmelüdür** ve burnu uzun anlamında burnu uzundur denir uzun ve sürmelü arasındaki fark ise uzun sıfat için kullanılır ve sürme ise sürme maddesi

anlamındadır ve bu sıfat değildir ve buna +lü eki geldiği için sıfat oldu ve aynı şekilde güzellik anlamındaki körk de aslında sıfat değildir buna +lu eki geldikten sonra sıfat olarak kullanıldı ve Arapçada olduğu gibi cins isimlerden sıfat türetilir ancak uzunlu denmez tıpkı Arapça uzun sahibi (zū tavīl) denilmediği gibi aslı sıfat olan “hasen (Ar.)” kelimesinin müradifi kökçektür ama bu da çocukların güzelliğini ifade etmek için sevgi ve şefkat ifade eder”.

TZ 79a “...ve bēy közi sürmelidür ve bu burnı uzundur gözü sürmeli olanla burnu uzun olan arasında fark var yani sürmeli köz diyebilirsin ama burnu uzunlu diyemezsin...”.

Açıklamalarda da görüldüğü gibi müellifler, “uzun” kelimesinin tek başına bir anlam ifade etmediğini sadece bir başka isimle birlikte kullanılabileceğini; öte yandan “sürme” kelimesinin kendi başına bir varlığa karşılık olduğundan hem isim hem de sonuna belirli ekler aldığında da sıfat olarak kullanılabildiğinden bahsetmişlerdir.

Bunun yanında KK’de “renk ve sıfatlar bölümü” başlığı altında kimi sıfatlar sıralanmıştır. Metinde sıfat olarak verilen bütün kelimeler, sıfat olmayıp kimileri tek başına isim olarak da kullanılabilecek yapıda olan kelimelerdir: KK 72a-72b “renk ve sıfatlar bölümü aķ kıızıl şarı kök yaşıl kıara yeñi eski eñşke yoğun uzun geniş anlamında enli kışķa temiz anlamında aruv kir anlamında kir ağır saymak anlamında şaymak ve bunun emir şekli şay çift anlamında ceft tekil anlamında tek yarım anlamında bışuķ ve bazıları yarum derler ancak yarum kelimesi izafette kullanılır buşuķ ise hem tek başına hem de muzaf olarak da kullanılabilir ancak çeyrek için Türkçede özel bir kelime yoktur bunun için buçuğun buçuğu derler yani buşuķ ve yarum veya yarısı daha sonra sayının aslı mertebeleri ve feri’ mertebeleri olduğunu bil...”. Bu açıklamada da renk isimlerini bir kenara bıraktığımızda verilen “kir” örneği tek başına bir isimken sonuna gelen ekler sayesinde sıfat özelliğini de kazanabilmektedir. Bu nedenle müellifin sözcüğü, burada saydığını söyleyebiliriz.

Sıfatların ismin öncesinde kullanılması gerektiği hakkında müellifler, okuyucuları bilgilendirmektedir:

Kİ 56a-56b “...örneğin kölesi vurulmuş bir adam gördüm anlamında bir erni kördüm urulmuş kuli veya kördüm bir erni urulmuş kuli da denir fakat vasfedilen sıfattan önce alınmaz yani urulmuş kuli bir erni kördüm veya bir erni urulmuş kuli kördüm denmez

fakat sadece vasfedilenden sonra sıfat gelir ve babasına bir dirhem vermiş adamı gördüm anlamında bir erni kördüm berilmiş atasına bir akça yukarıda bahsedilen terkipler gibi..., Kİ 60b “...sıfat bölümü sıfat tekil ise mevsuf olunandan önce gelir örneğin akıllı bir adam gördüm anlamında kördüm bir uşlu er denir ve ayakta durmuş bir adam gördüm anlamında bir tırmuş er ve iki akıllı adam anlamında iki uşlu er kördüm denir...”.

KK 61a-61b “...nidâ tabiri sıfat olduğunda Arapçanın aksine sıfatın vasıf edilenden önce gelmesi kuralına göre kendisine seslenilenden önce gelir örneğin ya uzun altunboğa anlamında a uzun altunboğa denir bunun kuralı da böyledir...”.

TZ 80b “...işaret ismi ile sıfat yapılanlara örnek bu bëyni kördüm ikil yaptığında fiil öne alınabilir şöyle denir uç bu bëyni kördüm burada sona alınmaz yani şöyle denmez kördüm bu uç...”.

Sıfatın isimden önce gelmesi gerektiğinden bahsetmiş olsalar da müellifler, sıfatın isimden sonra gelebileceği örnekler vermiş olup bunların da kullanılabileceğini ifade etmişlerdir: Kİ 56b “...sadece vasfedilenden sonra sıfat gelir ve babasına bir dirhem vermiş adamı gördüm anlamında bir erni kördüm berilmiş atasına bir akça...”. Bu örnekte sıfat tamlamasının asıl şekli, “*atasına bir akça berilmiş bir erni kördüm*” olması gerekirken müellif, sıfatın vasfedilenden sonra da kullanılabileceğini açıkça belirtmiştir. Bu anlamda bunu, yanlış veya doğru bir kullanım olarak tabir etmek yerine dönem içerisinde böyle bir kullanımın varlığı şeklinde yorumlamak gerekmektedir. Nitekim Ebū Hayyān da bu tür kullanımların kabul edildiğini başka yerlerde de ifade etmektedir. Ayrıca diğer iki metinde de benzer kullanımlar, böyle bir kullanımın varlığını doğrulamaktadır: Kİ 61a “...işaret isminin sıfat olduğu örnek ise bu sançarı gördüm anlamında kördüm sançarnı uşbu denir ve daha fasih olanı ise uşbu sançarnı kördüm’dür işaret ismi öne alınır...”, Kİ 61b “...işaret isminin sıfat olduğu örnekte ise bu âlimi gördüm anlamında kördüm uşbu bilgeni denir sıfat arkaya alınır ve bunun üzerine nesne/belirtme alameti ortaya çıkar ve uşbu bilgeni de olur ve bu da sanki bedel üzerinedir ve birincisi de terkip üzerinedir bu yüzden nesne/belirtme alameti sadece sıfattan ortaya çıktı ve bağlacın sıfat olduğu örnekte ise gelen cömert adamı gördüm anlamında kördüm kelkenni cömertni denir ve kördüm cömertni kelkenni de denir ve bu gelen adamı gördüm anlamında kördüm kelkenni uşbu denir...”.

TZ 79b “bir kiçi kaçına kirdim Türkten”, TZ 80a “...sıfat tekrar edildiğinde öne alınır uşlı yazuvçı kiçi kördüm tekrar edilmediğinde şöyle dersin okuvçı kiçi kördüm ve kiçi okuvçı kördüm ve kördüm okuvçı kiçi...”, TZ 80b “...kördüm kälkeni okuvçunu ve kälkeni kördüm yazuvçı ve yazuvçı kälkeni kördüm...”, TZ 82a “...kapsama sıfatları barşa örneğin kiçiler keldiler barşa öne ya da arkaya alınabilir...”, TZ 82a “...parça hâlinde olanların örneği ise bir ötmek yedim barçasını ve barçasın...”.

“kim/ki” bağlacı ile yapılan sıfatlarda ise sıfatın zorunlu olarak sonda gelmesi gerektiği, müellifler tarafından açıkça belirtilmiştir: Kİ 61a-61b “...ve bağlacın sıfat olduğu örnekte ise sançarı ayağa kalkarken gördüm anlamında **kördüm sançarnı ol kim turdu** denir burada sıfat öne alınmaz ve gelen sançarı gördüm anlamında **kördüm sançarnı kelkenni denir** ve aynı şekilde **kördüm kelkenni sançarnı** denir birincisinde mevsuf sıfat kelkenni ikincisinde de bedel kelkenni kendisinden bedel olunandır ve evdeki sançarı gördüm anlamında bedel olarak kördüm...”.

İsimler, çokluk ekini alabilirken sıfatlar, çokluk ekini alamazlar ve tekil kullanılırlar (Korkmaz, 2009, s. 334). Bu konu hakkında bilgi veren tek eser, Kİ’dir: Kİ 60b “...örneğin akıllı bir adam gördüm anlamında **kördüm bir uşlu er** denir ve ayakta durmuş bir adam gördüm anlamında bir **turmuş er** ve iki akıllı adam anlamında **iki uşlu er kördüm** denir sadece sıfatın tesniye (ikili) yapılması yeterlidir mevsuf tekil olarak bırakılmış ve akıllı adamlar anlamında uşlu erenler aslı ise erler ve nun eklendi ve neden eklendiği araştırılır ve at için sadece atlar dersin kul için de kullar denir burada vasf edilen çoğul yapılmış vasf eden çoğul yapılmamış ki bu da uşlu’dur...”. Ebū Ḥayyān’ın vermiş olduğu bilgi, klasik Türkolojideki bilgi ile örtüştüğünden okuyucuya doğru bir öğretim yapılmıştır.

Sıfatlar birlikte kullanıldıkları isimlerden ayrılıp yalnız başlarına kullanıldıklarına isme gelebilen iyelik, çokluk ve isim çekim eklerini kendi üzerlerine alabilirler (Korkmaz, 2009, s. 334). Ebū Ḥayyān da üstte verdiğimiz paragrafın devamında bu konuyu açıklamıştır: Kİ 60b “...ve vasf edilen söylenmeyip sadece sıfat söylendiğinde +lAr çoğul eki sıfata gelir örneğin uşlular kördüm denir ve eren kelimesi genel olarak kullanılır ve çoğul anlamındadır ve şöyle denir **alar eren uşlulardur** ve ayağa kalkmış iki adam gördüm anlamında **iki turmuş er kördüm** ve ayağa kalkmış adamlar anlamında **turmuş erenler kördüm** denir ve mevsuf edilenin çoğul yapılması ve sıfatın tekil

*bırakılması ile iktifa etmişlerdir sadece vasf edilen silindiğinde ya da haber yapıldığında sıfat çoğul yapılı örnek **kişiler tırmışlar...***. görüldüğü üzere açıklamada ismin düşmesi durumunda isme gelen ekin sifata aktarıldığından bahsedilmektedir. Açıklamanın son cümlesinde “...sadece vasf edilen silindiğinde ya da haber yapıldığında sıfat çoğul yapılı örnek **kişiler tırmışlar...**” ifadesine yer verilmiştir. Aslında burada sıfatın düşmesi ya da silinmesi gibi bir durum söz konusu değildir; sadece özne ve yüklemden oluşan bir cümle yapısı vardır. Bu nedenle bu cümleyi okuyan kişi, düşen ya da silinen unsurun ne olduğunu anlamaya çalışacak ve bunun sıradan bir düz cümle olduğunun ayırdına varmakta zorlanacaktır. Çünkü burada düşen bir unsur yoktur ya da diğer bir deyişle burada bir sıfatın olma zorunluluğu yoktur, tabii olarak bir sıfat bulunabilir; fakat verilen düz cümle olduğu için burada sıfatın silindiğini söylemek anlam karmaşasına ve doğrudan doğruya okuyucunun konuyu idrâk edememesine neden olacaktır. Bunun yanında TZ 61b’de de bu konu, okuyucuya kısa bir açıklama ile verilmiştir: “*ismi fail şeklinde getirdiğinde ise şöyle denir êkkinci üçüncü dördüncü beçinci birleşiklerde şöyle denir on birânci on êkkinci on beçinci ve sin harfî sonu illetli olan harflere girer şöyle denir êkkincisi altıncısı yedincisi ve yine sin diğer dildeki kurala göre de gelir örneğin êkkincisi üçüncüsü dördüncüsü dipnot bir sayısı için birânci denmez iki ve ondan sonrakiler için denir çünkü inci eki kendinden sonrakini ifade ediyor ve birinciden önce başka bir şey yok on sayısında da kullanıldığı duyulmadı...*”.

Eserlerden hareketle sıfatlar hakkında genel bir giriş yapıldıktan sonra bu bölümde sıfatlar önce yapılarına göre “basit” ve “türemiş” olarak daha sonra da işlevlerine göre “niteleme” ve “belirtme” sıfatları olarak ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

2.2.1.1.2.1. Yapılarına Göre Sıfatlar

Yapıları bakımından sıfatlar, “basit”, “türemiş”, “birleşik”, “pekiştirme sıfatı” ve “kelime grubu şeklindekiler” olmak üzere 5 gruba ayrılır (Korkmaz, 2009, s. 340).

İncelenen metinlerde bütün sıfat türlerine ait açıklama tespit edilememiştir, hakkında bilgi verilen sıfat türleri aşağıda verilmiştir:

2.2.1.1.2.1.1. Basit Sıfatlar

Herhangi bir ek almamış sıfatlardır (Korkmaz, 2009, s. 340): Kİ 60b “*bir tırmış er, iki uşlu er*”, Kİ 61a “*cömert bilge bitigçi sançar*”, KK 47b “*yüz kişi*”, KK 61b “*uzun alıunboğa*”, KK 67a “*...insanların lâzımî arızî ve yaratılış (güzel ve çirkin sıfatlar) sıfatlarını toplayan bölüm uzun kişidir kışka kişidir ... beyaz renkli için ak kişidir esmer için kara yağız kişidir siyah tenli için kara kişidir...*”, TZ 50a “*kaşı uruş*”, TZ 62a “*bir kaş*”.

2.2.1.1.2.1.2. Türemiş Sıfatlar

İsimden isim ya da fiilden isim türeten eklerden biriyle türetilmiş sıfatlardan oluşur (Korkmaz, 2009, s. 340):

2.2.1.1.2.1.2.1. +IUğ/+IU eki ile türemiş olanlar

+IUğ eki, sıfat mahiyetinde aitlik bildiren isimler türetir (Eraslan, 2012, s. 99). Metinlerde +IUğ/+IU ekinin sıfat yapma görevi olduğuna dair bilgiler ise: Kİ 56a “*...ve bu yüzü güzeldir anlamında **bu yüzü körklüdür** ve sançarın gözü sürmelidir anlamında közi sürmelüdür ve burnu uzun anlamında burnu uzundur denir uzun ve sürmelü arasındaki fark ise uzun sıfat için kullanılır ve sürme ise sürme maddesi anlamındadır ve bu sıfat değildir ve buna +lü eki geldiği için sıfat oldu ve aynı şekilde güzellik anlamındaki körk de aslında sıfat değildir buna +IU eki geldikten sonra sıfat olarak kullanıldı ve Arapçada olduğu gibi cins isimlerden sıfat türetir ancak uzunlu denmez tıpkı Arapça uzun sahibi (zū tavīl) denilmediği gibi aslı sıfat olan “hasen (Ar.)” kelimesinin müradifi kökçektür ama bu da çocukların güzelliğini ifade etmek için sevgi ve şefkat ifade eder*”, TZ 79a “*...ve **bey közi sürmelüdür** ve **bu burnu uzundur** gözü sürmeli olanla burnu uzun olan arasında fark var yani sürmeli göz diyebilirsin ama burnu uzunlu diyemezsin...*”. Kİ’de +IU ekinin açıkça isimlerden sıfat türetme görevi olduğu söylenmişken TZ’de +IU’nun kullanım alanının sıfat değil de isim olduğu örnek üzerinden verilmiştir. Ancak TZ’de ilerleyen bölümlerde konuya yeniden değinilir ve öncekine oranla daha ayrıntılı bir bilgi verilir: TZ 63a “*+luğ arızı sıfatlarda şöyle dersin akli karalı ve kökli ama lazımi sıfatlarda +II düşer örneğin uzun kışka kabile için şöyle*

denir şāmīdir ḥalabīdir ama kural dışı olarak da şöyle denir şāmlı ḥalepli şafadlı kişiler için şöyle denir...”. KK’de ise bu konu hakkında açıklama verilmeden örneklerle okuyucuya verilmiştir: KK 67a “*orṭa boylıdur sakallı kişi için şakallıdır*”, KK 67b/1-13 “*bıyıklı için mıyıklıdır güçlü biri için **küşli kişidir** dini bütün biri için dinlidir*”.

2.2.1.1.2.1.2.2. +Iuk eki ile türemiş olanlar

Soyut ve somut isimlerden sıfat mahiyetinde isimler türeten bir ektir (Eraslan, 2012, s. 100). Ekin bu görevde kullanımına dair metinlerde bolca bilgi bulunmaktadır: Kİ 37a/8-11 “*bir şey için hazırlanmış olduğunu belirten bölüm işareti +lık veya +lik’tir elbise için hazırlanmış olan şeye tonluk yama için hazırlanmış olan şeye yamalık yazmak için hazırlanmış olan şeye bitilik denir Arapçada bunu karşılayacak özel bir yapı yoktur*”, Kİ 40a “*kaf sesinin geldiği yerler daha önce cuḳ ve caḳ ile eklenişi açıklandı ve kesreli lam ile eklenerek bir şeyin hazır olduğunu ifade etmek için kullanılır örneğin yamalık...*” TZ’de +Iuk eki almış “kimse” kelimesi verilmiştir: TZ 62a “*bir kişilik için kimselik*”. Bunun yanında TZ 50a’da da “*bir diğer anlamı da hazırlanmış olmak olabilir örneğin yamalık yama için hazırlanmış nāmāzlık namaz için hazırlanmış şaraklık taramak için hazırlanmış*” bilgisi verilerek ekin sıfat görevinde kullanılan kelimeler türettiği anlatılmıştır.

2.2.1.1.2.1.2.3. +sIz/+sUz eki ile türemiş olanlar

+sIz/+sUz eki, bir isimden yokluk ve olumsuzluk belirten sıfat mahiyetinde isimler türetir (Eraslan, 2012, s. 102): Metinlerde ekin bu göreviyle ilgili doğrudan bilgi Kİ’de verilmişken KK’de verilmemiştir; fakat sıfatlar hakkında bilgi verilen kısımlarda +sIz/+sUz ekiyle türetilmiş sıfatların verilmesi, müellifler tarafından ekin bu görevde kullanıldığının bilincinde olduklarını gösterir: KK 67a “*insanların lāzımī arızī ve yaratılış (güzel ve çirkin sıfatlar) sıfatlarını toplayan bölüm şakalsızdır*” KK 67b “*güçsüz için küşünsizdir hasta için şağsızdır dini az olan biri için dinsizdir*”, Kİ 16a “*siz siz anlamında zamir ismi ve aynı zamanda siz isimlere bitişen ek olarak gelir ve eklendiği şeyin olumsuzluğunu ifade eder dilsiz ahraz anlamında tilsiz gözü olmayan görmeyen için közsüz ve adı olmayan için atsız denir*”. TZ’de ise ekin olumsuzluk eki olduğu belirtilmiş ancak sıfat yaptığına dair bilgi verilmemiştir: TZ 52b “*...olumsuzluğun beş eki vardır –*

mAz ve –mAy ve +sIz ve ne ve yok...". Bunun dışında TZ'de muhtelif yerlerde +sIz/+sUz eki almış isimler, örnek olarak verilmiştir: TZ 4a "*şakalsız, tilsiz*".

2.2.1.1.2.1.2.4. +cI/+cU eki ile türemiş olanlar

Bu ek isimlerden alışkanlık ifade eden sıfatlar türetir (Korkmaz, 2009, s. 341). Ekin bu görevine dair Kİ'de bilgi verilmiş; ama ekle ilgili verilen örnekler, +cI/+cU ekine ait olmayıp fiilden sıfat türeten –IcI/-UcU ekine aittir: Kİ 39b "*cim sesinin geldiği yerler meslek ismi yapmak için tek başına eklenir ve aşçı yacı denir sıfatın meslek hâline geldiğini gösterir örneğin birici kelici bilge'nin kefi bedeviyeye ile olması kural dışı olup bunun kurallısı bilici ve bu da ism-i fail babında açıklanmıştır...*". Bunun dışında diğer eserlerde herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

2.2.1.1.2.1.2.5. +dA+ki eki ile türemiş olanlar

+dA+ki ekiyle ilgili doğrudan bir açıklama yapılmamış olmasına karşın bu yapıyla kurulmuş tamlamalar, sıfat bölümünde okuyucuya sunulmuştur: Kİ 61b "*...evdeki sançarı gördüm anlamında bedel olarak kördüm evdekini sançarnı denir ve sıfat üzere ise kördüm sançarnı evdekini denir...*", TZ 43a "*...bunun üzerine kıyas yapıp devam et mecrurda ise şöyle denir öydeki bāzārdağı şanağdağı...*".

2.2.1.1.2.1.2.6. +DAn eki ile türemiş olanlar

+Dan ayrılma ekiyle yapılmış tek bir örnek, vardır. Bu örnek, Kİ ve TZ'de yer almaktadır. TZ'deki örneğin Kİ'den alındığı açıktır: Kİ 60b "*...eğer mecrur olan kelime nekreye/belirsiz sıfat olursa şöyle denir kirdim bir er katına Türkten anlamı Türk olan bir erin katına girdim'dir aslı katınğa'dır ve gayn silinmiş ve kullanılması da mümkündür ve +ten eki ayrılmayı ifade ediyor...*", TZ 79b "*...+dAn'lı kelime belirsiz sıfat olduğunda şöyle dersin bir kişi katına kirdim Türkten...*".

2.2.1.1.2.1.2.7. –ç+ eki ile türemiş olanlar

Kİ 38b'de ekin –Gan ve –AgAn ekinin müradifi olarak sıfat yaptığı belirtilmiş olup diğer eserlerde buna benzer bir açıklama ya da bilgiye rastlanmamaktadır: Kİ 38b

“...ism-i failde mübalağa yapmak için yani bir şeyin alışkanlık haline getirildiğini ifade etmek için kef ve gayn harfleri ile birleşir ve öncesi fethalı olur örneğin keleken ve barağan ve kural dışı olarak küleç ve bunun kurallısı ise küleken bunlar duyuldu...”

2.2.1.1.2.1.2.8. –ğAn+ eki ile türemiş olanlar

İşlek olarak kullanılan bu ek, bir işi çok yapıldığını belirten sıfatlar türetir (Karaağaç, 2013b, s. 286). Metinlerde ekin sıfat işlevinde kullanıldığına dair bilgi ve örnekler ise: KK 60a *“...eğer bağlaç cümlesi sıfat olursa ya ism-i fail ya da ism-i mef’ul olabilir eğer ism-i fail olursa bağlaç yine –ğan ya da –gen olur örneğin urğan alğan tıpkı yukarıdaki örnekler olduğu gibi...”*, Kİ 38b *“...aynı şekilde öncesi sakın kef ve gayn olup geçmiş zamanda ism-i fail ve ism-i mef’ulu anlatmak için de kullanılır örneğin kelmiş kişi anlamında kelken ve varmış kişi anlamında barğan tepelenmiş kişi anlamında depelenken ve vurulmuş kişi anlamında urulğan”*, Kİ 43b *“...eğer fiil cümlesi ise ya geçmiş ya da gelecek anlamında olur geçmiş olursa bağlaç kalın ünlülü fiillerde fiilin sonunda gan şeklinde gelir ve eğer inseyse ken şeklinde gelir seni vuranı gördüm anlamında kördüm seni urğanı ve yaratıcı anlamında yaratğan ve gelen anlamında kelken...”*. Kİ 43b’de verilen bu bilgi, bağlaçlar konu başlığı altında verilmiş; ancak verilen *“urğanı”* örneği, aslında adlaşmış sifata ait bir örnektir, dolayısıyla konuyu bu başlık altında değerlendirmek daha doğru olacaktır.

2.2.1.1.2.1.2.9. –AğAn+ eki ile türemiş olanlar

Günümüzde çok işlek olarak kullanılmayan bu ek, fiillerden çokça yapanı bildirmek amacıyla sıfatlar türetir (Korkmaz, 2009, s. 345). Ekin sıfat yapma işlevine ilişkin tek açıklama, Kİ 38b’de yer almaktadır: *“...ism-i failde mübalağa yapmak için yani bir şeyin alışkanlık haline getirildiğini ifade etmek için kef ve gayn harfleri ile birleşir ve öncesi fethalı olur örneğin keleken ve barağan ve kural dışı olarak küleç ve bunun kurallısı ise küleken bunlar duyuldu...”*

2.2.1.1.2.1.2.10. –(I)k+/- (U)k+ eki ile türemiş olanlar

Sıfat mahiyetinde isimler türeten bu ekin –ğ+/-g+ ekinden ayırt edilmesi zordur (Eraslan, 2012, s. 106). Ekin sıfat yapma işlevine değinen tek eser, TZ'dir. Ancak bu eserde de ekin bu işlevi hakkında doğrudan bilgi verilmemiştir; ama sıfat bölümünde bu ekle türetilmiş isimlere verilmiştir: TZ 48b “...ismi mefule delalet eden lazımı sıfat iken buna delalet eden şey kalınlarda kâf ve ince ünlülerde kef örneğın açık şınık şoyuk yırık yarık oyuk karışık kefli örnekler yülük köyük eyrik yimrik kertik kâtik...”. Ancak bunun dışında diğer eserlerde bu ekle kurulmuş örneklere rastlamak mümkündür: Kİ 16b “sınuk”, Kİ 30a “yirük tuşaklu yarık dudaklı ve kitab-ı beylik'te daha iyi bilen için”.

2.2.1.1.2.1.2.11. –mİş sıfat-fiil eki ile türemiş olanlar

Bu ekle türetilen sıfatların fiilden sıfat türeten diğer eklerden farkı, bir yanı sıfat bir yanı da fiil olan sıfatlar olmalarıdır (Korkmaz, 2009, s. 346). Ekin bu görevi ile yapılmış bazı örnekler, Kİ'de sıfatların açıklandığı bölümde okuyucuya verilmiş olup bu ekle de sıfat türetmenin mümkün olduğu anlatılmaya çalışılmıştır: Kİ 60b “...ve ayağa kalkmış iki adam gördüm anlamında **iki tırmuş er kördüm** ve ayağa kalkmış adamlar anlamında **tırmuş erenler kördüm** denir...”. Diğer eserlerde buna dair bir bilgi, bulunmamaktadır.

2.2.1.1.2.1.3. Pekiştirme Sıfatları

Pekiştirme sıfatları, anlamı güçlendirilmiş olan sıfatlardır (Korkmaz, 2009, 348). Metinlerde bu konuyla ilgili bilgi, daha çok renk isimlerinin pekiştirilmesinde verilmiştir; fakat renk isimleri dışında örneklere de rastlamak mümkündür: Kİ 2a “**appaş bembeyaz aslı abak şapşarı dedikleri gibi renklerde mübalağa yapmak istedikleri zaman kelimenin ilk harfini tekrarladılar ve sonrasına b ekliyorlar**”, Kİ 14a “**düpdüz (ش) tafdil anlamı vermek için kullanılır ve düzlükte mübalağa anlamı verir ve düz düz anlamında ve düp düz ile birlikte kullanılır ve düzlükte mübalağa anlamı verir ve okun düz olduğunu ifade etmek için bu ok düpdüzdür denir**”, Kİ 39b “...renklerde pekiştirme kelimenin ilk hecesini **ikiye katlayarak yapmak için sakın (p) olarak eklenir örneğın sarı şapşarı ve kızıl kıpkızıl ve kök köpkök bunlar da renklerdeki mübalağayı ifade eder bazılarında be mim harfine**

dönüştürülür bu da bedel harflerinde anlatılacak...". KK' de "appağ" örneğinde Kİ'de verilen açıklamalar aynen tekrarlanmıştır: KK 4a "...hemze ise beyazın pekiştirilmesinde be ile değişmiş ve şöyle derler appağ çünkü aslı apağ hemze be'ye dönüştürülmüş sonra da asıl be'ye idgam edilmiş ve appağ olmuş...", bunun yanında eserde pekiştirilme yapılmış örneklerle rastlamak da mümkündür: KK 4a-4b "be harfi de mim harfine dönüştürülmüş örneğin mavinin pekiştirilmesinde kömkök derler kurallı şekli ise köpkök'tür ve aynı şekilde yeşilin pekiştirilmesindeki yamyaşıl kurallı şekli ise yapıyaşıl'dır ve kurallı olarak kızıl'ın pekiştirmesinde kıpkızıl derler ve siyah'ın tekidinde de kapkara derler çünkü renklerdeki kural rengin ismindeki birinci harf getirilerek tekit edilir ve harekesi nasılsa o şekilde harekelendirirler sonrasına da sakın be getirip rengin ismini söylerler kızıl'ın pekiştirmesinde bahsedildiği gibi ki kızıl'ın pekiştirilmiş hâlini yapmak istediklerinde kıpkızıl derler buna dikkat et". TZ'de ise sadece bir örnek, verilmiş; herhangi bir açıklama yapılmamıştır: TZ 85a "appağ". Genel anlamda bakıldığında TZ müellifi dışındaki müelliflerin pekiştirme hakkında bilgileri ve bunları okuyucuya aktarışları doğrudur. Çünkü Türk dilinde pekiştirme yapmak için bir kelimenin ilk hecesi alınır eğer sonu ünlüyle bitiyorsa ilk hecenin sonuna /m/, /p/, /r/, /s/ ünsüzlerinden biri eklenir eğer sonu ünsüzle bitiyorsa ilk hecenin sonundaki ünsüz, bu ünsüzlerden uygun olanı ile değiştirilir (Korkmaz, 2009, s. 348).

2.2.1.1.2.2. İşlevlerine Göre Sıfatlar

İşlevlerine göre sıfatlar, "niteleme" ve belirtme" sıfatları diye iki gruba ayrılırlar (Banguoğlu, 1974, s. 341).

2.2.1.1.2.2.1. Niteleme Sıfatları

Niteleme, bir ismi sahip olduğu özellikler göz önünde bulundurarak benzerlerinden ayırmaya veya bu isim hakkında ilave bilgiler vermeye yarar (Akerson & Ozil, 2015, s. 77).

Niteleme sıfatları, varlıkların renk, şekil, biçim, tat, koku, mesafe, huy, yetenek gibi farklı özelliklerini gösteren sıfatlardır. Varlıkların birden fazla özelliğinin bulunabilmesinden dolayı niteleme sıfatlarının sayısı da çoğalabilmektedir. Bu nedenle

niteleme sıfatlarını eksiksiz bir sınıflandırmaya tabi tutmak imkânsızdır (Korkmaz, 2009, s. 361-362). Niteleme sıfatları hakkında doğrudan bir bilgi verilmemiş olsa da Kİ'de sıfatlar bölümünde bu konu okuyucuya örnekler üzerinden verilmiştir: Kİ 60b “...*akıllı adamlar anlamında uşlu erenler aslı ise erler ve nun eklendi ve neden eklendiği araştırılır ve at için sadece atlar dersin kul için de kullar denir burada vasfedilen çoğul yapılmış vasfeden çoğul yapılmamış ki bu da uşlu'dur ve vasfedilen söylenmeyip sadece sıfat söylendiğinde +lAr çoğul eki sığata gelir örneğın uşlular kördüm* denir ve eren kelimesi genel olarak kullanılır...”. Öte yandan bir ismin birden fazla niteleme sıfatı alması hakkında Kİ'de geçen bilgi şöyledir: Kİ 61a “...eğer sıfat tekrar edildiğinde ve tekil olduğunda öne alınır örneğın cömert âlim yazar/kâtip olan sançarı gördüm anlamında *cömert bilge bitigçi sançarnı kördüm* denir...”. Bunun yanında metinlerde niteleme sıfatına ait örnekler verilmiştir: Kİ 26a “*kirtü söz*”, Kİ 22a “*yağız at*”, Kİ 8a “*bütür yüzlü*”, Kİ 30a “*yirük tutaçlı*”, TZ 4a “*yırtık tutaçlı*”, TZ 24b “*şakır köz*”, TZ 29a “*kara erik*”, TZ 33b “*tolanak köz*”, KK 67a “*kışka kişi ak kişi kara yağız kişi*”, KK 68a “*közsiz kişi kök köz kara köz*”.

KK 66a'da isim ve sıfatın yer değıştirdiğı sıfatlar da bulunmaktadır: KK 66a “*şu tatlı şu acı şu teniz*”.

2.2.1.1.2.2.2. Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları, varlıkları sayı, işaret, soru veya belirsiz hâlde gösteren sıfatlardır. Bu sıfatlar, varlığın özelliğini değil de varlığın bulunduğu durumu göstermeyi amaçlarlar (Eraslan, 2012, s. 174). Belirtme sıfatları, “*işaret*”, “*sayı*”, “*soru*” ve “*belirsizlik*” sıfatları olmak üzere 4 gruba ayrılırlar (Korkmaz, 2009, s. 385).

2.2.1.1.2.2.2.1. İşaret Sıfatları

İşaret sıfatları, işaret zamirlerinin ismin önüne gelmesiyle meydana gelirler. İsimleri, bir mekân ve zamanda göstererek onlara mesafe belirlerler (Banguoğlu, 1974, s. 351).

Metinlerde işaret sıfatları, “*işaret isimleri*” başlığı altında verilmiş olup işaret zamirleriyle ortak kullanıldıklarından bahsedilmiştir; ancak okuyucunun konuyu daha iyi

kavraması için işaret isminin hangi durumda zamir ya da hangi durumda sıfat olduğunun ayrıntısı eserlerde verilmiştir: Kİ 43a-43b “...ism-i işaret bölümü tekil yakındaki için bu uzaktaki için ol ki bu aynı zamanda zamir ismidir zamir bölümünde bahsedilmişti yakın çoğul için bular gaip için yani üçüncü şahıslar için anlar bu da daha önce bahsedildi hem zamir olabilir hem de işaret ismi olabilir yer ifade eden işaret isimleri ise burada anlamında bunda orada anlamında anda eğer isim ise mevsul müfret olur örneğin kocası güzel olan evdedir anlamında **ol kim kocası körklükdür evdedür** çoğul olduğunda **anlar kim kulları körklüdür evdedür...**”, TZ 42a-42b “...işaret isimleri bölümü yakın ve uzaktaki için ve tekil ya da çoğul için olur yakındaki için bu ve mu uzaktaki için ol ve tik yakın çoğul için bular mular uzak çoğul için alar ve onlar ve işaretlerden beri yakın için arı uzaktaki için dipnot işaret isimleri hem zamirler hem de işaret isimleri arasında ortaktır ve zamirlerde uzak yakın ayrımı yoktur Allah doğrusunu bilir işaret isminde yakındaki için munda uzaktaki için anda denir ve buradaki +da Arapçadaki fî edatına karşılık olarak kullanılır ve Arapçadaki hâ uyarı edatına karşılık Türkçede uç kelimesi vardır şöyle denir yakındaki için uç bu uzaktaki için uç ol zamirlere de eklenir örneğin uç mân ve uç biz ve aynı şekilde dinleyen ve gaip için de kullanılır ve +da bulunma eki de eklenir uçtadır denir ve –dır sözün sonlanması ve güzelleşmesi için kullanılır...”, KK 58a-59b “...lâzımî mebnilerin ikinci bölümü ise ismü’l işare (işaret ismi) ister erkek ister dişi olsun tekil için bu çoğulu için de +lAr ekini eklersin bular dersin uzak tekil için ötreli olarak ol çoğulu için de fethalı olarak allar ve anlar diyenin sözüne aldırma bu doğru değil bunu hiç kimseden duymadım yakın yerdeki için munza uzaktaki için anza lâzımî mebnilerin üçüncüsü ise mevsul bölümüdür Arapçada olduğu gibi bu dilde mevsul bağlaç/sıla cümlesine muhtaçtır ancak aidiyyet zamiri açıkça getirilmez çünkü fiil üçüncü tekil şahsa isnat edilmiş ve bu nedenle onlarda bunun gizlenmesi gerekir bilindiği üzere sila cümlesi ya zarf ya car ve mecrur cümle veya sıfat olur mevsul cümlesi sila cümlesinin değişmesine göre değişir eğer sila cümlesi zarf ya da car mecrur ise bağlaç kesreli gayn ya da kef (+ğı/+ki) olur örneğin yanındaki anlamında katındağıdır ve evdeki anlamında evdekidir ve eğer sila cümlesi isim ya da gelecek zamanlı fiil ise mevsul kesreli kef (+ki) olur ve bazıları da üzerine sakın mim ekleyerek kim derler ve her ikisi de fasihtir ve kullanılır isim cümlesinde şöyle dersin o atı beyaz olan kişi geldi anlamında **ol ki atı boz**

keldi bu cümleinin tahlili ise ol işaret ismi ki bağlaç at hayvanın ismi ve burada üçüncü tekil şahsın muzaaf olmuş ve boz atın sıfatıdır ve cümle isim cümlesidir...”.

Kİ’de “ol” işaret isminin Türkçeyi konuşanlar arasında gaibe gönderme yapmak için kullanıldığına dair bir bilgi, vardır. Ancak burada müellif, hem işaret zamirini hem de işaret sıfatını aynı anda verdiği için açıklamada karışıklık yaşanmıştır; ama açıklamanın sonunda işaret sıfatına ait örnekler verdiğinden ilgili kısmı bu bölümde veriyoruz: Kİ 44a “...Arapçada olduğu gibi bu dilde nekireyi anlamak için bir edat yoktur eğer konuşanlar arasında isim biliniyorsa nekire olarak söylemekle iktifa etmişlerdir konuşanlar bunu anlayabilir diye kabul ederler ve öncesinde ol getirmez ve Türkçede en çok işaret ismi ve zamiri olarak kullanılan ortak olan ol kelimesini getirirler balıkla ilgili bir konuşmada balık tazedir anlamında **ol balık yaşıdur** ve **ol balıklar yaşıdur** ya da yaşlardır denir...”.

Bunun yanında işaret sıfatının isimden sonra kullanıldığı örnekler de mevcut olup bunun da kabul edilen bir şekil olduğu, Ebū Hayyān tarafından belirtilmiştir: Kİ 61a “...işaret ismi ile bağlaç ise sıfat olarak kullanılır muzaaf da sıfat olarak kullanılır işaret isminin sıfat olduğu örnek ise bu sançarı gördüm anlamında **kördüm sançarnı uşbu** denir ve daha fasih olanı ise **uşbu sançarnı kördüm**’dür...”. Kİ’de işaret sıfatının isimden sonra gelebileceğine dair tek bilgi bu değildir, Kİ 61b’de yine işaret sıfatının ismin arkasına alınabileceği vurgulanmıştır: “...işaret isminin sıfat olduğu örnekte ise bu âlimi gördüm anlamında **kördüm uşbu bilgeni** denir sıfat arkaya alınır ve bunun üzerine nesne/belirtme alameti ortaya çıkar ve uşbu bilgeni de olur ve bu da sanki bedel üzerinedir ve birincisi de terkip üzerinedir bu yüzden nesne/belirtme alameti sadece sıfatta ortaya çıktı...”. Metinde “uşbu bilgeni” yanlışlıkla iki defa aynı şekilde yazılmıştır; oysa açıklamaya bakıldığında ikinci kez tekrar edilen “uşbu bilgeni” yapısının “bilgeni uşbu” şeklinde olması gerekirdi. Çünkü müellif, birincisinin terkinin kuralına bağlı olarak “uşbu bilgeni” şeklinde olduğunu ikincisinin de bedel olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca açıklamadaki “... de olur” ifadesi, birinci yapıdan farklı bir yapının olduğunu ve onun da kabul edilen bir yapı olduğunu göstermektedir. Diğer metinlerde işaret sıfatının isimden sonra kullanımına dair herhangi bir açıklama, yer almaz.

İşaret sıfatlarının küçültme eki aldığına dair bilgiye KK ve TZ’de rastlıyoruz: KK 64a “...ve yine küçültme eki işaret ismine de eklenir örneğin bugine bularğına ollarğına...”, TZ 46b “...işaret isimlerinde bukine ve allarkine...”.

2.2.1.1.2.2.2.2. Sayı Sıfatları

Varlıkları sayı, sıra, topluluk gibi yönlerden belirten sıfatlara “sayı sıfatı” denir (Banguoğlu, 1974, s. 353). Sayı sıfatları, “asıl sayı sıfatları”, “sıra sayı sıfatları”, “üleştirme sayı sıfatları”, “kesir sayı sıfatları”, ve “topluluk sayı sıfatları” olmak üzere 5 alt sınıfa ayrılırlar (Eraslan, 2012, s. 175).

2.2.1.1.2.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatları, aslında sayıların isimleridir; ancak varlıkları miktar bakımından belirttikleri için asıl sayı sıfatları olarak adlandırılırlar (Banguoğlu, 1974, s. 353).

Kİ ve KK’de asıl sayı sıfatlarına dair doğrudan bilgi “temyiz” başlığı altında verilmiştir. Temyiz terimi, Arapçada “iki şeyi birbirinden ayırmak, farklı olanları ayırt etmek, idrak etmek” (Dönmez, 2011, s. 437) anlamlarına gelmektedir. Müellifler de isimleri sayı yoluyla diğerlerinden ayırt etmek amacıyla bu başlık altında asıl sayı sıfatlarını vermeyi uygun görmüşlerdir: Kİ 57b-58a “*temyiz bölümü Türkçede temyiz yoktur ancak kelimenin aslını olduğu gibi getirirler örneğin **könli yakşı boldı** ve **könli gönli** demek **yakşı** güzel ve **boldı** da **oldu** anlamında ve aynı şekilde nesneden nakledilmiş temyiz de yoktur örneğin yere ağaç diktim anlamında diktim ağaç yirde denir aslı olduğu gibi getirilmiş nakledilmemiş temyiz ise ki bu da ölçü sayı tartı gibi şeylerdir örneğin üç adam geldi anlamında **üç er keldi** aslı üç ve er kelimeleridir ve er kelimesi tekil olur üzerine çoğul eki gelmez birer bir er ve iki er iki adam ta ki ona kadar ve eğer on bir er geldi dersen **on bir er keldi on iki er keldi** aslı on iki ve on üç’tür ta ki on dokuz kadar ve yirmi adam anlamında yigirmi er yirmi bir er yigirmi birer yirmi iki er yigirmi iki er otuz er anlamında otuzer aslı otuz er ta ki yüze kadar ve yüz er keldi derler ve iki yüz er anlamında iki yüz er üç yüz er anlamında üç yüz er dört yüz er ta ki bine kadar ve min er derler iki min er on min er tüm sayı türlerinde temyiz sadece tekil olarak gelir...”, KK 47a-48a “...mef’ulu mutlakın ikincisi ise temyizdir bu dilde buna özgü bir ek yoktur temyiz*

edilen şey ya isim ya sayı ya da miktar olabilir sayı olursa sayı şöyle zikredilir sayı başta gelir ondan sonra da bu adedi belirtmek için ister çok olsun isterse az olsun tekil bir isim getirirsin örneğin bir adam anlamında bir kişi ve doksan kişi anlamında tokşan kişi ya da yüz kişi ya da tokuz yüz kişi veya min kişi ve bu şekilde devam eder ve dirhem için de bir ahşa iki ahşa on ahşa ve bu şekilde kıyas üzerine devam edersin ama hayvan gibi sayılabilen şeylerin temyizinde ise cins ile olur örneğin bir inek anlamında bir şağır ve beş tavuk ve yigirmi kaz otuz kögerçin kırk arsalan elli eşek altmış at yetmiş katır ve kölenin temyizinde seksen kara ve devede ise tokşan deve yüz kuş min ağaş ve hemzenin harekesini nun'a verirsin ancak miktarlardaki temyiz ise azlık ya da çokluk ile olur örneğin bir batman iki batman on batman ve yigirmi arşun otuz karış kırk yük ve demet anlamında iki bağ ve bu şekilde kural üzerine devam et ve bu dilde nakledilmiş temyiz yoktur...”.

Ebū Ḥayyān, “temyiz” başlığı altında asıl sayı sıfatlarına dair örnekler vermişken kendisi bunu yanlışlıkla “+(ş)Ar” eki almış isimler sanıp üleştirme sayı sıfatı olarak algılamıştır ve buradan hareketle “+Ar” ekinin kökeni açıklamaya çalışmıştır. Müellife göre “+Ar” eki “er (erkek, adam)” kelimesinin sayı ismiyle birleşmesinden oluşmuştur. Kısacası, burada iki farklı yanlış olmasına rağmen müellif, farkında olmadan asıl sayı sıfatını okuyucuya vermiştir; fakat Memlûk-Kıpçak Türkçesini öğrenmek için Kİ’yi okuyan bir kişi, bunu ayırt edemeyecektir ve “bir er”, “iki er” , “üç er” gibi yapıları üleştirme sayı sıfatı olarak öğrenmiş olacaktır.

TZ’de ise “temyiz” başlığı altında Arapça ve Türkçe sayı sistemleri karşılaştırılmış, asıl sayı sıfatları ya da başka herhangi bir sayı sıfatına dair bilgi verilmemiştir: TZ 61a “...sayıların sıfatında önce büyükten başlanıp küçüğe doğru söylenir fayda Araplarda sayı olan şey Türklerde temyiz olur Türklerde sayı olan şey ise Araplarda temyiz olur örneğin Arapçada bir yäkirmi denince sayı olur ama bu Türklerde temyiz olur Türklerde ise yäkirmi bir dediğinde sayı olur ama bu da Araplarda temyiz olur...”. Açıklamada da görüleceği gibi, Arapça ve Türkçe sayıların dizilişi birbirinin tam tersidir ve müellif, sadece bunu anlatmaya çalışmıştır. Öte yandan metinde asıl sayı sıfatlarına dair örnekler bulunmaktadır: TZ 39b “ëkki kiçi ve ëkki ëpci ve ëkki aş”.

2.2.1.1.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları

Sıra sayı sıfatları, varlıkların derecelerini gösterir (Korkmaz, 2009, s. 391). Metinlerde bu konu, ism-i failin temyizi konusunda ya da yine ism-i failden yapılan sıfat konusunda bahsedilmiştir: Kİ 58a “...ism-i fail tekil sayıdan yapılmışsa ilkinci denir ikinci üçüncü dördüncü beşinci altıncı yedinci sekisinci tokuşuncu onuncu ve Arapçadaki birleşmiş sayılarda olduğu gibi on birinci on ikinci denir ta ki yirmiye kadar ve yigirminci derler ama bu yapı (yirminci) Arapçada yoktur ve yine onluk sayılarda yüze kadar aynı şekilde yapılabilir yüzinci denir ve yüzden sonrası duyulmamıştır...”, KK 75a-75b “...fasıl tekil sayılardan vuran oturan gibi birinci ikinci üçüncü gibi fail isimleri yapılabilir buradaki kural sayı ismine +inci ekini eklersin hemzesi vasıl hemzesidir örneğin birinci ikinci aynı şekilde biringî da denir bir şeye izafet edilmişse biringîsî denir üçüncü²³ eğer sayıda ötre varsa sayının sonu ötreli yapılır ötre yoksa kesreli yapılır sayı bir şeye izafet edildiğinde buna sin ekle ve şöyle olur +incisi ve yine sayılar sınıf sınıf olursa şöyle denir beşincisi ve eğer sayılar birleştirilmişse yine bunlarda fail yapılır örneğin on ikinci ve bu şekilde yirmiye kadar devam eder yigirminci yirmiden sonraki onluk sayılar bu şekilde devam eder yüzde ise yüzinci denir yüzden sonrası ise duyulmamıştır...”, TZ 61a-61b “...üçüncü tür ise ismi fail şeklinde getirdiğinde ise şöyle denir êkkinci üçüncü dördüncü beşinci birleşiklerde şöyle denir on birânci on êkkinci on beçinci ve sin harfî sonu illetli olan harflere girer şöyle denir êkkincisi altıncısı yedincisi ve yine sin diğer dildeki kurala göre de gelir örneğin êkkincisi üçüncüsü dördâncüsü dipnot bir sayısı için birânci denmez iki ve ondan sonrakiler için denir çünkü inci eki kendinden sonrakini ifade ediyor ve birinciden önce başka bir şey yok on sayısında da kullanıldığı duyulmadı...”.

TZ ve KK’de sıra sayı sıfatlarının üzerine iyelik eki gelebileceğinden bahsedilir. Bu da bu tür örneklerin adlanmış sıfat yapısında kullanıldığını göstermektedir.

2.2.1.1.2.2.2.2.3. Üleştirme Sayı Sıfatları

Üleştirme sayı sıfatları, bir bölme, dağıtma, paylaşırma ifade eden ve varlıkların bölüm bölüm olduğunu gösteren sıfatlardır (Eraslan, 2012, s. 193).

²³ Metindeki tam yazımın karşılığı, “üşî inci” şeklindedir. Müellif, bütün örneklerde eki ayrı yazar ve hemen hepsinde “i” harfini açıkça yazar.

Metinlerde üleştirme sayı sıfatları için genel olarak kullanılan ek, “+Ar”dır. Bunun dışında Kİ’de “+(I)n” ekiyle kurulmuş üleştirme sayı sıfatlarına da rastlanmaktadır. Ancak Ebü Hayyân yukarıda da bahsettiğimiz gibi, “temyiz” bölümünde üleştirme sayı sıfatlarını anlatmak isterken verdiği örnekler, asıl sayı sıfatlarına ait örneklerdir. Metinlerde üleştirme sayı sıfatlarına dair açıklamalar ise: Kİ 58a “...ma ‘dul sayılarda sayının sonuna bir n sesi getirip sayının aslını tekrar ederler ve birin birin ikin ikin derler ta ona kadar ve onun onun derler...”, KK 75b “...fasıl üleştirme sayısında ise sayının sonu ben fethalı yapıp sonuna sakın ra eklersin örneğin **bularğa birer altın bër üşer keldiler** ve bu yaygın bir şekildir”, TZ 61b-62a “...ve yine sıfatı maduleden biri de birer êkkişer üçer dörter bēşer alışar yedişer ve bir defa iki defa üç defa yap şeklinde kullanmak istediğinde birle êkkile üçle dörtle denir ve birleştirilmiş ikilenmiş üçlenmiş dörtlenmiş şeklinde kullanmak istediğinde birgül êkkigül üçkül dörtkül ve birlik ikilik üçlük şeklinde kullanmak istediğinde birlik êkkilik üçlük dörtlik dersin ve tekli demek istediğinde birli dersin ve yine ikili üçlü dörtlü şekilleri için êkkili üçli dörtli ve teker teker demek için tākār denir örneğin **tākār tākār bār** ve tāk ferd anlamındadır ve tākār de bundan türemiştir ve yanı şekilde birine ya birer birer ver ya da ikişer ikişer ya da üçer üçer ver anlamında **tāk tāk bār** ve aynı şekilde kaç ile yapılır...”.

TZ’de “teker teker” yapısı, fiili nitelediği için zarf görevindedir; ama müellif, bunu okuyucuya üleştirme sayı sıfatıymış gibi sunmakla yanılgıya düşmüştür. Bu da okuyucunun sıfat ile zarf arasındaki ayrımı yapmasını zorlaştıracaktır.

2.2.1.1.2.2.2.4. Kesirli Sayı Sıfatları

Kesirli sayı sıfatları, isimlerin sayısını kesir yönünden gösteren sıfatlardır. Bu sıfatların diğerlerinden ayrılan yönü, diğer sıfat türleri tek bir kelime iken bunlar, kelime grubu şeklindedir (Korkmaz, 2009, s. 392).

Metinlerde kesirli sayı sıfatı, “bedel (parça-bütün)” konu başlığı altında ele alınmıştır: Kİ 63a “...bedel bölümü (parça-bütün bölümü) bedel bedel-i kül (tümünden tüm) veya bedel-i ba’z (tümünden bazı) ya da bedel-i işimal (kapsamlı) olmak üzere üçe ayrılır ... ikincisindeyse (bedel-i ba’z) ekmeğin yarısını yedim anlamında yedüm bir etmek bıçukunu ve yarusını denir ve yaru yarım anlamında ve sin (+sI) izafet ekidir sonu ünlülü isimlere gelir ve +nI belirtme ekidir ve belirtme eki birincisinde ortaya çıktı ikincisinde

çıkmadı neden...”, TZ 82a “...bedelin diğer kısımları Türkçede söz konusu değildir tümünden bazı anlamındaki bedel bir ötmek yedim buçukını...”.

KK 72b’de ise kesirli sayı sıfatı hakkında bilgi verilmemiş; fakat bu sıfat tamlamasında kullanılacak kelimeler okuyucuya verilmiştir: “...yarım anlamında bışuk ve bazıları yarum derler ancak yarum kelimesi izafette kullanılır bışuk ise hem tek başına hem de muzaf olarak kullanılabilir ancak çeyrek için Türkçede özel bir kelime yoktur bunun için buçuğun buçuğu derler yani bışuk ve yarum veya yarısı daha sonra sayının aslî mertebeleri ve feri’ mertebeleri olduğunu bil...”. Açıklamada “yarım” kelimesinin izafette kullanılacağını belirtmesi, aslında kesirli sayı sıfatlarına gönderme yapılması anlamına gelmektedir.

2.2.1.1.2.2.2.5. Topluluk Sayı Sıfatları

Topluluk sayı sıfatları, birbirleri arasında yakınlık, birliktelik veya topluluk olan varlıkları göstermek için kullanılır (Korkmaz, 2009, s. 393).

Metinlerde topluluk sayı sıfatlarının yapımında “+AğU” ve bu ekin ses değişikliğine uğramış şekli olan “+Av”ın kullanıldığı tespit edilmiştir: TZ 61b “...sıfatı madule (topluluk) yapmak istediğinde ise birev äkkev üçev dörtev dersin...”, Kİ 40b “...sayılarda topluluğa delalet etmek için öncesi fethalı ve kendisi ötreli olarak gelir ikkegü üçegü dördegü beşegü yedegü sekizde bu duyulmamıştır ve kurallı olarak şöyle olurdu seksegü ve tek başına yalnız anlamında bir sayısına eklenerek biregü şekli oluşur...”, Kİ 40b “...sayılarda topluluğu ifade etmek için de ötreli olarak gelir şöyle derler alğağü veya toğuşağü...”.

Bunun yanında Kİ’de “alğağü” madde başının açıklamasında topluluk yaptığına dair bilgi verilmiştir: Kİ 6a “alğağü altısı bir arada ve atasözü **alğağü alağsa altındakın alğuzur dördevü düzelse depedakın indürür** bu atasözünün açıklaması ise alğağü altısı birlikte alağsa ihtliaf ettilerse demek ve sa- şart edatıdır altın altı anlamında ve +da bulunma eki ve kaf izafet anlamında ve nun meful anlamında ve alttakini belirtir alğuzur onlardan alınır anlamında dördevü dördü birlikte anlamında ve dörd dörd sayısidir vav topluluğa delalet eder incelerde bu kalınlarda gayn kullanılır kef de vav yerine kullanılır ve aslı da kef olandır ve düzelse düzelseler ittifak ederlerse anlamında ve düzeldi

anlamında düzeldi denir ve başkası dizdi anlamında düzdi denir depe tepe demek ve baştakini ifade eder ve +dağın yukarıda açıkladığımız gibi indürür indirir indi indi indür”

2.2.1.1.2.2.2.3. Soru Sıfatları

Varlıkları, soru yoluyla belirten sıfatlara, “*soru sıfatları*” adı verilir. Memlû-Kıpçak Türkçesinde “ne, neçe, kaç” gibi soru ifadelerinin ismin önüne gelmesiyle soru sıfatları yapılır (Karamanlıoğlu, 1994, s. 88-94).

Metinlerde soru sıfatları, soru bölümü başlığı altında ele alınmıştır. Bu bölümde sadece soru sıfatları değil, “mI/mU” soru edatıyla kurulan yapılar, zamirlerin soru hâli ve soru zarfları da yer almıştır. Bunlar arasındaki ayırım okuyucuya “ne, nece, kaç” gibi soru ifadelerinin önüne geldiği şeyden hareketle yapıldığı örnekler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. Müellifler, soru sıfatlarının diğer kelime türlerinden ayırımını ise soru sıfatının ismin önüne gelerek soru yapılması şeklinde tarif ederler: Kİ 50b-51a “...nece topluluktan ayırmayı ifade eder (temyiz) kaç kişi vurdun anlamında şöyle denir **neçe kişi urduñ** ve **neçe kişiler urduñ** bunun ayırması hem tekil hem de çoğul olabilir bu da ancak bağlamdan anlaşılabilir örneğin **sulğan neçe senin kibi kişilerke altın birmidi** sultan senin gibi kaç kişiye altın vermedi anlamında senin kibi senin gibi anlamında kişiler insanlar anlamında ve +gA yönelme hal eki mef’ul görevinde birmidi vermedi anlamında aslında cümlelerin görünüşü olumsuz anlamı olumlu asıl anlamı sultan senin çok kişiye altın verdi’dir ve neçe soru anlamında olup temyiz için de kullanılan ve kullanış şekli neçe ile aynı olan kaç soru ismi vardır ve bunda temyiz mutlaka kullanılmalıdır örneğin kaç kez vurdun anlamında **kaç kez urduñ** ve kaç kulun var anlamında **kaç kuluñ bar** denir eğer kaç isimden önce gelirse isimden sonra bar kelimesi gelmeli ve eğer arkaya alırsan **kuluñ kaçtur** denir bar ve tur tekit anlamında değildir ve soru isimlerinden olan neçük nasıl anlamındadır örnek neçük turduñ ve sançar nasıldır anlamında sançar neçüktür fiilden önce gelmelidir isimden önce değil ve sançar nasıl ayağa kalktı anlamında sançar neçük turmuşdur ve Türkmencede bu anlamda nete kullanılır ve kullanış şekli neçük ile aynıdır ve niçin anlamında nelük kullanılır Türkmencede nişe ve ne için anlamında ne üçün ve neden anlamında neden örneğin şöyle denir **nelük turduñ** ve **nişe turduñ** ve **ne üçün turduñ** ve **neden turduñ** ve sançar ne güzel adamdır anlamında **ne körklü kişidür** ne soru ismi körklü güzel anlamında kişi insan ve –dur tekit

anlamındadır ve kötü adam anlamında **ne yaman erdür** denir bu bahsettiğimiz şeyin dengi değildir sadece anlam olarak bunu çıkarıyoruz ve sançar ne uzun adam anlamında **sançar ne uzun erdür...**. Açıklamadaki “neçe ile aynı olan kaç soru ismi vardır ve bunda temyiz mutlaka kullanılmalıdır örneğin kaç kez vurdun anlamında **kaç kez urduñ** ve kaç kulun var anlamında **kaç kulun bar** denir eğer kaç isimden önce gelirse isimden sonra bar kelimesi gelmeli ve eğer arkaya alırsan **kulun kaçtur** denir bar ve tur tekit anlamında değildir” ifadesi, “kaç” kelimesinin hangi durumda soru sıfatı hangi durumda zarf olduğunu ortaya koymaktadır; zira müellif, ismin önünde kullanılacaksa isimden sonra yüklemi teşkil edecek bir unsurun gelmesi gerektiğini ancak isimden sonra kullanılacaksa doğrudan zarf olduğunu belirtir. Aynı durum, “soru isimlerinden olan neçük nasıl anlamındadır örnek **neçük turduñ** ve sançar nasıldır anlamında **sançar neçük tur** fiilden önce gelmelidir isimden önce değil” ifadesi için de geçerlidir. Müellif burada “neçük” sadece zarf olarak kullanılabileceğini ismin önüne gelerek sıfat olarak kullanılamayacağını ifade eder.

KK 22b-23a’da soru bölümünde soru yapılacak unsurun isim olması durumunda nasıl olacağı hakkında bilgi verilmiştir: “...eğer miktarı sorulan şey isimse tekil olur örneğin kaç tane at aldın anlamında **neşe at şatın alzun** bu ismi çoğul da yapabilirsin ama az kullanılır örneğin kaç at aldın anlamında **neşe atlar şatın alzun** denir ve isim çokluk eki ile de birleşebilir örneğin **neşeler kördün** denir lakin bu şekil hakkında soru sorulan isim zikredilmediğinde olur neşük ise bununla “nasıllık” sorulur Arapçadaki karşılığı “keyfe”dir örneğin nasılsın anlamında neşük sen ve nasıl yattın anlamında **neşük yattın** ve nasıl geldiler anlamında **neşük keldiler** ve nasıl kaçtın anlamında **neşük kaştın** ve nasıl ağırladı anlamında **neşük ağırladı** denir ve bundan sonraki örneklerin anlamını sen bilirsin...”. Burada da KK müellifi, soru sıfatında “neşe at” gibi bir yapının olması gerektiğini; fakat isim dışında soru yapılacaksa “neşük” kullanılması gerektiğini ve “neşük” kelimesinin “nasıllık” yani zarf belirten bir kelime olduğunu vurgulayarak bunun soru sıfatı olarak kullanılamayacağını belirtir.

TZ’de de soru zarfı, zamiri gibi yapılar açıklandıktan sonra “geri kalanlarını da bu şekilde yaparsın...” denilerek başlanan kısım soru sıfatlarını gösterir. Burada müellif, “neçe” soru ismini bir ismin önüne getirerek soru sıfatı yapar: TZ 57a-57b “...ve kalanları

da bu şekilde sayılarda soru yapmak istediğin zaman şöyle dersin **nüçü aqçadır bu nüçü aqdır bular** ve nece Arapçadaki “kemm” soru edatının karşılığıdır...”.

Soru sıfatlarının “şaşıрма” anlamı veren sözde sorular yapması hakkında Kİ ve TZ’de bilgi verilmiştir. TZ’deki bilgi ve örnek, Kİ’de yer alan bilgi ve örneğin neredeyse aynısıdır: Kİ 51a “...sançar ne güzel adamdır anlamında **ne körklü kişidür** ne soru ismi körklü güzel anlamında kişi insan ve –dur tekit anlamındadır ve kötü adam anlamında **ne yaman erdür** denir bu bahsettiğimiz şeyin dengi değildir sadece anlam olarak bunu çıkarıyoruz sözde soru yoluyla olumlu cümleyi kasteden Arapça örnek verir ve sançar ne uzun adam anlamında **sançar ne uzun erdür...**”, TZ 57b-58a “...dipnot soru ifade eden şaşıрма ifadeleri de vardır **bëy nâ körüklü kiçidir** ve **nâ yaman kiçidir** bu ve **nâ uzun kiçidir** bu dipnot nâ kim soru edatından daha geneldir hem akıllı hem de akılsızlar için kullanılır ancak kim sadece akıllılar için kullanılır akıllılardaki örneği **nâ kiçidir bu akılsızlarda nâ aqdır bu...**”. Görüldüğü üzere TZ’de yer alan kısım, Kİ’nin özeti gibi olup örnekler de birebir aynıdır.

KK müellifi, soru sıfatlarının adlaşmış sıfat yapısında kullanılabileceğini de söylerler: KK 23a “bu ismi çoğul da yapabilirsin ama az kullanılır örneğin kaç at aldın anlamında **neşe aqlar şaqtın alzın** denir ve isim çokluk eki ile de birleşebilir örneğin **neşeler kördün** denir...”.

2.2.1.1.2.2.2.4. Belirsizlik Sıfatları

Varlıkların ve nesnelerin sayı veya miktarını kesin olarak değil de yaklaşık olarak bildiren sıfatlara “belirsizlik sıfatları” adı verilir (Korkmaz, 2009, s. 395).

Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki belirsizlik sıfatları hakkında müellifler, genel olarak kısa bilgiler vermiş olmalarına karşın metinlerde belirsizlik sıfatlarına ait örnekler mevcuttur.

Kİ’de “barça” ve “komuğlar/şamug” ifadelerinin kapsama bildirdiği ifade edilmiş ve bu ifadelerle devrik sıfat tamlamaları kurmuşlardır: Kİ 62b-63a “...tüm anlamındaki kapsama ifadeleri barça ve şamuğ’dur ve bütün insanlar ayağa kalktı anlamında **kişiler turdılar barçalar** ve barçalar veya komuğlar ya da şamuğları denir ve ya hepsi ya da hepsini anlamına gelir...”. Metinde verilen “**kişiler turdılar barçalar**” yapısı aslında

“**barça kişiler turdılar**” şeklinde olmalıydı; ancak müellif, hem yapıyı devrik kurmuş hem de “*barça*” kelimesinin üzerine gerekli olmadığı hâlde “+lAr” çokluk ekini getirmiştir.

KK’de ise belirsizlik sıfatlarına ait örnekler, “istisna” konu başlığı altında verilmiştir: KK 48b “...*üçüncüsü ise istisna’dır ve bu dildeki edatı meger’dir örneğin herkes geldi ama sultan gelmedi anlamında **barsa kişiler keldiler meger sulṭān kelmedi** denir ancak bu edat ile kullanımı azdır daha yaygın olanı ise cümleyi olumlu ya da olumsuz zikredip sonrasında kişiyi söylerler sonra da olumsuz cümle getirirler örneğin **barsa kişiler keldi bēy kelmedi** denir istisnada böyle kullanılır müferrağ (boşaltılmış müstesna minhin söylenmediği) istisna ile diğerleri arasında bir fark yoktur...*”. KK müellifi, yapıyı doğru kurmuş ve “*barça/barşa*” ifadesini ismin önüne getirerek belirsizliği göstermiştir.

TZ’de ise “*barça/barşa*” kelimesinin kapsama sıfatı olduğu ve kullanım yeri hakkında bilgi verilmiş, kelimenin hem ismin önünde hem de arkasında kullanılabileceği ifade edilmiştir: TZ 82a “...*ancak kapsama sıfatları barşa örneğin **kişiler keldiler barşa** öne ya da arkaya alınabilir...*”. TZ’deki kullanım da devrik bir yapıda olup Kİ’deki örneklerle benzerlik göstermektedir.

Bunun yanında sayı isimleri ile birlikte belirsizlik sıfatının yapıldığı kullanımlar da mevcuttur: TZ 82a “...*belirsiz isimler ister tüm olsun ister parça halinde olsun pekiştirilir tüm halinde olanların örneği **bir kişi tırdı özi...***”.

“her”, “tüm” “tegme/teyme” gibi belirsizlik ifade eden yapılarla kurulmuş belirsizlik sıfatları da vardır:

Kİ 60a “...*Arapçadaki bütün’ün bu dildeki karşılığı teyme ve barça’dır ve bunlar ya belirsiz ya da belirliye izafet edilir belirsiz izafet edildiğinde örneğin tüm balığı yeme anlamında **tüm balıknı yeme** veya bütün bu balıkları yeme anlamında **balıknı barçasın yeme** denir ve teyme sadece genel tekil için kullanılır ve barça ise kapsamlı isimlerle kullanılır ikisinin arasındaki fark bu şekildedir ve teyme Kıpçakçadır ve Türkmencesi degme’dir ve her adama bir dirhem verdim anlamında **degme bir erge bir aqça bērdim** denir ve +ge mef’ule delalet eden ektir ve degme sonrasıyla birleştirilmiş ve bu yüzden belirtme alameti bu birleşme sonucunda ortaya çıktı...*”. Ebū Ḥayyān, “tüm” ve “teyme” gibi yapıların belirsizi ifade etmek için kullanılabildiği, “teyme”nin Kıpçakça

“degme”nin ise Türkmence bir şekil olduğunu söylemesine rağmen Memlûk-Kıpçak Türkçesi ile Türkmencenin karışmış olduğu bir örnek vermiştir.

KK’de “teyme”nin belirsizlik sıfatlarında kullanılışı, daha doğru olup okuyucu tarafından kolay anlaşılabilir bir durumdadır. Bu da Memlûk-Kıpçak Türkçesini öğrenmek isteyen bir Arap konuşuru için kolaylık sağlamaktadır: KK 28b-29a “...Arapçadaki “kullemā”nın karşılığı *tèyme*’dir örneğin her bir varak yazdığında sana bir dirhem vereceğim anlamında ***tèyme bir varaka yazzın sağa bir aħşa bèreyim*** denir ve *tèyme* tekrarlayan zaman anlamında da kullanılır örneğin her ay sana bin dirhem veririm anlamında ***tèyme ayda sağa min dirhem bèreyim*** denir ve tekrar etmeyen bütün anlamında da kullanılır örneğin her iki şeyin ağırlığının bir batman (4kg) olduğunu belirttiğinde ***tèyme birisi*** bir batman denir...”.

TZ’de yer alan bir başka belirsizlik sıfatı örneği ise “*bir nāşe kün* (TZ 90b/1-13)”dır. Bu da “*bir nāşe*” yapısıyla belirsizlik sıfatı kurulabildiğini göstermektedir.

2.2.1.1.2.3. Sıfatlarda Derecelendirme

Sıfatlarda karşılaştırma ve üstünlük derecesi, bir varlığın sahip olduğu niteliğin bir başka varlıktakine nispetini belirtir. Bu tür sıfatlarda “daha çok”, “daha fazla” gibi oran belirten bir unsur ya da ekin kullanılması gerekir (Korkmaz, 2009, s. 373). Memlûk-Kıpçak Türkçesinde ise karşılaştırma ya da üstünlük derecesi “+rAk” eki ile sağlanmıştır (Karamanlioğlu, 1999, s. 96).

Metinlerde karşılaştırma veya üstünlük derecesi belirten sıfatlar, “tafdil” bölümlerinde ele alınmıştır:

Kİ 35b “*tafdil (karşılaştırma) bölümü işareti ince ünlülerde +rek kalın ünlülerde ise +rak’tır lazımi sıfatların sonuna eklenir bu sıfatların sonunda cı olsun olmasın eklenirler sonu +cI olanın örneği daha fazla giden anlamında baracırağ ve daha fazla veren anlamında biricirek denir ve sonu +cI olmayan örnekler ise daha iyi anlamında yigrek ve daha kötü anlamında yamanrak denir ve daha fazla bilen bilgerek*”.

TZ 55a-56a “...*tafdil (karşılaştırma) bölümü eki ise kalınlarda +rak ve incelerde +rek’tir örneğin senden kiçirek ve andan ulurak ve sıfatın lazımi olmasında şöyle dersin menden yazucırağ ve bizden içercirek izafet dışında şöyle dersin ikirek ve yovuzrak ve yakşırağ ve yamanrak karşılaştırma eki küçültme eki de alabilir örneğin yakşıcarak ve*

yamancarak sıfatın en üst mertebesi için ise şöyle denir *ēḡ* artık ve *ēḡ* eksik en üstünlük sıfatında mübalağa yapmak istediğinde karşılaştırma eki eklersin şöyle dersin *ēḡ* artıkrak ve *ēḡ* eksikrek kelimenin sonu illetli harf ise bu sin eklersin şöyle denir *ēḡ* ulusırek ve *ēḡ* karasırak ve *ēḡ* şarısırak ve sonu sahih olanlarda *ēn* artıkrak ve *ēn* eksikirek izafet ya 'sı eklenir...”.

KK'de ise “+rAk” ekinin varlığı kabul edilmemekle birlikte bu ekle kurulmuş örnekler, yer almaktadır. KK müellifi, karşılaştırmanın cümle şeklinde yapılması ve eğer en üstünlük derecesi belirtilecekse “şok” kelimesinin kullanılması gerektiğini söyler: KK 31b-32b “...tafdil bölümü (karşılaştırma) buna delalet edecek bir isim yoktur bir şeyi başka bir şeyle karşılaştırmak istediklerinde yani o/ bu ondan/bundan daha iyidir demek istediklerinde hakkında konuştukları şey gaip ise ya da konuşma esnasında orada hazır ise verilen örnek cümle denir yine aralarında ortak bir yön varsa ya da üstünlük varsa bunu da zikrederler örneğin bu ondan daha hayırlıdır anlamında **bu onzan yahşıdur** ve bu ondan güzeldir anlamında bu onzan özdendür bu ondan semizdir anlamında bu onzan semizdir ve bu ondan geniştir anlamında **bu onzan kendür** ve bu ondan dardır anlamında **bu onzan fardır** ve bu bölümün kuralı bu şekildedir Allah doğrusunu bilir bu yapılar eğer karşılaştırma genel bir şekilde yapılıyorsa olur ancak miktar bakımında çokluk ya da azlık ile ilgili özel bir karşılaştırma yapmak istiyorsan bu ondan çok güzeldir anlamında **bu onzan şok yahşıdur** bu örnekte şok çokluğu belirtir ikinci örnekteyse **bu onzan biraz yahşıdur** denir bunda da azlığı ifade eden kelimeyi getirirsin ki bu da biraz 'dır istersen şöyle de diyebilirsin **bu onzan yahşıdağdur** ve +dağ (+rak olmalı) eki genel karşılaştırma eki olduğunu söyleyenler de var ama ben bunun aslının olmadığını düşünüyorum doğrusunu Allah bilir...”.

Genel anlamda müellifler, karşılaştırma ve derecelendirme sıfatları hakkında açıklama yapmaya çalışmışlardır; fakat “+rAk” eki ile türetilmiş isimlerin fiili nitelemesi durumunda sıfat değil zarf olacağı hakkında herhangi bir cümle kurmamışlardır. İşaret isimleri bölümünde sıfatlarla zamirler arasında ya da sıfatla zarf arasındaki ayrıma dikkat etmeye çalışan müellifler, bu kısımda bunu göz ardı etmişlerdir. Nitekim “yakhşı/yahşı” kelimesi, “+rAk” ekini aldıktan sonra bir ismin önüne geldiğinde sıfat “*yakhşırak/yahşırak kişi/kiçi” fiilin önüne geldiğinde de zarf “*yakhşırak küldi/küldü” olur. Bu ayrımın okuyucuya verilmemiş olması, verilen ikinci örneğin (*yakhşırak

küldi/küldü) okuyucunun karşısına bir başka yerde ya da konuşma esnasında çıkmış olması durumunda sıfat mı zarf mı olduğunun ayırdına varamamasına neden olacaktır. Ancak müellifler, bu konuyu sıfat olarak verdikleri için bizler de burada değerlendirmek zorunda kaldık.

2.2.1.1.3. Zamirler

Varlıklara isim verilirken onların içeriği, yapısı ve temel özellikleri dikkate alınır. Varlıkları karşılayan isim soylu kelimelerden biri de “*zamir*”dir (Kocasavaş, 2004, s. 27). Arapçada “iç, dâhil, her şeyin iç yüzü, bân, kalp, yürek, vicdan (Şemseddin Sami, 1989, s. 854)” anlamına gelen *zamir* kelimesi, dil bilgisinde bir nesne veya kimseye karşılık kullanılan kelime anlamında kullanılmaktadır (Banguoğlu, 1974, s. 356). Zamirler, isimlerin yerlerini tutan nesne veya kişileri temsil yoluyla gösteren kelime türleridir. Zamirlerin isimlerin yerini tutmasına rağmen zamirlerle isimler arasında önemli farklar vardır. İsimler, tek başlarına bir varlığı doğrudan karşılayabildikleri hâlde zamirler, konuşmada veya yazıda gönderme yapacakları bir isme ihtiyaç duyarlar. Bu anlamda zamirler, nesnelerin isimleri değil onları temsil eden unsurlardır ve ancak yerine geçtikleri ismin kendisi bilindiği takdirde bir anlam kazanmaktadırlar (Korkmaz, 2009, s. 399).

İncelenen metinlerde zamirler, *munfasıl* ve *muttasıl* zamirler (Kİ 42b77-23, TZ 39b/1-13, KK 56a/1-13) şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Munfasıl zamirlerden kastedilen zamirler, ayrı yazılan ve bağımsız olan zamirlerdir. Bunlar kişi, işaret, dönüşlülük zamirleridir. Muttasıl zamirlerden kastedilen şey ise iyelik ekleri ya da fiil çekiminde kullanılan iyelik kökenli şahıs ekleridir.

Zamirleri “şahıs zamirleri”, “işaret zamirleri”, “dönüşlülük zamirleri”, “soru zamirleri” ve “belirsizlik zamirleri” olarak beş grupta değerlendirmek mümkündür (Karamanlioğlu, 1999, s. 78).

2.2.1.1.3.1. Kişi Zamirleri

Kişi zamirleri, bir cümlede daha önce ismi geçen bir varlığın ismini yeniden zikretmek yerine o kişiye karşılık olarak kullanılan zamirlerdir. Kişi zamirleri “ben”, “sen”, “o” ve “biz”, “siz”, “onlar” şeklinde üç tekil üç de çoğul kişiden oluşmaktadır

(Demirci & Bulut, 2015, s. 1721-1723). Bunlardan birinci tekil ve çoğul kişiler konuşmaya ya da cümleye kendi isimleri dâhil etmek yerine “ben” ya da “biz” zamirlerini kullanırlar. İkinci tekil ve çoğul kişi(ler) için “sen” ve “siz”; üçüncü tekil ve çoğul kişi(ler) için de “o” ve “onlar” kişi zamirleri kullanılmaktadır (Demirci & Bulut, 2015, s. 1723). Kısaca kişi zamirleri, varlıkların doğrudan ismi olmayıp konuşan (mütekellim), dinleyen (hitap edilen) ve hakkında konuşulan (gaip) varlıkları gösteren kelimelerdir (Kocasavaş, 2004, s. 29). Bu kişi zamirlerinden üçüncü tekil kişi zamiri, işaret sıfatı asıllı bir zamir olup zamanla kişi zamiri olarak da kullanılmaya başlanmıştır (Torun, 2009, s. 379).

Eski Türkçede şahıs zamirleri, çok şekillidir (Gabain, 2013, s. 132). Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki metinlerde kişi zamirleri “*konusan (mütekellim)*”, “*muhatap (dinleyen)*” ve “*gaip (hakkında konuşulan)*” (Kİ 42b, KK 56a, TZ 39b) olarak üç temel gruba ayrılmış olup bunların hem tekil hem de çoğul şekillerinin olduğu belirtilmiştir. Metinlerde kişi zamirleri hakkında verilen bilgilere bakıldığında:

Kİ 42b “...*zamir bitişik ve ayrı zamirler diye ikiye ayrılır munfasıl (ayrı) birinci şahıs zamirleri men ve biz aslı miz ve çoğulu tekit için +lar da gelebilir ve ikinci şahıslar için sen ve siz bu şahıslardaki zamirler hem asıl olarak gelebilir hem de asıl olmadan da gelebilir üçüncü şahıslar için tekil ol ve on çoğul için onlar aslı allar lam nuna dönüşmüş hemze fethalı olmuş çünkü +lar’daki lam fethalı olduğu için sakın nunu saymamışlar çünkü hemze ve lam arasında kuvvetli bir engel değil lam silindikten sonra asıl olan söylenir ve olar denir...*”. Metinde zamirler, “ma‘rife” yani belirli isimler konusu altında verilmiştir. Bu yolla müellif hem zamirlerin isim soylu kelimeler olduğunu hem de belirli bir varlığı karşılamak için kullanıldığını ifade etmek istemiştir.

KK 56a-56b “...*isimlerin ikinci bölümü de mebni’dir (harekesi değişmeyen) mebnilik bazen lāzımī (zorunlu) bazen de ‘arızī (sonradan olabilen) olur birincisi yani lazım bina altı tanedir birincisi zamirler konuşan muhatap ve gaip olarak üçe ayrılır bitişik ya da ayrı olarak da ikiye ayrılır ayrı olanlar merfu (ötreli) ve mansub (fethalı) olarak iki şekildedir bitişik olan da merfu mansub ya da mecrur (kesreli) olabilir ayrı merfu (ötreli) olanlar ben ve biz tekilde men çoğulda biz ya da miz her ikisi de fasih olup kullanılırlar ancak ilki (biz) daha çok kullanılır ve ikinci tekil sen ve çoğulu siz Arapçada olduğu gibi saygı anlamında da kullanılır üçüncü tekil şahıs için özi veya fethalı ya da kesreli kef ile kesreli olanı daha fasih kensi üçüncü çoğul şahıs için +lar eki eklenir öziler*”

ve kensiler onlar anlamındadır ancak bitişik mansub (fethalı) olanlar zamirlerin üzerine +nI belirtme hali ekini eklersin birinci tekil için meni birinci çoğul bizni ikinci tekil seni ikinci çoğul sizni üçüncü tekil için özini veya kensini ya da anı...”. Zamirlerin isim soylu kelimeler olduğu, müellif tarafından bilinmektedir. Müellif bunu okuyucuya da aktarmak istediği için “isimlerin ikinci bölümü” deyip zamirlerin isim soylu olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

TZ 39b-40a “...ma ‘rife (belirlilik) özel olarak konulmuş isimlerdir zamir ve muzaf ve özel isim ve işaret ismi ve mevsul (bağlaç) ismi bu gruptandır zamirler bölümü zamir konuşan dinleyen ve gaip olmak üzere üç kısımdır her biri tekil ya da çoğuldur ancak ikil yoktur sayılar hariç örneğin êkki kiçi ve êkki êpci ve êkki aţ ve zamirler ya bitişik ya da ayrı gelirler ve ya ötreli ya fethalı ya da kesreli olabilir ayrı olan zamirlerin işaretleri konuşan için măn çoğulu fiillerde biz isimlerde miz dinleyen için sâñ ve çoğulu geniş zaman fiillerinde siz ve isimlerde ve geçmiş zaman fiillerinde ñiz gaibin işareti ise kânsi ve kendi ve özi bunun çoğulu için de isim çokluk eki olan +lAr ekini ekleyerek olur...”. Bu metinde de Kİ’de olduğu gibi zamirler, ma‘rife bölümü altında verilmiş olup belirli bir varlığı karşılamak için kullanıldıkları vurgulanmak istenmiştir.

Metinlerden hareketle Memlûk-Kıpçak Türkçesinde ben ve biz zamirleri için “men” ve “biz/miz”, sen ve siz için “sen” ve “siz” zamirleri kullanıldığı anlaşılmaktadır. TZ’de fiil çekiminde “biz” isim çekiminde “miz” kullanıldığı ifade edilmiştir. Ancak üçüncü tekil ve çoğul şahıslar için eserler, 2 gruba ayrılarak farklı zamirlerin kullanıldığını belirtirler. Bunlardan Kİ tek başına bir grubu temsil edip üçüncü şahıslar için “ol ve on çoğul için onlar aslı allar lam nuna dönüşmüş hemze fethalı olmuş çünkü +lAr’daki lam fethalı olduğu için sakın nunu saymamışlar çünkü hemze ve lam arasında kuvvetli bir engel değil lam silindikten sonra asıl olan söylenir ve olar denir (Kİ 42b)” cümlesini vererek “ol”, “on”, “onlar aslı allar” yapılarının kullanıldığını söyler. TZ ve KK müellifleri ise üçüncü tekil ve çoğul şahıslar için “kensi”, “özi”, “kensiler” ve “öziler” yapılarının kullanıldığını söylerler.

Metinler, kişi zamirlerinin isim durum ekleri ile kullanımına dair örnekler de sunmaktadır. Bu örnekler, KK’de ilgili başlıklar altında toplu olarak verilmeye çalışılmışken Kİ ve TZ’de bunlar daha çok örnek cümleler üzerinden okuyuculara sunulmuştur ya da kimi durum eklerinde kişi zamirlerinin kullanımına hiç rastlanmaz. Bu

durum, Kİ veya TZ'yi elinde bulunduran ve Memlûk-Kıpçak Türkçesini öğrenmek isteyen bir kişi için dezavantaj oluşturmaktır.

Kişi zamirlerinin tamlayan durum eki ile çekimlenmiş şekli;

Eser	Tekil	Çoğul
Kİ	menim, senin anın (59a)	bizin, sizin, onların (59a)
TZ	-	-
KK	menimdir, senindir, özünüdür (54a)	bizimdir, sizindir, özüleriñdir (54a)

Tablo 42: Kişi zamirlerinin tamlayan durum eki ile çekimlenişi

Ayrılma durum eki ile çekimlenmeleri;

Eser	Tekil	Çoğul
Kİ	menden, senden, andan (59a)	bizden, sizden, anlardan (59a)
TZ	menden (55b), senden (55a), andan (55b)	bizden (55b), sizden (73b), -
KK	menden, senden, anzan veya kensiden (54a)	bizden, sizden (54a)

Tablo 43: Kişi zamirlerinin ayrılma durum eki ile çekimlenişi

Kişi zamirlerinin bulunma durum eki ile kullanımlarına ait örnekler;

Eser	Tekil	Çoğul
Kİ	anda (6b)	-
TZ	-	-
KK	mendedir, sendedir, kensidedir (54b)	bizdedir, sizdedir, allardadır (54b)

Tablo 44: Kişi zamirlerinin bulunma durum eki ile çekimlenişi

Yönelme durum eki ile çekime örnek;

Eser	Tekil	Çoğul
Kİ	şağa/şağa (48a), anğa (55b)	-

TZ	maa, şaa, oña (45a)	bizke, sizke, allarg̃a (45a)
KK	sağa (40b)	-

Tablo 45: Kişi zamirlerinin yönelme durum eki ile çekimlenişi

Belirtme durum eki kullanımlara örnekler;

Eser	Tekil	Çoğul
Kİ	meni, seni, anı (55b)	bizni, sizni, anlarını (55b)
TZ	meni, sāni, kānsisini (41a)	bizni, sizni, kānsilerini (41a)
KK	meni, seni, anı (41b)	bizni, sizni, allarını(41b)

Tablo 46: Kişi zamirlerinin belirtme durum eki ile çekimlenişi

Kİ müellifi, kişi zamirleri ile belirtme durum ekinin kullanımında açıklama vermiştir: Kİ 55b “...eğer nesne zamir ise beni vurdu anlamında meni urdı aslı men+ni urdı şeklindedir iki eşit harf geldiği için birinci nun silindi birinci nunun silindiğini söylememizin sebebi ise ikinci nun ya ile birlikte gelip kelimeye anlam katmak için gelir ve bu da nesneyi ifade etmek içindir ve bizi vurdu anlamında urdı bizni seni vurdu anlamında urdı seni aslı sen+ni senni de tıpkı menni de olduğu gibidir ve sizi vurdu anlamında urdı sizni onu vurdu anlamında urdı anı onları vurdu anlamında urdı anlarını...”. Aynı açıklama KK’de de yer almaktadır: KK 41b “...nesnedir ve +ni de nesne ekidir bunun üzerine şöyle söylenebilir urdı men ni daha sonra iki nun birleşir ve idğam edilir ve meni olur ama aynı türden iki harf birleştiği için birini silmişlerdir ve yine zarf olduğundan silinmesi ona özgüdür çünkü bir anlam katmadı ikinci nun ise anlam verdiği için bırakıldı birincisinin silinmesi evladır ve bizi vurdu anlamında bizni vurdu seni vurdu anlamında urdı seni sizi vurdu anlamında urdı sizni onu vurdu anlamında urdı anı onları vurdu anlamında urdı allarını...”.

2.2.1.1.3.2. İşaret Zamirleri

Varlıkları işaret ederek onları göstermeye yarayan zamirlere “işaret zamirleri” denir. Bu gösterme/işaret bir zamanda, mekânda veya tasavvurda uzaklık-yakınlık gibi bir mesafeyi gösterir (Korkmaz, 2009, s. 420-421). Bu zamirlere “gösterme zamirleri” de denir (Demirci, 2014, s. 52).

Daha önce işaret sıfatları bölümünde işaret sıfatları ile işaret zamirlerinin birlikte “işaret isimleri” başlığı altında okuyucuya verildiğinden bahsedilmişti: Kİ 43a-43b “...ism-i işaret bölümü tekil yakındaki için bu uzaktaki için ol ki bu aynı zamanda zamir ismidir zamir bölümünde bahsedilmişti yakın çoğul için bular gaip için yani üçüncü şahıslar için anlar bu da daha önce bahsedildi hem zamir olabilir hem de işaret ismi olabilir yer ifade eden işaret isimleri ise burada anlamında bunda orada anlamında anda eğer isim ise mevsul müfret olur örneğin kocası güzel olan evdedir anlamında **ol kim kocası körklükdür** evdedür çoğul olduğunda **anlar kim kulları körklüdür evdedür...**”, TZ 42a-42b “...işaret isimleri bölümü yakın ve uzaktaki için ve tekil ya da çoğul için olur yakındaki için bu ve mu uzaktaki için ol ve tik yakın çoğul için bular mular uzak çoğul için alar ve onlar ve işaretlerden beri yakın için arı uzaktaki için dipnot işaret isimleri hem zamirler hem de işaret isimleri arasında ortaktır ve zamirlerde uzak yakın ayrımı yoktur Allah doğrusunu bilir işaret isminde yakındaki için munda uzaktaki için anda denir ve buradaki da Arapçadaki fî edatına karşılık olarak kullanılır ve Arapçadaki hâ uyarı edatına karşılık Türkçede uç kelimesi vardır şöyle denir yakındaki için uç bu uzaktaki için uç ol zamirlere de eklenir örneğin uç mân ve uç biz ve aynı şekilde dinleyen ve gaip için de kullanılır ve +dA bulunma eki de eklenir uçtadır denir ve –dır sözün sonlanması ve güzelleşmesi için kullanılır...”, KK 58a-59b “...lâzımî mebnilerin ikinci bölümü ise ismü’l işare (işaret ismi) ister erkek ister dişi olsun tekil için bu çoğulu için de +lAr ekini eklersin bular dersin uzak tekil için ötreli olarak ol çoğulu için de fethalı olarak allar ve anlar diyenin sözüne aldırma bu doğru değil bunu hiç kimseden duymadım yakın yerdeki için munza uzaktaki için anza lâzımî mebnilerin üçüncüsü ise mevsul bölümüdür Arapçada olduğu gibi bu dilde mevsul bağlaç/sıla cümlesine muhtaçtır ancak aidiyyet zamiri açıkça getirilmez çünkü fil üçüncü tekil şahsa isnat edilmiş ve bu nedenle onlarda bunun gizlenmesi gerekir bilindiği üzere sila cümlesi ya zarf ya car ve mecrur cümle veya sıfat olur mevsul cümlesi sila cümlesinin değişmesine göre değişir eğer sila cümlesi zarf ya da

*car mecrur ise bağlaç kesreli gayn ya da kef (+ğı/+ki) olur örneğin yanındaki anlamında katındadır ve evdeki anlamında evdekidir ve eğer sıla cümlesi isim ya da gelecek zamanlı fiil ise mevsul kesreli kef (+ki) olur ve bazıları da üzerine sakin mim ekleyerek kim derler ve her ikisi de fasihtir ve kullanılır isim cümlesinde şöyle dersin o atı beyaz olan kişi geldi anlamında **ol ki atı boz keldi** bu cümlelerin tahlili ise ol işaret ismi ki bağlaç at hayvanın ismi ve burada üçüncü tekil şahsın muzaafı olmuş ve boz atın sıfatıdır ve cümle isim cümlesidir...”*.

İşaret zamirlerinin isim durum ekleriyle kullanımına ait yukarıda verilen örnekler dışında metinlerde yer alan diğer örnekler: Kİ 46b “*anı*”, TZ 41a “*muvar*”, “*munı*”.

2.2.1.1.3.3. Dönüştülük Zamirleri

Dönüştülük zamirleri, zamirin yaptığı işin yine kendisine dönüşünü gösteren zamirlerdir (Korkmaz, 2009, s. 415). Türk dilinde dönüştülük zamirleri, tarihi bakımdan bağımsız kelimelerden meydana gelmiş zamirlerdir (Serebrennikov & Gadjeva, 2011, s. 130). Dönüştülük zamirleri, kişi zamirlerinden daha güçlü bir ifadeye sahip olup iyelik ekleri ile kullanılabilirler (Ergin, 2009, s. 404). Dönüştülük zamiri olan “*kentü*” ve “*öz*” kelimeleri aslında birer isimdirler ve iyelik eki almadan kullanıldıklarında sıfat, iyelik ekleri alarak kullanıldıklarında zamir olurlar (Eraslan, 2012, s. 256).

Metinlerin sözlük kısmında “*öz*” ve “*kendi*” kelimelerinin madde başı olarak kullanıldığını “*nefis*” karşılığının verildiğini görmek tabiidir: Kİ 3b “*öz nefis kendi*”, TZ 36a “*nefis öz ve kâns ve känd*”.

Dil bilgisi unsuru açısından dönüştülük zamiri olarak kullanılan kelimeler ise “*öz*” ve “*kendü~ kendi~kensi~ kânsi*” kelimeleridir. Bu iki kelimedeki ikincisi olan “*kendü~ kendi~kensi~ kânsi*” dönüştülük zamirinin hem son hecesindeki ünsüz hem de kelime sonundaki ünlünün değişkenlik gösterdiği açıktır.

Kİ müellifi, bunların dönüştülük zamiri olarak kullanıldıklarını okuyucuya açık bir şekilde söylemektedir: Kİ 27b “*kendü kendi zamiri kendü özi bardı ve kendüzi bardı kendisi vardı gitti denir ve kendim bileyim/öğreneyim anlamında özüm bilsün denir ve birine emir cümlesiyle kendisi bilsin anlamında **kendü özi bilsün** denir*”. TZ’de ise “*kendü~ kendi~kensi~ kânsi*” ve “*öz*” zamirlerinin yalın hâllerinin üçüncü tekil şahsa çokluk eki almış şekillerinin de üçüncü çoğul şahsa karşılık olarak kullanıldığı belirtilmiştir: TZ 39b-40a “*...Arapçada nekre birleşik olmaz ve ma ‘rife (belirlilik) özel*

olarak konulmuş isimlerdir zamir ve muzaf ve özel isim ve işaret ismi ve mevsul (bağlaç) ismi bu gruptandır zamirler bölümü zamir konuşan dinleyen ve gaip olmak üzere üç kısımdır her biri tekil ya da çoğuldur ancak ikil yoktur sayılar hariç örneğin êkki kiçi ve êkki êpci ve êkki at ve zamirler ya bitişik ya da ayrı gelirler ve ya ötreli ya fethalı ya da kesreli olabilir ayrı olan zamirlerin işaretleri konuşan için măn çoğulu fiillerde biz isimlerde miz dinleyen için sâñ ve çoğulu geniş zaman fiillerinde siz ve isimlerde ve geçmiş zaman fiillerinde ñiz gaibin işareti ise kânsi ve kendi ve özi bunun çoğulu için de isim çokluk eki olan +lAr ekini ekleyerek olur...”. KK’de de TZ’deki durumun aynısı mevcut olup dönüşlülük zamirlerinin üçüncü şahısların yerine kullanıldığı okuyucuya açıkça verilmiştir: KK 56b “*üçüncü tekil şahıs için özi veya fethalı ya da kesreli kef ile kesreli olanı daha fasih kensi üçüncü çoğul şahıs için +lar eki eklenir öziler ve kensiler onlar anlamındadır...*”.

Her ne kadar TZ ve KK’de bunların üçüncü şahıslar için kullanıldığı söylenmiş olsa da bunların dönüşlülük zamiri olduğunun bilincinde oldukları, verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Her üç metinde de dönüşlülük zamirlerinin cümledeki anlamı pekiştirmek için kullanıldığı “tekid” bölümlerinde okuyucuya aktarılmıştır: Kİ 62b “*tekid bölümü tekit hem tekil hem de cümlelerin tekrarlanması ile oluşur tekil isimde ise şöyle olur sançar sançar tırdı fiilde de **sançar tırdı tırdı** harfte de evet evet ve eğer harf bir şeye bağlanmışsa bağlandığı şeyle birlikte tekrar edilir **evde evde tırdum** ve cümlede **sançar tırdı sançar tırdı** denir ve tekid-i manevi ise bazen mastar ile bazen de belirli lafızlarla olur mastarla oluşuna örnek ise **tırdum tırmak** ve **yêdüm yèmek** belirli lafızlarla olan ise müsnedü ileyh tekit edilerek fiilin doğrudan ondan olduğunu ve başkasından değil de kendisi tarafından yapıldığını gösterir örneğin sançarın kendisi kalktı anlamında **sançar tırdı özi** denir ve aynı şekilde özi bile de denir ve bile burada ile anlamını verir ancak Arapçadaki “ayn/göz” kelimesinin karşılığı olan köz kelimesi ile tekit yapılmaz yani **sançar tırdı köz** veya közi bile denmez”.* Açıklamada görüldüğü üzere Kİ müellifi, “kendü” ve “öz” zamirlerinin kullanıldığı cümlelerde anlamın manevî olarak pekiştirildiğini ve işi yapan kişinin yine işten etkilenen kişi olduğunu, işi failden başka kimsenin yapmadığını ifade eder.

KK 26b “*...alsalar eger cümle başına gelir ve cümle bununla açılır sonrasında zamir ondan sonra şartın fiili sonrasında da baştaki zamiri pekiştirmek için yine zamir*

gelir ve bu ikinci zamirin birinci zamire teklik ve çokluk bakımından uygun olması gerekiyor şöyle derler **eger sen ketse eger siz ketse eger men ketse eger biz ketsek eger özi ketse eger öziler ketseler...** Burada da “öz” ve “kensi” zamirlerinin cümlede pekiştirme görevinde kullanıldıkları vurgulanmıştır.

Benzer bir ifade TZ 86a’da da bulunmaktadır: “*isnat edilenin pekiştirilmesi için yapılır fiilin kendisinden geldiğini ortaya çıktığını belirtir başkasından değil örneğin **bèy turdı özi** ve **bèy ketti kânsi** ve **bèy kâldi kendi**”.*

Dönüşlülük zamirlerinin cümledeki yeri hakkında da Kİ ve TZ müellifleri, bilgi vermektedir. Kİ müellifine göre bu zamirler, cümlede hem başta hem de sonda gelebilirken (Kİ 63a “...bütün şeklindekine örnek ise adamın kendisi ayağa kalktı anlamında **turdı bir er özi** ve **özi bile** denir aynı zamanda tıpkı Arapçada olduğu gibi öne arkaya almak mümkündür...”) TZ müellifi, bunun sadece cümlede sonunda olması gerektiğini söyler: TZ 86a “...belirsiz isimler ister tüm olsun ister parça hâlinde olsun pekiştirilir tüm hâlinde olanların örneğin **bir kîçi turdı özi** parça halinde olanların örneği ise **bir ötmek yedim barçasını** ve **barçasın** Arapçada olduğu gibi pekiştirme anlamını veren kelimeler pekiştirilen ismin önüne gelemezler...”. Her iki müellif de aynı şeyi “bedel” başlığı altında verirken dönüşlülük zamirinin kullanım yeri açısından zıt görüşlere sahiptirler.

Dönüşlülük zamirlerinin çokluk, iyelik ve durum eklerini aldığını gösteren örneklerle metinlerde yer verilmiştir: Kİ 63a “**özi**”, KK 54a “**kensiden**”, “**öziniğdir**”, “**özilerniğdir**”, KK 54a “**özi**”, “**kensidedir**”, KK 56b “**öziler**”, “**kensiler**”, “**özini**”, “**kensini**”, TZ 40a “**özi**”, TZ 40b “**kändilernin başı**”, “**özlernin başı**”, “**känsiler**”.

2.2.1.1.3.4. Soru Zamirleri

İsmi yerini soru yoluyla temsil eden zamirlere “soru zamirleri” adı verilir (Banguoğlu, 1974, s. 367). Soru zamirlerinden “kim”, “ne”, “nere” gibi bazıları asıl soru zamiri olup geri kalan “hangisi”, “kaçı” gibi olanlar da farklı kelime sınıfından alınan sözcüklerin iyelik eki almış hâlden meydana gelmiştir (Korkmaz, 2009, s. 441). Memlûk-Kıpçak Türkçesinde ise “kim”, “ne” ve “ka soru zamiri kökünden türeyen” soru zamirleri kullanılmıştır. Bu soru zamirleri genel olarak soru ismi olarak ele alınmış cümlede kullanılış şekillerine göre diğer kelime türlerinden ayırt edilmişlerdir.

“kim” soru zamiri: “kim” soru zamirinin sadece insanlar için kullanıldığı (Korkmaz, 2009, s. 441) bilgisi, Kİ müellifi tarafından “ne” soru zamirinin hem canlı hem de cansız varlıklarla kullanıldığını; fakat “kim” zamirinin sadece canlı varlıklar için kullanıldığı şeklinde eserde verilmiştir: TZ 58a “...nâ kim soru edatından daha geneldir hem akıllı hem de akılsızlar için kullanılır ancak kim sadece akıllılar için kullanılır akıllılardaki örneği **nâ kiçidir** bu akılsızlarda **nâ aţdır** bu kim ise sadece akıllılar için kullanılır örneğin kimdir bu ama **kim aţdır bu** denmez...”, Kİ 50b “...sançar kimdir anlamında **kimdür sançar** veya bu nedir anlamında **nedür** bu ve soru ismini arkaya alman da mümkündür cümleyle bağlandığında ya isim cümlesiyle ya da fiil cümlesiyle birlikte gelir fiil cümlesine bağlandığında ne zaman yedi anlamında **kaçan yedin** nerede yedin anlamında **ķayda yedin** ve ne yedin anlamında ne yedin ve kimi vurdun anlamında **kimni urdun** denir soru ismi ne öne alınmalıdır çünkü kullanımı kim’den daha geneldir çünkü ne ismi hem aklî hem de akılsızlar için kullanılır fakat kim sadece aklî olanlarla birlikte kullanılır...”. Öte yandan Ebû Hıyyân’ın Farsçadan alınan “kim” bağlacı ile Türkçedeki “kim” soru zamiri arasındaki farkı ayırt edemediğini eserinde görebilmekteyiz. Çünkü müellif, her iki kelimenin de benzer ses dizilişine ve yazımına sahip olmasından dolayı “kim” kelimesinin hem bağlaç hem de soru zamiri arasında ortak olarak kullanıldığını söylemektedir: Kİ 48b “...kim hem bağlaç hem soru zamiri ve şart eki olarak kullanılır...”. Aynı yanlışlık TZ’de de yapılmıştır: TZ 58a “...ve kim kelimesinin birden fazla anlamı vardır bunlardan bir tanesi bağlaç anlamındadır oldur kim ve diğeri Arapçadaki açık “enn” karşılığında örneğin **bildim kim bēy fıruptur** ve hatta anlamında **inandım kim uçmaķķa kırkey măn** ve Arapçadaki “key” karşılığı olan sade “lam” ve sadece sebep bildirin “lam” anlamına gelir doğrusunu Allah bilir...”.

“kim” soru zamirinin cümledeki yeri hakkında Kİ ve TZ müellifleri, farklı bir görüşü savunurken KK müellifi de onlara karşıt bir fikri benimsemektedir. Kİ ve TZ müelliflerine göre “kim” soru zamirinin hem başta hem de sonda kullanılması mümkünken (Kİ 45b “...yine haber mübteda ise önce de gelebilir sonra da **kimdür evde** veya **evde kimdür**...”, TZ 67a “...müpteda soru ismi ise şöyle denir **öyde kimdir** ve **kimdir öyde**...” ve TZ 68a “...örneğin **ţurğan kimdir** ve kim öne alınabilir **kimdir ţurğan** ve **kim idi ţurğan** kim ve idi arasına başka bir şey gelemmez yani şöyle denmez **idi ţurğan kim**...”) KK müellifi, sadece başta kullanılabileceğini söyler: KK 22a “...kimi vurdun anlamında

kimini urduy ve kimi vurursun anlamında kimini urar sen ve bu sıralama hep böyle devam eder önce soru ismi gelir...”.

“**ne**” soru zamiri: “ne” soru zamirinin canlı ve cansız varlıklar tarafından kullanılabileceği bilgisinin Ebū Ḥayyān tarafından aktarıldığını yukarıda vermiştik. Bununla birlikte müellif, “ne” soru zamirinin kullanım şeklini “kim” ile karşılaştırarak vermeye çalışmıştır, bunu da “kim” soru zamirinde verdiğimiz paragrafta görebiliriz. “ne” soru zamiri, çekim ekleri ile kalıplaşarak “kim”den daha geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur (Karamanlıoğlu, 1999, s. 90). Nitekim metinlerde de bu tür kullanımlara sıkça rastlanmaktadır: Kİ 50b “...bu nedir anlamında nedür bu ve soru ismini arkaya alman da mümkündür...”, “...ne yedin...”, TZ 58b “...tembih soru zamiri kim +lAr ile çoğul yapılabilir örneğin kimler ve aynı şekilde nâ soru edatı da çoğul yapılabilir örneğin neler ve nāmâ ve nâsnâ aynı şekilde çoğul yapılır ve şöyle denir nāmâler ve nâsnâler Allah doğrusunu bilir...”, TZ 89b “nâ yerde” ve “nâ yerdeki”, KK 22a “ne yediñ”, KK 23a “neşeler kördüy”.

“***ka**” soru zamirinin türevleri: “kayu”, “kanı”, “karu” gibi soru zamirlerinin eski bir “*ka” kökünden türediği kabul edilmektedir (Temir, 1946, s. 282-287). Metinlerde buna dair örnekler: Kİ 22a “karu Kıpçakça nerede anlamında ve nereye gidiyorsun anlamında **karu barırsın** denir”, Kİ 24a “nereye gidiyorsun anlamında **kanca barırsın** denir ve aynı zamanda kayda ve kanda denir hepsi nerede anlamında ve varursan denir ve Kıpçakçada **karu barursan** denir aslı ise kay yirge barursan idi daha sonra karu şekline kadar silinmiş ve kay nerede anlamında yirge ise bir yere mekâna demek”, Kİ 24b “kay nereye anlamında”, Kİ 19b “turdı ayağa kalktı turağ duracak yer nerede oturuyorsun anlamında turağnı kanı”, Kİ 47a “sançar nerede idi anlamında **sançar kayda idi** ve sen nerede idin anlamında kayda idiñ ve kayda fiilden sonra kullanılmaz”, Kİ 45b “yine anlam cümleinin tamamına delalet ettiği için haber silinebilir örneğin armağan isteyen biri kanı dediğinde hediyenin nerede olduğunu sorar kanı önce de gelebilir sonra da yer değiştirmesi mümkündür **sançar kanı** ve **kanı sançar**”, Kİ 50b “...güneş nerede doğdu anlamında **kayda kün doğmuşdur...**”, TZ 67a “haber anlama delalet ettiği için silinebilir örneğin **armağan kanı** haber soru ismi ise öne alınabilir örneğin **bey kanı** arkaya da alınabilir **kanı bey**”, TZ 68a “...eğer haber soru ismi ise şöyle denir **bey kayda idi** zamirlerde de aynı şekildedir örneğin **kayda idiñ** ve **kayda idiñiz**

“kane” anlamlarındaki öne alınmaz...”, TZ 89b “kaysı”, “kaysı ki”, “kanı”, “kaydan”, “kaydaki”, “kanı”, “kayda”, “kaydaki”, “kaydasa”, “ve bir yere gitme dediğin zaman kaydasa kâtime kaydasa”, KK 22a “...bây kaydadur hepsinde bu şekilde olur ancak soru ismini öne aldığında –dır ekini getirmek zorundasın sona aldığında ister –dır ekini getirirsin istersen getirmezsın soru cümle ile olduğunda ya fiil cümlesi olur ya da isim cümlesi olur ve eğer fiil cümlesi ise soru ismi fiil ister geçmiş zamanda isterse geniş zamanda olsun cümleden önce gelir örneğin ne zaman yedin anlamında **kaşan yediñ** ve ne zaman yersin anlamında **kaşan yêr sen** ve nerede yedin anlamında **kayda yediñ** ve nerede yersin anlamında **kayda yêr sen** ve ne yedin anlamında **ne yediñ**...”.

2.2.1.1.3.5. Belirsizlik Zamirleri

İsmi yerini belirsiz bir şekilde gösteren bu zamirler, kesin bir şeyi veya kişi belirtmezler (Hacıeminoğlu, 1996, s. 50). Bu zamirler, belirsizlik sıfatlarına iyelik ekleri veya +ki eki getirilerek yapılmışlardır (Banguoğlu, 1974, s. 368). Bu zamirlerin gösterdiği nesnelerin miktarı, mesafesi, yeri vb. kesin olmayıp bir belirsizlik sergiler (Demirci, 2014, s. 56).

Metinlerdeki belirsizlik zamirlerinin sayısı, az olmakla birlikte “kim” soru zamirinin belirsizlik anlamında yoğun şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Tespit edilen belirsizlik zamirleri şöyledir:

Kİ 27a “kimse kimse ve kimerse de denir”, TZ 89b “her kim olursa olsun nâkim”, KK 37b “kimse”.

Kİ 35a “barçamız öldeçibiz”.

TZ’de herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte “hâr neme”, “hâr nesne”, “tiyme”, “barşa” gibi belirsizlik ifade eden kelimeler arka arkaya sıralanmıştır (TZ 90b). Bu kelimelerden “hâr neme” ve “hâr nesne” sadece belirsizlik zamiri oldukları hâlde “tiyme” ve “barşa” hem belirsiz sıfat hem de belirsiz zamir olabilirler. Bu kelimelerin cümle içinde kullanıldığı örneklerin olmayışı da metni elinde bulunduran bir okuyucu için sıkıntı oluşturacaktır. Çünkü o dönemde yaşamış olan bir kişinin “tiyme” ve “barşa” kelimelerinin hangi durumda sıfat hangi durumda zamir olduğunu fark etmesi zor olacaktır.

“kim” soru zamirinin cümle içerisinde belirsizlik zamiri anlamında kullanıldığı örnekler de mevcuttur: KK 35b “*kim tursa turgay men anıñ bile*”, “*kim sülese anıñ bile talaşqay men*”, Kİ 45b “*kim tırşa turgamen men anın bile*”, Kİ 46b “*kim bolsa turgan sevgemen anı*”, TZ 45b “*kim kälse kälir män*”, “*kim tursa turar män*”, “*kim yäse yär men*”.

2.2.1.1.4. Zarflar

Arapça “zarf, kılıf, mahfaza” gibi anlamlara gelen zarf kelimesi, dil bilgisi bağlamında bir fiili ya da sıfatı farklı yönlerden belirten kelimelerdir (Devellioğlu, 2008, s. 1405). Zarflar fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden veya zarf niteliğindeki kelimelerden önce gelerek onları nitelik, nicelik, mekân, zaman gibi farklı açılardan etkileyerek anlamlarını daha açık hâle getiren kelimelerdir (Korkmaz, 2009, s. 452). Zarflar, sıfatlar gibi isim soylu kelime gruplarındandır (Hacıeminoğlu, 1996, s. 65). Zarflar, işlevleri açısından “*zaman zarfları*”, “*mekân zarfları*”, “*durum zarfları*”, “*miktar*” ve “*soru*” zarfları olmak üzere 5 grupta toplanırlar (Korkmaz, 2009, s. 495).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi gramerlerinde zarf olarak verilen kelimelerin birçoğu, isim soylu olup çekim eklerini de alabilirler (Karamanlıoğlu, 1999, s. 103).

İncelenen metinlerde müelliflerin zarfları “*mekân*” ve “*zaman*” zarfları şeklinde iki grupta inceledikleri tespit edilmiştir:

Kİ 52a “*muktazayı fiil bölümü fazlalardan olan mastar zaman zarfı mekân zarfı hal mef’ul mef’ulu leh mef’ulu ma’ müstesna ve temyiz...*”.

TZ 72b “*...fiilden türemişler bölümü mastar bundan bahseldildi zaman zarfı ve mekân zarfı ve hal/durum mef’ulu bih mefulü leh mefulü ma’ istisna ve temyiz...*”.

KK 39b “*...mansubat (cümle tamamlayıcılar) iki türdür mef’ul ve kendisine benzetilen birinci tür yani mef’ul beş türdür mef’ulu bih (nesne) ve mef’ulu leh (sebebi bildiren) mef’ulu ma’a (birliktelik bildiren) mef’ulu fih (zaman/mekân zarfı) ve mef’ulu mutlak (mastar)...*”. “*mef’ulu fih*” başlığı altında verilen zarfların mekân ya da zaman zarfı olabileceği müellif tarafından eserin ilerleyen bölümlerinde açıklanmıştır: KK 43b “*...dördüncü bölüm mef’ulu fih’tir zaman ya da mekân zarfları olabilir Arapçada “fi” ifadesinin karşılığıdır ama bu dilde ise zorunlu olarak bulunma ekini açık bir şekilde*

getirip kelimenin sonuna birleşir bu kelime zaman zarfı da olabilir mekân zarfı da olabilir...”.

Müelliflerin zarfları sadece “mekân” ve “zaman” açısından değerlendirmeleri diğer zarflar hakkında bilgi vermediklerini göstermektedir. Bu iki zarf türü dışındaki zarflar hakkında açıklama yapılmamış olması ve özellikle durum zarflarının çok kapsamlı olması dolayısıyla sıfatlarla karıştırılabilecek olması, eserlerin dezavantajlı noktaları olarak değerlendirilebilir. Nitekim metni okuyan ve Türk olmayan bir kişi, bu kelime türleri arasındaki ayrımı bilmediğinden neyi sıfat neyi zarf olarak ele alması gerektiği konusunda sıkıntı yaşayabilir.

Bu çalışmada ise zarflar, klasik Türkoloji anlayışına bağlı kalınarak 5 başlık altında incelenmiş olup müelliflerin hakkında bilgi verdikleri zarflar, ilgili kısımlarda gösterilmiş bunun dışında kalan zarflar için de tespit edilebilen örnekler verilmiştir.

2.2.1.1.4.1. Zaman Zarfları

Bir oluş ve kılışın hangi zamanda yapıldığını gösteren zarflara “zaman zarfları” denir (Banguoğlu, 1974, s. 374).

Metinlerde zaman zarfları ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilmiştir:

Kİ 52b “*zaman zarfı bölümü zaman zarfı belirsiz ve belirli diye ikiye ayrılır belirsiz olan künden tünle tañla ve tañda keçe kuşluk ve kündüzin ve düşte ... belirli zaman zarfı ya bu zarflardan birine izafet edilecek ya da sıfatla belirlenecek fiil ister geçişli olsun ister geçişsiz bu zarflara isnat edilir geçişsiz fiilde şöyle dersin **tünle tırdun** ve geçişlide **tünle urdum sançarını** ve fiili zarfın öncesine de arkasına da almak mümkündür çekimli fiilin örneği yukarıda verildi çekimsizdeki ise **bugün sançar tırmış degül** ve **sançar tırmış degül bugün...**”.* Müellif, zaman ifade eden kelimelerin tek başına kullanılmasını “belirsiz zarf” olarak değerlendirirken bunların bir sıfatla nitelendirilmesini “belirli zarf” olarak kabul eder. Kİ müellifi, “öñ” ve “şon” gibi kelimelerin mekân zarfından çıkıp zaman zarfına geçtiğini ifade eder: Kİ 53a “*...mekân zarfı sadece Arapçadaki bulunma olan “fi”nin müradifi harfle gelir +da’ dan başka hal eki gelebilir ama zarf olmaktan çıkar örneğin ardından yetiştı anlamında ardından yetti ve aynı şekilde önüñ de olur ve şonüñ sonra anlamında burada izafet gerekli değildir çünkü mekân zarfından çıkmış zaman zarfına geçmiştir önce kalktım anlamında **tırdum***

önde ve aynı şekilde *burun da olur* ve sonra *olturdum* denir *ra* ile ve *şonda* da *dal* ile olur *ra* ve *lam* harfleri *tünle* ve *tanla* örnekleri ile sonra örneğinde Arapçadaki *fî* anlamına gelen ve Türkçedeki *+dA* ile karşılanan *bulunma* anlamını verirler ancak *senden sonra geldim* cümlesinde *izafet* yapmak istersen **keldim senden sonra** denir ve *senden önce geldim* anlamında **keldim senden burun keldim senden ilgerü keldim senden öndin** ve *birinci* ya da *ilk* anlamındaki *ilk* ve *bundan sonra gelen* *ra* harfi *+dA* ekinin müradıfidir”. Kİ’de kullanılan ve zaman ifade eden diğer yapılar ise: Kİ 3a “*irte yarın*”, Kİ 3b “*aşığı yıl geçen seneden önceki yıl ve aşığı yıl denir*”, Kİ 10b “*bıltır geçen yıl*”, Kİ 15b “*dün gece ve tün de denir dünün günü için tünegün ve dün gece için tün keçe denir*”, Kİ 17a “*şimdi şimdi ve aslı uyarı anlamındaki uş ve şu an anlamındaki imdi kelimelerinden meydana gelir daha sonra imdinin hemzesi düştü ve harekesi şin harfine nakledildi*”, Kİ 18a “*şorp kirdi ansızın girdi*”, Kİ 28a “*larp ansızın ansızın gelir gider anlamında larp kelür larp kiter denir*”.

TZ 72b-73b’de de Kİ’deki zaman zarfları belirli ve belirsiz şeklinde 2 gruba ayrılmışlardır: “...zaman zarfı bölümü belirli ve belirsiz diye ikiye ayrılır belirsiz olanlar *kündüz tan kuşluk süvri tüş*²⁴ *ekindi aḥşam keçe ve tün* belirli olan bu zarflardan birine *izafet* edilir veya *sıfat* şeklinde gelir *fiil* de bu zarflara *isnat* edilir ister *geçişli* olsun ister *geçişsiz* ve *geçişsiz* olana örnek **tünle furdum** *geçişliye* örnek **kündüz kulumnu urdum** ve aynı şekilde şöyle denir **kündüz oḳ kældiler** ve şöyle de denir **kündüzleyin kättiler** bunlar *çekimli fiillerde* ve *çekimsiz fiillerde* ise **bèy bugün käliptir** olumsuzunda ise **bugün bèy furmas** ve zaman zarfları ise sadece *cerr* harfleri ile kullanılır Arapçadaki “*fî*”nin karşılığı *+dA*’dır şöyle denir *tanda* ve *keçede* ve *benzeri öncelik* ve *sonralık* ile *hedef* bildirirler örneğin **andan burun furdum** ve **alardan şonra keldim mundan burun kældi** ve **bizden şonra ketti** *dinleyen için bèy senden burun mindi* ve **bèy sizden şonra ketti** *Allah doğrusunu bilir...*”. Bunun dışında TZ müellifi, *bulunma* anlamı veren zarfların *+dA* *bulunma* durum ekine ihtiyaç duyduklarını söylemekle birlikte bütün zaman zarflarının *bulunma* durum ekini alma zorunluluğunun olmadığını da ifade eder: TZ 67a “...*tembih* zarflar Türkçede *bulunma* anlamını veren *+dA* ekine muhtaçtır *mekân* zarfında şöyle dersin bèy öydedir ve zaman zarfında bèy *tanda kälir* ancak zaman zarfları bu *+dA*

²⁴ Kelimenin okunuşu için bk. Kaymaz & Mohammad, 2016, s. 16.

ekine ihtiyaç duyamayabilir örneğin yarış bugündür...”. Metinde yer verilen diğer zaman zarfları: TZ 5a “dün tüne öteki gün asra kün şimdi imdi”, TZ 19a “sabah vakti erte”, TZ 21b “sabah tan”, TZ 35a “müddet bir nâşâ mazi geçmiş bıltır bir saat önce bayağ akşam ahşam”.

KK’de zaman zarfları diğer eserlerde olduğu gibi belirli ve belirsiz diye ayrılmamış, bütün zaman ifade eden kelimelerin hepsi bir arada verilmiştir. Bu zaman zarflardan bir kısmı Arapça kökenlidir; Arapça kökenli olan zaman zarfları, namaz vakitlerini gösteren kelimelerdir. Bu kelimeler, Türkçe “burun” veya “şoğra” gibi kelimelerle tamlama oluşturmuş ve Memlûk-Kıpçak Türkçesinde zaman zarfı olarak kullanılmıştır: KK 45a-46a “...zaman zarfları ise bugün tünekün tanza tağnla zaman anlamındaki ay aynı şekilde gök cisminin de ismidir yıl bu sene anlamında bu yıl geçen sene bıltır yıl gelecek ... kündüz tün ve tünle keçe tan kuşluk büyük kuşluk vakti anlamında ulu kuşluk ilkbahar yay yaz yaz güz boz kış kış önce anlamında burun sonra anlamında soğra ve önce ve sonra kelimelerinin hem Arapçada hem de Türkçede +dan ayrılma eki ile gelebileceğini bil eğer eki ekleyeceksen bu dildeki kurala göre eki kelimenin sonuna getir önceden ve sonradan anlamında burunda soğradan denir kendisine izafet edilen başta gelir sonrasında bulunma ya da ayrılma hâli gelir ve en sonunda da zarf gelir örneğin ikindiden önce anlamında ‘aşırdan burun öğleden sonra anlamında zuhurdan şoğra denir...”.

2.2.1.1.4.2. Mekân Zarfları

Bir oluş veya kılışın mekân içindeki yerini ya da yönünü bildiren zarflardır (Banguoğlu, 1974, s. 373).

Müelliflerin eserlerinde bilgi verdikleri iki zarf türü olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Metinlerde geçen diğer zarf türü de mekân zarfıdır. Metinlerde geçen mekân zarfları şöyledir:

Kİ 52b-53a “mekân zarfı bölümü üstünde altında oğunda sonunda alında ardında karşunda yanında bu zarflar ancak izafet edildiğinde kullanılır bu nedenle bununla birlikte muhatap izafet nunu gelir örneğin üstünde aslı üstününde ilk nun kelimenin aslında var ikinci nun ise muhtap nunudur hafifletmek için bunlardan biri silinebilir silinenin kelimenin aslından olan birinci nun olduğu görünüyor çünkü ikinci nun bir

anlam vermek için gelmiştir birinci nunun silindiğini kesin olarak gösteren şey ise üstümde örneğidir birinci nunu silmişler ve mütekellim mim'ini getirmişler ve n harfini isbat için hiçbir zaman üstümde demezler bu kitabın müellifi nun bahsinden sonra hoca Taceddin'in niyetini zikretti mekân zarfı sadece Arapçadaki bulunma olan “fî”nin müradı harfle gelir +dA'dan başka hal eki gelebilir ama zarf olmaktan çıkar...”, Kİ 53b “...ardında sançar tırmuş degül sançar tırmuş degül ardında mekân zarfları ancak izafetle belirlenir ve zikredilen nun bu zarfta genizden geliyorsa muhatap içindir ve eğer sakın olarak geliyorsa bu da izafet için geliyordur bunlar ard arda gelmezler yani ardınında denmez biri geniz nunu diğeri de sakın olarak halis nun gayip için izafet anlamı veriyor ve geniz nunu ise muhatap anlamı veriyor konuşan zamirine izafet ettiğinde diğer zamirlerde olduğu gibi teklik ya da çokluk işaretini getirirsin ardında ardımızda ardında denir önceki zamir onu açıklar ve şöyle de denir senin ardında anın ardında anlarnın ardında...”. Metinde mekân zarfları hakkında verilen bu açıklamaların yanında kullanılan diğer mekân ifade eden zarflar ise: Kİ 3a “ard arka ve art da söylenir”, Kİ 3a “ara iki şeyin arası”, Kİ 3b “üstün üst”, Kİ 3b “aşağa alçak yer”, Kİ 16a “ara yirden denir yer mekân anlamında”, Kİ 20a “taş dışarı ve dışarı çık anlamında taşkara çık denir”, Kİ 30a “yöri²⁵ bir şeyin etrafı yörindürü yattı”, Kİ 31a “yukaru yukarı”.

TZ’de mekân zarfları hakkında verilen bilgiler şu şekildedir: TZ 73b-74b “...mekân zarfları bölümü altı yön yukarı aşağı²⁶ ilgeri atkırı orj ve şol bu anlamda olanlar altı tüp art karşı yan ve ara ve orta aşak ve alşak iniş taşkırı işkeri tori ve toğrı biyik yaş uzun teren (derin) bütün bunlar birleşik yazılan zamirlerle birlikte gelebilir örneğin yukarım karşında altlarında sonu illetli gaiplerde şöyle denir ortasında ve arasında altlarında ve altında altınızda ileyimde tembih sonu illetli olmayan fiillerde +dA düşebilir ve yerine fetha gelir şöyle denir artıma ve karşıma altına aranız ve karşına ve karşılarına sonu illetli olan gaipte ortasına bunun üzerine kıyas yap bu zarflar hem geçişsiz hem de geçişli çekimli ve çekimsiz fiillere eklenir ve zaman zarfıyla birlikte gelir örneğin **artında bēy tırmuştur** ve olumsuzunda tırmamış ve tırmuş töyül aynı şekilde yer zarfıyla birlikte belirli olur örneğin bēy öyündedir Allah doğrusunu bilir...”. Müellif,

²⁵ Duran, “yöri” kelimesini mekân zarfı olarak kabul etmektedir (1956, s. 28).

²⁶ Ebū Hıyyān, bu kelimenin Kıpçakça şeklinin “aşağa”, “aşağa”nın ise Türkmence olduğunu söyler (Kİ 3b/22).

bu bölümde mekân zarflarının iyelik ve durum ekleri ile kullanımı hakkında okuyucuya bilgi vermiştir. Soru zamiri olan “kayda”, TZ müellifi tarafından yanlışlıkla mekân zarfları arasında verilmiştir: TZ 5a “...mekân zarfları nerede kayda yönler aşağı aşağı ön ileri ilkeri...”. Bunun yanında müellif, 42a’da “bêri” kelimesinin yakınlığı ifade eden bir kelime olduğunu belirtir. Metinde mekân ifade eden bir başka kelimenin geçtiği örnek, şöyledir: TZ 76a “bêy ileyinde ok uruldi”.

KK’de “bazar”, “ev”, “kent” gibi kelimeler, mekân zarfları arasına dâhil edilmiş olup bunlardan durum ekli şekilleri de okuyucuya mekân zarfı olarak verilmiştir: KK 44a-45a “...artık zarfları açıklamaya çalışacağız mekân zarflarından ev bazar kent şâr altı yön ise alt yuğarı aşağı on şol ilgeri alın atkârı yine altı yönü ifade bir başka ifade yapıları ise aynı şekilde üstün altın orta gördüğün gibi bu zarflar bulunma ekini almadan da kullanılabilir ancak üstünde ve arzunza bulunma eki olmadan kullanılmazlar ve yine altı yön de bulunma eki olmadan kullanılmazlar bunu bil diğerleri ise iki biçimde kullanılabilir yani hem bulunma ekli hem de eksiz kullanılabilir ama ekle kullanıldığında şöyle denir evde bazarda kentte şârza tembih bunların –dır ile pekiştirilmesi güzeldir çünkü tekit ile birlikte söze güzellik katar aynı şekilde çoğunlukla –dır eki ile söylerler örneğin evdedür bazardadır kenttedir şârzadır bir kişi ya da şey hakkında nerededir diye sormak istediğinde ve cevabı üstte ise şöyle denir yuğardadır yer zarflarında diğerleri ise burada anlamında munza onda anlamında onza yanında anlamında yanınza karşında anlamında karşınzâ senin yanında anlamında kaçınza sizin yanınızda anlamında kaçınızza onun yanında özi kaçınza onların yanında kaçlarınza senin yanında kaçınza sizin yanınızda kaçınızza ve zamirlerle kullanımı ise sende mende sizde bizde ve bu şekilde devam eder ve bunlar yaygın şekilde kullanılmaktadır tembih yan kelimesinin yalın şekli kaç’tır başkası olmaz ve +de ya da +za bulunma ekidir yine kaç kelimesi ile bulunma eki arasındaki zamirler duruma uygun olarak kullanılan zamirlerdir izafet olmadan da kullanılabilir...”. Müellif, altı yönü ifade eden kelimelerin +dA bulunma durum ekiyle kullanılması gerektiğini söylerken diğer mekân zarflarının bu zorunluluğa tabi olmadığını belirtir. Metinde geçen diğer mekân zarfları da “yuğarıdan aşağıdan (KK 61b)”dır.

2.2.1.1.4.3. Miktar Zarfları

Miktar zarfları, bir sıfatın, zarfın ya da fiildeki oluş/kılışın miktarını belirleyen zarflardır. Bu zarflar, gösterdikleri derece bakımından “eşitlik gösteren”, “üstünlük gösteren”, “en üstünlük gösteren” ve “aşırılık gösteren” zarflar olarak 4 sınıfa ayrılırlar (Korkmaz, 2009, s. 517-518).

İncelenen metinlerde miktar zarfları hakkında bilgi bulunmamakla birlikte bunların kullanıldığı örnekler mevcuttur. Tespit edilen örnekler arasında bir Türk dili olan Türkmence veya Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden geçen miktar zarfları değerlendirmeye alınmamıştır: Kİ 3a “*arūḡ*”, TZ 18a “*arūḡ*”, Kİ 25a “*köp çok anlamında bu çoktur anlamında bu köptür denir ve aynı şekilde çoktur öküştür...*”, TZ 30b “*çok köp*”, TZ 62b “*bir anca*”, Kİ 15a “*bir anca*”, TZ 31a “*bir kere bir kārāt*”, Kİ 10a “*buguz kez demek ve Kıpçakça*”, TZ 62a “*bir kaḡ*”, “*ikki kaḡ*”, Kİ 13b “*çala az olan şey ve çalaça da denir az pişen bir şey için çalaça pişti ve aynı zamanda bir çala pişti denir*”.

Üstünlük bildiren zarflar ise isimlere “+rak/+rek” ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Karşılaştırma ekinin geldiği bu isimler, daha çok bir varlığın niteliğini göstermeye yarayan sıfat yapısındaki isimlerdir: Kİ 35b “*daha iyi anlamında yigrek ve daha kötü anlamında yamanrak denir ve daha fazla bilen bilerek*”, TZ 46a “*yakşırak*”, KK 32b “*yaḡşıdaḡ*”, TZ 55b “*ulurak*”, “*yamanrak*”.

En üstünlük ve aşırılık belirten zarflara ise sadece TZ’de rastlanmaktadır. Bu konu, sıfatın en üstünlük derecesinin nasıl yapıldığına dair bilgi verilen bölümde yer almaktadır: TZ 55b-56a “*...sıfatın en üst mertebesi için ise şöyle denir eḡ artık ve eḡ eksik en üstünlük sıfatında mübalağa yapmak istediğinde karşılaştırma eki eklersin şöyle dersin eḡ artıkrak ve eḡ eksikrek kelimenin sonu illetli harf ise bir sin eklersin şöyle denir eḡ ulusirek ve eḡ karasırak ve eḡ şarısırak ve sonu sahih olanlarda en artıkrak ve en eksikirek...*”.

2.2.1.1.4.4. Durum Zarfları

Bir oluş ya da kılışın durumunu nasıl yapıldığını göstermeye yarayan zarflardır (Banguoğlu, 1974, s. 374). Türkçede durum belirten her ismin zarf olarak kullanılabilmesi, durum zarflarının sayısını arttırmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s. 66).

Nerdeyse nitelik bildiren bütün isimler ve özellikle niteleme sıfatları, durum zarfı olarak kullanılabilir (Korkmaz, 2009, s. 500). Bu nedenle bunların sayısını tam tespit etmek mümkün değildir.

İncelediğimiz eserlerde durum zarfları hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır; fakat durum zarfı olarak kullanılabilecek isimlerden bazıları: Kİ 3a “*arğun yavaş ve yavaş yavaş gelir anlamında arğun arğun kelir denir*”, TZ 37b “*kolay yavaş yavaş ve kânjâz*”, TZ 60a “*alaysa*”, Kİ 11b “*terk acele*”, Kİ 18a “*şarp zor*”, TZ 37b “*böyle bolaydır öyle alaydır*”, TZ 20b “*sert sağlam berk*”, Kİ 10a “*bek sıkı bağlamak ve aslı berk ve aslı ile de söylenir daha fazla kullanılır*”, Kİ 25b “*kirtü dürüst bundan fiil türemez fiil olarak kullanmak istediklerinde doğru söyledi anlamında kirtü sözledi ve bundan türeyen kirtüledi işi ciddiye almak anlamında*”, KK 67a “*kaba kaba*”, TZ 62a “*täkär täkär*”, Kİ 31a “*yoğun yoğun*”, TZ 26b “*kalın yovun ve yoğun*”, KK 72a “*yoğun*”.

2.2.1.1.4.5. Soru Zarfları

Fiildeki oluş ve kılışı farklı açıklardan soru yoluyla belirten zarflara “soru zarfları” adı verilir (Korkmaz, 2009, s. 523). Bu zarflar, yüklemli ve sıfatlı soru yoluyla pekiştirirler (Hacıeminoğlu, 1996, s. 73).

Kİ müellifi, soru zarflarının isimden değil de fiilden önce kullanılması gerektiğini örnekler üzerinden açıklayarak soru sıfatları ile soru zarfları arasındaki farkı okuyucuya vermeyi hedeflemiştir: Kİ 51a “*...soru isimlerinden olan neçük²⁷ nasıl anlamındadır örnek neçük tırdı ve sançar nasıldır anlamında **sançar neçüktür** fiilden önce gelmelidir isimden önce değil ve sançar nasıl ayağa kalktı anlamında **sançar neçük tırmışdır** ve Türkmencede bu anlamda nete kullanılır ve kullanış şekli neçük ile aynıdır ve niçin anlamında nelük kullanılır Türkmencede nişe ve ne için anlamında ne için ve neden anlamında neden örneğin şöyle denir **nelük tırdı** ve **nişe tırdı** ve **ne için tırdı** ve **neden tırdı**...”. Müellif, vermiş olduğu soru zarflarının Türkmence karşılıklarını da okuyucuya vermektedir, aslında bunlar genel anlamda Türk dilini öğrenmek isteyen biri için faydalı anekdotlardır; ancak bizler, bu çalışmada Memlük-Kıpçak Türkçesi malzemesini değerlendirdiğimizden bu tür açıklamaları ve bunların doğruluk ya da*

²⁷ Tekin “neçük”, “nelük” gibi soru isimlerini soru zamirleri olarak kabul etmiştir (2003, s. 125-126).

yanlışığını incelemeyi kapsam dışında bıraktık. Müellifin soru zarflarını soru sıfatlarıyla karşılaştırarak bilgi verdiği bir diğer kısım: Kİ 50b-51a “...soru edatlarından neçe sayıyı sormak için kullanılır ve Arapçası “kem”dir örneğin kaç defa vurdun anlamında neçe urduñ ve neçe öne alınmalıdır ve kaç kulun var anlamında kullaruñ neçedür ve aynı şekilde neçedür kullaruñ ve nece topluluktan ayırmayı ifade eder kaç kişi vurdun anlamında şöyle denir **neçe kişi urduñ** ve **neçe kişiler urduñ** bunun ayırması hem tekil hem de çoğul olabilir bu da ancak bağlamdan anlaşılabilir örneğin **sulğan neçe senin kibi kişilerke altun birmidi** sultan senin gibi kaç kişiye altın vermedi anlamında senin kibi senin gibi anlamında kişiler insanlar anlamında ve +gA yönelme hal eki mef’ul görevinde birmidi vermedi anlamında aslında cümlelerin görünüşü olumsuz anlamı olumlu asıl anlamı sultan senin çok kişiye altın verdi’dir...”. Açıklamada da görüldüğü üzere müellif, “neçe”nin ismin önünde kullanılması hâlinde farklı bir anlam ve görevde olduğunu doğrudan fiilin önünde kullanılması durumunda başka bir görev ve anlamda olduğunu ifade eder. Bunun yanında metinde “kaçan²⁸” soru zarfına dair örnekler de vardır: Kİ 50b “...isim cümlesine bağlandığında güneş ne zaman doğdu anlamında **kaçan kün doğmuşdur**...”. Müellif, bir başka soru ismini verir; ancak bunun hangi kelime türü olduğuna dair bilgi veya herhangi bir örnek vermez: Kİ 51a “...soru ismi neşe şey anlamında...”. Bu durumda Kİ’de yer alan soru zarflarının “neçük”, “nelük”, “neden”, “neçe”, “kaçan” ve “neşe” olduğunu söyleyebiliriz.

TZ metninde soru zarfları hakkında şu açıklama ve örneklere yer verilmiştir: TZ 57b “...nâçâ Arapçadaki “kemm” soru edatının karşılığıdır ve nâçik nasıl anlamında bir soru edatıdır örneğin nâçik sâñ ve nâçik siz ve bây nâçikti ve ağan nâçiktir ve nâtâ de denir nâçik anlamındadır aynı şekilde soru edatlarından biri nâlik’tir Arapçadaki “lime” karşılığındadır şöyle denir **nâlik kâldiñ** ve **nâlik kâldiñiz** aynı şekilde nâkâ de soru edatıdır Arapçadaki “li ey şey” (ne için) karşılığındadır **nâkâ kâldiñ** ve **nâkâ kettim** bu edatla aynı zamanda alışverişteki para miktarı da sorulabilir şöyle denir **nâkâ aldıñ** ve **nâkâ satıñız** bir başka soru edatı neden Arapçadaki “min ey şey” (birebir karşılığı hangi şeyden) anlamındadır şöyle denir **neden küler sâñ neden kâttiñ** ve çoğulunda **neden satıñız**...”. “kaçan” hakkındaki bilgi ise birleşik cümleler hakkında bilgi verilen “bağlaç”

²⁸ Tekin, bu soru zarfının eski bir *ka kökünden geldiğini söyler (2003, s. 126).

bölümünde yer almaktadır: TZ 65a-65b “...ve “metâ” kelimesinin karşılığı ise kaçan bu da hem şart hem soru belirtir eğer şart eki ise şart edatına ihtiyaç duyar örneğin **kaçan kelse kâlır mûn** ama eğer soru anlamında ise şart ekine ihtiyaç duymaz örneğin **kaçan keldi** ve **kaçan kâlır** ve “metâ” yine aynı anlamdadır ama olumsuz şekildedir örneğin **kaçan fırmasa** ve “mehmâ”’nın karşılığı nâki şart edatıyla birleşir örneğin **nâkise ve nâki bolsa** ne olursa olsun anlamında ve “ey” karşılığı kıysı’dır şöyle denir kıysı ve **kıysı bolsa...**. Müellif, burada “kaçan” kelimesinin hem soru zarfı hem de şart anlamı veren bir kelime olarak kullanılabileceğini belirtir. Bu açıklama için verdiği örneğe bakıldığında da şart ekinin fiilin üzerine geldiğini ve “kaçan” kelimesinin sadece yardımcı cümlelerin zamanını belirten bir unsur olduğu görülecektir; ancak müellifin “kaçan”ın şart ifade ettiğini de söylemesi okuyucuda şartlı birleşik cümle kurmak istediğinde “kaçan” kullanması gerektiği izlenimini doğuracaktır. Bunun dışında “kaçan”ın yer aldığı basit cümlelerde herhangi bir sıkıntı yoktur. Bu cümleler, doğrudan soru zarfını tanımlayacak örneklerdir. Bunun dışında eserde “**ne zaman kaçansa** (TZ 35a)” soru zarfına yer verilmiştir.

KK’de hakkında bilgi ve örnek verilen soru zarfları da şunlardır: KK 22a “...soru cümle ile olduğunda ya fiil cümlesi olur ya da isim cümlesi olur ve eğer fiil cümlesi ise soru ismi fiil ister geçmiş zamanda isterse geniş zamanda olsun cümleden önce gelir örneğin ne zaman yedin anlamında **kaçan yedin** ve ne zaman yersin anlamında **kaçan yêr sen...**”, KK 22b “...mesele/dipnot soru isimlerinden olan Arapçadaki nice anlamına gelen kemm’in karşılığında olan neşe bununla sayı sorulur örneğin kaç tane aldın anlamında **neşe alzı** ve kaç tane aldı anlamında **neşe alzı** kaç tane aldılar anlamında **neşe alzılar...**”, KK 23a “...lâkin bu şekil hakkında soru sorulan isim zikredilmediğinde olur neşük ise bununla “nasıllık” sorulur Arapçadaki karşılığı “keyfe”dir örneğin nasılsın anlamında **neşük sen** ve nasıl yattın anlamında **neşük yattı** ve nasıl geldiler anlamında **neşük keldiler** ve nasıl kaçtın anlamında **neşük kaçtı** ve nasıl ağırladı anlamında **neşük ağırladı** denir ve bundan sonraki örneklerin anlamını sen bilirsin...”, KK 23b “...ve nedendir bu ise bir şeyin neyden kaynaklandığını sormak için kullanılır örneğin neden ağladın anlamında **neden yıgladı** ve neden yoruldun anlamında **neden fıalzı** ve neden kaçtın anlamında **neden kaçtı** denir...”

Genel olarak bakıldığında metinlerde verilen soru zarfları aynı olup sadece TZ’de “ne” soru isminden türeyen “*nākā*”, “*nākise*”, “*nāki bolsa*” gibi yapılar, diğer eserlerden farklılık gösterir.

2.2.1.1.5. Fiiller

Arapça “iş, kâr, amel” (Devellioğlu, 2008, s. 319) anlamlarına gelen fiil kelimesi, dil bilgisinde “hareket, oluş, kılış” bildiren biçimbirimleri göstermek için kullanılır (Hacıeminoğlu, 1984, s. 9). Biçim bilgisinin isimlerden sonra en önemli unsuru olan fiiller, isimler gibi canlı-cansız, soyut-somut varlıkları tek başına karşılayabilecek şekilde değildirler. İsimler, bağımsız bir özellik taşırlarken fiiller, bağımlı kelime türleridir (Korkmaz, 2009, s. 528). Fiiller, söz diziminde en önemli öge olduğu gibi özne, nesne ve diğer öğelerinde seçiminde etkili bir konumdadır (Topaloğlu & Gürlek, 2019, s. 9).

Fiiller, herhangi bir ek almadan yalın hâlde bulundukları zaman emir kipi ikinci tekil şahıs tipindedirler (Ahmet Cevat Emre, 1945, s. 45). İncelemiş olduğumuz metinleri müelliflerinin de fiil hakkında verdikleri ilk cümle budur: Kİ 44a “*fiil emir geçmiş ve geniş/şimdi diye üçe ayrılır emir asıl olandır...*”, TZ 3b “*...bil ki emir fiili fiillerde asıldır herhangi bir fiil emir çekimi söylenmeden başka bir çekimde söylenemez ve bu da illetli ve sahih olur inşaallah Allah’ın izniyle hükmü gelecektir...*”, KK 5a-5b “*...fasıl sonra dedi ki kelime bir cinstir ve üç türe ayrılır bunlar isim fiil ve harf’tir dil uzmanı olan İbn-i Habbaz Arapçada kelimenin bu üç türle sınıflandırılmasının sadece bu dile (Arapçaya) özgü olmadığını söyler ve bu ayırım aklî bir ayırımdır aklî deliller ise dilden dile değişmezler bu nedenle bu kitabı üç bölümden oluşmuş isim bölümü fiil bölümü harf bölümü ama bu dilde bu üç bölümden en fazla kullanılanı fiildir fiilin bölümlerinden biri ikinci tekil şahıs emir çekimidir ki bu çekim fiilin temelidir ve tüm fiiller bundan gelir o diğer fiiller için asıl gibidir bundan türerler ve üzerine bina edilen temel gibidir ve bir kişi bu dili öğrenmek istiyorsa mutlaka bu çekimi öğrenmelidir ve bu kitapta bu çekimle ilgili bir bölüm zikredeceğim inşaallah emir çekimi en önemli gayelerden biridir ve tıpkı kişi/özel isimler gibi duyma yoluyla öğrenilir bunda kuralın bir etkisi yoktur nasıl duyulduysa öyledir çünkü diller kural yoluyla ortaya konulmazlar emir böyle bir konumdayken bunu en kısa yoldan temel olarak isimlendirelim Allah en doğrusunu bilir...*”.

Kİ'de “naib-i fâil bölümünde” fiillerin ses yapısı bakımından tek ve çift heceli olduğuna değinilmiştir: Kİ 51b “*naib-i fail bölümü detay vereceğimiz üzere fiili edilgen yapmak için ya sakın nun ya da sakın lam eklenir fiil ya tek sesli ya çift sesli ya da daha fazla olabilir eğer fiil tek sesli ise veya iki sesli olup ikinci harfi sakınse ya da +LA- değilse sakın nun eklenir örneğin yedi 'den yendi yudı 'dan yundı sıdı 'dan sındı...*”.

Fiil kök ve gövdeleri kip, zaman, şahıs ve sayı ekleri alıp almamaları bakımından “çekimli” ve “çekimsiz” olmak üzere 2 gruba ayrılırlar. Çekimli fiiller yukarıda sayılan ekleri alıp bir bitmişliği ifade ederken çekimsiz fiiller, şahıs ekleri alıp çekime giremedikleri için bir yargı bildirmezler (Korkmaz, 2009, s. 863). Ebū Ḥayyān da eserinde fiilleri çekimli ve çekimsiz olmak üzere 2 gruba ayırmaya çalışmıştır; ancak çekimsiz fiiller olarak gösterdiği yapılar yanlıştır: Kİ 45a “*fiiller çekimlenebilen (mutasarrıf) ya da çekimlenemeyen (camid) fiiller diye ikiye ayrılır çekimlenebilen fiillerin lafzı zamana göre değişebilir örneğin tur turur turdı ve çekimlenemeyenler ise tek bir şekilde gelirler örneğin –idi bunun ne emri ne de geniş zaman şekli olur ama idi göndermek anlamında ise ı- fiilin emir şekli olabilir idi göndermek ve idi ek yardımcı fiili arasında müşterektir ve aynı şekilde değil anlamındaki degül kelimesinin çekimi olmaz bu da idi bölümünde açıklanacak*”. Çekimsiz fiiller, “isim-fiil”, “sıfat-fiil” ve “zarf-fiil” gibi fiilden kimi eklerle türemişlerdir (Banguoğlu, 1974, s. 410). Ebū Ḥayyān ise burada “degül” ve “idi” gibi çekimlenebilen yapıları yanlışlıkla çekimsiz fiiller olarak vermiştir. Aynı durum, TZ'de de vardır, TZ müellifi de “töyül” ve “idi” gibi yapıları çekimsiz fiil olarak verir: TZ 66b “*...çekimsiz fiiller ise tek bir şekilde gelirler ve değişmezler örneği idi ve töyül ve geçişli ile geçişsiz olmak üzere iki kısma...*”

Anlam yapıları bakımından nesne almaya uygun fiillere geçişli fiiller (Korkmaz, 2009, s. 542), cümle içinde etkiledikleri bir nesne olmayan ya da nesne alamayan fiillere de geçişsiz fiiller adı verilir (Topaloğlu & Gürle, 2016, s. 9). Fiillerin nesne alıp almama durumuna göre geçişli ve geçişsiz olma durumları müellifler tarafından okuyucuya anlatılmaya çalışılmıştır: Kİ 45a “*...fiiller aynı zamanda geçişli ve geçişsiz diye ikiye ayrılır geçişsize örnek tur- geçişli fiiller ikiye ayrılır açık nesne alabilenler ve gizli nesne alabilenler diye ikiye ayrılır geçişli fiiller bir iki ve üç nesne alabilir...*”, TZ 66b “*...geçişli ile geçişsiz olmak üzere iki kısma ayrılırlar geçişli fiiller de bir nesne alan iki nesne alan ve üç nesne alan diye ayrılırlar lâzımî fiillerde örneğin kâl- kât- ve tur- ve benzeri nesne*

alanlar nesne bölümünde gelecektir inşaallah...”, TZ 77b-78a “...nesne bölümü açık ve gizli olabilir açık olanlarda ötmekni yedim ve aķçanı aldım ve aķnı mindim gizli olanlarda onı aldım ve **er yuydım** ve **muvar bārdım** bunlar açık nesnede tevil edilende şöyle denir **inandım ki bēy tūrdı** ve **tanladım bēy tūtkından** fiiller iki türdür geçişsiz fiiller az önce söylendi ve geçişli fiiller bunu da geçişli yapacak hemze şedde gibi bir şey lazım ve +ğa +ka ya da +ke ekleri de olmalı örneğin **ķulğa aķ bērdim ķaķmaķķa ayıttım bēyke ķul saıttım** geçişlilerde ise **beyni çıķķıp şandım** Arapçadaki “el” harfi ile geçişli olan fiillerde ise ister genişletmek için silinmiş olsun isterse olmasın “el” takısının olduğu yere Türkçede cer harfi getirirler silinmiş olana örnek beyni kōrdım aķçanı aldım aķnı mindim söylenmiş olana örnek **ķulğa bārdım** ve **bēyke ķattım** hem nesne hem de özne gizliyse şöyle denir bārdım onı...”.

KK’de ise doğrudan geçişsiz fiillerin nasıl geçişli hāle getirildikleri anlatılmış; ama geçişli ve geçişsiz fiillerin ne olduğundan bahsedilmemiştir. Bunun yerine kimi zaman verilen örnek cümlelerde geçen fiillerin geçişli mi geçişsiz mi ya da geçişsizken geçişli hāle mi getirildiği hakkında bilgi verilmiştir: KK 76a-77b “...üçüncü bölüm harflerdir geçişlilik harfleri bir fiili geçişli yapmak istiyorsan fiilin sonu ya sakın olur ya da harekeli eğer sakın ise (ünsüz) fiilin sonunu –dXr ekini eklersin eğer fiilde ötre varsa dal da ötreli olur yoksa kesreli olur asıl olan ise kesreli olandır ve yine dal bazen ta’ya bazen de ķaf’a dönüşür hafifletmek amacıyla te olarak da değiştirilir örneğin mindir-emir şekli min-‘dir ve gördüğün gibi sonu sakın içinde ötre yok bu nedenle dal kesreli geldi ve şaı- fiilinden şaıtır- kurallı olarak aslında şaıdır- olmalıydı ancak bahsettiğimiz gibi dal ta’ya dönüştürüldü ve baķ- fiilinden baıtır- yaı- fiilinden yaıķır- ve baı- fiilinden baıķır- ve yine sadece ra ile geçişli fiiller yapmışlar ve öncesindeki harfi silmişler ancak bunlar sayılı bazı kelimelerde vardır bunlar da ezberlenmiştir buna kıyas yapılmaz örneğin iş- fiilinden işir- denir sanki Arapçadaki fi’l kalıbının ortasında ayn harfi şeddelenerek yapılmıştır ve şıķ- fiilinden şıķar- tembih bu yukarıda bahsettiğim ra ile yapılan geçişli fiillerin sonu ya kesreli ya da fethalı olur bunun kuralı yoktur ama yolu duyarak öğrenmektir ama eğer ikincisi ise yani fiilin sonu harekeli (ünlü) olursa sonuna fiilde ötre varsa ötreli yoksa kesreli yapıp sakın te eklenir (-t) örneğin yürü- fiilinden yürüt- yine daha bahsedildiği gibi te hafifletmek amacıyla ta’ya da dönüşebilir oķu- fiilinden oķuı- tembih bahsettiklerimizin dışında çok az kelime istisna edilmiştir ve bu da

duyarak öğrenilir örneğin kör- fiilinden körgüz- tur- fiilinden turguz- tamzır- ve emzir- bu kelimeler ise sadece bu şekilde duyulmuş olup başka şekilde olmaz ve geçişli fiilleri geçmiş zamanda yapmak istediğinde geçişlilik ekine geçmiş zaman ekini eklersin örneğin mindir-’den mindirdi ve şattır-’dan şattırdır baktır-’dan baktıdır ve bu şekilde kurallı olarak devam eder...”. Metinde doğrudan çatı ekleri ile geçişsiz fiillerin geçişli hâle getirilmesinden bahsedilmiştir. Bunun yanında yukarıda da bahsettiğimiz gibi kimi örnek cümlelerde fiilin geçişli mi ya da geçişsiz mi olduğu hakkında bilgi verilmiştir: KK 82a “...barıştır anlamında baraştır ve bu da geçişli fiildir bu şekilde kullanmak istemiyorsan kendisi barışsın anlamında barış...”, TZ 38a “...bunlar üç türdür birincisi kendi başına geçişli olmayan ki bu da sağandı’dır...”.

Fiiller yapıları bakımından *basit*, *türemiş* ve *birleşik* olmak üzere üç kısma ayrılabilirken anlam bakımından *temel* ve *yardımcı* fiiller şeklinde iki kısımda değerlendirilirler (Korkmaz, 2009, s. 528-560). Metinlerde fiiller hakkında tespit edilen genel bilgiler verildikten sonra fiilleri yapıları ve anlamları bakımından iki temel sınıfta değerlendireceğiz:

2.2.1.1.5.1. Yapıları Bakımından Fiiller

Fiiller, yapıları bakımından “basit”, “türemiş” ve “birleşik” olmak üzere üç alt başlıkta değerlendirilir (Korkmaz, 2009, s. 528).

2.2.1.1.5.1.1. Basit Fiiller

Herhangi bir ek almamış ve daha küçük parçaya bölünemeyecek durumdaki fiillerdir (Sırtı, 2019, s. 126). Bu fiiller, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden günümüze kadar bütün Türk dillerinde ya bir hareket ya bir oluş veya durum bildiren fiiller olup başka bir kökten türememiş fiillerdir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 15).

Metinlerde basit fiiller için özel bir bölüm açılmamıştır; fakat kök hâlinde verilmiş olan fiilleri burada örnek olarak gösterebiliriz: Kİ 2a/19 “öp- öpmek”, Kİ 2b/3 “at- atmak öt- ötmek it- etmek”, Kİ 2b/7 “aç- açmak”, Kİ 2b/8 “uç- uçmak”, 2b/22 “ur- vurmak”, TZ 5a/1-13 “göndermek ıy- inmek in- yemek yä-”, TZ 6a/1-13 “kırmak kır-”, TZ 6b/1-13

“sevmek sev- ~ söy-”, KK 3b/1-13 “almak al-”, “yatmak yat-”, “kılmak kıl-”, KK 81a/1-13 “sövmek sök-”, KK 81a/1-13 “gömmek köm-”, KK 81b/1-13 “eritmek ez-”.

2.2.1.1.5.1.2. Türemiş Fiiller

İsim veya fiil köklerine getirilen çeşitli ekler sayesinde türetilen fiillerdir (Korkmaz, 2009, s. 529). Türemiş fiiller konusundan özellikle Kİ’de bir kelimenin tahlili yapıldığında kelimenin kökü ve üzerine gelen ek hakkında bilgi verilen yerlerde bahsedilir. Bu anlamda *ism-i mef’ul* bölümünde fiillere getirilen çatı ekleriyle kurulan yeni fiiller ve bunların zamanlara göre çekimleri hakkında açıklamalar mevcuttur: Kİ 36a “*ism-i mef’ul bölümü ancak edilgen fiilden yapılır ve vuruldu anlamında uruldu ile verildi anlamında bêrildi ve bunlardan ism-i mef’ul yapmak istediğin fiilde geçmiş zaman ekini atarak yerine –mİş eklersin ve öncesine ya *sakin lam (-l-)* ya da *sakin nun (-n-)* getirirsin edilgen fiillerin nasıl yapıldığı sonra anlatılacaktır ve *Sançar vurulmuş* anlamında **sançar urulmuş** denir ve *elbise verilmiş* anlamında **bêrilmiş** ve *öldürülmüş* anlamında **öldürülmüş** ve *dövülmüş/tepelenmiş* anlamında **depelenmiş** denir...”. Metinde geçen diğer türemiş fiillerden bazıları: Kİ 2b “*adandı<ad+a-n- ad vermek*”, Kİ 13a “*çığardı çıkardı gayn kaftan dönüştürüldü aslı çıkırdı ve onun lazım fiili çıktı*”, Kİ 14a “*çömeldi<çöm-el- çömeldi*”*

TZ’de de benzer bir durum söz konusudur, burada da yine fiil köklerinden çatı ekleriyle türetilen yeni fiil şekilleri verilmekle birlikte muhtelif yerlerde türeyen yeni şeklin hangi kökten geldiği söylenir. TZ’de çatı ekleriyle türetilen yeni fiillerin verildiği bölüm: TZ 54b-55a “...geçişli fiil bölümü birden fazla ekleri vardır bunlardan biri kesreli *dal* ve *sakin ra’dir* örneğin mindir- töydür- ıslat- anlamında yıptır- bir diğer ek ise *te’dir* örneğin olturt- okut- başlat- öltürt- bir diğeri *ra’dir* örneğin ıçır- çıkar- öttür- bir başkası ise *ra* ve *te’nin* birleşimi ile olur kışkart- kâñirt- ve ağart- bir diğeri *dal* ve *ra* ve *te’nin* birleşiminden olur örneğin dedirt- bir diğeri öncekinin aksine *te* ve *ra’dir* örneğin çektir- sıktır- söktür- soktur- bir başkası da *kef* ve *zey’dir* örneğin tirkiz- kirkiz- bir diğer ek de *ya* harfidir girdirmek anlamında kiyir- denir bir diğeri *kef* ve *ra’nın* birleşimi ile olur otker- bir diğeri *zey* harfî émiz- *gayn* harfî de bir başkası örneğin büyütmek ululamak anlamında ulğat- *kaf* ve *ra* da bir başka geçişlilik eki örneğin yatkır- ve *gayn* ile *zey* örneğin turguz- *hüner* buna kıyas yapmaktır doğrusunu Allah bilir...”. Türemiş fiillere

verilebilecek diğer örnekler: TZ 21b “dilendi kuraladı<kur-ala-dı ve kurdı ve tilendi<til+e-n-di” TZ 26a “susadı şuvşadı< şuv-şa-dı”, TZ 30a “çıkarttı çıkardı< çık-ar-dı”.

KK metninde de çatı ekleri ile türetilen fiiller, geçişsiz fiili geçişli hâle getirme bölümünde verilmiştir: KK 76a-77b “...üçüncü bölüm harflerdir geçişlilik harfleri bir fiili geçişli yapmak istiyorsan fiilin sonu ya sakın olur ya da harekeli eğer sakın ise (ünsüz) fiilin sonunu –dXr ekini eklersin eğer fiilde ötre varsa dal da ötreli olur yoksa kesreli olur asıl olan ise kesreli olandır ve yine dal bazen ta’ya bazen de kaf’a dönüşür hafifletmek amacıyla te olarak da değiştirilir örneğin mindir emir şekli min-’dir ve gördüğün gibi sonu sakın içinde ötre yok bu nedenle dal kesreli geldi ve şaṭ- fiilinden şattır- kurallı olarak aslında şatdır- olmalıydı ancak bahsettiğimiz gibi dal ta’ya dönüştürüldü ve baḳ- fiilinden baktır- yaṭ- fiilinden yatkır- ve baṭ- fiilinden batkır- ve yine sadece ra ile geçişli fiiller yapmışlar ve öncesindeki harfi silmişler ancak bunlar sayılı bazı kelimelerde vardır bunlar da ezberlenmiştir buna kıyas yapılmaz örneğin iş- fiilinden işir- denir sanki Arapçadaki fi’l kalıbının ortasında ayn harfi şeddelenerek yapılmıştır ve şık- fiilinden şıkır- tembih bu yukarıda bahsettiğim ra ile yapılan geçişli fiillerin sonu ya kesreli ya da fethalı olur bunun kuralı yoktur ama yolu duyarak öğrenmektir ama eğer ikincisi ise yani fiilin sonu harekeli (ünlü) olursa sonuna fiilde ötre varsa ötreli yoksa kesreli yapıp sakın te eklenir (-t) örneğin yürü- fiilinden yürüt- yine daha bahsedildiği gibi te hafifletmek amacıyla ta’ya da dönüşebilir oku- fiilinden okut- tembih bahsettiklerimizin dışında çok az kelime istisna edilmiştir ve bu da duyarak öğrenilir örneğin kör- fiilinden körgüz- ṭur- fiilinden turguz- tamzır- ve emzir- bu kelimeler ise sadece bu şekilde duyulmuş olup başka şekilde olmaz ve geçişli fiilleri geçmiş zamanda yapmak istediğinde geçişlilik ekine geçmiş zaman ekini eklersin örneğin mindir-’den mindirdi ve şattır-’dan şattırdır baktır-’dan baḳtıdır ve bu şekilde kurallı olarak devam eder...”. KK metninden türemiş fiillere verilebilecek diğer örnekler: KK 83b “evlendir anlamında evlendir<ev+le-n/ev+len-”, KK 22b “inandı inandı<ina-n-dı”, “avladı avladı<av+la-dı”.

2.2.1.1.5.1.3. Birleşik Fiiller

Bir isim veya fiilin bir yardımcı fiil ya da yardımcı fiil gibi kullanılabilecek bir temel fiille yeni bir kavramı karşılamak üzere meydana getirdikleri birliğe “birleşik fiil” denir (Böler, 2019, s. 145). Araştırmacılar, birleşik fiilleri farklı şekilde sınıflandırmışlardır:

Hacıeminoğlu, birleşik fiilleri 2 grupta inceler:

a) Fiil + fiil şeklinde olanlar

b) İsim + fiil şeklinde olanlar (1984, s. 11).

Karaağaç da birleşik fiilleri 2 sınıfa ayırır:

a) Fiil + yardımcı fiil kaynaklı birleşik fiiller

b) İsim + yardımcı fiil kaynaklı birleşik fiiller (2012, s. 190).

Leylâ Karahan’ın tasnifi;

a) İsim + yardımcı fiil= birleşik fiil

b) İsim + temel fiil= birleşik fiil

c) Fiil + zarf-fiil+ tasvir fiili= birleşik fiil (2008, s. 73-77).

Özmen ise birleşik fiilleri üç grupta ele alır:

a) İsimlerle kurulan birleşik fiiller

b) Fiillerle kurulan birleşik fiiller

c) Çekimli fiillerle kurulan birleşik fiiller (2016, s. 87-98).

Korkmaz, birleşik fiilleri 4 başlık altında inceler:

a) Bir isim ile yardımcı fiil veya esas fiil yanında birleşik fiil gibi de kullanılan fiillerle oluşanlar

b) İki fiilin birleşmesiyle oluşanlar

c) Bir sıfat-fiil ile “öncelik”, “başlama” ve “niyet” gösterme işlevindeki “ol-” yardımcı fiiliyle kurulanlar

d) En az bir ismin bir esas fiille birleşerek deyimleşenler (2023, s. 258).

Böler de birleşik fiilleri 4 başlık altında inceler:

a) Bir isim ve bir yardımcı fiilden yapılan birleşik fiiller

b) Bir sıfat-fiil ve bir yardımcı fiilden oluşanlar

c) Bir isim-fiil ve bir yardımcı fiilden yapılan birleşik fiiller

d) Bir fiil ve bir yardımcı fiilden yapılanlar (2019, s. 145-172).

Metinlerde tespit edilebilen birleşik fiillerden bazıları, aşağıda verilmiştir:

1) Bir isim ve bir yardımcı fiil veya yardımcı fiil gibi kullanılan esas fiilden yapılanlar: Bu yapıdaki birleşik fiiller, bir isim ve bu isme eklenen bir yardımcı fiille yapılır (Öztürk, 1997, s. 97). Kİ 2b “ucuz ucuz boldı ucuzladı ve kolayladı anlamında”, Kİ 5a “akın ettik anlamında akduğ denir ve aynı şekilde akın kılduğ”, Kİ 6a “alkış dua alkış kıldı”, Kİ 9b “baş baş ve bundan başladı anlamında başladı başlı eyledi yaraladı” Kİ 13a “çöz boldı kolaylaştı”, Kİ 19a “tapu hizmet hizmet etmek anlamında (tapu) kıldı denir”, Kİ 19b “tar dar daraldı anlamında taraldı ve tar boldı”, Kİ 29a “namaz namaz ve geçmiş zaman şekli namaz etti namaz kıldı”, Kİ 31b “yalın kıldı çıplak hale getirdi”, TZ 5b “dinlendi tınlendi ve tınış boldı”, TZ 15a “hizmet etti tapu eyledi”, TZ 17b “ikiyüzlü oldu ikki yüzli boldı”, TZ 20a “yardım etti boluştı ve meded eyledi”, TZ 26a “kayboldu taş boldı”, TZ 26a “arbede huzursuzluk bolukluk eyledi”, TZ 26b “zahmet verdi zahmet eyledi”, TZ 68b “oruç boldı”, KK 23b “biri için dua et dersin algış eyle”, KK 24a “kargış eyledi”, KK 43a “tamaşa eylegey”, KK 46a “sustu anlamında tektura bolzi”, KK 48b “hoş bolzi veya yahşı bolzi”, KK 84a “namaz kıl anlamında namaz kıl”.

2) Deyim yapısındakiler: Kİ 3b “oruç tuttu oruç tutmak anlamında oruç tuttu”, Kİ 6b “anıt yemin yemin etmek anlamında anıt işti denir”, Kİ 26a “kirke bērdi”, Kİ 31a “gözün aydın anlamında közin yaktu denir ve bunun yanında közün aydın ve közin yırak denir hepsi aynı anlamda”, TZ 12a “ansızın geldi kânâtâ kâldi”, TZ 13b “yalan yere yemin etti yalğan ānt içti”, TZ 17b “rehin verdi toşnağa koydı”, TZ 18b “haram ilişkiye girdi murdar sikti”, TZ 22b “alkışladı kol şaptı”, TZ 23a “dinledi tınladı ve kulağ urdı”, TZ 27a “göz yumdu köz yumdı”, TZ 27a “bayılmak anlamında uş azdı”, TZ 30b “gözün aydın olsun közün aydın”, KK 15b “satın aldım anlamında şatın alzum”, KK 52b “yemin ettim anlamında ant iştim”, KK 82b “abdest al āvżaz al”, KK 83b “selam verme anlamında selam bēr”, KK 84a “oruç tut oruç tuğ”.

3) Bir sıfat-fiil ve yardımcı fiilden oluşmuş birleşik fiiller: Kİ 46b “...çıkılmışlar boldılar...” Kİ 47b “...arızî bir sıfat ise sıfat fiilden önce gelir тұrur bolduğ denir...”.

4) Bir isim-fiil ve yardımcı fiilden oluşmuş birleşik fiiller: Bu konu hakkında sadece KK’de bilgi ve örnekler mevcuttur. KK’de yer alan bilgi ve örnekler şu şekildedir: KK 39a-39b “...başlama fiilleri için birden fazla fiil vardır “eñşe’e” ve “ce ‘ale” ve “ehaze” hepsinin Türkçedeki karşılığı başlamak anlamındaki başladı’dır ve bu anlamı

ifade etmek istediklerinde fiilin mastarını fethalı yaparlar (a/e) ve sonrasında başladı fiilini getirirler örneğin okumaya başladı anlamında okmağa başladı vurmaya başladı anlamında urmağa başladı oturmaya başladı anlamında olturmağa başladı gitmeye başladı anlamında ketmege başladı yatmaya başladı anlamında yatmağa başladı denir ve bu şekilde kurallı olarak devam eder ve bazıları da başladı kelimesini mastardan önce getirirler ikisi de fasihtir ve kullanılır...". KK'de verilen bilgi ve örnekler, konuyu açıklamaya yetecek düzeyde olup herhangi bir yanlışlık yoktur.

5) Bir fiil + zarf-fiil+ yardımcı/tasvir fiili ile oluşmuş olanlar: Bu konu hakkında kaynaklarda çeşitli bilgi ve örneklerle rastlamak mümkündür. Bu başlığı, alt başlıklar hâlinde değerlendirdik. Müelliflerin konuyla ilgili açıklamaları konu başlıkları altında yer almaktadır:

a) Yaklaşma fiilleri: Yaklaşma fiili hakkında metinlerde verilen bilgiler: Kİ 48a “...yazdı fiili ...-mak üzereydi anlamında ve başladı da başladı anlamında sançar ayağa kalmak üzereydi anlamında şöyle denir sançar turayazdı geniş zamanda sançar turayazar ve sançar kalkmaya başladı anlamında sançar tura başladı denir bunlardaki haber ancak durum/hâl olarak gelir geçmiş ya da geniş zaman ifadesi vermez tura sançardan önce gelmez ve aslı hata etti anlamında yazdı ve ...mak üzere olarak kullanıldı ve aynı zamanda yazı yazdı anlamında da kullanılır...”. Müellif, burada tasvir fiilinin nerede geldiğini açıklamaya çalışmıştır. Öte yandan “başladı” fiilini yaklaşma fiilleri içerisinde değerlendirmiştir; oysa “başla-” fiili bir şeyi yapmaya yakın olmak anlamından ziyade bir sürecin başlamasını belirtiyor (Tan, 2010, s. 78-79). Bu nedenle bu tasvir fiilini başlama kategorisinde değerlendirmek daha doğru olacaktır (Karadağ, 2015, s. 79). Bunun dışında yardımcı fiilin kökeni hakkında verilen bilgi doğrudur; zira “yaz-” tasvir fiilinin kökü, “hata etmek” anlamındaki “yaz-” fiilinden geldiği düşünlür (Tan, 2005, s. 114).

KK 38a-39a'da bu şekil hakkında verilen bilgiler: “...Arapçadaki zanne'nin diğer kardeşleri Türkçede şagandı olur yaklaşma (mukarebe) üç türe ayrılır mukarebe (yaklaşma) başlama ve ümit/rica fiilleri yaklaşma fiilleri ise üç tanedir “kâde” “kerebe” ve “evşeke” bunların karşılığı Türkçede zad ile karışık zey ile yazzi'dır yaklaştı anlamındadır veya bir şeye yaklaşmak anlamındadır bu anlamı kastettikleri zaman emir çekimindeki fiilin sonunu fetha yapıp elif getirirler ve sonra da yazzi fiilini eklerler örneğin yıkıla yazdı anlamında yıkılayazzi öleyazdı anlamında öleyazzi ve beni göreyazdı

anlamında *meni köreyazı* denir bu anlamı vermek için kullanılan bir diğer ifade ise *yaklaşma fiilinin mastarına elif (a/e) getirirler sonra da az kalzı ifadesini eklerler* örneği *ölmeye az kaldı* anlamında **ölmege az kalzı** *beni görmeye az kaldı* anlamında **meni körmege az kalzı** ve *yıkılmaya az kaldı* anlamında **yıkılmağa az kalzı** denir bu ikinci ifadenin Arapçadaki karşılığı *ölüme az kaldı*’dır *tembih yazı kelimesi (yazı) yazdı ve özellikle nişancının hata yapması anlamında da kullanılır bunun dışındaki hata yapmak anlamında kullanılmaz birinin ok veya başka bir şeyle hedefi vuramadığı zaman kaçırdı ıskaladı* anlamında *yazı derler hata yapmadığında yazmas denir ve bir nişancının hiç hata yapmadığını ifade etmek için* **hiş yazmas** *derler bu fiili duyduğum bu şekil dışında hiçbir zaman geniş zaman veya başka bir zaman çekimi ile duymadım bunu onların dilinde araştır ve dikkatli ol Allah en iyi bilendir...*. Müellifin bu şekil hakkında verdiği bilgiler, ayrıntılı ve doğrudur. Nitekim müellif, “*emir çekimindeki fiilin üzerine*” diyerek kök fiili kastetmiş olup onun da üzerine zarf-fiil ekinin gelmesi gerektiğini bundan sonra “yaz-” tasvir fiilinin getirilmesi gerektiğini ifade eder. Diğer yandan “yaz-” tasvir fiilinin kökeni hakkında verilen bilgi, Kİ’deki bilgi ile benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte müellifin, Memlûk-Kıpçak Türkçesinde var olduğunu belirttiği bir diğer yaklaşma anlamı veren tasvir çekimi, “fiil + isim-fiil eki+ yönelme durum eki + az kal-” şeklindedir. Bu şekil, diğer eserlerde görülmez.

TZ’de “yaz-” yaklaşma fiili ilk önce “yardımcı fiiller” bölümünde verilmiş ilerleyen bölümlerde ise “yaklaşma” anlamı veren bir yardımcı fiil olduğu belirtilip örnek verilmiştir: TZ 67b “...*nevasih (yardımcı fiiller) bölümü Arapçadaki “kane”nin karşılığı Türkçede idi ve kardeşleridir ki bunlarda boldı ve töndi ve kondı (çadır kurdu/kondu) ve benzerleri değil anlamında töyül ve degül de denir yaklaşmak anlamında yazdı/yazı ve başlamak anlamında başladı...*”, TZ 69a “...*yaklaşma için yazdı kullanılır ve şöyle denir tüşeyazdı...*”. Son olarak eserin sonundaki “*içindekiler*” bölümünde müellif, “yazdı” yardımcı fiilinin “yaklaşma eki” olduğunu belirtir: TZ 89a “*yaklaşma eki yazdı*”.

b) Başlama fiilleri: Bir fiil üzerine “-a/-e” zarf-fiil eki getirildikten sonra “başla-” yardımcı fiilinin getirilmesiyle oluşur. “başla-” fiilinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı tasvir fiilleri, hareketin başlama kılınışını işaretler (Ergönenç, 2022, s. 69). Bu yapıdaki “başla-” fiili kendi başına kullanıldığında tasvir fiili değildir; ancak kendinden önce zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında tasvir fiili görevi görmektedir (Tan, 2010, s. 78-79).

Kİ’de “yaklaşma fiileri” içerisinde değerlendirilen “başla-” fiilinin yanlış kullanıldığından yukarıda bahsedilmişti; fakat burada sadece konuyla ilgili kısım, yeniden verilecektir: Kİ 48a “...*sançar kalkmaya başladı anlamında **sançar tura başladı** denir bunlardaki haber ancak durum/hâl olarak gelir geçmiş ya da geniş zaman ifadesi vermez tura sançardan önce gelmez...*”. Müellif, burada zarf-fiil eki almış fiilin yerinin değişemeyeceğinden bahseder. Bunun yanında kurulan yapının içinde bulunulan durumu tasvir etmek dışında herhangi bir anlam taşımadığını da okuyucuya aktarır.

TZ’de ise “yaz-” yardımcı fiili ile kurulan yapı hakkında verilen açıklamalarda yapıldığı gibi “başla-” yardımcı fiili de “yardımcı fiiller” başlığı altında sayılmış sonrasında bu fiilin “başla-” anlamında yardımcı fiil olarak kullanıldığı tasvir yapısı hakkında bilgi verilmiş; ancak herhangi bir örnek verilmemiştir: TZ 67b “...*nevasih (yardımcı fiiller) bölümü Arapçadaki “kane”nin karşılığı Türkçede idi ve kardeşleridir ki bunlarda boldı ve tondi ve kondı (çadır kurdu/kondu) ve benzerleri değil anlamında töyül ve degül de denir yaklaşmak anlamında yazdı/yazdı ve başlamak anlamında başladı...*”, TZ 69a “...*ve başlama fiili için başladı kullanılır bunlardaki haber geniş zaman şeklinde olur gelecek ve geçmiş zaman şeklinde olmaz...*”. “başladı” fiilinin başka bir zamanda çekimlenemeyeceğinin okuyucuya aktarılmasındaki amaç, bu şeklin kalıplaşmış olduğunu ve durum tasvir ettiğini belirtmek içindir.

KK’de “başlama fiileri” hakkında verilen bilgi, “fiil + isim-fiil + yönelme durum eki + başladı” şeklindeki yapı, bir isim-fiil ve yardımcı fiilden oluşmuş birleşik fiiller yapısını açıklamaktadır ki bu kısım, yukarıda açıklanmıştır. Bu nedenle KK’de “fiil + zarf-fiil + başladı” yapısıyla kurulmuş bir örnek, bulunmamaktadır.

c) Süreklilik Fiilleri: Bir temel fiilin üzerine zarf-fiil ve ondan sonra da süreklilik ifade eden bir yardımcı fiilin eklenmesiyle meydana gelen şekillerdir (Böler, 2019, s. 184).

Kİ’de “tüne-” fiili, süreklilik ifade eden tasvir fiil yardımcı fiil görevinde kullanılmıştır: Kİ 46b-47a “...*tünedi fiili sançar gülerek geceledi anlamında şöyle denir **sançar küle tünedi sançar gülerek uyudu...***”. TZ’de de aynı anlama gelen benzer bir yapı, bulunmaktadır; fakat TZ’de “tüne-” fiili yerine “kâş boldı” yapısı kullanılmıştır: TZ 69a “...*ve geceledi için de kâş boldı kullanılır **bây küle kâş boldı...***”. TZ’deki bir diğer yapı da “sabahladı” anlamındaki “*tañladı*” fiilinin yardımcı fiil görevinde kullanılmasıyla

oluşmuştur: TZ 69a “...sabahladı için de *taşladı* kullanılır örneğin **bêy mine taşladı...**”. TZ’de bu iki yapı “yaz-” ve “başla-” fiillerinin anlatıldığı bölümde verildiğinden müellifin “*gölerek uyudu*” ve “*binerek sabahladı*” gibi yapıları da tasvir fiili olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Her iki müellifin de vermiş olduğu yapılar, zaman içerisinde sürerliği ifade ettiğinden süreklilik fiilleri olarak değerlendirilmesi mümkündür.

TZ ve KK’de yardımcı olarak kullanılan bir başka fiil de “tur-” fiilidir. Bu fiil, her iki metinde de yardımcı fiiller bölümünde ele alınmış olup zarf-fiil eki almış bir fiiller birlikte kullanılmıştır: TZ 67b-68a “...ve *bêy öre (örü) turuptur idi emir ayaktaydı anlamında çünkü öre ayağa kalkmakla ilgilidir eğer bir zamir istersen bunu söylersin örneğin **öre turupturdum** ve **öre turupturduk** ve diğer zamirlerde aynı şekildedir...*”. KK’de ise konuyla ilgili sadece bir örnek verilmiştir: KK 46b “...*ağlayıp oturdu anlamında **ağlayıp olçurdu...***”.

“kal-” fiilinin süreklilik ifade ettiği tasvir fiil örnekleri, bir tek TZ’de bulunmaktadır. Metinde bunlar sözlük kısmında verilmiş olup “şaşıрма” kelimesine karşılık kullanılmıştır: TZ 8a “*şaşırdı **kaça kaldı** ve **baça kaldı** ve danırdı*”.

KK’de “fiil+ -p zarf-fiil eki + kel-” yapısıyla kurulmuş tasvir fiiline de rastlanmaktadır. “kel-” fiili ile kurulan tasvir fiilleri, Tan tarafından “süreklilik” belirten tasvir fiili kabul edilmişken (2010, s. 136) Karadağ, tarafından “bitirme kategorisi” başlığı içerisinde verilmiş olup bu kategorinin tarihî Türk dilleriyle modern Türk dillerinde pek bulunmadığını ifade eder (2015, s. 76-77). KK’de bu yapıyla kurulan örnekler: KK 46a-46b “...*nevasihler (yardımcı fiiller) gibi daha önce bahsedildi benzeyiş sıfat yönünden ise cümlede fazla olmasından dolayı cümleden sonra gelir bunlar da üç tanedir birincisi hal fiilin sonu fethalı yapılarak (-a/e) ve zorunlu olarak asıl fiilden gelir örneğin *bey gülerek geldi* anlamında **bêy küle keldi** ve binerek gitti anlamında **mine ketti** ve sinirli bir şekilde girdi anlamında **yigire keldi** ve sustu anlamında **tektura bolzi** ve ayakta geldi anlamında **tura keldi** denir ve bu şekilde bu sıralama devam edersen veya istersen fiilin içinde ötreli yoksa kesreli yaparak sonuna sakın bir be getirirsin ve yine fiilden önce getir örneğin sorarak gitti anlamında **şorup ketti** durup geldi anlamında **turup keldi** koşarak geldi **yügürüp keldi** sevinip yattı anlamında **sevinip yaftı** sinirlenip söyledi anlamında yigirip süledi/sövledi ve bu şekilde devam eder bu da Türklerce yaygın olarak kullanılır ancak isimden fiil yapım eki +la- eki ile gelen sözle- yumrukla- gibi*

fiillerde zarf-fiil yapmak için sonundaki elif ya'ya dönüştürülür ve kesreli yaparsın Türkmenler ise ötreli yapar ve sonrasına sakın be eklersin örneğin söyleyerek geldi anlamında sözleyip keldi...". KK'de verilen bu açıklamada üç farklı tasvir fiil yapısı daha olduğu görülmektedir: birincisi, "fiil + -p zarf-fiil eki+ ket- (şorup ketti) "; ikincisi, "fiil + -p zarf-fiil eki + yat- (sevinip yattı)" ve üçüncüsü de "fiil + -a/-e zarf-fiil eki+ bol- (tektura bolzi)". Nitekim bu yapılar, günümüz Kırgız Türkçesinde (Tan, 2010, s. 65-174) ile Kazak ve Nogay Türkçesinde (Ergönenç, 2022, s. 96-123) hâlâ varlıklarını devam ettirmektedirler.

TZ'de tek örnekte rastlanan bir diğer tasvir fiil, şekli "fiil + -a/-e + bar-" yapısıdır. Ergönenç, bu yapıyla kurulan tasvir fiilinin süreklilik anlamı olduğunu belirtir (2022, s. 59). TZ'de süreklilik anlamıyla kullanılan tek örnek: TZ 38b "durdu tırdı ve tırabardı".

2.2.1.1.5.2. Anlamları Bakımından Fiiller

Anlamları bakımından fiiller, "temel (esas/asıl)" ve "yardımcı" fiiller olmak üzere iki grupta değerlendirilir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 11).

2.2.1.1.5.2.1. Temel Fiiller

Kendi başına anlamı olan fiillere "temel/esas" fiiller denir (Korkmaz, 2009, s. 534). Metinlerdeki temel fiillere bazı örnekler ise: Kİ 2a "öp- öpmek", Kİ 2b "at- atmak öt- ötmek it- etmek", Kİ 2b "aç- açmak", Kİ 2b "uç- uçmak", 2b "ur- vurmak", TZ 5a "göndermek ıy- inmek in- yemek yä-", TZ 6a "kırmak kır-", TZ 6b "sevmek sev- ~ söy-", KK 3b "almak al-", "yatmak yat-", "kılmak kıl-", KK 81a "sövmek sök-", KK 81a "gömmek köm-", KK 81b "eritmek ez-".

2.2.1.1.5.2.2. Yardımcı Fiiller

Kendi başlarına bir anlamı olmayan; ancak kendinden önce gelen bir isimle birlikte kullanıldığında bir anlam kazanan fiillerdir (Korkmaz, 2009, s. 534). Hacıeminoğlu, "et-", "ol-", "yap-" gibi fiillerin yardımcı fiiller olduğunu söyler (1984, s. 11). Banguoğlu da yardımcı fiillerin salt "kılış" ve "oluş" bildirdiğini ve kendisinden önce gelen isim tabanlarını fiilleştirdiklerini belirtir (1974, s. 314).

İncelenen metinlerde Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kullanıldığı belirtilen yardımcı fiiller, “nevasih” başlığı altında verilmiştir. Bu başlık altında verilen bütün yardımcı fiiller, gerçekten yardımcı fiil olmayıp bir kısmı, yardımcı fiil görevinde kullanılan asıl fiilken bir kısmı isim ya da edat olup yanlışlıkla müellifler tarafından yardımcı fiil olarak verilmiştir.

TZ ve KK müellifleri, nevasih başlığı altında verdikleri yardımcı fiilleri 3 başlık altında incelemişlerdir: TZ 66a “...nevasih bölümü bunun ekleri idi ve kardeşleri ve keşke ve kardeşleri ve şandı ve kardeşleri...”, KK 36a “...nevasih (yardımcı fiil) gelir örneğin kâne (idi) ve kardeşleri leyte (keşke) ve kardeşleri ve zanna (sandı) ve kardeşleri...”.

Kİ’de ise nevasih başlığı altında sadece yardımcı fiil olduğu düşünülen fiiller verilmiş olup TZ ve KK’de “keşke ve kardeşleri” ile “sandı ve kardeşleri” gibi bölümler kapsam dışı bırakılıp farklı başlıklar altında verilmiştir.

Metinlerde yardımcı fiiller ile ilgili verilen bilgiler:

Kİ 46a-48a:

“[46a]

yardımcı fiiller bölümü bunlar –idi²⁹ ve kardeşleridir idi anlamında idi ve oldu anlamında boldı ve geceledi anlamında tünedi ve değil anlamında degül ve mukarebe yazdı ve başladı anlamında başladı ve idi sançar ayakta idi anlamında **sançar örü turur idi** ve şu şekilde de olabilir **örü turmuş idi** ve örü ayakta anlamında **turur hal fiili turmuş ayakta anlamında ve şöyle denir sançar turmuş idi** burada örü getirilmesinin sebebi **turmuş ayağa kalktı ve durdu fiilleri arasında ortak bu nedenle ayağa kalktı kelimesini ifade etmek istediklerinde turmuş ile birlikte örü kullanılır ayağa kalkmayı ifade eder ve bunun için şöyle denir turağın kanı ve ayakta idim demek istediğinde örü turur idüm ve örü turmuş idüm ve onlar ayaktaydılar anlamında örü turmuşlar idi ve örü turmuş idi ve ben ayaktaydınız anlamında örü turmuş idiniz çoğul şahıs zamiri mübteda ile gelir haberdeki çoğul eki ile birlikte gelmez üçüncü şahısların aksine ve çoğul şahıs alameti**

[46b]

haberle birlikte gelir fiille gelmez fiil tek başına kullanıldığı üçüncü tekil şahıs ifade eder haber soru ismi ise tekildeki bahsedilen fark için şöyle dersin ne zaman âlim

²⁹ “idi” yapısındaki “i-” fiili, “er-” fiilinden gelmekte (Topal, 2012, s. 651) ve “-dı” belirli geçmiş zamanıyla çekimlendiğinden müellifler, bunu “i-” şeklinde değil de “idi” şeklinde almışlardır.

oldun anlamında **kaçan boldun bilge** ve ne zaman âlim oldunuz anlamında **kaçan boldunuz bilgeler** ve şöyle de denebilir **bilgeler kaçan boldunuz** ve nerde oldun anlamında denildiğinde şöyle denir **kaçda boldun** ancak **boldun kaçda** denmez ve kim ayağa kalktı anlamında **kim boldı turgan** ve şöyle de denebilir **turgan kim boldı** ve kimler ayağa kalktı anlamında **turganlar kim boldular** idi'nin aksine çoğul eki burada fiile (boldı) gelebilir ve kim ayağa kalkan kim ise onu seveceğim anlamında şöyle denir **kim bolsa turgan sevgemen anı kim** sa şart edatıdır şart edatını içerecek isim yoktur Türklerde şart yapmak istediklerinde fiile bitişik ve sonda gelir ve isim önce gelir ayakta anlamında turgan ve seveceğim anlamında sevgi bu yerde geçmişteki gelecek gelmez tıpkı Arapçada olduğu gibi ve men fiile bitişen şahıs zamiri ve anı nesne zamiri ve çoğulda şöyle dersin **kimler bolsalar turganlar sevgemen anlarını** ve insanlar dışarı çıkmış oldular anlamında **kişiler çıkmışlar boldular** ve şu şekilde de söylenebilir **boldular çıkmışlar kişiler** boldı ismi en çok cins isimlerde ve bunların yerine geçen şeylerde kullanılır ancak arızî sıfatlarda kullanılmaz ve tünedi fiili sançar gülerek geceledi anlamında şöyle denir sançar

[47a]

küle tünedi sançar gülerek uyudu ve nerede uyudu anlamında **kanda tünedi** tünedinin durumu boldı'nın durumu ile aynıdır ve degül değil anlamını verir olumsuzluk yapar sançar dışarda değil anlamında **sançar çıkmış degül** ve insanlar dışarda değil anlamında **kişiler çıkmış degül** ve ben dışarda değilim anlamında **çıkmış degül men** ve çıkmış değilsiniz anlamında **çıkmışlar degülsiz** ve eğer değil anlamında ise fillerle gelen çoğul eki onunla birlikte de gelebilir ama –ma –me olumsuzluk eki anlamındaysa çoğul eki gelmez sançar nerede idi anlamında **sançar kaçda idi** ve sen nerede idin anlamında **kaçda idin** ve kaçda fiilden sonra kullanılmaz ve savaş ne zaman idi anlamında **sançış kaçan idi** ve yine kaçan fiilden (idi) sonra gelemes ama bu iki örnekteki sançar ve sançış fiilden (idi) sonra gelebilirler şöyle denir kaçda idi sançar ve kaçan idi sançış ve kim ayakta idi anlamında **turgan kim idi** ve **kim idi turgan** da denebilir ve kim ayakta idiler anlamında **turganlar kim idiler** ve **kimler idiler turganlar** da denir ve insanlar çıkmış idiler anlamında **çıkmış idiler kişiler** ve **kişiler çıkmış idiler** denir idi'yi olumsuzluk yapmak için ve sonraki cümle olumlu olur örneğin **sançar degül idi meger tırmış** idi

değil anlamında daha sonra anlatılacak olan iki kullanımı vardır ve sançar ancak ayaktaadır anlamında **sançar bolmağay meger turmuş**

[47b]

olmuyor anlamında olmuyor kullanılır çünkü idi'nin geniş zaman çekimi yoktur ve ancak boldı kalın be ile kullanılır sançar âlim oldu anlamında **sançar bilge boldı** denir ve **boldı bilge sançar** ve **boldı sançar bilge** de denebilir yani hem başa hem ortaya hem de sona alınabilir ancak idi böyle değil onun haberi sonda gelmez örneğin idi örü turur şekli yanlıştır olmaz idi mutlaka birleşmeli isimde örneğin kim idi turgan haberde ise örü turur idi ve âlim oldun anlamında **bilge bolduğ** âlim oldum anlamında da **bilge boldum** ve **boldum bilge** de denebilir Türklerde şöyle bir ayırım vardır isim kadı emir vezir gibi cins isim ise bu isim öne de alınabilir sonda da kullanılabilir ancak arızî bir sıfat ise sıfat fiilden önce gelir **turur bolduğ** denir ama asıl sıfatlar arızî sıfatlar gibi değil onlar önde ya da arkada kullanılabilir örneğin âlim oldunuz anlamında **bolduğuz bilgeler** ve ayakta oldunuz anlamında **tururlar bolduğuz** çıkmış degül sen çıkmışlar degülsiz ve çıkmışlar degülsiz ve çıkmış degülsiz iki şekilde yani değil ve -mA anlamında ne haberden ne de isimden sonra gelmez degül'den sonra gelen isim gelmez ve aşla'da isimden önce haber gelmez degül'de haberin olumlu şeklini söylemek istiyorsan şöyle denir sançar degüldür meger bek ve meger illa anlamında sançar sadece bir beydir anlamına gelir ve meger Farsçadan alınmış olup Türkmenler de bunu kullanılır ve

[48a]

ben sana sadece yarın gelirim anlamında şöyle denir **men kelmesmen şağa meger tında** ve kel- fiildir ve -mA olumsuzluk eki sin harfi geniş zamanın olumsuz işareti ve men ben anlamında ve ben gelmem anlamını verir Arapçası ben gelmiyorum ve şağa aslı şanga'dır çok kullanımdan dolayı nun düşmüş asıl şeklin kullanılışı azdır ve ga yönelme anlamında ve meger daha önce söylendiği gibi ancak anlamında tan yarın anlamında ve +dA bulunma eki ve yazdı fiili ...-mak üzereydi anlamında ve başladı da başladı anlamında sançar ayağa kalmak üzereydi anlamında şöyle denir **sançar turayazdı** geniş zamanda **sançar turayazar** ve sançar kalkmaya başladı anlamında **sançar tura başladı** denir bunlardaki haber ancak durum/hâl olarak gelir geçmiş ya da geniş zaman ifadesi vermez tura sançardan önce gelmez ve aslı hata etti anlamında yazdı ve ...mak üzere olarak kullanıldı ve aynı zamanda yazı yazdı anlamında da kullanılır". Metinde yardımcı

fiil olarak “idi”, “boldı”, “tünedi”, “degül”, “yazdı” ve “başladı” yapıları verilmiştir. İlk olarak “tünedi” fiili kendi başına bir anlamı olan müstakil bir fiildir. Bu fiilin zarf-fiil eki almış bir fiille kullanımından süreklilik bildiren tasvir fiilleri içerisinde bahsedilmiştir. İkinci olarak “degül” kelimesi de bir yardımcı fiil olarak verilmiştir. Oysaki “degül” bağlaç görevi de olabilen bir olumsuzluk edatıdır (Özmen, 2012, s. 316). Bu nedenle bu kelimenin burada verilmemiş olması gerekirdi; fakat bunu da “idi” ve “boldı” gibi zannedip yardımcı fiil olarak değerlendirmiştir. Bunun yanında müellif, “idi” ve “boldı” gibi yapıların cümle içerisindeki yerinden bahsetmiş olup cümledeki olası diziliş örneklerini verir.

TZ’de yardımcı fiillerle ilgili şu bilgiler yer almaktadır: TZ 67b-69a “...nevasih (yardımcı fiiller) bölümü Arapçadaki “kane”nin karşılığı Türkçede idi ve kardeşleridir ki bunlarda boldı ve töndi (döndü) ve kondı (çadır kurdu/kondu) ve benzerleri değil anlamında töyül ve degül de denir yaklaşmak anlamında yazdı/yazdı ve başlamak anlamında başladı sabahladı anlamında tanıladı ve geceledi anlamında **küş boldı** hepsi zamirlere eklenir idi anlamında şöyle denir **bey tırmış idi** ve **bey tıruptur idi** ve **bey öre (örü) tıruptur idi** emir ayakta idi anlamında çünkü öre ayağa kalkmakla ilgilidir eğer bir zamir istersen bunu söylersin örneğin **öre tırupturdum** ve **öre tırupturduk** ve diğer zamirlerde aynı şekildedir eğer haber soru ismi ise şöyle denir **bey kayda idi** zamirlerde de aynı şekildedir örneğin **kayda idi** ve **kayda idiniz** “kâne” anlamındaki öne alınmaz örneğin **tırgan kimdir** ve kim öne alınabilir **kimdir tırgan** ve **kim idi tırgan** kim ve idi arasına başka bir şey gelemmez yani şöyle denmez idi tırgan kim ve boldı için şöyle denir **bey küçli boldı** öne alınabilir örneğin **bey boldı küçli** arkaya alınması ise daha iyidir ancak idi ile asla cümleye başlanmaz yani şöyle denmez idi tıruptur dipnot eğer haber cins ismi ise hem öne alınabilir hem de arkaya alınabilir ve eğer arızî bir sıfat ise yine aynı şekilde olur örneğin **ak boldı** ve **kızıl boldı** ve yine lazımi sıfatlarda da aynı şekildedir örneğin **kışka boldı boldı kışka** ve **uzun boldı** ve **boldı uzun** ve çoğul da aynı şekildedir tembih arızî sıfatlardan olan oruçta arkaya alınma caiz değildir yani boldı oruç denmez bunu anla üç şekilde de gelebilen fiiller ise **kaçan boldunuz beyler** ve **beyler kaçan boldunuz** ve **kaçan beyler boldunuz** ve boldı hepsinde oldu anlamındadır izafette boldı arkaya alınmaz yani boldum kayda denmez ancak şöyle denir **kayda boldu** ve kondı ise şöyle denir halebte kondı ve “leyse”nin karşılığı töyül şöyle denir bu töyüldür yaklaşma

*için yazdı kullanılır ve şöyle denir tüşeyazdı ve başlama fiili için başladı kullanılır bunlardaki haber geniş zaman şeklinde olur gelecek ve geçmiş zaman şeklinde olmaz öne alınmaz sabahladı için de tanıladı kullanılır örneğin bēy mine tanıladı (bey binerek/at üstünde sabahladı) ve geceledi için de **kāş boldı** kullanılır **bēy küle kāş boldı** (bey gülerek geceledi) hepsi zamirlere izafet edilir...”. Bu eserde de verilen yardımcı fiillerden “**boldı**”, “**idi**”, “**tur(ur)**”³⁰ fiilleri asıl yardımcı fiillerken “**yazdı**”, “**başladı**”, “**kāş boldı**”, “**tanıladı**” gibi yapılar, müstakil fiilken zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte kullanılarak yardımcı fiil görevi kazanmışlardır. Ancak “**kondı**”, “**töndi**” ve “**töyül**” gibi yapılar, yardımcı fiil sınıfında değildirler. Nitekim yardımcı fiil olarak kullanıldığı iddia edilen örneklerde dâhi bu görevde kullanılmamışlardır.*

KK’de yer alan bilgiler: KK 36a-36b “...nevasih (yardımcı fiil) gelir örneğin kâne (idi) ve kardeşleri leyte (keşke) ve kardeşleri ve zanna (sandı) ve kardeşleri bunların burada açıklanması uygundur ve Allah’ın tevfiğiyle şöyle başlarız kâne’nin üç şekli vardır –aydı ve -idi ve -di sonuncusu fasih olup en çok kullanılan da budur ve fiilin sonuna gelir şöyle denir **bēy tūrupturaydı bēy tūruptur idi** ve **bēy miniptirdi beyler miniptirlerdi** ve oldu anlamındaki bolzi çekimlenebilen bir fiildir emir çekiminde bol geniş zamanda bolur ve bolğay ve mastar şekli bolmak bu çekimler de kâne için geçerlidir ve bunun için daha yaygındır örneğin sonkur bey oldu anlamında **sonkur bēy bolzi** denir ve leyse’nin karşılığı degül ve tögül/tügül’dür birincisi (yani degül) daha yaygın olup en çok kullanılan odur örneğin bu kısa değildi anlamında **bu kışka degüldi** denir ancak kâne’nin diğer kardeşleri bu dilde kullanılmaz Allah doğrusunu bilir...”. Burada da “degül” yardımcı fiiller arasında sayılarak yanlışlık yapılmıştır.

Metinlerde geçen “kıl-”, “kal-” gibi diğer yardımcı fiil ya da yardımcı fiil görevinde kullanılmış temel fiillerin yer aldığı örnekler, birleşik fiiller bölümünde verildiğinden burada tekrar edilmemiştir.

³⁰ Karamanlioğlu, “i-(<er-)” ile “tur-” fiillerinin isim cümlelerinde bildirme; fiil cümlelerinde ise birleşik kip oluşturma görevleri olduğundan bahsederek bunları yardımcı fiiller başlığı altında saymıştır (1994, s. 148-149).

2.2.2. Görevli Biçimbirimler

Tek başına herhangi bir anlamı ve görevi olmayan; fakat kelime kök ve gövdelerine eklenerek yeni kelimeler türeten (Karaağaç, 2013a, s. 179) veya cümle içerisinde her zaman başka kelimelere ihtiyaç edat ve bağlaç gibi yapılar (Hengirmen, 1999, s. 46) “görevli” ya da “bağımlı” biçimbirimler olarak adlandırılır.

2.2.2.1. Edatlar

Arapça “alet”, “vasıta” anlamlarına gelen edat kelimesi, dil bilgisinde tek başına anlamı olmayan cümlede kullanıldığı diğer kelimelerle birlikte anlam ve görev kazanan, kelime grupları arasında ilişki kurmaya yarayan unsurlardır (Hacıeminoğlu, 1992, s. V). Dilde çekime giremeyen “donmuş” ve “kalıplaşmış” (Hacıeminoğlu, 1992, s. V) biçimbirimler olan edatlar, isimlerden sonra gelmelerinden ötürü isim durum eklerine benzetilirler; ancak geldikleri kelimelerle zarf veya sıfat işlevli zengin ifadeli edat grupları oluşturmaları dolayısıyla onlardan ayrılırlar. Bununla birlikte durum ekleri ile benzer ifadelere sahip olabildikleri gibi çok az da olsa ekleşerek durum eki de olabilirler (Tekin, 2022, s. 21). Edatlar, araştırmacılar tarafından çok farklı isimlerle anılmışlardır: kimi araştırmacılar “edat (Hacıeminoğlu, 1992, s. V; Korkmaz, 2009, s. 1052; Eraslan, 2012, s. 270; Ediskun, 1985, s. 284; Bilgegil, 1984, s. 220; Karaağaç, 2013a, s. 351; Alkaya, 2022, s. 35; Tekin, 2022, s. 21)” kimi araştırmacılar “takı (Banguoğlu, 1974, s. 385)” kimi araştırmacılar da “son çekim edatı (Gabain, 1988, s. 93; Ergin, 1985, s. 3659)” kimileri “ilgeç (Hengirmen, 1999, s. 220; Vardar vd, 2002, s. 120; Atabay vd, 2003, s. 60)” terimi Tekin ve Yong-Song Li gibi araştırmacılar da “sontakı” (2003, s. 149; 2022, s. 31) terimini kullanmışlardır. Konunun bu kadar farklı terimlerle adlandırılması aynı zamanda sınıflandırmasını da farklı kılmaktadır. Örneğin Hacıeminoğlu edatları “çekim edatları”, “bağlama edatları”, “kuvvetlendirme edatları”, “karşılaştırma-denkleştirme edatları”, “soru edatları”, “çağırma edatları”, “cevap edatları”, “ünleme edatları (ünlemler)”, “gösterme” ve “tekrar edatları” olmak üzere 10 başlık altında değerlendirirken (1992, s. VIII) Deny, “edatlar (aygıtlar)” altında “ilgiçler”, “bağlaçlar” ve “ünlemler” (Deny, 2012, s. 530-630) olarak üç başlıkta inceler. Korkmaz ise Türk dilinde edatlar ile bağlaçlar tek başlarına bir anlamı olmaması ve cümle içinde görevli

kullanılmalarından dolayı birlikte ele alındığını ve bunun yanlış olduğunu ifade eder. Bu nedenle Korkmaz edat, bağlaç ve ünlemlerin birbirlerinden farklı başlıklar altında değerlendirilmesi gerekliliğine vurgu yapar (202, s. 281-282).

Edatların özelliklerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- a) Tek başlarına bir anlamları yoktur.
- b) Birlikte kullanıldıkları kelimeler sayesinde anlam ve görev kazanırlar.
- c) Kelime veya kelime birlikleri arasında ilişki kurarlar.
- d) Kendi başlarına bir cümle ögesi olamayıp birlikte kullanıldıkları kelimelerle bir öge olmaz özelliği kazanırlar.

e) Kendilerinden önce gelen ismin bir durum ekiyle kullanılma zorunluluğunu doğururlar.

f) Mutlaka isimden sonra gelmelidirler.

g) Görevleri bakımından durum eklerine benzerler (Alkaya, 2022, s. 42).

Metinlerde isim ve fiil dışında kalan bütün biçimbirimlerin “harf” olarak adlandırıldığından yukarıda bahsedilmişti. Müellifler, harf terimini kullanırken bununla ya sadece görevli ya da hem anlamlı hem de görevli (ünlemler) kastederler.

Bu başlık altında harflerin içerisinde yer alan edatlara yer vereceğiz. Edatlar hakkında önce müelliflerin vermiş olduğu bilgileri, genel mahiyette verdikten sonra bütün edatları teker teker inceleyeceğiz.

Metinlerde edatlar hakkında verilen bilgiler:

Kİ:

“[7a]

andan sonra anlamında bir edat bu lafız da birleştirilmiş ve ondan anlamında

[58b]

izafet bölümü izafet harfle ya da harfsiz olabilir ve izafet harfleri +dAn ayrılma anlamında veya ğan ve +da bulunma anlamında ve +dağın yönelme ve hatta anlamında ve bile ile birliktelik ve vasıta anlamında Arapçadaki teşbih ke’inin Türkçede karşılığı yoktur bunun için ya bir isim getirirler kibi veya degi gibi ya da benzer anlamındaki okşar fiili getirirler ve bu fiil kaf ile söylenir ve bu dili fasih hâlde konuşmayanlar kaf harfini ha olarak söylerler ve okşar fiilinin geçmiş şekli okşadı olup benzedi anlamına gelir ve yemin edatı ise üçün’dür Arapçadaki karşılığı üstünde anlamında olan ‘ala kelimesidir

ve sançar at üzerinde anlamında at üstindedür sançar sen kimdensin anlamında sen kimninsen denir ve bu sançarındur anlamında **bu sançarındur** denir ve Türkmencede sançarındur geniz kefi ile ve birinci nun silinerek denir ve aynı şekilde berü Arapçadaki “munzu” kelimesi gibi zaman ifade eder örneğin dünden beri görmedim anlamında **dünegünden berü körmedüm** denir düne dün kün gün berü ... beri anlamında körmedüm görmedim anlamındadır ve aynı şekilde ğalı da “munzu” anlamında **kelür men bargalı** yani ben vardığımdan beri ben varalı anlamına gelmektedir

[59a]

ve oturalı anlamında oturğalı denir ve evden geldim anlamında **evden keldim** ve evde idim anlamında **evde idüm** ve eve kadar yürüdüm anlamında evge dağın yürüdüm ev ev anlamında ve +ge yönelme ince ünlülerle ve kalın şekli +ğa ve ikisi de dağın ile birlikte kullanılır Mekke’ye kadar yürüdüm anlamında **mekkege dağın yürüdüm** ve bu uçtan diğer uca kadar senindir anlamında **bu uçdan bu uçğa dağın çayır senindür** ve bir nunu silerek senindür denir ve dağınca’daki ca’da düşebilir ve ava çıktım anlamında **avğa çıktım** denir ve +ğa daha önce bahsettiğimiz gibi yönelme anlamında ve sebep lam’ı gibi görev yapar sançar için ayağa kalktım anlamında **sançarğa fırdım** veya **sançar için fırdım** denir ve dağın degdi’den türemiştir ve kalemle yazdım anlamında **kalem bile yazdım** veya bitidim veya çizdim denir ve sançar ile geldim anlamında **sançar bile keldüm** denir ve bu izafet harfleri örnek verdiğimiz gibi Arapçanın aksine kelimenin sonuna gelir belirli isimlere nasıl geldiği örneklendirildi ve zamirlere eklenmesi ise benden menden ve bizden bizden senden anlamında senden sizden için sizden ondan anlamında andan ve onlardan için anlardan ve benimle anlamında benim bile bizimle sizin bile sizin ile sizin bile sizle sizin bile onunla anın bile onlarla anlarnın bile birlikte anlamında olup bir zarftır ve bununla birlikte +da gelmez ve yanında anlamındaki kat tam aksine gelebilir yemin bölümü eğer yemin edeceklerse ve yemin içtim gitmem anlamında anı içtim barmağa men

[59b]

eğer gelecekte ise ve barmağın men geniş zamanın olumsuzunda ve geçmiş zamanda barmadım ve ben yemin ettim gitmiyorum anlamında **anı içmişmen barmağa men** ve için sebep için burada da gelecekteki yemin için kullanılır örneğin **sançar başı için** ve **sançar közi için** veya **sançar canı için** yani sançarın başı/gözü/canı için anlamında ve

*barmağa men gitmeyeceğim anlamında ve bu cümlelerin hepsi yemin için/yerine kullanılır ve ister olumlu olsun ister olumsuz olsun yemin edilen şey üzerine yemin edilecek şeyden sonra gelir ve öne de alınabilir örneğin **sançar közi üçün sonkur bardağıdır** veya **sonkur bardağıdır sançar közi üçün** ve kitab-ı beylik'te bizim memleketimizde bu yeminlerden hiçbirini kullanılmaz yemin etmek istediklerinde sadece işaret parmaklarını kanca hâline getirip tırnağın başına dokundurmadan bu anı bu işi yapmam ya da yapmadım yaparsam belim bu parmağım gibi kambur olsun anlamında yemin ettiklerinden bahsedilir...”.*

KK’de muhtelif yerlerde edatlar hakkında verilen bilgiler:

“[37a]

*rica ve olacak anlamları arasında müşterektir bundan daha önce bahsedildi fakat benzetme/sanki anlamındaki kâāne onlarda benzetme için bir ek ya da harf yoktur ancak kibi veya kibik gibi bir isim getirirler örneğin bey aslan gibidir anlamında bēy arsalan kibik veya kibi veya bu eşek gibi anlamında **bu eşek kibik** derler ve gördüğün kendisine benzetilen teşbih edatının önüne alınır benim gibi anlamında **menim kibik** onun gibi anlamında **anı kibik** derler okşar fiilini de getirirler örneğin bey sultana benziyor anlamında **bēy sulṭānğa okşar** denir ancak kendisine benzetilen isme mef‘ul eki olan +ğa eklerler ve beşzer kelimesi ile benzerlik ifade edilir örneğin bu eşeğe benzer anlamında **bu eşekke beşzer** denir +ke eki benzetme yapılarına eklenir*

[48b]

*bēyñ köni hoş bolzı veya yahşı bolzı üçüncüsü ise istisna’dır ve bu dildeki edatı meger’dir örneğin herkes geldi ama sultan gelmedi anlamında barşa kişiler keldiler meger sulṭān kelmedi denir ancak bu edat ile kullanımı azdır daha yaygın olanı ise cümleyi olumlu ya da olumsuz zikredip sonrasında kişiyi söylerler sonra da olumsuz cümle getirirler örneğin **barşa kişiler keldi bēy kelmedi** denir istisnada böyle kullanılır müferrağ istisna ile diğerleri arasında bir fark yoktur ve yine tamamlanmış ile*

[49a]

*tamamlanmamış arasında bir fark yoktur bil ki barşa’nın anlamı hepsi olup tekit içindir bu bölümde de özge kelimesini kullanırlar başkası anlamındadır ve yine ayrık kelimesi anlamı yakındır örneğin ben hariç kimse ayağa kalkmadı anlamında **menden özge kimse ṭurmadı** denir bunun tahlili ise men ben zamiridir +den ayrılma hâli ve özge*

istisna edatı başka anlamında ve kimse kimse anlamında ve тұрмады аyaға kalkмады anlamında bu yapıdan elde edilen anlam ise benden başka kimse kalkmadı'dır ve aynı şekilde istisna edatından sonra gelen öne alınabilir yine istisna edatı öncesinde gelen isimle arasına bir şey giremez

[51b]

fiile –gince veya –gınca ya da –kınca ekleri eklenir birinci harfin kesreli şekliyle hepsi yerlerine göre kullanılır örneğin gelinceye kadar kelginçe yazıncaya kadar anlamında yazgınça yatıncaya kadar yatkınca pişinceye kadar pişkince ölünceye kadar ölgince ve kural olarak bu şekilde devam eder ve Arapçadaki “hatta (-e kadar) anlamında kullanılır car harflerinden bir diğeri ise benzetme/teşbih kefi'dir karşılığı kibik'tir örneğin bey aslan gibi anlamında **bëy arsalan kibik** örnekte gördüğün gibi benzetme edatı en sona gelir tembih teşbih kefi için Türklerde bir harf/ek/edat yoktur bunu ifade etmek için ya kibik gibi bir isim ya da okşar geçmiş zaman şekli okşadı gibi bir fiil getirirler ve Arapçadaki yemin harfleri olan vav ile be

[52a]

ve te karşılığı olarak üşün kullanılır ve bununla gelecekteki bir şey için yemin edilir hemzesi vasl hemzesi (düşebilir)dir (yani şün olarak birleşebilir) ve yeri daha çok yeminden sonra gelir ve öne de alınabilir örneğin tağrı üşün ve bununla birinin başına yemin ederler örneğin **menim başım üşün seniñ başın üşün** ve **bëyniñ başı üşün** ve yine göz ve can kelimeleri ile birine izafet yapılarak kullanılır en çok da peygamberimizin canı üzerine yemin ederler örneğin **peyğanber canı üşün** derler tembih yemin fiilin onlardaki karşılığı hemzesi kalın olan ant kelimesidir ve bunun emir şekli ant iş geçmiş zaman şekli ant işti

[78a]

süleşgey uruşğay ve cevap harfi hem hayır hem de yokluk anlamında (yok) ve evet anlamında evet'i fasih Türklerden duymadım bunu Türkmenler kullanır ancak Kahire'deki Türkmenlerden şöyle duydum Timurlenk ile yürüyüp Kahire'ye gelen Türkler evet yerine bela kelimesini kullanır onlara sordum böyle olduğunu ve başka bir kelime bilmediklerini söylediler geniş zaman harfi sakın ra'dır geçmiş zaman harfi dal te veya ta'dır yerine göre tıpkı daha önce açıklandığı gibi olumsuzluk harfi fethalı mimdir ve yine yasaklama harfi de aynı soru harfi kesreli mim emir çekiminde birinci tekil şahıs harfi -

yIm üçüncü tekil için –sın şart harfi –sA mastar harfi kim’dir ve bu kim şart ismi ve soru ismi ve bağlaç harfi ile Arapçadaki “en” mastarının karşılığıyla ortak olarak kullanılır

[78b]

sebeup bildiren harf ki temenni harfi keşke izafet harfi ise ya’dır izafette ise daha önce bahsedildiği gibi nun harfi tembih harfi uş’tur bu harflerin hepsi anlamlı müstakil kelimelerdir her biri kendi bölümünde açıklandı oradan bakabilirsin ancak bir kelimenin anlamını değiştirmek için diğer kelimeye eklenen harfler vardır örneğin küçültme eki çoğul eki edilgenlik eki zarf-fiil eki geçmiş zaman eki renklerdeki pekiştirme eki sıfat yapan nispet eki isim-fiil eki (heyet) bunların hepsi kurallarına göre kendi bölümlerinde açıklandı bunları araştırmak istersen bu bölümlere bak hatime hayır ile birlikte inşaallah”.

TZ’de:

“[42b]

Allah doğrusunu bilir işaret isminde yakındaki için munda uzaktaki için anda denir ve buradaki da Arapçadaki fi edatına karşılık olarak kullanılır ve Arapçadaki hā uyarı edatına karşılık Türkçede uç kelimesi vardır şöyle denir yakındaki için uç bu uzaktaki için uç ol zamirlere de eklenir örneğin uç mән ve uç biz ve aynı şekilde dinleyen ve gaip için de kullanılır ve +dA bulunma eki de eklenir uçtadır denir ve –dır sözün sonlanması ve güzelleşmesi için kullanılır...”

Edatları teker teker başlıklar altında değerlendirmeden önce Kİ’de verilen “-ğalı” ve KK’deki “-ginçe/kince” zarf-fiilleri ile Kİ’deki “+dAn”, “ğan”, “+dA” gibi eklerin edat olarak kullanılamayacağını belirtmek gerekir. Öte yandan Türkmence ve diğer dillerden alınmış edatlar, tasnif dışı bırakılmıştır:

a) başa: “bas-” fiilinin zarf-fiil eki almış hâlidir (Yong-Song Li, 2022, a. 141). Sadece Kİ’de örneğine rastlanmış olup “onaylama” ve “pekiştirme” anlamlarına gelmektedir; TZ’de ise bu işlevde kullanılan edat olduğu tek kelime ile açıklanmıştır: Kİ 9b “karşıdakinin konuşmaya devam etmesi için söylenir Arapçadaki eh karşılığıdır ve kitab-ı beylik’te başa konuşma arasında gelen bir fasıladır bazen daha sonra anlamında bazen öyle mi anlamında bazen de da/de anlamında kullanılır”, TZ’de 90b “basa/başa”.

b) bile~birle: Gabain, edatın “bir+i-l-” şeklinde olduğunu söyler (1988, s. 93). Metinlerde bu edatın “birliktelik” ve “vasıta” anlamı olduğu söylenmiştir (Kİ 58b, KK

50a, TZ 3b). Bunun yanında Kİ ve TZ’de “birle” şeklinin de olduğu ve “bile”nin /-r-/ düşmesiyle “birle”den geldiği söylenir (Kİ 10b, TZ 83a). Örnekler: Kİ 59a “*ķalem bile yazdum sanķar bile keldüm*”, KK 50a “*ķüprek bile sildim bēy bile keldüm*”.

c) burun: KK 45b “...önce anlamında burun sonra anlamında soğra ve önce ve sonra kelimelerinin hem Arapçada hem de Türkçede +dAn ayrılma eki ile gelebileceğini bil eğer eki ekleyeceksen bu dildeki kurala göre eki kelimenin sonuna getir önceden ve sonradan anlamında burundan soğradan denir kendisine izafet edilen başta gelir sonrasında bulunma ya da ayrılma hâli gelir ve en sonunda da zarf gelir örneğin ikindiden önce anlamında ‘aşırdan burun öğleden sonra anlamında zühurdan soğra denir...”, Kİ 8b “burun burun ve aynı zamanda önce anlamında”, Kİ 29a “mayın zarf-fiil olarak olumsuzluk bildirir ve yine önce anlamında kullanılır ve gitmeden önce sor anlamında şor barmayın denir yemekten önce yemeyin ayağa kalkmadan önce tırmayın denir bu anlamda özellikle burun kelimesi ile birlikte kullanılır Kıpçakça şor barmasdan burun”, Kİ 53a “...önce kalktım anlamında tırdım önde ve aynı şekilde burun da olur ve sonra olıtdım denir ra ile ve şonda da dal ile olur ra ve lam harfleri tünle ve tanla örnekleri ile sonra örneğinde Arapçadaki fî anlamına gelen ve Türkçedeki +dA ile karşılanan bulunma anlamını verirler ancak senden sonra geldim cümlesinde izafet yapmak istersen keldim senden sonra denir ve senden önce geldim anlamında keldim senden burun keldim...”, TZ 73a-73b “...Arapçadaki “fî”nin karşılığı +dA’dır şöyle denir tanda ve keçede ve benzeri öncelik ve sonralık ile hedef bildirirler örneğin andan burun tırdım ve alardan şoğra keldim mundan burun kâldi ve bizden şoğra ketti dinleyen için bēy senden burun mindi...”

d) degi: “teg-” fiilinin zarf-fiil eki olarak kalıplaşmış olan (Yong-Song Li, 2022, s. 484) bu edatın başındaki /t-/ sesinin /d-/ sesine dönüşmüş olması, Türkmence olduğunu göstermektedir; fakat bu edatın /t-/’li şekillerine diğer Türk dillerinde rastlamak mümkündür. Bu nedenle bu edatı da Memlûk-Kıpçak Türkçesinde değerlendirebiliriz. Müellif, edatın benzerlik ifade eden yapılar kurduğunu söyler

e) degin(çe)/dağın(ça): Ebū Ḥayyān, “dağın” şeklinin “deg-” fiilinden geldiğini ve “deginçe/dağınça” şeklinin de yine aynı fiile gelen “-ğınça/ğinçe” zarf-fiil eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu, yönelme veya sebep bildiren yapılar kurduğunu ve edatın sonundaki +çA ekinin düşebileceğini söyler (Kİ 62b “balığı yedim hatta başını bile

anlamında **balıknı yedüm başınğa dakınça** denir ve +cA eki silinebilir ve Arapçadaki hatta'nın karşılığı gınça ve ginçe'dir fiilin sonuna eklenir ve gınça kalın ünlülere ginçe ise ince ünlülere eklenir ve deginçe aslı ise deg ve ginçe iki kef birleştirilmiş ve tek kef olmuş ve hafiflemek için biri silinmiş ve deg kelimesinin geçmiş şekli degdi ulaştı degdi anlamında ve gınça ya da ginçe eki fiile birleştiğinde ben gelene kadar burada ayakta dur anlamında **tur munda men kelginçe** denir ve ben gelene kadar sen ayağa kalktın anlamında **turduş sen men kelginçe** denir ve ginçe ile gınça fiile eklenir"). Müellifin bu tespiti doğrudur; nitekim bu edat, "teg-" üzerine zarf-fiil eki geldikten sonra +n vasıta durum ekini alarak kalıplaşmıştır (Alkaya, 2022, s. 298). Ekin kalın sıradan şekli Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kullanılmakta olup "degin" şeklinden gelmektedir (Hacıeminoğlu, 1992, s. 33). KK'de edatın kökeni hakkında açıklama yapılmamış olup sadece "gaye" bildiren yapılar kurduğu ifade edilmektedir. Bu anlamda mesafede sınırlama yaptığını belirtmek mümkündür (Alkaya, 2022, s. 300). TZ'de yer almayan şekil için diğer metinlerden örnekler: Kİ 59a "evge dakın yürüdim", Kİ 59a "mekkege dakın yürüdim".

f) ereyne: Cevap edatıdır (Hacıeminoğlu, 1992, s. 291). Sadece TZ'de kullanılmış olup Türkmencedeki "evet" karşılığıdır: TZ 81a-81b "...Arapçadaki "bel" ve "lakin" in karşılığı yoktur "bel" için "yok" kullanılır örneğin bēy tūrmadı yok kılı ve "lakin" için ereyne kullanılır Türkmence evet anlamındadır...".

g) İsim + ayrılma durum eki + isim + yönelme durum eki + deginçe/dakınça: Bu yapı aslında üstteki yapının genişletilmiş şeklidir. Kİ ve KK'de örneklerine rastlanır: KK 51a "evden mindüm kal'ağa deginçe", Kİ 59a "...bu uçdan bu uçğa dakın çayır senindir...". Ebū Hayyān, Kİ 62b'de yer alan "balıknı yedüm başınğa dakınça denir" örneğindeki "başınğa dakınça" yapısını bağlaçlar başlığı altında verir; oysa "isim + iyelik eki + yönelme durum eki + dakınça" yapısı bir edat grubudur ve isimden sonra gelen biçimbirimlerin toplamı (iyelik eki+ yönelme + dakınça) edat olarak kabul edilmelidir.

h) İsim + +dAn ayrılma durum eki + beri/berü: Bu edat, zaman anlamında kullanıldığında bir süreden beri devam eden ifade yapılar kurarken mekân bildiren kelimelerden sonra kullanıldığında başlangıç ifade eder (Alkaya, 2022, s. 186-187). Örnekler: Kİ 58b "dünegünden berü körmedüm", KK 51a "tünegünden beri körmedim", TZ 90b "munca yıldan beri".

ı) Fiil + -GAlI zarf-fiil eki + beri: Bu yapıda üstteki yapıyla aynı anlam ve görevde kullanılmış olup sadece KK’de kullanılmıştır: KK 50b “*yazgılı beri kirmedim*”.

i) kibi~kibik: “kip+i” şeklinden gelen (Hacıeminoğlu, 1992, s. 41) edatın “kibi” şeklinin sonundaki /-k/, “ok” pekiştirme edatının “kibi” ile birleşmesi ile oluşmuştur (Alkaya, 2022, s. 443). Bu edatın benzerlik ifade ettiği müellifler tarafından belirtilmiştir (Kİ 58b “...Arapçadaki teşbih kefi’nin Türkçede karşılığı yoktur bunun için ya bir isim getirirler kibi veya degi gibi ya da benzer anlamındaki okşar fiili getirirler...”, KK 51b “...bir diğeri ise benzetme/teşbih kefi’dir karşılığı kibik’tir örneğin bey aslan gibi anlamında **bëy arsalan kibik** örnekte gördüğün gibi benzetme edatı en sona gelir tembih teşbih kefi’i için Türklerde bir harf/ek/edat yoktur bunu ifade etmek için ya kibik gibi bir isim ya da okşar geçmiş zaman şekli okşadı gibi bir fiil getirirler...”, TZ 89a “...benzetme okşar ve okşar ve mänzer ve täñ ve kibi ve kibik...”). KK ve TZ’de her iki şeklin de görülmesi aslında bir özelliği olduğunu göstermektedir: Kİ 50b “**sulñan neçe senin kibi kişilerke alñun birmidi**”, KK 37a “**bëy arsalan kibik veya kibi**”.

k) ok: Pekiştirme görevindeki bu edat, sadece TZ’de kullanılmıştır: TZ 73a “*kündüz ok kıldiler*”.

l) ötri: “öt-” fiilinin ettirgen çatılı şeklinin zarf-fiil eki almasıyla oluşmuştur (Yong-Song Li, 2022, s. 382). Sadece TZ’de geçer ve sebep bildirdiği ifade edilir: TZ 89b/1-13 “*dolayı anlamında ötri*”.

m) özge: “öz+ge” şeklinde olduğu düşünülmektedir (Alkaya, 2022, s. 488). Metinlerde “ayırma”, “sınırlama” anlamlarında kullanılmıştır: Kİ 57b “...*başka anlamına gelen özge ve ayruñ kelimeleri bu kuralın dışındadır yani **kışiler tırdılar sançardan özge** veya sançardan ayruñ olabilir ve +dAn ayrılma anlamındadır ki sançardan başkası anlamına gelir sançardan özge ve sançardan ayruñ yapılarını tek başına fiilden veya müstesnadan ya da türemiş fiilden önceye de almak mümkündür ve kesik yapılarda şöyle denir kişileri kördüm aññan özge veya aññan ayruñ ve aslı aññan dal ãa olarak değışmiş ve ãa ile birleşmiş ve aynı şekilde kesikli yapıda müstesna öne alınabilir tıpkı muttasılada olduğu gibi ve isim cümlesinde istisna yapılsa insanlar kardeştir sançar hariç anlamında kişiler karandaşlarındur maķar sançar denir ve daha önce bahsedildiği gibi maķar sançar öne alınmaz ve isimden istisna yapıldığında şöyle denir sançardan özge ve sançardan ayruñ ve bu yapıların öne veya arkaya alınması mümkündür...*”, KK 49a “...bu

bölümde de özge kelimesini kullanırlar başkası anlamındadır ve yine ayrık kelimesi anlamı yakındır örneğin ben hariç kimse ayağa kalkmadı anlamında **menden özge kimse turmadı** denir bunun tahlili ise men ben zamiridir +den ayrılma hali ve özge istisna edatı başka anlamında ve kimse kimse anlamında ve **turmadı** ayağa kalkmadı anlamında bu yapıdan elde edilen anlam ise benden başka kimse kalkmadı'dır ve aynı şekilde istisna edatından sonra gelen öne alınabilir yine istisna edatı öncesinde gelen isimle arasına bir şey giremez", TZ 26b "başka özge". "özge" ile aynı anlama gelen "ayruk" edatı için de aynı bilgiler verileceğinden her iki edat bu başlık altında verilmiştir.

n) şö~şoğra: Her iki edat da "sonra" anlamında olup "şoğra", "şoğ" kelimesine yön gösterme durum ekinin eklenmesiyle oluşmuştur (Alkaya, 2022, s. 238/248). Metinlerde de "sonra" anlamında kullanılmıştır: KK 45b "...önce anlamında burun sonra anlamında soğra ve önce ve sonra kelimelerinin hem Arapçada hem de Türkçede +dAn ayrılma eki ile gelebileceğini bil eğer eki ekleyeceksen bu dildeki kurala göre eki kelimenin sonuna getir önceden ve sonradan anlamında burunda soğradan denir kendisine izafet edilen başta gelir sonrasında bulunma ya da ayrılma hâli gelir ve en sonunda da zarf gelir örneğin ikindiden önce anlamında 'aşırdan burun öğleden sonra anlamında zuhurdan soğra denir...", Kİ 19a "şonra sonda ve +ra da/de'ye delalet eden bir zarf edatıdır sonra geldi anlamında şonra keldi denir"

o) uç~uş: Gösterme edatıdır (Hacıemioğlu, 1992, s. 307). Metinlerde de bu anlamla birlikte uyarı edatı olarak kullanılmıştır: Kİ 3b "uş tenbih etme anlamında kullanılan bir söz", KK 78b "tembih harfi uş'tur", TZ 42b "Arapçadaki hā uyarı edatına karşılık Türkçede uç kelimesi vardır şöyle denir yakındaki için uç bu uzaktaki için uç ol zamirlere de eklenir örneğin uç mân ve uç biz ve aynı şekilde dinleyen ve gaip için de kullanılır". Kelimenin sonundaki ünsüzün metinlerde farklılık göstermesi, ağız farklılığına delalet eder.

p) için~üşün: Yong-Song Li, bu edat için yapılan "uç+vasıta durum eki=uçun" ve "iç+ vasıta durum eki" yönündeki etimolojilerin inandırıcı olmadığını söyler (2022, s. 533-534, 549. dipnot). Hacıemionğlu, "sebebe" anlamı taşıdığını söyler (1992, s. 98). Bu edat, metinlerde hem sebebe hem de yemin edatı olarak kullanılmıştır: Kİ 59b "üşün sebebe için burada da gelecekteki yemin için kullanılır örneğin sançar başı үшін ve sançar közi үшін veya sançar canı үшін yani sançarın başı/gözü/canı için anlamında ve barmağa

men gitmeyeceğim anlamında ve bu cümlelerin hepsi yemin için/yerine kullanılır ve ister olumlu olsun ister olumsuz olsun yemin edilen şey üzerine yemin edilecek şeyden sonra gelir ve öne de alınabilir örneğin **sançar közi için sonkur bardağıdır** veya **sonkur bardağıdır sançar közi için**”, KK 42a-42b “...sebeb bildiren **üşün** kelimesini getirirsin en sonda da sebebi açıklanan fiil getirilir öne alınıp onunla başlamak da olabilir seni sevdiğim için geldim anlamında **seni sevmek үшін keldüm** bunun tahlili ise sevmek mastardır sevgi anlamındadır ve sen zamirdir ve mastara izafet yapılandır aslı nasb/bitişik zamirdir anlamı ise seni sevdiğim için geldim’dir izafet için öne alındı bu dildeki kurala göre kendisine izafet edilen mufaftan önce gelir...”, KK 51b-52a “...Arapçadaki yemin harfleri olan vav ile be ve te karşılığı olarak **üşün** kullanılır ve bununla gelecekteki bir şey için yemin edilir hemzesi vasl hemzesi (düşebilir)dir ve yeri daha çok yeminden sonra gelir ve öne de alınabilir örneğin **tağrı үшін** ve bununla birinin başına yemin ederler örneğin **menim başım için seni başın için** ve **beyni başı için** ve yine göz ve can kelimeleri ile birine izafet yapılarak kullanılır en çok da peygamberimizin canı üzerine yemin ederler örneğin **peygamber canı için** derler...”.

r) üstün~istün: Talat Tekin, “*üst*” kelimesini “*üze*” kelimesinden türeyen bir zarf olarak değerlendirir (2013, s. 173). Şinasi Tekin ise “*üs+t*” şeklinde olduğunu söyler (2015, s. 75-79). Edat sebep, ilgi, vasıta görevlerinde kullanılır (Alkaya, 2022, s. 631-633). Metinlerde ise Arapçadaki “‘ala” edatına karşılık kullanıldığı belirtilmiştir: Kİ 58b “...Arapçadaki karşılığı üstünde anlamında olan ‘ala kelimesidir ve sançar at üzerinde anlamında **ağ üstindedir**...”, KK 54b “...Arapçadaki ‘ala karşılığında şöyle denir üstümedir istimizdedir i/üstünedür i/üstünjizdedir istümüzdedir istünedir istünjizdedir ve anı üstünedir ve istülerinedir ve daha önce bahsedildiği gibi –dır eki tekit için kullanılır...”, TZ 3b “...üst/üstünde üst...”.

s) yok: Cevap edatı anlamında kullanılmıştır: Kİ 65a “harflerden biri cevap harfidir ki o da evet’tir evet anlamında ve hayır anlamında yok daha önce bahsedildiği gibi yok isimdir bunun delili ise anlamı yokluk’tur bu yüzden hayır ve yokluk anlamında kullanmışlar...”, KK 78a “...cevap harfi hem hayır hem de yokluk anlamında (yok)...”, TZ 90a “...yokluk için yok...”.

2.2.2.2. Bağlaçlar

Bağlaçlar, birbirine eş görevlere sahip kelime, kelime grupları veya cümleleri birbirine farklı görev ve anlam ilişkileri açısından bağlayan kelimelerdir (Hengirmen, 1999, s. 49). Bağlaçların da edatlar gibi kendilerine ait özellikleri vardır:

- a) Tek başlarına bir anlamları yoktur.
- b) Kelime, kelime grubu veya cümleleri birbirlerine bağlarlar.
- c) Cümleler arasında konu ve anlatım bütünlüğü sağlarlar.
- d) Edatlarla arasında bazı şekil benzerliği olmasına rağmen kullanılış ve işlevleri bakımından herhangi bir benzerlik bulunmamaktadır.
- e) Diğer kelime türlerinden bazıları, bağlaç olarak kullanılabilirken bağlaçlar, diğer kelime gruplarına geçemezler.
- f) İsim soylu kelime gruplarıdır; ancak cümlede özne, nesne veya yüklem gibi bir öge olamazlar (Korkmaz, 2009, s. 1094).

Metinlerde Türkmence olduğu söylenen ve bağlaç görevinde kullanılan edatlarla diğer dillerden ödünçlenmiş “eger, meger, kim” gibi bağlaçlar değerlendirilmeye alınmamıştır. Örneğin KK 78a’da Türkmence olduğu söylenen “evet” edatının bağlaç görevinde kullanıldığı Ebū Ḥayyān tarafından bildirilmiş ve “*sançar tırmadı evet sonkur tırdı* (62a)” örneği verilerek bir tarafı olumlu bir cümle diğer tarafı da olumsuz bir cümle olmak kaydıyla zıtlık belirtileceği gösterilmiştir. Ancak “evet” edatına Türkmence kaydı düşüldüğünden kapsam dışı bırakılmıştır. Bunun gibi TZ’de kullanılan “ya ya” bağlacı da yabancı asıllı olduğu için konuya dâhil edilmemiştir. Yeri gelmişken yabancı asıllı bağlaçlardan en fazla kullanılanı, “kim” bağlacıdır ve bu bağlaç, Türkçedeki “kim” soru zamiri ile karıştırılmıştır. Bu konu, soru zamirleri bölümünde açıklanmıştır.

Bu aşamadan sonra Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kullanılan asıl bağlaçalara baktığımızda karşımıza şöyle bir durum çıkmaktadır:

a) ancak: Kİ 6b “*ancaḡ ancak anlamında son budur ancaḡ denir*”, TZ 90b “*ancaḡ*”.

b) alaysa: “öyleyse” anlamında olan ve sadece TZ’de kullanılmış bir bağlaçtır: TZ 60a “*...Arapçadaki “tenvinli peltek za” ve tenvinli “haynizin” karşılığı Türkçede*

alaysa'dır (öyleyse) şöyle denir kâter mân alaysa cevap cümlesinde ise töyer mân sâni alaysa".

c) andan: Ebû Hıyyân, “ol” zamirinin +dAn ayrılma durum şekilli hâlinin “öncelik” ve “sonralık” bildiren bağlaç görevinde kullanılabileceğini söyler: Kİ 61b “...sançar kalktı ve hemen sonrasında sonkur kalktı anlamında **sançar tırdı andan sonkur** denir ve andan süreye bakılmaksızın sıralama anlamı verir ve Arapçadaki hemen (fî) ve sonra (sümme) anlamlarına gelen kelimelere karşılıktır...”. Bu yapı da diğer eserlerde bulunmamaktadır.

d) Bir olumlu bir olumsuz cümle ile yapılan bağlaç: Bu bağlaç türü, cümle düzeyinde yapılan bağlamayı gösterir. Bir olumlu cümlenin ardından kullanılan olumsuz cümle ile yapılır: Kİ 62a “...ve sançar kalktı sonkur kalkmadı anlamında **sançar tırdı sonkur tırmadı** denir ve Arapçadaki “la” onun karşılığıdır...”, TZ 81a “...“la” ile “ma” olumsuzlukları ile yapılan cümleler Türkçede şöyle olur **bây tırdı kılı tırmadı...**”.

e) Eksiz bağlaç: Bu bağlaç türü Orhun Türkçesi döneminden beri kullanılmaktadır (Tekin, 2003, s. 194). Bu bağlaç türünde eş görevli kelimeler, arka arkaya dizilerek bağlama yapısı kurulmaya çalışılmıştır. Bu durum, Ebû Hıyyân tarafından Türkçede Arapçadaki “atf vavı”na herhangi bir karşılık bulunmadığı bunun yerine kelimeleri arka arkaya dizmek yoluna gidildiği şeklinde okuyucuya aktarılmıştır: Kİ 61b “...atf (bağlaç) bölümü sançar sonkur kalktı anlamında **sançar sonkur tırdılar** denir ve **tırdılar sançar sonkur** da denir Türklerde atıf vav’ına karşılık gelen bir kelime yoktur ve bağlaç olmadan iki isim arka arkaya getirilerek zikredilir...”. Bu yapı, Kİ dışındaki eserlerde tespit edilememiştir.

f) dA bağlacı: Bu bağlaçtan sadece KK’de bahsedilmiş olup herhangi bir örnek verilmemiştir: KK 27a “örneğin sen kalkmazsan ben kalkmazdım anlamında şöyle denir **sen tırmasan men dağı tırmadaydım** ve dağı aynı şekilde anlamında tahsin ve tekit için çokça kullanırlar ve fasih konuşanlar sadece dA derler ve gayn harfini silerler...”.

g) Fiil + -p zarf-fiil eki + fiil: TZ’de Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kullanıldığı iddia edilen bir başka bağlaç ise “fiil + -p zarf-fiil eki + fiil” şeklindeki bağlaç türüdür. Müellif, Türkçede “atf vavı”nın olmadığını ve bunun yerine yukarıda verilen yapının bağlaç olarak kullanıldığını belirtir: TZ 81a “bölüm Türkçede atıf vavını karşılayacak bir

kelime yoktur atıf yapmak istediklerinde –p ekini getirirler örneğin **alıp kätti** ve **alıp käl** ve **alıp kâldim...**”.

h) ne ne bağlacı: Bu bağlaç türü, sadece TZ’de kullanılmış olup “olumsuzluk bölümü”nde okuyucuya verilmiştir: TZ 52a-52b “...olumsuzluğun eki fethalı nun olur örneğin **öyde ne kiçi bar ne épçi...**”.

ı) taķı: “taķ-ı” şeklinde ayrılan bu bağlaç Eski Türkçe döneminden itibaren “bağlama” ve “kuvvetlendirme” görev ve anlamlarında kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 1992, s. 195). Metinlerde de bağlacın bu görevde olduğu ifade edilmiştir: Kİ 62a “ve insanlarla birlikte *sançar da ayağa kalkmış anlamında* **kişiler tırmuş sançar taķı tırmuşdur** denir ve taķı Arapçadaki hatta (dâhi) anlamını verir ama buna eşit değildir asıl anlamı ise *da bağlacıdır hatta anlamını da içerir...*”, KK 27a “örneğin *sen kalkmazsan ben kalkmazdım anlamında* şöyle denir **sen tırmasan men dağı tırmasaydum** ve dağı aynı şekilde anlamında tahsin ve tekit için çokça kullanırlar ve fasih konuşanlar sadece *da derler ve ğayn harfini silerler...*”, TZ 31a “yine gene yana ve kene ve dağı”, TZ 81a “...haber olarak söylendiğinde şöyle denir **bây tırdı kuli dağı** dağı son anlamında olur bağlaç olarak kullanılır...”

ı) yok(şa): İki varlıktan biri ya da iki şeyden biri anlamında kullanılan bir bağlaçtır: Kİ 62a “...aynı şekilde **sançar mu tırdı yoksa sonkur** denir bu cümlelerin de anlamı *sançar mı ayağa kalktı yoksa sonkur mu ayağa kalktı*’dır ve *yok* kelimesinin anlamı *yok*’tur bunu izafet yaparlar ve bundan fakir anlamında izafet yapıp *yoklu* derler bu da isimlere özel bir şeydir ve Arapçadaki “la” olumsuzluğa karşılıktır –sa şart ekidir ve *sançar kalktı yok sonkur kalktı* anlamında **sançar tırdı yok sançar tırdı** (ikinci isim yanlış yazılmış) denir...”, TZ 81a “...Arapçadaki “av” ve “am” bağlaçlarının karşılığı *yoksa*’dır örneğin **bây tırdı yoksa kuli** ve “la” ile “ma” olumsuzlukları ile yapılan cümleler Türkçede şöyle olur **bây tırdı kuli tırmadı** Arapçadaki “bel” ve “lakin”in karşılığı yoktur “bel” için “yok” kullanılır örneğin **bây tırmadı yok kuli...**”, TZ 56b-57a “...dipnot atıf olan “av”’dan bağlaç bölümünde bahsedildi bunun anlamlarından biri de şüphelenmektir örneğin **bây tırdı yoksa kuli** kimin ayağa kalktığı bilinirse bu belirsizlik için olur duranın kim olduğu bilinmiyorsa şüphelenmek için olur istek ve seçim sunmak için bir at bär yoksa katır mübah kılma anlamı için bir kırnaķ satın al yoksa bir kıl “imma” mânâsındadır Allah doğrusunu bilir...”

2.2.2.3. Soru

Türkçe Sözlük'te “*Bir şey öğrenmek için birine yöneltilen ve karşılık gerektiren söz veya yazı; sual*” (2011, 2142) şeklinde tanımlanan soru, insanlık tarihi kadar eski olup insanoğlunun bilmeye karşı isteğinden doğmuştur. İnsanın zihnindeki “merak-soru-cevap” üçgeni, onu soru yoluyla belli bir noktaya taşır. Soruya gelen cevap, yeni soruları da beraberinde doğurmaktadır (Çetin, 2008, s. 4-5). Dil bilimsel anlamda soru ise iletişimin başlangıç noktası olarak kabul edilir. Çünkü soru yoluyla bilgi edinme amaçlanmaktadır, böylelikle de iletişim için gerekli olan adım atılmış olur. Bilgi edinme dışında sorunun “küçümseme”, “hatırlatma”, “izin alma” gibi farklı işlevleri vardır (Çetin, 2008, s. 6-7).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde ise soru iki şekilde yapılır: “soru edatı/eki” ya da “soru isimleri”. Müellifler bu konuda şunları söylemektedirler: Kİ 50a “*soru bölümü bu dilde soru ya isimle ya da soru edatı ile olur...*”, KK 18b “*...istifham (soru bölümü) soru edatı harf de olabilir isim de olabilir...*”.

Müelliflerin “soru ismi” ile kastettikleri şey, “ne”, “kim”, “kaç” gibi soru sözcükleridir. Bunlar, sıfat, zamir ve zarf konularında işlenmiştir. Burada ise soru edatı ile kurulan yapı, incelenmiştir.

Türk dilinde temel soru edatı/eki olan “mI”, kendinden önceki isimden ayrı yazılır ve ekin ünlüsü, ses uyumuna girer (Uysal, 2022, s. 189). Memlûk-Kıpçak Türkçesinde soru edatı/eki ile soru yapma şekli ise isme ya da fiile getirilen “mI/mU” biçimbirimi ile oluşturulur. Altay dillerinden Türkçede “mU”, Moğolcada “mV”, Korecede “mI” (Choi, 2019, s. 286-287) şeklinde yer alan soru edatının kökeni hakkında herhangi bir açıklama yoktur. Orhun Türkçesi döneminde nâdiren görülen bu ek, isim soylu kelimelerin çekiminde görülün fiil çekimlerinde kullanıldığı saptanmamıştır (Bulak, 2019, s. 313). Cevbı “evet” ya da “hayır” olan gerçek sorular, bu edat/ek ile yapılmakta ve soru edatı/eki bu anlamda kullanıldığında ise bir varlığın bulunup bulunmadığını veya bir eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğini ortaya koyar (Çetin, 2008, s. 339). Buradan hareketle soru edatı/eki ile soru isimleri arasında farklar olduğunu söylemek mümkündür. Bu farkları şöyle sıralayabiliriz:

- a) Soru isimleri durum eki alırlar, soru edatı/eki almaz.

- b) Soru isimleri bazen iyelik eki alırken soru edatı/eki almaz.
- c) Soru isimleri cümlelerin bir ögesidir, soru edatı/eki değildir.
- d) Soru isimleri kelime gruplarında yer alır, soru edatı/eki almaz (Eraslan, 2012, s. 296).

Orhun Türkçesi döneminde “mU” şeklinde sadece yuvarlak ünlülü (Bulak, 2019, s. 313) olan ek, zamanla ünlü uyumlarına girmeye başlamıştır. Nitekim ekin aslının yuvarlak ünlülü olduğu konusunda Kİ 50a’da “...*soru edatı her zaman fiilden sonra gelir örneğin sançar geldi mi anlamında sançar keldi mü denir mim ötreli ya da kesreli olabilir ve aslı ötrelidir diğerleri uyum sağlamak içindir...*” bilgisi yer almaktadır. Öte yandan KK müellifi, doğrudan eser ya da kaynak ismi vermese de ekin yuvarlak şekilli olduğu konusunda Kİ’de yer alan bu bilgiye şüpheyi baktığını ifade etmektedir: KK 18b “...*eğer harf ise kesreli mim olur (-mI) ancak kimileri ötreli olduğunu (-mU) ve bunun asıl olduğunu ve iki sakın harfin birleştiği için kesreli olduğunu söylerler bu şaşırtıcıdır...*”. TZ’de ise ekin düz ünlülü olduğu kabul edilmektedir: TZ 56a “...*soru bölümü eki kesreli mim’dir...*”.

Cevabı “evet” ya da “hayır” olan sorularda mI/mU edatının/ekinin yeri anlamı değiştirmektedir (Çetin, 2008, s. 339). Bu durum TZ’de şöyle ifade edilmektedir: TZ 56a “...*eğer soru fiil cümlesi ise konuşan dinleyen ve gaip için olur eğer fiil bir kişiye isnad edilmişse bēy keldi mi...*” ve TZ 57a “...*soru mimi hem ortada gelebilir hem de sonda gelebilir ama öne alınmaz sona alınması örneklendirildiği gibidir ortada gelmesinde ise şöyle dersin bēy mi keldi...*”. Örneklerden görüldüğü üzere her iki cümlelerin cevabı “evet” ya da “hayır” olmasına rağmen birinci cümlede soru edatı/eki fiilin sonuna alındığında eylemin gerçekleşip gerçekleşmediği ikinci cümlede isimden sonra cümle içine alındığında ise gelen kişinin kim olduğu sorulmaktadır. Böylelikle aynı kelimelerle kurulmuş bir cümlede soru edatının/ekinin yeri anlamı bütünü değiştirdiği okuyucuyla paylaşılmıştır. Benzer bir açıklamaya KK’de de rastlanmaktadır; KK müellifi, soru ekinin cümle içinde kullanıldığı durumda eylemin gerçekleştiğini ama eylemi gerçekleştiren kim olduğunun bilinmediğini dile getirmiştir: KK 20a-20b “...*eğer soru fail ile ilgili olacaksa soru eki fail ister isim olsun isterse zamir olsun failden hemen sonra getirebilirsin fail açık olduğunda bēy mi geldi anlamında şöyle dersin **bēy keldi mi** (buradaki açıklamaya göre bēy mi keldi olmalıydı) denir bu şekil birinin geldiğinin*”.

bilindiği ama gelenin bey mi yoksa başkası mı olduğunun bilinmediği durumlarda olur ve eğer zamir ise **men mi keldim sen mi keldiñ biz mi keldük siz mi keldiñiz** ve bu şekilde devam eder...”.

Bunun dışında müelliflerin ek ile ilgili verdikleri bilgileri bütün bir şekilde verecek olursak:

Kİ 50a-50b:

“[50a]

soru bölümü bu dilde soru ya isimle ya da soru edatı ile olur eğer soru edatı ise soru ya fiil cümlesinde olur ya da isim cümlesinde olur eğer fiil cümlesinde olacaksa ki bu bölümde kastedilen budur ve soru ya birinci ya ikinci ya da üçüncü şahıs için olur üçüncü şahıs ister tekil olsun ister çoğul olsun ise geçmiş geniş ve gelecek zamanda soru edatı her zaman fiilden sonra gelir örneğin sançar geldi mi anlamında **sançar keldi mü** denir mim ötreli ya da kesreli olabilir ve aslı ötrelidir diğerleri uyum sağlamak içindir örneğin **sançarlar keldiler mü** ve gelecekte kelge mü ve **sançarlar kelgeler mü** ve eğer ikinci şahıslar içinse geçmişte **sen keldiñ mü** geniz nunu soru ekiyle birleşmez ve çoğulu keldiñiz mü ve geniş zamanda kelür mü sen ve çoğulu kelür müsüz ve gelecekte kelge mü sen ve çoğulu kelge mü siz ve eğer birinci şahıs içinse geçmişte keldim mü mim idgam edilerek çoğulu keldük mü geniş zamanda kelür mü men ve çoğulu kelür mü biz ve gelecekte kelege mü men ve çoğulu kelge mü biz ve soru olumsuz olacaksa ve emir olumsuzluk ve yasaklamadan herhangi biri mef’ul bihe eklendiğinde mef’ulu bih’i öne almak gerekir ve Arapçanın aksine nesne daha sonra da gelebilir çünkü Arapçada nesne öne alınmaz

[50b]

emir ve yasaklamada asıl olan arkaya almadır öne alınabilir isim cümlesine bağlanırsa soru edatı sona gelir güneş doğmuş mu anlamında **kün doğmış mıdur...**”.

KK 18b-19a:

“[18b]

...istifham (soru bölümü) soru edatı harf de olabilir isim de olabilir eğer harf ise kesreli mim olur ancak kimileri ötreli olduğunu ve bunun asıl olduğunu ve iki sakin harfin birleştiği için kesreli olduğunu söylerler bu şaşırtıcıdır bunu bildikten sonra soru ya isim cümlesi ya da fiil cümlesi olur eğer fiil cümlesi ise ve fiili geçmiş zamanda ise bunun

kuralı da soru eki hem fiilden hem de geçmiş zamandan hem de zamirden sonra gelir üçüncü tekil için keldim mi

[19a]

kettim mi ve bu şekilde devam eder üçüncü çoğul şahıs için daha önce bahsedildiği gibi zamiri ibraz etmeden keldiler mi kettiler mi ve ikinci tekil şahıs için keldiñ mi kettiñ mi ikinci çoğul şahıs için keldiñiz mi zamir ibraz edilerek söylenir daha önce bahsedildi ve yine bunun önüne de ayrı yazılan/munfasıl zamir getirebilirsin örneğin **sen keldiñ mi** ve **siz keldiñiz mi** ve bu şekilde devam eder ve birinci tekil şahıs için **men keldüm mi** birinci çoğul şahıs için **biz keldük mi** zamir bunların önüne alınır bunlardan ancak hep öne gelen zamir ile söylediklerini duydum bazıları fiilden sonra getirerek tekit ederler örneğin **biz keldük mi** biz bu da kullanılır...”.

TZ 56a-57a:

“[56a]

...soru bölümü eki kesreli mim'dir Arapçadaki “hel” edatına karşılıktır soru isim veya fiil cümlesi şeklinde olur eğer soru fiil cümlesi ise konuşan dinleyen ve gaip için olur eğer fiil bir kişiye isnad edilmişse **bèy keldi mi** çoğula isnad edilmişse **beyler keldiler mi** denir geniş zamanda ise **bèy kälir mi**

[56b]

çoğulunda ise **beyler kälirler mi** açık geniş zamanda ise **bèy kele midir** ve **bèy kele midirler** gelecek zamanda ise **bèy kälkey mi** çoğulunda **beyler kätkeyler mi** dinleyen için **käldiñ mi** ve **käldiñiz mi** geniş zamanda **kälir mi säñ** ve **kälir mi siz** açık geniş zamanda ise **kele midir säñ** ve **kele midir siz** gelecek zamanda **kälkey mi säñ** ve **kälkey mi siz** geçmiş zamanda keldim mi ve keldik mi ve belirsiz geçmiş zamanda män kälir mi ve kälir mi biz ve yine belirli geniş zamanda kaleyim mi kälelim mi ve kälelik mi ve gelecekte şöyle denir

[57a]

kälkey män mi ve kälkey biz mi sorunun olumsuzunda geçmiş zamanda gaip için şöyle denir **kelmedi mi** çoğulunda **kälmediler mi** ve **kälmedim mi** ve **kälmedik mi** ve **kälmediñ mi** ve **kälmediñiz mi** açık geniş zamanda ise **kaleyim mi** ve **kälmelilimi** ve olasılık belirten geniş zamanda **kälmez mi** ve **kälmezler mi** ve ikinci şahısta **kälmez mi säñ** ve **kälmez mi siz** soru mimi hem ortada gelebilir hem de sonda gelebilir ama öne alınmaz

sona alınması örnekleştirildiği gibidir ortada gelmesinde ise şöyle dersin b y mi keldi ve m n mi keldim ve biz mi keldik ve s n mi k ldi  ve siz mi   ldi iz ve kalanları da bu şekilde...’’.

Bunun yanında müellifler, ‘‘ne’’ soru sözcüğüyle kurulan kimi soru c mlerinin asıl anlamı dışına çıkararak ‘      ’, ‘      ’ gibi anlamlar ifade ettiklerini belirtmişlerdir:

K  51a ‘‘...bu bahsettiğimiz şeyin dengi değildir sadece anlam olarak bunu çıkarıyoruz sözde soru yoluyla olumlu cümleyi kasteden Arapça  rnek verir ve sançar ne uzun adam anlamında **sançar ne uzun erd r...**’’.

TZ 57b-58a ‘‘...soru ifade eden        ifadeleri de vardır **b y n  k r k  k  idir ve n  yaman k  idir bu ve n  uzun k  idir...**’’.

KK 23b ‘‘...bir şeyin g zelli inden       larında **ne        bu** ve eğer bir şeyin  irkinli inden dolayı       larsa **ne        bu** denir...’’.

Bu da müelliflerin soru ifadelerinin srou yapma işlevlerinin dışında farklı işlevlerde kullanıldığını bildiklerini göstermesi açısından önemlidir. Nitekim bu ayrıntının verilmiş olması, okuyucunun günlük hayatta bu tür c mlerle kar ıla ması durumunda bunların asıl soru c mleri değil de        veya        gibi duyguları ifade ettiğini   retmi  olacaktır.

2.2.2.4. Olumsuzluk

Doğadaki her şey kar ıtıyla var olmaktadır. Nesnelerin varlığı gibi yokluğu, eylemlerin gerçekleşip gerçekleşmemesi söz konusudur. Böylelikle doğadaki bu zıtlık, kendini varlık-yokluk, olu -olmayı  veya olumluluk-olumsuzluk şeklinde ortaya çıkarır ( lhan & Kabadayı, 2017, s. 19).

Olumsuzluk kavramı da doğada var olduğundan her dilde kesinlikle olumsuzluk kategorisi de vardır; fakat bu kategori, her dilde farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır ( lhan & Kabadayı, 2017, s. 14). Türk dilinde ise olumsuzluğu gösteren bi imbirimlerinden bazıları ise ‘‘-mA olumsuzluk edatı/eki’’, ‘    ’ ve ‘      ’ gibi yapılardır. Olumsuzlu u işaretleyen bu yapıların kimisi sadece isimlerin olumsuzlu unu yaparken kimisi de fiillerin olumsuzlu unu yapmaktadır. Bu nedenle incelemiş olduğumuz metinlerin müellifleri de olumsuzluğu isimlerde fiillerde ayrı ayrı ele almışlardır:

a) **İsimlerde Olumsuzluk:** İsimlerde olumsuzluğu ifade etmek için “yok” “degül/töyül” yapıları kullanılmıştır. “yok”, Orhun Türkçesinden beri isimlerin olumsuzluğunu yapmak için kullanılırken (İlhan & Kabadayı, 2017, s. 156) “degül<Arguca dah/dhag> dag ol>degül (Özmen, 2012, s. 312)” ise bu dönemde henüz kullanım alanında bulunmayıp sonraki dönemlere ait yazılı metinlerde karşımıza çıkmaktadır (İlhan & Kabadayı, 2017, s. 167). Ancak “degül<tegül” yapısının Oğuzca olması (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 631) dolayısıyla Memlûk-Kıpçak Türkçesinin asıl unsuru kabul edilmemiş ve değerlendirmeye alınmamıştır.

“yok” ile isimlerin olumsuz şeklinin yapılması hakkında metinlerdeki bilgilere bakıldığında:

Kİ’de sözlük bölümünde kelimenin olumsuzluk anlamına geldiği belirtilmiş daha sonra bağlaçlar bölümünde bağlaç görevinde kullanıldığı ve Arapçadaki “lâ” olumsuzluk edatına karşılık geldiği söylenmiş ve sonuç bölümünde de yine olumsuzluk belirttiği yinelenmiştir: Kİ 31a “*yok yok anlamında ve hayır için de kullanılır*”, 62a “*...aynı şekilde **sançar mu tırdı yoksa sonkur** denir bu cümlemin de anlamı sançar mı ayağa kalktı yoksa sonkur mu ayağa kalktı’dır ve yok kelimesinin anlamı yok’tur bunu izafet yaparlar ve bundan fakir anlamında izafet yapıp yoklu derler bu da isimlere özel bir şeydir ve Arapçadaki “lâ” olumsuzluğa karşılıktır –sa şart ekidir ve sançar kalktı sonkur kalkmadı anlamında sançar tırdı sonkur tırmadı denir ve Arapçadaki “la” onun karşılığıdır ve sançar kalktı yok sonkur kalktı anlamında **sançar tırdı yok sançar tırdı** denir...*”, Kİ 65a “*harflerden biri cevap harfidir ki o da evet’tir evet anlamında ve hayır anlamında yok daha önce bahsedildiği gibi yok isimdir bunun delili ise anlamı yokluk’tur bu yüzden hayır ve yokluk anlamında kullanmışlar...*”. Bunun yanında metinde “yok” yapılan olumsuzluğa ait birkaç örnek yer almaktadır: Kİ 7a “*añ engel ve bir şeyin engeli yok mânâsında **bunun añ yoktur** denir...*”, Kİ 28b “*yet yapabilme ve kudret kudreti ve gücü yoktur anlamında **yet yoktur**...*”.

KK’de de Kİ’deki Arapçadaki “lâ” olumsuzluk edatına karşılık ve cinsin olumsuzluğunu yapmak için kullanıldığı ifade edilmiş, ilerleyen bölümde de cevap edatları arasında sayılmıştır: KK 37b “*...cinsin olumsuzluğunu yapan Arapçadaki lâ’nın karşılığı yok’tur anlamı yok demektir örneğin evde kimse yok anlamında **evde kişi yok** veya **evde kimse yok** denir gördüğün gibi sözü bu şekilde sıralıyorlar*”, KK 61b-62a

“...arızî mebnilerin üçüncüsü ise “lâ” ile yapılan olumsuzluktur bundaki kural Arapçanın aksinedir örneğin evde kimse yok anlamında **evde kişi yok** veya **‘aşam yok** ve gördüğün gibi bulunma ekli kelime başa gelmiş sonra olumsuzluk harfi getirilir ve bu yapı olumsuzlaştırılmış isim basit/tekil ise ve eğer izafet yapılmışsa harfi cerrli kelime olumsuzluktan sonra gelir örneğin beyin kulu evde değil anlamında **bèyniñ kulu evde yok** denir...” KK 78a “...cevap harfi hem hayır hem de yokluk anlamında (yok)...”.

TZ’de de hem ismin olumsuzluğunu yaptığını hem de bağlaç olarak kullanıldığını belirtilmiştir: TZ 52b “...ve yok ile de olumsuzluk yapılır örneğin **öyde kişi yok** ve **aşam yok** bunlar yokluk anlamındadır bar var anlamında yok ise yokluk anlamında olumsuzluğun beş eki vardır –mAz ve –mAy ve +sIz ve ne ve yok ve yok kelimesinden -tur eki de getirilir ve **yoktur** olur aslı –dur’dur kelimesinin sonu sert ünsüzle diye dal’ı kalınlaştırmışlar ve **yoktur** demişler bu ek ya sözün güzelleştirilmesi için ya da cümlelerin bittiğini ifade etmek için kullanılır Allah doğrusunu bilir...”, TZ 81a “...Arapçadaki “bel” ve “lakin”in karşılığı yoktur “bel” için “yok” kullanılır örneğin **bèy turmadı yok kulu**”.

TZ’de diğer eserlerden farklı olarak olumsuzluk bölümünde verilen iki unsur daha vardır. Bunlardan biri, isimlerin yokluk şeklini belirten isimden isim yapım eki “+sIz” ekidir. Bu ekin olumsuz anlamda olduğu, diğer müellifler tarafından da belirtilmiş olmasına karşın eki olumsuzluk başlığı altında veren tek müellif, TZ müellifidir. İkinci yapı ise “ne ... ne ...” bağlacı ile kurulan olumsuzluk şeklidir. Müellifin bu iki yapı hakkında vermiş olduğu bilgiler şöyledir: TZ 52a-52b “...Arapçadaki “lâ” edatı ile olumsuzluk bölümü eki +sIz’dır şöyle denir **azıksız kettim** ve **ağçasız keldim** sadece lamelif ile olumsuzluğun eki fethalı nun olur örneğin **öyde nâ kişi bar nâ epçi** ve yok ile de olumsuzluk yapılır örneğin **öyde kişi yok** ve **aşam yok** bunlar yokluk anlamındadır bar var anlamında yok ise yokluk anlamında olumsuzluğun beş eki vardır –mAz ve –mAy ve +sIz ve ne ve yok ve yok kelimesinden -tur eki de getirilir ve **yoktur** olur aslı –dur’dur kelimesinin sonu sert ünsüzle diye dal’ı kalınlaştırmışlar ve **yoktur** demişler bu ek ya sözün güzelleştirilmesi için ya da cümlelerin bittiğini ifade etmek için kullanılır Allah doğrusunu bilir...”. Bu paragraf, aslında diğer müelliflere nazaran TZ müellifinin Türkçedeki olumsuzluk kategorisine daha vâkıf olduğunu göstermektedir. Her ne kadar diğer eserlerde “+sIz” ekinin olumsuzluk yaptığı belirtilmiş olsa da olumsuzluğu işaretleyen asıl unsurlardan biri olduğuna dair bilgi verilmemiştir. Öte yandan “ne”

kelimesinin olumsuzluk yaptığına dair hiçbir bilgiye de yer verilmemiştir; oysa TZ müellifi, “ne ... ne ...” bağlacı ile de olumsuzluk yapılabileceğini ilgili başlık altında vermiştir.

b) Fiillerde Olumsuzluk: Türk dilinde oluşun veya hareketin gerçekleşmediğini ifade etmek için fiil kök ve gövdelerine “-mA” biçimbirimi ile sağlanır (Ay, 2020, s. 340). Bu edatın/ekin kökeni hakkında farklı açıklamalar vardır. Talat Tekin, fiillerin “-m” ile yapılmış isim şekline Tunguz dillerinde yaşayan “-e-” olumsuz fiilin eklenmesiyle oluştuğunu ifade ederken (2013, s. 2009) Şinasi Tekin de Toharcada olumsuzluk edatı olan “ma” önekinde bağlamaktadır (2015, s. 50). Hatiboğlu, -mA ekinin fiil çekimlerinde fiil kök veya gövdelerine gelerek olumsuzluk yaptığını belirtir (1984, s. 112).

Kİ’de olumsuzluğun işareti olarak -mA eki verilir ve ekin fiillerden sonra geldiği ifade edilir: Kİ 49b “*fiilde olumsuzluk bölümü işareti açık -mA’dır fiilden sonra gelir ve geçmişte şöyle denir **sançar kelmedi** ve **sançarlar kelmediler** ve geniş zamanda **sançar kelmeler** ve çoğulu kelmeler ve gelecekte kelmegey ve çoğulu kelmegeyler bunlar üçüncü şahıslarda ama ikinci şahıslarda kelmedin ve çoğulu kelmediniz geniş zamanda kelmesen ve çoğulu kelme siz ve kelmessiler siz ve gelecekte kelmegey sen ve Türkmencesi kelmeyesin ve bu dildeki olumlu şekli kelesin sen zamiri eklenmeden önce fiilin aslı kele idi ve sen eklendiğin elif harfi düşmüş ve olumsuzluk yapmak istediklerinde fiilden hemen sonra gelecek zaman ekinden önce -mA olumsuzluk eki getirilir ve gelecek eki gey’den ye olarak gelir ve Türkmencede /g-/ sesi düşer ve ye harfi de elif harfine dönüştürülür ve olumlu haldeyken silinmiş ve sonrasında aslına dönderdiler kelmedükler geniş zamanda kelmeler men ve çoğulu kelmeler biz ve gelecekte kelmekey men ve çoğulu kelmekey miz”.* Metinde “yasaklama”nın da -mA ekiyle yapıldığı fakat olumsuzluk anlamında kullanılan -mA’dan farklı olarak yasaklamanın sadece gelecek zamanda yapıldığı verilir: Kİ 51b “*yasaklama bölümü işareti açık -mA’dır tıpkı -mA olumsuzluk ekinde olduğu gibi ancak yasaklama -mA olumsuzluk ekinin aksine sadece gelecek zamanda kullanılır üçüncü şahısta yasaklama için **sançar kelmesün** ve çoğulu **sançarlar kelmesünler** ve ikinci şahıslara isnat edilecekse sen kelme denir ve beylik’te bu barmama olurmama yatmama şeklinde de kullanılabileceği söylenir bunlar tahkir etmek anlamında kullanılır ve çoğul şekli **siz kelmemiz** ve **siz kelmemizsiz** konuşan için ise kelmekeyim ve çoğulu kelmekelim”.*

TZ’de ek, hem yasaklama bölümünde hem de olumsuzluk bölümünde verilir: TZ 51b-52a “...yasaklama bölümü bunun eki fethalı mim (-mA)’dır emir fiiline eklenir ve anlamı gelecek zamandır dinleyen için alma ve almanız gaip için kâlmesin ve kâlmesinler sin eklenerek konuşan için ise almayayım ve alalım ve almalık Allah doğrusunu bilir olumsuzluk bölümü bunun ekleri vardır bunlardan biri geniş zamanda yasaklama ekinden sonra gelen sakın zey ayrı zamirlerle çekimlenmiş fiillerde konuşan için şöyle denir **kâlmez men** ve **kâlmez biz** dinleyen için **kâlmez sâñ** ve **kâlmez siz** gaip için **kâlmez** ve **kâlmezler** ve bu zey yerine sin de kullanılır örneğin **kâlmes men** bitişik zamirlerle çekimlenmiş fiillerde konuşan için kâlmezem ve Tatar dilinde şöyle denir **kâlmeydir men** ve **kâlmeydir biz** ve **kâlmeydir sâñ** ve **kâlmeydir siz** ve **kâlmeydir** ve **kâlmeydirler** geçmişte şöyle dersin **kâlmedim** ve **kâlmedik** ve **kâlmediñ** ve **kâlmediñiz** ve **kâlmedi** ve **kâlmediler** gelecekte şöyle denir **kâlmegey mân** ve **kâlmegey biz** ve **kâlmegey sâñ** ve **kâlmegey siz** ve **kâlmegey** ve **kâlmegeyler** şartın olumsuzunda şöyle denir **kâlmezem** ve **kâlmesek** ve **kâlmesen** ve **kâlmeseniz** ve **kâlmeşe** ve **kâlmeseler...**”

KK’de de yasaklama ile olumsuzluk bölümünde verilen ek için yasaklama anlamında kullanıldığında gelecek ifade ettiği belirtilmiş sonrasında da farklı zaman çekimlerindeki olumsuz şekiller verilmiştir. Bunun yanında KK’de olumsuzluk yasaklamanın bir parçası olarak kabul edilmiştir: KK 16a-18b “...nehiy (yasaklama bölümü) gelecek anlamı taşıyan cümlelerde olur ve emir köküne fethalı mim (-mA) eki gelir ve sonrasında sakın he gelir ikinci tekil şahıs için eklenir bu örneğin gitme gelme oturma yazma yatma söyleme anlamında ketme olçurma yazma yatma söyleme denir yine emir çekiminde ikinci tekil şahısta yaptığın pekiştirme gibi yasaklama cümlelerini de pekiştirebilirsin örneğin kelmegil almağıl denir teki eki (-gIl) yasaklama ekinden (-mA) sonra getirirsin ikinci çoğul şahısta da bu eklerden sonra çoğul ekini eklersin örneğin gitmeyin gelmeyin oturmayın anlamın ketmeñiz kelmeñiz

[16b]

olçurmanız denir ve bu şekilde devam eder üçüncü tekil için ise bu mimden sonra şeddeli kesreli sin ile sakın nun eklersin örneğin gelmesin gitmesin anlamında kelmesin ketmesin ve üçüncü çoğul şahısta da isim çokluk ekini ekleyerek ketmesinler kelmesinler denir daha sonra bil ki söz olumlu ya da olumsuz olarak ayrıldığında olumsuzluk yasaklamanın bir bölümü sayılır olumsuz geçmiş zamanda ise geçmiş zaman eki ile fiil

kökü arasına kalın mim harfi eklenir örneğin gelmedim almadım yazmadım okumadım anlamında kelmedüm almazum yazmazum okmadum denir

[17a]

*birinci çoğul şahıs için de gelmedik almadık yazmadık ve okumadık anlamında kelmedük almazuğ yazmazuğ okmaduğ denir ve bu şekilde denir ikinci tekil şahıs için kelmediğ almaziğ ikinci çoğul şahıs için kelmediñiz almaziñiz denir ve bu şekilde devam eder ve yine bundan önce ayrı yazılan (munfasıl) zamiri tekit için getirebilirsin birinci tekil için **men kelmedüm** birinci çoğul için **biz kelmedük** ikinci tekil için **sen kelmedüñ** ikinci çoğul şahıs için **siz kelmediñiz** ve yine bu zamiri arkaya da alabilirsin örneğin **kelmedim men kelmediğ sen** ve **siz kelmediñiz** bunların hepsi yaygın olarak kullanılır üçüncü tekil şahısta*

[17b]

*bakmadı tıkmadı dikmedi bükmedi anlamında bakmadı tıkmadı tikmedi bükmedi denir zamir öne çıkarılmaz üçüncü çoğul şahısta ise çokluk ekini geçmiş zaman ekine ekleyerek bakmadılar ve tıkmadılar denir ve bu şekilde devam eder ve geniş zamanda ise gelecek anlamı yapmak istediğinde bunun üzerine fiile bitişmiş fethalı mim ekini getir ve kalınlık incelik uyumuna göre –ğay ya da –gey ekini eklersin üçüncü tekil şahıs için gelmeyecek almayacak anlamında kelmegey almağay denir zamir öne çıkarılmaz üçüncü çoğul şahıs için çoğul ekini ekleyerek kelmegeyler almağaylar denir ve ikinci tekil şahıs için **kelmegey sen** ikinci çoğul şahıs için **kelmegey siz** ve birinci tekil için*

[18a]

kelmegey men** birinci çoğul şahıs için kelmegey biz bütün bunlarda zamir açık olarak söylenir ve geniş zaman anlamını istediğinde mim'in fethasını işba' yaparsın ve sonrasına sakın sin eklersin ve –mAs şeklinde olur birinci tekil için **kelmes men** birinci çoğul şahıs için **kelmes biz** ikinci tekil şahıs **kelmes sen** ikinci çoğul şahıs **kelmes siz** bunlarda zamir ibraz edilir ve üçüncü tekil için kelmes zamir ibraz edilmez üçüncü çoğul şahısta kelmesler daha önce bahsedildiği gibi çoğul ekini eklersin ve yine bunda da tekit için zamir getirebilirsin örneğin **men kelmes men biz kelmes biz

[18b]

ve bu şekilde devam eder tembih gelecek zaman eki geniş zamanın yerine kullanılabilir bunun aksi de mümkündür ama kuralsızdır...”.

Metinlerde genel olarak –mA ekinin hem olumsuzluk yaptığı hem de yasaklama görevinde kullanıldığı ve ekin yerinin de fiil kökü ile zaman eki arasında olduğu vurgulanmıştır.

2.2.2.5. Çekim Ekleri

İsim veya fiil soylu kelimelerin üzerine gelerek onları bağlı oldukları kelime gruplarına göre kelimeler arasında durum, iyelik, çokluk, kip ve zaman gibi farklı ilişkiler kuran eklerle “çekim ekleri” denir (Korkmaz, 2007, s. 58). Çekim ekleri, isme gelenler ve fiile gelenler şeklinde iki gruba ayrılırlar.

2.2.2.5.1. İsim Çekim Ekleri

İsimleri kişi, sayı, zaman, durum gibi açılardan belirten eklerdir (Hengirmen, 1999, s. 10): Türkçede bu ekler, çokluk eki, iyelik ve durum eklerinden oluşmaktadır (Karaağaç, 2013a, s. 46).

2.2.2.5.1.1. Çokluk

İsimler, varlık ve nesnelerin gösterdiği kavram yanında sayı ve miktarlarını da gösterir. Bu nedenle varlıkların sayı veya miktarının birden çok olduğunu gösteren çokluk kategorisi dünya dillerinde yer almaktadır (Erkınay Tamtamış, 2022, s. 290). Bazı dünya dillerinde çokluğu belirtmek için “teklik” ve “çokluk” gibi iki bazılarındaysa “teklik”, “tesniye (ikilik)” ve “çokluk” gibi üç farklı kategori bulunmaktadır (İlhan, 2009, s. 13). Türk dil bilgisi kitaplarında çokluk kategorisi isim çekimi bölümünde ele alınmaktadır (Kerimoğlu, 2008, s. 144). Caner Kerimoğlu, “Türkiye Türkçesi Gramerciliğinde Çokluk ve İstek Kategorileri” başlıklı çalışmasında çokluk kategorisinin sadece +lAr eki ile sınırlandırılmasını yanlış kabul etmektedir. Kerimoğlu’ya göre, +lAr çokluk eki bir işletme ekidir; çokluk ise bir kategoridir. Bu nedenle bu kategorinin sadece +lAr çokluk eki ile sınırlandırılmasını doğru bulmaz (Kerimoğlu, 2008, s. 146).

Türk dilinde “tesniye” yani ikili çokluk kategorisi bulunmaz (İlhan, 2009, s. 15). Türkçedeki çokluk kategorisinin “teklik” ve “çokluk”tan oluştuğu ve Türk dilinde tesniyenin bulunmadığı müellifler tarafından okuyucuya aktarılmıştır. Müellifler, Türk

dilinde ikili çokluğun yani bir şeyin iki tane olduğunun ifadesi için ismin önüne “iki” sayısının getirilmesi gerektiğini anlatırlar: KK 64a-64b “...dördüncü bölüm ise ikil ve çoğuldur çoğul eki ise +lAr tekil şeklindeki isimden çoğul yapılmak istendiğinde isme eklenir örneğin atlar eşekler taşlar bitikler beyler ve gördüğün gibi bu şekilde amilde cansız varlıklarda kurallı olarak devam eder ve yine çoğul eki tesniye için de kullanılır örneğin bitikler burada da ya iki ya da daha fazlasını kasteder Arapçada olduğu gibi tesniyeyi kasteden bir lafız/ek bu dilde yoktur ama bunu yapmak istediğinde önce ikiyi ifade eden sayıyı getirir sonrasında da sayısını söylemek istediğin ismi tekil olarak getirirsin örneğin iki at iki kıl iki kılıç iki ahş ve iki alhun...”, TZ 58b “...tesniye yani ikil ise sayıyla olur örneğin ikki kiçi ve ikki épçi ve ikki at bunun üzerine kıyas yap...”.

Kİ ve TZ’de ise +lAr çokluk ekinin Arapçadaki hem tesniyeye hem de ikiden fazla olan çokluğu ifade etmek üzere kullanıldığı belirtilmiştir. Bir anlamda ikili çokluğun Türkçede olmadığı anlatılmış ve bir şeyin iki tane olduğunun vurgusunun ismin önüne “iki” sayısının getirilmesiyle elde edileceğinden bahsedilmiştir: Kİ 35a “...çokluk bölümü işareti +lAr’dır tesniye ve çoğul alametidir ve kullar denir iki tane için de delalet eder ama illa ki iki şeyi kastedeceksen buna delalet eden sayıyı getirmen gerekiyor...”, TZ 39b “...ancak ikil yoktur sayılar hariç örneğin êkki kiçi ve êkki épçi ve êkki at...”.

Metinlerde çokluğun işareti olarak +lAr eki gösterilmektedir. Bu ekin Ana Altaycadaki “*+l” çokluk ekinden geldiği ve tıpkı Türk dilinde olduğu gibi diğer Altay dillerinde “*+l” ve türevlerinin hâlâ yaşadığı kabul edilmektedir (Choi, 2012, s. 265-268). Metinlerde +lAr çokluk ekinin kökeni hakkında herhangi bir bilgi verilmemiş olmasına karşın ekin görevi hakkında şu açıklamalar verilmiştir: KK 64a-64b “...dördüncü bölüm ise ikil ve çoğuldur çoğul eki ise +lAr tekil şeklindeki isimden çoğul yapılmak istendiğinde isme eklenir örneğin atlar eşekler taşlar bitikler beyler ve gördüğün gibi bu şekilde amilde cansız varlıklarda kurallı olarak devam eder ve yine çoğul eki ikil için de kullanılır örneğin bitikler burada da ya iki ya da daha fazlasını kasteder Arapçada olduğu gibi ikili kasteden bir lafız/ek bu dilde yoktur ama bunu yapmak istediğinde önce ikiyi ifade eden sayıyı getirir sonrasında da sayısını söylemek istediğin ismi tekil olarak getirirsin örneğin iki at iki kıl iki kılıç iki ahş ve iki alhun...”, Kİ 35a “...çokluk bölümü işareti +lAr’dır tesniye ve çoğul alametidir ve kullar denir iki tane için de delalet eder ama illa ki iki şeyi kastedeceksen buna delalet eden sayıyı getirmen gerekiyor...”, TZ 58a-58b “...çokluk

bölümü zamir dışındakilerdeki eki +lAr'dır şöyle denir kiçiler ve épçiler ve atlar dişil ve eril aynıdır değişmez ve tesniye yani ikil ise sayıyla olur örneğin ikki kiçi ve ikki épçi ve ikki at bunun üzerine kıyas yap...”.

+lAr çokluk eki, üçüncü tekil şahıs zahirine gelerek onu çoğullaştırır (İlhan, 2009, s. 150). Bunun hakkında müelliflerin verdikleri bilgiler, “kişi zamirleri”nde verilmişti. +lAr çokluk eki, aslında bir isim çekim olmasına rağmen fiil çekiminde üçüncü ve kimi zamanda ikinci şahsın çoğul olduğunu göstermek için kullanılmıştır (İlhan, 2009, s. 170-173). Orhun Türkçesi döneminde görülmeyen bu yapı, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır (Alkaya, 2008, s. 358). Bu durum, müellifler tarafından da ayırt edilebilmiş ve üçüncü şahısla çekimlenmiş bir fiilde çoğulu ifade etmek için isimlere eklenen çokluk ekinin getirilmesi gerektiği okuyucuya izah edilmiştir: KK 64b-65a “...ve bu işaret çoğul eki fiile de girer isimde birleştiği gibi ve bağlandığı fiilin faillere girer bütün zaman çekimlerine girer ancak emir ikinci ve birinci tekil şahıslara gelmez geçmiş zamandaki yeri geçmiş zaman ekinden sonra geniş zamanda ise geniş zaman ekinden sonra örneğin geçmiş zamanda şöyle dersin alızlar yazızlar kettiler bununla ilgili çok örnek geçti şimdiki zamanda şöyle dersin alurlar keterler gelecek zamanda ise algaylar yegeyler işgeyler bu şekilde devam eder ve emir üçüncü çoğul şahısta alşınlar yesinler ve bu şekilde devam eder”, KK 7b “...üçüncü çoğul şahıs için olursa bunun kuralı –sIn ekine +lAr çoğul eki eklersin örneğin gelsinler anlamında kelsinler vursunlar anlamında ursınlar ve bu şekilde devam eder...”, Kİ 35a “...bu ek failin çoğul olduğunu delalet etmek için fiille de birlikte gelebilir...”, TZ 59a “urungay ve töşenkey ve yuvungay gaip için şöyle denir urunsun ve töşensin ve yuvunsun çoğulunu yapmak istediğinde +lar isim çokluk ekini ekle örneğin urundılar ve tokundılar ve yuvangaylar...”.

Çokluk kategorisinde belirtilen bir diğer çokluk türü, topluluk ifade eden cins/tür isimlerinin +lAr çokluk eki ile ve aynı cinsi gösterecek bir başka cins isim kullanılması şeklinde elde edilen türdür. Bu konu, müellifler tarafından “çoğulun çoğulu” şeklinde adlandırılmaktadır: TZ 85b “...çoğulun çoğul yapıldığı bölüm evren el kün ve el ulus uzaktan belli olmayan siyahlık alas bulaş serap sağım geyiğin çoğulu kiyik atların çoğulu yılkı davar tuvarlar köpeklerin çoğulu urğuk ve kuşarlar...”, Kİ 35a “...müfret ismin çoğulu atlar ve çoğul ismin çoğulu atlar anlamında yılkılar...”. TZ’de görüldüğü üzere “at” kelimesi, bir cins isimken bunun çoğul şeklinin “yılkı” ile karşılanmış; Kİ’de ise “at”

kelimesi tekil sanılıp çoğul şeklinin “*yulkılar*” olduğu varsayılmıştır. Nihayetinde her iki müellif de çoğulun çoğulunu yapmak istemişlerdir.

TZ’de kişi zamirlerinin çoğul şekilleri de çokluk kategorisi içerisinde değerlendirilmiş olup çokluğun alanı diğer iki eserden daha geniş kapsamda açıklanmıştır: TZ 58b “...*zamirlerin çoğulunda ise şöyle denir birinci çoğul biz ikinci çoğul siz ve ınız tembih soru zamiri kim +lAr ile çoğul yapılabilir...*”.

Kİ’de çokluğu işaret etmek için kullanılan bir başka ekin “+n” çokluk eki olduğu ifade edilmektedir. Talat Tekin bu eki, Moğolcada “-n” çokluk eki ile ilişkilendirmektedir (2003, s. 102). Bu ek Orhun ve Uygur Türkçelerinde kullanılmışken (Tekin, 2003, s. 102; Eraslan, 2012, s. 129) Karahanlı Türkçesinde ise ekin bu görevi unutulmuş sadece +lAr eki kalmıştır (Hacıeminoğlu, 1996, s. 31-32).

Ebū Ḥayyān da “+n” ekinin çokluk yaptığını ifade etmekle birlikte eserinin ilerleyen bölümlerinde verdiği örneği yeniden vererek ilkin çokluk ifade ettiğini belirttiği ekin aynı örnekte geçmiş olmasına karşın neden kullanıldığını sorgulamıştır: Kİ 28b “...*nun harfi er kelimesine gelerek çoğul yapılır şöyle denir uşlu erenler kördüm ve aynı şekilde anlar eren uşlulardur...*”, Kİ 60b “...*ayakta durmuş bir adam gördüm anlamında bir tırmuş er ve iki akıllı adam anlamında iki uşlu er kördüm denir sadece sıfatın tesniye yapılması yeterlidir mevsuf tekil olarak bırakılmış ve akıllı adamlar anlamında uşlu erenler aslı ise erler ve nun eklendi ve neden eklendiği araştırılır...*”.

2.2.2.5.1.2. İyelik Ekleri

İyelik ekleri, eklendiği ismin başka bir kavrama ait olduğunu gösterir veya o kelimeye asıl sahiplik/iyelik anlamını verirler. Bu ekler, ismi yalın hâlde bırakırlar; ancak isme bir çokluk eki geldiğinde bu ekler, çokluk ekinden sonra bitişir (Deny, 2012, s. 161-162).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde yazılmış bu eserlerin müelliflerinin zamirleri “muttasıl (bitişik)” ve “munfasıl (ayrı yazılan)” diye iki gruba ayırdığından zamirler bölümünde bahsedilmişti. Müelliflerin “muttasıl” zamirden kastı isim çekiminde iyelik ekleri ve fiil çekiminde de iyelik kökenli kişi ekleridir.

İyelik ekleri, Kİ’de “nekre ve marife” başlığıyla “muzaf” ve “harfsiz izafet” bölümlerinde KK’de “izafet” bölümünde ve TZ’de ise “muttasıl zamirler” başlığı altında hem iyelik eki hem de iyelik kökenli kişi ekleri verilmiştir.

Birinci tekil şahıs iyelik eki: Birinci tekil şahıs iyelik ekinin “sakim mim (+m)” olduğu ifade edilir: TZ 40a “...bitişik zamirlerin alameti konuşan için isim ve fiillerde *sakin mim*”. Ekin bağlayıcı ünlüsü, küçük ünlü uyumuna girer: TZ 40a “...başım közüm ve elim...”, Kİ 43a “...kulum...”, KK 55a “...kulumdur şekirtümdür...”.

İkinci tekil şahıs iyelik eki: İkinci tekil şahıs ekinin “n” olduğu müellifler tarafından okuyucuya verilmiştir: Kİ 43a “...ikinci tekil şahıs için *sakin geniz nun*’u eklenir...”. TZ ve KK’de açıklama verilmemiş sadece örnek verilmiştir: TZ 40a “...başın közüñ ve eliñ”, KK 55a “...kuluñdur...”, Kİ 43a “...kuluñ...”.

Üçüncü tekil şahıs iyelik eki: Türk dilindeki üçüncü tekil şahıs iyelik eki, ünsüzlerden sonra “ı/i” ünlüyle biten isimlerden sonra “sı/si” şeklindedir (Tekin, 2023, s. 118). Metinlerde üçüncü tekil şahıs için “kesreli ya” ya da “sakin ya” kullanıldığı ünlüyle biten kelimelerden sonra ise araya bir “sakin sin” türediğini söylerler. Müellifler, bunu böyle belirterek aslında ünsüz türemesi varmış gibi göstermektedirler; fakat ekin ünlüyle biten şekli “sı/si” şeklindedir. Bu şekilde bir ifade, okuyucunun kafasını karıştırabilecektir. Müelliflerin üçüncü tekil şahıs iyelik eki için doğrudan verilen bilgiler şu şekildedir: Kİ 44a “...gaibe izafet edeceğin sonu *sakin ise kesreli olur örneğin onun kulu anlamında kılı ve eğer sonu harekeli ise bir de sakin sin eklersin...*”, TZ 40a “...gaip için ise hem isim hem fiillerde *sakin ya...*”, KK 55b “...uyarı ünlü ile biten bir kelime üçüncü tekil şahıs iyelik ekini aldığı anda araya bir *sakin sin* getirilir örneğin devesidir deve hayvanın ismidir atasıdır feresidir...”. Metinlerde üçüncü tekil şahıs iyelik eki için verilen örnekler: Kİ 44a “...kılı kocası karısı ulusu...”, TZ 40a “...başı közü eli...”, KK 55a “...kulıdır...”.

Birinci çoğul şahıs iyelik eki: Bu şahıs için kullanılan ek, +mXz şeklindedir: Kİ 43a “...birinci ve ikinci çoğul şahıs *mim ve geniz nun*’un üzerine zey eklenerek yapılır...”, Kİ 44a “...kulumuz...”, TZ 40a “...çoğulu için *miz* isimlerde... başımız közümüz ve elimiz”, KK 55a “...kulumuzdur...”.

İkinci çoğul şahıs iyelik eki: Bu kişideki iyeliği gösteren ek, + η Xz'dır.: Kİ 43a “...birinci ve ikinci çoğul şahıs mim ve geniz nun'un üzerine zey eklenerek (+miz/+ η iz) yapılır örneğin *kulunuz...*”, TZ 40a “...çoğulu için başınız közüünüz ve eliünüz...”.

Bu ek kimi zaman sadece “ $\cup$ ” ile gösterilmiş ve geniz ünsüzü olduğuna dair herhangi bir açıklama verilmemiştir: KK 55a “...*kulunuzdur...*”,

Üçüncü çoğul şahıs iyelik eki: Bu şahısta da +lArI eki iyeliği göstermek için kullanılmaktadır: Kİ 44a “...*kulları...*”, TZ 45b “...*kocaları...*”, KK 55b “...*kullarıdur...*”.

İyelik eklerini tablo hâlinde gösterecek olursak;

Eser	Tekil	Çoğul
Kİ	+Xm, +X η , +I/+sI	+mXz, + η Xz, +lArI
TZ	+Xm, +X η , +I/+sI	+mXz, + η Xz, +lArI
KK	+Xm, +n/+ η , +I/+sI	+mXz, + η Xz, +lArI

Tablo 47: İyelik ekleri

2.2.2.5.1.3. İsim Durum Ekleri

Dilde varlıkların varlıklarla ya da eylemlerle başka bir deyişle isimlerin isimlerle ya da fiillerle olan ilişkisindeki durumunu gösteren çekime “isim çekimi” veya “durum çekimi” denir (Karaağaç, 2013a, s. 340). İsimler, cümlede bağımsız değildirler, cümledeki edat, fiil gibi diğer unsurlarla bağlantılıdır. Bu nedenle cümledeki bu bağlantıyı kurabilmek için çeşitli durumlara girerler, girdikleri bu durum da “isim durumları” olarak adlandırılır (Korkmaz, 2009, s. 266).

İsim durumları, isimlerin isimlerle veya fiillerle olan geçici bağına sağlayan ve cümlelerin anlam ve yapı örgüsünü kuran bir gramer kategorisidir (Korkmaz, 2009, s. 266). Kelimeleri bağlamada temel araç durumdaki isim çekim ekleri veya edatları, çok eski bir tarihe sahip değildirler ve söz dizimi ağırlıklı dillerde genellikle ekleşmemiş çekimlik biçimbirimler olarak ortaya çıkarlar. Türkçedeki isim çekiminin bir kısmı ekleşmiş edatlar bir kısmı da görevli biçimbirimlerle yapılır. Günümüzde ise ekle, edatla ya da hem ek hem de edatla yapılan çekimlerden bir bölümü, kelime gruplarının yapımında; bir bölümü de cümle kurmada kullanılır (Karaağaç, 2013a, s. 340).

İsim durum kategorisi, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tasnif edilmiştir:

Korkmaz, “isim tamlamalarını” da dâhil ettiği isim durum kategorisini 10 ana başlık ve bunların kendi içlerinde ayırdığı toplamda 19 başlıkta inceler. Korkmaz’ın verdiği ana başlıklar, şu şekildedir:

- 1) Yalın durum
- 2) İlgî (tamlayan) durumu
- 3) Ad tamlaması
- 4) Yükleme (belirtme) durumu
- 5) Yönelme durumu
- 6) Bulunma durumu
- 7) Çıkma durumu
- 8) Vasıta durumu
- 9) Eşitlik durumu
- 10) Karşılaştırma durumu (2009, s. 266-328).

Tekin, Orhun Türkçesindeki isim durum eklerini 10 başlıkta ele alır:

- 1) Yalın durum
- 2) İlgî (tamlayan) durumu
- 3) Belirli nesne (belirtme) durumu
- 4) Verme-bulunma durumu
- 5) Bulunma-çıkma durumu
- 6) Yönelme durumu
- 8) Eşitlik durumu
- 9) Araç durumu
- 10) Birliktelik durumu (2003, s. 105-118).

Gülsevin ise “*Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*” isimli eserinde isim durum eklerini 8 başlıkta değerlendirir:

- 1) Yalın durum
- 2) Tamlama durumu
- 3) Belirtme durumu
- 4) Yönelme durumu
- 5) Bulunma durumu

- 6) Ayrılma durumu
- 7) Vasıta durumu
- 8) Eşitlik durumu (2011, s. 16-74).

Karaağaç da 13 başlık altında inceler:

- 1) Yalın durum
- 2) İlgi (tamlayan) durumu
- 3) Yapma durumu
- 4) Yaklaşma durumu
- 5) Bulunma durumu
- 6) Uzaklaşma durumu
- 7) Araç durumu
- 8) Eşitlik durumu
- 9) Yön durumu
- 10) Neden durumu
- 11) Karşılaştırma durumu
- 12) Benzerlik durumu
- 13) Sınırlama durumu (2013a, s. 340).

Bu çalışmada ise isim durum kategorisindeki ekler, 9 başlık altında ele alınmıştır.

2.2.2.5.1.3.1. İsmın Yalın Durumu

Yalın durum, eksiz olup kök ve gövdelerde olduğu gibi iyelikli şekiller de yalın durumda bulunabilir (Gölsevin, 2011, s. 17).

Kök ve gövdelerdeki yalın durum: Kİ 46b “...kaçan bolduğ bilge...”, Kİ 47a “...sançar çıkmış degül...”, Kİ 47b “...sançar bilge boldı...”, KK 30a “...yeyiş yedim...”, KK 27b “...sen tursaydın tırdum men...”, KK 28a “...bey şak tırdı men yetiştım...”, TZ 48b “...bilildi ki bey kälâdir...”, TZ 49b “...bir uruş urdum...”, TZ 50a “...katı uruş urdum...”.

Çokluk eki veya iyelik almış isimlerin yalın durumu: Kİ 43b “...ol kim kocası körklükdür...”, Kİ 43b “...anlar kim kulları körklüdü...”, Kİ 46b “...kaçan bolduğuz bilgiler...”, TZ 45b “...ol kim atası kıldur...”, TZ 45b “...allar ki kocaları beylerdir...”,

TZ 56a “...beyler keldiler mi...”, KK 20b “...hocām keldi mi oğlum kelip midür konaşmız ölmiş midür...”.

2.2.2.5.1.3.2. Ayrılma Durum Eki

Ayrılma durum eki, bu dönemde +dAn şeklindedir. Eraslan, ekin kökeni hakkında farklı görüşler olduğunu belirtir. Örneğin W. Bang’ın “adın” kelimesinden geldiğini, Ramstedt’in “+tı + n vasıta durum eki” şeklinde ayırdığını, Gabain’in de “+t +ın” şeklinde düşündüğünü ifade eder (2012, s. 149).

Metinlerde ekin kökeni hakkında bir bilgi verilmez; ancak ayrılma anlamına geldiği açıkça belirtilir: Kİ 57b “...yani kişiler tırdılar sançardan özge veya sançardan ayruğ olabilir ve +dAn ayrılma anlamındadır ki sançardan başkası anlamına gelir sançardan özge ve sançardan ayruğ yapılarını tek başına fiilden veya müstesnadın ya da türemiş fiilden önceye de almak mümkündür...”, KK 45b “...önce ve sonra kelimelerinin hem Arapçada hem de Türkçede +dAn ayrılma eki ile gelebileceğini bil eğer eki ekleyeceksen bu dildeki kurala göre eki kelimenin sonuna getir önceden ve sonradan anlamında burundan soğradan denir kendisine izafet edilen başta gelir sonrasında bulunma ya da ayrılma hali gelir ve en sonunda da zarf gelir örneğin ikindiden önce anlamında ‘aşırdan burun...”, TZ 89a “...cerr harflerinin ekleri vardır +dAn ayrılma...”.

Ayrılma ekinin “sebeb” ifade eden anlamlarda kullanıldığına dair metinlerde örnekler bulunmaktadır: Kİ 56b “...seni sevmekimden keldim keldim geldim anlamında sevmekimden sevdiğimden dolayı ve seni seni anlamındadır fiilin öne ya da arkaya alınması örnek verdiğimiz gibi...”, KK 42b “...ikinci ek ise +dAn’dır sen sevdiğimden geldim anlamında şöyle denir seni sevmekinden keldüm denir...”.

“beri/berü”, “özge”, “ayruğ” gibi kelimelerle bir yapı kurarak edat görevinde kullanılır: Kİ 58b “...dünegünden berü körmedüm...”, KK 51a “tünegünden beri körmedim”, TZ 90b “munca yıldan beri”, KK 49a “...menden özge kimse tırmadı...”, Kİ 57b “...kişiler tırdılar sançardan özge veya sançardan ayruğ olabilir...”.

Zaman ifade eden isimlerle birlikte kullanıldığında “öncelik”, “sonralık” belirtir: KK 45b “...önce ve sonra kelimelerinin hem Arapçada hem de Türkçede +dAn ayrılma eki ile gelebileceğini bil eğer eki ekleyeceksen bu dildeki kurala göre eki kelimenin sonuna getir önceden ve sonradan anlamında burundan soğradan denir kendisine izafet

edilen başta gelir sonrasında bulunma ya da ayrılma hali gelir ve en sonunda da zarf gelir örneğin ikindiden önce anlamında ‘aşırdan burun...’.

Bir mekândan ayrılmayı ifade eder: Kİ 59a “...evden keldim...”.

Başlangıç noktasını gösterir: KK 51a “*evden mindüm kal’ağa deginçe denir munzan yir anzağa deginçe*”.

TZ’de ek, zamirlerle kullanıldığında tenvinli yazılır: TZ 55a “سَأْنَدَا”, TZ 55b “أَنْدَا”, TZ 60a “مَأْنَدَا”.

Metinlerde ayrılma durum ekinin zamirlerle kullanıldığına dair örnekler de bulunmaktadır; bu örnekler zamirler kısmında verilmiştir.

2.2.2.5.1.3.3. Belirtme Durum Eki

Metinlerde hem eksiz hem de ekli belirtmeye rastlanmaktadır. Belirtme durumunun da birden fazla eki olduğu tespit edilmiştir.

Eksiz Belirtme: Kİ 60a “...*kuluñuz urduñuz*...”.

Belirtme durum eki, üçüncü tekil şahıs “+I” ekini almış isimlerden sonra “+n” şeklindedir. Ebū Ḥayyān, bu şekil hakkında kitabında bilgi vermektedir: Kİ 52b “...*izafetle belirlenmiş sançara bir vuruş vurdum anlamında urdum sançar uruşın*³¹ ve aynı şekilde urmağ da olur izafet kesresinden sonra gelen sakın nun eki aslı uruşını nasb alametidir ve kesre üçüncü tekil şahıs iyelik ekine izafet edilmiştir daha sonra ya silinir ve nun sakın olarak kalır ve aynı şekilde aslı ile uruşını şeklinde de söylenebilir...”. Bunun yanında “+nI” şekli de kullanılmaktadır: TZ 41a “...*bey kulunu töydi ve sultān kulunu sürdi*...”, TZ 82a “...*barçasını ve barşasın*...”.

Yalın isimler ile birinci ve ikinci şahıs iyelik eki almış isimlerden sonra kullanılan “+nI” belirtme eki, TZ ve KK’de genel belirtme durum eki olduğu ifade edilmektedir: TZ 87b “...*nesne eki kesreli nun’dur işaret ismi ile birlikte yakındakiler bu ve munu*...”, KK 41b “...*+ni de nesne ekidir*...”. Ekin kullanıldığı örneklerden bazıları: Kİ 48b “...*beyni*”

³¹ Tekin, üçüncü tekil şahıs iyelik ekini “(s)I(n)” şeklinde kabul etmektedir (2023, s. 122), Muhammed de buradan hareketle “uruşın” gibi yapılarıdaki /n/ sesinin iyelik ekine dâhil ederek bu tür yapıları eksiz belirtme olarak gösterir. Ancak bizler, müelliflerin açıklamalarına katıldığımızdan “uruşın” gibi örnekleri, “+n” eki almış belirtme durumu olarak kabul etmekteyiz. Nitekim Tekin, Orhun Türkçesi Grameri isimli eserinde bu tür yapıları, üçüncü tekil şahıs iyelik eki almış şekillerden sonra kullanılan belirtme durum eki olarak göstermektedir (2003, s. 109).

özenledim turur...”, Kİ 60a “...*kulumnu urdum kulumuznu urduḡ kuluḡnu urduḡ*...”, TZ 41a “...*başımnu yoludı ve başımıznu ve başıḡnu ve başıḡıznu ve başını ve başılarnı*...”, TZ 78b “...*oḡlannı töydürdüm*...”, KK 39b “...*aşnu yedüm*...”, KK 40a “...*şuvnu iştüm*...”.

Belirtme durum eki, birinci ve ikinci tekil zamirlerde +I şeklinde kullanılırken diğerlerinde +nI kullanılmaktadır. Ebū Ḥayyān, bu +I ekinin +nI’den geldiğini söyler: Kİ 55b “...*eğer nesne zamir ise beni vurdu anlamında meni urdı aslı men+ni urdı şeklindedir iki eşit harf geldiği için birinci nun silindi birinci nunun silindiğini söylememizin sebebi ise ikinci nun ya ile birlikte gelip kelimeye anlam katmak için gelir ve bu da nesneyi ifade etmek içindir ve bizi vurdu anlamında urdı bizni seni vurdu anlamında urdı seni aslı sen+ni senni de tıpkı menni de olduğu gibidir ve sizi vurdu anlamında urdı sizni onu vurdu anlamında urdı anı onları vurdu anlamında urdı anlarını bütün bunlarda munfasıl yani ayrı zamir olduklarından mef’ul öne alınabilir*...”. KK’de Kİ’den alıntılandığı anlaşılan benzer bir açıklama yer almaktadır: KK 41a-41b “...*ancak zamir olduğunda bunun yolu önce fiil getirilir sonrasında zamir ile belirtme ekini birlikte getirirsin örneğin beni vurdu anlamında urdı meni bunun tahlili ise urdı ve meni ki bu da konuşan zamiridir ve nesnedir ve +ni de nesne ekidir bunun üzerine şöyle söylenebilir urdı men ni daha sonra iki nun birleşir ve idḡam edilir ve meni olur ama aynı türden iki harf birleştiği için birini silmişlerdir ve yine zarf olduğundan silinmesi ona özgüdür çünkü bir anlam katmadı ikinci nun ise anlam verdiği için bırakıldı birincisinin silinmesi evladır ve bizi vurdu anlamında bizni vurdu seni vurdu anlamında urdı seni sizi vurdu anlamında urdı sizni onu vurdu anlamında urdı anı onları vurdu anlamında urdı allarını*...”. Kişi zamirlerinin belirtme durum ekiyle çekimlenmiş şekilleri ise zamirler bölümünde verilmiştir.

Kimi yalın isimlerden sonra +I eki kullanılır: Kİ 49a “...*saṇçarı bildüm*...”, TZ 80b “...*kördüm kälkeni okuvḡunu*...”, KK 22a “...*kimini urduḡ*...”, KK 41b “...*urdu allarını*...”. KK’deki örneklerde iki tane belirtme durum ekinin üst üste geldiği görülmektedir.

Durum eklerinin kimi dönemlerde bir başka durum eki görevinde kullanıldığı farklı dönem metinlerinde karşılaşılabilen bir durumdur (Gülsevin, 2011, s. 16). İncelediğimiz metinlerde de belirtme durum eki farklı görevlerde kullanılmıştır. Tamlayan durum eki görevinde kullanılışına örnek: Kİ 60a “...*balıḡnu barçasın yème*...”,

Kİ 63a “...yedüm etmekni barçasını...”. Yönelme durum eki görevinde kullanılışı: Kİ 54b “...aṭnı mindüm...”, KK 40a “...aṭnı mindüm...”, TZ 70b “...beyni bildirdim aṭnı éyärleniptir...”.

2.2.2.5.1.3.4. Bulunma Durum Eki

Bulunma durum eki, fiildeki oluş ve kılışın bir yerde meydana geldiğini gösterir; ancak bu yer, sadece somut anlamda bir mekân olmayıp soyut anlamdaki bir yer de olabilir (Korkmaz, 2009, s. 289).

Müellifler, +DA ekinin bir yerde veya zamanda bulunmayı gösterdiğini okuyucuya örnekler üzerinden anlatmakta, ekin geçtiği yerlerde bulunmayı ifade ettiğini dile getirmektedirler. Ekin ünsüzü, ünsüz uyumuna uymaktadır. Metinlerde +DA bulunma durum ekinin geçtiği örnekler ve ek hakkında verilen bilgiler şöyledir:

Kİ 48 “*ben sana sadece yarın gelirim anlamında şöyle denir men kelmesmen şağa meger ṭanda ve kel- fiildir ve –mA olumsuzluk eki sin harfi geniş zamanın olumsuz işareti ve men ben anlamında ve ben gelmem anlamını verir Arapçası ben gelmiyorum ve şağa aslı şanga’dır çok kullanımdan dolayı nun düşmüş asıl şeklin kullanılışı azdır ve ga yönelme anlamında ve meger daha önce söylendiği gibi ancak anlamında ṭan yarın anlamında ve +dA bulunma eki ve yazdı fiili ...-mak üzereydi anlamında ve başladı da başladı anlamında...*”. Buradaki örnekte zamanda bulunmayı ifade eden bir anlamda kullanılmıştır. Bunun yanında ekin Arapçadaki “fi” edatına karşılık olarak kullanıldığı ve mekân zarflarında kullanıldığı açıklanmıştır: Kİ 53a “*karşunda yanında bu zarflar ancak izafet edildiğinde kullanılır bu nedenle bununla birlikte muhatap izafet nunu gelir örneğin üstünde aslı üstüninde ilk nun kelimenin aslında var ikinci nun ise muhtap nunudur hafifletmek için bunlardan biri silinebilir silinenin kelimenin aslından olan birinci nun olduğu görünüyor çünkü ikinci nun bir anlam vermek için gelmiştir birinci nunun silindiğini kesin olarak gösteren şey ise üstümde örneğidir birinci nunu silmişler ve mütekellim mim’ini getirmişler ve n harfini isbat için hiçbir zaman üstümde demezler bu kitabın müellifi nun bahsinden sonra hoca taceddin’in niyetini zikretti mekân zarfı sadece Arapçadaki bulunma olan “fi”nin müradifi harfle gelir +dA’dan başka hâl eki gelebilir ama zarf olmaktan çıkar örneğin ardından yetiştirdi anlamında ardından yetti ve aynı şekilde önün de olur ve sonuç sonra anlamında burada izafet gerekli değildir çünkü*”.

mekân zarfından çıkmış zaman zarfına geçmiştir önce kalktım anlamında tırdum önde ve aynı şekilde burunda olur ve sonra olıurdum denir ra ile ve şonda da dal ile olur...”

TZ’de de ekin Arapçadaki “fî” edatına karşılık olduğu hem mekân hem de zaman zarflarında kullanıldığından bahsedilmektedir: TZ 3b “...harflerdeki örneği fî bulunma anlamında +dA...”, TZ 67a “...haber mekân zarfı ise bēy öydedir ve bēy artındadır tembih zarflar Türkçede bulunma anlamını veren +dA ekine muhtaçtır mekân zarfında şöyle dersin bēy öydedir ve zaman zarfında bēy tanda kâler ancak zaman zarfları bu +dA ekine ihtiyaç duyamayabilir örneğin yarış bu kündür...”, TZ 69a “...kondı ise şöyle denir halebte kondı...”.

KK’de de TZ’deki bilgilerin neredeyse aynısına yer verilmiştir: KK 49b-50a “...Arapçadaki cerr harfleri 20 tanedir ve bu dilde hepsinin karşılığı yoktur ama bazılarının vardır örneğin “fî”nin karşılığı +de +za veya +te hepsi yerine göre kullanılır örneğin evdedir anlamında evdedür denir ev isim +de de cerr harfidir/bulunma ekidir diğer örneklerde ise şârzadur bazardadır kenttedir...”. Bununla birlikte bulunma durum ekinin mekân zarfı yapma görevinde kullanıldığı okuyucuya anlatılmıştır. KK 43b-46a:

[43b]

...dördüncü bölüm mef’ulu fih’tir zaman ya da mekân zarfları olabilir Arapçada “fî” ifadesinin karşılığıdır ama bu dilde ise zorunlu olarak bulunma ekini açık bir şekilde getirip kelimenin sonuna birleşir bu kelime zaman zarfı da olabilir mekân zarfı da olabilir örneğin evde anlamında evde denir ev evin ismidir ve +dA cerr harfidir bu kelimeyle fiil cümlesi yapmak istediklerinde

[44a]

bulunma ekiyle mecrur olur ve bulunma ekli kelime fiilden önce gelir örneğin evde yatıyoruz anlamında evde yatar biz denir yaygın ve kullanılan şekil de budur ve yine fiil başa da gelebilir örneğin yatar biz evde denir ama Arapçanın aksine ismin bulunma ekinden önce gelmesi zorunludur başka bir şekil olmaz bunu açıkladıktan sonra artık zarfları açıklamaya çalışacağız mekân zarflarından ev bazar kent şâr altı yön ise alt yuğarı aşağı oñ şol ilgeri alın atkarı yine altı yönü ifade bir başka ifade yapıları ise aynı şekilde üstün

[44b]

altın orța gördüğün gibi bu zarflar bulunma ekini almadan da kullanılabilir ancak üstünde ve arınza bulunma eki olmadan kullanılmazlar ve yine altı yön de bulunma eki olmadan kullanılmazlar bunu bil diğerleri ise iki biçimde kullanılabilir yani hem bulunma ekli hem de eksiz kullanılabilir ama ekle kullanıldığında şöyle denir evde bazarda kentte şārza tembih bunların –dır ile pekiştirilmesi güzeldir çünkü tekit ile birlikte söze güzellik katar aynı şekilde çoğunlukla –dır eki ile söylerler örneğin evdedür bazardadır kenttedir şārzadır bir kişi ya da şey hakkında nerededir diye sormak istediğinde ve cevabı üstte ise şöyle denir yuğardadır

[45a]

yer zarflarında diğerleri ise burada anlamında munza onda anlamında onza yanında anlamında yanıñza karşında anlamında karşıñza senin yanında anlmanında kaçınza sizin yanınızda anlamında kaçınızza onun yanında özi kaçınza onların yanında kaçlarınza senin yanında kaçınza sizin yanınızda kaçınızza ve zamirlerle kullanımı ise sende mende sizde bizde ve bu şekilde devam eder ve bunlar yaygın şekilde kullanılmaktadır tembih yan kelimesinin yalın şekli kaç'tır başkası olmaz ve +de ya da +za bulunma ekidir yine kaç kelimesi ile bulunma eki arasındaki zamirler duruma uygun olarak kullanılan zamirlerdir izafet olmadan da kullanılabilir yüksek büyük alşak zaman zarfları ise bugün tünegün tanza...".

Bulunma durum ekinin yönelme durum eki görevinde kullanıldığı örneklere erserlerde rastlamak mümkündür: Kİ 57b "...diktim ağaç yerde...", KK 42a "...ol kim kördüm seniñ kaçında keldi...", KK 59a "...ol kim künde munza kelir aldı..."

Belirtme durum ekinin zamirlerle kullanımına dair örnekler, zamir bölümünde verildiğinden burada yeniden ele alınmamıştır.

2.2.2.5.1.3.5. Eşitlik Durum Eki

"+çA" ekiyle kurulan bir ismin eşitlik durumu, cümlede karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik zarfları olarak görev yaparlar (Tekin, 2003, s. 116).

Metinlerde bununla ilgili herhangi bir bilgi yer almazken +çA ekinin isme eklenerek eşitlik, görecelik, sınırlama vb anlamlara gelen isimler yaptığı görülmektedir: Kİ 62b "...balıknı yediim başınga dañınça...", TZ 67b "...ol kim tırdı tırdum bilesince...", TZ 90a "...miktar +CA..."

2.2.2.5.1.3.6. Tamlayan Durum Eki

İsim soylu bir kelimenin cümlede başka bir isimle ilgi, yakınlık, sahiplik-aitlik ilişkisi kurmasını sağlayan, gösterdiği ismin sahip olduğu niteliklerini daha belirgin hâle getiren, eklendiği ismi bağımsızlaştıran ekler, tamlayan ekleridir (Üstünova, 2012, s. 103). Kerime Üstünova, tamlayan durum eki almış isimleri anlamları bakımından “sahiplik/aitlik bildiren”, “bulunma bildiren”, “bütün-parça ilişkisi bildiren” şeklinde 20 farklı alt başlığa ayırmaktadır (2012, s. 103-155).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde eksiz tamlayan durumu olduğuna dair örnekleri metinlerde görmek mümkündür: Kİ 44a “*şonkur kılı*”, Kİ 45b “*sançar atası*”, Kİ 56b “*sançar urmaklığı veya urmağı*”, TZ 67a “*bey atası*”, TZ 81a “*bey kılı*”.

Birinci kişilerde kullanılan tamlayan durum eki, “+Im/+Um” şeklindedir: Kİ 59a “*menim bile*”, KK 43b “*menüm bile*”, KK 54a “*menimdir bizimdir*”, KK 54b “*menim bile bizim bile*”. Kİ’de birinci çoğul kişide “+Im/+Um” yerine “+In” eki kullanılmıştır: Kİ 59a/1-22 “*bizin bile*”.

Bu dönemde ikinci kişilerde kullanılan tamlayan durum eki, “+In/+Un” şeklindedir, ekin ünsüzü bazen /n/ ile de yazılır. Ebû Hayyan bu şeklin oluşması hakkında şunları ifade eder: Kİ 59a “*...bu uçtan diğer uca kadar senindir anlamında bu uçtan bu uçağa dağın çayır senindür ve bir nunu silerek senindür denir ve dağınca’daki ca’da düşebilir ve ava çıktım anlamında avga çıktım denir ve +ğa daha önce bahsettiğimiz gibi yönelme anlamında ve sebep lam’ı gibi görev yapar...*”. Ebû Hayyân’ın belirttiğine göre “senindür” şeklinin aslı “sen+nin+dür” olup /n/ seslerinden biri siliniyor; ancak silinen sesin hangisi olduğu bilinmiyor. Nihai olarak ikinci tekil kişi “senin” şeklinde ortaya çıkıyor ve ikinci çoğul şahısta da örneksemeyle “sizin” şekli ortaya çıkıyor. Örnekler: Kİ 50b “*sultan neçe senin kibi kişilerke altın bérmidî*”, Kİ 59a “*sizin bile*”, KK 35a “*bey seniñ kardaşındur*”, KK 54a “*seniñdir siziñdir*”.

En sık kullanılan tamlayan durum eki ise “+nIn”dır: Kİ 44a “*bunun kılı kimnin kılı*”, Kİ 43a “*bu evdekinin kılıdır*”, Kİ 58b “*sen kimninsen*”, TZ 40b “*känsilernin başı kändilernin başı özlernin başı*”, TZ 43a “*öydekinin kılı bāzārdağının kardaşı*”, KK 32b “*beyniñ olıtuşu benim kibi veya kibik*”, KK 35a “*beyniñ atası keldi*”, KK 52a “*beyniñ başı*”.

TZ’de ekin nesne bölümünde belirtili nesneyi ifade etmek için kullanıldığı ve böylelikle “+nI” belirtme durum ekiyle karıştırıldığı anlaşılmaktadır: TZ 79a “*munu yüzi körüklidür*”.

2.2.2.5.1.3.7. Yön Gösterme Durum Eki

Metinlerde yön gösterme durumu eki olarak “+GArU”, “+KArU”, “+ArU” ve “+rA” biçimbirimleri kullanılmaktadır. Karamanlıoğlu, bu dönemde yön gösterme eklerinin çekim eki olma özelliğini kaybettiğinden bunları isimden isim yapım ekleri arasında değerlendirmektedir (1994, s. 76).

“+GArU”, “+KArU” yön gösterme eklerinin kullanıldığı isimlere örnekler ise: Kİ 20a “*taşkara*”, Kİ 53a “*ilgerü*” KK 44a “*aşkari ilgeri*”, TZ 10b “*aşkara*”, TZ 14b “*aşkari*”, TZ 11a “*işkeri*”, TZ 73b “*taşkari*”.

“+ArU” yön gösterme ekine örnekler: Kİ 31a “*yuşaru*”, KK 44a “*yuşari*”, TZ 28a “*yuşari*”.

Kİ’de “+rA” yön gösterme ekinin +DA bulunma ekinin müradifi olduğuna dair bilgi verilir: Kİ 53a “*...mekân zarfı sadece Arapçadaki bulunma olan “fî”nin müradifi harfle gelir +dA’dan başka hal eki gelebilir ama zarf olmaktan çıkar örneğin ardından yetiştî anlamında ardından yetti ve aynı şekilde önün de olur ve şonuş sonra anlamında burada izafet gerekli değildir çünkü mekân zarfından çıkmış zaman zarfına geçmiştir önce kalktım anlamında tırdum önde ve aynı şekilde burun da olur ve sonra oluşturdum denir ra ile ve şonda da dal ile olur ra ve lam harfleri tünle ve şanla örnekleri ile sonra örneğinde Arapçadaki fî anlamına gelen ve Türkçedeki +dA ile karşılanan bulunma anlamını verirler ancak senden sonra geldim cümlesinde izafet yapmak istersen keldim senden sonra denir ve senden önce geldim anlamında keldim senden burun keldim senden ilgerü keldim senden öndin ve birinci ya da ilk anlamındaki ilk ve bundan sonra gelen ra harfi +dA ekinin müradifidir...”. Ekin görüldüğü tek örnek “sonra” kelimesidir: TZ 73b “*şoşra*”, Kİ 53a “*şonra*”, KK 46a “*şoşra*”.*

2.2.2.5.1.3.8. Yönelme Durum Eki

Yönelme durumu, fiildeki hareketin yönünü gösteren bir durumdur. Bu durum, ismi yaklaşma göreviyle fiile bağlar; böylelikle fiildeki hareket yönelme eki almış isme yöneliktir (Korkmaz, 2009, s. 280). Eraslan, yönelme durum ekinin kökeni hakkında 4 farklı ihtimal olduğunu söyler:

1) Ekin aslı, +ka/+ke olup +a/+e şekli benzer ünsüzlerden birinin düşmesiyle oluşmuştur; örneğin, adağ+ka> adağ+a.

2) Ekin aslı +a/+e'dir; ancak yanlış bölünmeyle +ka/+ke şekli oluşmuştur: sizik+e>sizi+ke.

3) Zayıf bir olaslıkla “kara-” ya da “kör-” gibi bir fiilden geliyor olabilir.

4) +karu/+kerü eklerinin kısalmasıyla oluşmuş olabilir (2012, s. 141).

Orhun Türkçesinde yalın isimlerden sonra kullanılan “+kA” eki, bu dönemde de en sık kullanılan ek olup ekin hem ünlüsü hem de ünsüzü ses uyumlarına uyar. Müellifler bu konuda şu bilgileri verirler: Kİ 59a “...eve kadar yürüdüm anlamında evge dağın yürüdüm ev ev anlamında ve +ge yönelme ince ünlülerle ve kalın şekli +ğa...”, TZ 48b “...kalınlar için +ka inceler için +ke eki...”, KK 40a “...bunun eki +ğa veya +ge'dir...”.

KK 51a'da “+ga/+ge” eki, Arapçadaki “ile” cer edatına müradifi olarak gösterilmiştir: “...bir başka cerr harfî olan +a/e anlamındaki “ile”nin karşılığı +ğa +ge'dir örneğin şehre gittim anlamında şargâ bardum ya da kente gittim anlamında kentke kettüm denir ve en fazla kullanılan şekil fiilin sonda gelmesidir ama öne de gelebilir...”.

Yönelme durumunda üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra kullanılan şekil “+nA/+nA”dır. Bu şekil, “<n+GA” biçimindeki bir kaynaşmadan geliyor (Tekin, 2003, s. 100-111). Ebû Hayyân da ekin bu biçimi hakkında aynı bilgiyi vermektedir: Kİ 60b “...eğer mecrur olan kelime nekreye (belirsiz) sıfat olursa şöyle denir kirdim bir er katına Türkten anlamı Türk olan bir erin katına girdim'dir aslı katınga'dır ve gayn silinmiş ve kullanılması da mümkündür ve +ten eki ayrılmayı ifade ediyor ve zarf nekreye/belirsiz sıfat olduğunda senin yanındaki bir adama girdim anlamında şöyle denir kirdim bir er katınga aslı ise bir adamın yanına'dır ve emirin yanına dendiğinde katınga kelimesi kullanılmaz...”

Yönelme durum ekinin “+A” şekli, Orhun Türkçesinde birinci ve ikinci tekil şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılmışken (Tekin, 2003, s. 111) bu dönemde yalın isimlerden ya da mastar eki almış isimlerden sonra da kullanılmıştır. Ekin mastarlardan sonra doğrudan “+A” şeklinde kullanıldığına dair KK’de şu açıklamalara rastlanır: KK 38b “...bu anlamı vermek için kullanılan bir diğer ifade ise yaklaşma fiilinin mastarına elif (+a/+e) getirirler sonra da az ızl ı ifadesini eklerler örneği ölmeye az kaldı anlamında ölmeye az ızl ı beni görmeye az kaldı anlamında meni körmeye az ızl ı ve yıkılmaya az kaldı anlamında yıkılmağa az ızl ı denir bu ikinci ifadenin Arapçadaki karşılığı ölüme az kaldı’dır...”. Ekin bu kullanımına dair diğer metinlerden örnekler ise: Kİ 55b “...sançara bėrdim ızl ı anğa...”, TZ 60a “...söyleşmeke kılirmi säh...”.

Ekin “+A” şekli, birinci ve ikinci tekil kiş i zamirlerinden sonra gelir ve gerileyici benzeş me yoluyla “ben”, “sen” şeklindeki ince sıradanlı olan zamirleri kalın sıradana geçirir (Hatipolu, 1981, s. 14). “+a/+e” yönelme durum ekinin zamirlerle birleşmesini “sen” zamiri üzerinden açıklamaya çalışan Ebū Hıyyān, yönelme ekinin “+ğa” olduğunu ve zamirdeki /n/ sesinin düştüğü, son şeklin de “ş ağa” biçiminde ortaya çıktığını belirtir: Kİ 48a “ben sana sadece yarın gelirim anlamında ş öyle denir men kelmessen ş ağa meger ızl ı ve kel- fiildir ve -mA olumsuzluk eki sin harfi geniş zamanın olumsuz iş areti ve men ben anlamında ve ben gelmem anlamını verir Arapçası ben gelmiyorum ve ş ağa aslı ş anğa’dır çok kullanımdan dolayı nun düş müş asıl şeklin kullanılışı azdır ve ğa yönelme anlamında...”. “ş ağa” şekli KK’de de bulunmaktadır: KK 27b “ş ağa”, TZ 45a’da ise “maa ş aa” şekilleri bulunmaktadır.

Metinlerde yönelme durum eki, nesne eki olarak da adlandırılır: Kİ 50b-51a “sul ızan neçe senin kibi kiş ilerke al ızun bėrmidi sultan senin gibi kiş ilere ne kadar altın vermedi anlamında senin kibi senin gibi anlamında kiş iler insanlar anlamında ve +gA yönelme hal eki mef’ul görevinde bėrmedi vermedi anlamında aslında cümleinin görünüş ü olumsuz anlamı olumlu asıl anlamı sultan senin çok kiş iye altın verdi’dır...”, TZ 48b “...fiil için iki nesne var ise ve ikincisi birincisinden farklı ise birinci nesne kalınlar için +ka inceler için +ke eki ile özelleştirilir yani ona tahsis edilir örneğ in kulğa bir ötmek berildi ikinci nesne birinci nesnenin aynısı ise bu tahsis eki +ka düş er örneğ in bilirdi ki bėy kälädır...”, KK 40a “bu örnekler nesne kendi kendine geç iş li olduğu zaman olur ancak a/e ile geç iş li olursa daha önce bahsedildiğ i gibi bunun eki +ğa veya +ge’dır

örneğin beye baktım anlamında beyge ve kaleye çıktım anlamında kala'ğa şıktım...". Yönelme durum ekinin “mef'ul (nesne) olarak adlandırılmasına 19. yy'da Osmanlı sahasında yazılmış gramer metinlerinde de rastlanmaktadır. Tâhir Ken'ân, belirtme durum ekini (+I) “mef'ûlün-bih-sarîh” yönelme durum ekini de “mef'ûlün-bih-gayr-i sarîh” olarak adlandırır ve her ikisini de “mef'ûl” başlığı altında verir (2004, s. 220). Müelliflerin yönelme durum ekini “mef'ul (nesne)” olarak adlandırmaları konusunda Muhammed, Arapçadaki “ver-” anlamındaki fiilin iki nesne gerektiren bir fiil olmasından dolayı müellifler de Arapçadaki sistematîği Türk diline aktararak yönelme durumundaki isimleri nesne diye kabul ettiklerini ifade eder (2021, s. 128). Nitekim bu görüş, bizce de doğrudur ve böyle bir söylem, Türk dilini öğrenmek isteyen bir okuyucu için yanıltıcı olmaktadır.

Müellifler, yönelme durum ekinin bazı işlevleri hakkında bilgiler verir:

“Tahsis etme”, “özelleştirme” görevi: TZ 48b *“fiil için iki nesne var ise ve ikincisi birincisinden farklı ise birinci nesne kalınlar için +ka inceler için +ke eki ile özelleştirilir yani ona tahsis edilir örneğin kılğa bir ötmek berildi...”*. Bu örnekte ekmeğin tek bir kişi için olduğu ifade edilmek istenmiştir.

Bir şeye başlandığını gösteren ifadeler, kurar: KK 39a-39b *“...başlama fiilleri için birden fazla fiil vardır “enşe'e” ve “ceale” ve “ehaze” hepsinin Türkçedeki karşılığı başlamak anlamındaki başladı'dır ve bu anlamı ifade etmek istediklerinde fiilin mastarını fethalı yaparlar (a/e) ve sonrasında başladı fiilini getirirler örneğin okumaya başladı anlamında okmağa başladı vurmaya başladı anlamında urmağa başladı oturmaya başladı anlamında olurmağa başladı gitmeye başladı anlamında ketmege başladı yatmaya başladı anlamında yatmağa başladı denir ve bu şekilde kurallı olarak devam eder ve bazıları da başladı kelimesini mastardan önce getirirler ikisi de fasihtir...”*.

“için” anlamında “gaye” ve “sebeb” bildiren ifadeler kurar: KK 43a *“...bu anlamı ifade etmek için bir başka yapı daha var örneğin yemek yemeye geldim anlamında keldüm aş yemege bunun tahlili ise keldüm geçmiş zaman birinci tekil şahıs çekimi aş yemek anlamında mastar hâli yemek'tir bundaki fetha nesne alametidir anlamı yemek yemek için geldim'dir ve kur'an dinlemeye geldim anlamında keldüm kur'an işitmege ve yazmaya geldim anlamında keldüm yazmağa ve fiili arkaya da alabilirsin aş yemege keldüm ve kur'an işitmege keldüm de denir...”*, Kİ 59a *“...+ğa daha önce bahsettiğimiz*

gibi yönelme anlamında ve sebep lam'ı gibi görev yapar sançar için ayağa kalktım anlamında sançargâa tırdum...". KK'de "+a/+e" ekinin sonu /k/ ile biten mastarlara eklendiği anlatılmak istenmiş; fakat verilen "yemege işitmege" örneklerinde ek "+ge" şeklindedir.

Fiili yönünü gösterir: Kİ 55a "...sançargâa baktım...", Kİ 55b "...bêyge bardum...", KK 40b "...cami'ğa bardım bazargâa bardum...", KK 51a "...şargâa bardum kentke kettüm..."

Metinlerde yönelme durum ekinin fiilleri geçişli hâle getirdiğine dair bir bilgiye rastlanmaktadır: Kİ 52a "...fiil için iki nesne var ise ve birinci nesne ikincisinden farklı ise bérildi sançargâa bir aqça örneğindeki gibi birinci nesne izafet harfi +ğa ile geçişli oldu ve fiil ikinci nesneye de isnat edilir öne alma ya da arkaya alma şansın mümkün şagandı ya da bildürdi öznesi belli olmayan örnekler duyulmadı...", TZ 77b-78a "...geçişli fiiller bunu da geçişli yapacak hemze şedde gibi bir şey lazım ve +ğa +ka ya da +ke ekleri de olmalı örneğin kulğa at bérdim çaqmaqka ayıttım bêyke kul sattım...", KK 40a "...bu örnekler nesne kendi kendine geçişli olduğu zaman olur ancak a/e ile geçişli olursa daha önce bahsedildiği gibi bunun eki +ğa veya +ge'dir örneğin beye baktım anlamında beyge baktım...". Yönelme durum ekinin geçişsiz bir fiili geçişli hâle getirmesi mümkün değildir. Muhtemelen bu durum da Muhammed'in yukarıda verdiğimiz açıklamasıyla alakalı olup müelliflerin Türk dilindeki fiilleri Arap dilindeki kurala göre ele almalarından kaynaklanmaktadır.

2.2.2.5.1.3.9. Vasıta Durum Eki

Vasıta eki almış isim, varlık veya nesnenin fiildeki oluş ya da kılışını bir "vasıta"ya bağlar veya bir "birliktelik" ifade ettiğini gösterir (Korkmaz, 2009, s. 317).

Metinlerde vasıta durumu için üç farklı biçimbirim kullanılmıştır:

bile~birle: Birlikteliği ifade eden "bile~birle", metinlerde en sık kullanılan yapıdır. Müelliflerin "bile"nin "birle"den geldiğini ses düşmesi bölümünde açıklamıştık. Metinlerde geçen örnekler: Kİ 10b "bile ve birle birlikte anlamında", Kİ 18a "...Kıpçakçada ise oñ elin bile ye denir", Kİ 19b/1-4 "...onu beyle buluştıur anlamında bey bile tabıştıurgıl denir...", Kİ 57a "...direk ile oturdım anlamında olıtdıur direk bile denir direk direk anlamında bile birliktelik edatıdır ve ancak ile anlamındaki kelimelerle

birlikte kullanılmak zorundadır...”, Kİ 59a “...kalemle yazdım anlamında kalem bile yazdum veya bitidim veya çizdim denir ve sançar ile geldim anlamında sançar bile keldüm denir...”, KK 35b “...anıñ bile kim sülese anıñ bile talaşkay men...”, KK 43b “bile’dir birlikte anlamındadır bey ile geldim anlamında bēy bile keldüm seninle geldim anlamında seniñ bile keldüm onunla geldim anlamında anıñ bile keldüm benimle yürüdü anlamında meniñ bile yürüdüm onlarla bindim anlamında allarla bile mindüm ve sana örnek verdiğim gibi bile ile kullanımı kurallıdır...”, TZ 3b “...birliktelik bile...”, TZ 83a “...ra harfini de birle kelimesinde silmişler ve bile demişler...”.

+IA: Zaman ifade eden isimlerle kullanılmıştır, kullanım alanı sınırlıdır: Kİ 52b “zaman zarfı bölümü zaman zarfı belirsiz ve belirli diye ikiye ayrılır belirsiz olan kündüz tünle tanla ve tанда keçe kuşluk ve kündüzin ve düşte Türkmencede öyle şeklindedir belirli zaman zarfı ya bu zarflardan birine izafet edilecek ya da sıfatla belirlenecek fiil ister geçişli olsun ister geçişsiz bu zarflara isnat edilir geçişsiz fiilde şöyle dersin tünle turdun ve geçişlide tünle urdum...”, KK 45b “tünle”, TZ 73a “tünle”.

+IAyIn: İsim soylu kelimelere eklenerek “zaman”, “benzeme” ve “görelilik” bildirir (Atalay, 1942, s. 142). Bu ek sadece TZ’de kullanılmıştır: TZ 73a “...kündüzleyin kättiler...”, TZ 75b “Türk dilinde oğ da eklenir örneğin imdi oğ anda oğ kündüz oğ kaldi ve keçe oğ ketti zamirlere izafet edildiğinde kätkenim oğ ve kälkenimiz oğ alğan oğ kirkeñiz oğ ve yekeni oğ işkenleri oğ müradıñı –IAyIn örneğin kündüzleyin kældiler keşeyin kettiler kældükümleyin ve kättükümleyin...”.

+n: Basit bir ek yapısında olan +n eki, tek ünsüzden oluşur (Eraslan, 2012, s. 154). Ek, bu dönemde canlılığını yitirmiş ve bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak kalmıştır (Karamanlıoğlu, 1994, s. 74): Kİ 3a “arğun arğun kelir yavaş yavaş gelir anlamında”, Kİ 52b “...kündüzin...”, Kİ 22a “kıçın kıçın yürüdü geri geri yürüdü”.

2.2.2.5.1.4. Aitlik Eki

Aitlik eki, isim soylu kelimelere eklenerek “iyelik”, “aidiyet” anlamı verir (Hatiboğlu, 1981, s. 83).

Metinlerde aitlik ekinin “+GP”, “+KP” olduğu belirtilmektedir. Aitlik eki, Farsçadan Türk diline geçen “kim” bağlacının “ki”li şeklinin de bu dönemde görülmesinden dolayı bu ekle karıştırılmış ve *mevsul* (bağlaç) bölümlerinde verilmiştir:

Kİ 43a “ism-i mevsul (bağlaç) bölümü sıla cümlesine göre üç lafız kullanılır bunlar zarf cümle ya da fiil olabilir eğer sıla cümlesi zarf ise mevsul kesreli kef olur örneğin bu evdekinin kuludur anlamında bu evdekinin kılıdır ve yine bu evdekilerin kuludur anlamında bu evdekilerinin kılıdır denir...”, TZ 42b-43a “...mevsul bölümü bağlaç cümlesine göre olur ya zarf olur ya mecrur ya da cümle olur cümle ise ya isim cümlesi ya da fiil cümlesi olur zarf ve mecrurda bağlaç +ğı veya +kı ya da +ki olur +ğı ve +kı kalın ünlüler için +ki de ince ünlüler için olur hepsinin anlamı aynıdır zarfın örneği katımdağı ve katımızdağı ve katındağı ve katınızdağı ve katındağı ve allar katındağı bir şeye izafet ettiğinde şöyle denir konuşan için katımdağının kılı ve bunun üzerine kıyas yapıp devam et mecrurda ise şöyle denir öydeki bāzārdağı şanağdağı izafet yaptığında ise öydekinin kılı ve bāzārdağının kardaşı ve kıyas yap...”, KK 58b “...lâzımî mebnilerin üçüncüsü ise mevsul bölümüdür Arapçada olduğu gibi bu dilde mevsul bağlaç/sıla cümlesine muhtaçtır ancak aidiyyet zamiri açıkça getirilmez çünkü fiil üçüncü tekil şahsa isnat edilmiş ve bu nedenle onlarda bunun gizlenmesi gerekir bilindiği üzere sıla cümlesi ya zarf ya car ve mecrur cümle veya sıfat olur mevsul cümlesi sıla cümlesinin değişmesine göre değişir eğer sıla cümlesi zarf ya da car mecrur ise bağlaç kesreli ğayn ya da kef olur örneğin yanındaki anlamında katındağıdır ve evdeki anlamında evdekidür ve eğer sıla cümlesi isim ya da gelecek zamanlı fiil ise mevsul kesreli kef olur ve bazıları da üzerine sakın mim ekleyerek kim derler ve her ikisi de fasihtir”.

Müelliflerin aitlik eki ile “kim/ki” bağlacını karıştırdığı açıktır. Bunun yanında Kİ’de ekin “+ki” ile teki şekilli olduğu ifade edilirken KK ve TZ’de ekin “+ğı, +kı, +ki +ğı, +kı, +ki” şekillerinin olduğu belirtilir.

Yönelme durum ekinin edatlarla birleşerek “sınırlama”, “süre” gibi anlamlarda kullanıldığından daha önce edatlar bölümünde bahsedilmiştir.

2.2.2.5.2. Fiil Çekim Ekleri

Fiiller, bir oluşu, kılışı ya da durumu gösteren kök ya da gövde hâlindeki anlamlı biçimbirimler olup işaret ettikleri şey, fiildeki oluş, kılış ya da durum adı ise dilde master hâlinde bulunurlar. Cümle ve söz içindeyse diğer kelimelerle farklı ilişkilere girdikleri için çekimli hâlde olurlar (Korkmaz, 2009, s. 567), zaten dilde de fiillerin ağır basan yönü çekimli hâlde bulunup cümlede yüklem olması ve yargıyı tamamlamasıdır (Banguoğlu,

1974, s. 441). Çekimli bir fiil, kendisi dışında “kip”, “zaman”, “şahıs” ve “sayı” kategorilerini de bünyesinde barındırır (Korkmaz, 2009, s. 567).

Bu bölümde de çekimli fiiller, “şahıs”, “sayı”, “zaman” ve “kip” bakımından ele alınmıştır.

2.2.2.5.2.1. Kişi ve Sayı

Cümlede yüklem görevinde kullanılan bir fiilde “zaman” ve “kip” dışında fiilin kim ya da kimler tarafından gösterildiğini belirten biçimbirimler vardır. Bu biçimbirimler, “kişi” ve “sayı” kategorisi içerisinde değerlendirilip zaman, görünüş ve kip eklerinden sonra soru eklerinden de önce gelirler (Kamacı Gencer, 2022, s. 161).

2.2.2.5.2.1.1. I. Tip (zamir kökenli) Kişi Ekleri

Birinci tip kişi ekleri, zamir kökenli olup “belirli geçmiş zaman”, “şart” ve “emir” kipi dışındaki zaman ve kiplerde kullanılmaktadırlar (Kocasavaş, 2004, s. 73).

Zamirler konusu anlatılırken müelliflerin zamirleri “muttasıl” ve “munfasıl” diye ikiye ayırdığından bahsetmiştik. Müelliflerin munfasıl zamirden kastı hem ismin yerini tutan zamir hem de fiil çekiminde zamir kökenli kişi ekleridir. Bu dönemde metinlerden tespit edilebildiği kadarıyla “emir”, “şart” ve “belirli geçmiş zaman” dışında kalan kip ve zaman çekimlerinde zamir kökenli kişi eklerini kullanıldığı görülmüştür.

Bu anlamda her üç eserdeki bilgileri bir araya getirdiğimiz zaman zamir kökenli kişi eklerinin nasıl olduğu, hangi çekimlerde kullanıldığı veya nasıl yazılması gerektiği hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür: Kİ 42b “...*zamir bitişik ve ayrı zamirler diye ikiye ayrılır munfasıl (ayrı) zamirler birinci şahıs zamirleri men ve biz aslı miz ve çoğulu tekit için +lAr da gelebilir ve ikinci şahıslar için sen ve siz bu şahıslardaki zamirler hem asıl olarak gelebilir hem de asıl olmadan da gelebilir üçüncü şahıslar için tekil ol ve on çoğul için onlar aslı allar lam nuna dönüşmüş hemze fethalı olmuş çünkü +lAr’daki lam fethalı olduğu için sakın nunu saymamışlar çünkü hemze ve lam arasında kuvvetli bir engel değil lam silindikten sonra asıl olan söylenir ve olar denir...*”. Bu durumda Kİ’de verilen I. tip kişi eklerini “kel-” fiilinin geniş zaman çekimi üzerinde tablo hâlinde gösterecek olursak karşımıza şu şekilde bir manzara çıkar:

Tekil	Çoğul
kelür men (49b)	kelür biz/miz(ler) (49b)
kelür sen (49b)	kelür siz ve kelür sizler (nezaket şekli) (49b)
kelür (49a)	kelürler (49a)

Tablo 48: Kİ’de I. tip kişi ekleri

TZ’de ise I. tip kişi ekleri hakkında verilen bilgiler şöyledir: TZ 39b-40a “...zamirler bölümü zamir konuşan dinleyen ve gaip olmak üzere üç kısımdır her biri tekil ya da çoğuldur ancak ikil yoktur sayılar hariç örneğin êkki kiçi ve êkki êpci ve êkki aṭ ve zamirler ya bitişik ya da ayrı gelirler ve ya ötreli ya fethalı ya da kesreli olabilir ayrı olan zamirlerin işaretleri konuşan için măn çoğulu fiillerde biz isimlerde miz dinleyen için sâṇ ve çoğulu geniş zaman fiillerinde siz ve isimlerde ve geçmiş zaman fiillerinde ṇiz gaibin işareti ise kânsi ve kendi ve özi bunun çoğulu için de isim çokluk eki olan +lAr ekini ekleyerek olur...”. TZ’de hangi zamanda hangi kişi eklerinin kullanılacağı belirtilmiştir. Bu eserde verilen zamir kökenli kişi eklerini “al-” fiilinin geniş zamandaki çekimine göre örneklediğimizde:

Tekil	Çoğul
alır măn (44a)	alır biz (44a)
alır sâṇ (44a)	alır siz (44a)
alır (44a)	alırlar (44a)

Tablo 49: TZ’de I. tip kişi ekleri

KK’de “belirli geçmiş zaman”, “geniş zaman” ve “emir” kipinden hareketle kullanılan kişi eklerinin 18 tane olduğu belirtilmiştir: KK 6a “bilindiği gibi fiil üç kısımdır geçmiş geniş ve emir ve bunların her biri ya tekil çoğul konuşan ya tekil çoğul muhatap ya da tekil çoğul gaip için olur buna göre fiil on sekiz kısımdır...”. Daha sonra zamirler bölümünde zamirler “muttasıl (bitişik yazılan)” ve “munfasıl (ayrı yazılan)” diye ikiye ayrılmıştır: KK 56a-56b “...lazım bina altı tanedir birincisi zamirler konuşan muhatap ve gaip olarak üçe ayrılır bitişik ya da ayrı olarak da ikiye ayrılır ayrı olanlar merfu (ötreli)

ve mansub (fethalı) olarak iki şekildedir bitişik olan da merfu (ötreli) mansub (fethalı) ya da mecrur (kesreli) olabilir ayrı merfu (ötreli) olanlar ben ve biz tekilde men çoğulda biz ya da miz her ikisi de fasih olup kullanılırlar ancak ilki (biz) daha çok kullanılır ve ikinci tekil sen ve çoğulu siz Arapçada olduğu gibi saygı anlamında da kullanılır üçüncü tekil şahıs için özi veya fethalı ya da kesreli kef ile kesreli olanı daha fasih kensi üçüncü çoğul şahıs için +lar eki eklenir öziler ve kensiler onlar anlamındadır...”. KK’de I. tip kişi eklerinin geniş veya gelecek zamandaki örneklerine bakacak olursak:

Tekil	Çoğul
içer men (15a)	içer biz (15a)
kılar sen (15b)	kılar siz (15b)
algay (14b)	algaylar (15a)

Tablo 50: KK’de I. tip kişi ekleri

Tüm bunların yanında Kİ 49b’de “sen” ve “siz” zamirlerinin ayrı yazılmasından (buradan hareketle birinci şahısların da ayrı yazılması gerektiği sonucuna varılabilir), KK 13b’de “-mış” ve “-XptXr” ile kurulan geçmiş zaman çekimlerinde zamir kökenli kişi eklerinin kullanılması gerektiğinden bahsedilmiştir.

2.2.2.5.2.1.2. II. Tip (iyelik kökenli) Kişi Ekleri

II. tipteki kişi ekleri, önceleri iyelik eki olarak kullanılan biçimbirimlerin zamanla fiil çekiminde de kullanılması sonucunda meydana gelmişler (Kamacı Gencer, 2020, s. 162).

Metinlerde iyelik kökenli kişi ekleri, “belirli geçmiş zaman” ve “şart” çekimlerinde kullanılmıştır. Bu dönemde ilgi çekici nokta, Kİ’de belirli geçmiş zamanın birinci şahıslarında iyelik kökenli kişi eklerinin yanında zamir kökenli kişi eklerinin kullanılmasıdır.

Bu bölümde II. tip kişi ekleri örnekler üzerinden tablo hâlinde verilmiştir.

Tekil	Çoğul

keldüm keldü men (49b)	keldük, keldükler, keldü biz, keldü miz (49b)
keldiñ (49a)	keldiñiz keldinizler (nezaket) (49a)
keldi (49a)	keldiler (49a)

Tablo 51: Kİ’de II. tip kişi ekleri

Tekil	Çoğul
aldım (43b)	aldık (44a)
aldıñ (43b)	aldıñız (44a)
aldı (43b)	aldılar (44a)

Tablo 52: TZ’de II. tip kişi ekleri

Tekil	Çoğul
alzım (13a)	alz ³² uğ (13b)
yediñ (14a)	bêrdiñiz (14a)
alzı (11b)	alzılar (13a)

Tablo 53: KK’de II. tip kişi ekleri

TZ ve KK’de ikinci şahısların /ñ/ ile olduğu (TZ 87a-87b “*geniz nunu çoğulu geniz nunu ve zey*”, KK 13b-14a “*ikinci tekil şahıs için ise bunun kuralı geçmiş zaman ekine fiili harekesine göre bina ettikten sonra sakın gunneli nun ... ve eğer ikinci çoğul şahıs için olursa gunneli sakın nun’un üzerine kesreli gunneli nun ve zey eklersin*”) belirtilmiş olmasına rağmen /n/ ile yazıldığı örnekler de mevcuttur. Bunun yanında KK’de ikinci çoğul kişi ekinde ek yığılması görülmektedir; çünkü ikinci tekil kişi ekinin üzerine ilaveten ikinci çoğul kişi eki de eklenmiştir.

³² Bu şekil, bir imlâ özelliğidir.

2.2.2.5.2.1.3. III. Tip Kişi Ekleri

III. tip kişi ekleri, emir kipinde kullanılan kişi ekleridir (Kamacı Gencer, 2022, s. 162). Metinler kullanılan III. tip kişi ekleri şu şekildedir:

Kişi	Kİ	TZ	KK
I. Tekil	-GAyIm: bargayım (44b)	-AyIm: alayım (51a)	-AyIm: keleyim (8a)
II. Tekil	Ø/ -GIl: turgıl (41a) kelkil (40b)	Ø/ -GXn/-sAnA (nezaket): käl turgun yaṭkın kälkin (50b) kälsene (51a)	Ø/ -GIl: tur (6b), urğıl (9a)
III. Tekil	-sUn: kelsün (44b)	-sXn: kelsin, bovuzlasun (50b)	-sXn ³³ : kelsin (7a)
I. Çoğul	-GAIlm: bargalım kelkelim (44b)	-AlIK/-AlIm: alalık alalım (51a)	-AlıK ³⁴ : yaṭalık kelelik (8a)
II. Çoğul	-ḡ/-ḡUz/-ḡ siz (nezaket): turuḡ turuḡuz turuḡ siz (44b)	-n/-ḡIz/-seḡizne (nezaket): kälın kälınız (50b) kälseḡizne (51a)	-ḡ/-ḡnız/-ḡ siz (nezaket): olṭuruḡ kelinḡ tırḡnız olṭurḡnız (6b)
III. Çoğul	-sUnlAr: ṭaḡalsunlar (20b)	-sXnlAr: kätsinler (50b) uruḡsunlar (59b)	-sInlAr: kelsinler (7b)

Tablo 54: III. tip kişi ekleri

TZ ve KK metinlerinde birinci kişilerde kullanılan ekler, geniş veya şimdiki zamanda da kullanılmıştır. Muhammed, “El-İdrâk Haşiyesi”nde birinci kişilerin geniş zamanda kullanıldığına dair bir bilginin var olduğunu ve bundan hareketle de ekin bu kullanımının ağız özelliği olduğunu savunmaktadır (2021, 187). Emir ekinin geniş zamanı ifade etme özelliği olmasına rağmen bu kişi eklerinin yanlışlıkla geniş zamanda kullanıldığını düşünmek daha doğru olacaktır; zira muhtemeldir ki emir kipinin geniş zaman ifadesini ihtiva etmesi, müelliflerin kafasını karıştırmış ve dolayısıyla bu eklerin de geniş zamanda birinci kişiler için kullanıldığını belirtmişlerdir: KK 20a “...şimdiki zamanın soru şekli bu şekilde olur birinci tekil için keleyim mi keteyim mi denir soru eki bu ekten sonra gelir ve iki mim birleşir ve birinci çoğul şahıs için kelelik mi ketelik mi

³³ KK’de ekin hem düz hem de yuvarlak ünlülü olduğu söylenmiş (7a/1-13); ancak bütün örnekler, düz ünlülüdür.

³⁴ Metinde ekin “-lık” şeklindeki olduğu belirtilmiş olmasına rağmen örneklerdeki kullanım, “-AlıK” şeklindedir.

denir ve bu şekilde devam eder...”, TZ 87a “...geniş zamanda –lık -lik ve –lîm...”. Ancak TZ TZ 51a’da bunların emir çekiminde kullanılan kişi ekleri olduğu zikredildiğinden müelliflerin bunları geniş zamandaki kişi ekleri olarak vermelerini yanlış kabul etmek zorundayız: “...mütekellimin emir tekidi için ise örnekler alayım alalım ve alalık...”. Benzer bilgiye KK’de de rastlamaktayız. Müellif, “şimdiki” zaman olarak iddia ettiği kişi eklerini emir çekimini anlattığı bölümde vermektedir: KK 7b-8a “...birinci tekil çekimini Arapçanın aksine çok kullanırlar bunun kuralı ise kesreli ye ile sakın mim –yIm şeklinde fiili fetha üzerine bina edip eklersin örneğin keleyim yatayım turayım içeyim ve benzeri şekilde ve birinci çoğul şahısta kural eğer fil kökünde isti’la/kalın harfler varsa fiilin sonuna –lık eklersin eğer yoksa kaf’ı kef olarak değiştir örneğin yatalık kelelik yelik...”.

2.2.2.5.2.2. Fiilde Zaman

Dilsel bağlam dışındaki zaman, sürekli bir devinim içinde olan, başı ve sonu belli olmayan, akıcı niteliğe sahip olan bir kavramdır. Zaman kavramının “gerçek dünya” ile “dil bilgisel bağlam”da birbirinden farklı olması onu fizik, felsefe, psikoloji ve dil bilim gibi farklı bilim dallarına çalışma konusu yapmıştır. İngilizce gibi kimi dillerde gerçek zamanla dil bilgisel zaman kavramı birbirinden ayrılmaktadır. Gerçek dünyadaki zaman için “time” bunun dil bilgisindeki işaretleyicisini göstermek için de “tense” terimleri kullanılmaktadır (Karaoğlu, 2022, s. 91). Gerçek zamanı karşılayan “time” kavramı dildeki işaretlerden bağımsız bir şekilde akıp giden zamanı gösterirken “tense” kavramı da bu zamanın dildeki işaretlenmiş ya da gramatikleşmiş hâli için kullanılmaktadır (Kerimoğlu, 2021, s. 24).

Dil bilgisel anlamda fiildeki zaman ise oluş kılışın zaman çizgisinin nerede olduğunu gösteren dil bilgisi kategorisidir. Bu anlamda yapılan geçmiş, geniş, şimdiki, gelecek zamanda yapıldığını gösteren yapılarıdır.

Müellifler, fiil çekimlerini “geniş zaman”, “geçmiş zaman” ve “emir” şeklinde üç temel başlığa ayırmış olup gelecek zamanı, geniş zamanın içerisinde değerlendirmişler. Bununla birlikte bu üç temel çekimi alt başlıklara ayırarak bunların dil bilgisindeki işaretleyicileri hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır. Müelliflerin yaptıkları bu açıklamalar, ilgili başlıklar verilecektir.

2.2.2.5.2.3. Kip

Kelime anlamı “kalıp, model, örnek” olan kip kelimesinin dil bilgisel karşılığı “fiillerde belirli bir zamanla birlikte konuşanın, dinleyenin ve hakkında konuşılanın tekil veya çoğul olarak belirtilmiş biçimi” şeklinde verilebilir. Bu terim, Latince “modus” İngilizcede “mood” terimleriyle karşılanmaktadır (Türkyılmaz, 1999, s. 1). Tanımdan da anlaşılacağı üzere kip, bünyesinde zamanı da barındıran bir kategoridir. Nitekim “kip” ve “zaman”ın birbirinden ayrıl olması hakkında kimi görüşler vardır; ancak tez konusu dâhilinde olmadığından bu tartışmalara girilmemiştir.

Türk dilindeki kipler, “bildirme” ve “tasarlama” şeklinde iki ana başlıkta toplanmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 569).

2.2.2.5.2.3.1. Bildirme Kipleri

Gerçekleşen veya gerçekleşecek olan bir eylemi bildiren çekimli fiil şekillerine “bildirme kipleri” denir. Bu kipi ekleri, hem şekil hem de zaman ifadesi taşımaktadır; zaman ifadesi şekilden daha ağır bastığı için bu kipler, zaman isimleriyle anılırlar (Türkyılmaz, 1999, s. 8).

2.2.2.5.2.3.1.1. Belirli Geçmiş Zaman Kipi

Yapılan eylemin içinde bulunulan zamandan önce gerçekleştiğini ve eylemin kesinlikle bitmiş olduğunu ifade eder (Hatiboğlu, 1981, s. 60). Belirli geçmiş zamanda konuşan kişi, eylemin olup bittiğine ya tanık olmuştur ya da kesin bilgisi dâhilindedir (Korkmaz, 2009, s. 584).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi için metinlerde belirli geçmiş zaman işaretleyicisi olarak birden fazla ek verilmiştir:

a) –DI/-DU: Metinlerde ekin hem ünlüsünün hem de ünsüzünün ses uyumlarına uyduğu belirtilir. Ekin ünsüzü ise TZ ve özellikle KK’de çok şekillidir. Ek hakkında metinlerde verilen bilgiler şöyledir:

Kİ: 38a/4-9 “geçmiş zaman bölümü işareti ekin öncesi fethalı veya kesreli ise kesreli dal (-dI) ’dır ekin öncesi ötreli ise –dU’dur örneğin *tırdu olçurdu bardı ve birdi ve Türkmencede dal mutlaka kesreli (-dI) olur dal harfi d mahreçleri yakın olduğu için ta’ya*

ya da te 'ye dönüşebilir", 39b "dal sesinin geldiği yerler fiilin geçmişine delalet etmek için kesreli (-dI) veya ötreli (-dU) olarak gelir örneğin keldi ve turdu...".

TZ: 52b-53a "...geçmiş zaman bölümü eki kesreli dal'dır (-dI) örneğin keldim ve keldik ve kâldin ve kâldiniz ve keldi ve keldiler dipnot mahrecin yakınlığından dolayı bu dal te ile değiştirilebilir örneğin taptı ve kaçtı ve sökti ve sıkı ve te'den sonra gelirse sözün ağırlığından idgam edilir örneğin ketti okuttı ve içitti kelime kalın ünlülü olduğunda zâd olarak da değiştirilebilir alzi ve uyalzi ve uyanzi ve yine ta içinde de idgam edilir örneğin yattı ve yuttı ve attı Allah doğrusunu bilir..."

KK:

[9a]

...ikinci bölüm ise geçmiş zaman bölümü konuşan muhatap veya gaip için olur gaip için olursa ya tekil ya çoğul olur tekil olursa bunun kuralı ya kesreli te ya kesreli dal ya kesreli zâd ya da kesreli ta eklersin ek bu dört harfin arasında döner

[9b]

bunların hepsi aynı kelimedede yer almaz ve biri diğerinin yerine kullanılmaz bunların kullanım yerlerini belirleme yolu emir fiiline bakmakla olur eğer fiilin sonu karışık be veya te veya cim veya sin veya kef veya genel şin ya da sakın kaf olursa bu yedi harften sonra geçmiş zaman alameti olarak kesreli te harfi gelir başkası olmaz bunun be ile örneği yaptı tepti öpti kıptı te ile örneği gitti yitti ayıttı anlamında ketti yitti ayıttı cim ile örneği acıtmak ve acıkmak anlamında acı kelimesinden açtı

[10a]

sin ile örnekleri binaya ya da ağaca çıktı anlamında kesti küstü anlamında östi kesti küsti kefi ile örnekler büktü dikti ürktü tarttı/çektı veya diz çöktü anlamında bükti tıkti ürkti şekti şökti ve şin ile örnekler ayırdı geçti göçtü açtı içti uçtu çözdü şişti sıçtı kaçtı ve kucakladı anlamında pişti keşti küşti aştı işti uştı şaştı şişti şıştı kaçtı koştı/kuştı şin harfine sakın kaydı düştüm ki döşemek anlamındaki harekeli olan töşe- fiili ile karışmasın bunun eki kesreli dal'dır töşedi denir

[10b]

sakin kaf ile örnekleri baktı tıktı çıkı şikâyet etti soktu ve içini doldurdu anlamlarında baktı tıktı şıktı şaktı soktu burada sakın kaydını düşmemin sebebi okumak anlamındaki oku fiili ile karışmasını engellemektir bunun geçmiş zaman şekli kesreli dal

ile okudu olur ve eğer fiilin sonunda dal ra zey kalın olmayan lam nun bu altı harften biri varsa geçmiş zaman alameti kesreli dal olur başkası olmaz dal ile örneği istedi ve çağırıldı anlamında izdedi ündedi ra ile örneği ise bardı bérđi burđi keterdi kötürdi

[11a]

urđi yardı kirdi kördi anlamları gitti verdi döndürdü döktü bir şeyi gidermek taşıdı kurudu vurdu faydalı oldu/yaraladı/yardı girdi gördü ve zey ile örneği eritti anlamında ezdi kalın olmayan lam ile örneği geldi bildi sildi öldü anlamında keldi bildi sildi öldi nun ile örneği bindi tükendi dinlendi çiğnedi anlamında mindi tükendi tinlendi şeynedi ye ile örneği yedi değdi giydi anlamında yedi teydi keydi ve eğer fiilin sonunda sad ile karışık zey ya da ra veya kalın lam ya da ğayn varsa bu dört harften biri varsa

[11b]

geçmiş zamanın alameti kesreli žad olur zey ile örneği yazdı ve bozdu anlamında yazdı bozdu vav ile örneği yıkadı anlamında yuzı kalın lam ile örnekleri aldı kaldı kıldı oldu anlamında alzi kalzi kılzi bolzi ve ğayn ile örneği boğdu anlamında boğzi ve fiilin ta veya şad olursa geçmiş zaman alameti kesreli ta olur ve başkası olmaz ta ile örneği battı yattı yuttu tuttu dönderdi anlamında bağtı yağtı yuğtı tuğtı kayığtı ve sad ile örneği bastı astı ve kustu anlamında başı aşı kuşı

[12a]

buldu buluştu rastladı anlamındaki tapdı kelimesinde ne yapayım dersin bundaki geçmiş zaman eki ta'dır ama fiilin sonunda bahsettiğim harflerden biri yok nasıl olacak peki sana şöyle diyeyim buradaki ta fiildeki ilk harfle ilgilidir bu da isti'la harflerindendir ve be ise tek ve sakın bir harftir tek ve sakın harf güçlü bir harf değildir bu nedenle baştağinin cinsinden bir harf getirilir sebebi uygunluk ve hafifletmek amacıyladır ve bunu düşündüğünde bu harflerden bazıları bazı fiillerle geldiği için bunun sırrı sana kendiliğinden ortaya çıkar Allah doğrusunu bilir...".

Metinlerden de görüldüğü üzere ekin ünsüzü, çok şekillidir. Özellikle KK'de hangi sestən sonra ekin hangi şeklinin geleceğı ayrı ayrı detaylandırılmıştır; aslında bu açıklama, ses bilgisi bölümünde bahsettiğimiz Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki seslerin Orhun Türkçesindeki gibi bir ayrıma tabi tutulduğunun kanıtıdır.

Müellifler, -DI/-DU eki ile kurulan belirli geçmiş zamanın iyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlendiğini okuyucuya “muttasıl zamirler” kısmında anlatmaya çalışmışlardır:

TZ: 40b/1-13 “...fiillere bitişen zamirler bölümü aldım yedim keldim konuşan için çoğulu ise aldık yedik ve keldik dinleyen için aldın yâdin ve kâldin çoğulu ise aldınız kâldiniz ve yâdiniz gaip için aldı keldi ve yedi çoğulu ise aldılar ve keldiler ve kettiler...”.

KK:

“[13a]

...üçüncü çoğul şahıs için bunun kuralı ise çoğul ekini geçmiş zaman ekine eklersin örneğin vurdular aldılar ve yazdılar anlamında urdılar alzılar ve yazzılar denir eğer birinci şahıs için ise fiilin içinde ötre varsa fiilin sonunu ötre yaparsın yoksa kesre yaparsın ve geçmiş zaman ekine sakın mim eklersin örneğin korktum ayağa kalktım aldım yazdım gittim anlamında kırktım tırdım alzım yazzım kettim denir ve bu şekilde devam eder

[13b]

...ve eğer birinci çoğul şahıs için ise bunun kuralı fiilde ötre varsa fiilin sonunu ötre yaparsın yoksa kesre yaparsın ve geçmiş zaman ekine eğer fiilde kalın ses varsa sakın kaf (-k) yoksa sakın kef eklersin (-k) örneğin aldık yazdık geldik gittik anlamında alzuk yazzuk keldük kettük ve eğer ikinci tekil şahıs için ise bunun kuralı geçmiş zaman ekine

[14a]

fiili harekesine göre bina ettikten sonra sakın gunneli nun (n) eklersin örneğin yedin içtin kaçtın korktun anlamında yedin içtin kaçtın korktun ve bu şekilde devam eder ve eğer ikinci çoğul şahıs için olursa gunneli sakın nun’un üzerine kesreli gunneli nun (nI) ve zey eklersin örneğin girdiniz verdiniz yazdınız anlamında kirdiññiz bēdiññiz yazdıññiz denir ve bu şekilde devam eder...

[57a]

...ve eğer birincisi ise (geçmiş zaman) geçmiş zaman ekinden sonra fiilin sonunu eğer fiilde ötre varsa ötreli yaparak ötre yoksa kesreli yaparsın sakın mim eklersin örneğin ayağa kalktım anlamında tırdım uyudum anlamında yatıtım duydum anlamında işittim bindim anlamında mindüm ve bu şekilde devam eder birinci çoğul şahıs için yerine

göre sakın kaf ya da kef eklersin ayağa kalkmak anlamında tırduķ yazdık anlamında yazzuķ aldık anlamında alzuķ yedik anlamında yedük duyduk anlamında işttük gittik anlamında kettük ikinci tekil şahıs için sakın geniz nunu eklersin yediñ iştiñ yaññıñ ikinci çoğul şahısta ise bu nunun üzerine zey eklersin örneğın yediñiz iştiñiz

[57b]

ve bu şekilde devam eder üçüncü tekil şahısta geçmiş zaman şekli olduğu gibi getirilir hiçbir şey eklenmez çünkü üçüncü tekil şahsın gizlenmesi vaciptir yedi işti ve bu şekilde devam eder üçüncü çoğul şahıs için +Lar ekini eklersin yediler iştiler ve bu şekilde devam eder...”.

Belirli geçmiş zamanda kullanılan ikinci tekil kişi ekinin /η/ şeklinde olduğu Kİ ve KK müellifleri tarafından vurgulanmıştır: KK 14a “...sakın gunneli nun (η) eklersin...”, Kİ 50a “...geçmişte sen keldiñ mü geniz nunu...”. Bu açıklamaya rağmen ikinci tekil kişinin /n/ ile yazıldığını görmek de mümkündür. Bununla birlikte KK’de ikinci çoğul kişi için “-ηñIz” eki kullanılmıştır. Bu ekle ilgili açıklama iyelik kökenli kişi eklerinde yapılmıştı.

Metinlerde her ne kadar belirli geçmiş zaman kipinin iyelik kökenli kişi ekleri ile çekimlendiği ifade edilmiş olsa da Kİ’de birinci kişilerde zamir kökenli kişi ekiyle çekimlendiğini de görebiliriz: Kİ 49b “...keldü men çoğulda keldük ve keldükler ve keldü biz ve keldü miz...”. Müellif, bunların nezaket şekli olduğunu söyler.

-DI/-DU eki ile kurulan belirli geçmiş zamanın olumlu, olumsuz ve soru şekillerini tablo hâlinde verecek olursak:

	Kİ	TZ	KK
Tekil	keldü men keldüm (49b) keldiñ (49a) keldi (49a)	aldım (40b) aldıñ (40b) aldı (40b)	keldüm (34a) keldiñ (34a) keldi (34a)
Çoğul	keldük keldükler keldü biz keldü miz (49b) keldiñiz (49a) keldiler (49a)	aldık (40b) aldıñız (40b) aldılar (40b)	keldik (34a) keldiñiz (34a) keldiler (34a)

Tablo 55: -DI/-DU ile kurulan belirli geçmiş zaman kipi olumlu çekimi

	Kİ	TZ	KK
Tekil	körmedüm (58b)	kälmedim (52a)	kelmedüm (16b)

	kelmedin (49b) kelmedi (49b)	kälmediñ (52a) kälmedi (52a)	kelmediñ (17a) kelmedi (48b)
Çoğul	kelmedükler (50a) kelmediniz (49b) kelmediler (49b)	kälmedik (52a) kälmediñiz (52a) kälmediler (52a)	kelmedük (17a) kelmediñiz (17a) bağmadılar (17b)

Tablo 56: -DI/-DU ile kurulan belirli geçmiş zaman kipi olumsuz çekimi

	Kİ	TZ	KK
Tekil	keldim mü (50a) keldiñ mü (50a) keldi mü (50a)	keldim mi (57a) käldiñ mi (57a) keldi mi (56b)	keldüm mi (19a) keldiñ mi (19a) keldi mi (18b)
Çoğul	keldük mü (50a) keldiñiz mü (50a) keldiler mü (50a)	keldik mi (57a) käldiñiz mi (57a) keldiler mi (56b)	keldük mi (19a) keldiñiz mi (19a) keldiler mi (19a)

TABLO 57: -DI/-DU ile kurulan belirli geçmiş zaman kipi olumlu soru çekimi

TZ’de bu ekle kurulan geçmiş zamanın olumsuz soru şekli de bulunmaktadır: TZ 57a “...sorunun olumsuzunda geçmiş zamanda gaip için şöyle denir kelmedi mi çoğulunda kälmediler mi ve kälmedim mi ve kälmedik mi ve kälmediñ mi ve kälmediñiz mi...”.

b) –XptXr: Bu ek³⁵, zarf-fiil eki “-p” ile “tur” bildirme şeklinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Gülsevin, 2011, s. 83). Kİ’de ekin tahlili doğru bir şekilde okuyucuyla paylaşılmıştır: Kİ 49a “...üç nesne alabilir örneğin şöyle denir bildürdüm at eyerlenüptür nakil edatından önce fail iken mef’ule dönüştü ve gayr-i sarîh nesne alameti buna dâhil oldu Arapça’da buna ila edatı ile ulaşılır ikinci nesnedeki sarîh ve gayr-i sarîh mef’ul

³⁵ Bu çekim Güner tarafından “Duyulan Geçmiş Zaman” (2020, s. 219), Muhammed tarafından da “Duyulan~Farkına Varılan Geçmiş Zaman” (2021, s. 175) başlıkları altında verilmiştir; ancak müellifler ekin geçmiş zaman eki olduğunu söylerken bunun belirli geçmiş zaman anlamında kullanıldığını imâ etmişlerdir. Nitekim TZ’de –mİş ve –XptXr eklerinin anlatıldığı bölümde –mİş hakkında görülen değil duyulan bir eylemi anlattığı ifade edilmiştir. TZ’de verilen açıklama şu şekildedir: TZ 53a “...geçmiş zaman için iki ek daha vardır işareti –mİş ve –p bu ekler ismi faille ortaktır şöyle denir kelmiş ketmiş yağımış çoğulları kälmişler kätmişler ve yağımışlar bunun üzerine kıyas yap fayda bu ek görülen değil duyulan bir olayı anlatır ve hem birleşik hem de ayrı yazılan zamirlerde kullanılır...”. Bundan sonra –XptXr’un kullanımına dair örnekler veren müellif, benzer bir açıklamayı –XptXr için de yapmamıştır. Bunun yanında TZ müellifi, 53b’de ekin –DI/-DU belirli geçmiş zamandaki şekle göre tercüme etmiştir: “...kâlip ve kâliptir ve kâliptir mân kâliptir biz ve kâliptir sän ve kâliptir siz ve kâliptir ve kâliptirler bu iki ek ismi fail eki ile ortaktır geçmiş zaman anlamında ben geldim...” Bu nedenle biz bu ekin metinlerde geniş/şimdiki zaman işlevi dışında belirli geçmiş zaman kipinde kullanıldığını düşünmekteyiz.

alametleri düşürülür ve bu yüzden zarf-fiil eki –p gelmiş ve –tür aslı –dür’dür tekit için gelmiştir...”

KK’de bu ekin hem geniş zamanda hem de geçmiş zamanda kullanıldığı; ancak geniş zamanda kullanımının daha yaygın olduğu belirtilmiştir: KK 12b-13a “...bazıları da geçmiş zaman eki için fiilin içinde ötre yoksa sonunu kesreli ötre varsa ötreli yapıp sakın be kesreli te ve sakın ra (XptXr) getirirler örneğin keliptir ketiptir derler ve bu şekilde devam eder bu da fasihtir kullanılır ve bu ek ileride belirteceğimiz gibi geçmiş zaman ile geniş zaman arasında müsterektir ama geniş zaman anlamında kullanılması daha fazladır...”. Bununla birlikte bu fiil çekiminde kullanılan kişi eklerinin zamir kökenli olduğu okuyucuya aktarılmıştır: KK 13b “uyarı geçmiş zaman eklerinden –mış veya –XptXr’u kullanırsan az önce bahsettiğimiz gibi birinci tekil şahıs için sakın mim eklemen yeterli değildir bunun yerine men şahıs zamiri eklersin kettim örneğinde şöyle dersin ketmiş men veya keliptir men...”.

TZ’de de ekin –DI/-DU ile kurulan belirli geçmiş zamanla aynı görevde kullanıldığı imâ edilmiştir: TZ 53b “...kâlip ve kâliptir ve kâliptir măn kâliptir biz ve kâliptir sãn ve kâliptir siz ve kâliptir ve kâliptirler bu iki ek ismi fail eki ile ortaktır geçmiş zaman anlamında ben geldim ve ismi fail anlamında ben geldim Allah doğrusunu bilir...”.

Kİ’de bu ekle kurulan örnekler, şimdiki zaman görevinde kullanıldığını düşündürecek niteliktedir. Kİ 45b “sançar atası tıruptır”, Kİ 49a “bildürdüm at eyerlenüptür”.

Metinlerde bu ekle çekimlenen fiillerin olumlu şekli bulunmaktadır:

	Kİ	TZ	KK
Tekil	- - tıruptır (45b)	kâliptir măn (53b) kâliptir sãn (53b) kâlip ve kâliptir (53b)	keliptir men (13b) - tıruptır (36a)
Çoğul	- - -	kâliptir biz (53b) kâliptir siz (53b) kâliptir ve kâliptirler (53b)	- - keliptirler (34a)

Tablo 58: -XptXr ile kurulan belirli geçmiş zaman kipi olumlu çekimi

Bu ekin soru şekline birkaç örnekte rastlanmaktadır: KK 20b “bêy olıturup mıdur ay şıkıptır mıdur”.

Gülsevin, belirsiz geçmiş zaman eki –mİş’in birinci kişilerde kullanılması durumunda kişilerin eyleme doğrudan tanıklık ettiğini bu nedenle belirsiz geçmiş zaman görevinden çıkıp belirli geçmiş zamânâ geçtiğini ifade eder (2011, s. 81). Metinlerde belirsiz geçmiş zamanın birinci kişilerde kullanımına dair örnek olmasına rağmen müelliflerin bu yönde herhangi bir açıklaması bulunmamaktadır; ancak Gülsevin’in söylemini tanımlayacak bazı örnekler vermek mümkündür: Kİ 59b “...geçmiş zamanda barmadım ve ben yemin ettim gitmiyorum anlamında anı içmişmen barmağa men...”, TZ 53a “...kâlmış mân kâlmış biz...”, KK 13b “ketmiş men”.

2.2.2.5.2.3.1.2. Belirsiz Geçmiş Zaman Kipi

Belirsiz geçmiş zaman kipi, şekil olarak bildirme zaman olarak dolaylı geçmiş zamanı ifade eden bir kip olup eylemin gerçekleştiğine tanık olunmayan durumları ifade eder (Eraslan, 2012, s. 341).

Metinlerde bunun için –mİş ekinin zamir kökenli kişi ekleriyle kullanıldığı ve gerçekleşen eyleme tanık olunmayan durumları gösterdiği belirtilmiştir: TZ 53a “...geçmiş zaman için iki ek daha vardır işareti –mİş ve –p bu ekler ismi faille ortaktır şöyle denir kelmiş ketmiş yatmış çoğulları kâlmışlar kâtmişler ve yatmışlar bunun üzerine kıyas yap fayda bu ek görülen değil duyulan bir olayı anlatır ve hem birleşik hem de ayrı yazılan zamirlerde kullanılır...”.

KK’de ekin geçmiş zaman eki olduğu, sadece düz ünlülü şeklinin olduğu ve zamir kökenli kişi ekleri ile çekime girdiği bilgisi verilmiştir: KK 12a-12b “...bazıları geçmiş zaman eki olarak kesreli mim ve sakın şin ile oluşan –mİş harfini fiilin sonuna bakılmaksızın getirirler ancak fiilin sonu hep sakın olur örneğin varmış örtmüş kesmiş içmiş bakmış demiş gitmiş ezmiş binmiş gelmiş almış bükmüş yazmış yatmış boğmuş basmış anlamlarında barmış yapmış kesmiş içmiş bakmış demiş ketmiş ezmiş minmiş kelmiş almış bükmiş yazmış yatmış boğmuş başmış denir ve bu şekilde devam eder bunlar fasih Türkçedir...”. KK 13b “uyarı geçmiş zaman eklerinden –miş veya –XptXr’u kullanırsan az önce bahsettiğimiz gibi birinci tekil şahıs için sakın mim eklemen yeterli değildir bunun yerine men şahıs zamiri eklersin kettim örneğinde şöyle dersin ketmiş men...”.

-mİş eki kökeni bakımından sıfat-fiil menşeli bir ektir (Korkmaz, 2009, s. 599). Ebū Ḥayyān da “ism-i fail (sıfat-fiil)” bölümünde bilgi verir ve –mXş’ın sıfat-fiil olarak kullanıldığı hemen hemen bütün örneklerde eki sıfat-fiil olarak almış olmasına karşın verdiği örnekler çekimli fiil olup belirsiz geçmiş zamânâ ait örneklerdir: Kİ 35a “...geçmiş zamandaki işareti ise –mİş ekidir ve güneş doğdu anlamında kün doğmuş denir bu iki ek ism-i faile delalet eden asıl fiilin köküne bu iki zamanda eklenir ve bu isimlerde olumsuzluk yapmak istiyorsan mazide –mİş’tan ve gelecekte –dAçI’dan önce olumsuzluk harfini/ekini eklersin ve Sançar ayağa kalkmayacak/ayakta değil anlamında Sançar turmadaçı denir ve mal kalmamış idi –mİş’in sonuna idi eklenir ve mal kalmamıştı denir...”, Kİ 35b “...–mış eki aynı zamanda görülmediği halde haber alınan bir sıfatı da belirtmek için kullanılır ve Aybek’in ayağa kalktığı görülmediği halde bilinmesi için Aybek tırmuş denir ve –mış eki kün doğmuş sözündeki gibi gelirse bu kelimedede gün doğmak anlamı var ancak asıl anlamdan uzaklaşıp mecaz anlam kazanmış ve asıl anlamını taşır...”, Kİ 56a “...sançar sonkurun ayağa kalktığını zannedecektir anlamında sançar şagandaçıdur sonkurnı örü tırmuş veya tırmuş denir...”. Müellif, ekin geçmiş zaman ve sıfat-fiil eki görevinde kullanıldığını bilmektedir; bu, müellifin açıklamalarından anlaşılmaktadır; ancak ekin sıfat-fiil kökenli olması ve müellifin eki bu görevde nasıl kullanması gerektiğini tam kavrayamamış olması, onu sık sık hata yapmaya itmiştir. Dolayısıyla sıfat-fiil görevinde kullandığını düşündüğü örnekleri, belirsiz geçmiş zamandaki çekimli fiil görevinde kullanmıştır. TZ’de de aynı hata söz konusudur, TZ müellifi de belirsiz geçmiş zaman kipi örneğinde çekimlenmiş örneklerin sıfat-fiil görevinde olduğunu ifade etmiştir: TZ 47b “...ism-i fail için iki ek daha vardır sona gelirler bunlar –mış ve p ekleri örneğin kün doğmuş ve olumsuzu doğmamış ve –p ekinde şöyle denir kâlip ve kâtip bu eklerde geçmişi ifade eden bir işaret vardır geçmişi ifade etmek istediğinde –mİş’i kullanırsın bu da duyulan bir olayı/şeyi gösterir...”.

Belirsiz geçmiş zamanla çekimlenmiş fiilleri aşağıda tablo hâlinde verilmiştir:

	Kİ	TZ	KK
Tekil	içmiş men (59b) - tırılmış (35b)	kâlmış mân (53a) kâlmış sâñ (53a) kâlmış (53a)	ketmiş men (13b) - bükmiş (12b)

Çoğul	-	kālmış biz (53a)	-
	-	kālmış siz (53a)	-
	-	kālmışlar (53a)	-

Tablo 59: -mİş ile kurulan belirsiz geçmiş zaman kipi olumlu çekimi

Bu ekle kurulan olumsuz ve soru şekilleri, metinlerde nâdiren geçmektedir.

Soru şekli: Kİ 50b “...güneş doğmuş mu anlamında kün doğmuş midür...”, KK 20b “...yemek pişti mi anlamında aş pişmiş midür ve komşumuz ölmüş müdür anlamında konaşmış ölmüş midür...”. TZ’de soru şekline dair bir örnek yoktur.

Olumsuz şekli: Kİ 35a “mal kalmamış idi –mİş’in sonuna idi eklenir ve mal kalmamıştı denir...”, Kİ 54b “...güneş çıkmamıştı şöyle denir kün doğmamış idi ... ve yüzi kızarmamış idi...”, TZ 76b “bêy kelmiş kün doğmamış...”. KK’de olumsuz çekim örneği yoktur.

2.2.2.5.2.3.1.3. Geniş Zaman Kipi

Geniş zaman kipi, bir fiilin sürekli olarak yapıldığını ifade eder; bu kipte kullanılan ekler, hem şekil hem de zaman ifade eden eklerdir. Şekil olarak bildirmeyi gösterirken zaman olarak da geniş zamanı işaretler. Geniş zaman ekleri her zaman yapılan bir eylemi gösterdiği gibi geçmişte başlayan ve şimdiki zamanı içine alan bir durumu ya da geleceği de ifade etme özelliğine sahiptir (Ergin, 2009, 291).

Geniş zaman konusu, eserlerde “hâl”, “muzari” ya da “muzaraat” başlıkları altında verilmiştir: TZ 53b’de “hâl”, Kİ 37b-38a “muzaraat” ve 44b-45a “fiil”, KK 14a-14b’de “muzari” başlıkları altında geniş zaman ile ilgili bilgi verilmiştir. Ancak bütün bilgilerin bu kadar olduğunu ya da sadece bu başlıklar altında olduğunu söylemek imkânsızdır. Nitekim olumsuzluk, soru gibi bölümlerle geniş zaman eklerinin geçtiği birçok yerde ya geniş zamanın olumsuz veya soru gibi ilgili çekimi ya da ekin kullanıldığı yerde geniş zaman olduğu hakkında bilgi sunulmuştur.

Geniş zaman kipi, TZ metninde “belirsiz geniş zaman” ve “belirli geniş zaman” diye ikiye ayrılmıştır. Müellif, belirsiz geniş zaman diye adlandırdığı zaman kipinde “-r” ekinin kullanılması gerektiğini örnekler üzerinden gösterir; ancak belirli geniş zamanda ise emir birinci kişilerin çekimini vermiştir. Emir birinci kişilerin geniş zaman çekiminde kullanılma durumu, KK’de de yer almaktadır; eğer ki o dönemde bu tür özel bir kullanım mevcut değilse bunu yapılan bir yanlışlık olarak kabul etmek zorundayız. Bu iki müellif,

bu kişi çekimlerini bir diğerk geniş zaman çekimi vermiş olmalarına karşın Kİ’de böyle bir durum söz konusu değildir. Bu nedenle müelliflerin emir kişi eklerini geniş zaman eki olarak değerklendirmesini yanlış kabul etmekteyiz. TZ’de geniş zamanın belirli belirsiz diye ikiye ayrıldığı kısım şu şekildedir: TZ 56b “...belirsiz geniş zamanda mán kálir mi ve kálir mi biz ve yine belirli geniş zamanda káleyimmi kálelimmi ve kálelik mi...”. Bunun dışında TZ’de bir de “açık geniş zaman” ayrımı yapılmıştır; bu terimden de kasıt, yine belirli geniş zaman olmalıdır. Çünkü açık geniş zamanın karşısına “-ı” ile kurulmuş geniş zaman çekimini vermektedir ki bu ekle kurulan geniş zamanı belirsiz olarak adlandırdığı yukarıda anlatılmıştı: TZ 56b “...açık geniş zamanda ise kelemidir sâñ...”.

Bütün müellifler, geniş zaman eklerinin hem geniş hem şimdiki hem de gelecek zaman anlamında kullanıldıklarını bilmektedirler; fakat sadece TZ ve KK’de bu açıkça okuyucuyla paylaşılmıştır: TZ 53b “...geniş zaman bölümü hem açık/halis geniş zaman hem de gelecek zaman anlamı veren geniş zaman anlamını taşır...”, KK 21a “...tebii geniş zamanın hem şimdiki zaman hem de gelecek zaman için kullanıldığı kararlaştırılmıştır...”. Kİ’de ise cümledeki zamanın gelecek anlamı taşıması durumunda bu ayrıntı, okuyucuyla paylaşılmıştır.

Metinlerde geniş zaman kipi için birden fazla ekle karşılaşmaktayız, bazı ekler tüm eserlerde ortak olarak kullanılmışken bazıları ise sadece tek eserde görülmektedir.

a) –r: Bu ek, tüm metinlerde ortak kullanılan geniş zaman ekidir. Müelliflerin ek hakkında verdikleri bilgiler, şu şekildedir:

Kİ: 37b-38a “muzaraat (geniş zaman) bölümü işareti sakın ra (-r)’dır ayağık kalkar anlamında tırur gelir anlamında kelir ve yer anlamında yer ve kırar anlamında sır...”, 45a “geniş zaman alameti olan ra’dan önceki harf sakın ya da harekelidir harekeli ise ra ekle ve harekeyi değıştirmezsın sakınse ra’dan önceki ötreli yaparsın bunun da kuralı duyarak öğrenilir bunu da kitab-ı ef’al’de açıkladık sonunda –la eki olduğunda sakın ya gelir ve ötreli olur sözleyür başlayur bunun silinmesi de mümkündür örneğın sözler başlar ve asıl olan ye’li şekildir”.

TZ: 54a “...olasılık belirten geniş zaman çekiminde ise kálir mán ve kálir biz ve kálir sâñ ve kálir siz ve kálir ve kálirler...”.

KK’de verilen bilgiler dağınık ve karışıkıtır. Müellif, geniş zamanın gelecek zaman anlamında kullanıldığı sürekli ifade eder ve geniş zaman çekiminde “-Ga(y)” ekini

kullanır. Onun dışında kimi yerlerde de “-r” ile kurulan geniş zaman çekimine ait örnekler verir.

Ekin geniş zaman kipindeki olumlu, olumsuz ve soru şekilleri aşağıdaki gibidir:

	Kİ	TZ	KK
Tekil	kelür men (49b) kelür sen (49b) kelür (49a)	kälir män (53b) kälir säñ (53b) kälir (53b)	alur men (14a) kılar sen (15b) kelir (19b)
Çoğul	kelür biz/miz (49b) kelür siz kelür sizler (nezaket) (49b) kelürler (49a)	kälir biz (53b) kälir siz (53b) kälirler (53b)	küler biz (14a) kılar siz (15b) kelirler (14a)

Tablo 60: -r ile kurulan geniş zaman kipi olumlu çekimi

	Kİ	TZ	KK
Tekil	kelmes men (48a) kelmes sen (39a) kelmes (39a)	kälmez men~ kälmes men (52b) kälmez säñ (52b) kälmez (52b)	ketmen (5a) kelmes men (18a) kelmes sen (18a) kelmes (18a)
Çoğul	kelmes biz (39a) kelmes siz (39a) kelmessiler siz (nezaket) (49b) kelmesler (39a)	kälmez biz (52b) kälmez siz (52b) kälmezler (52b)	kelmes biz (18a) kelmes siz (18a) kelmesler (18a)

Tablo 61: -r ile kurulan geniş zaman kipi olumsuz çekimi

Geniş zamanın birinci tekil kişisindeki olumsuzluk çekimi TZ ve KK müellifleri, /-z/ sesinin /-s/ sesinde dönüşebileceğini ya da düşebileceğini belirtirler: TZ 88a “olumsuzluk eki fethalı mim ve zey (-mAz) sin’e de dönüşebilir veya ya ve be (-mayıp/ -meyip) ya da ya ve ra’ya dönüşür veya mim ve şin’e dönüştürülür tüm bu ekler tekil konuşanda düşer örneğin kälmen ve kätmen...”, KK 4b-5a “...bir diğer silinen harf de

sin'dir ki bu da geniş zamanın olumsuz birinci tekil şahıs çekiminde silinmiştir gitmem anlamında şöyle derler ketmen aslı ketmes men...". Bu şekle Kİ'de rastlanmaz.

	Kİ	TZ	KK
Tekil	kelür mü men (49b) kelür mü sen (49b) -	män kälir mi (56b) kälir mi säñ (56b) kälir mi (56a)	- kelür mi sen (19b) kelir mi (19b)
Çoğul	kelür mü biz (49b) kelürmüsüz (49b) -	kälir mi biz (56b) kälir mi siz (56b) kälirler mi (56b)	- kelür misiz (19b) kelürler mi (19b)

Tablo 62: -r ile kurulan geniş zaman kipi soru çekimi

TZ'de geniş zamanın olumsuz çekiminin soru şekline ait örneklerle de rastlanmaktadır: TZ 57a "...olasılık belirten geniş zamanda kälmezmi ve kälmezlermi ve ikinci şahısta kälmezmi säñ ve kälmezmi siz soru mimi hem ortada gelebilir hem de sonda gelebilir ama öne alınmaz...". Burada soru ekinin nereye gelmesi konusunda okuyucu aydınlatılmıştır.

KK'de birinci kişilerde "-GA(y)" eki kullanıldığından buna ait örnekler, gelecek zaman bahsinde verilecektir.

b) -yUr: Memlûk-Kıpçak Türkçesinde rastlanılan bir diğer geniş zaman eki de "-yUr"dur. Bu ek hakkında Kİ'de bir kısım açıklamalara rastlanırken KK'de de bu ekle çekimlenmiş fiil örnekleriyle karşılaşılır: Kİ 38a "...bunun yanında yiyür ve sıyr denir ve fiil tek heceli ise bir harfle güçlendirirler yıkar anlamında yuyur ve çoğunlukla yur şeklindedir...", Kİ 45a "...sonunda -la eki olduğunda sakın ya gelir ve ötreli olur sözleyür başlayur bunun silinmesi de mümkündür örneğin sözler başlar ve asıl olan ye'li şekildir...".

KK'de bu ek, şimdiki zaman eki olarak kabul edilmiş olup iki örnek cümle verilmiştir: KK 34a "...şimdiki zamanda bēy keleyür bēyler keleyürler...".

c) -XptXr: KK'de bu ekin geçmiş zaman yanında geniş zaman görevinde kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu ekle ilgili açıklama ve örnekler "belirli geçmiş zaman" bölümünde verilmiştir.

d) -A/-y: TZ'de bu ek, "açık/hâlis geniş zaman" şeklinde isimlendirilmiştir. Ekin ünsüzle biten fiillerden sonra "-A" şeklinde geldiği ve gelecek zamanı da ifade ettiği belirtilmiştir: TZ 53b-54a "...geniş zaman bölümü hem açık/halis geniş zaman hem de

gelecek zaman anlamı veren geniş zaman anlamını taşır açık geniş zamanda sahîh fiilin sonu fethalı yapılır örneğin kâledir mân kâledir biz ve kâledir sâñ ve kâledir siz ve kâledir ve kâledirler ve sonu illetli harflerde geniş zamanda şöyle denir yumruqlaydır mân ve bovuzlaydır biz söyleydir sâñ ve sözleydir siz ve mañlaydır ve başlaydırlar sonu illetli olanlarda ya harfi zayit olur ve yine olumsuzken anlatıldığı gibi olur yumruqlamaydır ve bovuzlamaydır ve gerisi de aynı şekildedir ve daha önce bahsedildiği gibi sonu sahîh olan fiillerde düşer örneğin keledir...”. Müellif, ünlüyle biten fiillerden sonra /-y-/ sesinin türediğini söyler; ancak ek, ünsüzlerden sonra “-A” ünlülerden sonra ise /-y/ şeklindedir. Bu ek, günümüz Kırgız Türkçesinde bu şekilleriyle “basit şimdiki zaman”ı ifade etmek için kullanılır (Kasapoğlu Çengel, 2017, s. 203; Tan, 2017, s. 70). Dolayısıyla burada bir ses türemesinden bahsedilemez.

Bu ekle kurulan geniş zamanın olumsuzu sayesinde bu yapının o dönemde Tatar Türkçesinde kullanıldığı bilgisine sahip oluyoruz: TZ 52a “...*Tatar dilinde şöyle denir kâlmeydir men ve kâlmeydir biz ve kâlmeydir sâñ ve kâlmeydir siz ve kâlmeydir ve kâlmeydirler...*”. Bu da aslında bize o dönemde bugün dil diye kabul ettiğimiz ancak o dönemde ağız olarak değerlendirebileceğimiz farklılıkların olduğunu göstermektedir.

Soru şekline ait örnekler: TZ 56b “...*açık geniş zamanda ise bēy kâle midir ve bēy kâle midirler ... açık geniş zamanda ise kâle midir sâñ ve kâle midir siz...*”.

2.2.2.5.2.3.1.4. Şimdiki Zaman Kipi

Bu dönemde müstakil bir şimdiki zaman eki henüz görülmez her ne kadar KK’de “-yUr” ekinin şimdiki zaman olduğu söylene de bunu sadece geniş zaman ekinin şimdiki zamanı ihtiva etmesi şeklinde algılamak daha doğru olacaktır. Ayrıca geniş zaman kipini açıklarken bu kipi şimdiki zamanı da içerdiğinden bahsetmiştik. Nitekim müellifler de kendi eserlerinde bunu dile getirmişlerdir. Öte yandan TZ’de “-A/-y” eki bugünkü Türk dillerinde “basit şimdiki zaman” çekiminde kullanılmasına rağmen eserin müellifi, bunu geniş zaman eki olarak vermiştir. Muhtemeldir ki ek, zamanla geniş zamandan şimdiki zamânâ kaymıştır.

Bununla birlikte TZ’de “-yor” ekiyle kurulmuş şimdiki zaman çekimleri bulunmaktadır; fakat ekin Türkmence (Oğuzca) olmasından dolayı müellifin burada

sadece Türkmence örnekleri verdiğini kabul edip bunları Memlûk-Kıpçak sahası içerisinde değerlendirmedik.

2.2.2.5.2.3.1.5. Gelecek Zaman Kipi

Gelecek zaman kipi, dil bilgisel anlamda konuşma zamanından sonrasını işaretleyen bir kategoridir. Fiilde gerçekleşecek olan oluş, kılış geleceğe dönüktür. Bu zamanın ayrımı konuşma anına göre şekillenmektedir, bu zamandaki olayların henüz gerçekleşmemiş olması ve geleceğe yönelik olaylardan bahsedilmesi bu zamâna kiplik özellikler kazandırmıştır (Torun, 2013, s. 12).

Türk dilinde şimdiki zamanla geniş zamanın geleceği belirtme hüviyetine sahip olmalarıyla tasarlama kiplerinin içerisinde örtük bir gelecek zaman anlamının olması gelecek zaman kavramının geniş bir alanda kullanılmasına yol açmıştır (Torun, 2013, s. 34).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi özelinde düşündüğümüzde müelliflerin birbiriyle ortaklaşan ekler vermekle birlikte kimi zaman sadece tek bir eserde görülen eklerle de karşılaşmaktayız. Ancak verilen bütün eklerin Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait olduğunu söylemek zordur. Örneğin TZ 54a-54b’de verilen “...sin’in örneğinde ise şöyle denir *kälesi män kälesi biz ve kälesi säñ ve kälesi siz ve kälesi ve kälesiler ve kälecek män ve kälecek biz ve aynı şekilde käleser män ve käleser biz bunun üzerine kıyas yap...*” açıklamasında kullanılan “-AsI”, “-IsAr” ve “-AcAk” ekleri Türkmenceye diğer bir deyişle Oğuzcaya aittir. Torun, “Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri” isimli eserinde “-AsI” ekinin Kaşgarlı Mahmud tarafından Oğuzca kaydıyla verildiğini (2013, s. 127), “-AcAk” ekinin ise yakın dönemde meydana gelen ve Batı Türkçesine özgü bir ek olduğunu dile getirir (2013, s. 143). Uygur ise “(y)IsAr” ekinin Eski Anadolu Türkçesinin en belirgin özelliklerinden birini oluşturduğunu belirtir (2007, s. 1193-1194) Dolayısıyla TZ’de verilen bu ekleri değerlendirmeye dâhil etmek mümkün değildir.

Gelecek zaman görevinde kullanılan bir başka ek de sadece Kİ’de karşımıza çıkan “-DAÇI” ekidir. Aslında müellif, bu ekin sıfat-fiil eki olduğunu söyler ve kendisi eki bu şekilde kullanmak isterken verdiği bütün örnekler gelecek zaman çekimlenmiş fiil görevindedir. Eke ilk kez en eski yazılı metinler olan Orhun Yazıtları’nda rastlanmaktadır ve bu ek, Türk dilinin farklı dönemlerinde hem kip eki hem de sıfat-fiil eki olarak

kullanılmıştır (Torun, 2013, s. 41). Torun, Kaşgarlı'nın ek hakkında "Oğuz, Kıpçak, Yağma, Oğrak, Suvar" ve "Rus" diyarına ait olduğu bilgisini aktarmaktadır (Torun, 2013, s. 41). Kİ'de bu ekin gelecek zaman görevinde kullanıldığına dair şu örnekleri vermek mümkündür: Kİ 55b "...ism-i failin (nesneye) bağlandığı bölüm nesne ile ya da açık özne ile bağlanmasında örneğin sançar sonkuru yarın vuracak anlamında sançar urdaçıdur sonkurnı ve sançar sonkurnı urdaçıdur ve urdaçıdur sançar sonkurnı ve urdaçıdur sonkurnı sançar şekilleri olur...", Kİ 56a "...iki nesne alan fiillerde sançar sonkura elbise verecektir anlamında sançar bërdeçidür sonkurgā tonnı öne alma ya da arkaya almak mümkündür ve sançar sonkurun ayağa kalktığını zannedecektir anlamında sançar şağandaçıdur sonkurnı örü tırmuş veya tırmuş denir...", Kİ 35a "ism-i fail bölümü gelecekteki işareti –dAçI hepimiz öleceğiz anlamında barçamız öldeçi biz...". Müellif, bu örnekleri sıfat-fiil olarak değerlendirmiş; oysa örneklerden ve örneklerin Arapça tercümesinden verilenlerin gelecek zamanda çekimlenmiş fiiller ve cümlelerin yüklemi oldukları açıktır. Bununla birlikte ekin sıfat-fiil görevinde doğru bir şekilde kullanıldığı kimi örnekler de bulunmaktadır; bunlar, sıfat-fiil bölümünde verilecektir.

Metinlerde ortak olarak saptanan gelecek zaman eki "-GA(y)"dır. Bu ek, Uygur Türkçesinden itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır (Torun, 2013, s. 84). Hatiboğlu, istek kipini anlattığı çalışmasında ekin aslında "-ge" olduğunu ve /g/ sesinin kolaylıkla düşebilen bir ses olduğundan Orhun Türkçesinde "-a/-e" şekline geçerken Uygur Türkçesinde de "-gAy" şeklinde geliştiğini ifade eder. Böylelikle de ekin gelecek zamanda kullanılmaya başladığını ama kimi örneklerin gelecek zamandan ziyade istek belirttiğini ifade eder (1953, s. 192-195).

Metinlerde de bu kip için kullanılan ek, "-GA(y)"dır. Ekin ünsüzünün yer almadığı ikili şekle rastlamak mümkündür. Bu ek hakkında verilen bilgiler, "istikbâl (gelecek zaman) bölümü" Türk dilini öğrenmek isteyen okuyuculara sunulmuştur.

Kİ'de ekin tarifi yapılırken "-GA" şekli tasvir edilmişken peşi sıra verilen örnekler, hem "-Ga" hem de "-GAy" şeklindedir: Kİ 45a "gelecek zaman bölümü gelecek zaman alameți eğer fiil kalın ünlüyse fethalı gayn (-ğa) örneğin turgay ve eğer ince ünlülü fiilse fethalı kef olur (-ke) örneğin kelke...". Nitekim müellifin kendi de ekin sonundaki /y/ sesinin düşebileceğini bildirir: Kİ 49a "...gelecek zamanda sançar kelkeyler ... ve aynı şekilde ya harfini de silmek mümkün örneğin kelke...".

TZ’de de gelecek zaman başlığı altında değerlendirilen ekin müradifi olarak “sin (-AsI)” eki de verilir; fakat bu ekin Türkmenceye ait olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Müellifin gelecek zaman bölümünde ikinci ekten bahsedip bunun Türkmenceye ait olduğunu belirtmemesi hem okuyucuyu yanıltmakta hem de kendisinin “...*Kıpçak diline itimat ettim Türkmen dilinden ise sadece zaruri durumlarda bahsediyorum...* (2a)” ifadesiyle çelişmektedir; zira burada zarurî bir durum olmadığı hâlde Türkmencedeki şekilden bahsetmiştir. Buradaki amaç, okuyucuya Türkmencedeki şeklin de verilmesi ise diğer örneklerde yaptığı gibi burada da Türkmence kaydının düşmesi beklenirdi. Oysa müellif, buna her zaman uymamıştır ve bu tür durumlar, okuyucuda bilgi karışıklığına yol açabilmektedir. Metinde “-GA(y)” ekiyle ilgili şu bilgiler, yer almaktadır: TZ 54a “...*gelecek zaman bölümü eki kalın ünlülerde -ğay ve -kay ince ünlülerde -key ve sin harfi...*”. Metinde ek, “-GAy” biçiminde olup tek şekillidir.

KK’ de bu ek, hem geniş zaman hem de gelecek zaman eki olarak gösterilmiştir. Ekin geniş zaman görevinde kullanıldığı örnekler, Kutb’un “Husrev ü Şirin” adlı eserinde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 2000, s. 140-141); ancak KK’de verilen örneklerin geniş zamanda olduğu söylenmesine rağmen gelecek zamanda olduğu açıktır. Metinde ekle ilgili verilen bilgiler şöyledir: KK 14a-14b “...*üçüncü bölüm geniş zaman ya konuşan ya muhatap ya da gaip için olur birincisi ya tekil ya çoğul olur tekil olursa bil ki hem geniş zaman için hem de gelecek zaman için olur gelecek için kullanmak istersen fiilin köküne fethalı ğayn ve ye’den oluşan -ğay ekini eklersin fiilde kalın bir harf varsa bunu eklersin yoksa ğayn’ı bedevi kef’e (-g) dönüştür...*”. Nitekim açıklamada ek, geniş zaman bölümünde yer almış olsa da “...*gelecek için kullanmak istersen...*” ifadesi, bizleri ekin aslında gelecek zaman işaretliyecisi olduğu sonucuna götürür. Bunu da eserin ilerleyen bölümlerinde müellifin kendisi zikreder: KK 77b-78 “...*geniş zaman yapmak istersen süleşir uruşur şekişir ve bu şekilde devam eder ve eğer gelecek zaman yapmak istersen süleşgey uruşğay...*”.

Bu ekle kurulan gelecek zaman çekiminin olumlu, olumsuz ve soru şekilleri aşağıda tablo şeklinde verilmiştir:

	Kİ	TZ	KK
Tekil	kelke men (49b)	kälkey män (54a) kälkey sän (54a)	tuğay men (35b) eylegey sen (43a)

	kelkey sen ~ kelke sen (49b) kelke (49a)~ kelkey (48b)	kälkey (54a)	yatğay (14b)
Çoğul	kelke biz/miz (49b) kelkey siz ~ kelkey sizler (nezaket) (49b) kelkeyler (49a)	kälkey biz (54a) kälkey siz (54a) kälkeyler (54a)	- - algaylar (15a)

Tablo 63: -GA(y) ile kurulan gelecek zaman kipi olumlu çekimi

	Kİ	TZ	KK
Tekil	kelmegey men (50a) kelmegey sen (49b) kelmegey (49b)	kälmegey män (52a) kälmegey säñ (52a) kälmegey (52a)	kelmegey men (18a) kelmegey sen (17b) kelmegey (17b)
Çoğul	kelmegey miz (50a) - kelmegeyler (49b)	kälmegey biz (52a) kälmegey siz (52a) kälmegeyler (52a)	kelmegey biz (18a) kelmegey siz (17b) kelmegeyler (17b)

Tablo 64: -GA(y) ile kurulan gelecek zaman kipi olumsuz çekimi

	Kİ	TZ	KK
Tekil	kelege mü men (50a) kelke mü sen (50a) kelke mü (50a)	kälkey män mi (57a) kälkey mi säñ (56b) kälkey mi (56b)	kelgey mi men (21a) kelgey mi sen (21a) kelgey mi (21b)
Çoğul	kelke mü biz (50a) kelke mü siz (50a) kelkeler mü (50a)	kälkey biz mi (57a) kälkeymi siz (56b) kätkeyler mi (56b)	kelgey mi biz (21a) kelgey mi siz (21a) kelgeyler mi (21b)

Tablo 65: -GA(y) ile kurulan gelecek zaman kipi soru çekimi

2.2.2.5.2.3.2. Tasarlama Kipleri

Tasarlama kipleri, henüz gerçekleşmemiş olan fakat gerçekleştirilmesi tasarlanan, istenen ya da gerçekleşmesi bir şarta bağlı olan durumları gösterirler. Tasarlama kipleri, sadece şekil eklerinden meydana gelmekte olup “emir”, “istek”, “şart” ve “gerekliklik” olmak üzere dört başlıkta toplanırlar. Bu kiplerden yalnızca emir kipi, kendine has kişi eklerine sahipken diğer kipler, iyelik ya da zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenirler (Türkyılmaz, 1999, s. 10).

Tasarlama kipleri, bildirme kipleri kadar olmasa da gelecek ya da geniş zaman anlamı da taşırlar, çok az olmasına rağmen kimi durumlarda geçmiş zaman anlamı da taşımaktadır. Bu zaman anlamları cümlede kullanılan zarflar ve metnin bütününden ortaya çıkar (Türkyılmaz, 1999, s. 10).

Bu bölümde ise tasarlama kipleri, “emir-istek”, “şart” ve “gereklilik” olmak üzere üç başlık altında değerlendirilmiştir. Gereklilik kipini işaretleyecek özel bir biçimbirim olmamasına rağmen bu yapı, bazı kelimelerle kurulmuştur. Bu nedenle bunları, gereklik kipi başlığı altında vermeyi uygun gördük.

2.2.2.5.2.3.2.1. Emir-İstek Kipi

Emir, isteme kipliğinin “istek”, “rica”, “yalvarma” gibi alt birimlerinden biridir. İletişimde emir ifadesi görevli biçimbirimler, sözlüksel unsurlar, sözdizimsel ya da bürünsel işaretleyicilerle ortaya çıkabilir. Emrin ortaya çıkmasını sağlayan bu unsurlar, kimi zaman tek başlarına kimi zaman da birlikte kullanılırlar (Aslan Demir, 2008, s. 31).

Emrin ortaya çıkabilmesi için bazı tamamlayıcı unsurların bulunması şarttır. Bunlardan ilki, bir buyuran (emreden) bir buyurulan/eyleyen (emredilen) kişilerin olmasıdır. İkinci ise bir emrin olması gerekmektedir; bu emir, buyurandan buyurulana doğru olmalıdır. Emrin üçüncü tamamlayıcısı da “yüksek dereceli empoze” olma özelliğidir, yani isteğin en üst mertebesini göstermesidir. Dördüncü tamamlayıcı ise emrin “yönlendiriciliği”dir. Son tamamlayıcı unsur ise emredenün üstünlüğüne dayanan güçtür. Bütün bunlar bir araya geldiğinde A kişisi, B kişisini çok istediği bir şeyi yapmaya gücünü kullanarak yönlendirmekte ve böylelikle emir durumu ortaya çıkmaktadır (Aslan Demir, 2008, s. 33).

Bu bölümün “emir-istek kipi” olarak adlandırılmasının iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi, yukarıda da bahsedildiği gibi emrin de istek gibi isteme kipliği altında değerlendirilmiş olmasıdır. İkinci sebep ise Kİ’de birinci kişilerde emir çekimi için kullanıldığı söylenen kişi ekleridir. Birinci tekil kişide “-GAlIm”, birinci çoğul kişide de “GAlIk” ekleri kullanılmıştır. Hatiboğlu, bu eklerin “emir-istek” eki olduğunu söyler. Bu nedenlerden dolayı bizler de bu bölümü “emir-istek kipi” şeklinde vermenin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

Müelliflerin emri, fiilin temeli olarak kabul ettiklerinden ve emir çekimi olmadan hiçbir fiil çekiminin olamayacağını belirttiklerinden fiil bölümünde bahsetmiştik. Bunun yanında TZ’de emir çekiminin sadece ikinci ve üçüncü kişilerde olduğu söylenmişken Kİ ve KK’de birinci, ikinci ve üçüncü kişilerde olabileceği ifade edilmiştir: Kİ 44a “...bunlar hep emirden türemiştir emir de ya üçüncü şahıslar ya konuşan ya da ikinci şahıslar için olur...”, TZ 50b “...emir muhatap ve gaip diye ikiye ayrılır...”, KK 6a “...emir ya konuşan ya dinleyen ya da gaip için olur ve her biri ya tekil ya da başkası (çoğul) içindir...”. TZ’de birinci kişilerin emir çekimi olmadığı söylendiği hâlde bu kişilerdeki emir çekimini vermektedir. Kİ’de Arapçada birinci kişide emir çekiminin çok az ancak Türk dilinde çokça kullanıldığı ifade edilmiştir: Kİ 44b “...konuşan için tekil ya da çoğul olur tekilde bargayım ve kelkeyim çoğul ise bargalım ve kelkelim şeklinde olur konuşan için birinci şahıs emir Arapça çok az ama bu dilde çoktur...”.

Emir çekiminde ikinci tekil kişinin eksiz olarak kullanıldığı; ama anlamın/emrin pekiştirilmesinin istendiği durumda fiil köküne “-Gİl/-Gİn” ekinin getirilmesi gerektiği ve ekin ünlüsünün uyuma girebildiği okuyucuya aktarılmıştır: Kİ 44b “...ikinci şahıslarda fail tekilse en doğrusu fiili olduğu gibi hiçbir ek getirmeden yapmak istersen anlamı güçlendirmek için -gıl ve -gil eklenebilir fiil kalınsa -gıl ince ise -gil eklenir bu da duyarak öğrenilir bu dilde fiillerle ilgili topladığımız bilgileri kitab-ı ef’al adlı kitabımızda belirttik emir fiilinde fiil ötreli ise sondan önceki harf de ötreli olur ama hareke varsa bunun durumu istisna olur örneğin turgıl külgül köstergil urgıl fethalı ya da kesreli olursa sondan önceki harf kesreli olur fiilde hareke varsa istisna olur bargıl işitgil tekturgıl...”, TZ 50b “...emir ikinci tekil şahıs için örnek kâl ve kât ve al ve yağ ve kas ve tuğ ve tır ... emir fiilinin kuvvetini tekit edip yasaklama anlamı vermek istersen -gın ve -kın ekini kalınlar -kin ekini de incelerde kullanırsın önreğin turgun ve yatkın ve kâlkin bu emirde ve yasaklamada şöyle dersin tırmağın ve yatmağın...”, KK 6a “...birincisi ikinci tekil şahıs için ve bu da bütün fiillerin üzerine bina edildiği temeldir bunun yolu duymadır ve bu dilde muhatap çekiminde erkek ya da dişi ayrımı yoktur...” ve KK 8b “...tembih emir fiili ikinci tekil şahısta olduğunda tekit edilebilir özellikle az harfli fiillerde ya da emir şekliyle konuştuğunda olur bunun eki ise kalın ünlülü fiile -kıl lafzını eklersin veya fiilde kalına benzeyen harf varsa kâf yerine gâyn getirirsin ancak bunlar yoksa kâf yerine kef olur dolayısıyla duruma göre ya -kıl ya -gıl ya da -kil olur bu kural

çoğunlukla geçerlidir ama bunu bütün bir kurala yaymak zordur asıl yolu duyarak öğrenmektir...”. Bunun dışında TZ’de ikinci tekil kişide nezaket şeklinin varlığından söz edilmektedir: TZ 51a “...tembih kâlsene ve kâlseñizne yapıları da yine saygı gösterme ifadeleridir kelimedeki nun harfî düşürülüp sonu sükut üzerine olursa yine tazim etmek için kullanılır...”.

TZ’de emir ikinci kişide pekiştirme görevinde kullanılan “-GII” ekinin yanlış olduğu, ekin asıl şeklinin “-GIIn” olduğu ifade edilmiştir: TZ 72b-73a “...tembih tekit için -kıl ve -kil ekini kullananlarının sözüne itibar edilmez bu Türkçe değildir anlamayan kişiler bunu dile sokmuştur bunu bil...”.

Emir çekiminde ikinci çoğul kişide eserlerde farklı yapılar karşımıza çıkmakla birlikte müelliflerin bu kişi çekiminin nezaket şekli olduğu üzerinde iktifa ettiklerini söyleyebiliriz:

Kİ 44b “...ve tekil değilse sadece nun eklersin *tırur* ve istersen bunun üzerine zey eklersin yüceltme anlamında örneğin *tıruruz* ya da siz ile yapabilirsin tekit etmek için *tırur* siz...”.

KK 6a-7a “...ve çoğulunda da ikillik ya da çoğul arasında fark yoktur bunun kuralı ise gunneli sakın nun eklersin şöyle derler *tur* örneğinde *tırur* oltur örneğinde *olturur* ve kel örneğinde *keliñ* ve eğer fiilde ötreli ses varsa fiilin sonuna ötre getir ya da kesreli yaparsın istersen eklediğimiz bu nundan sonra fiilin son harekesine uygun olarak bir sakın nun daha ve ye ekleyebilirsin ve eğer birine saygı gösterip onu tazim etmek istiyorsan Arapçada olduğu gibi bir için siz diyebilirsin siz söylediniz siz yaptınız şeklinde bu dilde ise şöyle dersin *tur* örneğinde *tırur*ız ve *oltur* örneğinde *olturur*ız sonuna kadar bu şekilde birinci nun ile yetinmek ya da sonrasına nun ve zey eklemek ikisi kullanılır ve fasihtirler ve bazıları şöyle düşünürler sadece birinci nunu getirirsen ikildir fakat nun zey’i getirirsen çoğuldur böyle bir şey yok bu yanlıştır bu dilde ikil eki yoktur ve yine zey sesinin siz zamirinin bakiyesi olduğunu ve *tur* siz şeklinin doğru olduğunu söyleyenler de yanılmıştır bu Türkçede ne duyulmuş ne de görülmüştür...”.

TZ 50b “...ikinci çoğul şahıs için *kâliñiz* ve *kâtiñiz* ve *söyleñiz* ve *sözleñiz* buradaki “-z” sesi düşebilir *kâlin* *kâtin*...”. TZ’de verilen bir diğer nezaket şekli de “kâlseñizne (51a)”dır.

Üçüncü kişiler, Kİ’de sadece yuvarlak ünlülü görülürken KK ve TZ’de ünlü uyumlarına girerler.

Emir-istek kipinin tespit edilebilen tüm çekimleri tablolar hâlinde aşağıda verilmiştir.

	Kİ	TZ	KK
Tekil	barğayım kelkeyim (44b) tūr~tūrgıl (41a) kelsün (44b)	alayım (51a) kāl tūrgun yaṭkın kālkin (50b) kälsene (51a) kelsin, bovuzlasun (50b)	keleyim (8a) tūr (6b) urgıl (9a) kelsin (7a)
Çoğul	barğalım kelkelim (44b) tūruṅ tūruṅuz tūruṅ siz (44b) tağalsunlar (20b)	alalık alalım (51a) kālin kālınız (50b) kälseñizne (51a) kätsinler (50b) uruşsunlar (59b)	yaṭalık kelelik (8a) olṭuruṅ keliṅ tūrgınız olṭurğınız (6b) kelsinler (7b)

Tablo 66: Emir-istek kipi olumlu çekimi

	Kİ	TZ	KK
Tekil	kelmegeyi (51b) kelme~kelmeniz (51b) kelmesün (51b)	almayayım (51b) alma (51b) kälmesin (51b)	- ketme~ kelmegil (16a) kelmesin ketmesin (16b)
Çoğul	kelmegelim (51b) kelmeniz siz (51b) kelmesünler (51b)	alalım~almalık (51b) almaңыз (51b) kälmesinler (51b)	- ketmeңыз (16a) kelmesinler (16b)

Tablo 67: Emir-istek kipi olumsuz çekimi

Ebū Ḥayyān, kitab-ı beylik isimli eserde “tahkir etme” görevinde kullanılan emir çekiminin bir başka olumsuz şeklinden bahseder: Kİ 51b “*yasaklama bölümü işareti açık –mA’dır tıpkı –mA olumsuzluk ekinde olduğu gibi ancak yasaklama –mA olumsuzluk ekinin aksine sadece gelecek zamanda kullanılır üçüncü şahısta yasaklama için sançar kelmesün ve çoğulu sançarlar kelmesünler ve ikinci şahıslara isnat edilecekse sen kelme denir ve beylik’te bu barmama olṭurmama yaṭmama şeklinde de kullanılabileceği söylenir*

bunlar tahkir etmek anlamında kullanılır ve çoğul şekli siz kelmeniz ve siz kelmenizsiz konuşan için ise kelmekeyim ve çoğulu kelmekelim”.

	Kİ	TZ	KK
Tekil	- - -	kaleyim mi (56b) - -	keleyim mi (20a) - -
Çoğul	- - -	kälelim mi~kälelik mi (56b) - -	kelelik mi (20a) - -

Tablo 68: Emir-istek kipi soru çekimi

2.2.2.5.2.3.2.2. Şart Kipi

Bir eylemin gerçekleşmesini bir şarta dileğe isteğe bağlayan bu çekime “şart kipi” adı verilir (Korkmaz, 2009, s. 676). Şart kipinde işaret edilen eylem ya da yargı tamamlanmamış olup zaman açısından belirsizdir. Şart kipinin kullanılmış olduğu yargı/cümle asıl olmayıp asıl yargı/cümleye bağlı yardımcı bir cümledir (Eraslan, 2012, s. 348). Gülsevin, “-sA” ekiyle kurulan şart kipinin zarf-fiil ekleriyle görev benzerliğinden dolayı “fiil çekimi”nde değil de zarf-fiil ekleri bölümünde verilmesini daha uygun görür (1990, s. 276). Bu çalışmada ise bu konunun dışında kalınmış ve “-sA” eki almış fiillerle kurulan yardımcı cümle niteliğindeki yapılar, şart kipi başlığı altında verilmiştir.

Eski Türkçe döneminde “-sAr” şeklinde olan ekin Uygur Türkçesi döneminde zamir kökenli kişi ekleri ile çekime girdiği açıktır (Eraslan, 2012, s. 348-350). Bu dönemde ise ekin sonundaki /-r/ ünsüzü düşmüş olup iyelik kökenli kişi ekleri ile çekimlenmektedir. Ancak KK’de kimi zaman ikinci tekil kişinin olumlu çekiminde zamir kökenli kişi ekleri ile çekime girdiği de görülmektedir: KK 26a “...*ikinci tekil için ketse sen alsa sen...*”. Bulak, bu durumu müellifin Kıpçak Türkçesini esas almayıp Harezmi Türkçesinde görülen şekillerden hareketle kullandığı yönünde açıklamaktadır (2011, s. 84). Müellifin verdiği örnek, genel Türk dili düşünüldünce doğru olmakla birlikte Memlûk-Kıpçak Türkçesi için yanlış bir veri sağlamaktadır. Bu durumda müellif, dönemin okuyucusunu yanlış yönlendirmiş olmaktadır.

Ebū Ḥayyān, Türkçede şartı karşılayacak bir kelime olmadığından şart anlamı taşıyan cümleler kurulmak istendiği fiilin sonuna –sA ekinin eklendiğinden bahseder: Kİ 46b “...ve ayağa kalkan kim ise onu seveceğim anlamında şöyle denir kim bolsa turgan sevgemen anı kim sa şart edatıdır şart edatını içerecek isim yoktur Türklerde şart yapmak istediklerinde fiile bitişik ve sonda gelir ve isim önce gelir ayakta anlamında turgan ve seveceğim anlamında sevgi bu yerde geçmişteki gelecek gelmez tıpkı Arapçada olduğu gibi ve men fiile bitişen şahıs zamiri ve anı nesne zamiri ve çoğulda şöyle dersin kimler bolsalar turganlar sevgemen anlarını...”.

Bunun yanında “-sA” şart kipi ile bilgiler metinlerde iki farklı başlık altında verilmiştir. Bunlardan biri, Farsçadan alıntılanan ve “temenni” ifade eden “keşke” kelimesi ve onunla aynı anlama gelen diğer fiillerin olduğu bölümdür. Bu bölümde müellifler şu bilgileri vermektedirler: Kİ 26b “keşke keşke anlamında Farsçadan alınmış temenni edatı”, Kİ 39a “...ve fethalı olarak öncesinde kesreli mim harfiyle ve keşke birlikte kullanılır keşke sançar külermisse idi ve keşke sançar evdemisse idi ve birincisinin müradifi olarak sançar degülmissen sonkur tırmış idi...”, Kİ 48a “keşke ve kardeşleri bölümü keşke’nin anlamı keşke olup Farsçadan nakledilmiştir ve keşke sançar gülse idi anlamında keşke sançar külermisseydi denir keşke keşke anlamında ve küler güler anlamında ve –miş tekit için olup silinemez ve -sa şart edatı idi idi anlamında olup hemzesi ye olarak değiştirildi ve keşke sançar evde ise idi anlamında keşke sançar evdemisseydi ve keşke’nin haberi fiil ise –miş gelmez ve keşke zeyd çıksa idi anlamında keşke zeyd çıksaydı –sa şart anlamında ve müradifi keşke zeyd çıksa idi...”. Burada “keşke” sözcüğünün gerçekleşmemiş bir durumu, bir temenni veya isteği ifade etmesinden ötürü müellif, “-sA” şart ekinin “keşke” ile birlikte kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak müellifin söylemlerinden ve verdiği örneklerden “keşke” ve “-sA” şart ekinin zorunlu bir birlikteliği, “-sA” olmadan “keşke”nin kullanılamayacağı anlamı çıkmaktadır. Oysaki TZ’de “keşke ve kardeşleri” bölümünde verilen açıklama ve örnekler, bize böyle bir zorunluluğun olmadığını göstermektedir: TZ 69b “...keşke bölümü Türkçedeki karşılığı kâşkâ’dır Farsçadan alınmıştır örneğin kâşkâ bēy munda idi ve kâşkâ bēy olturmuş idi zamirlere izafet edilir konuşan için kâşkâ alırdım ve diğer zamirlerde de aynı şekildedir Arapçadaki “la ‘lle” ve “keenne”nin karşılığı Türkçede yoktur ancak şöyle ifade ederler bolay oluyor anlamında ve bolğay olacak anlamında

örneğin b y keldi bol ay...”. KK m  ellifi de K ’nin m  ellifi gibi böyle bir zorunluluktan bahsetmez; ama verdiği örnekler “keşke” ve “-sA” şart ekinin birlikte kullanılabileceğini gösterir niteliktedir: KK 27b “...dördüncü uyarı Arapçada  arta benzeyen “levl  (keşke)” ve “lev (eğer)” ve “lemm ” ve “kullem ” ancak “lev” idi anlamındadır karşılığı “ise” dir ama “levl ” ile “l vlem”’in karşılığı bolma ’tır ve aynı şekilde olmaz anlamında da kullanılır örneğin ben olmasaydım bu sana ula mazdı anlamında men bolma aydım bu sa a yeti meseydi denir...”

 art kipi hakkında asıl bilginin verildiği ikinci bölüm, “ art” ba lı ını taşımaktadır. Bu bölümde m  ellifler, Arapçadaki  art anlamı taşıyan bütün edatları sıralayarak bunun karşılığında “-sA” şart ekini verirler ve şartın ba lı olduğu asıl cümlenin yerinin de i ebilece inden bahsetmektedirler:

K  63a-64b:

“[63a]

 art bölümü ve onun ile ilgili hükümler bölümü Arapçadaki “lev” “levl ” “lemm ” hepsi şart anlamında ve şartın harf eki –sA’dır ve asıl olan da budur eğer Arapçadaki “in” anlamındaysa gelecekteki şartı karşılar ve eğer Arapçadaki “lev” kar ılı ındaysa bir şeyin gerçekleşmesine ba lı olur ve geçmişteki şart için kullanılır gelecekteki şarta örnek ise sançar kalkarsa sonkur kalkacak anlamında sançar  ursa sonkur  ur ay denir ve şartın cevabı  ne de alınabilir şöyle denir

[63b]

sonkur  ur ay sançar  ursa fiille şart eki arasına bir şey girmesi mümkün değildir ve şartın cevabı da ancak gelecek zaman kipiyle gelir şart ise emir çekimiyle gelir ancak gerçek emir anlamını taşımaz Arapçadaki zeyd ayağa kalkarsa ‘amr da kalkar örneğini vermiş ve eğer şart olumsuz ise  urmasa sonkur denir ve olumsuzluk eki şart ekinden önce gelir eğer birinci tekil şahsa isnat edilmişse  ursam ur ay men denir muhataba isnat edilmişse  ursan ur ay sen ve eğer şartın cevabı isim cümlesi ise sançar ayağa kalkarsa sonkur da ayakta anlamında sançar  urdu ise sonkur  urmi dur denir –sA şart ekidir ve i-idi anlamında ve kalksaydı anlamına gelir bu terkip de cevabı sadece isim cümlesi ise olur ve eğer fiil olumsuz ise sançar  ursa sonkur  urma ay denir ve eğer emir olursa bu da kabul edilir örneğin sançar gelirse onu vur anlamında sançar kelirse ur ıl anı denir ve aynı şekilde ur anı da olabilir ve eğer yasaklama anlamında bir fiilse şöyle denir kelse

urmağıl anı ve urma anı da denir ve –ğİl emirde geldiği gibi yasaklamaya da gelir örneğin yeme anlamında yemegil tıpkı yègil dediğin gibi ve –sA Arapçadaki “lev” anlamında ise geçmişî ifade eder örneğin sançar tırmuşmissa sonkur tırmuş idi denir ve –di idi anlamında olup harekesi kendinden önceki sakin harf olan ve ism-i faile delalet eden şin’e nakledilmiş ve cevaptaki anlamda ayakta idi olur tırmuş idi denir ve tırmuş haber ve idi Sançar tırmuş cümlesinde şartın cümlesi ise ve tırmuş ayakta anlamında –sA şart ekidir ve şin sin ile birleşti (tırmissa) ve –missa olmuştur

[64a]

–mış eklendi ve anlam bu şekilde oldu ve geçmişe bağlandı sançar ayağa kalkarsa sonkur kalkar anlamında ve sançar vurduysa sonkur vurmuş idi anlamında sançar urmuşmissa sonkur urmuş idi denir bu bölümün kuralı bu şekildedir ve bu iki terkip şekli şartın geleceği ve şartın geçmişi için kullanıldı ve kalkarsan kalkarım anlamında tırmuşmissa idiy tırmuşdım ve ben kalkarsam sen kalkarsın anlamında tırmuşmissa idim tırmuş idiy ve kalkarsan kalkacağım anlamında tursan tırğa men ve kalkarsan kalkarım anlamında turasan tırğa sen (yanlış yazmış) ve kalkarsanız kalkarız anlamında tursanız tırğa biz ve kimi vurursan vururum anlamında kimni ursan urğa men denir hem şart edatını hem de ismi getirirler Arapçada şart edatı ismin içinde olur bu dilde isim şart edatından ayrı olur edat ise açık olur ve her geldiğinde seni ağırlarım anlamında teyme keldükünçe ağırlağa men seni denir teyme bütün anlamında keldükçe kef harfi zayıttır ve nun harfi muhatabı gösterir ve yerine konuşan için mim harfi gelir ve her geldiğinde anlamında keldükümçe her geldiğinizde anlamında keldükünüzçe her geldiklerinde anlamında keldüklerünçe her geldiğince anlamında keldükçe ve her geldiğimizde keldükümüzçe bu ekler kef ve +çA ekleri arasında gelmeye başladı ve hepsi birlikte Arapçadaki “mehme (-dlkçA)” anlamını vermeye başladı ve eğer teyme geldiğinde Arapçadaki “mehme külleme (her dikça)” anlamına geldi örneğin sançar ayağa kalktığında sonkur ayağa kalktı anlamında sançar tırıcak sonkur tırdı denir ve –çağ zamanında anlamını verir örneğin ben ayağa kalktığımda sançar ayağa kalktı anlamında men tırıcak (devamı yok) ve siz ayağa kalktığınızda biz ayağa kalktık anlamında siz tırıcak tırıtuğ veya şöyle denir biz tırıtuğ ve onlar ayağa kalktığında biz kalktık anlamında

[64b]

anlar *tırıçak tırutuk* ve o *kalktığına biz kalktık* anlamında ol *tırıçak tırutuk* ve şöyle de denir *kıyaş battığında kelke men +da* bulunma anlamında zaman anlamını verir ve *ğında* Arapçadaki “ize”nin müradifidir ve *kıyaş güneş ışığı* anlamında olup güneşe de *delalet eder* cümlelerin anlamı ise *güneş battığında sana geleceğim*’dir ve *güneş çıktığında sana gelirim* anlamında da şöyle denir *kıyaş çıktığında kelke men* ve *sançar kalkmasaydı sonkur kalkardı* anlamında *sançar degülmissen sonkur tırımışidi* denir ve *ben kalkmasaydım sançar kalkardı* anlamında *men degülmişem sançar tırımış idi* ve aslı “-mıssa idim”’dir idi silinmiş ve geriye kalan zamir silinene *delalet eder* daha fasih olanı ise aslını silmeden kullanmaktır ve *biz kalkmasaydık sançar kalkardı* anlamında *biz degülmissen idük sançar tırımış idi sen degülmissen idün* ve *biz olmasaydık biz degülmissen idük* ve o *olmasaydı* anlamında ol *degülmissen idi* ve onlar *olmasaydı* anlamında *anlar degülmissen idiler kendisine harf-i imtina taalluk edene ait olan zamir eklendiğinde öne alınır* ve *mıssa*’nın tahkiki ise *-sa şart edatıdır...*”.

TZ’de özellikle emir çekiminde *-sa* ekinin hem zaman hem şekil eki olduğu ifade edilerek kiplik özelliğine değinilmiştir. TZ 63a-65b:

[63a]

şart ekleri ve onunla ilgili olanlar bölümü Arapçadaki “in” (*-sa* anlamında) “izâ” (*-sa* anlamında) “lev” (eğer) “levlâ” (eğer) “levmâ” (eğer) “kullema” (her yaptığına) “men” (kim anlamında) “metâ” (ne zaman) “metâ ma” (her ne zaman) “mehmâ” (ne olursa olsun ... olmaz) “eyi” (hangi) “eyyuma” (hangi) ekleridir gelecek anlamlı *şart* olanlar ise “in” “izâ” ve “lev” diğerleri ise geçmişteki *şartı* ifade eder Türkçede ise fethalı *sin (-sa)* eklenir diğer ekler için ise *sin* ile birlikte kullanılan özel kelimeler vardır

[63b]

yerlerini zikredeceğiz örneğin bēy tursa turar mān arkaya alınması da olabilir örneğin turar mān bēy tursa şart edilen ile ona bağlanan kelime arasında boşluk bırakılmaz araya bir şey giremez yani şöyle denmez tūr bēy sa ve yine şart edatı fiilden önce gelemez yani şöyle olmaz sa bēy tūrdı ve şart hem geçmiş hem geniş hem de gelecekte olabilir geçmiş zamanda şöyle denir bēy tūrdısa turar mān geniş zamanda bēy tūrarsa turar mān gelecekte bēy tūrgaysa turar mān eğer bunlardan birine hemze girerse idi anlamında olur bēy tūrdı ise turar mān ve bunun üzerine kıyas yap

[64a]

geniş zamanda b y t rar ise gelecek zamanda t rgay ise dipnot şart emir çekiminde gelebilir ama asıl emir kastedilmez  eklen emiri ifade eder ama gelecek zamanı verir şöyle denir t rsa  t rgay m n burada emir anlamı vermez yani sen ayağa kalk şeklinde değil hem olumsuzluk hem de şart eki birle irse olumsuzluk eki şart ekinden önce gelir örneğin b y t rmasa ve yine şart zamirlere de eklenir gaip için şöyle denir t rsa ve t rsalar ve konuşan için t rsam ve t rsa  dinleyen için t rsa  ve t rsa ız olumsuzu ise t rmasa konuşan için t rmasam  o ulu t rmasa  dinleyen için t rmasa   o ulu t rmasa  Tatarcada ise şöyle denir gaip için t rmaydır ve

[64b]

t rmaydırlar ve konuşan için t rmaydır m n ve t rmaydır biz dinleyen i ib t rmadır s   ve t rmaydır siz cevap fiil cümlesi ise şöyle denir b y t rdısa k lı t rmu dur eğer olumsuz fiil ise şöyle denir b y t rmasa k lı t rmas sadece biri olumsuz ise örneğin b y t rsa k lı t rmas şart cevabında şöyle denir k l kelse t   un onı ve buradaki emir tekit eki -  un silinebilir ve zamir  ne alınabilir örneğin k l kelse onı t   şartın cevabı ise şöyle dersin b y kelse k tkin ve olumsuz cevapta şöyle denir b y kelse k tmekin

[65a]

cevabı emir olan geniş zamanda ise b y t rsa tür olumsuzu ise b y t rsa t rma her ikisi de olumsuz olduğunda şöyle dersin b y t rmasa t rma ismi faile benzetilmiş  artta şöyle denir b y t rmi sa k lı t rmi stur “levl ” ve “levm ”daki şart sadece olumsuz olur örneğin k lmesem k lmes s   Arapçadaki “kullema” için tiyme kullanılır örneğin tiyme kelsem ve diğer zamirlerde de aynı şekilde yapılır örneğin tiyme kelsek tiyme k lse  tiyme k lse iz tiyme kelse tiyme kelseler ve Arapçadaki “men” kelimesinin karşılığında kim kullanılır örneğin kim t rsa t rar m n ve diğer zamirlerde de aynı şekilde ve “met ” kelimesinin karşılığı ise  a an bu da hem şart hem soru belirtir eğer şart eki ise şart edatına ihtiyaç duyar

[65b]

Örneğin  a an kelse k lir m n ama eğer soru anlamında ise şart ekine ihtiyaç duymaz örneğin  a an keldi ve  a an k lir ve “met ” yine aynı anlamdadır ama olumsuz şekildedir örneğin  a an t rmasa ve “mehm ”nın karşılığı n ki şart edatıyla birleşir örneğin n kise ve n ki bolsa ne olursa olsun anlamında...”.

KK’de şart ekinin kullanıldığı birleşik çekimli fiiller hakkında da bilgi verilmiştir; ancak kimi zaman verilen açıklamalarla örnekler birbiriyle uyuşmamaktadır. Bununla birlikte tekil ikinci kişi eki kimi zaman /-ŋ/ yerine /-n/ ile yazılmıştır. KK 24b-27b:

“[24b]

...tembih burada söz edilmesi uygun olan şey şarttır çünkü şart soru ile ortaktır her ikisi de cümlelerin başında olur ve bu dildeki şartın eki –sA’dır hemzesi vasıl hemzesidir yeri ise Arapçanın aksine kelimenin sonunda olur ve bunun fiili bazen geçmiş bazen de geniş zamanda olur eğer geçmiş zamanda ise bunun da kuralı önce fiil gelmeli sonra

[25a]

geçmiş zaman eki sonra da zamir eki en son şart edatı olan –sA gelir ve bu ekin öncesi mutlaka fethalı (a/e) olmalıdır sonrasında zamirden sonra gelirse fiilin sonu fethalı olur geçmiş zaman ekinden hemen sonra gelirse ki bu da üçüncü tekil şahıs çekimidir geçmiş zamanın ekinin de kesreli olduğunu bildiğine göre buna yani geçmiş zaman ekine fethalı bir ye getir (-DıysA) sonra şart ekini getir birinci tekil şahıs için ketse alzumsa birinci çoğul şahıs için kettükse alzuksa ikinci tekil şahıs için kettiñse alzınsa

[25b]

ikinci çoğul şahıs için kettiñizse alziñizsa üçüncü tekil şahısta açıkladığımız gibi geçmiş zamandan sonra fethalı ya getirerek kettiysa alziysa üçüncü çoğul şahıs için kettiyseler alziysalar aynı şekilde çoğul eki şart eki ile fiilin arasına gelerek kettilerse alzılarsa denir ikisi de fasihtir ve kullanılırlar ve fiil geniş zamanda ise bunun kuralı ise fiil fethasına göre bina edildikten sonra şart eki gelir ancak zamir varsa zamirden sonra gelir ikinci tekil şahıs için ketersen

[26a]

alursan ikinci çoğul şahıs için ketersenñiz alursañız birinci tekil şahıs için ketersem alursam birinci çoğul şahıs için ketersek alursak üçüncü tekil şahıs için zamir ibraz edilmeden keterse alursa bazıları fiili geniş zaman ekini kaldırarak emir şeklindeki fiili sükûn üzerine inşa eder ve şart ekinden öncesi sükûn olur sonra şart ekini ve duruma göre gerekli olan zamiri getirirler ikinci tekil için ketse sen alsa sen

[26b]

ikinci çoğul şahıs için ketseñiz alsañız birinci tekil için ketsem alsam birinci çoğul için ketsek alsak üçüncü tekil için ketse alsa üçüncü çoğul için ketseler alsalar eğer cümle başına gelir ve cümle bununla açılır sonrasında zamir sonrasında şartın fiili sonrasında da baştaki zamiri pekiştirmek için yine zamir gelir ve bu ikinci zaminin birinci zamire teklik ve çokluk bakımından uygun olması gerekiyor şöyle derler eğer sen ketse eğer siz ketse eğer men ketse eğer biz ketsek eğer özi ketse eğer öziler ketseler veya kitelerse bunların hepsi fasih ve kullanırlar ve yaygındırlar tembihler birincisi bu iki dil

[27a]

en son bahsettiğimiz diller bunlardaki fiil gelecek anlamındadır anla bunu ikinci uyarı verilen örneklerin hepsi şartın fiili ve cevabı olumlu olduğundadır eğer ikisi ya da biri olumlu biri olumsuz olursa yine aynı kural geçerlidir ama olumsuzluk eki şart ekinden önce gelir örneğin sen kalkmazsan ben kalkmazdım anlamında şöyle denir sen tırmasan men dağı tırmasaydım ve dağı aynı şekilde anlamında tahsin ve tekit için çokça kullanırlar ve fasih konuşanlar sadece +da derler ve gayn harfini silerler ve birinin olumlu diğerinin olumsuz olduğu durumda sen kalkmasaydın ben kalktım anlamında şöyle denir sen tırmasaydın tırdım men ve ikincisi ise

[27b]

ve sen ayağa kalksaydın ben de kalkardım anlamında sen tırsaydın tırdım men üçüncü uyarı bilindiği üzere Arapçada şart cümlelerinin her ikisi de ya geçmiş zamanda ya da geniş zamanda olur şart cümlesi geçmiş cevabı da geniş zamanda da olabilir bunun tersi olmaz bu dilde de aynı şey geçerlidir örnekleri göz önünde tut dördüncü uyarı Arapçada şarta benzeyen “levlā (keşke)” ve “lev (eğer)” ve “lemmā” ve “kullema” ancak “lev” idi anlamındadır karşılığı “ise” dir ama “levlā” ile “lāvlem”’in karşılığı bolmaş’tır ve aynı şekilde olmaz anlamında da kullanılır örneğin ben olmasaydım bu sana ulaşmazdı anlamında men bolmaşaydım bu sağa yetişmeseydi denir...”.

Tüm verilenlerden hareketle şart kipinin olumlu, olumsuz çekimlerini tablo hâlinde gösterecek olursak karşımıza çıkacak durum, aşağıdaki gibidir:

	Kİ	TZ	KK
Tekil	tır sam (63b) tır san (63b) tır sa (63b)	tür sam (64a) tür sañ (64a) tür sa (64a)	ketsem (26b) ketse sen (26a) ketse (26b)

Çoğul	- tursanız (64a) bolsalar (46b)	tursak (64a) tursanız (64a) tursalar (64a)	ketsek (26b) ketseñiz (26b) ketseler (26b)

Tablo 69: Şart kipi olumlu çekimi

	Kİ	TZ	KK
Tekil	- - turmasa (63b)	turmasam (62a) turmasañ (62a) turmasa (62a)	- turmasan (27a) -
Çoğul	- - -	kälmesek (52a) kälmeseniz (52a) kälmeseler (52a)	- - -

Tablo 70: Şart kipi olumsuz çekimi

2.2.2.5.2.3.2.3. Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi, bir eylemin gerekliliğini gösteren, onu gereklilik şekline sokan tasarlama kiplerinden biridir (Ergin, 2009, s. 312-313).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Batı Türkçesindeki gibi müstakil bir ek bulunmayıp Eski Türkçe döneminden beri kullanılan “kerek” kelimesi ile kurulmuş yapılar, kullanılmaktadır. Kelimenin kökü, “kerge-” fiilinden gelmekte olup /-g-/ sesinin Karahanlı Türkçesinden itibaren düşmüş şekli de görülmeye başlanmıştır (Özmen, 2007, s. 177-179). Clauson, bu kelimenin “-mİş”, “-gU” ve “-sA” gibi eklerle birleşerek gereklilik ifadesi yaptığını söyler (1972, 742).

Uygur Türkçesinde “-gU kergek”, “-mİş kergek”, “-mAk kergek” (Eraslan, 2012, s. 350-351), Karahanlı Türkçesinde “-gU kerek” ve “kerek + fiil + -sA” (Hacıeminoğlu, 1996, s. 193) gibi yapılarla karşımıza çıkan gereklilik kipine taramış olduğumuz üç eserde de rastlayamadık. Nitekim aynı tespit, Muhammed ve Balci gibi araştırmacılar tarafından da ortaya konmuş olup her iki araştırmacı da Kİ, TZ ve KK’de gereklilik kipine yer verilmediğini ifade etmişlerdir (2021, s. 248; 2023, s. 361). Taranan eserlerde gereklilik kipine rastlanmamış olması, bu dönemde bu kipi olmadığı anlamına gelmez; zira Muhammed çalışmasında “Munyetu’l Guzat” ve Gülistan Tercümesi’nden tespit ettiği örneklere yer vermiştir. Muhammed, taramış olduğu eserlerden hareketle bu dönemde gereklilik kipini karşılayacak üç farklı yapı tespit etmiştir: “-mAk kerek/kirek”, “-sA kerek/kirek” ve “-Ar kerek” (2021, s. 248-250). Bizim incelemiş olduğumuz metinlerden

sadece Kİ ve TZ’de “kerek” kelimesine sözlük bölümünde yer verilmiş olup kelimenin anlamı açıklanmıştır: Kİ 25b/12-14 “*kerek gerek anlamında veya buna yakın anlamda sana ne gerek ya da ne istiyorsun anlamında ne kerek denir bu soru cümlesi anlam olarak ne istiyorsun cümlesine eşittir*”, TZ 32b/1-13 “*muhtaç kârakli*”.

2.2.2.5.2.3.3. Birleşik Kipli Fiiller

Birleşik kipli fiiller, birden fazla kip ekini bünyesinde barındıran fiillerdir. Bu tür fiillerde iki tane kip eki bulunmakta ikiden fazla kip ekini barındıran yapılar “katmerli birleşik kipli fiiller” olarak adlandırılmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 730). Gülsevin, bu tür fiillerin adlandırılmasını konu edindiği “Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine” isimli çalışmasında “birleşik zaman” veya “birleşik kip” terimlerini uygun bulmaz. Gülsevin’e göre bu fiillerdeki birinci ek “kip” eki ikincisi ise “zaman” ekidir. Bu nedenle bu yapıları karşılamak için yeni terimlerin üretilmesini savunur (1997, s. 214-224).

Bu bölümde birleşik kipli fiiller, “basit birleşik kipli fiiller” ve “katmerli birleşik fiiller” olmak üzere 2 başlık altında incelenmiştir.

2.2.2.5.2.3.3.1. Basit Birleşik Kipli Fiiller

2.2.2.5.2.3.3.1.1. Hikâye

2.2.2.5.2.3.3.1.1.1. Belirli Geçmiş Zaman Kipinin Hikâyesi

Kİ 54b “*kün doğmaduk*”³⁶ idi”, KK 36a “*bey turupturaydı*”, “*bey turuptur idi*”, “*bey miniptirdi*”, TZ 67b “*bey turuptur idi*”, “*bey öre turuptur idi*”.

2.2.2.5.2.3.3.1.1.2. Belirsiz Geçmiş Zaman Kipinin Hikâyesi

Kİ 35a “*mal kalmamış idi*”, Kİ 39a “*sançar degülmissse sonkur tırmış idi*”, Kİ 46a/8-23 “*sançar tırmış idi*”, “*örü tırmış idüm*”, “*örü tırmış idi*”, “*örü tırmış idiniz*”,

³⁶ Koç, bu ekin kalıplaşarak zaman bildirdiğini ifade eder ve bu yapıyı, “/dUk/ ekli geçmiş zaman çekimi” olarak adlandırır (2012, s.11-18). Koç’un bu tabirini esas aldığımızda “*kün doğmaduk idi*” cümlesini üçüncü tekil kişiyle çekimlenmiş belirli geçmiş zamanının hikâyesi olarak değerlendirebiliriz.

“örü tırmuşlar idi”, Kİ 47a “kişiler çıkmış idiler”, Kİ 64a “tırmuş idi”, TZ 67b “bây tırmuş idi”.

2.2.2.5.2.3.3.1.1.3. Geniş Zaman Kipinin Hikâyesi

Kİ 46a “örü tırur idi”, “örü tırur idüm”, KK 36a “bây tırurturaydı”, “bây tırurtur idi”, “bây miniptirdi”³⁷, TZ 67b “bây tırurtur idi”, “bây öre tırurtur idi”, TZ 69b “kâşkâ alırdım”.

2.2.2.5.2.3.3.1.1.4. Gelecek Zaman Kipinin Hikâyesi

TZ 60a “kâşkâ katımda bolğay idi”.

2.2.2.5.2.3.3.1.1.5. Şart Kipinin Hikâyesi

Kİ 48a “keşke zeyd çıksaydı”, KK 27b “sen tursaydın tırdım men”, “men bolmaşaydım bu sağa yetişmeseydi”.

2.2.2.5.2.3.3.1.2. Şart

2.2.2.5.2.3.3.1.2.1. Belirli Geçmiş Zaman Kipinin Şartı

KK 25a “alzumsa”, “kettiñse”, “alzınsa”, KK 25b “kettiye”, “alziysa”, KK 25a “kettükse”, “alzüksa”, KK 25b “kettiñizse”, “alziñızsa”, “kettiyseler”, “alziysalar”, KK 25b “kettilerse”, “alzılarsa”, TZ 63b “bây tırdısa tırar män”, “bây tırdı ise tırar män”, Kİ 63b “sançar tırdı ise sonkur tırmuşdur”.

2.2.2.5.2.3.3.1.2.2. Belirsiz Geçmiş Zaman Kipinin Şartı

TZ 65a “bây tırmuşsa kılı tırılmıştır”. Bu örnekte müellif, “belirsiz geçmiş zaman kipinin şartı” ile çekimlenmiş fiili, “ism-i faile benzetilmiş şart” olarak tabir etmektedir ki buradan muhtemel kastı “-mİş” ekinin sıfat-fiil olmasıdır. Oysaki ek, burada sıfat-fiil

³⁷ Bu örneklerin hem “belirli geçmiş zamanın hikâyesi” hem de “geniş zamanın hikâyesi” başlıkları altında verilmesinin sebebi, müellifin “-XptXr” ekinin geniş ve geçmiş zaman arasında ortak kullanıldığını söylemesidir. Dolayısıyla bu cümlelerin anlamı, bağlamdan çıkarılabileceği için yazılı metinde her iki gruba da örnek teşkil edecek niteliktedir.

eki görevinde değil zaman eki görevindedir; bu nedenle müellif, burada yanlış bir bilgi aktarmıştır.

2.2.2.5.2.3.3.1.2.3. Geniş Zaman Kipinin Şartı

KK 26a “ketersem”, KK 25b “ketersen”, KK 26a “keterse”, KK 26a “ketersek”, “ketersejiz”, TZ 60a “tüşersenig ililik tapğay sen”, TZ 63b “bêy tûrarsa tûrar mân”, TZ 78b “kimni urarsağ urar mân”.

2.2.2.5.2.3.3.1.2.4. Gelecek Zaman Kipinin Şartı

TZ 63b “bêy turgaysa tûrar mân”.

2.2.2.5.2.3.3.2. Katmerli Birleşik Kipli Fiiller

En az üç kipten meydana gelen bu çekimde bütün kipleriyle bazı tasarlama kiplerinin “hikâye” ve “rivayet” birleşik kipleri temel olarak alınır ve bunların üzerine “i-” fiilinin şart çekimi eklenir (Korkmaz, 2009, s. 776).

Katmerli birleşik kipli fiillere bir tek Kİ’de rastlanır. Metinde bu yapı için kullanılan şekil, “-miş + (er-)sA + (er-)di”dir. Güzelderen, bu yapının geçmişte gerçekleşmesi istenen fakat meydana gelmemiş bir durumu ifade ettiğini ve ana cümledeki eyleme neden-sonuç ilişkisi içinde bağlandığını dile getirir (2022, s. 73).

Ebû Hıyyân, bu yapıyı genellikle “keşke” kelimesiyle birlikte kullanarak temenni belirttiğini söyler. Metinde ek ve kullanımıyla ilgili verilen bilgi ve örnekler şu şekildedir:

Kİ 39a “...ve şeddeli ve fethalı olarak öncesinde kesreli mim harfiyle ve keşke birlikte kullanılır keşke sançar külermisseydi idi ve keşke sançar evdemisseydi idi ve birincisinin müradifi olarak sançar degülmisseydi sonkur tûrmuş idi...”. Burada yapının hangi eklerden meydana geldiği ses birleşmeleri başlığı altında kısaca verilmiştir.

Kİ 48a “keşke ve kardeşleri bölümü keşke’nin anlamı keşke olup Farsçadan nakledilmiştir ve keşke sançar gülseydi idi anlamında keşke sançar külermisseydi denir keşke keşke anlamında ve küler güler anlamında ve –miş tekit için olup silinemez ve sa şart edatı idi idi anlamında olup hemzesi ye olarak değiştirildi ve keşke sançar evde ise idi anlamında keşke sançar evdemisseydi ve keşke’nin haberi fiil ise –miş gelmez ve keşke

zeyd çıksa idi anlamında keşke zeyd çıksaydı –sa şart anlamında...”. Burada da “temenni” anlamında kullanıldığı ifade edilmek istenmiştir.

Kİ 63b-64a “...ve –sA Arapçadaki “lev” anlamında ise geçmiş i ifade eder örneğin *saңçar tırmuşmissa sonkur tırmuş idi* denir ve –di idi anlamında olup harekesi kendinden önceki *sakin* harf olan ve ism-i faile delalet eden *şin*’e nakledilmiş ve cevaptaki anlamda ayakta idi olur *tırmuş idi* denir ve *tırmuş haber* ve idi *Sançar tırmuş cümlesinde şartın cümlesi ise ve tırmuş ayakta anlamında –sA şart ekidir ve şin sin ile birleşti ve –missa olmuştur –mış eklendi ve anlam bu şekilde oldu ve geçmiş e bağlandı sançar ayağa kalkarsa sonkur kalkar anlamında ve sançar vurduysa sonkur vurmuş idi anlamında sançar urmuşmissa sonkur urmuş idi* denir bu bölümün kuralı bu şekildedir ve bu iki terkip şekli şartın geleceği ve şartın geçmişi için kullanıldı ve *kalkarsan kalkarım* anlamında *tırmuşmissa idiy tırmuşdım* ve *ben kalkarsam sen kalkarsın* anlamında *tırmuşmissa idim tırmuş idiy...*”. Bu bölümde müellifin “-mİşsA idi”nin geçmişte yapılması istenen bir olay/durum için kullanılan bir yapı olduğunu bilmediği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu yapının geçmiş anlamı ifade edebilmesini “-mİş” ekinin ilavesine bağlamaktadır.

Kİ 64b “...*saңçar kalkmasaydı sonkur kalkardı* anlamında *saңçar degülmissa sonkur tırmuşidi* denir ve *ben kalkmasaydım saңçar kalkardı* anlamında *men degülmişem saңçar tırmuşidi* ve aslı *missa idim*’dir idi silinmiş ve geriye kalan zamir *silinene delalet eder daha fasih olanı ise aslını silmeden kullanmaktır* ve *biz kalkmasaydık saңçar kalkardı* anlamında *biz degülmissa idük saңçar tırmuş idi sen degülmissa idüy* ve *biz olmasaydık biz degülmissa idük* ve *o olmasaydı* anlamında *ol degülmissa idi* ve *onlar olmasaydı* anlamında *anlar degülmissa idiler kendisine harf-i imtina taalluk edene ait olan zamir eklendiğinde öne alınır ve missa’nın tahkiki ise –sA şart edatıdır...*”. Burada da ekin iki şeyden birini belirtme görevinde olduğu kastedilmiştir.

2.2.2.6. Yapım Ekleri

2.2.2.6.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

2.2.2.6.1.1. /+A+/

Eski bir yönelme eki olup kalıplaşmış hâlde birkaç kelimedede görülür (Tekin, 2003, s. 80). Metinlerde ek hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir; fakat ekin geçtiği birkaç örneğe rastlanmıştır: Kİ 25b “keçe”, TZ 4b “keçe”, 45b “keçe”, Kİ 32a “yaña”, TZ 12a “”yaña”.

2.2.2.6.1.2. /+AGU+~/AvU~/Av/

Sayı isimlerinden topluluk ismi yapmaya yarayan ektir (Clauson, 1972, s. XI). Räsänen’e göre “gU” fiili, sonu /a/ ile biten sayılardan topluluk sayısı türetmiş ve ek “AGU” şeklini kazanmıştır (1957, s. 84).

Metinlerde ekin sayı isimlerinden topluluk ismi yaptığı belirtilmekte olup “+AGU”, “+AvU” ve “+Av” şekillerine rastlanmaktadır: Kİ 6a “*alğağ altısı bir arada ve atasözü alğağ alağa altındaki altı dördevü düzelse depedakin indürür bu atasözünün açıklaması ise alğağ altısı birlikte alağa ihtiaf ettilerse demek ve -sa- şart edatıdır alğın altı anlamında ve +da bulunma eki ve kaf izafet anlamında ve nun meful anlamında ve alttakini belirtir altı dördevü dördü birlikte anlamında ve dörd dört sayıdır vav topluluğa delalet eder incelerde bu kalınlarda gayn kullanılır keğ de vav yerine kullanılır ve aslı da keğ olandır ve düzelse düzelseler ittifaq ederlerse anlamında ve düzeldi anlamında düzeldi denir ve başkası dizdi anlamında düzdi denir depe tepe demek ve baştakini ifade eder ve +dağın yukarıda açıkladığımız gibi indürür indirir indi indi indür”, Kİ 40b “...sayılarda topluluğu ifade etmek için de ötreli olarak gelir şöyle derler alğağ veya toğuşağ...”, TZ 61b “...sıfatı madule (topluluk) yapmak istediğinde ise birev äkkev üçev dörtev dersin...”.*

2.2.2.6.1.3. /+Ak+/

Eski Türkçedeki “+Gak” ekinden gelmekte ve küçültme ile sevgi ifade eden isimler türetmektedir (Gabain, 2003, s. 45). Atalay, ekin isim ve fiillere gelerek “aygıt

ismi”, “yer ismi”, “sıfat” gibi farklı görev ve anlamdaki kelimeler türettiğini söyler (1942, s. 24-26).

Ek, metinlerde küçültme görevi yanında daha çok hastalık, hayvan ve organ isimleri türetmede kullanılmış olup müellifler tarafından ek hakkında açıklama yapılmamıştır. Metinlerde ekin geçtiği örneklerden bazıları: Kİ 4b “oğlak”, TZ 19b “oğlak”, Kİ 16b “sökelek”, Kİ 26a “közek”, TZ 4a “şolak”, TZ 13a “yipek<yip+ek (Eren, 1999, s. 192)”, TZ 32b “tirsek”, KK 68b “tirsek<tirs+gek (Clauson, 1972, s. 553)”, KK 69a “kısırak< kısır+ağ (Clauson, 1972, s. 668-669)”.

2.2.2.6.1.4. /+An+/

Clauson’un çokluk eki olarak verdiği (1972, s. XLII) biçimbirimi, Hatiboğlu “küçültme” ve “sevgi” isimler türeten bir biçimbirim olarak ele alır (1981, s. 29).

Ek hakkında Kİ’de bilgi verilmiş ve ekin eski bir küçültme eki olduğu ifade edilmiştir: Kİ 38b “...*nun harfi er kelimesine gelerek çoğul yapılır şöyle denir uşlu erenler kördüm ve aynı şekilde anlar eren uşlulardur...*”; ancak eserin ilerleyen 1957, bölümlerinde aynı örnek üzerinden “+An+” ekinin neden geldiği sorgulanmıştır: Kİ 60b “...*iki uşlu er kördüm denir sadece sıfatın tesniye (ikili) yapılması yeterlidir mevsuf tekil olarak bırakılmış ve akıllı adamlar anlamında uşlu erenler aslı ise erler ve nun eklendi ve neden eklendiği araştırılır ... örneğin uşlular kördüm denir ve eren kelimesi genel olarak kullanılır ve çoğul anlamındadır ve şöyle denir alar eren uşlulardur ve ayağa kalkmış iki adam gördüm anlamında iki tırmış er kördüm ve ayağa kalkmış adamlar anlamında tırmış erenler kördüm denir...*”. Kİ 4b “oğlan”, TZ 4a “ovlancı”.

2.2.2.6.1.5. /+Ar+/~ /+şAr+/

Üleştirme eki olup ünsüzle biten kelime sonlarından sonra “+Ar+” ünlüyle bitenlerden sonra “+şAr+” şeklinde gelmektedir. Räsänen, “+şAr+” şeklinin “beş” kelimesinde yanlış bölme sonucunda oluştuğunu savunur (1957, s. 81-83).

Metinlerde bu ekle bilgilere temyiz bölümünde rastlanmaktadır.

Kİ’de müellif, ekin kökeni hakkında açıklama yapmaya çalışmıştır; fakat sayı sıfatlarında da belirttiğimiz üzere müellifin verdiği bilgi ve örnekler, sıfat tamlaması niteliğindedir: Kİ 57b-58a “...*nakledilmemiş temyiz ise ki bu da ölçü sayı tartı gibi*”.

şeylerdir örneğin üç adam geldi anlamında üç er keldi aslı üç ve er kelimeleridir ve er kelimesi tekil olur üzerine çoğul eki gelmez bir er bir er ve iki er iki adam ta ki ona kadar ve eğer on bir er geldi dersen on bir er keldi on iki er keldi aslı on iki ve on üç'tür ta ki on dokuzaya kadar ve yirmi adam anlamında yigirmi er yirmi bir er igirmi bir er yirmi iki er igirmi iki er otuz er anlamında otuz er aslı otuz er ta ki yüze kadar ve yüz er keldi derler ve iki yüz er anlamında iki yüz er üç yüz er anlamında üç yüz er dört yüz er ta ki bine kadar ve min er derler iki min er on min er tüm sayı türlerinde temyiz sadece tekil olarak gelir...", TZ 61b-62a "...yine sıfatı maduleden biri de birer êkkişer üçer dörter bêşer altışar yedişer...", KK 75b-76a "...fasıl üleşirme sayısında ise sayının sonu ben fethalı yapıp sonuna sakın ra eklersin örneğin bularğa birer altın bër üçşer keldiler ve bu yaygın bir şekildir bazılarının bunun varlığını inkâr etmeleri şaşırtıcıdır..."

2.2.2.6.1.6. /+(A)Ç+/

Clauson, ekin ünlülerden sonra “+ç+” ünsüzlerden sonra da “+Aç+” ve “+Iç” şeklinde geldiğini “+Iç+” şeklinin çok nâdir görüldüğünü söyler (1972, XLI). Räsänen, ağırlıklı olarak “küçültme” görevinde kullanıldığını ifade eder (1957, s. 92). Ercilasun, “+ç+” ve ses değişimi geçirmiş hâli “+ş+” isimlerden isimler ve fiillerden isimler türettiğini dile getirerek ekin ilk işlevinin “benzerlik/eşitlik” olduğunu vurgular (2022, s. 39). Erdal, ekin çok işlek kullanıldığını belirtir (2004, s. 145).

Metinde ek hakkında bilgi bulunmazken ekin kullanıldığı örneklerle rastlanmaktadır: Kİ 3a “irkeç³⁸”, TZ 25a/1-13 “kölgeç<kölige (Clauson, 1972, s. 718)”. Ayrıca TZ’de ekin “+ş+” şeklinde tek örnekte kullanıldığı görülmüştür: TZ 9b “yalaşladı ve yalağanş boldı”.

2.2.2.6.1.7. /+ÇA+/

Niceliksel anlamdaki eşitliğin “+çA” ile yapıldığını söyleyen Erdal, bu ekin nâdir de olsa “belirli bir noktaya kadar” anlamında mekânsal sınırlama ifade ettiğini belirtir

³⁸ Tekin, kelimenin kökünü “*irk” olarak (2003, s. 80) alırken Clauson, “irkeç” kelimesini basit olarak kabul eder (1972, s. 223).

(2004, s. 376). Ercilasun, “+ç+” ekinin “+A+” ekiyle pekiştirilmesiyle oluştuğunu ve “+ç+” ekindeki “eşitlik” görevinin bu ekte de devam ettiğini dile getirir (2022, s. 39).

Metinlerde ekin “küçültme” ve “sevgi” gibi görevleri olduğu söylenmiş olmasına rağmen “benzerlik” ifade eden örneklerle renk isimlerinde de kullanıldığına rastlanmaktadır:

Kİ 39b “...küçültme ile sevgiyi ifade etmek için cim’den sonra elif harfi gelir örneğin akça karaca ve şaruca...”.

TZ 46a “küçültme bölümü anlam bakımından bir sıfattır ancak küçültme ekleri kullanarak sıfattan vazgeçtiler çünkü onda ihtisar (kısalık) vardır bunun şekilleri değil ekleri vardır ki ... bir başka ek +ça ve +çe’dir abdalca ve tālice...”, TZ 90a “miktar +ÇA”, TZ 19b “alaca”, TZ 90 “munca”.

Ekin /ç>ş/ değişimine uğramış şekillerini de eserlerde bulmak mümkündür: TZ 35a “nāşā”, KK 22b “neşe”.

2.2.2.6.1.8. /+ÇAk+/

Konuşmacının bahsettiği varlığa karşı duygularını (Erdal, 2004, s. 145) ifade eden ek, isimlere gelerek “aygıt isimleri” ile “sıfatlar” türetmektedir (Atalay, 1942, s. 69-70). Räsänen, Ramstedt’in eki “+ç+” ve “k” olarak tahlil ettiğini söyler (1957, s. 93).

Metinlerde ise ekin “küçültme” ve “sevgi” ifade ettiği kaydedilmiştir:

Kİ 56a “...Arapçada olduğu gibi cins isimlerden sıfat türetir ancak uzunlu denmez tıpkı Arapça uzun sahibi (zū tavīl) denilmediği gibi aslı sıfat olan “hasen (Ar.)” kelimesinin müradifi kökçektür ama bu da çocukların güzelliğini ifade etmek için sevgi ve şefkat ifade eder”.

TZ’de ek, küçültme ekleri arasında sayılmıştır: TZ 46a “...bir diğer ek de +cak ve +cek’tir örneğin yakınca ve issicek...”.

KK’de de aynı şekilde küçültme ekleri arasında verilmiştir: KK 63b-64a “...ikinci ek ise +çak’tır ve kafyerine kef de olabilir bu ekin yeri ise tekil ya da çoğul isimden sonra gelir örneğin atğına atlargına kiçkezgine kiçkezlergine uluğına ulularğına uzunğuna kışkağına ve südünçük...”. Metinde verilen tek örnekten ekin yuvarlak ünlülü şeklinde kullanılabildiğini görmekteyiz.

2.2.2.6.1.9. /+ÇI+/

Ek, meslek ismi yapar veya bir işi sürekli yapan kişiyi gösterir (Tekin, 2003, s. 81). Ercilasun, ekin “+ç + I” şeklinde oluştuğunu ve sevgi işlevinden meslek işlevine doğru kaydını söyler (2022, s. 39).

Metinlerde meslek mensubu işlevi yanında bir şeyi başka bir şeye nispet etme ve bir şeye düşkünlüğü ifade eden yeni isimler türetme görevlerinde kullanıldığı saptanmıştır:

Kİ 34b “*nispət bölümü meslek veya başka bir şey için nispət olur eğer nispət meslek için ise ismin sonuna +ÇI ekle ve yemek pişiren anlamında aşçı yay kullanan anlamında yacı denir...*”. Ebū Ḥayyān’ın eserin ilerleyen bölümlerinde eki “-IcI+” ekiyle karıştırdığı görülmektedir: Kİ 39b “*cim sesinin geldiği yerler meslek ismi yapmak için tek başına eklenir ve aşçı yacı denir sıfatın meslek hâline geldiğini gösterir örneğin birici kelici...*”. Yine eserin bir başka yerinde de eki, “-AcI+” ekiyle karıştırdığı anlaşılmaktadır: Kİ 35a “*...+ÇI eki sıfatın devamlılığını belirterek bir şeyi sanat hâline getireni yani çokça yaptığını ifade etmek için kullanılır ve çokça gelen anlamında kelecı ve çokça giden anlamında baraçı denir...*”.

TZ’de ise isimlerden ism-i fail ve fiilden isim türeten “-g/-v” ekiyle birlikte kullanılıp meslek ismi türetmek için kullanıldığından bahsedilmektedir: TZ 47a-47b “*...isimlerden türeyen ism-i failin lazımı sıfatlardaki alameti kesreli cim olur örneğin ötmekçi etçi ve yavurtçı yine bu cim fiillerde sıfatın gerekliliğini gösterir Kıpçakçada vav da eklenir örneğin kälüvçi ve kätüvçi ve içüvçi...*”. TZ müellifi de “+cI” ekiyle “-IcI/-UcU” ekini karıştırmıştır: TZ 63a “*...kişiler için şöyle denir boyatıcı içevci söküci meslek için ise bu yavurtçı ötmekçi etçi ve bunun üzerine kıyas yap...*”.

KK’de ek, “+şI” şeklinde karşımıza çıkmaktadır: KK 62a-63a “*...isim ve ona bağlananlar bölümü birçok bölümü vardır birincisi ise ismü’l fail’dir ve alameti kesreli şin’dir emir çekimindeki fiilin sonuna gelir fiil kökünde ötre varsa filin kökü ötreli yoksa kesreli yapılır örneğin okuyucu anlamında okıştı yazıcı anlamında yazıştı denir her fiilden ism-i fail yapılmaz ism-i failler bu dilde azdır sadece duyma yolluyla öğrenilirler ism-i mef’ul de aynı şekilde her fiilden yapılmaz ancak bunun yapıldığını iddia edenler buna karşı çıktı bunu bil ikincisi nispət’tir hem meslek için hem de başka şey için de olur nispət meslek için ise bunun eki kelimenin sonuna şin eklenir bazen bu şin’den önce mesleğin*”.

maddesinin ismini söyleyerek meslek ismi yaparlar örneğin yaycı anlamında yayşıdır çanakçı için şanakşıdır kaşukşıdır ve tarakşıdır kılıçşıdır bışakşıdır bu en çok kullanılan yöntemdir bazen de mesleğin temel maddesinden hareketle meslek ismi yaparlar örneğin temir isminden temirşidir ya da yoğurt isminden yoğurtşıdır...”. Bu eserde de Kİ ve TZ’de olduğu gibi “+ÇI+” ekinin “-IcI+” ekiyle karıştırıldığı görülmektedir. Ekin ilk ünlüsünün düşmüş olduğu ve iki ekin bu nedenle karıştırıldığı anlaşılmaktadır: KK 63a “...bazen de o meslek erbabının yaptığı işten hareketle meslek ismi yaparlar örneğin aşşı bazen de emir şeklindeki fiile şin eki getirilerek yapılır örneğin terzi anlamında tikşidir burada bir kural yoktur bunun yolu duyarak öğrenmektir...”.

2.2.2.6.1.10. /+DAk+/

Clauson, ekin çok nâdir görüldüğünü ve görevinin ne olduğunun bilinmediğini söyler (1972, XLI). Räsänen, ekin ünsüzünün özellikle sertleştiğini belirtir; fakat ek hakkında bilgi vermez (1957, 95).

Eserde tek örneğine rastlanmış olup organ ismi türettiği tespit edilmiştir: Kİ 10a “boğurdağ”, KK 68a “boğurdağ”.

2.2.2.6.1.11. /+DAm+/

Clauson, ekin “bir şeye benzerlik” ifade eder (1972, s. XLII). Räsänen göre ekin kökeni, “ta+m” şeklindedir (1957, s. 95).

Metinlerde açıklama olmadan iki farklı örnekte tespit edilmiştir: Kİ 3a “erdem”, TZ 27b “öktem ‘kibirli (Kaymaz & Mohammad, 2016, s. 11)”.

2.2.2.6.1.12. /+DAş+/

Erdal, ekin bir şeyde birine eşlik etmek ifade eden isimler türettiğini söyler (2004, s. 147). Räsänen, ekin aslının “da + Iş” şeklinde düşünür (1957, s. 96).

Kİ’de ekin kullanıldığı örneklerde açıklama yapan müellif, bir “bilmeyi”, “tanışıklığı”, “ortaklığı” ifade ettiğini düşünür: Kİ 22b “*karındaş karından kardeş aynı karından gelen*”, Kİ 22b “*kur vakit ve yaş arasında müşterektir aynı yaştadır anlamında*

bu *ķurdařdur* denir”, Kİ 30a “*yerdeş aynı yerden tanıdık olan*”, Kİ 31b “*yoldaş aynı yoldan tanıdık yoldaş*”.

TZ’de ek, fiilden fiil yapım eki olan “-ř-” eki ile karıştırılmıştır; ancak verilen örnekler, “+DAş+” ekine aittir: TZ 86b “...*ancak şin harfinin (ekinin) görevlerinden bir tanesi ortaklık yapar örneğin ķardař ve ķarındař hoşdaş yoldaş öydeş oynaş yärdeř emildeş kökdeş boydaş diğerlerini de bunlara göre yap...*”.

KK’de herhangi bir açıklama yer almazken tek örneğe rastlanmıştır: KK 35a “*ķardař*”.

2.2.2.6.1.13. /+DUK+/

Clauson, bu eki de “+DAk+” ekiyle aynı maddede verip nâdir görüldüğünü söyler (1972, s. XLI). Räsänen, bu eki “+dUrUk+” eki ile birlikte verir ve ekin “tur- + k” şeklinden oluştuğunu söyler (1957, 97). Bu durumda “+DUk+” eki de hece düşmesi yoluyla “+dUrUk” ekinden gelmektedir. Nitekim Kİ’de bunu kanıtlayan bir örneğe rastlanmaktadır: Kİ 8b “*burunduruķ devenin burnuna takılan halka ve kitab-ı beylikte burunduķ devenin ipi anlamında*”. Bu madde başında verilen sözcüğün o dönemde yazılmış bir başka kitapta “*burunduķ*” şeklinde geçtiği ifade edilmiştir.

Bunun dışında ekin geçtiği bir başka örnek, “*ķolķuķ* (Kİ 23b, TZ 4b, KK 68b)”tur. Burada da nesne ismi yapmıştır.

2.2.2.6.1.14. /+DUrUk+/

Ekin Räsänen tarafından yapılan tahliline yukarıda yer verilmişti; Clauson da nesnelerin parçalarını belirttiğini (1972, XLI), Hatiboğlu da nesne ve soy ismi yaptığını söyler (1981, s. 62).

Ek hakkında metinlerde bilgi yoktur, sadece Kİ ve TZ’de örneklerine rastlanır: Kİ 8b “*burunduruķ*”, Kİ 26a “*közündürük*”, Kİ 27a “*kömüldürük*”, TZ 29b “*ķabaldırık*”, TZ 31b “*yümüldürük*”, TZ 33b “*ķazaldırık*”.

2.2.2.6.1.15. /+DUz+/

İsimlerden “ışık”, “parlaklık” kavramı veren yeni isimler üretir (Hatiboğlu, 1981, s. 62). Räsänen, eki “dU+z” şeklinde ayırır (1957, s. 97).

Metinlerde zaman ismi ve parlaklığı ifade eden yeni isimler türettiği görülmektedir: Kİ 37b “kündüz”, TZ 36a “kündüz”, KK 45b “kündüz”, Kİ 31b “yulduz”, TZ 36a “yulduz”, KK 65b “yulzuz”.

2.2.2.6.1.16. /+GA+/

Gabain ekin ses benzerliğinden dolayı yönelme durum ekine yakın olduğunu söylerken (2003, s. 45) Tekin, doğrudan yönelme durum eki olarak kabul eder (2003, s. 82). Räsänen, yönelme eki olarak kabul ettiği yapının “başka” ve “özge” kelimelerinde bağımsız hâle geldiğini söyler (1957, s. 60). Atalay da “özge” kelimesinde bu ekin eklendiği ismi olumsuz yaptığını söyler (1942, s. 131).

Metinlerde ek hakkında bilgi yoktur, geçtiği örneklerse: Kİ 3b “özge”, TZ 26b “özge”, KK 49a “özge”, TZ 26b “başka”.

2.2.2.6.1.17. /+GAç+/-/+GIç+/-/+GUç+/-

Tekin, eki küçültme eki olarak verirken (2003, s. 82) Clauson, işlevinin belirsiz olduğunu söyler ve ekin ünlüsünün farklı şekillerde olabileceğini örnekler üzerinden gösterir (1972, s. XLI).

Bu ek hakkında da herhangi bir bilgi yoktur, sadece kullanıldığı bazı örnekler tespit edilmiştir: Kİ 4b “ağaç”, TZ 14b “ağaç”, KK 81a “ağaç”, TZ 33b “yidegüç”.

2.2.2.6.1.18. /+GAN+/-

Tekin, ekin yalnızca ünvanlarda ve özel isimlerde kullanıldığını söyler (2003, s. 82).

Metinlerde ek hakkında bilgiye rastlanmamaktadır, geçtiği örnekler ise: Kİ 29b/13 “yetegen”, TZ 33a “dörtken”, TZ 17b “borğan< *bor+(a)gan (Vambery, 1878, s. 206).

2.2.2.6.1.19. /+GI+/-

Aitlik sıfatları türetir (Tekin, 2003, s. 83). Clauson, bir zaman ya da mekândaki durumu gösterdiğini söyler (1972, s. XL).

Metinlerde aitlik eki dışında sıfat türettiği tek örnek: Kİ 9b “başığı kün”.

2.2.2.6.1.20. /+GI+/~/+GU+/~/+KI+/~/+KU/

Yeni isimler türeten bu ek, daha çok alet isimlerinde görülür (Atalay, 1942, s. 134).

Metinlerde geçtiği örnekler: Kİ 15b “sıbızgı”, TZ 18a “sıbızgı”<*sıbız+gı (Clauson, 1972, s. 794), Kİ 26a “köznü”, TZ 34a “közgü”<*köz+gü (Clauson, 1972, s. 761), Kİ 31b “yılkı”, TZ 14b “yılkı”<*yıl+kı (Eren, 1999, s. 454).

2.2.2.6.1.21. /+GII+/~/+GUI+/~/+KII+/~/+KUI/

Räsänen, sayı isimlerine gelerek “üçgen”, “dörtgen” gibi anlamlara gelen geometri şekilleri yaptığını söyler (1957, s. 103).

Eke sadece TZ’de rastlanmış olup topluluk sayısı belirttiği ifade edilmiştir: TZ 62a “...birleştirilmiş ikilenmiş üçlenmiş dörtlenmiş şeklinde kullanmak istediğinde birgül ekkigül üçkül dörkül...”.

2.2.2.6.1.22. /+k+/

Clauson, ekin ünlülerden ve /-r/ ile biten kelimelerden sonra “+Ak+” şeklinde geldiğini, asıl formunun “+Ik+”, “+Uk+” ve kısıtlı bir görevi olduğunu dile getirir (1972, s. XLI).

Metinlerde ekin geçtiği örneklerden bazıları: Kİ 30b “yüzük”, KK 72a “yezek~yüzük”, TZ 14b “yüzük”, TZ 28b “özek”, TZ 29b “kömlek ve könlek”, Kİ 27b “könlek”, TZ 4a “yalmanuk”, Kİ 19a “topuk”, Kİ 22b “kırtuk<* kırt+uk³⁹”.

2.2.2.6.1.23. /+KInA+/

En işlek küçültme eklerinden biri olup ekin “kıña” ve “kıyA” şekillerine rastlanmaktadır (Erdal, 2004, s. 146). Küçültme görevi dışında kuvvetlendirme işlevinde de kullanılır (Hacıeminoğlu, 1996, s. 15-16).

³⁹ Clauson’un sözlüğünde “kırt” madde başı için “kötü huylu adam denmiş (1972, s. 648), DLT’de de “kırt” için “kötü huylu adam, cimri” anlamları verilmiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 714). Kİ’de kelime için “asıklı yüzü” anlamı verildiğinden tarafımızca “kırt” ile ilişkili olduğu düşünülüp “+k” ekiyle genişlediği varsayılmaktadır.

Metinlerde ekin küçültme eki görevinde kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu ekin müradifi olarak “+CXk+” ve “+CXKAz+” ekleri gösterilmiştir; ancak Ebū Ḥayyān bu iki ekin Türkmençe olduğunu belirtir. Müellifin bu kaydından dolayı bu ekler, Memlûk-Kıpçak Türkçesi dönemine dâhil edilebilecek türden ekler değildirler; fakat küçültme eki başlığı altında “+kInA+” eki ile birlikte verildiğinden Türkmençeyle karşılaştırma açısından faydalı görülüp açıklamaların tamamı verilmiştir.

Öte yandan “+kInA” ekinin uyumu girdiğini söylemek güçtür. Ekin zamirlerle kullanıma dair bilgiye de eserlerde rastlanmaktadır:

Kİ 34b “*tasgir (küçültme) bölümü Kıpçakçada işareti +kine ve Türkmencedeysse +cuḡ ve +cük’tür tekil ve çoğul isimlerin sonuna gelir ḡlkinne ḡllarkine ve örneğin çağancuḡ küçücük ama kine bütün isimlerle gelir ancak +cuḡ ve +cük iki sesli bir isim ve ikinci sesi sakın olduğunda ekin sonuna sin harfi eklenir başkalarında eklenmez ḡlçuḡas etçuḡas ve itçuḡes ama yay anlamındaki ya sözcüğünün küçültme ekiyle yapılmış hâli yaçuḡas’tır kaf gayn’a dönüştürülür bu da kurallı değildir duyma yoluyla öğrenilir ve miktar olan az’ın küçültmesi azacuḡ azacuḡ iki yönden farklılık gösterirler birincisi sin harfinin eklenmemesi ikincisi küçültme ekinden önceki ünsüz harfinin harekesi fethaya dönüşmesi ve asıl olan şekil ise azçuḡas’tır +cuḡ ve +cük eklerinin zorunlu kullanımı ise şu şekildedir eğer kelime kalın ünlüyse +cuḡ ince ünlüyse +cük eki getirilir küçültme özel isimlerde belirsiz isimlerde ve işaret isimlerinde olur bu bukinne ve onlarcık anlamında anlar anlarkine ama Türkmençe zamirler küçültme eki almaz...”*

TZ 46a “...küçültme bölümü anlam bakımından bir sıfattır ancak küçültme ekleri kullanarak sıfattan vazgeçtiler çünkü ondan ihtisar (kısalık) vardır bunun şekilleri değil ekleri vardır ki bunlar +ḡina ve +ḡına ve +kine bunlar Kıpçak lehçesinde kullanılır şöyle denir ḡatırḡına ve atḡına ve eḡekkinne bir diğer ek ise +cuḡ ve +cük’tür örneğin atcuḡ ve ḡlcuḡ ve eḡekḡük ve etḡük ve tekil isimlerde bu ekin üzerine zey harfi eklerler örneğin atçuḡaz ve ḡlçuḡaz ve etḡukez ve bir diğer ek de +caḡ ve +cek’tir örneğin yaḡıncaḡ ve issicek bir başka ek +ca ve +ce’dır abdalca ve tālice...”. TZ 46b “...tembih zamirlerin küçültme hali olmaz zamirlerin dışındaki özel isimlerde belirli ve belirsiz isimlerde nesne ve eşya isimlerinde tekil çoğul isimlerde küçültme yapılır tekil isimlerde şöyle denir atḡına ve eḡekkinne belirsiz isimlerde de aynı şekilde olur örneğin ḡatırlarḡına ve eḡeklerkinne özel isimlerde arslancuḡ ve ḡılıḡḡük işaret isimlerinde bukinne ve allarkine...”

Bunun yanında küçültme ekinden sonra iyelik eklerinin gelebileceği de açıklanmıştır: TZ 46b “...izafet yaptığında ise zamir küçültme ekinden sonra gelir örneğin atçukum ve kulcuğazım ve eşekkinemiz ve bunun üzerine kıyas yap...”.

KK 63b-64a “...üçüncüsü ise küçültmedir iki eki vardır +gına ve gayn ke’f’e dönüşebilir ikinci ek ise +çağ’tır ve kağ yerine keğ de olabilir bu ekin yeri ise tekil ya da çoğul isimden sonra gelir örneğin atğına atlargına kiçkezgine kiçkezlergine uluğına ulularğına uzunğına kışkağına ve südünçük ve yine küçültme eki işaret ismine de eklenir örneğin bugine bularğına ollarğına bazıları kağ’ı fethalı yapıp sonrasına elif onun üzerine de zey eklerler örneğin kulcuğaz yaycuğaz ancak bu az sayıda duyulmuş kurallı değildir...”.

2.2.2.6.1.24. /+I+/

Renk isimleri türetir (Tekin, 2003, s. 83).

Metinlerde ekle ilgili bilgiye yer verilmemiştir. Renk ismi yaptığı örnekler: Kİ 38a “yaşıl”, KK 72a “yaşıl”, TZ 4a “yaşıl”<yāş+ıl (Tekin, 2003, s. 83), Kİ 23a “kıızıl”, KK 72a “kıızıl”, TZ 4a “kıızıl”<*kız+ıl (Tekin, 2003, s. 83).

Bir örnekte geometrik şekil yaptığı ifade edilmiştir: TZ 33a “dördül”.

2.2.2.6.1.25. /+IA+/

Hatiboğlu, ekin “ile” edatının ön sesini yitirmesiyle oluştuğunu ve birliktelik ifade ettiğini söyler (1981, s. 94).

Metinlerde ekin topluluk veya tekrar yapma işlevi olduğu belirtilmiştir: Kİ 41a-41b “...topluluk sayılarına eklenir topluluk ekinden sonra ve iyelik ekinden önce fethalı olarak eklenir kendinden önceki harf sakin olur örneğin ikisi anlamında ikevlesi üçüsü anlamında üçevlesi ve ikinci şahıslara izafet edildiğinde ikevlenüz ve üçevlenüz konuşan zamirine izafet ettiğinde ikevlemüz ve üçevlemüz sekiz sayısına kadar aynı şeyi yaparsın sekiz ve on ile gelebilir mi ve on ile topluluk anlamı verecek şekilde gelebilir mi ve yine yüz ve bin sayılarında da bu şekilde kullanılabilir mi...”, TZ 62a “...bir defa iki defa üç defa yap şeklinde kullanmak istediğinde birle êkkile üçle dörtle denir...”.

2.2.2.6.1.26. /+lAn+/

Hayvan isimleri türetir (Räsänen, 1957, s. 104).

Metinlerde ekin işlevi ve kullanımına yönelik bir bilgi bulunmamaktadır; fakat örneklerine rastlanmaktadır: Kİ 33b “*arslan*”, KK 35a “*arslan*”, TZ 4b “*arslan*”, Kİ 18a “*şırılan*”, TZ 23a “*şırılan*”, TZ 36a “*koplan*”, KK 69b “*kaflan*”.

2.2.2.6.1.27. /+lAk+~/+lAv+/

Ekin aslı, “+lAG+” şeklinde olup yer ismi türetir (Hatiboğlu, 1981, s. 94).

Metinlerde herhangi bir bilgi yoktur, geçtiği örnekler: Kİ 32a “*yaylak*”, TZ 22a “*avlak*”, TZ 35a “*kışlav*”, “*kışlak*”, “*yaylav*”, “*oçlak*”.

2.2.2.6.1.28. /+lAyIn+/

İsimlere gelerek zaman ve benzerlik ifade eder (Atalay, 1942, s. 196).

TZ’de ekin “oç” pekiştirme edatının müradifi olduğu söylenmiştir: TZ 75b “*Türk dilinde oç da eklenir örneğin imdi oç anda oç kündüz oç kâldi ve keçe oç ketti zamirlere izafet edildiğinde kätkenim oç ve kälkenimiz oç alğan oç kirkeniz oç ve yekeni oç işkenleri oç müradifi +lAyIn örneğin kündüzleyin kâldiler keşeleyin kettiler kâldükümleyin ve kättükümleyin...*”

2.2.2.6.1.29. /+lIG+~/+lUG+/

“+lIG+”, “+lUG+” eki, eklendiği isimlerden “sahiplik”, “mensubiyet” bildiren isimler kurmakla birlikte eklendiği yer isimlerinden de sıfat türetir (Hatiboğlu, 1981, s. 100-101).

Metinlerde ek için “nispet” eki olduğu, bir şeye sahip olmayı bildirdiğini ya da yer ismine eklenerek kişinin oradan olduğunu, aynı zamanda isimlerden sıfat türettiği söylenmiştir. Ekin /-g/ ünsüzünün düşmüş şekline metinlerde rastlanmasına rağmen Türkmence bir özellik olduğundan değerlendirilmeye alınmamıştır:

Kİ 28a “+luğ Kıpçakçada var/sahip anlamında isimden isim yapım eki”, Kİ 34b “*nispet bölümü meslek veya başka bir şey için nispet olur eğer nispet meslek için ise ismin sonuna +cI ekle ve yemek pişiren anlamında aşçı yay kullanan anlamında yacı denir ve*

eğer meslek dışında ise ismin sonuna lUğ eklersin ve Rumlu anlamında rumluğ Şamlı anlamında şamluğ denir Türkmenler gayn sesini vav'a dönüştürürler ve rumlu şamlu şeklinde derler +lUğ ve +lU ekleri kesreli de olabilir...", Kİ 56a "...bu yüzi güzeldir anlamında bu yüzi körklüdür ve sançarın gözü sürmelidir anlamında közi sürmelidir ve burnu uzun anlamında burnu uzundur denir uzun ve sürmelü arasındaki fark ise uzun sıfat için kullanılır ve sürme ise sürme maddesi anlamındadır ve bu sıfat değildir ve buna +lü eki geldiği için sıfat oldu ve aynı şekilde güzellik anlamındaki körk de aslında sıfat değildir buna +lU eki geldikten sonra sıfat olarak kullanıldı ve Arapçada olduğu gibi cins isimlerden sıfat türetir ancak uzunlu denmez tıpkı Arapça uzun sahibi (zū tavīl) denilmediği gibi...". Son bölümdeki açıklamada verilen örnek cümle Kıpçakça Türkmence karşıktır. Müellif, eki açıklarken Türkmence şekil üzerinden izaha kalkmıştır.

TZ'de müellif, "+II+" şeklinin Kıpçakça olduğunu söylemektedir; ancak burada bilgi yanlışına düşmüştür; çünkü /g/ sesinin düşme hadisesi Türkmenceye ait bir olaydır (Timurtaş, 2012, s. 50); fakat müellif, bunu Kıpçakçaymış gibi göstermektedir. Ekin yuvarlak ünlülü şeklinin verildiği yerde ise "+lUg+" hâlinde verilmiş olup Kıpçak sahasını yansıtacak durumdadır: TZ 62b-63a "...nispet bölümü bir meslek ya da kişi veya kabile için denir veya bir vasf için söylenir vasf için şöyle denir bu mallı ol tuvarlıdur ve +II sahiplik anlamındadır dipnot sahiplik bildirien +II eki kesreli olabilir bu Kıpçakların dilindedir ve ötreli de yapılabilir şöyle denir +luğ ârizî sıfatlarda şöyle dersin aklı qaralı ve kökli ama lâzımî sıfatlarda +II düşer...".

KK'de de ekin /g/ ünsüzünün düştüğü Türkmence örneklerle rastlanmakta. Çalışmada Türkmence unsurlar kapsam dışında bırakılmış olmasına rağmen ekin işlevleri hakkında bilgi verildiğinden eserdeki bu bölüm alıntılanmıştır: KK 63a-64b "...eğer nispet yer ismine yapılacaksa bunun eki de kesreli lam'dır örneğin şamlıdır haleplidir bağdadlıdır 'ıraqlı mışırlıdır rumlı denir ve kurallı olarak bu şekilde devam eder ve bu lam sahiplik anlamına da gelir kullanımı aynı şekildedir örneğin mallı sözli 'ilimli denir ve bu ikisi arasında ortaktır...".

2.2.2.6.1.30. /+IIK+/~/+IUK+/

Türk dilinde çok işlek olarak kullanılan bu ek soyut, somut isimler türetmede, zaman aralıklarını belirten isimlerde, bir kişiyi bir işe göreve atamada, yer isimleri türetmede kullanılır (Erdal, 2004, s. 147).

Metinlerde genel olarak “mastarlar” bölümünde mastar eki olarak verilen ekin farklı örnekler üzerinden çeşitli görevleri olduğu izah edilmeye çalışılmıştır. Ekin isimlerden mastar türettiği bilgisiyle de aslında soyut somut isim, nesne ismi türettiği kastedilmek istenmiştir:

Kİ 36a-36b “*mastar bölümü emir şeklindeki fiilin sonuna kalın ünlülüye -mak ince ünlülüye -mek getirilir ve -mak’ın üzerine lık -mek’in üzerine de lik getirmek mümkündür ve mim sakın olarak da gelebilir ve bu üçü kurallıdır ve gelmek anlamında kelmek ve kelmeklik ve kelim denir ve aynı şekilde varmak anlamında barmak barmaklık ve barım denir ve sakın mim in öncesi kesreli hale getirilir ve mastarın alametlerinden fiilin sonuna sakın şin gelerek mastardaki mübalağa anlamı verir uruş ve tıruş denir fiilin sonu harekeliye ya eklersin ve kesreli yaparsın örneğin yiyiş ve fiilin sonu sakın ve öncesi ötreliye ötreli yaparsın örneğin uruş ve tıruş veya sakın harften önceki harf fethalı veya kesreli ise kesreli yaparsın örneğin bakmak anlamında bakış ve vermek anlamında biriş ve isimlerden de mastarlarda yaptığın gibi isim yapmak istersen sonuna +lık ve +lik eklersin örneğin balık’tan balıklık ve bey’den beylik anlamında beylik ve yik’ten iyilik anlamında yiklik ve yok’tan yokluk ve fakirlik anlamında yokluk türetilir...”. Açıklamada “-mAk+” isim-fiil ekinden gelerek mastarın anlamını pekiştirme görevinde kullanıldığı açıklanmıştır. Bir başka işlevi, bir şeyin başka bir şey için hazır olduğunu göstermektir: Kİ 37a “*bir şey için hazırlanmış olduğunu belirten bölüm işareti +lık veya +lik’tir elbise için hazırlanmış olan şeye tonluk yama için hazırlanmış olan şeye yamalık yazmak için hazırlanmış olan şeye bitilik denir Arapçada bunu karşılayacak özel bir yapı yoktur*”. Kİ 40a “*...mastarı tekit etmek için lam’dan sonra gelir örneğin kelmeklik ve isimden mastar yapmak için de kullanılır örneğin beylik veya bir şeyin hazır olduğunu ifade etmek için (+lik isimden isim yapım eki) kullanılır örneğin bitilik...*”.*

TZ’de de ek, mastarlar arasında sayılmıştır: TZ 49b-50a “*...mastar bölümü bunun ekleri vardır bunlardan biri kalınlarda -mak ve incelerde -mek bunlar tek başına gelen emir fiilinden sonra gelirler örneğin almak tırmak kâtmek kâlmek bir diğer ek ise +lık*

ve +lik'tir isimden mastar yapmak için kullanılır örneğin sultanlık arıklık beylik semizlik bu ek fiillerde toplanırlar örneğin almaklık ve barmeklik yine bir diğer ek olan sakin şin fiillerdeki mastarlardaki abartıyı göstermek için gelir örneğin bir uruş urdum bir yâş yedim ve bir içiş içtim...". Zaman isimleri ile mesafe belirttiği söylenmiştir: TZ 50a "...mastar eklerinin başka anlamları olabilir örneğin zaman ya da mesafe belirtebilir örneğin aylık ve yıllık ve aynalık ve künlük...". Kİ'deki gibi bir şeyin başka bir şey için hazır olduğunu göstermede kullanıldığı belirtilmiştir: TZ 50a "...bir diğer anlamı da hazırlanmış olmak olabilir örneğin yamalık yama için hazırlanmış nāmāzlık namaz için hazırlanmış taraklık taramak için hazırlanmış...". "ne" soru kelimesinin türevleriyle birleşerek durum belirten soyut isimler türettiği açıklanmıştır: TZ 50a "...bir diğer anlamı da nasıllık bildirmek için olabilir örneğin nâciklik ve nicelik bildirmek için de olabilir nâcâlik...". Sayı isimlerine gelerek topluluk belirttiği anlatılmıştır: TZ 62a "...birlik ikilik üçlük şeklinde kullanmak istediğinde birlik êkkilik üçlük dörtlük dersin...". Soyut isimler ürettiği örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır: TZ 62a "...bir kişi için kimse denir bir kişilik için kimselik ve yalnızlık için yalnız ve yalnız birinci için ilk birincilik için ilklik ve birinci için êlkinci izafet şekli êlkincisi ve son için şöş sonluk için şöşluk...".

KK'de isimlerden manevî mastar türettiği ifade edilmiş, isim-fiillerle aynı başlık altında verildiği için de fiilden mastar türeten eklerle benzer görevde kabul edildiği anlaşılmaktadır: KK 30a-31a "ikinci tür mastar ise anlam mastarları (manevî mastarları)dır isimden sonra eğer içinde kalın ünlü varsa +lık yoksa +lik ekini getirirsin bunun örneği ise cömert anlamındaki cömerd kelimesine +lık ekini ekleyerek cömerdlik denir ve yine kurallı olarak yahşî kelimesinden yahşılık yaman kelimesinden yamanlık özden kelimesinden özdenlik bahadur kelimesinden bahaduruluk yok kelimesinden yokluk bu örnekte lam'ın ötreli gelmesinin sebebi ya harfinin ötreli olmasındandır yokşul kelimesinden yokşulluk yine aynı münasebetten lam ötreli ve bay kelimesinden baylık ve Müslüman için de müslimānlık ve kâfir için gevürlik beylik için beylik sultanlık için sultānlık...". Eserde yer adı türettiği örneğe de rastlanmaktadır: KK 66b "ormanlık".

2.2.2.6.1.31. /+mAç+/

İsimlere eklenerek yeni isimler ve sıfatlar türetir (Atalay, 1942, s. 203). Metinlerde ek hakkında bir bilgi yokken TZ'de tek örneğine rastlanmıştır: TZ 9a/1-13 “tılmaç ve tilmaç”.

2.2.2.6.1.32. /+mİş+/

Sayı isimlerinden yeni sayı isimleri türetmek için kullanılan ek, sadece “altmış” ve “yetmiş” sayı isimlerinde görülür (Clauson, 1972, s. XLII).

Kİ'de bu ekin “altı” ve “yedi” sayı isimlerinden sonra gelerek eklendiği sayının 10 katını ifade ettiği söylenmiştir: Kİ 41a “...yeti ve altı sayı isimlerinden yetmiş ve altmış girdiği sayıların on katını ifade eder...”. TZ 60b “atmış yetmiş”, KK 47b “altmış yetmiş”.

2.2.2.6.1.33. /+n+/

Räsänen, ekin organ isimleri türettiğini söyler (1957, s. 107).

Metinlerde bu ekin organ ismi üretmek dışında sıfat ve sadece Kİ'de görülen topluluk ifade etme gibi görevleri de vardır: Kİ 58a “*ma ‘dul sayılarda sayının sonuna bir n sesi getirip sayının aslını tekrar ederler ve birin birin ikin ikin derler ta ona kadar ve onun onun derler ve yine fazla harflerde sayılardaki topluluk şekli açıklandığından burada tekrar edilmemiştir...*”, Kİ 5a “*alın*”, KK 44a “*alın*”, Kİ 11a “*boyun*”, TZ 16b “*böyun*”, KK 68a “*boyun*”. Sfat görevinde ise; Kİ 3b “*uzun*”, TZ 23b “*uzun*”, KK 61b “*uzun*”< uz+un (Güner, 2020, s. 125).

2.2.2.6.1.34. /+(I)ncI+/

Sayı isimlerinden sıra sayı sıfatları türeten işlek bir ektir (Korkmaz, 2009, s. 61).

Metinlerde sıra sayı sıfatları, temyiz bölümünde anlatılmıştır:

Kİ 58a “...*miner tüm sayı türlerinde temyiz sadece tekil olarak gelir ism-i fail tekil sayıdan yapılmışsa ilkinci denir ikinci üçüncü dördüncü beşinci altıncı yedinci sekisinci tokuşuncu onuncu ve Arapçadaki birleşmiş sayılarda olduğu gibi on birinci on ikinci denir ta ki yirmiye kadar ve yigirminci derler ama bu yapı Arapçada yoktur...*”.

TZ 61a-61b “...*üçüncü tür ise ismi fail şeklinde getirdiğinde ise şöyle denir êkkinci üçüncü dördüncü beşinci birleşiklerde şöyle denir on birânci on êkkinci on beşinci ve sin*”.

harfi sonu illetli olan harflere girer şöyle denir êkkincisi altıncısı yedincisi ve yine sin diğer dildeki kurala göre de gelir örneğin êkkincisi üçüncisi dörtüncisi dipnot bir sayısı için birânci denmez iki ve ondan sonrakiler için denir çünkü inci eki kendinden sonrakini ifade ediyor ve birinciden önce başka bir şey yok on sayısında da kullanıldığı duyulmadı...”.

KK 75a-75b “...fasıl tekil sayılardan vuran oturan gibi birinci ikinci üçüncü gibi fail isimleri yapılabilir buradaki kural sayı ismine inci ekini eklersin hemzesi vasıl hemzesidir örneğin birinci ikinci aynı şekilde biringi da denir bir şeye izafet edilmişse biringısı denir üşinci eğer sayıda ötre varsa sayının sonu ötreli yapılır ötre yoksa kesreli yapılır sayı bir şeye izafet edildiğinde buna sin ekle ve şöyle olur +incisi ve yine sayılar sınıf sınıf olursa şöyle denir bêşincisi ve eğer sayılar birleştirilmişse yine bunlarda fail yapılır örneğin on ikinci ve bu şekilde yirmiye kadar devam eder yigirmiinci yirmiden sonraki onluk sayılar bu şekilde devam eder yüzde ise yüzinci denir yüzden sonrası ise duyulmamıştır...”

2.2.2.6.1.35. /+nAk+/

Clauson, ekin sadece “baka:ṇak” örneğinde bulunduğunu “(?)” işaretiyle gösterip ek hakkında açıklama yapmaz (1972, s. XLI). Metinlerde de hakkında hiçbir bilgi verilmeyen ekin kullanıldığı tek örnek, TZ’de geçmektedir: 17a “ṭusnak”. Boechoten, “tus” madde başı için “fayda” anlamını vererek örnekler arasında TZ’deki bu şekli de gösterir (2022, s. 354). Araştırmacıların verdikleri bilgilerden hareketle kelimeyi “*ṭus+nak” şeklinde ayırabiliriz.

2.2.2.6.1.36. /+rAk+/

Sıfatların ve zarfların anlamlarını kuvvetlendirir (Erdal, 2004, s. 150). Bu görevleri dışında karşılaştırma görevi de vardır (Räsänen, 1957, s. 108). Clauson, bu ekin çok işlek olduğunu söyler (1972, s. XLI).

Kİ’de ekin kullanım ve şekli ve görevi hakkındaki bilgi, karşılaştırma bölümünde verilmektedir: Kİ 35b “*karşılaştırma (tafdil) bölümü işareti ince ünlülerde +rek kalın ünlülerde ise +rak’tır lazımi sıfatların sonuna eklenir bu sıfatların sonunda cı olsun*

olmasın eklenirler sonu +cI olanın örneği daha fazla giden anlamında baracırağ ve daha fazla veren anlamında biricirek denir ve sonu +cI olmayan örnekler ise daha iyi anlamında yigrek ve daha kötü anlamında yamanrak denir ve daha fazla bilen bilgerek...”.

TZ’de ek, hakkında “karşılaştırma” ve “küçültme” ekleri bölümünde bilgi verilmiştir. Aslında bu ek, karşılaştırma ekidir; ama muhtemeldir ki müellif, karşılaştırma yoluyla anlamsal olarak bir diğerini “küçültme”, “kötüleme” ya da “küçümseme” işlevlerinden hareketle bu eki de küçültme ekleri arasında saymıştır: TZ 46a “...ve bir başka ek +rak ve +rek’tir örneğin yakşırağ ve êrterek bu ek karşılaştırma eki olarak da kullanılır...”, TZ 55b “...tafdil (karşılaştırma) bölümü eki ise kalınlarda +rak ve incelerde +rek’tir örneğin senden kiçirek ve andan ulurağ ve sıfatın lâzımı olmasında şöyle dersin menden yazucırağ ve bizden içercirek izafet dışında şöyle dersin ikirek ve yovuzrağ ve yakşırağ ve yamanrak karşılaştırma eki küçültme eki de alabilir örneğin yakşıcarak ve yamancarak...”.

KK 31b-32a “...dördüncüsü ise ismü’l tafdil bölümü (karşılaştırma) buna delalet edecek bir isim yoktur bir şeyi başka bir şeyle karşılaştırmak istediklerinde yani o/ bu ondan/bundan daha iyidir demek istediklerinde hakkında konuştukları şey gaip ise ya da konuşma esnasında orada hazır ise verilen örnek cümle denir yine aralarında ortak bir yön varsa ya da üstünlük varsa bunu da zikrederler örneğin bu ondan daha hayırlıdır anlamında bu onzan yahşıdır ve bu ondan güzeldir anlamında bu onzan özdendir bu ondan semizdir anlamında bu onzan semizdir ve bu ondan genişir anlamında bu onzan kendür ve bu ondan dardır anlamında bu onzan țardır ve bu bölümün kuralı bu şekildedir Allah doğrusunu bilir bu yapılar eğer karşılaştırma genel bir şekilde yapılıyorsa olur ancak miktar bakımında çokluk ya da azlık ile ilgili özel bir karşılaştırma yapmak istiyorsan bu ondan çok güzeldir anlamında bu onzan şok yahşıdır bu örnekte şok çokluğu belirtir ikinci örnekteyse bu onzan biraz yahşıdır denir bunda da azlığı ifade eden kelimeyi getirirsin ki bu da biraz’dır istersen şöyle de diyebilirsin bu onzan yahşıdağdur ve +dağ (+rak olmalı) eki genel karşılaştırma eki olduğunu söyleyenler de var ama ben bunun aslının olmadığını düşünüyorum doğrusunu Allah bilir...”.

2.2.2.6.1.37. /+sAk+/

Gabain, ekin “<+sa-k” şeklinden meydana geldiğini (2003, s. 48); Clauson, nadiren isim köklerine eklendiğini (1972, s. XLI) söylerler.

Metinlerde ek hakkında bilgi verilmez, sadece tek örnekte görülür: Kİ 22b “*kurşak*”, TZ 32b “*kurşak*”.

2.2.2.6.1.38. /+sIk+~/+sUk+/

Clauson, ekin işlevinin belirsiz (1972, s. XLI); Gabain ekin seyrek olduğunu (2003, s. 45) söylerler.

Metinlerde ek hakkında bilgi bulunmaz, sadece örneklere yer verilir: Kİ 20b “*taşışık*”, Kİ 10a “*bağarsuık*”, TZ 32b “*buvarşık*”, TZ 14a “*tımarsık*”, TZ 33a “*yensig*”.

2.2.2.6.1.39. /+sUl+/

Korkmaz, ekin kökenini “+sı-l” şeklinde vererek, ölü bir ek olduğunu ve isimlerden ilgi sıfatı kurduğunu söyler (2009, s. 63-64).

Metinlerde tek örneğine ek hakkında hiçbir açıklama verilmeden rastlanmıştır: Kİ 31a “*yokşul*”, TZ 9b “*yokşullandı*”, KK 30a “*yokşul*”.

2.2.2.6.1.40. /+sIz+~/+sUz+/

İsimlerden “yokluk” bildiren olumsuz anlamdaki sıfatlar türeten ek, “+IUg” ekinin karşıtıdır (Korkmaz, 2009, s. 64). Räsänen, Bang’ın ekin kökenini “sı+az” olarak kabul ettiğini söyler (1957, s. 111-112).

TZ’de olumsuzluk bölümünde olumsuzluğun işaretliyecisi olarak verilmiştir: TZ 52a “*...Arapçadaki “lā” edatı ile olumsuzluk bölümü eki +sIz’dır şöyle denir azıksız kettim ve akçasız keldim...*”. Bunun yanında ekin geçtiği örneklerden bazıları: TZ 4a “*şakalsız tilsiz*”, TZ 14b “*taşaksız kıtaaksız*”.

Kİ’de ek hakkındaki bilgi, örnekler üzerinden verilmiştir: Kİ 16a “*siz siz anlamında zamir ismi ve aynı zamanda siz isimlere bitişen ek olarak gelir ve eklendiği şeyin olumsuzluğunu ifade eder dilsiz ahraz anlamında tilsiz gözü olmayan görmeyen için közsüz ve adı olmayan için aışız denir*”, Kİ 29b “*yet yapabilme ve kudret kudreti ve gücü*”.

yoktur anlamında yet yoktur yetsüz ve suz yokluk anlamında". Ekin geçtiği diğer örnekler, Kİ 6b “*ansız*”, Kİ 12b “*tilsiz*”, Kİ 16a “*közsüz*”.

KK’de ek hakkında bilgi bulunmaz; ancak metinde örnekler görülmektedir: KK 67a “*şakalsızdır*”, KK 67b “*küşünsizdir*”, “*şagsızdır*”, “*dinsizdir*”, KK 68a “*közsüz*”.

2.2.2.6.1.41. /+şIn+/

Bazı renk isimlerinde kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır (Hatiboğlu, 1981, s. 145). Kİ’de tek örnekte rastlanmakta ancak ek hakkında bilgiye rastlanmaz: Kİ 17b/23 “*şarışın*”.

2.2.2.6.1.42. /+t+ /

İsimlerden küçültme anlamında yeni isimler yapar (Hatiboğlu, 1981, s. 147). Ercilasun, “+t+” ekinin yer yön isimlerinde kalıplaşmış olarak bulunduğu söyler (2022, s. 77).

Metinlerde ek hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ekin donmuş hâlde kullanıldığı örnekler: Kİ 3a “*arç*”, TZ 73b “*alt arç*”, KK 44b “*üst arç*”, Kİ 3b “*üstün*”.

Tekin, “*kanat*” kelimesinin eski bir “**kana*” kelimesinden geldiğini söyler (1997, s. 175-176). Tekin’in açıklamasından hareketle şu örneği verebiliriz: Kİ 24a “*ķanaç*”, TZ 11b “*ķanaç*”.

2.2.2.6.1.43. /+tUk+ /

Eklendiği isimlerden yeni isimler türetir (Atalay, 1942, s. 260-261). Metinlerde tek örneğine rastlanmış olup hakkın açıklama verilmemiş olan ek, organ ismi üretmiştir: Kİ 23b “*ķolțuk*”, KK 68b “*ķolțuk*”, TZ 4b “*ķolțuk*”.

2.2.2.6.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

2.2.2.6.2.1. /-A+ /

Eski bir zarf-fiil eki olan ek, kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde görülür (Korkmaz, 2009, s. 67).

Metinlerde ek hakkında bilgi yoktur, sadece bazı kelimelerden fiilden isim türettiği görülmüştür: Kİ 30a “yora”, TZ 4b “çeke”, TZ 32a “keçe”, TZ 90a “yana”.

2.2.2.6.2.2. /-Aç+/

Ünsüzle biten fiillerden sonra “-Aç+” şeklinde eklenen ek, birleştiği fiilin anlamını taşıyan sıfatlar türetir (Korkmaz, 2009, s. 69).

Metinlerden sadece Kİ’de görülen ek, ism-i failde abartma anlamı verir ve müellif tarafından “-AGAn+” ekinin müradifi kabul edilmiştir: Kİ 35b “*mübalağa bölümü ism-i failde ince ünlülyse fiilin sonuna –gen ve kalın ünlülyse –gan eklenir ve bu eklerin öncesi meftuh olur ve gelen için keleken denir ve varan anlamındaki ism-i fail için barağan denir bunun öncesi sakınse bu bölümden çıkar ve anlamı yapan anlamında olur bu da mevsul bölümünde anlatılacak inşaallah ama gülen anlamındaki küleç örneğinde kef ve nun –ç ile yapılır bu şekil kural olarak değil duyma yoluyla söylenir kurallı şekli ise küleken’dir bu da duyulur*”, Kİ 39b “*...yine kural dışı olarak ism-i failde mübalağayı belirtmek için küleç örneğinde gelmiştir...*”.

2.2.2.6.2.3. /-AGAn+/

Räsänen, ekin “a + gan” şeklinden geldiğini söyler (1957, s. 115). Hatiboğlu, “-a-” ekinin istek “-gAn” ekinin de sıfat-fiil olduğunu açıklar (1981, s. 23). Ek, alışkanlık ve bir işi sürekli yapan anlamında sıfatlar türetir (Ergin, 2009, s. 217).

Ek hakkında metinlerde yer alan bilgi ve örnekler:

Kİ müellifi, ism-i failde mübalağa yapmak için kullanıldığını ve “-Aç+” ile yapılan sıfatların kuralsız bu tür sıfatların kurallısının “-AGAn+” ile yapıldığını belirtir: Kİ 35b “*mübalağa bölümü ism-i failde ince ünlülyse fiilin sonuna –gen ve kalın ünlülyse –gan eklenir ve bu eklerin öncesi meftuh olur ve gelen için keleken denir ve varan anlamındaki ism-i fail için barağan denir bunun öncesi sakınse bu bölümden çıkar ve anlamı yapan anlamında olur bu da mevsul bölümünde anlatılacak inşaallah ama gülen anlamındaki küleç örneğinde kef ve nun –ç ile yapılır bu şekil kural olarak değil duyma yoluyla söylenir kurallı şekli ise küleken’dir bu da duyulur*”, Kİ 38b “*...ism-i failde mübalağa yapmak için yani bir şeyin alışkanlık hâline getirildiğini ifade etmek için kef*

ve gayn harfleri ile birleşir ve öncesi fethalı olur örneğin keleken ve barağan ve kural dışı olarak küleç ve bunun kurallısı ise küleken bunlar duyuldu...”. Müellifin “n” sesini içeren ekleri anlattığı bölümde “-GAn+” eki tarif edilmiş; fakat “-AGAn+” ekini içeren örnekler, verilmiştir: Kİ 40b “...ism-i failde mübalağaya delalet etmek için sakın nun ’dan önce fethalı olarak gelir (-ğan) örneğin barağan...”.

TZ’de de ekin ism-i failde müblağa yaptığı belirtilmiştir: TZ 47b “...ismi failde mübalağa yapmak istersen şöyle denir kâlkân lam sakın bir şekilde ve kâlâgân lam harekeli şekilde ve kâtâgân ve içâgân...”. Burada fiildeki lam sesinin sakın veya harekeli şeklinin söylenmesiyle fiile “-GAn+” veya “-AGAn+” eklerinin eklenebileceğini göstermek için olmalıdır.

KK’de ise ek ile ilgili bilgi veya örnek yoktur.

2.2.2.6.2.4. /-Ak+/

Çok işlen olan bu ek, fiili çokça yapanı, bu fiilden etkilen yer ve alet isimlerini türetmede kullanılır (Ergin, 2009, s. 188).

Metinlerde ek hakkında bilgi bulunmaz, geçtiği örneklerden bazıları da şu şekildedir: Kİ 22b “*korḳak*”, KK 67b “*korḳak*”, TZ 48a “*korḳak*”, Kİ 11b “*töşek*”, TZ 23b “*töşek*”, KK 71b “*töşek*”, TZ 12b “*oşrak*”, Kİ 8a “*bıçak*”, KK 71b “*bışak*”, TZ 13b “*bıçak*”, Kİ 10a “*boğanaḳ*”< boğan-aḳ (Berta, 1996, s. 584), TZ 12b “*sezek*”<sez-ek (Berta, 1996, s. 584), TZ 15b “*kezek*”, TZ 11b “*ürkek*”, TZ 25a “*bulanaḳ*”<bulan-aḳ (Berta, 1996, s. 584), TZ 23a “*ḳonaḳ*”, KK 31a “*ḳonaḳ*”.

2.2.2.6.2.5. /-Am+/

Çok işlek olmayan ek, bir bütünün parçası anlamında isimler türetir (Korkmaz, 2009, s. 72).

Metinlerden sadece Kİ’de tanıklanan ek hakkında hiçbir bilgi, verilmemiştir: Kİ 19a/16 “*tutam*”.

2.2.2.6.2.6. /-An+/

Fiillerden sıfatlar ya da isimler türetir (Korkmaz, 2009, s. 73) Berta, eki “-GAn” sıfat-fiilinin allomorfu olarak gösterir (1996, s. 571).

Metinlerde ek ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur, geçtiği örnekler: Kİ 15a “*tiken*”<*tikgen (Clauson, 1972, s. 483-484), Kİ 11b “*tikenek*”, TZ 21a “*tikenek*”, KK 66b “*tekenek*”<tik-en+ek (Berta, 1996, s. 571).

2.2.2.6.2.7. /-AnAk+/

Çoğunlukla tek heceli fiillere gelerek bir şeyin süregeldiğini ifade eden isimlerle yer yön bildiren ya da bir sıfatı haiz olma gibi durumları ifade eder (Korkmaz, 2009, s. 74).

Metinlerde tek bir örnekte herhangi bir açıklama olmadan tespit edilmiştir: Kİ 13a “*çığanak*”.

2.2.2.6.2.8. /-Ç+/

Dönüşlü fiil gövdelerinden hareketi yapanı, yapılan hareketi veya o hareketle ilgili bir özelliği gösteren isimler türeten işlek bir ektir (Korkmaz, 2009, s. 76). Bu ekle türetilen isimlerde bir aşırılık ifadesi bulunmaktadır (Ergin, 2009, s. 191).

Ek hakkında metinlerde bir bilgi bulunmamaktadır. Ekin yer aldığı örnekler: Kİ 13b “*çeküç*”, TZ 34a “*çeküş*”, Kİ 8b “*ayrıç*”<ay(1)r-ıç (Räsänen, 1957, s. 117), Kİ 27b “*küvenç*”, TZ 7a “*kızganş*”, TZ 8b “*sövinçledi*”, TZ 35a “*korğunş*”.

2.2.2.6.2.9. /-çI+/

Tek örnekte tespit edilmiştir: TZ 16b “*ügütçi* çoban ve değirmenci anlamına da gelir”.

2.2.2.6.2.10. /-ÇAk+/

Nesne ve alet isimler üreten ek, çok işlek değildir (Eckmann, 2013, s. 48).

Metinlerde ek hakkında bilgi verilmemiş; ancak ekin kullanıldığı örneklerle rastlanmaktadır: Kİ 8b “*burçaķ*”, TZ 12b “*burşak*”<bur-çak (Clauson, 1972, s. 357), Kİ 8b “*bürçek*”, TZ 17a “*pürşek*”<bür-çek (Clauson, 1972, s. 357), TZ 32b “*uyalçaķ*”, Kİ 16b “*selkinçek*”, TZ 34a “*selkençek*”.

2.2.2.6.2.11. /-ÇUk+/

Tek örnekte görülmüş olan ekin sıfat türettiği tespit edilmiştir: TZ 17a “*şavurşuk*”.

2.2.2.6.2.12. /-dAk+/

Clauson, ekin gerçekten bir fiilden isim yapım eki olma konusunda şüphelidir (1972, s. VLIV).

Kİ ve TZ’de tek örnekte rastlanmaktadır: Kİ 3a “*ördek*”, TZ 7b “*ördek*”.

2.2.2.6.2.13. /-dI+/-dU+/

Geçmiş zaman ekinin kalıplaşmış şekli olan parlaklık bildiren kelimelerle nesne isimleri üretir (Korkmaz, 2011, s. 54).

Metinlerde sadece örneklerine rastlanmıştır: Kİ 31a “*yaķtu*”, TZ 7b “*burdı*”, TZ 34a “*kıptı*”, “*şındı*”.

2.2.2.6.2.14. /-dUk+/

Kalıplaşmış olarak tek örnekte görülmektedir: TZ 26b “*baŗtuk*”.

2.2.2.6.2.15. /-G+/-K+/-v+ /

Bu ek, geçişli ve geçişsiz fiillere gelerek yapılmış, bitmiş anlamına gelen sıfatlar, tamamlanmış bir işin ürünü olan isimler, araç-gereç ve organ isimleri türetir (Korkmaz, 2009, s. 84-86).

Kİ’de bu ekle türetilen isimler, kurallı kabul edilmezken TZ’de alet isimleri bölümünde bu ek de verilmiştir:

Kİ 36b-37a “...bileme aleti için bilegü denir ve bundaki kefi bedeviyeye iledir ancakeledi fiilinden gelen elek ki aslı elegü’dür tıpkı bilegü’de olduğu gibi sakinleştirilerek hafifleştirilmiş ve elek olmuştur...”, Kİ 36a “ism-i mef’ul bölümü ism-i fail ve ism-i mef’ul lazımi sıfattan türetildiğinde bunlara delalet edecek ek ince ünlülerde sakin kefi kalın ünlüleyse sakin kaf’tır bu her fiilde olmaz bunun gibi duyulanlar ise derisini yüzmek anlamındaki üz-‘ten üzük ve açmak anlamındaki aç-‘tan açuk ve çürümek anlamındaki çürüdi’den çürük ve bu kıyas/kural yapılmaz yani vurmak anlamındaki urdu’dan uruk ve ayağa kalktı anlamındaki turdi’dan ayakta duran anlamında turağ yapılmaz ve sadece duyma yoluyla olmayıp kefi ve kaf ile kural yoluyla türetme de yapabilirsin...”.

TZ 49a “...bileme aleti için bilev ve bilevü denir ve elek için elek orak için orak...”.

Metinlerde kullanılan örnekler: TZ 4a “ıamaşav”, “kekev”, TZ 16b “kükrek”, “yamav”, TZ 24b “biligli”, TZ 33a “maştav”, TZ 34a “ekev”, Kİ 3a “arığ”, Kİ 9a “büzdü harita ve benzeri gibi şeylerin ağzını ipe büzüp darlaştırdı ve bundan göt deliği için büzük denir”, TZ 12b “büzük”, Kİ 8b “bertük yerinden çıkmış uzuv bundan da yerinden çıkmış uzuv için bertindi denir”, Kİ 37b “yaştadı fiilinden ve yaştuk kelimesinden bunu yastık olarak aldı anlamında yaştandı örtü kelimesinde örttü anlamında örtti ve bunu örtü olarak kullandı anlamında örtündü denir ve bu ittihaz fiili olabileceklerde kurallıdır”, KK 69a “simkirik”, KK 72b “bışuk”.

2.2.2.6.2.16. /-GA+/

Çoğunlukla tek heceli fiil köklerine eklenen ekin çok heceli fiillerde kullanımı, nadirdir. Ekin geldiği isimlerde bir aşırılık ifadesi vardır (Ergin, 2009, s. 189). Berta, Memlûk-Kıpçak Türkçesinde sonu bu ekle biten kelimelerin çok fazla olmadığını söyler (1996, s. 575).

Ek hakkında Kİ’de bilgiye rastlanmakta olup diğer eserlerde sadece örnekler bulunmaktadır.

Kİ 39b “...sıfatın meslek hâline geldiğini gösterir örneğin birici kelici bilge’nin kefi bedeviyeye ile olması kural dışı olup bunun kurallısı bilici...”. Burada fiilden sıfat türettiği ancak çok da kabul gören bir durum olmadığı dile getirilmiştir.

Ekin yer aldığı örnekler: Kİ 40b “süpürge”, KK 79b “süpürge”, TZ 34a “sipirge”, Kİ 30a “yorğa”, Kİ 23a “kaşurğa”, TZ 17b “kaşurğa” < kaşur-ğa (Clauson, 1972, s. 669),

Kİ 23a “kışğa”, TZ 29a “kışka”, KK 3b “kışka” < kış-ka (Clauson, 1972, s. 667), TZ 17a “□nşike”, KK 72a “enşke” < yinç-ge (Clauson, 1972, s. 945).

2.2.2.6.2.17. /-GAç+/-/-GIç+/-/-GUç+/-/-vUÇ+/-

Yapan, olan ya da yapılan nesneleri gösteren isimler türetir (Ergin, 2009, s. 190). Karamanlioğlu, “-GAç+”, “-GIç+”, “-GUç+” eklerini birlikte ele alır (1994, s. 37). Ek nesne isimleri yanında hayvan isimleri de türetir (Muhammed, 2022, s. 80).

Ek hakkında TZ’de kısa bir bilgiye rastlanmakta ve alet ismi yaptığı bildirilmektedir: TZ 49a “...alet ismi bölümü bunun da eki ötreli *kağ* veya *kef*’tir örneğin *bıçku kaskü silkü küllük için silikü bunun üzerine kıyas yapılmaz örneğin bileme aleti için bilev ve bilevü denir ve elek için elek orak için orak anahtar için açkık kazma için kazkık bütün bunlarda *kağ* ve *kefli* de söylenebilir...*”.

Ekin geçtiği örnekler: Kİ 11a “*tepkeç*”, TZ 34a “*tepkeç*”, Kİ 3a “*örküş*”, Kİ 23a “*kışkaç*”, TZ 19a “*kışkaş*”, TZ 17a “*süzgüş*”, TZ 34a “*süzgeç*”, “*açkık*”, “*yülvüç*”, “*yülküvüç*”, “*çimdivüç*”, “*yolkuvuş*”.

2.2.2.6.2.18. /-GAk+/-

Genellikle alışılmış veya eylemin tekrarlandığını gösteren sıfat ya da isimler türetir (Clauson, 1972, s. XLIV). Bunun yanında hareketin yapıldığı yeri ve aletin ismini gösteren isimler de türetir (Ergin, 2009, s. 188).

Ek hakkında sadece TZ’de bilgi verilmiştir, diğer eserlerde ne bilgi ne de örnek verilmiştir: TZ 47b-48a “...ism-i faile delalet eden lâzımî bir sıfat istendiğinde ya *kağ* veya *kef* ya da iki *kağ* ve iki *kef* kullanılır örneğin *ayık uyanık osuran anlamında oşrak tonuk kışkırak yıkık iki kağ’ta şöyle denir batkak kaçkak taykak şıçkak korkak ve kef’te şöyle denir esrik şürük iki kef de ise sikkek...*”.

2.2.2.6.2.19. /-GAn+/-

Tek heceli fiil köklerinde nadiren kullanılan ek, fiilin sonundaki ünsüze göre tonlu ya da tonsuz şeklinde gelebilmektedir. Ekin işlevi ise fiillerden alışkanlık bildiren sıfatlar

türetmektir (Korkmaz, 2009, s. 80). Ek, aslında bir sıfat-fiil ekidir (Muhammed, 2022, s. 82).

Eserlerde ek ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

Kİ 38b “...aynı şekilde öncesi *sakin keף* ve *gayn olup geçmiş zamanda ism-i fail* ve *ism-i mef’ulu anlatmak için de kullanılır örneğin gelmiş kişi anlamında kelken ve varmış kişi anlamında bargan tepelenmiş kişi anlamında depelenken ve vurulmuş kişi anlamında urulğan...*”, Kİ 40b “...*ism-i failde mübalağa yapmak için fethalı olarak (-gen) eklenir...*”.

TZ 46b-47a “...*ism-i fail bölümü kalın ünlülerdeki eki -ğan ve -қан ince harflilerde ise -kän’dir örneğin alğan ve çıkқан ve kätkän ve kälkän çoğulunda alğanlar ve kätkänler olumsuzunda almağan ve kälmegän ve almağanlar ve kälmegänler izafet yapıldığında ise alğanım ve alğanımız alğanıñ ve alğanıñız ve alğanı ve alğanları bunların hepsi olumlu iken olumsuzda ise şöyle denir almağanım ve almağanımız diğer zamirlerde de aynı şekilde olur ve açık isimlerde şöyle denir olumlu cümlelerde bēy alğanı ve olumsuzu bēy almağanı işaret isimlerinde de bunu alğan ve alğan bular onlarda ihtimalli ismi fail yoktur...*”.

KK 31a-31b “...*ism-i fail bölümü bu dilde Arapçadaki gibi ism-i fail çekimi/sıgası olmadığını bil ya “el” ile gelir ya da “el” olmadan gelir birincisinde yani el ile geldiğinde bunun için fiil köküne -gen -қан veya -ğan eklenir ve gelen için kelgen uyuyan için yatğan ve giden için ketgen...*”.

Ekin geçtiği diğer örnekler: Kİ 25b “*köçken*”, TZ 11b “*keçkün*”, TZ 11b “*ürkken*”.

2.2.2.6.2.20. /-GI+/-/-GU+/-/-v+/-/-vU+/-

Genellikle tek heceli fiillerle çatı ekleri almış fiil gövdelerinden çeşitli isimler türeten işlek bir ek olup ekin ünsüzü fiilin son sesine göre tonlu ya da tonsuz olabilir (Korkmaz, 2009, s. 80).

Metinlerde ekle ilgili bilgiler, “alet ismi” bölümünde verilmiştir:

Kİ 36b-37a “*alet ismi bölümü buna delalet edecek ek ya ötreli keף ya da ötreli kaf’dır ve kesti fiilinden türeyen keski için keskü ve bıçtı fiilin bıçkı ismi için bıçkı bile di fiilinden bileme aleti için bilegü denir ve bundaki keף-i bedeviyye (-g) ile dir ancakeledi fiilinden gelen elek ki aslı elegü’dür tıpkı bilegü’de olduğu gibi sakinleştirilerek hafifleştirilmiş ve elek olmuştur ve ilki alet ismi yapmak için asıl kuraldır*”, Kİ 40a “...*alet ismine delalet etmek için de kalın ünlülü bütün fiillerde ötreli olarak gelir örneğin*

bıçku...”, Kİ 40a “...kef sesinin geldiği yerler alet ismine delalet etmek için bütün ince ünlülü fiillerde tek başına ötreli olarak (-gü) gelir örneğin kesegü ve bilegü...”.

TZ 49a “...alet ismi bölümü bunun da eki ötreli kaf veya keftir örneğin bıçku kaskü silkü küllük için silikü bunun üzerine kıyas yapılmaz örneğin bileme aleti için bilev ve bilevü denir...”.

KK 33a “...altıncısı ise alet ismidir bunun eki ise daha önce bahsedildiği gibi fiilin harflerine riayet ederek sonuna -gü ve -ku eklersin bazıları ise -gi veya -kı derler bu ise duyma yoluyla öğrenilir örneğin kesen şey anlamında kesgüdür derler ve kendisiyle biçilen ya da kesilen testere için bışkı derler birincisi kes- fiilinden ikincisi de bış-fiilinden gelir...”.

Ekin yer aldığı diğer örneklerden bazıları: Kİ 16b “sünü”, TZ 17a “sümgü”, TZ 34a “küsev ve küseki”, TZ 34a “bilevü ve bileği”, TZ 7b “burav ve burğı” TZ 28b “temregi ve temrev”.

2.2.2.6.2.21. /-GIt+/-/-GUt+/-/-vUt+/-

Etimolojisi belirsiz olan ek, ünvanlarla çeşitli isimler türetir (Clauson, 1972, s. XLIII).

Kİ ve TZ’de iki farklı örnekte rastlanmıştır: Kİ 5a “ögüt”, TZ 33b “alpavut”.

2.2.2.6.2.22. /-GIn+/-/-GUN+/-

Genellikle tek heceli fiillere gelen ekin çok heceli fiillerle kullanımı nadirdir (Ergin, 2009, s. 189). Ek, fiillerden büyütme ve aşırılık ifade eder (Korkmaz, 2011, s. 44-45).

Metinlerde ek hakkında bilgi yoktur. Örnekler: Kİ 15b “sepkün”, “sıpkun”, Kİ 20a “taşkun”, Kİ 3b “azgun”, TZ 21a “ışkun”, TZ 35a “tolkun”.

2.2.2.6.2.23. /-I+/-/-U+/-

Berta, bu ekin “-(X)g” ekindeki /g/ sesinin erimesiyle oluştuğunu söyler (1996, s. 523). Ek işlek olarak kullanılmakta ve çeşitli isimler türetmektedir (Korkmaz, 2009, s. 82).

Ek hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Örnekler: Kİ 22a “*karşu*”, TZ 35a “*karş*”, Kİ 29b “*yiti*”, TZ 4a “*şası*”, TZ 17a “*tutu*”.

2.2.2.6.2.24. /-IcI+/-UcU+/

Her türlü fiil köklerine gelen ek, fiilin fail tarafından sürekli yapıldığını gösteren isimler, fiilin etkisini gösteren sıfatlar, fiilin özelliğini gösteren sıfatlar türeten işlek bir ektir. Ekin aslı “-gUçI<-gU+çI” şeklinde olup /g/ sesi erimiştir (Günşen, 2006, s. 74).

Metinlerde ekin bir işi sürekli yapan kişiyi belirtme görevinde kullanıldığı ifade edilmiştir:

Kİ 35a-35b “...-cI eki sıfatın devamlılığını belirtmek bir şeyi sanat haline getireni yani çokça yaptığını ifade etmek için kullanılır ve çokça gelen anlamında kelici ve çokça giden anlamında barıçı denir ama âlim anlamındaki bilge’de kefi-i bedeviyye cim harfi yerine geçmiştir eğer lazımi sıfatlarda kelimenin sonu harekeli ise ya ekler onu da kesreli yaparsın ve -cı ekini getirirsin ve çürüyici dersin ve eğer kelimenin sonu sakınse eğer önceki fethalı ya da kesreli ise sonu kesreli olur örneğin barıçı biriçi ve ve eğer ötreliyse ötreli yaparsın örneğin tıruçı ve olıtırıcı...”, Kİ 39b “...sıfatın meslek hâline geldiğini gösterir örneğin bericici kelici...”.

KK 62b “...birincisi ise ismü’l fail’dir ve alameti kesreli şin’dir emir çekimindeki fiilin sonuna gelir fiil kökünde ötre varsa fiilin kökü ötreli yoksa kesreli yapılır örneğin okuyucu anlamında okışı yazıcı anlamında yazışı denir her fiilden ism-i fail yapılmaz ism-i failler bu dilde azdır sadece duyma yolluyla öğrenilirler...”.

TZ’den örnekler, şu şekildedir: TZ 13a “*tokucı*”, TZ 16b “*kütüçi*”, TZ 47a-47b “...yine bu cim fiillerde sıfatın gerekliliğini gösterir Kıpçakçada vav da eklenir örneğin kälüçi ve kätüçi ve içüçi...”.

2.2.2.6.2.25. /-Iptİr+/-UptUr+/

Daha önce belirli geçmiş zaman kipinin anlatıldığı bölümde ekin tahlili hakkında bilgi vermiştik. Burada müelliflerin ekin fiillerden isim türettiği söyleminden hareketle yeniden ele aldık. Nitekim müelliflerin vermiş olduğu bilgi ve örneklerle bakıldığında fiillerden sıfat türettiği açıkça görülmektedir. Bu anlamda Mohammad, ekin sıfat-fiil gibi kullanıldığını söylemiştir (2016, s. 1606). Ekin bu görevde kullanımına sadece TZ ve KK’de rastlanmaktadır.

KK 31b “ikincisi ise yani el takısı olmadan gelmesidir bunun kuralı ise fiil köküne *sakin be eklenir istersen bununla yetinarsin istersen sonrasına harekeli te ve sakın ra eklersin örneğin gelen anlamında keliptir veya kelip ve giden anlamında ketiptir ve bunlar da hâl bölümünde incelendi buna bakabilirsin...*”.

TZ’den örnekler: TZ 12b “kısıptır”, “üküptür”, “kösnüyüptür”, TZ 18a “kaşıptır”, TZ 32b “yäkiriptir”, TZ 33a “tutukuptur ve kızılıptır”, TZ 34a “ölşeyiptir ve ölşüyüptür ve ölşıptir”, “uşatıptır”, “ütüptür”, “ovuptur”.

2.2.2.6.2.26. /-l+/

Moğolca ile ortak olan ek, çok işlek olmayıp birkaç kelimede organ, alet ismi ve sıfat türettiği görülmüştür (Korkmaz, 2009, s. 88).

Ek hakkında bilgiye rastlanmaz: Kİ 12a “til”, TZ 29a “til”, TZ 68a “til”, Kİ 3a “urul”.

2.2.2.6.2.27. /-m+/

Fiilden nesne ismi yapmaya yarayan ek, çok işlektir. Ekin diğer görevleri ise fiille ilgili durumu gösteren isimlerle alet ve yer isimleri türetmektir.

Kİ’de mastarlar arasında verilen ek hakkında bilgi verilmiştir: Kİ 36a-36b “mastar bölümü emir şeklindeki fiilin sonuna kalın ünlülüye -mak ince ünlülüye -mek getirilir ve -mak’ın üzerine lık -mek’in üzerine de lik getirmek mümkündür ve mim sakın olarak da gelebilir (-m+ eki) ve bu üçü kurallıdır ve gelmek anlamında kelmek ve kelmeklik ve kelim denir ve aynı şekilde varmak anlamında barmak barmaklık ve barım denir ve sakın mim’in öncesi kesreli hale getirilir...”.

Ekin geçtiği örneklerden bazıları: “Kİ 30a “yarım”, TZ 20b “yarım ve yarum”, Kİ 14b “düzüm”, TZ 14b “atlam”, Kİ 18b “şalkum” TZ 25a “şalkım”.

2.2.2.6.2.28. /-mA+/

Aslında bir isim-fiil ekidir; ekin sonundaki /k/ sesi, ünlüler arasında yumuşayıp kaybolmuştur. Her fiile eklenebilir ve fiilin gösterdiği oluş, kılış ve durumları belirten isimler türetir. Bu nedenle “-mAk” ekinden daha güçlü ve belirli bir ektir (Korkmaz, 2009, s. 91).

Ek hakkında bilgiye hiçbir eserde yer verilmemiştir; ancak ekin geçtiği örnekleri eserlerde görmek mümkündür: Kİ 8b “barma”, Kİ 16a “sürme”, TZ 28a “sürme”, TZ 34a “süzme”, Kİ 12a “teyirme”.

2.2.2.6.2.29. /-mAç+/

Çok az kullanılan eklerden biridir, yiyecek ve yemek isimleri türetir (Korkmaz, 2009, s. 95).

Metinlerde ek hakkında bilgi yoktur; ancak yemek isimleri, alet isimleriyle bir bütünün parçası anlamında isimler türetmiştir: Kİ 10b “bulğamaç”, TZ 14a “bulamaç”, Kİ 9a “tutmaç”, Kİ 31a “yağmaç”, TZ 24a “örmeç”.

2.2.2.6.2.30. /-mAk+/

Bütün fiil kök ve gövdelerine eklenen bu ek, Türkçenin fiilden isim yapma eklerinin başında gelir. Fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları soyut hareketleri hiçbir şeye bağlamadan kullanım alanına çıkarmaya yarar.

Metinlerde bu ek hakkında mastarlar bölümünde bilgi verilmiştir:

Kİ 36a-36b “*mastar bölümü emir şeklindeki fiilin sonuna kalın ünlülüye -mağ ince ünlülüye -mek getirilir ve -mağ’ın üzerine lık -mek’in üzerine de lik getirmek mümkündür ve mim sakın olarak da gelebilir ve bu üçü kurallıdır ve gelmek anlamında kelmek ve kelmeklik ve kelim denir ve aynı şekilde varmak anlamında barmağ barmağlık...*”.

TZ 49b-50a “*...mastar bölümü bunun ekleri vardır bunlardan biri kalınlarda –mağ ve incelerde –mek bunlar tek başına gelen emir fiilinden sonra gelirler örneğin almak tırmak kätmek kälmek bir diğer ek ise –lık ve –lik’tir isimden mastar yapmak için kullanılır örneğin sultanlık arıklık beylik semizlik bu ek fiillerde toplanırlar örneğin almaklık ve barmeklik...*”.

KK 29a-30a “*birincisi (mastar) fiillerin mastarı fiilin köküne fiilde kalın bir ses içeriyorsa fethalı mim ve sakın kaf olan –mağ ekini eklersin yoksa daha önce bahsedildiği gibi kaf harfini kefharfine dönüştür bunun örneği olıturmak yaıtmak urmak yazmak tıtmak batmak yutmak almak bakmak barmağ kılmak şıkmak şakmak kaşmak kuşmak aşmak*

uşmak kelmek ketmek kötürmek ketermek körmek kırmek yigirmek minmek tüşmek sülemek yemek işmek ve kurallı olarak bu şekilde devam eder...”.

2.2.2.6.2.31. /*-mAGAy+/

Bu ekin, “-mA” olumsuzluk ekiyle “-GAy” gelecek zaman ekinin birleşip kalıplaşma sonucunda oluştuğu düşünülmektedir. Eke tek bir örnekte rastlanmıştır: TZ 4a “*yılmağay (sakalsız, köse)*”.

2.2.2.6.2.32. /-mAl+/

Fiilden sıfat türeten bir ektir (Korkmaz, 2009, s. 96-97). Gökyay, gerek Anadolu ağızlarından gerekse diğer Türk dillerinden verdiği örneklerden hareketle ekin “-mAl” yanında “-mol” ve “-mul” şekillerinin de varlığından haber vermekte ve “-mIl”, “-möl”, “-mül” şekillerinin de ihtimal dâhilinde olabileceğini söyler (1979, s. 31).

Tek örnekte tespit edilmiştir: Ki 18a “*şagmal*”.

2.2.2.6.2.33. /-mAn+/

Çok fazla işlek olmayan bu ek, sıfat ve nesne isimleri üretir (Ergin, 2009, s. 197). Şahin, ekin isimlerde “pekiştirme” fiillerde ise “çok yapan kişiyi” belirttiğini ifade eder (2015, s. 65).

Metinlerde ek hakkında bilgi bulunmaz, kullanıldığı örnekler: Kİ 3b “*azman*”, Kİ 4b “*teyirmen*”, TZ 23b “*teyirmen*”, TZ 11b “*çekmen*”.

2.2.2.6.2.34. /-mUk+/

Tek veya iki heceli geçişli fiillerden işin sonucu olan artıklık, küçüklük, parça anlamlı isimler türetir (Korkmaz, 2009, s. 99).

Tek örnekte tespit edilmiştir: Kİ 5a “*ögrümük*” <ögr-i-mük (Clauson, 1972, s. 114).

2.2.2.6.2.35. /-mUr+/

Kullanımı son derece az olduğundan ek hakkında yorum yapmak zordur (Berta, 1996, s. 584).

Metinlerde de sadece iki kelimeye görülmüş, bunlardan birinde doğa olayını diğerinde de yine doğada var olan bir madenin ismini türetmiştir: Kİ 31a “yamğur”, TZ 32b “yamğur”, Kİ 27a “kömür”, TZ 28a “kömür”.

2.2.2.6.2.36. /-n+/

Geçişli, geçişsiz tek ve çift heceli fiil köklerinden fiilin gösterdiği işin sonucu ve ürünü niteliğinde isimler türetir. Ek nadiren de olsa bir işin sonucu anlamında sıfatlar türetir (Korkmaz, 2009, s. 101).

Metinlerde ek hakkında bilgi bulunmaz. Örnekler: Kİ 26b “kişen”, TZ 20b “kişen”<kişe-n (Clauson, 1972, s. 754), Kİ 11a “tütün”, TZ 15b “tütün”, Kİ 8a “bütün”, Kİ 31a “yığın”, Kİ 21a “tolun”, TZ 7a “tolun”.

2.2.2.6.2.37. /-p+/

Kirişcioğlu, “-p” ekinin “hep”, “sap”, “sarp”, “alp” gibi kimi kelimelerde kalıplaşmış şekilde bulunup isim yaptığını ifade eder (2015, s. 8).

Kİ 5b “alp<*al-p”, Kİ 17b “şap<* şa-p”, TZ 36b “şap<* şa-p”, TZ 33b “alpavut<*al-p+avut”,

2.2.2.6.2.38. /-r+/

İşlek bir sıfat-fiil eki olup “-An” sıfat-fiiline nazaran süreklilik belirten isimler türetir. Bir işin her zaman yapıldığını gösterir (Korkmaz, 2009, 104).

Metinlerde ise yer ismi ve sıfat belirten isimler türettiği tespit edilmiştir: Kİ 13a “çukur”<çok-ur (Clauson, 1972, s. 406), Kİ 10b “bükri”, Kİ 23a “kısır”, TZ 24b “kısır”<kıs-ır (Eren, 1999, s. 239-240).

2.2.2.6.2.39. /-sAk+/

Çok işlek bir ek değildir. Ekin geldiği isimler, bir işe meyilli olmayı belirten sıfatlar ya da o fiilin gösterdiği işi kendinde bulunduran kişileri ifade eden isimler türetir (Korkmaz, 2009, s. 105).

Metinlerde ek hakkında bir bilgi yoktur. Örnekler: Kİ 20a “*tuṣaḳ*”, TZ17a “*tuṣaḳ*”, TZ 4b “*ösek*”<*ö-sek.

2.2.2.6.2.40. /-sUk+/-sU+/-

Ekin Eski Türkçedeki şekli “-sXg” ve “-sXk” olup fiillerden sıfat ve isimler türetmiştir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde “-sUk” ve “-sUk” şeklinde görülen ek, iki örnekte geçmektedir: Kİ 21b “*tuysu*”, Kİ 31a “*yüksük*”, TZ 31a “*üksük*”.

2.2.2.6.2.41. /-sUn+/-

Tek örnekte geçmekte ve sıfat türetmektedir: TZ 33a “*umşunlı* (uman kişi)”<*um-sun+lı.

2.2.2.6.2.42. /-ş+/-

Aslen bir mastar eki olan “-ş”, diğer mastar ekleri gibi kullanım sahası geniş olan bir ektir. “-ş” eki de dâhil bütün mastar ekleri, fiilden isim yapım eklerinden farklı olarak çok nadiren kalıplaşmış nesne yapar, genellikle fiillerin gösterdiği soyut hareketin ismini yaparlar. “-mA” eki hareket ifadesini bünyesinde barındırırken “-mA” ve “-ş” hareketi iş şeklinde ifade eden isimler türetirler (Ergin, 2009, s. 187).

Metinlerde bu ek, mastar ve heyet başlıkları altında ele alınmıştır.

Kİ 36b “*mastarın alametlerinden fiilin sonuna sakın şin (-ş) gelerek mastardaki mübalağa anlamı verir uruş ve tūruş denir fiilin sonu harekeliyse (ünlüyse) ya eklersin ve kesreli yaparsın örneğin yēyiş ve fiilin sonu sakın ve öncesi ötreliyse ötreli yaparsın örneğin uruş ve tūruş veya sakın harften önceki harf fethalı veya kesreli ise kesreli yaparsın örneğin bakmak anlamında bakış ve vermek anlamında bēriş*”, Kİ 37a “*heyet/durum/şekil bölümü fiilin tarzına delalet eden ek sakın şin’dir biniş tarzını ifade için miniş ve oturuş tarzını ifade etmek için de oturuş denir şin’den önceki harf ötreliyse*

ötreli yapılır örneğin oturuş ve eğer fiilin sonu fethalı ya da kesreli ise kesreli yapılır örneğin miniş çalış tıpkı mastarda olduğu gibi ve oturuşum babanın oturuşu gibi anlamında oturuşum baban oturuşu denir”, Kİ 41a “fiilin tarzına delalet eder örneğin miniş oturuş ve mastardaki mübalağayı ifade etmek için kullanılır örneğin uruş oturuş”.

TZ 49a-49b “...heyet bölümü (fiilin tarzını gösteren ekler) eki sakın şin’dir fiilden sonra gelir örneğin miniş yatış oturuş yâyiş içiş zamirlerle birlikte geldiğinde bu şin harekelendirilir örneğin minişim yatışımız alışıñ kâtişiniz yâyişi ve içişleri bunun üzerine kıyas yap Allah doğrusunu bilir...”, TZ 49b “...yine bir diğer ek olan sakın şin fiillerdeki mastarlardaki abartıyı göstermek için gelir örneğin bir uruş urdum bir yâş yedim ve bir içiş içtim...”.

KK 30a “...mastarın mübalağası bölümü fiilin içinde ötre varsa sonu ötreli yoksa kesreli olur ve üzerine sakın şin eklerler örneğin yemek yedim anlamında yâyiş yedim vuruş vurdum anlamında uruş urdum ve ayağa kalktım anlamında tûruş tûrdum şin de mübalağanın alametidir doğrusunu Allah bilir...”, KK 32b-33a “beşinci bölüm heyet bölümü fiilde ötre varsa sonunu ötreli yaparak yoksa kesreli yaparak fiilin sonuna sakın şin eklenerek yapılır örneğin biniş’in şeklini belirtmede miniş oturuş’un şeklini belirtmek için oturuş derler bu şekli/heyeti bir kişiye izafet ettiğinde izafet için şin’i kesreli hâle getir örneğin beyin oturuşu anlamında bêyniñ oturuşu benim kibi veya kibik bu heyeti bir zamire izafet edersen şin’in harekesini kendinden önce gelen harfin harekesine göre harekelendir ve sonrasına zamir ekle birinci tekil şahıs için oturuşum birinci çoğul için oturuşımız ikinci tekil için oturuşuñ oturuşunuz üçüncü tekil için zamir söylenmeden oturuşu üçüncü çoğul için şin sakın hâlde oturuşılardur burada şin’i harekeli yaparsın çünkü iki ünsüz yan yana gelmez bunu bil...”.

KK’de bir örnekte ekin aldığı ünlü ses düz geniş /a/ sesidir: KK 20b “konaşmız”. Bu kelime TZ’de “konuş (26b)” şeklindedir.

2.2.2.6.2.43. /-t+/

Tek veya çok heceli geçişli ve geçişsiz fiillerden sıfatlar, yer isimleri, soyut somut isimler, nesne isimleri, yiyecek isimleri ya da araç-gereç isimleri türetir (Korkmaz, 2009, s. 107).

Ek hakkında herhangi bir bilgi bulunmaz, geçtiği örnekler: Kİ 7a “oḡat”, TZ 16b “oḡat”, Kİ 25b “keçüt”, TZ 33a “keçüt”, Kİ 22b “kuruḡ”, TZ 5a “kuruḡ”.

2.2.2.6.2.44. /-vUk+/

Metinlerde tek örnekte görülen ek, yansıma seslerden isim türetmiştir. Kİ’de ek hakkında kısa bir bilgi vardır: Kİ 41b “...çatladı fiilinden çatlama sesi için çetlevük örneğinde de gelir...”. Aynı örnek TZ’de de yer alır: TZ 7b “şetlevük”.

2.2.2.6.2.45. /-z+ /

Räsänen, bu eki fiilden isim türeten ekler arasında vermiş; ancak ek hakkında bilgi vermemiştir (1957, s. 142-143).

Metinlerde ek hakkında bilgi verilmemiştir; ancak örnekler bulunmaktadır: Kİ 10a “boḡaz”, TZ 12b “boḡaz”, KK 81a “boḡazla-” <bog-az (Räsänen, 1957, s. 143), Kİ 3b “öz”, KK 26b “öz”, TZ 36a “öz” <ö-z (Räsänen, 1957, s. 142), Kİ 26a “köz”, TZ 27a “köz”, KK 68a “köz”.

2.2.2.6.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri

2.2.2.6.3.1. /+A-/

Sonu ünsüzle biten çok heceli fiillere eklenen (Erdal, 1991, s. 416) “+A-”, geçişli ve geçişsiz fiiller türeten çok işlek bir ektir (Erdal, 2004, s. 227).

Metinlerde ek hakkında bulunmaz; ancak Ebū Ḥayyān, verdiği “şamaş” örneğini isim olarak kabul edip bunun fiil şeklinin “+n-” yapıldığını iddia ederken yanlışlık yapmış ve burada isimden fiil türeten “+A-” görememiştir. Müellifin vermiş olduğu bilgi şu şekildedir: Kİ 18b-19a “şamşandı inat etti ısrar etti şamaş bir şeyin üzerinde ısrarla durmak inat etmek şamaşna ısrar etmek ziyade nun harfi fiil ile isim arasındaki farkı belirtmek için”. Dikkat edildiğinde kelime kökü müellifin dediği gibi “şamaş” olup üzerine “+A-” ve onun üzerine de “-n-” dönüşlülük eki gelmiştir.

Bunun dışında herhangi bir bilgiye rastlanmaz; nitekim Kİ müellifi de burada “+A-” ekini açıklamaya çalışmamıştır. Ekin geçtiği örneklerden bazıları: Kİ 7a “oḡat”, TZ “onaḡ”, TZ 5b “kanandı ve kanadı”, TZ 6b “gevşendi”, Kİ 27b “kevşedi”, TZ 33a

“alpavut”<alp+a-vut (Clauson, 1972, s. 128), KK 37a “beşzer”, KK 34b “töşe-”, Kİ 2b “adandı”, Kİ 9b “boşandı”, TZ 38a “karıydı”.

2.2.2.6.3.2. /+Al-/

“+A-” eki ve “-l-” edilgenlik ekinin birleşmesiyle meydana gelen ek, sonu ünsüzle biten sıfatlardan olma bildiren fiiller türetir (Korkmaz, 2009, s. 112).

Metinlerde ek hakkında bilgi, yoktur; sadece örneklerine rastlanmaktadır: Kİ 15a “boşalttı”, TZ 37b “boşaldı”, Kİ 11b “tüzeldi”, TZ 5b “tüzeldi”, Kİ 19b “taraldı”, TZ 15a “kuraldı”.

2.2.2.6.3.3. /+Ar-/

Renk isimlerinden oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 175).

Ek hakkında tek bilgi, Kİ’de verilmiştir; ancak müellif, “+Ar-” eki ile “+r-” bir olarak anlatmıştır: Kİ 38a “...isimden fiil türetmede gelir kaygu’dan kaygurdi ve belgü belgürdi ve aq ağardı ve kızıl kızardı yeşil yaşardı kök kökerdi ve boz bozardı ve bu da renklerde hep aynıdır...”.

Diğer metinlerde ek hakkında bilgi bulunmaz; ancak örneklerle rastlanır: TZ 83b “kökerdi”, TZ 21b “ağardı”, KK 4b “ağardı”, “kızardı”, “karardı”, TZ 83b “kızardı”, “karardı”, “kökerdi”.

2.2.2.6.3.4. /+DA-/

İsimlerden etken, geçişli fiiller türeten ek, yansıma seslerden de oluş bildiren fiiller türetir (Hacıeminoğlu, 1996, s. 151).

Ek hakkında herhangi bir bilgi bulunmaz, geçtiği örnekler: Kİ 16b “sümül dedi”, TZ 24a “ündedi”, Kİ “57a “andadı”, KK 10b “ündedi”~KK 84b “endedi”, Kİ 18b “şokuldadı”, TZ 21b “koruldadı”, TZ 38b “şıpılzadı ve şibül dedi ve çivıldadı”, TZ 12a “bağdaş”, Kİ 34a “kımulda-”

2.2.2.6.3.5. /+GA-/

Seyrek kullanılan bir ek olup isimden geçişli ve geçişsiz fiiller türetir (Eraslan, 2012, s. 114).

Metinlerde ek hakkında bilgi yoktur, tek örnekte geçmektedir: Kİ 34a “*yarlıga-*”, TZ 17b “*yarılığadı ve yarlığadı*”.

2.2.2.6.3.6. /+GAr-/

Birleşik bir ek olduğunu düşünen Hacıeminoğluna göre ek, iki farklı şekilde meydana gelmiş olabilir. Birincisi, “-k-” ile türemiş fiillerin üzerine gelen “-Ar-” ettirgenlik ekiyle kaynamış olabilir. İkincisi ise “-g” ile biten isimlerin üzerine gelen “+Ar-” ekinde sonra yanlış heceleme sonucunda ortaya çıkmış olabilir (1984, s. 151). Erdal ise ekin “+(X)k+ Ar-” şeklinden geldiğini düşünmektedir (1991, s. 748).

Metinlerde nâdir görülen ek hakkında bilgi verilmemiştir: TZ 16a “*başkardı*”, TZ 27a “*şugardı*”.

2.2.2.6.3.7. /+Gİr-/~/+GUr-/

Kullanımı çok sınırlı olan bu ek, genellikle doğa seslerini taklit etmek üzere yapılmış kelimelere ya da seslenme kelimelerine eklenerek isimden fiil türetmiştir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 139).

Ek hakkında bilgiye rastlanmaz, geçtiği birkaç örnek vardır: TZ 9a “*ınçkırdı*”, Kİ 12b “*çöçkürdü*”, TZ 26a “*şüşkürdi*”, KK 69a “*şüşkürmek*”, KK 69a “*yütkürmek*”, Kİ 29b “*yütürmek*”, TZ 26a “*ötkürdi*”.

2.2.2.6.3.8. /+I-/~/+U-/

İsimlerden oluş bildiren fiiller türeten ek, bütün Türk dillerinde aynı görevde kullanılan ve işlek olmayan bir ektir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 183-184).

Ek hakkında bilgi bulunmaz. Örnekler: TZ 5b “*öjüdi*”, TZ 5b “*oñıdı*”, TZ 10a “*yoluqtı*”.

2.2.2.6.3.9. /+IrGA-/

Hacıeminoğlu, ekin az kullanıldığını ve birkaç ekin birleşmesinden meydana geldiğini söyler. Hacıeminoğlu'na göre ek, “+I/U-” isimden fiil yapım eki, “-r-” fiil yapım eki ve sonrasında da “-k+” ekiyle “+a-” eklerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir (1984, s. 139).

Tek örnekte geçer: Kİ 3b “*esirge-*”, TZ 13b “*esirke-*”.

2.2.2.6.3.10. /+I-/

Çok nadir kullanılan bir ek olup oluş bildiren fiiller türetir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 184).

TZ’de birkaç örnekte geçen ek hakkında açıklama yapılmamıştır: TZ 5b “*toğrıldı*”, TZ 6b “*keşildi*”, TZ 35b “*tozuldı*”.

2.2.2.6.3.11. /+IA-/

Bütün isimlere gelebilen ek, hem etken-geçişli hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 184). Erdal, ekin bütün isimlere gelebilme özelliğinden hareketle diğer isimden fiil yapma eklerinin neden var olduğunu sorgular (1991, s. 415).

Ek hakkında sadece Kİ’de kısa bir bilgi bulunmaktadır: Kİ 41a “...*isimden fiil yapmak istiyorsan fethalı olarak kurallı bir şekilde eklenir örneğin ötrükledi otladı ve sözledi...*”.

Ekin geçtiği örnekler: Kİ 18b “*şakladı*”, TZ 14b “*şakladı*”, Kİ 19b “*tırakladı*”, Kİ 20a “*tuşladı*”, Kİ 20b “*tağladı*”, Kİ 11b “*terledi*”, Kİ 11b “*terkledi*”, TZ 5a “*konakladı*”, KK 31a “*konaklamak*”, TZ 5b “*işledi*”, TZ 14b “*kızledi*”, KK 46b “*sözle-*”, “*yumrukla-*”, KK 81b “*uyukla*”, “*taşla*”.

TZ’de ekin /ş/’li şekli de mevcuttur: TZ 38b “*çivşadı*” ve “*çivladı*”.

2.2.2.6.3.12. /+IA_n-/

“+IA-” ve “-n-” eklerinin kaynaşması sonucunda oluşmuş bir ektir (Korkmaz, 2009, s. 119).

Metinlerde ek hakkında bilgi yok; ama yoğun örnekleri bulunmaktadır: Kİ 4a “uşılandı”, Kİ 4a “aşnalandı”, Kİ 4a “aşılandı”, Kİ 4b “ağıllandı”, Kİ 5b “ullandı”, Kİ 7a “evlendi”, TZ 9b “evlendi~öylendi”, KK 83b “evlendir”, Kİ 13b “çekelendi”, TZ 5b “arlandı”, TZ 6b “allandı”, “yiglendi”, TZ 25a “küflendi”, KK 66b “yapraklandı”, KK 66b “şışeklendi”, KK 82a “sinirlen”, “öfkelen”, TZ 9b “töklendi”, “şayrıldı”.

2.2.2.6.3.13. /+lAş-/

“+lAn-” eki ile benzer bir duruma sahip olup “+lA-” ekinin üzerine gelen “-ş-” ekinin kaynaşması sonucunda meydana gelmiştir (Korkmaz, 2009, s. 119).

Örnekler: TZ 10b “uykulaştı”, TZ 10b “yüzleşti”.

2.2.2.6.3.14. /+r-/

Sıfatlardan oluş bildiren fiiller türetir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 177).

Ek hakkında Kİ’de verilen bilgide “+Ar-” ve “+r-” eklerinin karıştırıldığından bahsedilmişti, dolayısıyla verilen kısacık bilgide “+r-” ek hakkında bilgi verildiğini kabul edebiliriz.

Metinlerde geçen örnekler: KK 4b “karardı”, TZ 83b “karardı”, Kİ 54b “karardı”< kara-r (Hacıeminoğlu, 1984, s. 177), TZ 26a “eskirdi”< eski-r (Hacıeminoğlu, 1984, s. 177), TZ 30a “kışkırdı”, Kİ 38a “kaygur”, TZ 9a “kaygırmak”, KK 69a “kaygırmak”< kaygı-r (Clauson, 1972, s. 599), TZ 12a “yänjirtti”.

2.2.2.6.3.15. /+sA-/

İsmin eklendiği nesneye karşı isteği bildiren fiiller türetir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 177).

Örnekler: Kİ 18a “şuşadı”, TZ 26b “şuvşadı”, Kİ 3a “ersek”, TZ 14a “eresik~ersek”, TZ 4a “tamaşşav”< taşmak+şa-v (Berta, 1996, s. 322).

2.2.2.6.3.16. /+sIrA-/

Paçacıoğlu ekin kökeni üzerinde iki farklı görüş ileri sürer. Birincisi Tekin, Erdal, Hamilton’un söylediği gibi olumsuzluk bildiren fiillerde “+sIz+ + +a->+sIrA-” eklerinin

birleşmesiyle meydana gelmiş olabileceğini söyler. Diğer görüşü ise “+sIg+” “+rA-” eklerinin kaynaşmasından oluşup /g/ sesinin düştüğünü söyler (2011, s. 315).

Ek, sadece TZ’de geçer; verilen örneklerin birinde bu ekle türetilen fiilin aynı zamanda işi yapmak isteyen faili gösterdiği de ifade edilmiştir: TZ 36b “*uykuşıra* aynı zamanda kasıtlı olarak uyumaya çalışan için de kullanılır”, TZ 10b “*uyukşıradı*”. Ekin /ş/’li şekli de vardır: TZ 10b “*balşıraydı*”.

2.2.2.6.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

2.2.2.6.4.1. /-A-/

Bütün Türk dillerinde nadiren kullanılan ek, fiillerin anlamını pekiştirmek amacıyla kullanılmaktadır (Hacıeminoğlu, 1984, s. 77).

TZ ve KK’de “-AGAn+” eki hakkında açıklama verilmiştir. Bu ekte “-A-” ekini görmekteyiz. “-AGAn+” ekiyle ilgili açıklama yukarıda verilmiştir; öte yandan müellifler, “-A-” eki hakkında müstakil bir bilgi vermediğinden ilgili bölüme bakılabilir.

Metinlerde bu ekin kullanıldığı çok az örnek vardır: TZ 9b “*şalınandı*”, TZ 21b “*şaşadı*”, TZ 11a “*tüzeptir*”, TZ 37a “*yolkadı*”.

2.2.2.6.4.2. /-AIA-/

Fiilin arka arkaya yapıldığını gösteren ve nadir kullanılan bir ektir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 78).

Metinlerde sadece ekin geçtiği örnekler bulunmaktadır: Kİ 14a “*depeledi*”, TZ 21b “*kuraladı*”.

2.2.2.6.4.3. /-Ar-/

Türk, “-Ar-” ekinin “-er-” fiilinin ekleşmesinden meydana geldiğini ileri sürer. Türk, ekin geçişsiz fiiller türettiğini söyler (2006, s. 183-191).

Metinlerde ek ile ilgili açıklamaya yer verilmemiştir; geçtiği örnekler: Kİ 13a “*çığardı çıkardı gayn kaftan dönüştürüldü aslı çıkırdı ve onun lazım fiili çıkı*”, TZ 30a “*çııkardı*”, Kİ 21b “*kopardı*”, TZ 10a “*ıyardı*”, KK 10b “*keterdi*”

2.2.2.6.4.4. /-Dİr-/~/-DÜr-/

Korkmaz, ekin “-t-” ve “-Ur-” eklerinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu, ünsüzle biten fiil köklerinden oldurma ve yaptırma anlamına gelen geçişli fiiller türettiğini, kimi fiillerle kalıplaşarak ettirgenlik işlevini kaybederek yeni anlamlı fiiller türettiğini söyler (2009, s. 126).

Metinde hakkında genişçe yer verilen eklerden biri de “-Dur-” ekidir.

Kİ 37a-37b “geçişsiz fiili geçişli fiil haline getirme bölümü fiilin sonu ya sakindir ya da harekelidir sakirse sonuna -dUr- ekle ve bindir anlamında mindür- denir ... bu fiillerin -dUr-’lu şekli de kullanılır ve bu da kurallıdır tırdur- kördür-...”, Kİ 38b “...öncesinde dal harfiyle birleşir ve ettirgenliği ifade eden -dur oluşur örneğin mindi’den mindürdi...”, Kİ 40a “...sakin ra ile gelerek ettirgenlik anlamına delalet eder burada da -tUr- ile değiştirilebilir geçmişe delalet ediyorsa ta ve te şeklinde gelebilir ama bu kurallı değildir dal’ın kurallı olduğunu iddia etmemizin sebebi çoğu dal ile gelmiştir ta ve te ile çok az gelmiştir çoğunluk aslın delaletidir az olan da asıl olmadığını gösterir...”.

TZ’de ettirgenlik ekleri arasında verilmiştir: TZ 55a “bir diğeri öncekinin aksine te ve ra’dır örneğin çektir- sıktır- söktür- soktur-”.

KK 76a-76b “...üçüncü bölüm harflerdir geçişlilik harfleri bir fiili geçişli yapmak istiyorsan fiilin sonu ya sakin olur ya da harekeli eğer sakin ise fiilin sonunu -dXr ekini eklersin eğer fiilde ötre varsa dal da ötreli olur yoksa kesreli olur asıl olan ise kesreli olandır ve yine dal bazen ta’ya bazen de kaf’a dönüşür hafifletmek amacıyla te olarak da değiştirilir örneğin mindir emir şekli min-’dir ve gördüğün gibi sonu sakin içinde ötre yok bu nedenle dal kesreli geldi ve şaṭ- fiilinden şaṭtır kurallı olarak aslında şaṭdır olmalıydı ancak bahsettiğimiz gibi dal ta’ya dönüştürüldü...”.

2.2.2.6.4.5. /*-GA-/

TZ’de tek tük örneklerde görülmektedir; ancak şüphelidir: TZ 12b “kayğamak”. Kelime için verilen anlam kaygılanmaktır. Clauson, “kaygı” kelimesinin kökeni olarak “kaḍ-” fiilini göstermektedir (1972, 598). Fiil kökünün TZ müellifi tarafından bilindiği açıktır; çünkü “kayğamak” kelimesinin arkasından aynı anlama gelen “kayğırmaq” kelimesini vermektedir. Diğer dönem metinlerinde böyle bir ekin varlığına

rastlanmamıştır; müellif, burada bir yanlışlık yapmadıysa o dönemki ağızlarda böyle bir kullanımın var olduğu sonucuna ulaşılabilir. Diğer örnekler ise: TZ 14b “*çalkaladı anlamında yaykadı ve şalgadı*”, TZ 30a “*kaykalandı*”.

2.2.2.6.4.6. /-GAr-/

Geçişsiz fiillerden geçişli ve geçişli fiillerden de ettirgen fiil türetir. Ekin sonu /-g/ ile biten isimlerden “-ar-” ekiyle yapılmış fiil şeklindeki yanlış hece bölünmesiyle ortaya çıktığı sanılmaktadır (Hacıeminoğlu, 1984, s. 45).

TZ’de ek ettirgenlik ekleri arasında verilmiş ve bir cümlelik açıklama yapılmıştır: TZ 55a “*...bir diğeri keş ve ra’nın birleşimi ile olur ötker-...*”, TZ 14b “*koşkardı*”, TZ 30a “*kışkardı*”.

2.2.2.6.4.7. /*-GAn-/

Hiçbir kaynakta böyle bir ekin varlığına rastlanmaz; ancak incelediğimiz metinlerde bu tür bir ekin var olmasının muhtemel olduğu düşünülmektedir. Ekin geçtiği birkaç örnek vardır:

Kİ 19a “*şagandı*”, TZ 13b “*şagandı*”, KK 38a “*şagandı*”: Fiilin anlamı, “zannetmek” ya da “saymak”tır. Clauson, fiil kökü olarak “sa-” fiilini verir (1972, s. 781). Bu durumda fiilin “-GAn-” eki ile pekiştirildiği düşünülebilir.

Kİ 23a “*kışkandı*”, TZ 21b “*kızgandı*”: Clauson, bu fiil gövdesini “kısıg” kelimesine “kısıg” kelimesini de “kıs-” fiiline dayandırmaktadır (1972, s. 667). Burada da yine fiilin “-GAn-” eki ile genişletildiğini düşünmek mümkündür.

Kİ 32a “*yaykandı yerin su ile sarsılması yaykadı yıkadı*”: TZ’de de çalkalamak anlamında “*yaykadı* (14b/1-13)” fiiline rastlıyoruz. Bu da demek oluyor ki fiil gövdesinin kökü, “yay-”tır; zira Clauson’da “sallamak” anlamında “yay-” fiilini bulmak mümkündür (1972, s. 970).

Bunun yanında Kİ 11b “*tezgendi*”<tez- (Clauson, 1972, s. 572), TZ 5b “*sezgendi*”<*sez-gen-di, “*söykendi*” örneklerine rastlanmaktadır.

Ekin birleşik bir ek, olduğu açıktır; ancak kimi örnekler, ekin “+GA- + -n-” şeklinden geldiğini düşündürürken kimi örnekler de “*-GA- + -n-” yönündeki bir

birleşmenin mümkün olabileceğini gösteriyor. Nitekim “*-GA-”nın kullanımlarına TZ’de rastlandığına yukarıda değinilmişti.

2.2.2.6.4.8. /-Gır-/~/-GUr-/

Geçişli fiil köklerinden ettirgen, geçişsiz fiillerden de geçişli fiiller türeten ekin birkaç ekin birleşmesinden meydana gelmiş olma ihtimali yüksektir. Hacıeminoğlu, “-g+”, “+I/U-” ve “-r-” eklerinin birleşerek “-Gır-”, “-GUr-” ekini oluşturduklarını düşünmektedir (1984, s. 23).

EK hakkında TZ ve KK’de bilgilere rastlanmıştır:

TZ 55a “...*kağ ve ra da bir başka geçişlilik eki örneğin yatır-...*”, KK 76b “...*bağ-fiilinden baktır yat- fiilinden yatır ve bağ- fiilinden baktır...*”.

Ekin geçtiği diğer örneklerden bazıları: Kİ 11b “*tirkirdi*”, TZ 21b “*şaşkırdı*”, TZ 38b “*yetkirdi*”.

2.2.2.6.4.9. /-GUz-/

Az kullanılmış bir ettirgenlik ekidir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 80).

Metinlerde ek hakkında kısa bilgiler yer almaktadır:

Kİ 37a “...bazı kelimeler de -dUr olmadan ettirgen olur kaldır anlamında turguz- ve göster anlamında körküz-...”, Kİ 40a “...*zey sesinin geldiği yerler gayn keğ ve ra ile birlikte kural dışı olarak ettirgenliği ifade etmek için sakın olarak eklenir örneğin turguz körküz...*”.

TZ 55a “...*ve gayn ile zey örneğin turguz- hüner buna kıyas yapmaktır doğrusunu Allah bilir...*”.

KK 77a “...*tembih bahsettiklerimizin dışında çok az kelime istisna edilmiştir ve bu da duyarak öğrenilir örneğin kör- fiilinden körgüz tur- fiilinden turguz...*”

2.2.2.6.4.10. /-I-/~/-U-/

Az kullanılan bir ek olup fiilin sürekliliğini ifade eder (Hacıeminoğlu, 1984, s. 80).

TZ 12b “kızıdı”<kaz-ı-dı, TZ 13b “yoludı ‘tırış etti, yoldu”<yol-u-dı, TZ 21b “sürüdi”<sür-ü-di.

2.2.2.6.4.11. /-k-/

Geçişsiz fiilleri vurgulu hâle getirip geçişli fiilleri de geçişsiz hâle getirir (Clauson, 2007, s. 195).

Kİ 31b “yoluḳṭı”, KK 81a “yoluḳṭı”< yol+u-ḳ-tı, TZ 6b “tuṭuḳṭı”, TZ 9b “sırıḳṭı ‘sızdı’”.

2.2.2.6.4.12. /-l-/

Kullanım alanı, en geniş eklerden biridir. Hem çatı eki hem de özel anlamda kullanılan yeni kelimeler türetme özelliğine sahiptir (Korkmaz, 2009, s. 127).

Metinlerde ek hakkında verilen bilgiler, “naib-i fail” ve “ism-i mef’ul” bölümlerinde bulunmaktadır:

Kİ 36b “*ism-i mef’ul bölümü ancak edilgen fiilden yapılır ve vuruldu anlamında uruldu ile verildi anlamında birildi ve bunlardan ism-i mef’ul yapmak istediğin geçmiş zaman ekini atarak yerine –mİş eklersin ve öncesine ya sakın lam ya da sakın nun getirirsin edilgen fiillerin nasıl yapıldığı sonra anlatılacaktır ve Sançar vurulmuş anlamında sançar urulmuş denir ve elbise verilmiş anlamında birilmiş ve öldürülmüş anlamında öldürülmüş ve dövülmüş/tepelenmiş anlamında depelenmiş denir ve bunlar geçmiş zamandadır fakat gelecek zamanda ise uruldaḳı birildeḳı öldürüldeḳı depeledeḳı denir...*”. Ekin dönüşlülük işlevi olduğundan bahsedilmektedir: Kİ 37b “*mutavaat (dönüşlülük) bölümü işaretli sakın lam’dır kesdi’dan kesildi üzdü’dan üzüldü...*”, Kİ 41a “*...fiilin nesne alabilmesi için sakın bir şekilde eklenir örneğin uruldu ve berildi ve ism-i mef’ulde gelir urulmuş berilmiş...*”, Kİ 51b-52a “*...naib-i fail bölümü detay vereceğimiz üzere fiili edilgen yapmak için ya sakın nun ya da sakın lam eklenir fiil ya tek sesli ya çift sesli ya da daha fazla olabilir eğer fiil tek sesli ise veya iki sesli olup ikinci harfi sakınse ya da +lA- değilse sakın nun eklenir örneğin yedi’dan yendi yudı’dan yundı sıdı’dan sindi şınadı’dan şınandı dōşedi’dan dōşendi depeledi’dan depelendi ve yenür yunur sınır şınanur depelenür yensün yunsun sinsun şınansun ve aldı’dan alındı şaldı’dan şalındı*”.

ikinci ses sakınse ve +IA- değilse veya başkası sonuna sakın lam eklenir örneğin urdı 'dan uruldu urulur urulsun urulğay bahsettiğimiz nun ve lam'ın eklenmesi kurallıdır tüm zamanlarda olur...”.

TZ 48a-48b “...ism-i mef’ul ve mebni (edilgen) failin belli olmadığı bina edildiği bölümü işareti sakın lam’dır ve her üç zamanda olur geçmiş zamanda tutuldum ve tutulduk geniş zamanda tutulur män ve tutulur biz gelecekte tutulğay män ve tutulğay biz ikinci şahıslarda tutulduñ ve tutulduñuz üçüncü şahıslarda tutuldu ve tutuldılar zamirlerde bu şekilde kıyas yap ancak ismi fail yapmak istediğinde şöyle denir tutulğa ve tutulmuş tutuluptur...”.

KK 34a-35a “....ikincisi ise naib-i faildir bunun kuralı ise fiilin emir şekli ile sonrasında gelen arasına kalın lam eklersin geçmişteki anlamında yenildi vuruldu anlamında urundu döşendi anlamında tüşendi binildi anlamında minendi gelecekteki örneği ise yenilecek anlamında yengey vurulacak anlamında urunğay binilecek anlamında minenğay geniş zamandaki örneği urulur yénilir nun’un nereye gelecek olduğunu belirleyen kural ise tek harfli fiillerden sonra örneğin ye- fiilinden sonra ya da iki harfli olup da ikinci harfi harekeli olan fiillerden sonra gelir örneğin töse- fiilinden sonra gelir ya da iki harfli olup ikinci harfi sakın olan ve lam olan fiillerden sonra gelir örneğin al- ve şal- fiillerinden sonra veya daha fazla harfli olan ve sonu +IA- ile bitenlerde örneğin yumruğla- eyle- veya söyle- bunlar nun’un yerini gösterir ve diğerlerinde lam gelir bu örneklerin yapılmasında sırayla şu örnekler verilir yenildi tüşendi alınzı şalınzı yumruğlandı ve sülendi/sövlendi ve bunun üzerine kıyas yap...”

2.2.2.6.4.13. /-IA-/

Aslında isimden fiil yapma eki olan “-IA-”, bazı Türk dillerinde fiil tabanlarından da pekiştirilmiş fiiller meydana getirir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 82).

Metinlerde ek hakkında bilgi bulunmaz; ancak örneklere sıkça yer verilmiştir: Kİ 21b “*kapladı*”, Kİ 31b “*yumladı*”, TZ 13b “*esirkeledi*”, TZ 14b “*atlam*”<at-la-m, TZ 23b “*sızladı*”, KK 34b “*eyle-*”.

2.2.2.6.4.14. /-lAn-/

“-lA-” ve “-n-” eklerinden birleşmiş olmalıdır. TZ’de birkaç örneğine rastlanmaktadır: TZ “ırgalandı”<ırga-lan-dı (Clauson, 1972, s. 217), TZ 5b “tezlendi”<tez-len-di (Clauson, 1972, s. 572), TZ 10b “şallandı”<şal-lan-dı.

2.2.2.6.4.15. /-lAş-/

Bu ekin de “-lAn-” gibi birleşik bir ek olup da “-lA-” ve “-ş-” eklerinden meydana geldiği düşünülmektedir. TZ’de tek örnekte görülüp ek başı ünsüzü, /n-/ şeklindedir: TZ 10b “şıknaştı”<*şık-n(l)aş-tı.

2.2.2.6.4.16. /-n-/

Ünlüyle biten fiillerden sonra “-n-” şeklinde gelen, ünsüzle biten fiillerden sonra araya ünlü bir ses alır. Türkçenin en işlek eklerinden biridir. Bu çatı eki, geçişli fiillerden genellikle “olma” bazen de “yapma” bildiren fiiller türetir (Korkmaz, 2009, s. 129).

Metinlerde ek hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir:

Kİ 37b “*mutavaat (dönüşlülük) bölümü işaretli sakın lam’dır kesdi’den kesildi üzdü’den üzüldü fiil tek heceliyse örneğin kırdı anlamındaki sıdı fiilinde dönüşlülük yapmak için lam yerine sakın nun getirilir ve kırıldı anlamında sındı denir...*”, Kİ 37b “*...ittihaz (bir şeyi alma kabul etme) bölümü işareti sakın nun’dur yaştıdı fiilinden ve yaştuğ kelimesinden bunu yastık olarak aldı anlamında yaştıandı örtü kelimesinde örttü anlamında örtti ve bunu örtü olarak kullandı anlamında örtüندی denir ve bu ittihaz fiili olabileceklerde kurallıdır elbise anlamındaki ton kelimesinden elbise sahibi oldu donandı anlamında tonandı denir...*”, Kİ 38b “*...nun sesinin geldiği yerler ittihaz anlamı için sakın nun (-n-) olarak gelir yaştıdı fiilinden yaştıandı ve örtti fiilinden örtüندی meçhul/edilgen fiilde bu konu hakkında detaylı bilgi verilecektir şöyle denir yidi yindi ve şınadı şınandı faili belli olmayan ism-i mef’ulde örneğin şınanmış...*”, Kİ 51b-52a “*...naib-i fail bölümü detay vereceğimiz üzere fiili edilgen yapmak için ya sakın nun ya da sakın lam eklenir fiil ya tek sesli ya çift sesli ya da daha fazla olabilir eğer fiil tek sesli ise veya iki sesli olup ikinci harfi sakınse ya da +lA- değilse sakın nun eklenir örneğin yedi’den yendi yudi’dan yundı sıdı’dan sındı şınadı’dan şınandı döşedi’den döşendi depeledi’den depelendi ve yenür yunur sinur şınanur depelenür yensün yunsun sinsun şınansun ve aldı’dan alındı*

şaldı'dan şalındı ikinci ses sakınse ve +lA- değilse veya başkası sonuna sakın lam eklenir örneğin urdı'dan uruldu urulur urulsun urulğay bahsettiğimiz nun ve lam'ın eklenmesi kurallıdır tüm zamanlarda olur..."

TZ 58b-59a “...naib-i fail bölümü geniş zamanda eki harekeli nun'dur geniş zaman dışındaysa sakın olur geniş zamanda şöyle denir urunur ve yuvunur ve tüşenir geçmiş zamanda ise urundu ve tükundu ve yaşandı ve tüşendi ve yuvundu gelecekte ise şöyle dersin urunğay ve tüşenkey ve yuvunğay gaip için şöyle denir urunsun ve tüşensin ve yuvunsun çoğulunu yapmak istediğinde +lar isim çokluk ekini ekle örneğin urundılar ve tükundılar ve yuvunğaylar konuşan için urundum birinci çoğul için tükündük dinleyen için urunduñ çoğulu için urunduñuz geniş zaman konuşan için urunur măn çoğulu urunur biz dinleyen için urunur sâñ çoğulu urunur siz gelecek zaman konuşan için urunğay măn çoğulu urunğay biz dinleyen için urunğay sâñ çoğulu urunğay siz Allah doğrusunu bilir...”

KK 34a-35a “....ikincisi ise naib-i faildir bunun kuralı ise fiilin emir şekli ile sonrasında gelen arasına kalın lam eklersin geçmişteki anlamında yenildi vuruldu anlamında urundu düşendi anlamında tüşendi binildi anlamında minendi gelecekteki örneği ise yenilecek anlamında yengey vurulacak anlamında urunğay binilecek anlamında minenğay geniş zamandaki örneği urulur yenilir nun'un nereye gelecek olduğunu belirleyen kural ise tek harfli fiillerden sonra örneğin ye- fiilinden sonra ya da iki harfli olup da ikinci harfi harekeli olan fiillerden sonra gelir örneğin tüşe- fiilinden sonra gelir ya da iki harfli olup ikinci harfi sakın olan ve lam olan fiillerden sonra gelir örneğin al- ve şal- fiillerinden sonra veya daha fazla harfli olan ve sonu +lA- ile bitenlerde örneğin yumrukla- eyle- veya söyle- bunlar nun'un yerini gösterir ve diğerlerinde lam gelir bu örneklerin yapılmasında sırayla şu örnekler verilir yenildi tüşendi alınzı şalınzı yumruklandı ve sülendi/sövlendi ve bunun üzerine kıyas yap...”

2.2.2.6.4.17. /-p-/

İki örnekte görülmüştür: Kİ 15b “septi”<ser-p-ti, Kİ 22b “kırpdı”<kır-p-dı.

2.2.2.6.4.18. /-r-/

Görev bakımından “-Ar-” ekiyle benzerlik gösteren ek, çok işlek kullanılmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 131). Bu ek, olma ve yapma bildiren fiillerden oldurma ve yaptırma ifade ederek geçişli ve geçişsiz bütün fiillere eklenebilir. Eklendiği fiiller, pasiflik ifade etmez aksine aktif olup hareketin fail dışında başka bir varlığa yöneldiğini gösterirler (Ergin, 2009, s. 209).

Metinlerde bu ek hakkında da ayrıntılı bilgi verilmiştir:

Kİ 37a “...bazen dal silinir ve ra harfi harfi kalır ve bu da kurallı değildir örneğin içirmek fiilinde içür- ve çıkarmak fiilinde çıkar- ki aslı çıkkar’dır...”, Kİ 38b “...bazen de dal silinir sadece ra kalır örneğin içmek fiilinden içür ve aslı içdür...”. Müellif, bu iki açıklamada “-Xr-” ekinin “-DÜr-” ekinden geldiğini iddia ederek yanlışlığa düşmüştür; aksine “-DÜr-” eki, “-t-” ve “-Xr-” eklerinden meydana gelmiştir. Müellifin “-Xr-” ekini “-GAR-” ekiyle de karıştırdığı görülmektedir: Kİ 38b “...çıkarmak fiilinde çıkar- ki aslı çıkkar’dır...”.

TZ 54b “...bir diğeri ra’dır örneğin içir- çıkar-...”

KK 76b-76a “...yine sadece ra ile geçişli fiiller yapmışlar ve öncesindeki harfi silmişler ancak bunları sayılı bazı kelimelerde vardır bunlar da ezberlenmiştir buna kıyas yapılmaz örneğin iş- fiilinden işir denir sanki Arapçadaki fi’l kalıbının ortasında ayn harfi şeddelenecek yapılmıştır ve şık- fiilinden şıkar tembih bu yukarıda bahsettiğim ra ile yapılan geçişli fiillerin sonu ya kesreli ya da fethalı olur bunun kuralı yoktur ama yolu duyarak öğrenmektir...”.

2.2.2.6.4.19. /-sA-/

Gabain’in “+XgsA-” şeklinde verdiği (2003, s. 59) bu ek, muhtemelen /g/ sesini kaybettikten sonra sadece isim kök ve gövdelerine gelmekle kalmayıp fiil kök ve gövdelerine de eklenmeye başlamıştır. Çünkü “-sA-” ekinin ifade ettiği anlam, tıpkı “+sA-” ekinde olduğu gibi bir şeyi yapmayı istemek arzulamaktır.

Ek hakkında bilgi yoktur, geçtiği örnekler: Kİ 26a “körsedi”, Kİ 26b “küsedî”, TZ 32a “yapsadı”.

2.2.2.6.4.20. /-sI-/

Gabain, ekin seyrek olduğunu söyler ve “emsi-” örneğini verir (2003, s. 60). Hacıeminoğlu, Gabain’ın verdiği örneği şüpheli bulur ve böyle bir ekin diğer dönemlerde bu görevde kullanıldığına dair bir örneğin olmadığını söyler (1984, s. 34).

TZ’de de tek bir örneğine rastlanmış olan ek hakkında metinde açıklama verilmemiştir: TZ 5b “şırınşıldı ‘suratını asmak’”<*sır-ın-sı-dı.

2.2.2.6.4.21. /-sUn-/

Tek örnekte geçer: TZ 5b “umşundi”<*um-sun-dı.

2.2.2.6.4.22. /-ş-/

Fiil kök ve gövdelerine veya isimden türemiş fiillere gelerek fiilin özneye bağlantısı açısından işteşlik temelinde ortaklaşa bir işin yapıldığını gösterir. Bu işteşlik, bir işin karşılıklı yapıldığını da ifade edebilir ya da geçişsiz fiillere gelerek bir işin birden fazla kişi tarafından ortaklaşa yapıldığını gösterir veya kimi geçişsiz fiillere eklenerek kendiliğinde olmayı da bildirebilir (Korkmaz, 2009, s. 131-132).

Metinlerde bu ek “ortaklık bölümü” başlığı altında verilmiştir:

Kİ 37b “*ortaklık bölümü işareti sakın şin’dir tıpkı heyet/filin tarzını belirten şin gibi vurdu anlamındaki urdu fiilinde uruşdı ve sançtı fiilinden sançış günü anlamında sançış künü ve geniş zamanda uruşur denir gelecekte uruşğa denir fiili edilgen yaptığında uruşuldu ve sançışıldı denir ve bunlar da kullanılmaz*”. Müellifin burada “-ş-” ekiyle “-ş+” ekini karıştırdığı görülmekte; zira “sançış künü” örneğindeki ek, fiilden isim yapmıştır. Kİ 41a “*...şin sesinin geldiği yerler daha önce eklendiği şekil belirtilmişti tek başına sakın olarak eklendiğinde fiilde ortaklığa delalet eder örneğin uruşdı sançştı...*”.

TZ 59a-59b “*müfa‘ale bölümü (ortaklık bölümü) geniş zamanda eki harekeli şin’dir diğerlerinde ise sakın şin’dir geçmiş zamanda gaip için uruştı çoğulu için uruştilar konuşan için uruştum çoğulu uruştuğ dinleyen uruştuğ çoğulu uruştuğuz geniş zamanda ise uruşur ve uruşurlar konuşan için uruşur män çoğulu uruşur biz dinleyen için uruşur sâñ ve çoğulu uruşur siz gelecek zamanda gaip için uruşğay diğerleri de aynı*

şekilde emir çekiminde gaip için uruşsun ve uruşsunlar fiilin mebni olarak yapılması hiçbir yerde duyulmadı yani uruşuldu denmez...”.

KK 77b-78a “*ortaklık harfi eki sakın şindir heyet ekindeki şin’e benzer örneğin sözledi ve söyledi’den süleşti ve urdı fiilinden uruştı ve şekti fiilinden şekişti ve bunun emir şekli ise süleş uruş şekiş gördüğün gibi geçmiş zaman ekini kaldırarak yaparsın mastar yapmak istersen süleşmek uruşmak şekişmek ve bu şekilde devam eder ve geniş zaman yapmak istersen süleşir uruşur şekişir ve bu şekilde devam eder ve eğer gelecek zaman yapmak istersen süleşgey uruşgay...”*

2.2.2.6.4.23. /-t-/

Sonu ünlü ve /-r/ ile biten fiillere getirilen ettirgen çatı eki olup çok işlektir (Clauson, 2007, s. 195).

Metinlerde geçişsiz fiillerden geçişli fiil türettiği hakkında bilgi verilmiştir:

Kİ 37a “*...geçişsiz fiili geçişli fiil haline getirme bölümü fiilin sonu ya sakindir ya da harekelidir ... ve eğer sonu harekeliyse sakın te eklersin örneğin yürümek fiilinde yürüt- ve tepelemek fiilinden depelet- ve okumak fiilinden okut denir...*”, Kİ 39b “*...te sesinin geldiği yerler fiilin sonu harekeli olduğunda ettirgen yapmak için kurallı olarak sakın şekilde gelir örneğin depelemek fiilinden depelet ve yürümek fiilinden yürüt-...*”.

TZ 54b “*...bir diğer ek ise te’dir örneğin olçurt- okut- başlat- öltürt-...*”.

KK 77a “*...ama eğer ikincisi ise yani fiilin sonu harekeli (ünlü) olursa sonuna fiilde ötre varsa ötreli yoksa kesreli yapıp sakın te eklenir (-t) örneğin yürü- fiilinden yürüt yine daha bashedildiği gibi te hafifletmek amacıyla ta’ya da dönüşebilir oku- fiilinden okut...*”.

2.2.2.6.4.24. /-y-/</-d-/</-d-/

Varlığı ve işlevi kesin olmayan bu ekin fiilleri pekiştirme görevi olduğu düşünülmektedir (Clauson, 2007, s. 195). Eski Türkçe döneminde “-d-” şeklinde olan ek, zamanla -d->-d->-y- değişimi geçirerek varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 23).

Ek hakkında bilgi bulunmaz, tespit edilen örneklerden bazıları: Kİ 21a/23 “*toydı*”, TZ 21b “*toydı*”, KK 79b “*doy*”, Kİ 24b “*koydı*”, TZ 17b “*koydı*”, KK 83a “*koy*”, TZ 5a “*ıydı*”, Kİ 2a “*ıdı*”.

2.2.2.6.4.25. /-z-/

Ettirgen çatı ekidir, çok işlek değildir. Bazı fiillerde karşımıza çıkar (Clauson, 2007, s. 196).

Sadece TZ’de kısa bir bilgi vardır: TZ 55a “...*bir diğeri zey harfi emiz-...*”.

2.2.2.6.4.26. /-zUr-/

Müellifler, metinlerinde ek hakkında bilgi vermektedirler. Müelliflerin verdiği bilgilerden hareketle muhtemelen bu ek de “-z-” ekiyle “-Xr-” ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

Kİ 37a “...*damlat anlamında tamzur- ve emzir anlamında emzür- bu fiilerin –dUr-lu şekli de kullanılır ve bu da kurallıdır tırdur- kördür- tamzur- ve emdür- denir...*”.

KK 77a “...*tembih bahsettiklerimizin dışında çok az kelime istisna edilmiştir ve bu da duyarak öğrenilir örneğin kör- fiilinden körgüz tır- fiilinden turguz tamzir ve emzir bu kelimeler ise sadece bu şekilde duyulmuş olup başka şekilde olmaz...*”.

2.2.2.7. Fiilimsiler

Cümlede isim soylu kelime görevini üstlenen fiilimsiler, “isim-fiil”, “sıfat-fiil” ve “zarf-fiil” olmak üzere üç gruba ayrılmaktadırlar. İsim-fiillerle geçici isim olarak kullanılan sıfat-fiiller, cümlede özne, nesne ve yüklem gibi görevleri üstlenirken zarf-fiiller zarf tümleci görevi görürler.

Fiilimsiler oluş, kılış ve durum bildirebilirler, bunun yanında zaman eklerini de alıp olumlu ya da olumsuz biçime girebilirler; ancak fiillerde olduğu gibi fiil çekimine girmezler. Fiilimsiler, yalnızca isim çekim eklerini alabilirler (Negiş, 2015, s. 3).

Fiilimsiler, fiil kök ve gövdelerine eklendiklerinde fiilin anlamını değiştirip yeni bir kavram yaratmazlar; fiildeki temel anlam, varlığını sürdürür. Bu anlamda isim, sıfat ve zarf türeten yapım eklerinden ayrılırlar (Korkmaz, 2009, s. 863).

Müellifler, fiilimsilerden “hâl”, “mastar” ve “ism-i fail” bölümlerinde bahsetmişlerdir. “hâl” başlığı altında zarf-fiil, “mastar” başlığı altında isim-fiil ve “ism-i fail” başlığı altında da sıfat-fiil eklerini vermişlerdir. Bunun yanında kimi zaman ekin geçtiği yerlerde de açıklamalarda bulunmuşlardır.

Metinlerden sadece TZ’de fiilimsilerin isim çekim ekleri alabileceği açıkça belirtilmiş ve iyelik ekleri ile çekimlenmiş şekilleri örnek gösterilmiştir: TZ 50a “...mastarlar zamirlerle de bitişir örneğin almakım ve almakımız ve almakıñ ve almakıñız ve almakı ve almakları...”.

2.2.2.7.1. İsim-Fiil Ekleri

İsim-fiiller, fiillerin karşıladıkları oluş, kılış ve durmu şahıs ve zamana bağlı kalmaksızın gösteren fiillerin isimleridir. Bu gruptaki ekler, sadece fiildeki oluş, kılış ve durumun ismidir. Bunlar “mastar ekleri” olarak adlandırılırlar (Korkmaz, 2009, s. 864).

Metinlerde isim-fiil ekleri, “mastar” başlığı altında verilmiştir. Bu anlamda Kİ’de “-m” ekini de vermesi bakımından diğer iki eserden ayrılır. Öte yandan bütün eserler, “-mA” ekini vermeyi ihmal etmişlerdir.

Müellifler, isimlerden mastar yapmak için “+IIK+” ekinin de kullanıldığını söyler ve bunu da isim-fiil eklerinin verdikleri “mastar” başlığı altında verirler. Bu ekin isimlerden mastar yaptığını söylerler; ancak bahsi geçen örneklerden ekin sadece soyut isim yapmış olduğu görülmektedir.

2.2.2.7.1.1. /-m/

Sadece Kİ’de görülür, diğer eserler bu ekten mastarlar arasında bahsetmemişlerdir. Ebū Ḥayyān verdiği bilgi şu şekildedir: Kİ 36a-36b “...mastar bölümü emir şeklindeki fiilin sonuna kalın ünlülyse -mak ince ünlülyse -mek getirilir ve -mak’ın üzerine lik -mek’in üzerine de lik getirmek mümkündür ve mim sakın olarak da gelebilir ve bu üçü kurallıdır ve gelmek anlamında kelmek ve kelmeklik ve kelim denir ve aynı şekilde varmak anlamında barmak barmaklık ve barım denir ve sakın mim’in öncesi kesreli hale getirilir...”, Kİ 41a “...mastar bölümünde bahsedilmişti tek başına mastarı ifade etmek için yeterli olur...”.

Ekin geçtiği birkaç örnek tespit edilmiştir: TZ 31b “soğum”, Kİ 14b “düzüm”.

2.2.2.7.1.2. /-mA/

Bu ek hakkında müellifler, bilgi vermezler. Ancak ekin kullanıldığı bazı örnekler mevcuttur: Kİ 8b “barma”, Kİ 16a “sürme”, TZ 28a “sürme”, TZ 34a “süzme”, Kİ 12a “teyirme”.

2.2.2.7.1.3. /-mAK(IİK)/

Asıl ek, “-mAK” şeklindedir; zira müellifler de bu şekilde verip anlamın pekiştirilmesi amacıyla “+IİK+” ekinin eklendiğini söylerler:

Kİ 36a-36b “...mastar bölümü emir şeklindeki fiilin sonuna kalın ünlülyse -mağ ince ünlülyse -mek getirilir ve -mağ’ın üzerine lık -mek’in üzerine de lik getirmek mümkündür ve mim sakın olarak da gelebilir ve bu üçü kurallıdır ve gelmek anlamında kelmek ve kelmeklik ve kelim denir ve aynı şekilde varmak anlamında barmağ barmağlık ve barım denir ve sakın mim’in öncesi kesreli hale getirilir...”, Kİ 40a “...mastarın anlamını tekit etmek için de kullanılır örneğin barmağlık ve mastara delalet etmek için fethalı mim’den sonra da gelir örneğin bakmak...”.

TZ 49b “...mastar bölümü bunun ekleri vardır bunlardan biri kalınlarda -mağ ve incelerde -mek bunlar tek başına gelen emir fiilinden sonra gelirler örneğin almak tutmak kâtmek kâlmek bir diğer ek ise +lık ve +lik’tir isimden mastar yapmak için kullanılır örneğin sultanlık arıklık beylik semizlik bu ek fiillerde toplanırlar örneğin almaklık ve barmeklik...”.

KK 29a-29b “...mastar fiillerin mastarı fiilin köküne fiilde kalın bir ses içeriyorsa fethalı mim ve sakın kaf olan -mağ ekini ekersin yoksa daha önce bahsedildiği gibi kaf harfini kef harfine dönüştür bunun örneği olutmak yatmak urmak yazmak tutmak batmak yutmak almak bakmak barmağ kılmak (güneşin doğması anlamı da dâhil olmak üzere) şıkmağ (şikâyet etmek anlamında) şakmağ kaşmak (kucaklaşmak anlamında) kuşmak aşmak uşmak kelmek ketmek kötürmek ketermek körmek kirmek...”

2.2.2.7.1.4. /-ş/

Bu ek hakkında bilgi daha önce yukarıda verilmişti. Burada sadece müelliflerin vermiş olduğu bilgiyi hatırlamak adına yeniden vermiş bulunmaktayız:

Kİ 36b “...ve mastarın alametlerinden fiilin sonuna sakın şin gelerek mastardaki mübalağa anlamı verir uruş ve tūruş denir fiilin sonu harekeliyse ya eklersin ve kesreli yaparsın örneğin yiyiş ve fiilin sonu sakın ve öncesi ötreliyse ötreli yaparsın örneğin uruş ve tūruş veya sakın harften önceki harf fethalı veya kesreli ise kesreli yaparsın örneğin bakmak anlamında bakış ve vermek anlamında bəriş...”.

TZ 49b “...yine bir diğer ek olan sakın şin fiillerdeki mastarlardaki abartıyı göstermek için gelir örneğin bir uruş urdum bir yâş yedim ve bir içiş içtim...”.

KK 30a “...mastarın mübalağası bölümü fiilin içinde ötre varsa sonu ötreli yoksa kesreli olur ve üzerine sakın şin eklerler örneğin yemek yedim anlamında yeyiş yedim vuruş vurdum anlamında uruş urdum ve ayağa kalktım anlamında tūruş tūrdum şin de mübalağanın alametidir doğrusunu Allah bilir...”.

2.2.2.7.2. Sıfat-Fiil Ekleri

Sıfat-fiiller, cümlede sıfat gibi kullanılabilen fiiller olup taşıdıkları fiil özelliği dolayısıyla içlerinde barındırdıkları hareket ve zaman ifadelerini sıfatlara aktarırlar. Böylelikle varlıkları ve nesneleri hareket ve zaman belirtme özelliğiyle geçici olarak nitelendirirler. Sıfat-fiiller, isimlere benzediklerinden onlar gibi isim çekim eklerini alır veya edatlarla birleşebilirler. Sıfat-fiiller, kalıcı sıfat ve isimler değildir; sadece fiildeki hareket ve zaman kavramını bir varlığa geçici olarak aktaran sıfat ve isimlerdir (Korkmaz, 2009, s. 909-910).

Metinlerde sıfat-fiillerden genellikle ism-i fail bölümlerinde bahsedilmiştir; fakat kimi zaman sıfat-fiil eklerinden birinin geçtiği bir kelimede ek hakkında bilgi verildiği de olmuştur.

2.2.2.7.2.1. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

2.2.2.7.2.1.1. /-dUk/

Şinasi Tekin, “-dUk” ekinin “*-mati ok” şeklinden gelişen “-maduk” ekinin yanlış heceleme sonucunda “-ma-duk” biçiminde bölünmesiyle oluştuğunu söyler (2015, s. 55).

Ek hakkında sadece TZ ve Kİ’de bilgi ve örnek bulunmaktadır; ancak müellif, sıfat-fiil eki “-dUk” ile belirli geçmiş zaman eki “-dU” ve bağlaç olan “+ki” ekini karıştırmış ve “-dUk” bu ikin birleşmesinden oluştuğunu ileri sürmektedir: TZ 43b-44a *“tembih mevsulda üç durum vardır öne alınabilir ortada veya sonda gelebilir öne alındığı örnekler ki aldı ve ki aldım ve ki aldın sona alındığında şöyle denir aldı ki ve aldılar ki ve aldım ki ve aldık ki ve aldın ki ve aldınız ki ortaya alındığı örneklerde şöyle denir aldığım ve aldığımız ve aldığınız ve aldığınız...”*. Kİ müellifi de “-dU” eki üzerine gelen “-k” sesini zayit ses olarak verip eki yanlış tahlil etmiştir: Kİ 64a *“...her geldiğinde seni ağırlarım anlamında teyme keldükünçe ağırlağa men seni denir teyme bütün anlamında keldükçe kef harfi zayittir ve nun harfi muhatabı gösterir ve yerine konuşan için mim harfi gelir ve her geldiğim anlamında keldükümçe her geldiğiniz anlamında keldükünüzçe her geldiklerinde anlamında keldüklerünçe her geldiğince anlamında keldükçe ve her geldiğimizde keldükümüzçe bu ekler kef ve +çA ekleri arasında gelmeye başladı ve hepsi birlikte Arapçadaki “mehme (-dIkçA)” anlamını vermeye başladı...”*.

2.2.2.7.2.1.2. /-mİş/

Fiil kök ve gövdesinin ifade ettiği hareketi, sıfat olarak gösteren ve çoğunlukla sıfat olarak kullanılan fiilin sonucundaki durumu gösterir. Bundan dolayı ek, “geçmiş zaman sıfat-fiil eki” olarak adlandırılır. Geçmiş zaman ile fiili gerçekleştiren anlamlarına sahip bir ektir (Yılmaz, 2019, s. 85).

Kİ’de ekin geçmiş zamanda ism-i faili göstermek amacıyla “mim” ve “şin” harflerinden bir araya geldiği söylenmiştir; müellif, eki kimi yerlerde doğru kullanmış olmasına karşın genel anlamda eki yanlış açıklamış ve belirsiz geçmiş zaman eki ile karıştırmıştır: Kİ 41a *“...mim sesinin geldiği yerler geçmiş zamanda ism-i faile delalet etmek için sakın şin ile birlikte gelir...”*, Kİ 35a *“ism-i fail bölümü gelecekteki işareti – dAçI hepimiz öleceğiz anlamında barçamız öldeçibiz geçmiş zamandaki işareti ise –mİş*

ekidir ve güneş doğdu anlamında kündoğmuş denir bu iki ek ism-i failde delalet eden asıl fiilin köküne bu iki zamanda eklenir ve bu isimlerde olumsuzluk yapmak istiyorsan mazide –mİş’tan ve gelecekte –dAçI’dan önce olumsuzluk harfini/ekini eklersin ve Sançar ayağa kalkmayacak/ayakta değil anlamında Sançar turmadaçı denir ve mal kalmamış idi –mİş’in sonuna idi eklenir ve mal kalmamıştı denir...”, Kİ 56a “...sonkurnı sançar şekilleri olur aynı şekilde –miş ekli geçmiş zamandaki ism-i faille de yapılır tıpkı gelecek zamanlı ism-i failde olduğu gibi ve az önceki tüm örneklerle –miştir eklenebilir ve iki nesne alan fiillerde sançar sonkura elbise verecektir anlamında sançar bërdeçidür sonkurgâ tonnu öne alma ya da arkaya almak mümkündür ve sançar sonkurun ayağa kalktığını zannedecektir anlamında sançar şağandaçidur sonkurnı örü tırmuş veya tırmuş denir...”. Açıklamalarda da görüldüğü üzere müellif, “-mİş” ekini geçmiş zaman sıfat-fiili olarak ifade etmiş; fakat verdiği örnekler ya basit çekimli ya da birleşik kipli fiil çekimleri olup söylenileni desteklememektedir. Bu durum da okuyucuyu “-mİş” eki ile kurulan bütün belirsiz geçmiş zaman yapılarını sıfat-fiilmiş gibi öğrenmeye/kabul etmeye itecektir. Ek için verilen şu örnekler doğru kabul edilebilir: Kİ 36a “...kural yoluyla türetme de yapabilirsin derisi yüzülmüş anlamında üzülmüş açılmış anlamında açılmış denir ve ancak ism-i failde çürümüş denir ve bu geçmiş hâlinedir...”, Kİ 54a “kızarmış yüzlü”.

TZ’de de anı durum söz konusudur. Müellif, eki ism-i fail ekleri arasında vermiştir. Müellifin verdiği tek örnek, basit cümle niteliğindedir: TZ 47b “ism-i fail için iki ek daha vardır sona gelirler bunlar –miş ve p ekleri örneğin kün doğmuş ve olumsuzu doğmamış...”, TZ 38b “şoyulmuş ve yüzülmüş ‘kılları alınmış’”.

2.2.2.7.2.2. Geniş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

2.2.2.7.2.2.1. /-GAn/

Geniş zaman sıfat-fiil eki olup işlektir. Bayraktar, ekin Bang tarafından “-Ig+ + -An” Ramstedt tarafından da “-gA (Mançuca ka, xa) + -n (geçmiş zaman sıfat-fiili)” biçiminde tahlil edilidiğini söyler. Bununla birlikte “-kAn” biçiminin de benzeşme sonucunda ortaya çıktığını belirtir (2018, s. 74).

Müellifler, ekin ism-i failde mübalağa yapmak için kullanıldığını ve bir işi çokça yapanı gösterdiğini söylerler:

Kİ 38b “...sakin nun ism-i failde mübalağa yapmak için yani bir şeyin alışkanlık haline getirildiğini ifade etmek için kef ve gayn harfleri ile birleşir ve öncesi fethalı olur örneğin keken ve barağan ve kural dışı olarak küleç ve bunun kurallısı ise küleken bunlar duyuldu ve aynı şekilde öncesi sakın kef ve gayn olup geçmiş zamanda ism-i fail ve ism-i mef’ulu anlatmak için de kullanılır örneğin gelmiş kişi anlamında kelken ve varmış kişi anlamında bargan tepelenmiş kişi anlamında depelenken ve vurulmuş kişi anlamında urulğan ve verilmiş anlamında berilgen...”. Ekin bağlaç olarak ele alındığı da görülmektedir: Kİ 43b “...eğer fiil cümlesi ise ya geçmiş ya da gelecek anlamında olur geçmiş olursa bağlaç kalın ünlülü fiillerde fiilin sonunda ğan şeklinde gelir ve eğer inceseyse ken şeklinde gelir seni vurana gördüm anlamında kördüm seni urganı ve yaratıcı anlamında yaratğan ve gelen anlamında kelken...”.

TZ 46b-47a “...ism-i fail bölümü kalın ünlülerdeki eki –ğan ve –kan ince harflilerde ise –kän’dir örneğin alğan ve çıkkan ve katkı ve kälkän çoğulunda alğanlar ve katkıler olumsuzunda almağan ve kälmeğan ve almağanlar ve kälmeğanler izafet yapıldığında isen alğanım ve alğanımız alğanıñ ve alğanınız ve alğanı ve alğanları bunların hepsi olumlu iken olumsuzda ise şöyle denir almağanım ve almağanımız diğer zamirlerde de aynı şekilde olur ve açık isimlerde şöyle denir olumlu cümlelerde bēy alğanı ve olumsuzu bēy almağanı işaret isimlerinde de munu alğan ve alğan bular onlarda ihtimalli ism-i fail yoktur...”. Metinde verilen diğer örneklerden bazıları: TZ 18b “ışitgen”, TZ 27b “açkan~açğan”, TZ 80b “ölken”.

KK 31a-31b “...ism-i fail bölümü bu dilde Arapçadaki gibi ism-i fail çekimi/sigası olmadığını bil ya “el” ile gelir ya da “el” olmadan gelir birincisinde yani el ile geldiğinde bunun için fiil köküne –gen –kan veya –ğan eklenir ve gelen için kelgen uyuyan için yatğan ve giden için ketgen ve bu da mevsul bölümünde bahsedildi bu ek Arapçadaki ki anlamına gelen “ellezī” karşılığındadır...”. Bu eserde de Kİ’deki gibi “-GAn” sıfat-fiili bağlaç olarak değerlendirilmiştir: KK 59b-60a “...ikinci uyarı bahsedilen bu bölümler gelecek bölümdekinin aksine bağlacın bağlaç cümlesinden önce gelmesi gerekir bağlaç fiilin geçmişi ise bağlaç yerine göre –ğan veya –gen olur bedevi kefi ile fiilin sonuna eklenir örneğin bēgendir bargandır yaratğandır alğandır sülegendir elgendür mingendür urğandır yatğandır bolğandır tapğandır ve eğer bağlaç cümlesi sıfat olursa

ya ism-i fail ya da ism-i mef'ul olabilir eğer ism-i fail olursa bağlaç yine –ğan ya da –gen olur örneğin *urgan alğan tıpkı yukarıdaki örnekler olduğu gibi...*”.

2.2.2.7.2.3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

2.2.2.7.2.3.1. /-DAÇI/

Bayraktar, ek hakkında biri Bang (-DAÇI<at- fiili + -A zarf-fiil eki + -ÇI fail ismi eki) diğeri de Ramstedt ve Brockelmann (-DAÇI< -tA fiilden isim yapım eki + +ÇI isimden isim yapım eki) tarafından ileri sürülen iki farklı görüş olduğunu söyler. Bayraktar, Orhun Türkçesi döneminde hem gelecek zaman eki hem de sıfat-fiil eki olarak kullanılan ekin Uygur Türkçesi döneminde itibaren sıfat-fiil eki olarak kullanılmaya devam ettiğini dile getirir (2018, s. 97).

Ek sadece Kİ’de geçer; ama sıfat-fiil olarak kullanıldığı söylenen bazı örneklerde yanlışlıkla gelecek zaman eki görevindedir: Kİ 39b “...*gelecek zamanın sıfat-fiilini ifade etmek için fethalı dal ile birlikte kesreli olarak gelir örneğin öldeçi...*”. Burada ekin birleşimi açıklanmış; bundan sonra verilen açıklamalarda ekin sıfat-fiil eki olduğu söylenmiş olmasına karşın gelecek zaman kipinde çekimlenim fiillerden başka bir şey değildir: Kİ 35a “...*ism-i fail bölümü gelecekteki işareti –dAÇI hepimiz öleceğiz anlamında barçamız öldeçi biz geçmiş zamandaki işareti ise –mİş ekidir ve güneş doğdu anlamında küin doğmuş denir bu iki ek ism-i faile delalet eden asıl fiilin köküne bu iki zamanda eklenir ve bu isimlerde olumsuzluk yapmak istiyorsan mazide –mİş’tan ve gelecekte –dAÇI’dan önce olumsuzluk harfini/ekini eklersin ve Sançar ayağa kalkmayacak/ayakta değil anlamında Sançar turmadaçı denir...*”, Kİ 55b “*ism-i failin (nesneye) bağlandığı bölüm nesne ile ya da açık özne ile bağlanmasında örneğin sançar sonkuru yarın vuracak anlamında sançar urdaçıdur sonkurnı ve sançar sonkurnı urdaçıdur ve urdaçıdur sançar sonkurnı ve urdaçıdur...*”.

Metinde bir örnekte –DAÇI eki gerçek anlamda sıfat-fiil görevinde de kullanılmıştır: Kİ 26b “*keldeçi yıl*”.

2.2.2.7.2.3.2. /-IcI/~/-UcU/

Bu ekin bir işi çok yapan ya da onu alışkanlık hâline getiren kişiyi göstermek için kullanıldığı müellifler tarafından açıklanmıştır. Bu ek hakkındaki bilgiler, daha önce yukarıda verilmişti, bunun için bk. 2.2.2.6.2.23.

2.2.2.7.3. Zarf-Fiil Ekleri

Zarf-fiiller asıl fiille bağlantılı olan ikincil (yardımcı fiil) fiili gösteren bitimsiz fiil şekilleridir (Yılmaz, 2019, s. 88). Başka bir deyişle kişi ve zaman kavramı olmadan asıl ya da yan cümlelerin yüklemine niteleyen, cümlede zarf görevinde bulunan fiilimsilerdir. Bunun yanında yardımcı fiillerle bir araya gelerek birleşik fiil kurmak gibi görevleri daha vardır. Zarf-fiiller, fiiller gibi çekime girmezler ve isim-fiillerle sıfat-fiillerden farkları isim hâl eklerini almazla (Bayraktar, 2019, s. 137-138).

Zarf-fiil konusu, metinlerde “hâl” başlığı altında incelenmiştir. Müellifler, bütün zarf-fiiller verilmemiştir; kimi yerlerde ekin geçtiği örnek cümlelerden zarf-fiil ekleri tespit edilmiş olup burada verilmiştir.

2.2.2.7.3.1. /-A/~/-y/

Eklendiği fiile göre “-a” ya da “-e” şeklinde olabilen ek, geldiği fiili cümlelerin yüklemine bağlar. Cümledeki yüklem tarzını bildirerek “-ArAk” eki ile aynı anlamda kullanılmaktadır (Bayraktar, 2018, s. 138).

Kİ ve TZ’de ek hakkında bilgi verilmiştir; Kİ’de sadece “-A” eki verilmişken TZ’de ünsüzle biten fiillerden sonra “-A”, ünlülerden sonra “-y” şeklinin geldiğinden bahsedilmiştir:

Kİ 53b “...hâl (zarf-fiil) bölümü işareti vav veya elif’tir ve sona eklenir örneğin yûri kelû ve yûri şora fiilden zarf-fiil yapmak istediğinde emir fiiline bakarsın sonu sakınse bundan geniş zamanda fethalı ise örneğin küler’den küle keldi denir...”.

TZ 74b “...hâl bölümü fiilin olduğunda ya failin ya da fiilin durumunu gösterir bunun birden fazla eki vardır birincisi olumlu çekimde sahih fiilin sonunu harekeli hale getirmek örneğin keledir küledür kiyledir olumlu ve olumsuz çekimde sonu illetli olan fiillerde fiilin sonuna ya eklenir örneğin sözleydir söyleydir yılaydır bunlar olumlu

çekimde olumsuzunda başlamaydır uçmaydur bovuzlamaydur ve bu ya eki olumsuz çekimdeki sonu sahih olan fiillere de gelir örneğin kâlmeydir külmeydür ve yatmaydır...”, TZ 76a “hâl sahibi (fail) ister tekil olsun isterse çoğul olsun şöyle denmez küleler keldiler ancak fiil çoğul yapılabilir örneğin küle küle kâldiler...”

KK 46a-46b “...birincisi hâl (zarf-fiil) fiilin sonu fethalı yapılarak ve zorunlu olarak asıl fiilden gelir örneğin bey gülerek geldi anlamında bēy küle keldi ve binerek gitti anlamında mine ketti ve sinirli bir şekilde girdi anlamında yigire keldi ve sustu anlamında tektura bolzı ve ayakta geldi anlamında tura keldi denir ve bu şekilde bu sıralama devam eder...”.

TZ’de “-A” ekinin ikileme kurma görevi olduğundan söz edilmiştir: TZ 75b “...fiil tekrar edilerek pekiştirilir küle küle kâldi ve yılay yılay kâtti herhangi bir fiil hâlde çoğul yapılmaz...”.

Açıklamalarda verilen örnekler dışında metinlerde geçen örneklerden bazıları: Kİ 47a “...küle tinedi...”, TZ 69a “...bēy mine tanıladı...”, “...bēy küle kâş boldı...”.

2.2.2.7.3.2. /-Ar/

“-Ar” ekinin geniş zaman sıfat-fiil ekinden gelmiş olması muhtemeldir. Ek hakkında metinlerde bilgi bulunmazken birkaç örneğe yer verilmiştir:

Kİ 54b “...sançar keldi küler...”, TZ 76b “...aṭ miner kâtti...”.

2.2.2.7.3.3. /-DİkçA/

“-dUk” sıfat-fiil ekine “+çA” ekinin gelmesiyle oluşmuştur ve fiile “... dıḡı kadar” anlamı verip ünlü uyumuna girer (Negiş, 2015, s. 659).

Eke sadece Kİ’de rastlamaktayız: Kİ 40b “...kendisinden sonra +çA gelir ve fiille birlikte gelen gizli zamirler bundan sonra gelir ve teyme birlikte kullanılır ve teyme de fiilden önce gelir ve -dıkça/dikçe anlamını verir örneğin teyme keldükinçe ağırlağamen ve sançar teyme keldükinçe ağırlağamen...”, Kİ 64a “...Arapçada şart edatı ismin içinde olur bu dilde isim şart edatından ayrı olur edat ise açık olur ve her geldiğinde seni ağırlarım anlamında teyme keldükünçe ağırlağa men seni denir teyme bütün anlamında keldükçe keḡ harfi zayıttır ve nun harfi muhatabı gösterir ve yerine konuşan için mim harfi

gelir ve her geldiğinde anlamında keldükümçe her geldiğinizde anlamında keldükünüzçe her geldiklerinde anlamında keldüklerünçe her geldiğince anlamında keldükçe ve her geldiğimizde keldükümüzçe bu ekler kef ve +çA ekleri arasında gelmeye başladı ve hepsi birlikte Arapçadaki “mehme (-dlkçA)” anlamını vermeye başladı ve eğer teyme geldiğinde Arapçadaki “mehme külleme (her dıkça)” anlamına geldi...”. Müellif, “-dlkçA” ekinin tahlilini yaparken /-k/ sesini “zayıt ses” olarak vermekle hataya düşmüştür; zira /-k/ sesi, ekin bünyesinde var olan bir sestir.

2.2.2.7.3.4. /-Dİk + iyelik eki + dA/

Bu eke de sadece Kİ’de rastlanmaktadır; ancak müellif, eki yanlış heceleme ile “-gIndA” şeklinde vermiş olup “-dİ” biçimbirimini belirli geçmiş zaman eki olarak düşünmüştür: Kİ 64b “...kuyaş battığında kelke men +dA bulunma anlamında zaman anlamını verir ve gında Arapçadaki “ize”nin müradifidir ve kuyaş güneş ışığı anlamında olup güneşe de delalet eder cümlelerin anlamı ise güneş battığında sana geleceğim’dir ve güneş çıktığında sana gelirim anlamında da şöyle denir kuyaş çıktığında kelke men...”.

2.2.2.7.3.5. /-Dİk + iyelik eki + lAyIn/

Sadece TZ’de yer alır ve “...dığında” anlamı verir: TZ 75b “...oğ müradifi +lAyIn örneğin kündüzleyin kældiler keşleyin kettiler kældükümleyin ve kättükümleyin...”.

2.2.2.7.3.6. /-GAÇ/

Geldiği fiile “-IncA” ya da “...dığı zaman” anlamı vererek onu, cümlelerin yüklemine zaman yönünden bağlar (Bayraktar, 2018, s. 171).

TZ’de ve KK’de ek hakkında bilgiler, bulunmaktadır. TZ’de ekin Kıpçakça olduğuna işaret edilmiş ve Türkmencedeki müradifi gösterilmiştir:

TZ 65b “...Arapçadaki “lemmā” geniş zaman bildiren bir ektir karşılığı ise –ğaş -kaş ve –keş’tir Türkçede şöyle denir bēy alğaş ve çıkkaş ve kälkeş Türkmencede ise bēy turgıcaş bu geniş zaman hükmündedir...”, TZ 75a “...bir diğer ek –ğaş -kaş ve –keş durumun başladığını gösterir turgaş bakkaş kälkeş ve söylekeş...”.

KK 28a “...bazıları şak kelimesini kullanmazlar ama fiilden sonra –gaş –geş veya -kaş ekini getirirler her birinin yeri daha önce bahsedilen kurala göredir örneğin emir vardığında ben vardım anlamında bēy yetişgeş men yetiştım denir ve bey ayağa kalktığında ben kaçtım anlamında bēy turgaş men kaçtım ve güneş battığında ata bindim küneş batkaş mindüm...”.

2.2.2.7.3.7. /-GAII/

İki fiili birbirine bağlayarak eklendiği fiil sayesinde yüklem ne zamandan beri yapıldığını gösterir. Bu anlamda eklendiği fiile “... dığında beri” ifadesi verir. Bunun yanında “...mAk için” ifadesi de katar (Bayraktar, 2018, s. 202).

Kİ ve KK’de kullanılan ek, Arapçadaki “munzu” edatının karşılığı olarak gösterilmiş ve “...dığında beri” anlamına geldiği ifade edilmiştir:

Kİ 58b-59a “...aynı şekilde berü Arapçadaki “munzu” kelimesi gibi zaman ifade eder örneğin dünden beri görmedim anlamında dünegünden berü körmedüm denir düne dün kün gün berü “... beri” anlamında körmedüm görmedim anlamındadır ve aynı şekilde ğalı da “munzu” anlamında kelür men barğalı yani ben vardığımdan beri ben varalı anlamına gelmektedir ve oturalı anlamında oturğalı denir...”.

KK 50b “...Arapçada zaman belirten muz ve munzu’nun karşılığı olan –geli -kalı -ğalı bu dilde sadece zaman için kullanılmaz hepsi yerine göre kullanılır örneğin gittiğinden beri görmedim anlamında ketkeli beri körmedüm ve uyuduğundan beri ayağa kalkmadı/uyanmadı yatkalı beri tırmadı ve yazdığından beri girmedim anlamında yazğalı beri kirmedim ve sultanın geldiğinden beri bir ay oldu anlamında sulṭānıñ kelteli beri bir ay bardır ve beri muz ve munzu anlamını veren cümlelere eklenir...”.

2.2.2.7.3.8. /-GAndA/

“-GAn” sıfat-fiil ekine “+dA” bulunma durum ekinin eklenmesiyle oluşmuştur, fiile “...dığı zaman” veya “...dığında” anlamları katar (Bayraktar, 2018, s. 222). Uğurlu, ekin genelde son sesi ünlü ya da yarı ünlülü ünsüzlerden sonra geldiğini söyler (1994, s. 45).

Ek hakkında KK’de verilen bilgiler şu şekildedir:

KK 28a-28b “...Arapçadaki “izā” ile “izā mā”nın karşılığı –gende ve –ğanda’dır hepsinin yeri daha önce belirtildiği gibidir örneğin bey geldiğinde sen gel anlamında bēy kelgende kelgil denir ve bey aldığında sen de al anlamında bēy alganda sen dağı al ve bey yattığında git anlamında bēy yatğanda ketgil...”.

2.2.2.7.3.9. /-GInçA/

Eklendiği fiile “...dığı zaman” anlamı veren “-GInçA”nın “-GAn” sıfat-fiili ile “+çA” eşitlik ekinin birleşiminden meydana geldiği düşünülmektedir (Bayraktar, 2018, s. 181).

Ek hakkında verilen bilgiler:

Kİ 62b “...ve sen kalktın sonra sançar anlamında sen tırdıy andan sançar ve balığı yedim hatta başını bile anlamında balıknı yedüm başınğa dakınça denir ve +cA ekini eki silinebilir ve Arapçadaki hatta’nın karşılığı gınça ve ginçe’dir fiilin sonuna eklenir ve gınça kalın ünlülere ginçe ise ince ünlülere eklenir ve deginçe aslı ise deg ve ginçe iki kef birleştirilmiş ve tek kef olmuş ve hafiflemek için biri silinmiş ve deg kelimesinin geçmiş şekli degdi ulaştı degdi anlamında ve gınça ya da ginçe eki fiile birleştiğinde ben gelene kadar burada ayakta dur anlamında tır munda men kelginçe denir ve ben gelene kadar sen ayağa kalktın anlamında tırdıy sen men kelginçe denir ve ginçe ile gınça fiile eklenir...”.

KK 51a-51b “...gaye bildiren cümlelerde degin eklersin örneğin evden kaleye kadar bindim anlamında evden mindüm kal’ağa deginçe denir bazıları da değin şeklinde söyler örneğin buradan şuraya kadar yürü anlamında munzan yir anzağa deginçe denir ve isme tevil edilen mastar olan en ile geldiğinde fiile –gince veya –gınca ya da -kınca ekleri eklenir birinci harfin kesreli şekliyle hepsi yerlerine göre kullanılır örneğin gelinceye kadar kelginçe yazıncaya kadar anlamında yazgınça yatıncaya kadar yatkınca pişinceye kadar pişkince ölünceye kadar ölgince ve kural olarak bu şekilde devam eder...”.

TZ’de sadece bir örnekte geçmektedir: TZ 60a “...seçimlik cümleler de mebnilerdendir örneğin sāni kıymayayım akşam bérkinçe...”, TZ 89a “...hatta karşılığında +gınca +kınca ve +kince...”.

2.2.2.7.3.10. /-I/~/-U/

Fiilin ünlüsünün düz ya da yuvarlak olmasına göre “-I”, “-U” şekillerinden biri gelerek iki fiili birbirine bağlar. Ekin eklendiği fiil, diğer fiili niteler. Asıl görevi yanında “gibi” anlamı veren kullanımı ve edat ya da zarf gibi kalıcı kelimeler yapma görevi vardır. Ünsüzle biten fiillerden sonra “-I”, “-U” şeklinde gelirken ünlüyle biten fiillerden sonra araya /y/ sesini alır (Bayraktar, 2018, s. 145-146).

Metinlerde ek hakkında verilen bilgiler:

Kİ 53b “*hâl (zarf-fiil) bölümü işareti vav (o,u,ö,ü) veya elif (a/e) ’tir ve sona eklenir örneğin yûri kelû ve yûri şora fiilden zarf-fiil yapmak istediğinde emir fiiline bakarsın sonu sakınse bundan geniş zamanda fethalı ise örneğin küler’den küle keldi denir elif eklenir geniş zamanın eki ra’dan önceki ses ötreli ise örneğin kelür’den kelû şeklinde yapılır çünkü vav eklenir ve herhangi bir hareke ile harekelendirilmişse ötreli ya eklenir ve üzerine vav gelir örneğin yuyu yiyü ağlayu...”*”.

TZ 76b “*...eğer duruma nesne eklenirse şöyle denir ötmek yiyü kâldi...”*”.

Kİ’de zarf-fiilin ikilime kurduğundan bahsedilmiştir: Kİ 54a “*...ve yine durumu tekrar ederek tekit edebilirsin örneğin kelû kelû...”*”.

2.2.2.7.3.11. /-İptİr/~/-UptUr/

TZ’de zarf-fiil eki bölümünde verilen ek, KK’de hem zarf-fiil hem sıfat-fiil hem de zaman eki olarak gösterilmiştir.

TZ 74b “*...bir diğer ek ise sakın -p ekidir örneğin kâlip kâtip ve başlap ve söylep ve –dır eki cümlelerin bitişi ve güzelleştirmesi amacıyla eklenir örneğin kâliptir...”*”.

KK 31b “*...ikincisi ise yani el takısı olmadan gelmesidir bunun kuralı ise fiil köküne sakın be eklenir istersen bununla yetinirsin istersen sonrasına harekeli te ve sakın ra eklersin örneğin gelen anlamında keliptir veya kelip ve giden anlamında ketiptir ve bunlar da hâl bölümünde incelendi buna bakabilirsin...”*”.

2.2.2.7.3.12. /-ken/

“-ken” zarf-fiili, Eski Türkçe döneminde isim soylu kelimeler, zarf-fiil ve “-mAz” üzerine doğrudan doğruya “-kAn” şeklinde “-er-” fiilin üzerine ise “-ken” şeklinde gelir.

Buradan hareketle ek, hem isim soylu hem sıfat-fiil hem de fiil üzerine gelebilmektedir. Ekin ünsüzü ses uyumuna uymaz (Özmen, 2014, s. 13).

Ek, sadece TZ’de geçmektedir: TZ 75a “...bir diğer ek de –ken ekidir örneğin *käleyorken ve käteyorken ve başlayorken ve yumruqlayorken...*”.

2.2.2.7.3.13. /-mAyIn/

Korkmaz, eki “-ma olumsuzluk eki + d/y bağlayıcı ünsüz + In zarf-fiil eki” şeklinde açıklar (2005, s. 154). Öner, Korkmaz’ın görüşüne karşı çıkarak “-mA olumsuzluk eki + -tI belirli geçmiş zaman eki + n vasıta durum eki” şeklinde geliştiğini düşünmektedir (1999, s. 5-7). Uğurlu, Memlûk-Kıpçak Türkçesinde incelediği metinlerde bu ekin “-p turur” ve “-p erdi” şekillerinin olumsuzunu ifade etmek için kullanıldığını tespit etmiştir (1994, s. 34).

“-mAdIn”, “-mAyIn” zarf-fiil ekleri, sadece Kİ’de yer almaktadır. Müellif verdiği açıklamalar arasında “-mAyIn” şeklinin Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait olduğunu belirtmiştir: Kİ 29a “*mayın zarf-fiil olarak olumsuzluk bildirir ve yine önce anlamında kullanılır ve gitmeden önce sor anlamında şor barmayın denir yemekten önce yemeyin ayağa kalkmadan önce tırmayın denir bu anlamda özellikle burun kelimesi ile birlikte kullanılır Kıpçakça şor barmasdan burun*”, Kİ 54b “...*sançar keldi küle cümlesinin olumsuzu sançar keldi külmedin veya külmeyin anlamı sançar gülmeden geldi ve atnı mindüm eyerlep cümlesinin olumsuzu eyerlemedin veya eyerlemeyin ve –madın ekinin ya’lı şekli Kıpçakçadır...*”.

2.2.2.7.3.14. /-mAsdAn/

Kİ’de tek örnekte geçer ve yükleme zaman anlamında bağlanır: Kİ 29a “*mayın zarf-fiil olarak olumsuzluk bildirir ve yine önce anlamında kullanılır ve gitmeden önce sor anlamında şor barmayın denir yemekten önce yemeyin ayağa kalkmadan önce tırmayın denir bu anlamda özellikle burun kelimesi ile birlikte kullanılır Kıpçakça şor barmasdan burun*”.

2.2.2.7.3.15. /- mAyIp/

Korkmaz, bu ekin de “-mAdIn”, “-mAyIn” ekleri ile aynı şekilde oluştuğunu söyleyerek şu tahlili verir “-mA olumsuzluk eki + d/y koruyucu ünsüz + Ip zarf-fiil eki” (2005, s. 159).

Bu ek de TZ’de yer alır: TZ 75a “...olumsuz yapmak istediğinde şöyle dersin kâlmeyip ve kâtmeyip ve başlamayıp ve söylemeyip ve kâlmeyiptir söylemeyiptir...”.

2.2.2.7.3.16. /-n/

Korkmaz, “-mAdIn”, “-mAyIn”, “-mAyIp” eklerini açıkladığı makalesinde “-n” zarf-fiil ekini “-I”, “-U” zarf-fiil eklerinin paraleli olarak kabul eder (2005, s. 154-155).

TZ’de bu söyleme uygun düşen bir kullanım tespit edilmiş ve “-n” ekinin zarf-fiil görevinde kullanıldığı görülmüştür. Müellif, “-n” zarf-fiil şeklinin sadece konuşma dilinde olduğunu belirtir: TZ 76b “...ve at miner ketti ve at mineyip ve at mineyin son örnek konuşmada vardır...”.

2.2.2.7.3.17. /-p/

İşlek olarak kullanılan bir zarf-fiil ekidir. Birleştiği fiili, ikinci bir fiile bağlar. Bazen asıl cümlelerin bazen de yan cümlelerin yüklemine bağlanır. Eklendiği fiile ya “-ArAk” anlamını verir ya da “ve” bağlacı görevini görür. Bu nedenle “bağ-fiil” adını da alır (Bayraktar, 2018, s. 139).

Metinlerde ek hakkındaki bilgiye geniş yer ayrılmıştır:

Kİ 53b-54a “...hepsinde kurallı olarak sakın be’de gelebilir öncesi ötreli ise ötreli olur şöyle denir şorup öncesi fethalı ya da kesreli ise kesreli olur örneğin kelip ve kirip veya lam elif’in elif’inden başka sakınse olduğu gibi gelir örneğin yegirip iş yapma eki olan +lA- ekinin sonundaki elif ya’ya dönüşür ve sonu ötreli yapılıp örneğin sözleyüp ve ağlayüp ve elif’in silinmesi de mümkün örneğin sözlep ... hâl sahibi ister tekil ister ikil isterse çoğul olsun hâl çoğul yapılmaz daima tekil olur örneğin kelüler şoralar kelipler şekilleri olmaz durumun türemiş olması ve ses değişikliği olması şarttır...”.

TZ 74b “...bir diğer ek ise sakın -b/-p ekidir örneğin kâlip kâtip ve başlap ve söylep...”. Ayrıca ekin bağlaç görevi olduğu ifade edilmiştir: TZ 81a “...Türkçede atıf

vavını karşılayacak bir kelime yoktur atıf yapmak istediklerinde –p ekini getirirler örneğin alıp kätti ve alıp käl ve alıp kâldim...”. Metinde geri kalan örneklerden bazıları da: TZ 76b “aṭnı eyerleyip mindim”, “aṭ mineyip (ketti)”.

KK 46b “...veya istersen filin içinde ötre varsa ötreli yoksa kesreli yaparak sonuna sakın bir be getirirsin ve yine fiilden önce getir örneğin sorarak gitti anlamında sorup ketti durup geldi anlamında ṭurup keldi koşarak geldi yügürüp keldi sevinip yattı anlamında sevinip yaṭtı sinirlenip söyledi anlamında yigirip süledi ve bu şekilde devam eder bu da Türklerce yaygın olarak kullanılır ancak isimden fiil yapım eki +lA- eki ile gelen sözle- yumruḳla- gibi fiillerde zarf-fiil yapmak için sonundaki elif ya’ya dönüştürülür ve kesreli yaparsın Türkmenler ise ötreli yapar ve sonrasına sakın be ekersin örneğin söyleyerek geldi anlamında sözleyip keldi ağlayıp oturdu anlamında ağlayıp olṭurdu...”.

2.2.3. Hem Anlamli Hem de Görevli Biçimbirimler

2.2.3.1. Ünlemler

Duygu, hitap ve tabiat seslerini taklit etmeyi belirten kelimelere “ünlem” denir. Tabiat seslerini taklit ederek veya duyguların sese yansımaları olarak ortaya çıkarlar. Duygu belirten ünlemlerden bazıları tek başına söylendiğinde söylenme sebepleri bilinmedikçe ya da buna işaret edecek bir şey olmadıkça ne anlama geldikleri anlaşılmaz. Buna rağmen bir hüküm belirtirler. Bazı ünlemler de yalnızca cümle içerisinde kullanılır ve kullanıldığı cümlenin anlamını pekiştirirler (Tiken, 2020, s. 129).

KK ve TZ’de “nidâ” hakkında bilgi verilmiştir. KK’de verilen nidâ/seslenme/ünlem edatları “a”, “i” ve “ya” iken TZ’de “a”, “abav” ve “ne” kelimesiyle türetilen ünlemlerle karşılaşmaktayız. Ünlem edatlarından “a”, “i” ve “ya” “yardım isteme”, “meded dileme”, “çağırma” gibi anlamlara gelirken “abav” ve “ne” ile kurulan ünlemlerde de “şaşıрма” duygusu ön plandadır:

KK 61a-61b “...ikinci bölüm arızî mebnî bölümü bunlar da dört tanedir birincisi tekil müfret seslenme/nidadır ve bu dildeki harf/eki fethalı hemze yani /a/’dır kesreli de yaparlar yani /i/ ve hep nida edilenden önce gelir örneğin a alṭunboḡa a sonḳur ve a kerim taḡrı da denir ya da tamlama şeklinde a sulṭān ḳulı denir izafet babındaki kurala

göre muzafileyh muzaftan önce gelir bu dilde de muzafa benzeyen/muzafimsı yoktur nida tabiri sıfat olduğunda Arapçanın aksine sıfatın vasıf edilenden önce gelmesi kuralına göre kendisine seslenilenden önce gelir örneğin ya uzun altunboğa anlamında a uzun altunboğa denir bunun kuralı da böyledir...”.

TZ 84b-85a “*nida/seslenme bölümü üç tane harfi vardır a birincisi şöyle denir a kişi şaşırma için abav şaşırma bölümü sebebi bilinmeyen olağandışı şeylerden olur iki kelimeyle olur Arapçada iki farklı kelimeyle yapılır ve şartları vardır bunlardan biri sülasiden olması ve o fiilin gerçekleşmiş olması sürekliliği haiz olması ve artma ya da eksilme kabiliyeti olan fiilleri içerir birincisi bēy ne özden kiçidir ikincisi sadece emir şeklinde olur çünkü şekil olarak emir gibidir anlam olarak haberdır örneğin bēy körüklü boldı şaşırma fiili edat olmadan sadece bir nesne alır edat olduğunda şöyle dersin bēy kulunga uruçıdur Arapçada renklerden ve sayılardan ve tarihlerden şaşırma ifadesi olmaz ama Türklerde vardır örneğin nā akdir bu nā kıızıdır bu nā karadır bu ve pekiştirmesi de olur örneğin nā appakdır bu ve nā kıızıdır bu ve nā kapkaradır bu ve nā şokurdır bu ve nā şapraşdır bu Allah doğrusunu bilir...”*.

2.3. Cümle Bilgisi

Cümle bilgisi/söz dizimi (Alm. syntax, Fr. syntaxe, İng. syntax), bir cümledeki unsurları ve bunlar arasındaki bağlantıların dil boyutunda incelenmesi anlamına gelmektedir (Vardar vd, 2002, s. 182). Cümlede birden çok yapı, bir araya gelerek bir dizimi oluşturur ve bu da cümle bilgisinin inceleme alanına girer (Böler, 2019, s. 15).

Cümle bilgisi/söz diziminin konusu, yargısız anlatım olan kelime gruplarıyla yargılı bir anlatım olan cümle, cümlelerin yapısı, işleyişi ve bunun görev ve anlam özellikleridir. Bunun cümlelerin birbirleriyle bağlanma yollarıyla anlam ilişkileri de söz diziminin konuları arasındadır (Karahan, 2008, s. 9).

2.3.1. Cümle ve Cümlelerin Öğeleri

Bir ya da birden fazla kelimeden meydana gelen yargılı anlatım birimine “cümle” adı verilir (Atabay & Özel & Çam, 2003, s. 17). Cümle bir düşünceyi, duyguyu, durumu

veya olayı yargı bildirerek anlatan kelime ya da kelime topluluğudur (Karahana, 2008, s. 9).

Karahana, cümlelerin özelliklerini şu şekilde sıralar:

a) Cümle, yargı bildiren kelime veya kelime grupları ile kurulduğunda cümlelerin oluşabilmesi için en az bir tane yargı bildiren çekimli fiil veya isim olmalıdır.

b) Kelime ve kelime gruplarına ekli ya da eksiz olarak yargı yüklemek mümkün olduğundan bunları cümleye dönüştürmek mümkündür.

c) Bir soruya karşılık olan verilen “evet” ya da “hayır” gibi cevaplar da yargılı sözlerdir.

d) Cümlede yargıyı bildiren unsur, yüklemidir; cümle de bu unsur üzerine kurulur.

e) Kimi cümleler sadece yüklemden meydana gelirler, bu tür cümlelerin anlamı bağlamdan çıkarılır.

f) Yüklemın anlamı, “özne”, “nesne”, “yer tamlayıcısı”, “zarf” gibi unsurlarla tamamlanır.

g) Yüklem dışında cümlelerin en önemli ikinci unsuru da öznedir. Öznenin varlığı tek kelimelik bir cümlede dâhi yüklemın taşıdığı kişi ekinden anlaşılabilir.

h) Yer tamlayıcısı ve zarf, yüklemın niteliğine göre ya zorunlu ya da yardımcı unsur olarak cümlede bulunur.

i) Cümle dizilişindeki temel eğilim, yüklemın sonda belirtisiz nesneyle bazı zarfların yüklemın yanında bulunması şeklindedir. Diğer unsurların yeri değişkenlik gösterebilmektedir; ancak cümlede vurgulanmak istenen öge yükleme yaklaştırılır (Karahana, 2008, s. 10-12).

Metinlerde cümlelerin bir isteği, durumu, bildirdiğine dair bilgiler yer almaktadır. Müellifler Arap dilinde “inşa”, “haberî” ve “talebî” cümle türleri üzerinden cümlelerin bildirdiği yargı, durum ve isteği anlatmaya çalışmışlardır: Kİ 42a “...birleşik kelime kuralları bölümü kelimeler isnad edilmiş bir nisbete delalet eder ve kısımları talep haber ve inşa talep cümlesinde ya varlığın isteği ya da yokluğun isteğidir birincisinin örneği barğıl ve ikincisinin örneği barma ve haberin örneği sançar tırmuş ve inşanın örneği şattım...”, TZ 66a “...birleşik kelimelerin hükmü bölümü söz nispet edilmiş bir kelimeye delalet eder ve bunun bölümleri ise talebî haberî ve inşa’dır inşa’da şattım keldim ve aldım haberîde bēy tırmuştur ve aţam yatıptır ve talebîde ise ya varlığın ya da yokluğun talebi

şeklindedir bir şeyin var olmasını istediğin zaman kâlkin ve kâtkin olmasını istemediğin zaman kâlmekin ve kâtmekin akıllıca kıyas yap...”, KK 15b-16a “...anlamalı cümleler bölümü istek haber ve inşa cümlesi olarak üçe ayrılır inşa cümlesinin örneği sattım ve satın aldım anlamında şattım ve şattın alzum haber cümlesinin örneği emir ayakta anlamında bey turuptur ama istek cümlesi ise emir yasaklama soru dua temenni ve rica arz etme ve tahsis etme cümlelerinden oluşur emir hakkındaysa daha önce bilgi verildi kalanları zikredeceğiz...”. Açıklamada müellif, cümlenin bir yargı, durumu, isteği, düşünceyi ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir. Bu anlamda günümüzde modern tanıma yakın bir tanımı, örneklerle Arapçadaki cümle türleri üzerinden yapmıştır.

Cümle dizilişi konusunda Kİ ve TZ’de “fiil ve fail” bölümlerinde “özne” ve “yüklemden” oluşan cümle tipleri üzerinden açıklama yapılmaya çalışılmıştır. Müellifler, burada failin (özne) önce gelmesi gerektiğini ancak arkada da gelebileceğinden bahsederek asıl olanın “özne + yüklem” şeklindeki diziliş olduğunu dile getirmişlerdir:

Kİ 49a “...fiil ve fail bölümü fasih olan isim fiilden önce gelir ama bu şekilde olursa bu bölümden çıkar ve mübteda ile haber’in konusu olur örneğin sançar geldi anlamında sançar keldi denir ve yer değiştirmesi de mümkündür keldi sançar da denir bu şekilde kullanıldıklarında fiil ve fail bölümünde olur geçmişte olup öncesinde açık bir isim varsa sançar keldi dersin çoğulu sançarlar keldiler geniş zamanda sançar kelür çoğulu sançarlar kelürler gelecek zamanda sançar kelkeyler...”.

TZ 71a “...fiil ve fail bölümü asıl olan eğer fail izafet edilmemişse ve ism-i fail değilse önde gelmesidir aksi durumda fiil ve fail bölümünden çıkar ve müpteda haber bölümüne girer bēy kâldi dersin aslına uygun olarak fiil ve fail babında söylemiş olursun ve kâldi bēy dersin Arapçaya göre fiil ve fail bölümüne göre olur ancak birincisi daha fasihtir geçmiş zamanda tekil ve açık fail önde gelirse şöyle denir bēy kâldi çoğulu beyler keldiler geniş zamanda bēy kâlr ve beyler kâldiler...”.

KK 33b-34 “...mu ‘arreb (sonu değişen) isimler ya ötreli ya fethalı ya da kesreli olur ve ötreli olan dörde ayrılır bir tanesi açık isim ya gizli zamir ya da açık zamir olan faildir birincisi yani açık isim olursa bunda en çok kullanılan şekil fiilden önce gelmesidir bey geldi anlamında bēy keldi...”.

Açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla müellifler, yüklem (fiilin) sonda gelmesi gerektiğini bilmektedirler.

Bir cümlenin temel ögesi, yüklem olmakla birlikte bunun dışında özne, nesne, yer tamlayıcısı/dolaylı tümleç ve zarf tümleci gibi ögeler de bulunmaktadır (Böler, 2019, s. 21).

Cümlelerin ögeleri konusunda metinler arasında farklı yaklaşımlar mevcuttur. Fiil/haber (yüklem) ve fail/müpteda (özne) dışında KK’de “mansubatlar (cümle tamamlayıcıları)” başlığı altında 5 öge verilirken Kİ ve TZ’de ise “muktazayı hâl/fiil (fiilden türemişler)” başlığı altında 8 başlık verilmiştir.

KK 39b “*mansubat (cümle tamamlayıcılar) iki türdür mef’ul ve kendisine benzetilen birinci tür yani mef’ul beş türdür mef’ulu bih (nesne) ve mef’ulu leh (sebebi bildiren) mef’ulu ma’a (birliktelik bildiren) mef’ulu fih (zaman zarfı) ve mef’ulu mutlak (mastar)...*”.

Kİ 52a “*...muktazayı fiil bölümü fazlalardan olan mastar zaman zarfı mekân zarfı hâl mef’ulu bih (nesne) mef’ulu leh (sebebi için) mef’ulu ma’a (birliktelik) müstesna ve temyiz...*”.

TZ 72b “*...fiilden türemişler bölümü mastar bundan bahsedildi zaman zarfı ve mekân zarfı ve hâl/durum mef’ulu bih (nesne) mef’ulu leh (sebebi için) mef’ulu ma’a (birliktelik) istisna ve temyiz...*”.

Müelliflerin Arap diline göre cümlelerin ögelerini ayırmaya çalıştıkları açıktır. Nitekim verilen başlıklardan bazıları tek bir başlıkta toplanabilecek durumdayken Arap diline göre hepsini ayrı ayrı vermeye çalışmışlar. Öte yandan kimi ögeleri de okuyucuya vermeyi ihmal etmişlerdir.

2.3.1.1. Yüklem

Cümlede yargıyı üzerinde bulunduran unsura yüklem denir. Yüklem, cümlelerin ana ögesi olup kılış, oluş ve durum yüklem tarafından karşılanır (Karahana, 2009, s. 14). Bu nedenle cümle tahlillerinde ilkin yüklemi bulmak gerekir. Yüklem, yargı bildiren bir fiil veya isim olarak cümlede bulunur (Böler, 2019, s. 22).

Müellifler, eserlerinde yüklem için doğrudan bir tanım yapmamış olsalar da bunun için iki farklı terim kullanmışlardır.

Bunlardan birincisi fiil cümlesindeki yüklemi belirtmek için kullandıkları “fiil” terimidir. Bu terim, fiil ve fail ile çekimli fiiller kısımlarında fiil cümlesindeki yüklemi ifade etmek amacıyla verilmiştir:

Kİ 49a “...fiil ve fail bölümü fasih olan isim fiilden önce gelir ama bu şekilde olursa bu bölümden çıkar ve mübteda ile haber’in konusu olur örneğin sançar geldi anlamında sançar keldi denir ve yer değiştirmesi de mümkündür keldi sançar da denir bu şekilde kullanıldıklarında fiil ve fail bölümünde olur geçmişte olup öncesinde açık bir isim varsa sançar keldi dersin çoğulu sançarlar keldiler geniş zamanda sançar kelür çoğulu sançarlar kelürler gelecek zamanda sançar kelkeyler...”.

TZ 71a “...fiil ve fail bölümü asıl olan eğer fail izafet edilmemişse ve ism-i fail değilse önde gelmesidir aksi durumda fiil ve fail bölümünden çıkar ve müpteda haber bölümüne girer bēy kaldi dersin aslına uygun olarak fiil ve fail babında söylemiş olursun ve kaldi bēy dersin Arapçaya göre fiil ve fail bölümüne göre olur ancak birincisi daha fasihtir geçmiş zamanda tekil ve açık fail önde gelirse şöyle denir bēy kaldi çoğulu beyler keldiler geniş zamanda bēy kälir ve beyler kaldiler...”.

KK’de doğrudan fiil ve fail gibi bir bölüm bulunmamaktadır; fakat failin açıklandığı bölümde failin (özne) fiilden (yüklem) önce gelmesi gerektiğine dair verilen bilgiden hareketle fiili yüklem karşılığında kullandığını söyleyebiliriz: KK 33b-34 “...mu‘arreb (sonu değişen) isimler ya ötreli ya fethalı ya da kesreli olur ve ötreli olan dörde ayrılır bir tanesi açık isim ya gizli zamir ya da açık zamir olan faildir birincisi yani açık isim olursa bunda en çok kullanılan şekil fiilden önce gelmesidir bey geldi anlamında bēy keldi...”.

Yüklem için kullanılan bir diğer terim ise “haber”dir. Bu terim de isim cümlesindeki belirtmek için kullanılmıştır:

Kİ 45b “...mübteda ve haber bölümü önce mübteda gelir sonrasında da haber gelir sançar ayaktadır anlamında şöyle denir sançar tıruptır sançar tırtaçıdır ve aynı şekilde tırubanır ve tırmuşdur şekilleri de söylenebilir ve eğer haber mübtedaya benzetilmişse şöyle denir sançar arslandır ve eğer haber mekân zarfı ise şöyle denir sançar evdedir/arkandadır anlamında sançar evdedür ve sançar ardındadır...”.

TZ 66b “...mübteda ve haber bölümü bundaki kural önce mübteda gelir sonra da haber gelir bey ayakta anlamında bēy tūruptur gelecekte ise bēy tанда tūrasıdır ve yine bēy tанда tūracaḡ ve haber cümlesinde...”.

KK 35a “...üçüncüsü ve dördüncüsü ise mübteda ve haber’dir Arapçadaki mübteda ve haber için geçerli olan kuralların bu dildeki mübteda ve haber için de geçerli olduğunu bil bunlardan haber tekil/basit çekimlenemeyen bir isim ya da türemiş bir isim ve isim cümlesi şart cümlesi fiil cümlesi yer zarfı zaman zarfı harf-i cer ve mecrur olabilir bu durumda haber sonda ve mübteda önde gelir bunun tersi de olabilir ancak asıl olan da vacip olabilir yine aslın tersi de vacip olabilir mübtedanın başta haberin sonda geldiği örnekler bēy tūruptur bēy arslandır bēy seniḡ ḡardaşıdır...”.

Her üç eserdeki tanımlarda müellifler, yüklem yerinin cümlede sonunda olması gerekliliğine vurgu yapmışlardır; öte yandan sonda gelmediği durumların da kabul edildiğinden bahsetmişlerdir. Bununla birlikte asıl kabul görenin birinci şekil olduğuna vurgu yapıp okuyucuyu bunu kullanmaya yönlendirmeye çalışmışlardır.

2.3.1.2. Özne

Yüklemin işaret ettiği kılışı, oluşu veya durumu üzerine alıp cümlede yapanı ya da olanı karşılayan ögeye “özne” denir. İsim cümlelerinde, edilgen fiilli cümlelerde veya yüklemi oluş bildiren fiillerde özne “olan”ı diğer cümlelerde ise “yapan”ı karşılar (Karahana, 2008, s. 18).

Metinlerde özne kavramı için birden fazla terimle karşılaşmaktayız.

Birinci terim, “fail”dir. Bu terim, fiil cümlelerinde özneyi göstermek için kullanılmıştır. İkincisi de “mübteda”dır. Bu da isim cümlelerindeki özne içindir. Bu iki özne türü hakkındaki bilgiler, yüklem bölümünde verilen “fiil” ve “haber” başlıkları içinde bulunduğun burada yeniden sıralanmamıştır.

Bir diğer terim ise yüklemi edilgen çatılı ve geçişli bir fiil olan cümlede özne görevini yüklenen nesneyi yani “sözde özne”yi (Böler, 2019, s. 38) göstermek için kullanılan “naib-i fail (özne yerine geçen)” terimidir.

Kİ 51b-52a “...naib-i fail bölümü detay vereceğimiz üzere fiili edilgen yapmak için ya sakın nun ya da sakın lam eklenir fiil ya tek sesli ya çift sesli ya da daha fazla olabilir eğer fiil tek sesli ise veya iki sesli olup ikinci harfi sakınse ya da +la- değilse sakın nun

eklenir örneğin yedi'den yendi yudi'dan yundi sidi'dan sındı şınadı'dan şınandı dōşedi'den dōşendi depeledi'den depelendi ve yenür yunur sınır şınanur depelenür yensün yunsun sinsun şınansun ve aldı'dan alındı şaldı'dan şalındı ikinci ses sakınse ve +lA- değilse veya başkası sonuna sakın lam eklenir örneğin urdı'dan uruldu urulur urulsun urulğay bahsettiğimiz nun ve lam'ın eklenmesi kurallıdır tüm zamanlarda olur ve fail zikredilmediği zaman beş şey onun yerine geçer birincisi nesne yemek yendi anlamında aş yendi denir ikincisi ise mastar urmağ'tan uruldu üçüncüsü zaman zarfı bugün uruldu dördüncüsü mekân zarfı arkanda vuruldu anlamında ardında uruldu ve önünde vuruldu anlamında alnında uruldu denir ayrılma ekli olanlar sançar'dan alındı anlamında sançardan alındı denir ve fiil için iki nesne var ise ve birinci nesne ikincisinden farklı ise bēildi sançargā bir akça örneğindeki gibi birinci nesne izafet harfi +ğa ile geçişli oldu ve fiil ikinci nesneye de isnat edilir öne alma ya da arkaya alma şansın mümkün şagandı ya da bildürdi'de öznesi belli olmayan örnekler duyulmadı...". Metinde öznenin yerini alabilecek öğeler sıralanmıştır; fakat nesne dışında diğer üç (zarflar, bir sayıldığında toplamda iki öge kalır) unsur nesne olmadığından öznenin yerini alamaz. Bu durumda müellifin verdiği bilgi, hatalıdır.

TZ 58b-59a "...naib-i fail bölümü geniş zamanda eki harekeli nun'dur geniş zaman dışındaysa sakın olur geniş zamanda şöyle denir urunur ve yuvunur ve tōşenir geçmiş zamanda ise urundı ve tōkundı ve yaştandı ve tōşendi ve yuvundı gelecekte ise şöyle dersin urunğay ve tōşenkey ve yuvunğay gaip için şöyle denir urunsun ve tōşensin ve yuvunsun çoğulunu yapmak istediğinde +lar isim çokluk ekini ekle örneğin urundılar ve tōkundılar ve yuvanğaylar konuşan için urundum birinci çoğul için tōkunduk dinleyen için urunduğ çoğulu için urunduğuz geniş zaman konuşan için urunur mән çoğulu urunur biz dinleyen için urunur sән çoğulu urunur siz gelecek zaman konuşan için urunğay mән çoğulu urunğay biz dinleyen için urunğay sән çoğulu urunğay siz Allah doğrusunu bilir...".

KK 34a-35a "...ikincisi ise naib-i faildir bunun kuralı ise fiilin emir şekli ile sonrasında gelen arasına kalın lam eklersin geçmişteki anlamında yenildi vuruldu anlamında urundı dōşendi anlamında tōşendi binildi anlamında minendi gelecekteki örneği ise yenilecek anlamında yēngey vurulacak anlamında urunğay binilecek anlamında minengay geniş zamandaki örneği urulur yēnilir nun'un nereye gelecek

olduğunu belirleyen kural ise tek harfli fiillerden sonra örneğin ye- fiilinden sonra ya da iki harfli olup da ikinci harfi harekeli olan fiillerden sonra gelir örneğin töşe- fiilinden sonra gelir ya da iki harfli olup ikinci harfi sakın olan ve lam olan fiillerden sonra gelir örneğin al- ve şal- fiillerinden sonra veya daha fazla harfli olan ve sonu +la- ile bitenlerde örneğin yumrukla- eyle- veya söyle- bunlar nun'un yerini gösterir ve diğerlerinde lam gelir bu örneklerin yapılmasında sırayla şu örnekler verilir yenildi töşendi alınızı şalınızı yumruklandı ve sülendi ve bunun üzerine kıyas yap...”.

Cümlede öznenin dönüşlülük zamiriyle ya da kişi zamirleri ile pekiştirilmesi mümkündür (Bulak, 2013, s. 1113). Müellifler de eserlerinde iki farklı pekiştirmeden bahsetmektedirler. Birincisi, sıfatların pekiştirilmesi ki bu konu, biçim bilgisi bölümünde geçmişti. Bir diğer pekiştirme türü de cümle düzeyinde yapılan pekiştirme türüdür. Cümle düzeyindeki pekiştirmede pekiştirilmek istenen ögenin tekrarı şeklinde yapılması gerektiği açıklanmış olup öznenin pekiştirilmesinde de ya kişi adını ya kişi zamirini tekrar ederek ya da dönüşlülük zamiri kullanılarak yapılabileceği belirtilmiştir.

Kİ 62b-63a “...tekit bölümü tekit hem tekil hem de cümlelerin tekrarlanması ile oluşur tekil isimde ise şöyle olur sançar sançar tırdı ... belirli lafızlarla olan ise müsnedü ileyh tekit ederek fiilin doğrudan ondan olduğunu ve başkasından değil de kendisi tarafından yapıldığını gösterir örneğin Sançar'ın kendisi kalktı anlamında sançar tırdı özi denir ve aynı şekilde özi bile de denir ve bile burada ile anlamını verir ancak Arapçadaki “ayn/göz” kelimesinin karşılığı olan köz kelimesi ile tekit yapılmaz yani sançar tırdı köz veya közi bile denmez...”.

TZ 81b-82a “...tekit bölümü hem hakikî (yani aynı sözün tekrarı) hem de mânâ yoluyla (mecazî, başka kelimelerle) olabilir lafzî olan aynı kelimeyi tekrar ederek olur hem isimde hem fiilde hem de harfte olur isimde şöyle dersin bēy bēy ... belirli kelimelerle yapılanlar ise isnat edilenin pekiştirilmesi için yapılır fiilin kendisinden geldiğini ortaya çıktığını belirtir başkasından değil örneğin bēy tırdı özi ve bēy ketti kânsi ve bēy kâldi kendi...”

KK 17a “...yine bundan önce ayrı yazılan zamiri tekit için getirebilirsin birinci tekil için men kelmedüm...”, KK 18a “...ve yine bunda da tekit için zamir getirebilirsin örneğin men kelmes men biz kelmes biz...”, KK 19a “...mi zamir bunların önüne alınır

bunlardan ancak hep öne gelen zamir ile söylediklerini duydum bazıları fiilden sonra getirerek tekit ederler örneğin biz keldük mi biz bu da kullanılır...”.

Kimi cümlelerde yüklemdeki kişi ekinin varlığından dolayı öznenin söylenme zorunluluğu bulunmaz. Bu tür cümlelerde yüklemdeki kişi ekinden bulunan öznelerle “gizli özne” adı verilir (Böler, 2019, s. 32). Metinlerin müellifin bunun bilincindedir ve okuyucuya öznenin gizli ya da açık olabileceğini anlatmaya çalışmışlardır:

TZ 78a “...hem nesne hem de özne gizliyse şöyle denir bārdım onu...”.

KK 33b “...mu‘arreb (sonu değişenler) isimler ya ötreli ya fethalı ya da kesreli olur ve ötreli olan dörde ayrılır bir tanesi açık isim ya gizli zamir ya da açık zamir olan faildir birincisi yani açık isim olursa bunda en çok kullanılan şekil fiilden önce gelmesidir...”.

Kİ 40b “...fiille birlikte gelen gizli zamirler bundan sonra gelir...”.

2.3.1.3. Nesne

Yüklemi geçişli olan fiillerde öznenin yaptığı işten etkilenen ve fiilin yönelerek etkilediği öğeye “nesne” denir (Karahana, 2008, s. 25). Bu terim, dil bilgisinde “nerse”, “objekt”, “dolaysız tamamlayıcı”, “asıl tümleş”, “düz tümleş”, “dolaysız tümleş” gibi isimlerle anılmaktadır. Nesnenin yüklemi tamamlama, belirtme durum ekiyle ya da bu ek olmadan yükleme bağlanma ve geçişli fiilin nesne ihtiyacını karşılama görevleri olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmiştir (Kerimoğlu, 2014, s. 180).

Metinlerde nesne ögesi, “mef‘ulu bih” terimiyle karşılanmıştır:

Kİ 55a-55b “...mef‘ulu bih (nesne) bölümü mef‘ulu bih/nesne açık ya da gizli olur ve eğer açık ise balığı yedim anlamında balıknı yidüm denir ve +nI belirtme eki bu sarih açık belirli bir nesnedir ve Arapçada iki nesne alan fiiller Türkçede ise birine +nI diğerine de +ğa ya da +ke eklenerek yapılır örneğin sançara elbise verdim anlamında sançargā ṭonni bērdim denir birinci olarak kabul edilen mef‘ule +ğa eklenir ve bu mef‘uldur ve Arapçada ikinci derecedeki mef‘ule +nI eklenir ve tersi olmaz ve sançarı çıkmış sandım anlamında sançarnı çıkmış şağandım denir ve +nI birinci mef‘ule eklenir ikincisi ise göz ardı edilir ve +nı ya da +ğa eklenmez ve ince ünlülü kelimelerde +ğa yerine +ke gelir örneğin bēyge ṭonni bērdüm ve Arapçada –a/-e ekiyle (yani mef‘ulu ileyh) geçişli olan fiiller bununla birlikte incelik kalınlık durumuna göre +ğa ya da +ke

ekleri getirilir örneğin sançarı gördüm anlamında sançarnı kördüm ve sançara baktım anlamında sançargâ baktım denir ve beye vardım anlamında bēyge bardum ve aynı şekilde bütün bu örneklerde mef'ul arkaya alınabilir ve öne alınması daha fazla olup daha fasih olur ve eğer nesne zamir ise beni vurdu anlamında meni urdı aslı men+ni urdı şeklindedir iki eşit harf geldiği için birinci nun silindi birinci nun'un silindiğini söylememizin sebebi ise ikinci nun ya ile birlikte kelimeye anlam katmak için gelir ve bu da nesneyi ifade etmek içindir ve bizi vurdu anlamında urdı bizni seni vurdu anlamında urdı seni aslı sen+ni senni de tıpkı menni'de olduğu gibidir ve sizi vurdu anlamında urdı sizni onu vurdu anlamında urdı anı onları vurdu anlamında urdı anlarnı bütün bunlarda munfasıl yani ayrı zamir olduklarından mef'ul öne alınabilir hem faili hem de nesnesi zamir ise örneğin onu yedim anlamında yedüm anı ve onu verdim anlamında bērdim anı ve sançara elbise verdim anlamında sançara bērdim tonni anğa denir ve nesne soru zamiri ise örneğin kimi vurdun anlamında kimni urdun ve soru isminin öne alınması duyulmuştur ve eğer nesne şart ismi ise örneğin kimi vurursan vuracağım anlamında kimni ursan urğamen denir mef'ul öne alınmalıdır çünkü bu şart ismidir ve nesne mevsul (bağlaç) ise örneğin vurduğum kişiyi senin katında gördüm anlamında ol kim urdum senin katında kördüm ol o anlamında ve kim terkipte +ki anlamını vermek için ve urdum vurdum senin katında senin katında/yanında ve örnek verdiğimiz gibi nesne, fiile ism-i faile ism-i mef'ule ve mastara isnat edilir ve ona bağlanır...”.

TZ 77b-79a “...nesne bölümü açık ve gizli olabilir açık olanlarda ötmekni yedim ve aqçanı aldım ve aṭnı mindim gizli olanlarda onı aldım ve er yuydum ve muvar bārdım bunlar açık nesnede tevil edilende şöyle denir inandım ki bēy ṭurdı ve ṭanladım bēy ṭuṭkından fiiller iki türlüdür geçişsiz fiiller az önce söylendi ve geçişli fiiller bunu da geçişli yapacak hemze şedde gibi bir şey lazım ve +ğa +ka ya da +ke ekleri de olmalı örneğin kılğa aṭ bērdim çaḳmaḳka ayıttım bēyke kıl saṭtım geçişlilerde ise beyni çıkḳıp şandım Arapçadaki “el” harfi ile geçişli olan fiillerde ise ister genişletmek için silinmiş olsun isterse olmasın “el” takısının olduğu yere Türkçede cer harfi getirirler silinmiş olana örnek beyni kördüm aqçanı aldım aṭnı mindim daha önce söylenmiş olana örnek olarak kılğa bārdım ve bēyke ḳattım hem nesne hem de özne gizliyse şöyle denir bārdım onı nesne soru ismi ise şöyle dersin kimni urdum eğer şart ismi ise şöyle dersin kimni urarsaṅ urar mān burada şart ismi olduğu için nesne öne alınmalı nesne mevsul (bağlaç)

ise şöyle dersin ol ki urduñ bāzārda kördüm şeddeli olanda şöyle denir oğlanı söyündürdüm oğlanı töydürdüm atı mindirdim ve etni yedirdim şunu içirdim Allah doğrusunu bilir ismi failin nesneye bağlandığı bölüm örneğin tanda bēy kulumı urasıdur ister öne al ister arkaya al bu gelecek zaman şeklidir geçmiş zamanda ise şöyle denir bēy kulumı urdı ve bir nesneyi alabilen fiilde şöyle dersin bēy kulumı töydüresidür iki nesne alabilenlerde şöyle denir bēy kulumu bir at bēresidür ihtimalli geniş ve geçmiş zamanda şöyle denir bēy kulumı urmuşdur mübalağa şekli ise bēy kulumı uruçıdur açık failde ismi failin bağlanması ise şöyle olur bēy atası tırmuşdur aynı şekilde munu yüzi körüklidür...”.

KK 39b-42a “...birincisi yani mef’ulu bih (nesne) alameti ise nesneden sonra gelen kesreli nun ’dur ve bu belirtme ekidir örneğin yemeği yedim anlamında aşnı yedüm ve aş yemek için isimdir ki nesnedir ve gördüğün gibi sonunda kesreli nun geldi bu da nesne ve belirtme ekidir ve suyu içti anlamında şuvnı içtüm ata bindim atı mindüm ve sözü duydum anlamında söznı işittüm kılıcı sattım anlamında kılıcnı şattım ve beyi gördüm anlamında beyni kördüm odunu/sopayı aldım anlamında ağaşın alzum eşeği satın aldım anlamında eşekni şatın alzum kitabı yazdım anlamında bitigini yazzum bu örnekler nesne kendi kendine geçişli olduğu zaman olur ancak a/e ile geçişli olursa daha önce bahsedildiği gibi bunun eki +ğa veya +ge’dir örneğin beye baktım anlamında beyge baktım ve kaleye çıktım anlamında kala’ğa şıktım sana gönderdim anlamında sağa yapardım ve camiye gittim anlamında cami’ğa bardım çarşıya gittim anlamında bazarğa bardım ve Arapçadaki lām ile geçişli yapıldığında şöyle denir örneğin beye söyledim anlamında beyge süledüm ve Sonkur’a yazdım anlamında sonkurğa yazzum ve sultan için ayağa kalktım anlamında sultānga tırdım denir ve fiilin sadece kendiliğinden iki nesne alamayacağını bil Arapçada fiil iki nesne alabiliyorsa ve ikincisi birinci nesnenin aynısı ise nesne eki birincisine zorunlu olarak değil de caiz olduğu için eklersin ve ikinci nesneyi de ihmal eder ona bir ek vermezsin örneğin beyin bindiğini sandım anlamında eki ekleyerek beyni minip şağındım veya bēy minmiş şağındım ek eklemeden de söyleyebilirsin ve ikinci nesne birinci nesneden farklı ise birincisini lam ile geçişli yaparsın ikincisine de belirtme eki eklersin yine fiili arkaya alabilirsin örneğin beye bir at verdim anlamında bēyge bir at bērdüm ve bērdüm bir at bēyge de denir ikinci nesnenin nesne eki çıkartılıp öne alınarak ve yine fiil iki nesnenin öncesinde de gelebilir şöyle denir bērdüm bēyge bir at ve fiil ortaya da alınabilir örneğin bir at bērdüm bēyge ancak

nesnenin başa alınması en fasih olanıdır ve çok kullanılır bunların hepsi nesnenin açık isim olduğu durumlardadır ancak zamir olduğunda bunun yolu önce fiil getirilir sonrasında zamir ile belirtme ekini birlikte getirirsin örneğin beni vurdu anlamında urdı meni bunun tahlili ise urdı ve meni ki bu da konuşan zamiridir ve nesnedir ve +ni de nesne ekidir bunun üzerine şöyle söylenebilir urdı men+ni daha sonra iki nun birleşir ve idgam edilir ve meni olur ama aynı türden iki harf birleştiği için birini silmişlerdir ve yine zarf olduğundan silinmesi ona özgüdür çünkü bir anlam katmadı ikinci nun ise anlam verdiği için bırakıldı birincisinin silinmesi evladır ve bizi vurdu anlamında bizni vurdu seni vurdu anlamında urdı seni sizi vurdu anlamında urdı sizni onu vurdu anlamında urdı anı onları vurdu anlamında urdı allarını fiilin öne ya da arkaya alınması eşittir sana kalmış hem fail hem de mef'ulun ikisi de zamir olursa örneğin onu vurdum anlamında urdum anı onu yazdım anlamında yazzum anı onu söktüm anlamında (küfür etmek) söktüm anı onu çektim anlamında şektüm anı fiil soru ismi olursa kimi vurdun anlamında kimini urduñ öne alınması duyulmuştur ve eğer şart ismi olursa öne alınması gerekir çünkü şart ve sorunun başta gelmesi gereklidir örneğin kimi vurursan vururum anlamında kimini urursañ men urar men ve yine ismu'l mevsul (bağlaç) olursa aynı şekilde yapılır örneğin senin yanına gelen kişiyi gördüm anlamında ol kim kördüm senin kaçında keldi...”.

TZ ve Kİ müellifleri, cümlede nesne olarak kullanılacak ögenin asıl ismi kullanıldığında onu “açık nesne” olarak kabul etmişlerken nesnenin ismi yerine zamir kullanılması durumunda da “gizli nesne” olarak ele almışlardır. Burada Arap dilinin gramerine göre böyle bir durum söz konusu olabilir; ancak Türk dilinin yapısı göz önüne alındığında zamirlerin nesne olarak kullanılması onları gizli nesne yapmaz. Bu tür nesnelerin ne oldukları bağlamdan anlaşıldığı için müelliflerin bu tür nesneleri gizli nesne diye adlandırmaları, kabul görebilir; fakat dil bilgisi açısından burada bir nesnenin varlığı yadsınamaz. Eğer müellifler, bu nesnenin bağlamdan anlaşıldığı için böyle bir adlandırma yaptıklarını ifade etmiş olsalardı okuyucuları daha iyi aydınlatmış olabilirlerdi.

Nesne ile ilgili bir diğer durum, nesne ile dolaylı tümleç/yer tamlayıcısının karıştırılmış olmasıdır. Buradaki sıkıntının yine Arapçanın dil bilgisi sistemine göre düşünmekten kaynaklandığı açıktır; çünkü müellifler, yönelme durum eki almış ve cümlede yer tamlayıcısı görevinde bulunan ögeyi nesne olarak kabul edip okuyucuya bu

şekilde aktarmışlardır. Muhammed de yönelme durum eki almış ve cümlede yer tamlayıcısı olarak kullanılan kelime/öğelerin belirtme durum ekiyle birmiş gibi kullanılmasının sebebini, eserlerin Arapçanın dil bilgisi sistemine göre hazırlanmasına bağlamaktadır. Ona göre Arapçada bazı geçişli fiiller iki nesne alırlar ve bunlar Türk diline aktarıldıklarında biri belirtme durum ekli olur ki cümlede nesne görevinde kullanılır diğeri de yönelme durum ekli olur bu da yer tamlayıcısı görevindedir (Muhammaed, 2021, s. 127). Fakat metinlerden anlaşılan müelliflerin özne (fail), yüklem (fiil) ve zarflar dışındaki kelime gruplarını nesne olarak kabul etme eğiliminde olduklarıdır. Bu da doğrudan okuyucunun zihninin bulanmasına ve Türk dilinde var olan bir kelime grubunun (yer tamlayıcısı/dolaylı tümleç) göz ardı edilmiş olmasına yol açmıştır.

Belirtme durum eki alan nesneler, cümlede “belirtili nesne” olarak görev almaktadır (Kerimoğlu, 2014, s. 180). Bu ayrımın müellifler tarafından açık bir şekilde anlaşıldığına verdikleri bilgilerden ulaşmak mümkündür. Çünkü “+nI” ekinin belirtme durum eki olduğu ve kelimeyi belirterek ona bir anlam vermek için geldiği, üç eserde de dile getirilmiştir.

Nesnenin cümledeki konumu hakkında müelliflerin verdiği bilgidен hareketle esnek olduğu çıkarımı yapılabilmektedir; çünkü müellifler fiilden (yüklem) önce de sonra da gelebileceğini, önce gelmesinin daha kabul edilir olduğunu belirtmişlerdir. Sadece şartlı birleşik cümlelerde nesnenin kesinlikle başta gelmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Bunun yanında metinlerde belirsiz nesnenin olduğu birçok cümleye yer verilmiştir. Bunlardan bazıları:

Kİ 11a “*türlü yemiş ketürdi*”, Kİ 18b “*bir şalkum üzüm yedim*”, Kİ 31a “*un yogurgul*”, Kİ 50-51a “*örneğin sultan neçe senin kibi kişilerke altun bėrmidi*”, Kİ 52a/ “*bėrildi sançarğa bir aqça*”.

TZ 41a “*muvar bir aqça bār*”, TZ 48b “*qulğa bir ötmek bėrildi*”, TZ 78a “*qulğa aq bėrdim*”, “*bėyke qul satqım*”.

KK 28b “*tėyme bir varaqa yazzın sağa bir aqşa bereyim*”, KK “*bėyge bir aq bėrdüm*”, “*bėrdüm bir aq bėyge*”, “*bėrdüm bėyge bir aq*”, “*bir aq bėrdüm bėyge*”.

2.3.1.4. Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümleç)

Cümlede yüklemın anlamını tamamlamak için yönelme, bulunma veya ayrılma durum ekli ögelere “yer tamlayıcısı (dolaylı tümleç)” adı verilir. Bu öge, “nominal”, “+e tümleci/+de tümleci/+den tümleci”, “dolay tümleci”, “dolaylı tümleç”, “dolaylı tamamlayıcı”, “yer tamlayıcısı”, “yer tamamlayıcısı” ve “dolaylı nesne” isimleri ile de anılmaktadır (Kerimoğlu, 2014, s. 187).

Dolaylı tümleç/yer tamlayıcısı, cümleın asıl unsurlarından biri olmayıp belirtilmek istendiğı durumlarda kullanılır (Böler, 2019, s. 48).

Dolaylı tümleç/yer tamlayıcısı nesne ögesiyle karıştırıldığından metinlerde bununla ilgili herhangi bir açıklama yer almamaktadır; ama kullanıldığı örneklere yer verilmiştir:

Kİ 31b “atğa yemin aş”, Kİ 50b-51a “sultan neçe senin kibi kişilerke altun bėrmiđi”, Kİ 55a “sançargā ıonnu bėrdim”, “bėyge ıonnu bėrdüm”,

TZ 52b “öyde nā kiçi bar nā épçi”, “öyde kiçi yok”, TZ 78a “kılga at bėrdim”, “çaķmakķa ayıttım”, “bėyke kıl sattım”.

KK 27b “men bolmaşıydum bu sağa yetişmeseydi”, KK 28b “tėyme bir varaķa yazzın sağa bir aķşı bereyim”, “tėyme ayda sağa min dirhem bereyim”, KK 40b “cami ğa bardım”, “bazarģa bardım”, “bėyge süledüm”, KK 41a “bėyge bir at bėrdüm”, “bėrdüm bir at bėyge”, “bėrdüm bėyge bir at”, “bir at bėrdüm bėyge”.

2.3.1.5. Zarf Tümleci

Zarf tümleci, yüklemi zaman, tarz, durum, mekân (yer/yön), miktar gibi farklı açılardan tamamlayan unsurların genel adı olup cümleın bir ögesini teşkil eder (Böler, 2019, s. 54). Türk dil bilgisinde en çok tartışılan konu olan zarf tümlecine “adverbial (zarflama)”, “zarf”, “belirteç tümleci” ve “tümleç” gibi isimler de verilmektedir (Kerimoğlu, 2014, s. 192).

Zarfların verilişı konusunda müellifler arasında farklılık vardır.

Kİ’de cümleın ögelerinden sayılan ve ayrı başlıklar hâlinde verilen 5 farklı zarf türü vardır: Kİ 52a “...zaman zarfı mekân zarfı hâl ... mef’ulu leh (sebepe için) mef’ulu ma’a (birliktelik)...”.

TZ müellifi de tıpkı Kİ müellifi gibi 5 farklı zarf türü vermektedir: TZ 72b “...zaman zarfı ve mekân zarfı ve hâl/durum ... mef’ulu leh (sebepe için) mef’ulu ma’a (birliktelik)...”.

KK’de ise 3 farklı zarf türü verilmiştir: KK 39b “mansubat (cümle tamamlayıcılar ... mef’ulu leh (sebeb bildiren) mef’ulu ma’a (birliktelik bildiren) mef’ulu fih (zaman zarfı)...”.

Müelliflerin zarflarla ilgili vermiş oldukları konu başlıklarında yer alan bilgiler şu şekildedir:

Zaman zarfı;

Kİ 52b “...zaman zarfı bölümü zaman zarfı belirsiz ve belirli diye ikiye ayrılır belirsiz olan kündenle tünle tana ve tana keçe kuşluk ve kündenle ve düşte Türkmencede öyle şekildedir belirli zaman zarfı ya bu zarflardan birine izafet edilecek ya da sıfatla belirlenecek fiil ister geçişli olsun ister geçişsiz bu zarflara isnat edilir geçişsiz fiilde şöyle dersin tünle turdun ve geçişlide tünle urdum sançarnı ve fiili zarfın öncesine de arkasına da almak mümkündür çekimli fiilin örneği yukarıda verildi çekimsizdeki ise bu kün sançar tırmuş degül ve sançar tırmuş degül bu kün...”.

TZ 72b-73b “...zaman zarfı bölümü belirli ve belirsiz diye ikiye ayrılır belirsiz olanlar kündenle tan kuşluk süvri tüş ekindi aşıam keçe ve tün belirli olan bu zarflardan birine izafet edilir veya sıfat şeklinde gelir fiil de bu zarflara isnat edilir ister geçişli olsun ister geçişsiz ve geçişsiz olana örnek tünle turdum geçişliye örnek kündenle kulumnu urdum ve aynı şekilde şöyle denir kündenle ok kâldiler ve şöyle de denir kündenleleyin kâttiler bunlar çekimli fiillerde ve çekimsiz fiillerde ise bēy bu kün kâltir olumsuzunda ise bu kün bēy tırmas ve zaman zarfları ise sadece cer harfleri ile kullanılır Arapçadaki “fī”nin karşılığı +da’dır şöyle denir tana ve keçede ve benzeri öncelik ve sonralık ile hedef bildirirler örneğin andan burun turdum ve alardan şonra keldim mundan burun kâldi ve bizden şonra ketti dinleyen için bēy senden burun mindi ve bēy sizden şonra ketti Allah doğrusunu bilir...”.

Müelliflerin zaman zarflarını neden belirli ya da belirsiz diye ayırdıkları merak konusudur. Cümlede yüklem bu zarflardan birine izafet edilmesi hâlinde belirli olduğu söylenmiştir. Buradaki belirsiz ve belirliden kasıt, zaman ifade eden kelimelerin yalnız başına bir şey ifade etmediği, genel bir anlamda olduğu ve cümle içerisinde

kullanıldığında ise bir belirlilik kazandığı olmalıdır. Aksi hâlde böyle bir söylemin başka türlü bir yorumu olamaz.

KK'de zaman zarflarının açıklandığı bölümde sadece zaman anlamına gelen kelimeler sıralanmış, cümle içinde zarf görevinde kullanıldığı örnekler, bu bölümde verilmemiştir: KK 45a-46a “...zaman zarfları ise bugün tünegün tanza tağnla (yanlış yazılmış) zaman anlamındaki ay aynı şekilde gök cisminin de ismidir yıl bu sene anlamında bu yıl geçen sene bıltır yıl ... kündüz tün ve tünle keçe tan kuşluk büyük kuşluk vakti anlamında ulu kuşluk ilkbahar yay yaz yaz güz boz kış kış önce anlamında burun sonra anlamında soğra ve önce ve sonra kelimelerinin hem Arapçada hem de Türkçede +dAn ayrılma eki ile gelebileceğini bil eğer eki ekleyeceksen bu dildeki kurala göre eki kelimenin sonuna getir önceden ve sonradan anlamında burundan soğradan denir kendisine izafet edilen başta gelir sonrasında bulunma ya da ayrılma hâli gelir ve en sonunda da zarf gelir örneğin ikindiden önce anlamında ‘aşırdan burun öğleden sonra anlamında zuhurdan soğra denir...”.

Kİ ve TZ'den alıntılanan paragraflarda zaman zarfının cümle içinde kullanılışına ait örnekler verildiğinden burada KK'ye ait örnek cümleler verilmiştir: Kİ 28a “bêy şak turdı men yetiştim”, “bêy yetişgeş men yetiştim”, “bêy turgaş men kaçım”, “küneş batkaş mindüm”, KK 28b “bêy kelgende kelgil”, “bêy alganda sen dağı al”, “bêy yatkaşda ketgil”, “têyme bir varağa yazzın sağa bir aışa bereyim”, “têyme ayda sağa min dirhem bereyim”.

Bulunma ya da ayrılma durum ekli kelimelerin yer tamlayıcısı mı yoksa zarf mı olarak kabul edileceği Türk dilinde tartışmalı (Kerimoğlu, 2014, s. 192) bir konudur. O dönemlerde bu tür bir tartışmanın varlığından haberdar değiliz; müelliflerin tercihini zarf tümlecinden yana kullandığını verdiği bilgi ve örneklerden hareketle söyleyebiliriz; zira bunu mekân zarfı bölümünde görmek mümkündür:

KK 43b-44a “...dördüncü bölüm mef’ulu fih’tir zaman ya da mekân zarfları olabilir Arapçada “fi” ifadesinin karşılığıdır ama bu dilde ise zorunlu olarak bulunma ekini açık bir şekilde getirip kelimenin sonuna birleşir bu kelime zaman zarfı da olabilir mekân zarfı da olabilir örneğin evde anlamında evde denir ev evin ismidir ve +dA cer harfidir bu kelimeyle fiil cümlesi yapmak istediklerinde bulunma ekiyle mecrur olur ve bulunma ekli kelime fiilden önce gelir örneğin evde yatıyoruz anlamında evde yatar biz

denir yaygın ve kullanılan şekil de budur ve yine fiil başa da gelebilir örneğin yatar biz evde denir ama Arapçanın aksine ismin bulunma ekinden önce gelmesi zorunludur başka bir şekil olmaz...”.

Kİ 52b-53b “...mekân zarfı bölümü üstünde altında orunda sonunda alında ardında karşında yanında bu zarflar ancak izafet edildiğinde kullanılır bu nedenle bununla birlikte muhatap izafet nun’u gelir örneğin üstünde aslı üstününde ilk nun kelimenin aslında var ikinci nun ise muhatap nun’udur hafifletmek için bunlardan biri silinebilir silinenin kelimenin aslından olan birinci nun olduğu görünüyor çünkü ikinci nun bir anlam vermek için gelmiştir birinci nun’un silindiğini kesin olarak gösteren şey ise üstümde örneğidir birinci nun’u silmişler ve mütekellim mim’ini getirmişler ve n harfini ispat için hiçbir zaman üstümde demezler bu kitabın müellifi nun bahsinden sonra Hoca Taceddin’in niyetini zikretti mekân zarfı sadece Arapçadaki bulunma olan “fî”nin müradifi harfle gelir +dA’dan başka hâl eki gelebilir ama zarf olmaktan çıkar örneğin ardından yetiştii anlamında ardından yetti ve aynı şekilde önün de olur ve sonuç sonra anlamında burada izafet gerekli değildir çünkü mekân zarfından çıkmış zaman zarfına geçmiştir önce kalktım anlamında tırdım önde ve aynı şekilde burun da olur ve sonra olırdım denir ra ile ve şonda da dal ile olur ra ve lam harfleri tünle ve tanla örnekleri ile sonra örneğinde Arapçadaki fî anlamına gelen ve Türkçedeki +dA ile karşılanan bulunma anlamını verirler ancak senden sonra geldim cümlesinde izafet yapmak istersen keldim senden sonra denir ve senden önce geldim anlamında keldim senden burun keldim senden ilgerü keldim senden öndin ve birinci ya da ilk anlamındaki ilk ve bundan sonra gelen ra harfi +dA ekinin müradifidir bu zarflar geçişli geçişsiz çekimli çekimsiz fiile zaman zarfı halinde eklenir ve şöyle denir ardında sançar tırmış degül sançar tırmış degül ardında mekân zarfları ancak izafetle belirlenir ve zikredilen nun bu zarfta genizden geliyorsa muhatap içindir ve eğer sakın olarak geliyorsa bu da izafet için geliyordur bunlar ard arda gelmezler yani ardınında denmez biri geniz nun’u diğeri de sakın olarak halis nun gayip için izafet anlamı veriyor ve geniz nun’u ise muhatap anlamı veriyor konuşan zamirine izafet ettiğinde diğeri zamirlerde olduğu gibi teklik ya da çokluk işaretini getirirsin ardında ardımızda ardında denir önceki zamir onu açıklar ve şöyle de denir senin ardında anın ardında anlarnın ardında...”.

TZ 73b-74b “...mekân zarfları bölümü altı yön yukarı aşağı ilgeri atkırı oñ ve şol bu anlamda olanlar altı tüp art karşı yan ve ara ve orta aşağı ve alşak iniş taşkırı işkeri torı ve toğrı biyik yaş uzun teren (derin) bütün bunlar birleşik yazılan zamirlerle birlikte gelebilir örneğin yukarım karşıda altlarında sonu illetli gaiplerde şöyle denir ortasında ve arasında altlarında ve altında karşıda altınızda ileyimde tembih sonu illetli olmayan fiillerde +da düşebilir ve yerine fetha gelir şöyle denir artıma ve karşıma altına aranızda ve karşına ve karşılarına sonu illetli olan gaipte ortasına bunun üzerine kıyas yap bu zarflar hem geçişsiz hem de geçişli çekimli ve çekimsiz fiillere eklenir ve zaman zarfıyla birlikte gelir örneğin artında bēy tırmuştur ve olumsuzunda tırmamış ve tırmuş tōyül aynı şekilde yer zarfıyla birlikte belirli olur örneğin bēy öyüñdedir Allah doğrusunu bilir...”.

Durum zarfı bölümünde hem fiillerin zarf-fiil ile birleşmelerinden hem de bunların cümle içerisinde zarf olarak kullanılışından bahsedilmiştir. Ancak bunlardan zarf-fiil bölümlerinde bahsedildiğinden burada sadece bazı örnek cümleler verilmiştir:

Kİ 7b “ayanu beslenmiş”, Kİ 17b “şabraşıp yaştılar”, Kİ 53b “küle keldi”, Kİ 54a “keldi küle”, Kİ 54b “sançar keldi külmedin”, “aṭnı mindüm eyerlep”, Kİ 55a “urğan keldi küle veya küle keldi urğan denir ancak küle urgan keldi denmez ve keldi küle urğan şekli de olur”.

TZ75b “küle küle kældi”, “yılay yılay kätti”, TZ 76a “bēy yüzi kızarıp kældi”, “bēy kızarılmış yüzli kældi”, TZ 76b “aṭnı eyerleyip mindim”, “ötmek yiyü kældi”, “aṭ miner ketti”, TZ 77a “öydeki küle tırdı”.

KK 46a “bēy küle keldi”, “mine ketti”, “yigire keldi”, “tura keldi”, TZ 46b “şorup ketti”, “tırup keldi”.

Birliktelik, araç ifade eden zarflar (mef’ulu ma’a);

Kİ 57a “...mef’ulu ma’a’nın (birliktelik) mef’ule /nesneye bağlanması bölümü direk ile oturdum anlamında olṭurdum direk bile denir direk direk anlamında bile birliktelik edatıdır ve ancak ile anlamındaki kelimelerle birlikte kullanılmak zorundadır ve daha önce bahsettiğimiz gibi sebepten ya da +den dolayı anlamındaki edatın +dan eki olmadan kullanılması mümkün değil ve aynı şekilde burada da le’ye müradif olan bile kelimesi de olmadan kullanılması mümkün değildir burada da fiil öne veya arkaya alınabilir...”.

KK 43a-43b “...üçüncü tür ise mef’ulu ma’a’dır bunun eki ise bile’dir birlikte anlamındadır bey ile geldim anlamında bēy bile keldüm seninle geldim anlamında senin bile keldüm onunla geldim anlamında anıy bile keldüm benimle yürüdü anlamında menüm bile yürüdüm onlarla bindim anlamında allarla bile mindüm ve sana örnek verdiğim gibi bile ile kullanımı kurallıdır...”.

TZ’de bu başlık ögeleri arasında sayılmış olmasına rağmen konu hakkında hiçbir açıklama yapılmamıştır.

Metinlerden bu zarfa ait örnek cümlelerden bazıları da şu şekildedir: Kİ 18a “oñ elin bile ye”, Kİ 45b “kim tırşa tırğamen men anın bile”, Kİ 59a “kalem bile yazdum”, “sançar bile keldüm”.

KK 35b “kim tırşa tırğay men anıy bile”, “kim sülese anıy bile talaşkay men”, KK 50a “kılıç bile urdum”, “kalem bile yazzum”, “şüprek bile sildim” “bēy bile keldüm”.

Sebebi bildiren zarflar (mef’ulu leh) bölümünde de yukarıda mekân zarfında olduğu gibi müellifler, +dAn ayrılma durumu ekli ögeleri sebebi bildiren zarflar olarak kabul etmişler. Bunun yanında sebebi bildiren “için” edatının kullanıldığı zarf tümleçleri de vardır:

Kİ 56b-57a “...mef’ulu leh’in mef’ule (nesneye) bağlanması seni sevdiğim için geldim anlamında seni sevmekimden keldim keldim geldim anlamında sevmekimden sevdiğimden dolayı ve seni seni anlamındadır fiilin öne ya da arkaya alınması örnek verdiğimiz gibi fiil ve nesne tek bir failden oluşabilir veya iki failden oluşması durumunda da sançarın şerrinden korktuğum için sana geldim anlamında şöyle denir keldim şağa sançar yamandan korkmakından keldim geldim şağa sana yamandan şerden ve korkmakından korkmaktan anlamındadır ister sebebi ve nesne tek bir failden olsun isterse de iki failden olsun sebebi içinse cennete girmek için inandım anlamında kirtündüm kirmekim için uçmakka kirtündüm inandım anlamında ve kirmekim girmem ve için için uçmak cennet anlamında ve fethalı kaf da nesneyi ifade ediyor +ka ve +ga’nın anlamı gayedir bir şeye doğru ve +nI belirli nesne ekidir bunun için akçeni sançara verdim anlamında akçanı bērdim sançargā denir burada vermek akçe ile gerçekleşti ve sançar kendisine verilen ödenen oluyor bunun Arapçadaki karşılığı ise Zeyd’e dirhemi verdim olur ve verdim dirhemi Zeyd’e cümlesi Arapçada doğru değildir ve aynı zamanda sebebi anlamını vermek için +kim de kullanılır örneğin seni çağırdım ki yemek yiyessin/yemek

yemek için seni çağırdım anlamında andadım (ündedim olması gerekiyor) seni kim aş yege sen denir sebep belirten ekin isimle gelmesi fasih olan şekildir ve fiilden sonra da gelebilir kim yege sen aş şekli de olur ve seni andadım (ündedim) şekli de olur...”.

2.3.1.6. Cümle Dışı Ögeler

Cümle dışı ögeler, cümlenin herhangi bir yerinde bulunur; ama özne, nesne, zarf gibi yüklem tamamlayıcısı değildirler. Bu ögeler, sadece yardımcı ögeler olup yüklem dışındaki diğer ögeleri açıklamaya, pekiştirmeye yardımcı olurlar ve cümleleri çeşitli anlam ilişkileri bakımından birbirine bağlarlar (Karahan, 2008, s. 36).

Cümle dışı ögelere rastlanılan tek eser TZ'dir: TZ 85b “*a kiçiler maa boluşunuz ve maa boluş eğleniz ve maa meded eğleniz*”.

2.3.2. Kelime Grupları

Bir varlığı, durumu, niteliği, kavramı veya olayı karşılamak, belirtmek, nitelemek veya pekiştirmek amacıyla belirli çerçeveler içinde bir araya gelmiş iki veya daha fazla kelimedenden oluşan topluluğa “kelime grubu” denir (Karahan, 2008, s. 39).

Kelime grupları yargı bildirmezler ve kelime gruplarında genellikle yardımcı öge başta asıl öge sonda bulunur (Böler, 2019, s. 69); fakat konuşma veya şiir dilinde bu düzen değişebilir (Karahan, 2008, s. 40). Kelime grupları, cümlede isim, sıfat, zarf gibi görevlerde bulunup kelime gruplarının sonuna gelen durum ekleri sayesinde diğer kelime veya kelime gruplarıyla bağlantısı sağlanmış olur (Karahan, 2008, s. 40-41).

Usta, kelime gruplarını kuruluşları bakımından 4 sınıfa ayırmaktadır:

a) I. tip (kurallı) kelime grubu: Bu gruptaki kelime grubunda ana öge üzerinde bütün yükü taşıırken ona yardımcı bir kelime vardır. Ana öge, yardımcı ögeden önce gelmektedir. Usta'nın bu gruba dâhil ettiği kelime grupları ise “belirtili isim tamlaması”, “belirtisiz isim tamlaması”, “sıfat tamlaması” ve “ünlem grubu”.

b) II. tip (kuralsız) kelime grubu: Bu grupta da ana öge ve yardımcı öge bulunmakta; fakat yardımcı öge ana ögeden önce gelmektedir. Bu gruptaki kelime grupları ise “edat grubu”, “ünvan grubu” ve “birleşik fiil”dir.

c) III. tip (eş değerli) kelime grubu: Bu tipteki kelime gruplarında ögeler, eşit derecede öneme sahiptir. Usta, bu gruba “tekrar grubu”, “bağlama grubu” ve “sayı grubu”nu dâhil etmektedir.

d) IV. tip (kısaltma grubu) kelime grubu: Ana öge, yardımcı öge ayrımının olmadığı bu grupta ögeler, anlam yükünü eşit şekilde paylaşmaktadırlar. Bu gruptaki kelime grupları “iyelik”, “belirtme”, “yönelme”, “bulunma”, “ayrılma”, “vasıta” ve “eşitlik”tir (2009, s. 417-419).

Metinlerde kelime gruplarını doğrudan açıklayan bölüm(ler) bulunmamaktadır; ancak gerek sıfat tamlamasının geçtiği bir yerde gerekse izafet bölümünde yer alan bir tamlamada müelliflerin kelime grubunun sırası veya kelime grubunu oluşturmada ekin nereye ekleneceğine dair verdikleri kısa bilgiler vardır.

Örneğin bir sıfat tamlamasında sıralamanın nasıl olacağına dair şu bilgiler verilmiştir:

Kİ 56a-56b “...örneğin kölesi vurulmuş bir adam gördüm anlamında bir erni kördüm urulmuş kulu veya kördüm bir erni urulmuş kulu da denir fakat vasf edilen sıfattan önce alınmaz yani urulmuş kulu bir erni kördüm veya bir erni urulmuş kulu kördüm denmez fakat sadece vasfedilenden sonra sıfat gelir ve babasına bir dirhem vermiş adamı gördüm anlamında bir erni kördüm berilmiş atasına bir akça yukarıda bahsedilen terkipler gibi...”, Kİ 60b “...sıfat bölümü sıfat tekil ise mevsuf olunandan önce gelir örneğin akıllı bir adam gördüm anlamında kördüm bir uşlu er denir ve ayakta durmuş bir adam gördüm anlamında bir tırmuş er ve iki akıllı adam anlamında iki uşlu er kördüm denir...”.

KK 61a-61b “...nida tabiri sıfat olduğunda Arapçanın aksine sıfatın vasıf edilenden önce gelmesi kuralına göre kendisine seslenilenden önce gelir örneğin ya uzun altunboğa anlamında a uzun altunboğa denir bunun kuralı da böyledir...”, KK 52b “...kendisine izafet edilen isim daha önce bahsedildiği gibi muzaftan önce gelir...”.

TZ 80b “...işaret ismi ile sıfat yapılanlara örnek bu bēyni kördüm ikil yaptığında fiil öne alınabilir şöyle denir uç bu bēyni kördüm burada sona alınmaz yani şöyle denmez kördüm bu uç...”.

Sıfatlar bölümünde de (2.2.1.1.2. Sıfatlar), açıklandığı gibi, müellifler tamlamaların dizilişi konusunda okuyucuya esnek olunabileceğini anlatmışlardır. Bu esneklik sadece sıfat tamlamaları için geçerli olmayıp isim tamlamalarında da karşımıza

çıkılmaktadır. Müelliflerin sıfat tamlamalarındaki ögelerin yerlerinin değişebileceğine dair verdikleri bilgiler şu şekildedir:

Kİ 56b “...sadece vasf edilenden sonra sıfat gelir ve babasına bir dirhem vermiş adamı gördüm anlamında bir erni kördüm berilmiş atasına bir akça...”, Kİ 61a “...işaret isminin sıfat olduğu örnek ise bu sançarı gördüm anlamında kördüm sançarnı uşbu denir ve daha fasih olanı ise uşbu sançarnı kördüm’dür işaret ismi öne alınır...”, Kİ 61b “...işaret isminin sıfat olduğu örnekte ise bu âlimi gördüm anlamında kördüm uşbu bilgeni denir sıfat arkaya alınır ve bunun üzerine nesne/belirtme alameti ortaya çıkar ve uşbu bilgeni de olur ve bu da sanki bedel üzerinedir ve birincisi de terkip üzerinedir bu yüzden nesne/belirtme alameti sadece sıfatta ortaya çıktı ve bağlacın sıfat olduğu örnekte ise gelen cömert adamı gördüm anlamında kördüm kelkenni cömertni denir ve kördüm cömertni kelkenni de denir ve bu gelen adamı gördüm anlamında kördüm kelkenni uşbu denir...”.

TZ 79b “bir kiçi kaçına kirdim Türkten”, TZ 80a “...sıfat tekrar edildiğinde öne alınır uslı yazuvçı kiçi kördüm tekrar edilmediğinde şöyle dersin okuvçı kiçi kördüm ve kiçi okuvçı kördüm ve kördüm okuvçı kiçi...”, TZ 80b “...kördüm kälkeni okuvçunu ve kälkeni kördüm yazuvçı ve yazuvçı kälkeni kördüm...”, TZ 82a “...kapsama sıfatları barşa örneğin kiçiler keldiler barşa öne ya da arkaya alınabilir...”, TZ 82a “...parça halinde olanların örneği ise bir ötmek yedim barçasını ve barşasın...”.

Bunun yanında ekli tamlama grupların durum ekinin nereye gelmesi konusunda şu bilgilere rastlanmaktadır:

Kİ 59a “...bu izafet harfleri örnek verdiğimiz gibi Arapçanın aksine kelimenin sonuna gelir belirli isimlere nasıl geldiği örneklendirildi...”.

KK 52b-53 “...sonra muzafa bakarsın sonunda elif vav ye yoksa öncesinde buna uygun bir hareke varsa kesreli ya ekle muzafın sonunda ünlü harf yoksa ki bu da +nın ekidir...”

Çalışmada metinlerde hakkında bilgi verilen veya örnek tespit edilebilen kelime gruplarına yer verilmiştir; ancak kısaltma grubu hakkında hiçbir ize rastlanmayan kelime grupları hiçbir şekilde gösterilmemiştir.

2.3.2.1. İsim Tamlamaları

Bir ismin başka bir isimle kurduğu yapıya “isim tamlaması” denir (Karaağaç, 2012, s. 208). Bu yapıda iyelik ekli isim, iyeliğin işaret ettiği başka bir isme bağlıdır (Karahana, 2008, s. 42).

2.3.2.1.1. Belirtili İsim Tamlaması

Tamlayan unsuru tamlayan durum eki, tamlanan unsurunun da iyelik eki almış olduğu tamlama grubuna “belirtili isim tamlaması” denir (Böler, 2019, s. 73).

Metinlerde belirtili isim tamlaması hakkında en ayrıntılı bilgiyi veren eser, KK’dır:

KK 52b-54a “...ikincisi ise izafet ile mecrur edilmiş isim bölümü kendisine izafet edilen isim daha önce bahsedildiği gibi muzaftan önce gelir ve sonra muzafe bakarsın sonunda elif vav ye yoksa öncesinde buna uygun bir hareke varsa kesreli ya ekle muzaftan sonunda ünlü harf yoksa ki bu da +nı ekidir örneğin sultanın kulu anlamında sultānıñ kuldur sultān muzaftı ileyh ve +nı izafet lam’ıdır ve kul kelimesinin sonu sakindir köle anlamında ve kesreli ya ise izafet ekidir ve –dır eki de tekit etmek için kullanılır ve cümleyi güzelleştirir bu cümlelerin de tahlili bu şekilde bazıları da +nı ekini silerler ve sultān kuldur şeklinde söylerler ve tanrının kelamı anlamında tağrıñ sözi ve Allah’ın evi anlamında tağrıñ evidir denir ve altınboğa’nın oğludur anlamında altınboğa oğludur ve beyin atı bēynıñ atıdır kılıcıdır anlamında kılıcıdır ve eşiği anlamında eşikidir ve öğrencisi anlamında şekirtidir ve bıçağı anlamında bışkıdır ekmeği anlamında etmektedir denir kalan bölüm de bu şekilde kurallı olarak devam eder ve son harfi med ise sakın sin de eklersin örneğin beyin hocası anlamında bēynıñ hocasıdır babası anlamında atasıdır büyüğüdür anlamında ulusıdır veya ağasıdır annesidir anlamında anasıdır yaşlısıdır anlamında karısıdır tanrısıdır anlamında tağrısıdır denir ve ister med veya lin harfleri asıl ya da olmasın yani küçültme ekindeki gibi örneğin atın küçültme eki almış şeklinde şöyle denir atkasıdır bunun sırrı ise izafet edilmiş ismin sonu ile izafet eki ya’nın yan yana gelmesidir bu nedenle ikisinin arasına sin eklemişler iki illetli harf peş peşe gelmesin diye...”.

TZ’de herhangi bir bilgi verilmezken Kİ’de bir cümlelik açıklama verilmiştir:

Kİ 58b “...sen kimdensin anlamında sen kimninsen denir ve bu sançarındur anlamında bu sançarındur denir...”.

Metinlerde geçen diğer örneklerden bazıları şu şekildedir: Kİ 44a “bunun kulu kimnin kulu”, Kİ 43a “bu evdekinin kuludur”, Kİ 58b “sen kimninsen”, TZ 40b “kânsilernin başı kândilernin başı özlernin başı”, TZ 43a “öydekinin kulu bāzārdağının kardaşı”, KK 32b “bèyniñ olıtuıruşu menim kibi veya kibik”, KK 35a “bèyniñ aıası keldi”, KK 52a “bèyniñ başı”.

Bu dönemde incelenen metinlerden hareketle tamlayan durum ekinin düşürüldüğü belirtili isim tamlamalarının kullanıldığı söylemek mümkündür. Nitekim KK’de belirtili isim tamlaması açıklanırken bazılarının tamlayan ekini düşürdükleri belirtilmiştir: KK 52b-54a “...bazıları da +nıñ ekini silerler ve sulţān kuldır şeklinde söylerler...”. Müellifin bu söylemini tanımlayan örnekler gerek Kİ’de gerekse TZ’de de yer verilmiştir: Kİ 11b “aı tizginin tuı”, Kİ 44a “şonkur kulu”, Kİ 45b “sançar aıası”, Kİ 56b “sançar urmaklıkı veya urmakı”, TZ 67a “bèy aıası”, TZ 81a “bèy kulu”.

Kİ’de “harfsiz izafet bölümü” başlığında belirtisiz isim tamlamasının açıklaması verilmiştir; ancak konuyu açıklamaya yönelik verilen örnek ise tamlayan eki düşmüş belirtili isim tamlaması hâlinindedir; çünkü müellifin verdiği örnek, belirli bir kişiyi göstermektedir. Böylelikle müellif, her iki konuyu da birbirine karıştırmış olmaktadır: Kİ 59b “harfsiz izafet bölümü bu dilde izafet edilen izafetten önce gelir örneğın sançarın kulu kalktı anlamında sançar kulu tırdı denir ve tırdı öne alınabilir...”.

Öte yandan yine “harfsiz izafet” başlığı altında Ebū Ḥayyān, tamlayan durum eki geldiği ve kelime grubunun meydana geldiği bir örneği yanlışlıkla harfız/eksiz izafet olarak göstermiştir. Oysaki kelime grubunda hem tamlayan hem de tamlanan ek almış ve belirtili isim tamlaması ortaya çıkmıştır: Kİ 59b “...evdekinin kölesi ayağa kalkmıştır anlamında evdekinin kulu tırmışdur denir...”.

2.3.2.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması

Tamlamada ilk ögenin tamlayan durum eki almadığı ve belirsiz olduğu isim tamlaması türüdür. Bu tamlamada tamlayan tamlanana iyelik eki vasıtasıyla bağlanmaktadır. Tamlamada birinci öge, ek almadığından geneldir ve herhangi bir varlık

ya da kavramı karşılayabilir. Bu tamlama türünde ögeler arasındaki bağ, geçici değil kalıcıdır ve her iki unsur da birbirine kaynaşmıştır (Kerimoğlu, 2014, s. 76).

Metinlerde belirtisiz isim tamlamasına ilişkin bilgi Kİ’de verilmiştir; ancak konu, belirtili isim tamlaması ile karıştırılmıştır. Bunun dışında metinlerde belirtisiz isim tamlamasına ait bilgi bulunmaz. Metinlerden tespit edilen örnekler ise şu şekildedir:

Kİ 12a “*temir boğu*”, K 17b “*şu taşı*”, “*şu tarları*”, Kİ 32a “*kuş yuvası*”, Kİ 37b “*sançış küni*”, TZ 19a “*şirt balığı*”, TZ 20b “*tan şarısı*”, TZ 22a “*erdem eyesi*”, TZ 28a “*oğ orni*”, KK 66b “*alma ağaşı*”, “*armuğ ağaşı*”, “*yüzüm ağaşı*”, “*kurma ağaşı*”.

2.3.2.2. Sıfat Tamlamaları

Sıfatlar isimlerin niteliğini, özelliğini belirtmek için isimlerle birlikte kullanılırken tamlama meydana getirirler. Sıfatların isimle birleşip oluşturduğu kelime grubuna “sıfat tamlaması” denir. Bu tamlamada sıfat “tamlayan” isim de “tamlanan” ögelerini oluşturur (Böler, 2019, s. 82).

Sıfat tamlamaları, nitelikleri söylenmek istenen isimleri daha iyi anlatmak, belirtmek için kullanılır (Böler, 2019, s. 84). Bu konuda Kİ ve TZ’de bir bilgiye rastlamaktayız: Kİ 52b “*...sıfatla özelleştirilmiş örneğin sert bir vuruş vurduğum anlamında kağıt urmak urduğum denir...*”, TZ 50b “*...sıfatla özelleştirilmişlerde şöyle dersin kağıt urduğum urduğum...*”.

Bunun dışında metinlerde sıfat tamlamaları hakkında detaylı bilgi yoktur; sadece sıfatların nasıl olduğu hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır ki bu da sıfatlar bölümünde açıklanmıştır.

Metinlerde cümle içerisinde kullanılmış sıfat tamlamalarına örneklerden bazıları şu şekildedir:

Kİ 11a “*türlü yemiş ketürdi*”, Kİ 14a “*bu ok düpdüzdür*”, Kİ 14b “*bu at depekür*”, Kİ 18a “*şagmal koyun necedür*”, Kİ 18a “*şag elin bile ye*”, Kİ 18b “*bir şalkum üzüm yedim*”, TZ 41a “*muvar bir akça bér*”, TZ 48b “*kulğa bir ötmek bérildi*”, TZ 49b “*bir uruş urduğum*”, “*bir yaş yedim*”, “*bir içiş içtim*”, TZ 50a “*kağıt uruş urduğum*”, TZ 82a “*bir kiçi tırdı özi*”, “*bir ötmek yedim barçasını*”, KK 28b “*teyme bir varağa yazın sağa bir ağış béréyim*”, “*teyme ayda sağa min dirhem béréyim*”, KK 41a “*beyge bir at bérđüm*”, “*bérđüm bir at beyge*”, “*bérđüm beyge bir at*”, “*bir at bérđüm beyge*”.

2.3.2.3. Zarf Tamlaması

Zarf tamlaması konusu, araştırmacılar arasında tartışmalı bir konudur. Korkmaz, Karahan, Karaağaç, Kerimoğlu gibi araştırmacılar eserlerinde zarf tamlamasına yer vermezken Böler, bir zarfın başka bir zarfı nitelediği veya bir zarfla o zarfın nitelediği bir sıfattan oluşan kelime gruplarını zarf tamlaması olarak verir (Böler, 2019, s. 88).

Metinlerde buna dair bir açıklama bulunmamaktadır; ancak Karahan (2008, s. 48) ve Karaağaç'ın (2012, s. 217) sıfat tamlaması, Böler'in de zarf tamlaması olarak verdiği (2019, s. 88) kimi yapılara metinlerde rastlamaktayız. Biz de bunları zarf tamlaması başlığı altında vermeyi uygun gördük.

Kİ 51a “*ne körklü kişidür*”, “*ne yaman erdür*”, TZ 84b “*bëy nâ özden kişidir*”, TZ 58a “*nâ yaman kişidir*”, “*nâ uzun kişidir*”.

Bur örneklerde “ne” soru ismi/edatı asıl anlam ve görevinden uzaklaşıp “pek”, “çok” gibi anlamlara gelerek kendinden sonraki kelime grubunu pekiştirip onlarla birleşerek zarf tamlaması kurmuştur.

2.3.2.4. İkileme Grubu

Bir nesneyi, varlığı, hareketi karşılamak için bir araya getirilen ve aralarında hem şekil hem de anlam ilişkisi bulunan eş görevli iki kelimenin oluşturduğu kelime grubudur. İkileme grupları, cümlede anlamı pekiştirmek için kullanılırlar ve iki ögenin aynı olduğu ikileme grupları olduğu gibi birinin anlamlı birinin anlamsız ya da zıt anlamlı kelimelerden oluşan ikileme grupları da vardır (Karahan, 2008, s. 60-62).

Kİ ve TZ’de zarf-fiil eklerinin anlatıldığı bölümde zarf-fiillerin ikileme oluşturduklarından bahsedilmiştir; bu konu, biçim bilgisi bölümünde verilmişti. Metinlerde ikileme gruplarına dair herhangi bir açıklama bulunmaz; sadece cümlede anlamı güçlendirmek için kullanılan bazı örnekler vardır:

Kİ 15b “*sapa sapa kelür*”, “*sapa sapa barır*”, Kİ 28a “*lap lap kelür*”, Kİ 53b “*yüri kelü*”, “*yüri şora*”, Kİ 54a “*kelü kelü*”, TZ 14a “*saba saba yürür*”, TZ 62a “*täkär täkär bër*”, TZ 75b “*küle küle kældi*”, “*yılay yılay kätti*”.

2.3.2.5. Bağlama Grubu

Birden fazla isim unsurunun bağlaçlarla bir araya gelerek oluşturduğu kelime grubudur (Karahana, 2008, s. 65). Bu grubu oluşturan unsurlar arasındaki bağ daimî değildir (Kerimoğlu, 2014, s. 105). Bağlama grubundaki ögeler yapının oluşumuna eşit oranda katkı sağlar; unsurlar arasında öncelik sonralık farkı yoktur (Böler, 2019, s. 102).

Metinlerde geçen bağlama grubu örneklerinden bazıları: Kİ 62a “*sançar mu tırdı yoksa sonkur*”, TZ 52b “*öyde nâ kiçi bar nâ épçi*”, TZ 81a “*bey tırdı yoksa kılı*”.

Bunun yanında bağlaç kullanılmadan sadece eş değerdeki isimlerin arka arkaya sıralanmasıyla oluşturulmuş bağlama gruplarına da rastlanmaktadır: Kİ 11b “*sançar sonkur tüzeldi işler*”, Kİ 61b “*sançar sonkur tırdılar*”, “*tırdılar sançar sonkur*”, TZ 81a “*bey kılı tırmadı*”.

Bağlacın bağlama grubunun sonda kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır: Kİ 62a “*kişiler tırmış sançar taķı tırmışdır*”, TZ 81a “*bey tırdı kılı dağı*”.

Arapça ve Farsçadan alıntılanan bağlaçlarla kurulan bağlama grupları değerlendirmeye alınmamıştır.

2.3.2.6. Edat Grubu

İsimlerden sonra kullanılan edatlar sayesinde bağlandığı isimle cümledeki diğer ögeler arasında zaman, mekân, yön, tarz ve benzerlik gibi farklı açılardan ilgi kuran kelime grubuna “edat grubu” adı verilir. Diğer kelime gruplarında yardımcı öge asıl ögeden önce gelirken edat gruplarında asıl öge yardımcı ögeden önce gelir (Kerimoğlu, 2014, s. 109).

Metinlerde sadece edatlardan bahsedilmiş olup isimlerle kurdukları tamlamalar hakkında herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır.

Metinlerde tespit edilebilen edat grubuna dair örnekler şu şekildedir:

Kİ 18a “*şag elin bile ye*”, Kİ 19b “*bey bile tabışturgıl*”, Kİ 40b “*teyme keldükinçe ağırlağa men*”, “*sançar teyme keldükinçe ağırlağa men*”, Kİ 50b-51a “*sultan neçe senin kibi kişilerke altın bėrmidi*”, Kİ 57a “*kirtündüm kırmekim üçün uçmakķa*”, Kİ 57b “*kişiler tırdılar sançardan özge/sançardan ayrıķ*”, “*kişileri kördüm attan özge/attan*”.

ayruk”, Kİ 58b “dünegünden berü körmedüm”, Kİ 59a “evge dağın yüridim”, “mekkege dağın yüridim”, “bu uçdan bu uçğa dağın çayır senindir”.

TZ 13a “andan burun tırdum”, “alardan şonra keldim”, “mundan burun kâldi”, “bizden şonra ketti”.

KK 50b “ketkeli beri körmedüm”, “yatkalı beri tırmadı”, “yazgalı beri kirmedim”, “sultānıñ kelgeli beri bir ay bardır”, KK 51a “evden mindüm kal’ağa deginçe”.

2.3.2.7. Ünlem Grubu

Bir isim ve ünlemden meydana gelen kelime grubudur. Ünlem başta isim unsuru ise sonda bulunur ve her iki öge de birbirine eksiz bağlanır (Karahan, 2008, s. 70-71).

Ünlemler hakkında Kİ hariç diğer iki metinde bilgi ve örnek bulunmaktadır. Her iki eserde verilen açıklamalar daha önce verilmişti; eserlerdeki örnekler hatırlatma olması açısından burada yeniden sunulmuştur:

KK 61a-61b “a alıunboğa”, “a sonkur”, “a kerim tağı”, “a sultān kılı”, “a uzun alıunboğa” TZ 84b-85a “a kiçi”, TZ 85b “a kiçiler maa boluşunuz”.

2.3.2.8. Sayı Grubu

Türkçedeki sayılar, tek kelimedenden oluşanlar, sıfat tamlaması hâlindekiler ve sayı grubu biçiminde olanlar şeklinde üç farklı sınıfa ayrılırlar (Böler, 2019, s. 138). Basamak sistemine göre dizilmiş olan sayı isimlerinin oluşturduğu yapıya da “sayı grubu” denir. Sayı gruplarından sondan başa doğru bir büyüme görülür ve sayı isimlerine herhangi bir ek almadan bir araya gelip ayrı yazılırlar. Kelime grubu hâlindeki sayılar, sıfat tamlaması ya da sayı grubu şeklindedir. Ana sayılar, sıfat tamlaması; ara sayılar, sayı grubu niteliğindedir (Karahan, 2008, s. 72).

Sayı grupları hakkındaki bilgiye KK’de rastlanmaktadır. KK müellifi, Türk dilindeki sayıları “tekli”, “onluk” ve “yüzlük” hâlinde üç ana başlığa ayırdıktan sonra bunları milyonlara kadar götürür. Müellif, sayı gruplarında büyük sayının en önde küçük sayının en sonda gelmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Sayılar kısmında verdiği bilgilerin büyük bir kısmı sıfat tamlaması niteliğindedir; ancak sayı grubu niteliğindeki bazı örneklerle de rastlanmaktadır:

KK 72b-75a “...daha sonra sayının aslî ve feri‘ mertebeleri olduğunu bil asıl mertebeler ise üç tanedir birincisi ise tekil sayıların mertebesi ikincisi ise onluk sayıların mertebesi üçüncü ise yüzlük mertebesi ve bu üçü bir sıralamadır birinci sıralama/devir tekilleri birden dokuz kadardır bir iki üç dört beş altı yedi sekiz dokuz ve ondan doksana kadarki onluk sayılar on yirmi otuz kırk elli altmış yetmiş seksen doksan ve yüzden dokuz yüze kadarki yüzlük sayılar yüz iki yüz üç yüz dört yüz beş yüz altı yüz yedi yüz sekiz yüz dokuz yüz ve bu da sıralamanın sonudur ama ikinci devir ise feri‘ devrin ilk bölümüdür sonu yoktur bunun da üç devresi vardır binler basamağı on binlikler basamağı yüz binlikler basamağı her devre dokuz rakamı kapsıyor birbirine eşit değildir birincisi binlik basamağı binden dokuz bine kadar min iki min üç min dört min beş min altı min yedi min sekiz dokuz min ve ikinci bölümü on binden doksan bine kadar on min yirmi min otuz min kırk min elli min altmış min yetmiş min seksen min doksan min ve üçüncü bölüm yüz binden dokuz yüz bine kadar yüz min iki yüz min üç yüz min dört yüz min beş yüz min altı yüz min yedi yüz min sekiz yüz min dokuz yüz min ve bu da ikinci devrenin/sıralamanın sonudur feri‘ devrelerin üçüncüsü de üç bölüme/mertebeye ayrılır milyonlar basamağı on milyonluklar basamağı yüz milyonluklar basamağı milyonu söylemek için min sayısını iki defa tekrar ederler her sıralama dokuz rakamdan oluşur ve baştaki sayı farklıdır birincisi milyonlar basamağı bir milyondan dokuz milyona kadardır min min iki min min üç min min dört min min beş min min altı min min yedi min min sekiz min min dokuz min min bazıları on bini tuman şeklinde ifade ederek şöyle derler iki tuman üç tuman ta ki dokuz tuman’a kadar yani doksan bine kadar ikincisi ise on milyonluklar basamağı on milyondan doksan milyona kadar şöyle derler on min min yirmi min min otuz min min kırk min min elli min min altmış min min yetmiş min min seksen min min doksan min min ve üçüncü devir ise yüz milyonluklar basamağı bu da yüz milyondan dokuz yüz milyona kadar gider yüz min min iki yüz min min üç yüz min min altı yüz min min yedi yüz min min sekiz yüz min min dokuz yüz min min bu dördüncü bölümün kuralı ise bin sayısının kendisinden önceki sayıya ekleyerek kurallı olarak bu şekilde devam eder yukarıda bahsedilen hepsi tekil sayılar içindir ama terkipte ise sayı iki ya da daha fazla mertebeden oluşabilir örneğin birlik ve onluk basamaklarının birleşimi ya da yüzlüklerin binlerle birleşimi ya da daha fazla veya hepsiyle buradaki kural ise büyük sayı küçük sayıdan

önce gelir örneğin on iki yüz beş min sekiz yüz on min beş yüz yüz min elli beş min altı yüz on üç...”.

2.3.2.9. Aitlik Grubu

“+ki” aitlik ekininin bir kelime grubundan sonra gelmesiyle oluşan gruba “aitlik grubu” denir. Atik ekinden önceki kelime grubu yalın hâlde olabileceği gibi tamlayan durum ekini ya da bulunma durum ekini almış olabilirler (Böler, 2019, s. 142).

Metinlerde “+ki” aitlik ekini almış kelime grupları “bağlaç” olarak verilmiştir. Bu karışıklığın sebebi, Farsçadan Türk diline geçen “kim” bağlacının aynı zamanda “ki”’li şeklinin de kullanılıyor olmasıdır. Müellifler bu iki biçimbirim arasındaki farkı ayırt edemediklerinden “+ki” aitlik ekini ve dolayısıyla bu eki almış kelimeleri de “bağlaç (mevsul)” olarak vermişlerdir.

Kİ 43a “...ism-i mevsul (bağlaç) bölümü sıla cümlesine göre üç lafız kullanılır bunlar zarf cümle ya da fiil olabilir eğer sıla cümlesi zarf ise mevsul kesreli kef olur örneğin bu evdekinin kuludur anlamında bu evdekinin kuldur ve yine bu evdekilerin kuludur anlamında bu evdekilerinin kuldur denir ve eğer sıla cümlesi bir cümle ise bu ya isim cümlesi olur ya da fiil cümlesi olur...”.

TZ 42-43a “...mecrurda bağlaç +ğı veya +kı ya da +ki olur +ğı ve +kı kalın ünlüler için +ki de ince ünlüler için olur hepsinin anlamı aynıdır zarfın örneği katımdağı ve katımdağı ve katındağı ve katınızdağı ve katındağı ve allar katındağı bir şeye izafet ettiğinde şöyle denir konuşan için katımdağının kuli ve bunun üzerine kıyas yapıp devam et mecrurda ise şöyle denir öydeki bāzārdağı şanağdağı izafet yaptığında ise öydekinin kuli ve bāzārdağının kardaşı ve kıyas yap...”, TZ 77a “...sonuç olarak mevsul ile sıla arasına boşluk getirilemez/başka bir şey giremez bunu anla mecrurlarda şöyle denir öydeki küle tırdı zarfta şöyle denir...”, TZ 80a “mevsul sıfat olabilir mevsulun sıfat hali kördüm beyni ol ki tırdı ve öydeki beyni kördüm”.

KK 35b “...cümle yine şart hariç soru veya mevsul olduğunda haber başa alınmalı sorunun örneği kimdir bu mevsulun örneğin evdeki kimdir...”, KK 58b “...eğer sıla cümlesi zarf ya da car mecrur ise bağlaç kesreli gayn ya da kef (+ğı/+ki) olur örneğin yanındaki anlamında katındağıdır ve evdeki anlamında evdekidir...”

2.3.2.10. Fiilimsi Grupları

Bir fiilimsi ve bu fiilimsiye bağlanan tamlayıcı unsur ya da unsurlardan meydana gelen kelime gruplarına denir (Böler, 2019, s. 176).

Metinlerde fiilimsi grupları ağırlıklı olarak isim-fiil ya da sıfat-fiil almış bir grubun nesneye bağlanması şeklinde izah edilmiştir.

2.3.2.10.1. İsim-Fiil Grubu

İsim-fiil eki almış bir kelime ile ona bağlı olan kelimelerin bir araya gelip topluluk oluşturmaya verilen isimdir (Kerimoğlu, 2014, s. 86).

Bu konu başlığı, Kİ’de “mastarın (isim-fiil eki almış ismin) nesneye bağlanması” bölümünde verilmiştir. Aslında burada isim tamlamasının nesneye kurduğu ilişki anlatılmak istenmiştir.

Kİ 56b “...mastarın mef’ule/nesneye bağlanması mef’ulu bihe bağlanmasında sançarın sonkuru vurması katıdır/şiddetlidir anlamında şöyle denir sançar urmaqlığı veya urmaqlı sonkurnı katıdur ve sançar urmaqlı sonkurnı katıdur veya sonkurnı sançar urmaqlı katıdur şekilleri de olur ve Arapçanın aksine Türkçede mef’ul/nesne ister faille isterse de tek başına mastardan önce gelebilir bunun sebebi ise nesnedeki mef’ulun alametinin açık olmasıdır ve sançarın sonkuru vurmasını sevdim anlamında şöyle denir sevdim sançar urmaqlı sonkurnı ve sançar urmaqlı sonkurnı sevdim veya sançar urmaqlı sevdim sonkurnı şekilleri de olur fakat sançar sevdim urmaqlı sonkurnı veya sonkurnı sevdim sançar urmaqlı şekilleri olmaz...”.

Bunun yanında Kİ ve KK’de sebep bildiren zarfların nesneye bağlanması bölümünde de yine isim-fiil grubundan bahsedilmiştir. Bu konunun burada verilmesinin sebebinin isim-fiil eki almış kelime ayrılma durum eki alıp bir neden-sonuç ilişkisi ifade etmesidir. Ancak bu konunun bu başlık altında verilmesi, kafa karışıklığına sebep olmaktadır; zira aynı varakta aynı eki almış kelime gruplarından biri başka bir başlık altında verilirken diğerinin başka bir başlık altında verilmesi, okuyucuya ikisi arasında ayırım yapma imkânı vermemektedir.

Kİ 56b “...mef’ulu leh’in mef’ule bağlanması seni sevdiğim için geldim anlamında seni sevmekimden keldim keldim geldim anlamında sevmekimden sevdiğimden dolayı ve

seni seni anlamındadır fiilin öne ya da arkaya alınması örnek verdiğimiz gibi fiil ve nesne tek bir failden oluşabilir veya iki failden oluşması durumunda da sançarın şerrinden korktuğum için sana geldim anlamında şöyle denir keldim şağa sançar yamandan korkmağından keldim geldim şağa sana yamandan şerden ve korkmağından korkmaktan anlamındadır...”

KK 42b “...ikinci ek ise +dAn’dır sen sevdiğimden geldim anlamında şöyle denir seni sevmekinden keldüm denir...”.

2.3.2.10.2. Sıfat-fiil Grubu

Bir sıfat-fiil ve buna bağlı tamlayıcı(lar)dan oluşan kelime grubuna denir (Karahan, 2008, s. 53).

İlk olarak Kİ’de bu konu başlığı “ism-i failin nesneye bağlanması” bölümünde verilmiştir. Ancak verilen bilgiler, karışık; örnekler ise sıfat-fiil grubu tanıklamaktan ziyade çekimli fiillerin kullanıldığı basit cümle yapısındadır. Müellif, “-DAÇI” ve “-mİŞ” sıfat-fiilleri ile zaman eklerinin kullanımını ayırt edemediği için sıfat-fiil grubunu anlatmak isterken bu eklerin bağlandığı fiilleri çekimli fiil görevinde ve ilgili ekin ifade ettiği zaman kipinde kullanmıştır: Kİ 55b-56a “...ism-i failin (nesneye) bağlandığı bölüm nesne ile ya da açık özne ile bağlanmasında örneğin sançar sonkuru yarın vuracak anlamında sançar urdaçıdur sonkurnı ve sançar sonkurnı urdaçıdur ve urdaçıdur sançar sonkurnı ve urdaçıdur sonkurnı sançar şekilleri olur aynı şekilde –mıŞ ekli geçmiş zamandaki ism-i faille de yapılır tıpkı gelecek zamanlı ism-i failde olduğu gibi ve az önceki tüm örneklere –mıŞtur eklenebilir ve iki nesne alan fiillerde sançar sonkura elbise verecektir anlamında sançar bërdeçidür sonkurgâ tonni öne alma ya da arkaya almak mümkündür ve sançar sonkurun ayağa kalktığını zannedecektir anlamında sançar şağandaçıdur sonkurnı örü tırmuş veya tırmuş denir tek başına örü olmadan da kullanılabilir ve mübalağada şöyle dersin örneğin sançar sürekli sonkuru vuruyor sançar urağandur sonkurnı denir ve ism-i faildeki terkipler burada da olur ve yine fail ismi açık özne ile isnat edildiğinde sançarın babası ayağa kalkmış anlamında şöyle denir sançar atası tırmuş...”.

Kİ 56a-56b’de verilen örneklerin hepsi, sıfat-fiil grubunu tanıklayacak niteliktedir: “...ism-i mef’ulun mef’ulu bihe/nesneye bağlanması örneğin kölesi vurulmuş

bir adam gördüm anlamında bir erni kördüm urulmuş kılı veya kördüm bir erni urulmuş kılı da denir fakat vasf edilen sıfattan önce alınmaz yani urulmuş kılı bir erni kördüm veya bir erni urulmuş kılı kördüm denmez fakat sadece vasfedilenden sonra sıfat gelir ve babasına bir dirhem vermiş adamı gördüm anlamında bir erni kördüm verilmiş atasına bir akça yukarıda bahsedilen terkipler gibi...”

KK ve TZ’de ise “-GAn” sıfat-fiil eki ile oluşturulmuş “bağlaç” bölümünde verilmiştir: KK 35b “...mevsule (bağlaca) örnek ketgen (kişi) benim hoşumdur...”, TZ 80b “...ölken şücü munun kardaşı ve ölken bu şücünün kardaşı...”.

Kİ 46b’de “-GAn” sıfat-fiil ekiyle kurulmuş sıfat-fiil grubu örnekleri doğru bir kullanıma sahiptir: “kim bolsa turgan sevgi men anı”, “kimler bolsalar turganlar sevgi men anlarnı”, Kİ 6b “kördüm sançarnı kelkenni”, “kördüm kelkenni sançarnı”.

Bunun yanında TZ 76a’daki “bey kızarmış yüzli kâldi” örneği zarf-fiillerin anlatıldığı “hâl” bölümünde verilmiştir ki bu örnek, bahsi geçen konu başlığıyla uygun değildir. Bu da okuyucunun yanılgıya düşmesine neden olacaktır.

2.3.2.10.3. Zarf-fiil Grubu

Bir zarf-fiil ve buna bağlı unsurlardan meydana gelen kelime gruplarıdır (Böler, 2019, s. 181).

Metinlerde zarf-fiil gruplarına ait bir bilgi bulunmazken örneklere rastlamak mümkündür:

Kİ 40b “sançar teyme keldükinçe ağırlağa men”, Kİ 64a “teyme keldükünçe ağırlağa men seni”, Kİ 64b “kuyuş battığında kelke men”, “kuyuş çıktığında kelke men”.

TZ 76a “bey yüzi kızarıp kâldi”.

KK 28b “bey kelgende kelgil”, “bey alganda sen dağı al”, “bey yatıkanda ketgil”.

2.3.2.11. Birleşik Fiil Grubu

Bir isim ya da fiil unsurunun üzerine gelen yardımcı fiil ile oluşturulmuş kelime grubuna “birleşik fiil grubu” adı verilir (Kerimoğlu, 2014, s. 121). Birleşik fiil konusu, Türk gramerciliğinde tartışmalı bir konu olup hangi unsurların nasıl ele alınacağı konusunda bir kesinlik bulunmaz. Bu da kelime sınıflarının tasnifine de yansımakta ve

sınıflamalar arasında farklılıklar gözlenmektedir. Karaca da bu anlamda araştırmacıların birleşik fiilleri iki, üç veya dört başlık altında ele aldıklarını söyleyerek bir tutarlılık olmadığını belirtmiştir (2021, s. 259). Kerimoğlu ise Türk gramerciliğinde en sık kullanılan tasnifin Muharrem Ergin’e ait olduğunu belirterek Ergin’in tasnifini şu şekilde vermektedir:

a) İsim + yardımcı fiilden oluşanlar: Bir isim ve “et-”, “ol-”, “eyle-”, “bulun-”, “yap-”, “kıl-” yardımcı fiillerinden biri ile kurulan kelime grubur.

b) Fiil + yardımcı fiil yapısındakiler: Bu gruptakiler “fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil” şeklinde kurulurlar (2014, s. 123-125).

Metinlerdeki birleşik fiiller ile ilgili bilgiler biçim bilgisi bölümünde ayrıntılı verilmiştir. Burada sadece metinlerde geçen örneklerden bazıları, sunulmuştur:

Kİ 2b “*ucuz boldı*”, Kİ 3b “*az boldı*”, Kİ 5a “*akın kıldı*”, Kİ 13a “*çöz boldı*”, Kİ 19b “*tar attı (sıcak oldu)*”, Kİ 21b “*toz koptı*”, Kİ 24b “*koynumda besledim*”, Kİ 26a “*kirke bérđi*”, Kİ 30a “*tan attı*”, Kİ 31b “*yalın kıldı*”, Kİ 31b “*közi yumladı (göz yumdu, öldü)*”.

TZ 5a “*öyüş bolzi*”, “*armağan bérđi*”, TZ 5b “*kara tanık bildi (birini bir yerden çıkartmak)*”, “*tınış boldı (istirahat etmek)*”, “*borş bérđi*”, TZ 6a “*şu kuyundı (yılanmak)*”, TZ 6b “*hoş kördi*”, TZ 10a “*şerü tay kaldı (askerin acı çekmesi)*”, “*kaşış kara boldı (bir şeyi başka bir şeye karıştırmak)*”, “*tāmaşā eyledi*”, “*āvzaz aldı*”, TZ 14b “*boş boldı (boşanmak)*”, TZ 15a “*tapu eyledi*”, “*tamğa eyledi*”, “*büve eyledi*”, TZ 22b “*kol şaptı*”, TZ 23a “*kulağ urdı*”.

KK 22b “*neşe at şatın alzi*”, KK 23b “*algış eyle*”, KK 24a “*kargış eyledi*”, KK 36b “*sonkur bėy bolzi*”, Kİ 38b “*yıkılazzi*”, “*öleyazzi*”, “*meni köreyazzi*”, “*ölmege az kalzi*”, “*meni körmege az kalzi*”, “*yıkılmağa az kalzi*”, KK 39b “*oğmağa başladı*”, “*urmağa başladı*”, “*ketmege başladı*”, KK 48b “*beyiñ könli hoş bolzi veya yahşı bolzi*”, KK 83a “*ant bėr*”, KK 83b “*selam bėr*”, KK 84a “*oruç tuı*”, “*namaz kıl*”.

2.3.2.12. Ünvan Grubu

Bir kişi ismiyle ünvan ya da akrabalık isminden kurulan kelime grubudur (Karahana, 2008, s. 68). Ünvan grubundaki öğelerin yeri değişebilir (Baskakov, 2011, s. 31).

Kİ’de 2 örnekte geçer: Kİ 7b “*ayna hatun*”, Kİ 29a “*nāz hatun*”

2.3.3. Cümle Türleri

Bu bölümde cümle türleri yapılarına, anlamlarına, yüklem türüne ve yüklem yerine göre 4 ana başlıkta incelenmiştir.

Metinlerde sadece yüklem türüne göre cümle türleri hakkında bilgi verilmiş, diğer cümle türleri hakkında okuyucuya herhangi bir bilgi aktarılmamıştır. Müelliflerin yüklem türüne göre cümle türü hakkında verdikleri bilgiler ise aşağıda ilgili konu başlığı altında verilmiştir.

2.3.3.1. Yapısına Göre Cümle Türleri

Bir cümlenin meydana gelmesi, en az bir yüklem varlığına ihtiyaç duymaktadır. Cümleleri yapısına göre incelemek de cümledeki yüklem sayısından değerlendirmek anlamına gelmektedir. Eğer bir cümlede bir yüklem varsa “basit cümle” birden fazla yüklem varsa “birleşik cümle” grubuna girmektedir. Basit cümle, kelime ve kelime gruplarıyla kurulurken birleşik cümle, birden fazla basit cümlenin bir araya gelmesiyle oluşturulur (Karaağaç, 2012, s. 237).

2.3.3.1.1. Basit Cümle

Tek bir yargının bildirildiği ve bir yüklem yer aldığı cümle türüdür. Bu tür cümlelerde yüklem, çekimli bir fiil de olabilir ek-fiil almış bir isim de olabilir (Böler, 2019, s. 214).

Metinlerde basit cümle hakkında bilgi bulunmamaktadır; ancak metinlerde geçen örneklerden bazılarını şu şekilde verebiliriz:

Kİ 3a “*arğun arğun kelir*”, Kİ 3b “*yağşı ozandur*”, Kİ 4b “*teyirmen oğ mudur*”, Kİ 5a “*öğün tuğıl*”, Kİ 9b “*bu işni başardı*”, Kİ 9b “*başak dırmağa bardı*”, Kİ 11a “*titröv bağı*”, Kİ 11a “*tonun ters kiydi*”.

TZ 12a “*känätä kâldı*”, TZ 30a “*kaş kaş küldı*”, TZ 37b “*zār zār yıladi*”, TZ 10b “*men aldım*”, TZ 41a “*meni töydi*”, TZ 41a “*bēy kulunu töydi*”, “*muvar bir aqça bér*”, TZ 48b “*kulğa bir ötmek bérildi*”.

KK 17a “*men kelmedüm*”, KK 20b “*bêy olṭurup mıdur*”, “*ḵonaşmız ölmış mıdır*”, KK 23a “*neşük keldiler*”, KK 23b “*neden ḵaştıṭ*”, KK 30a “*yêyiş yedim*”, KK 35b “*ketgen benim zoştumdur*”.

2.3.3.1.2. Birleşik Cümle

İçerisinde birden fazla yüklem bulunan ve bir ana cümleyle bu ana cümlelerin anlamını tamamlayan en az bir yardımcı cümleden meydana gelen cümle tipleridir. Birleşik cümlelerde yardımcı cümleler, ana cümlelerin ögeleri gibi işlev görürler (Karaağaç, 2012, s. 238).

Bu bölümde “kim” bağlacı Fars dilinden ödünçleme olduğundan bu bağlaçla kurulmuş olan birleşik cümleler, tasnif dışında bırakılmıştır.

2.3.3.1.2.1. Şartlı Birleşik Cümle

Yardımcı cümlelerin yüklemine “-sa” şart ekini aldığı ve ana cümleden önce geldiği cümle tipidir. Bu cümle yapılarında “-sa” ekli cümleler, yardımcı cümle niteliğinde olup ana cümlelerin anlamını şart ya da dileğe yakın şart anlamıyla tamamlarlar (Özmen, 2016, s. 148).

Metinlerde şart ekinin iki cümleyi birbirine bağlama işlevinden hareketle “sıla cümlesi (bağlaç)” olarak verilmiş olup “şart ismi” ile anılmış ve şart cümlesinin yeri hakkında bilgiler verilmiştir:

Kİ 43b-44a “*...sıla cümlesi (bağlaç) bağlama göre ol kim ya da anlar kim olur ve silanın şartı ya haberî ya zarf ya da mecrur olur bunun örneği daha önce geçti ne zaman bağlaç kesreli kef olursa sila cümlesi zarf ya da mecrur olur ve bunun bağlaç cümlesi önce gelmeli diğer sila cümlelerinde daha sonra gelir cümlelerin örneği geçti şibhî cümlelerin örneği ise evde olanlar güzeldir anlamında anlar kim evdedür körklülerdür ve önündekiler beydir anlamında anlar kim alındadır beglerdür mevsul olan ol kim ve anlar kim aralarında tafdil yapmak mümkündür şöyle denir ol kim sançarnı urdı keldi şart cümlesi mevsulun bağlacı olabilir şöyle denir gördüğünde seveceğin kişi geldi keldi ol kim körsen sevgesen sa şart eki ve nun ikinci tekil şahıs eki...*”, Kİ 45b-46a “*...mübteda şart ismi ise başta gelmeli örneğin kim ayağa kalkarsa ben de onunla birlikte kalkarım*

anlamında kim tırşa tırğa men men anın bile kim hem soru hem de şart olur...”, Kİ 46b “...ayağa kalkan kim ise onu seveceğim anlamında şöyle denir kim bolsa tırğan sevgemen anı kim sa şart edatıdır şart edatını içerecek isim yoktur Türklerde şart yapmak istediklerinde fiile bitişik ve sonda gelir ve isim önce gelir ayakta anlamında tırğan ve seveceğim anlamında sevgi bu yerde geçmişteki gelecek gelmez tıpkı Arapçada olduğu gibi ve men fiile bitişen şahıs zamiri ve anı nesne zamiri ve çoğulda şöyle dersin kimler bolsalar tırğanlar sevgemen anlarnı...”, Kİ 55b “...eğer nesne şart ismi ise örneğin kimi vurursan vuracağım anlamında kimni ursan urğamen denir mef’ul öne alınmalıdır çünkü bu şart ismidir...”, TZ 78b “...(nesne) eğer şart ismi ise şöyle dersin kimni urarsan urar mân burada şart ismi olduğu için nesne öne alınmalı...”.

Kİ’de şartlı birleşik cümle hakkında en geniş bilgiye “şart bölümü”nde yer verilmiştir. Aslında burada şart ifade eden bütün yapılar, verilmiş olmasına rağmen “-sA” şart eki ile kurulmuş cümlelerin yeri, hangi zamandaki şartı ve diğer zaman kipleri ile birleşerek zaman kiplerinin şartını meydana getirdiği hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgilerin birçoğu, biçim bilgisi bölümünde ilgili konu başlığı altında verilmişti. Ancak burada hem toplu olarak hem de şartlı birleşik cümleleri içermesi bakımından yeniden verilmiştir:

Kİ 63a-64a “...şart bölümü ve onun ile ilgili hükümler bölümü Arapçadaki “lev” “levlâ” “lemma” hepsi şart anlamında ve şartın harf eki -sA’dır ve asıl olan da budur eğer Arapçadaki “in” anlamındaysa gelecekteki şartı karşılar ve eğer Arapçadaki “lev” karşılığındaysa bir şeyin gerçekleşmesine bağlı olur ve geçmişteki şart için kullanılır gelecekteki şarta örnek ise sançar kalkarsa sonkur kalkacak anlamında sançar tırşa sonkur tırğay denir ve şartın cevabı öne de alınabilir şöyle denir sonkur tırğay sançar tırşa fiille şart eki arasına bir şey girmesi mümkün değildir ve şartın cevabı da ancak gelecek zaman kipiyle gelir şart ise emir çekimiyle gelir ancak gerçek emir anlamını taşımaz (Arapçadaki zeyd ayağa kalkarsa ‘amr da kalkar örneğini vermiş) ve eğer şart olumsuz ise tırmasa sonkur denir ve olumsuzluk eki şart ekinden önce gelir eğer birinci tekil şahsa isnat edilmişse tırşam urğay men denir muhataba isnat edilmişse tırşan urğay sen ve eğer şartın cevabı isim cümlesi ise sançar ayağa kalkarsa sonkur da ayakta anlamında sançar tırdı ise sonkur tırmışdur denir -sA şart ekidir ve i- idi anlamında ve kalksaydı anlamına gelir bu terkip de cevabı sadece isim cümlesi ise olur ve eğer fiil

olumsuz ise sançar tursa sonkur tırmağay denir ve eğer emir olursa bu da kabul edilir örneğin sançar gelirse onu vur anlamında sançar kelirse urğıl anı denir ve aynı şekilde ur anı da olabilir ve eğer yasaklama anlamında bir fülse şöyle denir kelse urmağıl anı ve urma anı da denir ve –ğll emirde geldiği gibi yasaklamaya da gelir örneğin yeme anlamında yemegil tıpkı yègil dediğin gibi ve –sA Arapçadaki “lev” anlamında ise geçmişte ifade eder örneğin sançar tırmuşmissa sonkur tırmuş idi denir ve –di idi anlamında olup hareketi kendinden önceki sakin harf olan ve ism-i faile delalet eden şin’e nakledilmiş ve cevaptaki anlamda ayakta idi olur tırmuş idi denir ve tırmuş haber ve idi Sançar tırmuş cümlesinde şartın cümlesi ise ve tırmuş ayakta anlamında –sA şart ekidir ve şin sin ile birleşti ve –missa olmuştur –mış eklendi ve anlam bu şekilde oldu ve geçmişe bağlandı sançar ayağa kalkarsa sonkur kalkar anlamında ve sançar vurduysa sonkur vurmuş idi anlamında sançar urmuşmissa sonkur urmuş idi denir bu bölümün kuralı bu şekildedir ve bu iki terkip şekli şartın geleceği ve şartın geçmişi için kullanıldı ve kalkarsan kalkarım anlamında tırmuşmissa idin tırmuşdım ve ben kalkarsam sen kalkarsın anlamında tırmuşmissa idim tırmuş idin ve kalkarsan kalkacağım anlamında tursan turgâ men ve kalkarsan kalkarım anlamında tursan turgâ sen ve kalkarsanız kalkarız anlamında tursanız turgâ biz ve kimi vurursan vururum anlamında kimni ursan urğâ men denir hem şart edatını hem de ismi getirirler Arapçada şart edatı ismin içinde olur bu dilde isim şart edatından ayrı olur edat ise açık olur...”.

TZ’de de tıpkı Kİ’de olduğu gibi şart bölümü başlığı altında şart ifade eden yapıların arasında şartlı birleşik cümle tipine yer verilmiştir:

TZ 63a-65b “...şart ekleri ve onunla ilgili olanlar bölümü Arapçadaki “in” (-sA anlamında) “izâ” (-sA anlamında) “lev” (eğer) “levlâ” (eğer) “levmâ” (eğer) “kullemâ” (her yaptığında) “men” (kim anlamında) “metâ” (ne zaman) “mete mâ” (her ne zaman) “mehmâ” (ne olursa olsun ... olmaz) “eyi” (hangi) “eyyumâ” (hangi) ekleridir gelecek anlamlı şart olanlar ise “in” “izâ” ve “lev” diğerleri ise geçmişteki şartı ifade eder Türkçede ise fethalı sin (–sA) eklenir diğer ekler için ise sin ile birlikte kullanılan özel kelimeler vardır yerlerini zikredeceğiz örneğin bēy tursa turar mân arkaya alınması da olabilir örneğin turar mân bēy tursa şart edilen ile ona bağlanan kelime arasında boşluk bırakılmaz araya bir şey giremez yani şöyle denmez tūr bēy sa ve yine şart edatı filden önce gelemmez yani şöyle olmaz sa bēy turdı ve şart hem geçmiş hem

geniş hem de gelecekte olabilir geçmiş zamanda şöyle denir bēy tūrdısa tūrar mān geniş zamanda bēy tūrarsa tūrar mān gelecekte bēy tūrgaysa tūrar mān eğer bunlardan birine hemze girerse idi anlamında olur bēy tūrdı ise tūrar mān ve bunun üzerine kıyas yap ... dipnot şart emir çekiminde gelebilir ama asıl emir kastedilmez şeklen emiri ifade eder ama gelecek zamanı verir şöyle denir tūrsañ tūrgay mān burada emir anlamı vermez yani sen ayağa kalk şeklinde değil ... cevap fiil cümlesi ise şöyle denir bēy tūrdısa kuli tūrmuşdur eğer olumsuz fiil ise şöyle denir bēy tūrmasa kuli tūrmas sadece biri olumsuz ise örneğin bēy tūrsa kuli tūrmas şart cevabında şöyle denir kul kelse tūtkun onı ve buradaki emir tekit eki -kun silinebilir ve zamir öne alınabilir örneğin kul kelse onı tūt şartın cevabı ise şöyle dersin bēy kelse kētkin ve olumsuz cevapta şöyle denir bēy kelse kātmekin cevabı emir olan geniş zamanda ise bēy tūrsa tūr olumsuzu ise bēy tūrsa tūrma her ikisi de olumsuz olduğunda şöyle dersin bēy tūrmasa tūrma ismi faile benzetilmiş şartta şöyle denir bēy tūrmışsa kuli tūrmıştur “levlâ” ve “levmâ”’daki şart sadece olumsuz olur örneğin kālmesem kālmes şāñ ... Arapçadaki “men” kelimesinin karşılığında kim kullanılır örneğin kim tūrsa tūrar mān ve diğer zamirlerde de aynı şekilde ve “metâ” kelimesinin karşılığı ise kaçan bu da hem şart hem soru belirtir eğer şart eki ise şart edatına ihtiyaç duyar örneğin kaçan kelse kālir mān...”.

KK’de de şartlı birleşik cümlelerin anlamı, yeri ve Arapçada karşılık geldiği şart edatları hakkında bilgi verilmiştir: KK 26b-27b “...tembihler birincisi bu iki dilden en son bahsettiğimiz dilde bunlardaki fiil gelecek anlamındadır anla bunu ikinci uyarı verilen örneklerin hepsi şartın fiili ve cevabı olumlu olduğundadır eğer ikisi ya da biri olumlu biri olumsuz olursa yine aynı kural geçerlidir ama olumsuzluk eki şart ekinden önce gelir örneğin sen kalkmazsan ben kalkmazdım anlamında şöyle denir sen tūrmasan men dağı tūrmasaydım ve dağı aynı şekilde anlamında tahsin ve tekit için çokça kullanırlar ve fasih konuşanlar sadece +dA derler ve gayn harfini silerler ve birinin olumlu diğerinin olumsuz olduğu durumda sen kalkmasaydın ben kalktım anlamında şöyle denir sen tūrmasaydın tūrdım men ve ikincisi ise ve sen ayağa kalksaydın ben de kalkardım anlamında sen tūrsaydın tūrdım men üçüncü uyarı bilindiği üzere Arapçada şart cümlelerinin her ikisi de ya geçmiş zamanda ya da geniş zamanda olur şart cümlesi geçmiş cevabı da geniş zamanda da olabilir bunun tersi olmaz bu dilde de aynı şey geçerlidir örnekleri göz önünde tut dördüncü uyarı Arapçada şarta benzeyen “levlâ

(keşke)” ve “lev (eğer)” ve “lemmâ” ve “kullemâ” ancak “lev” idi anlamındadır karşılığı “ise” dir ama “levlâ” ile “lâvlem”’in karşılığı bolmaş’tır ve aynı şekilde olmaz anlamında da kullanılır örneğin ben olmasaydım bu sana ulaşmazdı anlamında men bolmaşaydım bu sağa yetişmeseydi denir...”, KK 29a “...beşinci uyarı fiil ve şart eki arasına asla bir şey gelmez şartın cevabı sadece gelecek anlamda olur şartın fiili de sadece emir şeklinde olur ama asıl emir çekimi değil görünüşte emir fiili ama anlam gelecek anlamındadır şartın cevabı hem isim hem de fiil cümlesi olabilir yine olumlu da olabilir olumsuz da olabilir dikkat edersen verdiğim bütün örnekler bu konuları kapsar doğrusunu Allah bilir...”, KK 42a “...eğer şart ismi olursa öne alınması gerekir çünkü şart ve sorunun başta gelmesi gereklidir örneğin kimi vurursan vururum anlamında kimini urursan men urar men...”.

Kİ’de zarf görevinde kullanılan şart ekli yan cümle sıfat olarak verilmiştir: Kİ 61a “...şart cümlesi sıfat olursa gördüğünde/görürsen seversin/seveceğin adam ayağa kalktı anlamında tırdı bir er kim körersen sevgi sen denir ve kim şart cümlesi olan sıfatı mevsufa bağladı ve şart cümlesi zarf mecrur sıfat olarak geldiklerinde vasf edilenin önüne alınmaz Arapça’da olduğu gibi bunlar arkaya alınır...”. Müellif, açıklamanın başında sıfat demiş fakat daha sonra şart cümlesinin zarf olarak görev yaptığını anlamış olacak ki şart cümlesini zarf olarak nitelemektedir.

TZ’de “kim/ki” bağlacı, soru zamiri “kim” ile karıştırılmış ve şart anlamı taşıdığı söylenmiştir; oysaki burada şart anlamını sağlayan unsur, şart eki almış ve yardımcı cümlelerin yüklemi görevindeki unsurdur: TZ 45b “...mevsulun işaretleri kim ve ki’dir ve kim’in anlamları vardır bunlardan biri mevsul olması bundan bahsedildi ve bir diğer soru örneğin kim keldi ve kim ketti ve kim tırdı ve bir diğer anlamı şarttır kim kâlse kâlir mân ve kim tursa tırar mân ve kim yâse yâr men ancak soru çekimindeyken –sA şart eki gelir yukarıda bahsedildi...”.

Açıklamalardan görüldüğü üzere müellifler, birbirlerine yakın şeyler söylemekte ve şartlı birleşik cümleleri hemen hemen aynı başlıklar altında vermektedirler. TZ ve KK müelliflerinin sıra cümlesinde (bağlaç) “kim” zahirinin yardımcı cümlelerin öznesi olarak kullanıldığı yapıda şartın “kim” ile sağlandığı konusunda yanlışlığa düştükleri görülmektedir.

2.3.3.1.2.2. İç İçe Birleşik Cümle

Ana cümle niteliğindeki bir dış cümleyle yardımcı cümle yapısındaki bir iç cümleden meydana gelen cümle türüdür. Bu cümle türünde yardımcı cümle, kendi içinde bağımsız bir cümle niteliğindedir ve asıl cümle de en sonda yer alır. Bunun yanında yardımcı cümle, ana cümlelerin nesnesi olarak görev yapmaktadır (Böler, 2019, s. 221-223).

Metinlerde iç içe birleşik cümlelerin “örendi”, “şagandı” ve “bildi” gibi fiillerle kurulduğu görülmektedir. Müellifler, bu üç fiili bir başlık altında vermiş olup bunların Arapça karşılıklarını vermişlerdir. Bu fiillerin doğrudan iç içe birleşik cümleler kurduğunu söylememiş olmalarına rağmen verdikleri örnekler ve yardımcı cümlelerin ana cümlelerin nesnesi konumunda bulunduğunu söylemelerinden bu yapıların iç içe birleşik cümleleri anlatmak istedikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda her üç eserde de ortak yapılan yanlışlık ise yardımcı cümleyi bir bütün hâlinde ana cümlelerin nesnesi almak yerine parçalara bölüp yardımcı cümledeki kelime sayısına göre ana cümlelerin o kadar nesnesi olduğunu iddia etmeleridir. Bunun da nedeni Arap dilinde yukarıda verilen üç fiile karşılık gelen fiillerin birden fazla nesne alıyor olmalarıdır. Kaynak dilden hareket eden müellifler, Türk dilinde de aynı şeyin var olduğunu düşünerek yardımcı cümleyi bir almak yerine bölme yoluna gitmişlerdir. Öte yandan Kİ’de bu yapılar, “i-” fiili gibi değerlendirilmiş ve isim cümlesindeki yardımcı fiil yapısında değerlendirilmiştir:

Kİ 42b “*kelâm (cümle) isim cümlesi ve fiil cümlesi diye ikiye ayrılır ve isim cümlesi ibtida ve haberden oluşur idi keşke şagandı ve kardeşleri gibi yardımcı cümlelerle kurulur...*”.

Kİ 48b-49a “...örendi şagandı ve bildi bölümü ve örendi zannetti anlamındadır Arapça olduğu gibi bu dilde de iki nesne alır ve bu fiilin bağlaç kısmı nispet ise zanettim ki emir ayakta anlamında beyni örendim oturur ve beyi biner sandım anlamında beyni biner örendüm ve böylece örendi birinci nesneye bağlanır ikinci nesneye de nesne eki gelmiş ve örendi fiilden sonra alınabilir ki bu daha fasihtir ortada gelmesi azdır ama başta gelmedi çok azdır böyle konuşan kişiler bu dilin yabancı olduğu anlaşılır ve şagandı sanmak anlamına gelip Türkmenler şandı der ve kullanım kuralı örendi ile aynı ve bildi de bir şeyi bilmek anlamına gelip kullanım şekli şagandı ile aynıdır bir nesne alacak şekilde kullanılır örneğin sançar’ı bildim anlamında şöyle denir sançarı bildüm

ve Arapçadaki enne gibi bu fiiller iki nesne alacak şekilde cümlede kullanılır ve bunlarla cümle tamamlanır bu fiillerdeki nesneler ya fiillerden önce ya da sonra gelir eğer başta gelirse cümleye mastar olarak bağlanır ve kim gelir örneğin örenler men kim bey evdedür yani zannederim ki bey evdedir anlamında ve enne arkada geldi ve daha önce dediğimiz gibi iki nesne aldı nakil edatı bildi ile gelir ve üç nesne alabilir örneğin şöyle denir bildürdüm at eyerlenüptür nakil edatından önce fail iken mef'ule dönüştü ve gayr-i sarih nesne alameti buna dâhil oldu Arapça'da buna ila edatı ile ulaşılır ikinci nesnedeki sarih ve gayr-i sarih mef'ul alametleri düşürülür ve bu yüzden zarf-fiil eki -p gelmiş ve -tür aslı -dür'dür tekit için gelmiştir ve fiilin bu üç şeyin önüne gelmesi de mümkündür...”.

TZ 70a-71a “...örünledi ve şandı ve bildi bölümü birincisi sandı anlamında iki nesne alır örneğin örünledim beyni tırılmıştır ve Arapçadaki açık “en” eklendiğinde şöyle denir örünledim kim bēy budur ikincisi de sandım anlamındadır örneğin şandım bēy kâldi ve Arapçadaki açık “en” eklendiğinde şandım kim bēy küledür üçüncüsü ise bildim anlamındadır ve şöyle denir bildim açık “en” girdiğinde şöyle denir bildim kim bēy tıruptur bunların hepsi geçmiş zamanda geniş zamanda ise şöyle denir örünler măn ve şandır măn ve bilir măn ve bildim fiili iki nesne alır beyni bildirdim atnı ēyärleniptir buradaki cümlelerin hepsi isim cümlesidir fiil cümlesi getirdiğinde kim yerine ki getirirsin örneğin örünledim bēy kâlmedi şandım bēy öyde ve bildim bēy yatıptır...”.

KK 38a “...Arapçadaki “zanne (sandı)” ve kardeşleri “kalb fiilleri” olarak isimlendirilir ve bunlar üç türdür birincisi kendi başına geçişli olmayan ki bu da şağandı'dır ve bir nesneyle geçişli olan ağladı sezdi ve bildi iki nesneyle geçişli olanlar bu bölümün asıl konusudur sandı anlamındakiler şağandı ve taptı Arapçadaki zanne'nin diğer kardeşleri Türkçede şağandı olur...”.

2.3.3.1.2.3. Bağlı Birleşik Cümle

Bazı bağlaçlarla çeşitli anlam ilişkileri açısından birbirine ilişkilendirilmiş iki ya da daha fazla cümlelerin bir araya gelmesiyle oluşmuş cümle türleridir (Böler, 2019, s. 224). Bu cümle türünde cümledeki bazı öğelerin paylaşımlı olarak kullanıldığı da görülmektedir (Karaağaç, 2012, s. 240).

Metinlerde bağlaçlar bölümünde bu cümle türüne ait örneklerle rastlanmaktadır:

Kİ 61b “*sançar tırdı andan sonkur*”, Kİ 62a “*kişiler tırmış sançar taķı tırmışdur*”, “*sançar tırdı yok sançar tırdı*”, “*sançar tırmadı evet sonkur tırdı*”, “*men tırdım sen taķı tırdı*”, “*men tırdım sançar taķı tırdı*”, “*sançar tırdı sen taķı tırdı*”, “*men tırdım andan sen*”, “*sen tırdı andan men*”.

TZ 81a “*bey tırdı kılı dağı*”, “*bey tırdı yoksa kılı*”, TZ 82a “*bey kıldı yok kılı*”.

2.3.3.1.3. Sıralı Cümleler

Birtakım anlam çerçevesi içerisinde birden fazla cümlelerin birbirine bağlanmasıyla oluşan cümle türüdür. “Bağımlı sıralı” ve “bağımsız sıralı” olmak üzere 2 türü vardır (Böler, 2019, s. 239).

2.3.3.1.3.1. Bağımlı Sıralı Cümle

Bu cümle türünde belirli bir anlam ilişkisi içinde olan cümlelerin özne, nesne, yüklem, zarf ya da yer tamlayıcısı gibi öğelerinden biri ortak kullanılmaktadır (Böler, 2019, s. 239).

Metinlerde sadece örnekleri vardır:

Kİ 28a “*lırp kelür lırp kiter*”, Kİ 58b “*urdum söğdüm şaңdum sançarını*”, TZ 52b “*öyde nâ kiçi bar nâ épçi*”.

2.3.3.1.3.2. Bağımsız Sıralı Cümle

Herhangi bir ögesi ortak olmayan ama bir anlam dairesi içinde birbirine bağlanmış cümle türüdür (Böler, 2019, 240).

Metinlerde bu cümle türü hakkında da herhangi bir bilgi bulunmaz, sadece örneklere yer verilmiştir:

Kİ 59a “*anı ıstim barmağa men*”, Kİ 62a “*sançar tırdı sonkur tırmadı*”, Kİ 64b “*sançar ayıttı sonkur tırmış*”, TZ 60a “*maa kâl bereyim şaa*”, TZ 62b “*bu mallı ol tuvarlıdur*”, TZ 76a “*bey kıldı kün doğmuş idi*”, TZ 16b “*bey kalmış kün doğmamış*”, TZ 82b “*kardaşın ayıttı bey yatmışır*”, “*kardaşın aytadır örneğin bey maa kıldı*”, KK 48b “*barşa kişiler keldi bey kelmedi*”, KK 52b “*ant ıstim yemegey men*”, “*ant ıstim yemes men*”, “*ant ıstim yemedüm*”.

2.3.3.1.4. Eksiltili Cümle

Genellikle konuşma dilinde olan ve bazı ögeleri eksiltilerek söylenmeyip dinleyicinin boşlukları zihninde doldurduğu cümle türüdür. Bu türde genellikle yüklem ögesi söylenmez. Yüzey yapıda bir cümle bütünlüğünden uzak olan derin yapıları, sözlü dil kullanımının çeşitli ögeleriyle yargı bildiren cümleler, eksiltili cümlelerdir (Karaağaç, 2012, s. 242).

Metinlerde eksiltili cümle tipi hakkında bilgi verilmez; ancak Kİ 45b'deki "...yine anlam cümlelerin tamamına delalet ettiği için haber silinebilir örneğin armağan isteyen biri kanı dediğinde hediyenin nerede olduğunu sorar kanı önce de gelebilir sonra da yer değiştirmesi mümkündür..." açıklaması, müellifin konuya göndermede bulunduğunu göstermektedir. Çünkü sadece "kanı" kelimesinin söylenmesi, hediyenin nerede olduğunun sorulduğu anlatmak için yeterlidir. Bundan da hem konuşur hem de dinleyici neyin söylenmek istendiğini anlamaktadırlar. Bu durumda eksiltili cümle meydana gelmektedir.

Bunun dışında KK'de herhangi bir örnek yokken TZ'de bir örnek tespit edilmiştir: TZ 67a "bēy arşlan".

2.3.4. Yüklemin Türüne Göre Cümle Türleri

Yargılar, yüklemi isim veya fiil soylu bir kelime sayesinde anlatılmaktadır. Yüklem hangi kelime türüne giriyorsa cümledeki anlatım da o türün dil bilgisel özelliklerinden etkilenir. Örneğin yüklem, isim soylu bir kelime ya da kelime grubuysa bu doğrudan yüklemi etkileyecek ve dolayısıyla bütün yargı da aynı oranda etkilenmiş olacaktır. Aynı durum, yüklemi fiil soylu bir cümle için de geçerlidir. Bu nedenle Türk dil bilgisinde cümleler, isim ve fiil cümlesi olmak üzere 2 sınıfta ele alınmaktadır. Bu iki sınıf içerisinde ise kullanım sıklığı en fazla olan fiil cümleleridir (Atabay vd., 2003, s. 69-70).

Metinlerde her ne kadar birbirine karıştırılmış olsa da cümleler, isim ve fiil cümlesi olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ayrımı verme şekli konusunda eserler arasında farklılık vardır. Ebū Ḥayyān cümle bilgisine giriş yaptığı bölümde doğrudan bu ayrımı

verip ilgili yerlerde isim ya da fiil cümlesi olduğunu belirtmişken TZ ve KK müellifleri, cümlelerin isim ya da fiil olduğu yerde belirtmekle yetinmişlerdir:

Kİ 42b “...kelâm (cümle) isim cümlesi ve fiil cümlesi diye ikiye ayrılır...”.

TZ 42b “...cümle ise ya isim cümlesi ya da fiil cümlesi olur...”.

KK 18b “...sonra soru ya isim cümlesi ya da fiil cümlesi olur...”.

Yukarıda bu iki cümle türünün birbirine karıştırıldığından bahsedilmişti. Bu karışıklığın temel sebebi, müelliflerin yüklem türünü Türk dilinin yapısını esas almak yerine Arap dilindeki “fiil - fail” ve “mübteda haber” ayrımına göre yapmalarıdır. Arapçada isim cümlesi, mübteda ile haberden oluşur. Bu tür cümlelerin bir isim ya da zamirle başlama zorunluluğu vardır. Örneğin Arapçada “الرجل حاضر” ‘Adam geldi (burada)’ (Yaşar, 1996, s. 417) cümlesi bir isim cümlesi kabul edilirken Türk dilinde fiil cümlesi olarak kabul edilmektedir; çünkü Türk dilinde yüklem isim olma zorunluluğu vardır. Arapçada ise aksine cümlelerin isimle başlama zorunluluğu vardır. Aynı durum Arapçadaki fiil cümlesi için de geçerlidir. Arapçada fiil cümlesi, fiil ile başlayıp fiil ve fail ya da naib-i failden oluşmak zorundadır (Yaşar, 1996, s. 417). Bu durum, müelliflerde kafa karışıklığına neden olmuş ve durumu tam anlamıyla kavramalarına engel olmuştur. Metinlerden örnek vererek açıklayacak olursak:

Kİ 49a “...fiil ve fail bölümü fasih olan isim fiilden önce gelir ama bu şekilde olursa bu bölümden çıkar ve mübteda ile haber’in konusu olur örneğin sançar geldi anlamında sançar keldi denir ve yer değiştirmesi de mümkündür keldi sançar de denir bu şekilde kullanıldıkların da fiil ve fail bölümünde olur...”.

TZ 71a “...fiil ve fail bölümü asıl olan eğer fail izafet edilmemişse ve ismi fail değilse önde gelmesidir aksi durumda fiil ve fail bölümünden çıkar ve mübteda haber bölümüne girer bēy kâldi dersen aslına uygun olarak fiil ve fail babında söylemiş olursun ve kâldi bēy dersen Arapçaya göre fiil ve fail bölümüne göre olur ancak birincisi daha fasihtir...”.

KK 33b-34a “...mu‘arreb (sonu değişenler) isimler ya ötreli ya fethalı ya da kesreli olur ve ötreli olan dörde ayrılır bir tanesi açık isim ya gizli zamir ya da açık zamir olan faildir birincisi yani açık isim olursa bunda en çok kullanılan şekil fiilden önce gelmesidir bey geldi anlamında bēy keldi ve beyler geldiler anlamında beyler keldiler ve bey(ler) geliyor(lar) anlamında bēy keliptir bēyler keliptirler ve şimdiki zamanda bēy

keleyür beyler keleyürler ve bey gelecek anlamında bēy kelgey beyler kelgeylerdir bu şekilde olunca Arapçayla karşılaştırıldığında mübteda ve haber bölümünden olur fail ve fiil babından olmaz ama fail açık bir zamir olursa fiil önce gelir birinci tekil için keldüm birinci çoğul için keldik ikinci tekil için keldiñ ikinci çoğul için keldiñiz ancak gaibin zamiri fiille birlikte gelir üçüncü tekil için keldi üçüncü çoğul için keldiler denir...”.

Görüldüğü gibi “bey keldi” veya “keldi bey” gibi yapılar, devrik ya da kurallı cümle yapısına girmekte olup yüklem yerinin esas alındığı bir sınıflandırma türüdür. Müelliflerin de yapmış oldukları şey, tam da budur; zira özne ile yüklem yerini değiştirmekte ve bunu isim ya da fiil cümlesi olarak adlandırmaktadırlar ki bu da hem onları hem de bu eserlerden Türk dilini öğrenmek isteyen dönemin Arap dili konuşurlarını yanlışla sürüklemektedir.

Öte yandan konunun müellifler tarafından tam anlamıyla anlaşılmadığının en açık örneğini KK’de bulmaktayız. Çünkü müellif, isim cümlesinde geçmiş zaman kipiyle çekimlenmiş bir durumu anlatmanın yolunu şu şekilde vermektedir: KK 20b “...eğer soru cümlesi isim cümlesi ise bundaki kural da soru ekini cümleden sonra getirirsin örneğin bey oturur vaziyette midir ya da ay çıktı mı anlamında bēy olṭurup midur ay şıktır midur isim cümlesinde sonu ister fiil olsun ister isim olsun fark etmez fiil geçmiş ya da geniş zamanda olduğunda hocam geldi mi anlamında hocām keldi mi ya da oğlum geldi mi anlamında oğlum kelip midür ve yemek pişti mi anlamında aş pişmiş midür ve komşumuz ölmüş müdür anlamında konaşımız ölmüş midür...”. Nitekim müellif, “isim cümlesinde sonu ister fiil olsun ister isim olsun fark etmez” cümlesiyle konuyu anlamadığını ve bunu Arapçadaki mübteda haber gibi kabul ettiğini göstermektedir. Burada isim cümlesinde yüklemi esas almak yerine cümlenin başladığı unsuru esas alma yoluna gitmiş ve “cümlelerin sonu” diye bahsettiği unsur da yüklem olup bunu da göz ardı etmiştir.

2.3.4.1. Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiil veya birleşik fiil olan cümlelere fiil cümlesi denir (Karahana, 2008, s. 96). Fiil cümleleri, isim cümlelerine oranla daha sık kullanılan cümle türü olup cümledeki diğer öğelerin varlığı ve sayısı fiile göre belirlenmektedir. Yüklemi geçişsiz fiil olan cümleler, nesne almazken geçişli olan fiiller nesne alırlar (Kerimoğlu, 2014, s. 249).

Müelliflerin fiil cümlesi hakkındaki tanımları birbirine benzemektedir. Fiil cümlesinin fiil (yüklem) ve fail (özne)den oluştuğunu söyleyerek “emir”, “geçmiş zaman” ve “geniş zaman” olmak üzere üçe ayrıldığını belirtirler:

Kİ 42b “...fiil cümlesi fiil ile failden oluşur ve yine fiil ve faili belli olmayan (sözde özne) cümle türleri de buraya girer isim nekire ve marife diye ikiye fiil de mazi muzari ve emir diye üç kısıma ayrılır...”.

TZ 66b “...fiil cümlesi fiil ve failden oluşur ve bundan fiil fail ve nesneden oluşan cümle gelir ve faili belli olmayan nesne de bundan gelir fiiller de ikiye ayrılır çekimi olan ve çekimi olmayan fiiller çekimi olanlar zamânâ göre değişirler örneğin *turdu ve turar ve turgay* çekimsiz fiiller ise tek bir şekilde gelirler ve değişmezler örneği *idi ve töyül ve geçişli ile geçişsiz olmak üzere* iki kısıma ayrılırlar *geçişli fiiller de bir nesne alan iki nesne alan ve üç nesne alan diye* ayrılırlar lazımi fiillerde örneğin *kâl- kât- ve tur- ve benzeri...*”.

KK 33b-34a “...mu‘arreb (sonu değişenler) isimler ya ötreli ya fethalı ya da kesreli olur ve ötreli olan dörde ayrılır bir tanesi açık isim ya gizli zamir ya da açık zamir olan faildir birincisi yani açık isim olursa bunda en çok kullanılan şekil fiilden önce gelmesidir *bey geldi* anlamında *bey keldi* ve *beyler geldiler* anlamında *beyler keldiler* ve *bey(ler) geliyor(lar)* anlamında *bey keliptir beyler keliptirler* ve *şimdiki zamanda bey keleyür beyler keleyürler* ve *bey gelecek* anlamında *bey kelgey beyler kelgeylerdir* bu şekilde olunca Arapçayla karşılaştırıldığında mübteda ve haber bölümünden olur fail ve fiil babından olmaz ama fail açık bir zamir olursa fiil önce gelir birinci tekil için *keldüm* birinci çoğul için *keldik* ikinci tekil için *keldiñ* ikinci çoğul için *keldiñiz* ancak gaibin zamiri fiille birlikte gelir üçüncü tekil için *keldi* üçüncü çoğul için *keldiler* denir...”.

Fiillerin nesne alıp almaması hakkında müelliflerin verdikleri bilgiler, biçim bilgisi bölümünde izah edilmişti.

Burada metinlerde geçen fiil cümlelerinden bazı örnekler şu şekildedir:

Kİ 11b “*sançar sonkur tüzeldi işler*”, Kİ 13a “*bu etni çokrat*”, Kİ 14a “*ne çimdensen meni*”, Kİ 18b “*bir şalkum üzüm yedim*”, Kİ 22a “*teñri anga қарасun*”.

TZ 41a “*başımñı yoludı*”, “*bey kulumı töydi*”, “*sultān kulumı sürdi*”, “*onı sañtı*”, “*muvar bir aqça bār*”.

KK 17a “*men kelmedüm*”, KK 20a “*bêy keldi mi*”, KK 22b “*neşe at şatın alzıı*”, KK 23a “*neşük keldiler*”, KK 27a “*sen tırmasan men dağı tırmasaydum*”.

2.3.4.2. İsim Cümlesi

Yüklemi bir isim ya da isim grubu olan ve ekf-iil ile çekimlenmiş cümle türüdür (Böler, 2019, s. 246).

Müellifler, isim cümlelerinin ek-fiil ile çekimlenmiş bir isimden oluştuğunu bilmektedirler. Müelliflerin isim cümlesinin nasıl olması gerektiğine dair açıklamaları:

Kİ 42b “*...isim cümlesi ibtida ve haberden oluşur idi keşke şağandı ve kardeşleri/benzerleri gibi yardımcı cümlelerle kurulur...*”, Kİ 45b “*...mübtada ve haber bölümü önce mübtada gelir sonrasında haber gelir...*”.

KK 35a “*...üçüncüsü ve dördüncüsü ise mübtada ve haber’dir Arapçadaki mübtada ve haber için geçerli olan kuralların bu dildeki mübtada ve haber için de geçerli olduğunu bil bunlardan haber tekil/basit çekimlenemeyen bir isim ya da türemiş bir isim ve isim cümlesi şart cümlesi fiil cümlesi yer zarfı zaman zarfı harf-i cerr ve mecrur olabilir bu durumda haber sonda ve mübtada önde gelir bunun tersi de olabilir ancak asıl olan da vacip olabilir yine aslın tersi de vacip olabilir...*”, KK 36a “*...bilindiği üzere mübtada ve haberle birlikte nevasih (yardımcı fiil) gelir örneğin kâne (idi) ve kardeşleri leyte (keşke) ve kardeşleri ve zanna (sandı) ve kardeşleri...*”.

TZ 66b “*...mübtada ve haber bölümü bundaki kural önce mübtada gelir sonra da haber gelir...*”.

Müelliflerin isim cümlesini Arapçadaki mübtada haber konusuna göre değerlendirip Türkçedeki yüklemi göz ardı etmelerinin karışıklığa neden olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Nitekim isim cümlesini açıkladıkları mübtada haber bölümlerinde verilen açıklamaların devamında bu durum gözler önüne serilmektedir. Mübtada haber bölümündeki giriş cümlelerinin arkasından gelen açıklama ve örnekler şu şekildedir:

Kİ 45b “*...sançar ayaktadır anlamında şöyle denir sançar tırupıtur sançar tırtaçıdur ve aynı şekilde tırubanıtur ve tırmuşdur şekilleri de söylenebilir...*”.

TZ 66b “...bey ayakta anlamında b y  rurur gelecekte ise b y tando  urasıdur ve yine b y tando  uracak⁴⁰...”.

KK 35a-35b “...mübtedanın başta haberin sonda geldiği örnekler b y  rurur b y arslundur b y seni   arda ındur b y keldi b yni  a ası keldi b yni   arda ı ketti b yni  a ası  rurur b y kelse men keter men...”.

Öte yandan açıklamaların devamında isim soylu kelimelerin yüklem olarak kullanıldığı örnek ve bu örneklere ait açıklamalar verilmiştir. Bu  rnekler, asıl anlamda yükleme isim olan cümle türlerine aittir:

K  45b “...eğer haber m btedaya benzetilmi se şöyle denir sançar arslundur ve eğer haber mek n zarfı ise şöyle denir sançar evdedir/arkandadır anlamında sançar evdedir ve sançar ardındadır mek n zarfı bulunma harfı +dA eki ile olur ve haber zaman zarfıysa bazılarında bulunma eki olmaz örneğin  an ı ın bu kündür ve  onukluk bu kündür bazılarında harfle gelmez örneğin  an ı   andadır ve +dur eki tekit içindir ve tekit için kullanılması d  mesine neden değildir...”.

TZ 66b “...mübteda buna benzetme söz konusu ise şöyle denir b y ar lan haber mek n zarfı ise b y öydedir ve b y ar ındadır tembih zarflar Türkçede bulunma anlamını veren +dA ekine muhtaçtır mek n zarfında şöyle dersin b y öydedir ve zaman zarfında b y tando k lir ancak zaman zarfları bu +dA ekine ihtiyaç duyamayabilir örneğin yarı  bu kündür yüklem cümle olursa b y a ası  urdu haber anlama delalet ettiği için silinebilir örneğin armağan  anı haber soru ismi ise  ne alınabilir örneğin b y  anı arkaya da alınabilir  anı b y aynı şekilde mübteda soru ismi ise şöyle denir  yde kimdir ve kimdir  yde...”.

Eserlerde aslen fiil cümlesi olan yapıların isim cümlesi olarak verildiği örneklerden bazıları:

K  46a “sançar  r   urur idi”, “ r   urur idüm”, “ r   urmi  idüm”, K  50b “...isim cümlesine ba lanırsa soru edatı sona gelir güneş do mı  mu anlamında k n do mı  mıdur...”, “isim cümlesine ba landı ında güneş ne zaman doğdu anlamında  a an k n do mı dur ve güneş nerede doğdu anlamında  ayda k n do mı dur...”, K  54b “...isim cümlesi olumsuz ise örneğin sançar geldi ve güneş  ıkmamı tı şöyle denir k n

⁴⁰ TZ’de kullanılan “-AsI” ve “-AcAk” ekleri, Türkmençe unsurlar olmasına rağmen konunun yanlış anlaşıldığını gösteren tek örnek grubunu teşkil ettiğinden verilmiştir.

doğmamış idi ve kün doğmaduk idi ve yüzi kızarmamış idi ve kızarmaduk idi ve sançar gülerek geldi anlamında sançar keldi küler denir ve babası güler anlamında atası küler ve sançar geldi güldü anlamında sançar keldi küldi...”.

KK 20b “...soru cümlesi isim cümlesi ise bundaki kural da soru ekini cümleden sonra getirirsin örneğin bey oturur vaziyette midir ya da ay çıktı mı anlamında bēy oturup midur ay şıktıdır midur isim cümlesinde sonu ister fiil olsun ister isim olsun fark etmez fiil geçmiş ya da geniş zamanda olduğunda hocam geldi mi anlamında hocām keldi mi ya da oğlum geldi mi anlamında oğlum kelip midür ve yemek pişti mi anlamında aş pişmiş midür ve komşumuz ölmüş müdür anlamında konaşmız ölmüş midür...”.

TZ 70b “...Arapçadaki açık “en” eklendiğinde şandım kim bēy küledür üçüncüsü ise bildim anlamındadır ve şöyle denir bildim açık “en” girdiğinde şöyle denir bildim kim bēy тұruptur bunların hepsi geçmiş zamanda geniş zamanda ise şöyle denir örünler mән ve şanır mән ve bilir mән ve bildim fiili iki nesne alır beyni bildirdim aṭnı ēyärleniptir buradaki cümlelerin hepsi isim cümlesidir...”.

Öte yandan metinlerde verilen isim cümleleri de bulunmaktadır, bu örneklerden bazıları şöyledir:

Kİ 7b “bisüsi yahşıdır”, Kİ 14b “bu at depekür”, Kİ 15a “sançar düğününde idük”, Kİ 18a “sançar şağ”, TZ 52b “öyde kiçi yok”, “öyde nā kiçi bar nā ēpçi”, TZ 57b “bēy nā körükli kiçidir”, KK 21b “kaydadur bēy”, “kaşandur kelmek”, “kimdir sonḡur”, KK 35a “bēy arslandur”.

2.3.5. Yüklemin Yerine Göre Cümle Türleri

Türk dilinin söz diziminde yüklem cümlelerin sonunda yer alır; ancak kimi zaman çeşitli sebeplerden dolayı yüklem yerinin değiştiği görülebilmektedir. Yüklemin yerine göre cümleler de “düz (kurallı)” ve “devrik” olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ayrımın esas alınan öge de yüklemidir (Karahan, 2008, s. 100).

Müellifler, yüklemin sonda gelmesi gerektiğini bilmekte ve bunu okuyucuya anlatmaktadırlar; fakat bu temayüle aykırı kullanımların var olduğunu ve bunların kabul gördüğünü de belirtmektedirler. Bu nedenle genellikle verdikleri bir cümlelerin olası bütün dizilişlerini okuyucuya aktarmışlardır. Bu anlamda Türk dilinin söz dizimindeki esnekliği göstermeleri açısından okuyucuya önemli bir ayrıntı vermiş olmaktadır.

Müelliflerin cümlelerin dizilişine dair bilgiler, yukarıda alıntılanmıştır. Burada ise tek başlık altında aynı cümlelerin, bugün hem kurallı hem de devrik olarak nitelenen, bütün şekilleri verilmiştir.

KK 41a “*beyge bir at bērdüm*”, “*bērdüm bir at beyge*”, “*bērdüm beyge bir at*”, “*bir at bērdüm beyge*”, Kİ 61a “*kōrdüm sançarnı uşbu*”, “*uşbu sançarnı kōrdüm*”, Kİ 61b “*kōrdüm sançarnı kelkenni*”, “*kōrdüm kelkenni sançarnı*”, TZ 80b “*bēynin kulu sonkurnı kōrdüm*”, “*sonkurnı kōrdüm bēynin kulu*”, KK 44a “*evde yatar biz*”, “*yatar biz evde*”.

2.3.6. Anlamına Göre Cümle Türleri

Cümleler, bünyelerinde barındırdıkları kelime ve ekler sayesinde “soru”, “bildirme”, “emir” ve “istek” gibi farklı anlam özelliklerinden birine sahiptir. Taşıdıkları anlam ne olursa olsun cümleler, mutlaka olumlu ya da olumsuz bir anlam taşırlar. Dolayısıyla cümlelerin temel anlam özellikleri, olumluluk ya da olumsuzluktur; yukarıda sayılan diğer anlamlar, bunlara bağlı olarak gelir (Karahan, 2008, s. 103).

Eserlerin müelliflerinin bu anlamda herhangi bir yanlışlık yaptıkları tespit edilmemiştir. Cümleleri şekilce olumlu ya da olumsuz olarak ayırabilmişlerdir; hatta Ebū Ḥayyān, şekilce olumsuz olup anlamı olumlu olan örnek bir cümle vermiş ve bunu da okuyucuya anlatmıştır.

Eserlerde geçen olumlu ve olumsuz diye belirtilmiş olan cümleler, aşağıda verilmiştir.

2.3.6.1. Olumlu Cümleler

Yüklemin belirttiği yargının meydana geldiğini gösteren cümlelerdir (Böler, 2019, s. 255).

Örnekler;

Kİ 63a “*bu alṭun barçası alındı*”, “*yēdüm etmekni barçasını*”, “*ṭurdu bir er özi/özi bile*”, TZ 82a “*bēy ṭurdu özi*”, “*bēy ketti kānsi*”, “*bēy kaldi kendi*”, “*kiçiler keldiler barşa*”, “*alṭun barçasını aldım*”, “*bir kiçi ṭurdu özi*”, “*bir ötmek yēdim barçasını ve barçasın*”, KK 41a “*beyge bir at bērdüm*”, KK 44a “*evde yatar biz*”, KK 46a “*bēy küle keldi*”.

2.3.6.2. Olumsuz Cümleler

Yüklemin bildirdiği yargının gerçekleşmediğini ifade eden cümlelerdir (Böler, 2019, s. 259). Olumsuz cümleler, “-mA” olumsuzluk eki, “ne ... ne ...” bağlacı ve “yok” ismi ile yapılır (Karahana, 2008, s. 104).

“yok” ile yapılan olumsuz cümleler: Kİ 7a “*bunun aḡ yoktur*”, Kİ 28b “*yet yoktur*”, KK 37b “*evde kişi yok*”, “*evde kimse yok*”, TZ 52b “*öyde kişi yok*”.

“-mA” olumsuzluk eki ile yapılanlar: Kİ 35a “*saṇçar turmadaçı*”, “*mal kalmamış idi*”, Kİ 49b “*saṇçar kelmedi*”, “*saṇçar kelmes*”, Kİ 51b “*siz kelmeniz*”, KK 16a “*kelmegil*”, KK 17a “*siz kelmediḡḡiz*”, KK 18a “*men kelmes men*”, “*biz kelmes biz*”, TZ 64b “*bēy ṭurmasa ḡulı ṭurmas*”, “*bēy ṭursa ḡulı ṭurmas*”, TZ 65a “*bēy ṭursa ṭurma*”, “*bēy ṭurmasa ṭurma*”, “*kälmesem kälmes şāḡ*”.

“ne ... ne ...” ile kurulanlar: Tek örneği vardır. TZ 52b “*öyde nā kişi bar nā épçı*”.

2.3.6.2.1. Biçimce Olumsuz Anlamca Olumlu Cümleler

Kİ’de tek örnekte geçmektedir ve örnek hakkında açıklama verilmiştir: Kİ 50b-51a “*...örneğin sultan neçe senin kibi kişilerke altın bērmidi sultan senin gibi kişilere ne kadar altın vermedi anlamında senin kibi senin gibi anlamında kişiler insanlar anlamında ve +ga yönelme hal eki mef’ul görevinde birmedi vermedi anlamında aslında cümlelerin görünüşü olumsuz anlamı olumlu asıl anlamı sultan senin gibi çok kişiye altın verdi’dir...*”

2.3.6.3. Soru Cümleleri

Soru yoluyla bilgi edinmeyi amaçlayan cümle türüne “soru cümlesi” denir. Bu cümleler ya soru eki ya da soru kelimeleri ile yapılır. Soru cümleleri kurallı, devrik, isim, fiil, olumlu ya da olumsuz olabilirler (Böler, 2019, s. 265).

Müellifler, salt bilgi edinmeyi amaçlayan soru cümleleri yanında soru yoluyla kurulmuş “şaşıрма” anlamına gelen sözde sorulardan da bahsetmektedirler. Bu nedenle soru cümleleri, “asıl soru cümleleri” ve “sözde soru cümleleri” olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

2.3.6.3.1. Asıl Soru Cümleleri

Salt bilgi edinme amaçlı olan soru cümleleridir.

Kİ 50a “*sançar keldi mü*”, “*sançarlar kelgeler mü*”, Kİ 50b “*kün doğmuş mıdur*”, KK 19a “*sen keldiñ mi*”, KK 20b “*bëy olñurup mıdur*”, “*ay şıkıptır mıdur*”, TZ 56b “*bëyler kälirler mi*”, TZ 57a “*kälmediñ mi*”, “*kälmezler mi*”.

2.3.6.3.2. Sözde Soru Cümleleri

Şaşıрма, beğenme ya da beğenmeme gibi duyguları soru yoluyla ifade etmek için kurulan cümlelerdir. Metinlerde soru yoluyla bu tür duyguların ifade edildiği okuyucuya anlatılmıştır:

Kİ 51a “*...bu bahsettiğimiz şeyin dengi değildir sadece anlam olarak bunu çıkarıyoruz sözde soru yoluyla olumlu cümleyi kasteden Arapça örnek verir ve sançar ne uzun adam anlamında sançar ne uzun erdür...*”.

TZ 57b-58a “*...soru ifade eden şaşıрма ifadeleri de vardır bëy nâ körükli kiçidir ve nâ yaman kiçidir bu ve nâ uzun kiçidir...*”.

KK 23b “*...bir şeyin güzelliğinden şaşırdıklarında ne özdendir bu ve eğer bir şeyin çirkinliğinden dolayı şaşıracaklarsa ne şirkindir bu denir...*”.

III. BÖLÜM

ARAP GRAMERCİLERİN TÜRK DİLİNİ ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İncelemiş olduğumuz üç eserin de amacı, Türkçeyi bilmeyen kişilere bu dili öğretmektir. Ebū Ḥayyān, eserinin amacının Türk dilini kayıt altına almak olduğunu söylemiş olmasına rağmen onun buradaki kastı, o dönemde yaşanan sahada bu kitabı elinde bulunduracak kişilere bu dili öğretmektir. Diğer müellifler, eserlerinin giriş kısmında kitabın yazılış amacının doğrudan kendilerine bu dili öğrenmek isteyen insanların isteği olduğunu ve bu sebeple kitaplarını yazdıklarını kendileri dile getirmişlerdir:

KK 1b-2a “...bazı kardeşlerimin Türk dili için kapsamlı ve tercümanın yerini alacak bir kavait koyma sorusu/isteği tekrarlandı ve bu alanın adamlarından olmasam da onlara şöyle cevap verdim ve bu güzel kitabı yazdım ve bunun yeterli olacağını yüce Allah’tan umut ediyorum ve bunun istenen gayeye göre yeterli olacağını düşünüyorum bu kitaba bakan bu konularda başka bir kitaba ihtiyaç duymaz...”.

TZ 2a “...ve yine bil ki diller arası etkileşim yani diller üzerine kitap yazmak tercüme yapmak en güzel ve en yüce gayelerdendir bu dilde çok fazla kitap yazıldı önceki yazarların yöntemlerini takip etmek istedim ve bana bununla ilgili soru soran kardeşlerime cevap verdim ve istihareye yattım ve Allah’tan yardım istedim ve Rabbim yüce inayetiyle işimi kolaylaştırdı ve bu kitabı yazdım...”.

Kİ 1b “...bu kitabın amacı Türk dilindeki cümlelerin hem lûgat (sözlüksel) hem sarf hem de nahv olarak kayıt edilmesidir...”.

Bu amaç doğrultusunda eserlerde kullanılan yöntemlerin ne olduğunu yine kendileri açıklamışlardır. Bu kısım, aslında müelliflerin Türk dilini öğretirken ses, biçim ve cümle bilgisi ile söz varlığı alanlarından hangilerine ağırlık verdiğini ya da hangisini ihmal ettiklerini de göstermektedir. Çünkü Ebū Ḥayyān bir dili öğrenebilmenin üç şeye bağlı olduğunu dile getirmiştir: “söz varlığı”, “sarf (biçim bilgisi)” ve “nahiv (cümle bilgisi)”. TZ müellifi de Ebū Ḥayyān’ın bu cümlesini alıntılamiş ve kendinden önce izlenilen yöntemleri takip ettiğini ifade etmiştir. KK’de ise bu yönde bir açıklama bulunmamaktadır. Nitekim esere genel anlamda bakıldığında fiil çekimlerine daha fazla

ağırlık verilmişken cümle bilgisine çok az değinildiği ve söz varlığı ile ilgili bir sözlük bölümü oluşturmak yerine kısa bir kelime listesi verildiği tespit edilmiştir. Müellifin kendisi de söz varlığını kapsamanın güç olduğundan bu nedenle bazı kelimelerin verildiğinden bahsetmiştir: KK 65b “...beşinci bölüm somut isimler bölümü bu bölümü tamamıyla kapsamak zordur ancak yapabildiğimiz kadar yapmaya çalışalım...”. Müelliflerin kullandıkları yöntem ve dilin bütününe oluşturan 4 unsura verdikleri

Kİ 1b “...daha sonra her dilin kaydı/zabtı üç şeyin bilinmesi ile olur birincisi sözcüklerin müfret olduğundaki anlamı buna sözlük bilgisi denir ikincisi bu sözcüklerin çekime girmeden önceki kuralları buna da sarf ilmi denir üçüncüsü çekim hâllerinin kuralları/ahkâmı ve bu da Arap dil bilginleri tarafından nahiv ilmi olarak adlandırılır...”, Kİ 1b-2a “...bu dili harf harf kayıt altına aldım dildeki sözcükleri Türk dilindeki harf sırasına göre sözlükte tertip ettim Türkçe sözcükleri zikrettim ve karşısına da Arapça müradifini/karşılığını verdim bundan sonra sarf ilmini yazdım arkasından da nahiv ilmini yazdım bununla ilgili dil bilgisi (hakkındaki bilgiler) güvendiğim kişilerden alınmış ve bunun için de ben farklı/yeni bir tertip ve şaşırtıcı/yeni bir yöntem içinde sarf ve nahiv ile ilgili yöntem olarak kimseyi takip etmedim kendim sorarak ve isteyerek yeni bir yöntem çıkardım güzel bir anlayışla muradıma ulaştım, çok soru sorarak en elverişli gayeyi ve en iyi muradı elde ettim...”, Kİ 2a “...bu kitabımı üç bölüm (hâlinde) belirledim birinci bölüm sözlük ikinci bölüm tasrif üçüncü bölüm nahiv ilminde...”.

TZ 2b-3a “...açıklama şeyh imam âlim şerefü’ d din Ebū ḥayyān muḥammed bin Yusuf bin ‘ali bin ḥayyān el endulusī Allah ona rahmet etsin Türkçe kitabında şöyle demiştir her dilin zabtı/kaydı üç şeyin bilinmesiyle olur birincisi tekil kelimelerin delalet ettiği anlam buna da dil bilimi denir ikincisi bu kelimelerin çekim yapılmadan önceki hükümleri buna da sarf ilmi denir üçüncüsü ise terkip hâlindeki kurallar Arap dilinde konuşan âlimler de buna nahiv ilmi derler...”.

Görüldüğü üzere her iki eserin müellifi de dile bütüncül bir tavırla yaklaşmış ve dili oluşturan 4 unsura da eserlerinde yer verdiklerini giriş bölümünde açıklamaya çalışmışlardır.

Yabancılar dil öğretiminde güncel dilin öğretilmesi (kullanılabilirlik ilkesi), dil öğrencilerinin sosyal yaşamda karşılaştıkları ya da karşılaşacakları durumlarda kendilerini ifade edebilmeleri açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle günün

koşullardan uzak ya da sosyal yaşamla bağlantısı olmayan bir dilin öğretilmesi, öğrencilerin ikinci dili öğrenmesini güçleştirecektir (İnce, 2018, s. 147). İncelenen üç eser de Türk dilinin konuşurlarından “derleme yöntemi” ile oluşturulduğundan hem dil bilgisi kuralları hem de söz varlığı öğrencilerin işini kolaylaştıracak ve öğrenimi hızlandıracak şekildedir. Bu konuda müellifler, kendi eserlerinde şunları söylemektedirler:

Kİ 1b “...bundan sonra sarf ilmini yazarım arkasından da nahiv ilmini yazarım bununla ilgili dil bilgisi (hakkındaki bilgiler) güvendiğim kişilerden alınmış...”.

KK 2a-2b “...bu kitabı okuyandan şunu istiyorum gördüğü bir hata varsa beni ayıplamasın iyi niyetli olsun tıpkı atasözünde denildiği gibi kim kitap yazarsa hedefe alınır ve kim kendiliğinden bir kitap yazarsa hataları araştırılır beni mazur görün ben ne Türk’üm ne de onların çocuklarındım ve onların memleketine de gitmedim onlardan duyduğum şekle itimat ederek yazdım onlarla çok oturup kalktığım için duyma yoluyla yazmayı seçtim/buna itimat ettim Allah’tan beni hatadan korumasını ve hata olursa beni affetmesini ve hatamı örtmesini umut ediyorum...”.

TZ 2b “...ve çok kullanılıyor diye Kıpçak diline itimat ettim Türkmen dilinden ise sadece zarurî durumlarda bahsediyorum...”.

Bu açıklamalar bizlere eser sahiplerinin dil öğretiminde esas olan yaklaşımların ne olduğunu bildiklerini ve bunları takip etmeye çalıştıklarını göstermektedir. Bu da eserlerin değerini bir kat daha yukarıya taşımaktadır. Aksi durumda daha önceki bir zamanda yazılmış ve günün şartlarına uyum sağlamayan dil bilgisi kurallarını anlatan eserlerden hareketle o dilin dil bilgisi kuralları ile söz varlığını aktarma yolunu seçmiş olsalardı, okuyucuların dili öğrenmesi mümkün olmayacaktı. Çünkü zamanla dilde meydana gelen gerek kelimelerdeki ses değişimleri gerek kimi biçimbirimlerin kullanımdan kalkmış olması gerekse söz varlığının günün şartlarına uymuyor oluşu, okuyucuya dili günlük yaşamda kullanma imkânı tanımayacaktı ve öğrenilen tüm bilgiler, kitabî olmaktan öteye gidemeyecekti.

Yabancı dil öğrencileri, öğrendiklerini uygulama imkânına sahip olduklarında (uygulama ilkesi) öğrenmiş oldukları dili kalıcı hâle getirirler (İnce, 2018, s. 149). İncelenen eserler, yazılı metinler olduklarından öğrencilere bu imkânı tanımamaktadır;

ancak KK müellifi, eserinin sonunda okuyuculara öğrendikleri dili kullanmaları gerektiğini söyleyerek öğrenmiş oldukları bilgileri kalıcı hâle getirmelerini hatırlatır:

KK 84b “...bil ki kitaplara bakmak ve onları okumak yeterli değildir istediğin amaca ulaşamazsın mutlaka Türklerle birlikte oturup kalkman ve kendilerinden dinlemen lazım bazı şeyleri ifade etmek zordur Allah muvaffak etsin...”.

Bu açıdan KK müellifi, bu tür bir açıklama ile uygulama ilkesinin öneminden bahsetmiş olur.

Dil öğretiminde ikinci dili öğrenmeyi hızlandıracak ve öğrenilenlerin zihinde yerleşmesini sağlayan temel etmenlerden biri de öğrenilenleri, belirli aralıklarla tekrar etmektir. Yabancı dil öğretimi alanında buna “tekrar ilkesi” adı verilmektedir (İnce, 2018, s. 150). Müelliflerin bu ilkeye önem verdikleri metinlerden anlaşılmaktadır. Özellikle cümlelerin muhtemel tüm dizilişlerinin verilmesi bir anlamda olası tüm söz dizimi kalıplarını vermekten bir anlamda da tekrar amaçlı olduğunu göstermektedir. Bunun yanında müelliflerin kendilerine özel yöntemleri de vardır. Örneğin TZ müellifi, sözlüğünü Arap dilini esas alıp karşılıklarına Türkçelerini vererek hazırlamıştır. Bu da farklı Arapça kelimelere denk gelen aynı Türkçe karşılığın birden fazla kez geçmesine yol açmıştır. Bu durum, eserin söz varlığı kadrosunu sınırlasa da okuyucunun aynı kelimeyi tekrar tekrar görmüş ve daha iyi öğrenmiş olmasını sağlamıştır. Eserden bir örnek vermek gerekirse 15b’deki Arapça “küçük kurt, böcek” anlamına gelen “دود” kelimesi için Türkçe “kurt” karşılığı verilmiş, 19b’deki “küçük kurt” anlamındaki “سوس” kelimeleri için de yine “kurt” verilmiş ve böylelikle tekrar sayesinde öğrenme daha kalıcı hâle gelmiştir.

Kİ’de ise üç farklı yöntem vardır: Bunlardan biri TZ’dekine benzer ama tam tersi istikamette seyreden bir yöntemdir. Bu yöntem, Ebū Ḥayyān tarafından sözlük bölümünde kullanılmıştır. Ebū Ḥayyān, eserinin sözlük bölümünü Türkçe kelimeleri esas alarak “abc” sırasıyla vermiş ve verdiği bir kelimenin tonlu-tonsuz karşılığını diğer madde başının altında alfabe sırasına denk gelen yerde vermiş ya da “س” ve “ص” ayırımlarında kelime başında /s-/ ile başlayan kimi kelimeleri yeniden vererek tekrar yoluna gitmiştir. Örneğin eserde /t/ madde başında verilen “tütün (11a)” kelimesi tonlu karşılığı olan /d/ maddesinde “dütün (14b)” şeklinin yeniden verilmesiyle tekrarlanmıştır. Kİ’nin sözlük bölümünde uygulanan bir diğer yöntem ise g>v sızıcılaşmasının yaşandığı

kelimelerin madde başı olarak yeniden verilmesi şeklindedir: Kİ 4b “oğlan” ve Kİ 7a “ovlan”. Kİ’de kullanılan üçüncü yöntem ise “seslerin ziyade edilmesi” başlığında Türk dilinde yer alan kimi seslerin hangi eklerde kullanıldıklarının açıklandığı bölümdür. Bu bölümde müellif, saymış olduğu seslerin bütün birleşmelerini büyük ünlü uyumunu da göz önüne alarak dönüp dönüp yeniden saymaktadır. Bu şekilde bir ek en az 2 kez tekrar edilmiş oluyor. Bununla ilgili kısa bir örnek vermek gerekirse “-mAk” isim-fiil ekindeki /m/ ve /k/ bileşenlerini, “mim”, “kaf” ve “kef” seslerinde üç farklı yerde anlatmıştır: Kİ 40a “...mastara delalet etmek için fethalı mim’den sonra da gelir örneğin bakmak...”, Kİ 40a “...mastara delalet etmek için fethalı mim’den sonra eklenir örneğin kelmek...”, Kİ 41a “...mastar bölümünde bahsedilmişti...”. Bu tekrarlar bir de ekin müstakilen açıklandığı “mastar” bölümünü ilave ettiğimizde aynı ek hakkında en az 4 kez açıklama yapılmış olmaktadır. Bu da aynı eki farklı yerlerde görerek tekrar etmeyi sağlamıştır.

Tekrar konusunda yöntem geliştirme konusunda en zayıf eser, KK’dır. Hem söz varlığının çok güdük olması hem de Arapça açıklamaların Türkçe kısmının önüne geçmiş olması hedef dilde tekrar yapmayı zor hâle getirmiştir.

İncelenen eserlerin dil öğretim metotların “dil bilgisi-çeviri yöntemi (grammar-translation method)” çerçevesinde yazıldığı tespit edilmiştir. Ortaçağda Latince’nin dinî anlamda sahip olduğu konum dolayısıyla öğrenim zorunluluğundan doğan dil bilgisi-çeviri yöntemi, 19. yüzyılın sonuna kadar kullanılmıştır. Bu yöntemin temel anlayışı, ikinci bir dili öğrenmek, çeviri ve metni yeniden inşa etme yollarını öğrenmek kendi dilinin kurallarını bilmekten geçer düşüncesiyle bol bol dil bilgisi kuralları öğretmektir. Bu yöntemde yeni bilgilerin öğretimi esnasında sıklıkla ana dilden yararlanılmakta, hedef dil ise sadece okuma düzeyinde kalmaktadır. Yine bu yöntemin bir diğer özelliği, dil bilgisinin bir özet niteliğinde olup açıklama yoluyla verilmesidir. Dil bilgisi kuralları öğrencilere metinler üzerinden verilmektedir. Bu dil bilgisi kurallarının öğretiminde ezber, ön plandadır. Bu yöntemin çerçevesine giren eserlerin iki dilli sözlük bölümlerinin olduğu tespit edilmiştir. Okuma ve yazmaya önem verilen yöntemde konuşma ve dinleme becerilerine ait uygulamalar yoktur (Durmuş, 2018, s. 50-54). Bu yöntem ışığında metinleri yeniden değerlendirecek olursak; üç eserin de odak noktasının Arap dili olduğunu söyleyebiliriz. Müellifler, yaptıkları her açıklamada Arap dilinden hareket eder ya da Arapça ile bağlantısını kurup müradifini ya da zıddını bulmaya çalışır. Nitekim

konuların başlıklara ayrılması dâhi Arap dilinin esaslarına göre yapılmış olup bunlara uygun gelen Türkçe karşılıkların bu başlıklar altında verilmesi şeklinde olmuştur. Sürekli olarak bir dil bilgisi öğretimi hedeflenmiş olmakla birlikte eserler iki dilli sözlük kısımlarını ihtiva etmektedirler. Müellifler, neredeyse her kuralın öğretiminde “...bunu bil...”, “...bunu anla...” gibi tembih cümleleri ile okuyucuları kuralları bu şekilde öğrenip ezberlemeye yönlendirmektedirler. Eserlerden birini yazıldığı dönemde okuyan bir ikinci dil öğrenicisi, yalnızca okuma ve belirli bir oranda yazma becerilerini geliştirebilmiştir.

Eserlerin dil öğretim yöntemleri hakkında genel bir bilgi verildikten sonra “ses”, “biçim” ve “cümle” bilgisi ile söz varlığını öğretme yöntemleri ayrı başlıkları altında aşağıda incelenmiştir. Her bir bölümdeki değerlendirmeler yapılan anketlerden elde edilen verilerle desteklenmiştir. Ankette 13 katılımcıya ulaşılmıştır. Katılımcıların hepsi, Arap kökenli olup ana dilleri de Arapça olan kişilerdir. Bu katılımcılar, farklı eğitim branş ve kademelerinden seçilmişlerdir. Katılımcıların sekizi TÖMER C1 sertifikasına sahip olup 5’i lisans, 1’i yüksek lisans, 2’si de doktora mezunudur. Geriye kalan 5 katılımcının TÖMER sertifikası olmayan ve henüz A1 kurunda olan öğrencilerdir. Katılımcıların iki farklı gruptan seçilme nedeni ise şöyledir: C1 sertifikasına sahip ve Türkiye’de en az lisans derecesini tamamlamış olan katılımcılar, belirli bir Türkçe birikimine sahip olduklarından üç eser arasından Türk dilini hangisinin daha iyi anlattığını ve hangi eserde yanlışlıklar yapıldıklarını tespit etme imkânına sahiptirler. Bu da bu katılımcıların hataları kolaylıkla fark edebilmesine yardımcı olacaktır. A1 grubunda olup da hiç Türkçe bilmeyen öğrenciler de dönem içerisinde aynı özelliklere sahip okuyucu temsilen seçilmiştir. Çünkü bu katılımcılar, hiç Türkçe bilmedikleri için müelliflerin bilgilerinden hareketle anladıklarını ortaya koymuşlardır ve bu da bize o dönemdeki bir okuyucunun aynı durumda olmuş olma ihtimalinin var olduğunu gösterebilecektir. Böylelikle o dönemde hiç Türkçe bilmeyen bir okuyucu ile Türkçeye aşina olan başka bir okuyucunun eserlere olan yaklaşımları da yaklaşık olarak tespit edilmiş olacaktır. Bu nedenle C1 sertifikasına sahip olan katılımcılar, “KC1”, “KC2”, “KC3” şeklinde kodlanmışken Türkçe bilmeyen ve Türkçe eğitimine devam eden öğrenciler de “KA1”, “KA2” şeklinde kodlanmıştır.

Ankette katılımcılara 4 farklı soru yöneltilmiştir. Sorulardan biri, ses bilgisi; ikincisi biçim bilgisi; üçüncüsü, söz varlığı bölümünden seçilmiştir. Dördüncü soru da

öğrencilerin ilk üç soruda metinlerden verilen parçalardan hareketle her eseri ayrı ayrı değerlendirdikleri kısmı oluşturmaktadır. Anket metninde Kİ “A”, TZ “B”, KK “C” olarak kodlanmıştır.

3.1. Ses Bilgisi Kurallarını Öğretim Yöntemlerinin Değerlendirilmesi

TZ ve KK müellifleri, eserlerine Türkçe seslerin tanıtımını yaparak başlarken Kİ müellifi, Türk dilinde bulunan sesleri biçim bilgisi bölümüne başlamadan verir. Bu bölümde müellifler, Türk dilinde var olan ve olmayan sesleri tanıtırlar, bunu yaparken bütün sesleri harf olarak adlandırır; sadece KK müellifi, konuşmadaki seslerle yazıdaki harfler arasında farklılıklar olduğunu belirterek bir nevi ses ve harf ayrımını yapmıştır. Ses bilgisi bölümünde de bahsettiğimiz gibi Türk dilindeki harflerin sayısı bakımından üç eserde de bir ikilik söz konusudur. TZ ve Kİ müellifi, 23 tane harfin var olduğunu savunurken KK müellifi, konuşmada 28 yazıda ise 21 tane harfin olduğunu ileri sürer.

Kİ [32b]

“...tasrif/sarf bölümü, kelimenin başka bir kelimeyle birleşmeden önce onunla ilgili hükümleri bilmek gerekir kelime de sözlüğün harflerinden oluşur bu dildeki sözlük harfleri 23 tanedir bunlar hemze halis be karışık be te halis cim karışık cim dal ra ha zey sin şin şad ta gayn kaffe halis keff bedevi keff lam mim halis nun nunû hayşumiyye vav ve ya harfi bazı kelimelerde bu harflerin dışında başka harfler bulunduğunda bilin ki bu kelime Türkçe değildir başka bir dilden bu dile nakledilmiştir örneğin ahsam faraman firışteler ve gülâf kelime mânâlı bir sözden oluşup üç kısımdır isim fiil ve harf isim isim tek ikil üç dört ve beş harften oluşur tek seslilerden oluşanlar ya ötre ye fetha ya da kesre ile harekelendirilir bunun örneği şu ve ya ve çi bu harflerden sonra gelen harfler sadece uzatma olup kelimenin aslından değildir ve bütün med ve lin harfleri elif vav ye bu dilde asıldan değildir sadece hareke tam çıksın diye verilir ve hepsi duyma yoluyladır...”

KK [2b-3b]

“...mukaddime bil ki söz bir kelimeyi bir kelimeye lafız olarak ya da makam olarak ekleyerek oluşur ve kelime ise harflerden oluşur ve her dilin kendine göre harfleri vardır ve bu dilin söyleyişte 28 harfi vardır ve yazıda ise 21 harfi vardır yazıdaki harfler ise hemze halis be fe ile karışmış be ve te ve halis cim ve şin ile karışmış cim ve ha ve noktasız dal ve ra ve halis zey ve şad ile karışık zey ve sin ve sad ve dad ve ta ve ayn ve gayn

arasındaki ayn ve kaf ve halis kef ve gayn ve halis kaf ile gayn arasındaki kaf ve bedevî kef halis lam ve kalın lam ve mim ve halis nun ve genizden gelen geniz nunu ve vav ve ya tembih bu dilde peltek se ve halis ha ve zal za (ta'nın kardeşi) fe ve halis he sesleri yoktur halis he sesi ha ile karışık söylenir ve eğer bu altı harfî söyleyen birini görürsen bil ki ya fasih Türkçe konuşmuyordur ya da Türklerden değildir ve yine çevrilmiş bir eserde fereşte ve arfa kelimelerini fe ile yazıldığını görürsen bil ki o doğru değildir ama yazılışı ancak bu şekilde olur ve buna dikkat et Allah en doğrusunu bilir..."

TZ [2b]

"...Allah'a itimat ederek şöyle derim Kıpçak dilinde üzerine ittîfak edilen 23 harf vardır bunlardan 19 tanesi asıl harflerdir ki bu harfler elif be te cim ra zey sin şad ta ayn kaf kef lam mim nun güzel he vav ya ve dört tanesi tekrar edilmiş olup bunlar fe ile karışık be şin ile karışık cim gunneli kef ve çıkış yeri boğazın sonundan burnun başına kadar olan genizden gelen nun..."

Kİ ve KK müelliflerinin Türk dilinde olmayan seslerden bahsetmeleri, dil öğretimindeki "söyleyişe önem verme (gerçeklik) ilkesi"ne uygun düşmektedir. Çünkü okuyucuların bu sesleri içeren kelimelerle karşılaşması hâlinde bu kelimelerin Türk diline ait olmadıklarını anlamaları mümkün olmaktadır.

Bunun yanında yine bütün eserlerde seslerin çıkış yerlerini, tek bir işaretle birden fazla sesin karşılanabileceğini göstermeleri de gerçeklik ilkesi altında değerlendirilebilir; zira okuyucular, kelimelerin nasıl okunması gerektiği konusunda fikir sahibi olabilmektedirler.

Arap dilinde kelimelerin okunuşlarıyla Türk dilindeki kelimelerin okunuşu arasındaki farklar da Kİ ve TZ müellifleri tarafından açıkça ortaya konulmuştur. Örneğin Kİ'de Arapçadaki gibi "med" ve "lin" harflerinin Türk dilinde olmadığı ve bunun yerine okunuşların hareke ile verildiğinden bahsedilmiş olsa da TZ'de bunun aksi yönde bir açıklama bulunmaktadır. TZ müellifi de Türk dilinde harekenin olmadığını bunun olmayışının da herhangi bir karışıklığa yol açmaması için "ا، و، ي" seslerinin okutucu sesler gibi görev aldıklarını ve bu şekilde de karışıklığın önüne geçildiğinden bahsetmektedir.

Kİ 32b *"...tek seslilerden oluşanlar ya ötre ye fetha ya da kesre ile harekelendirilir bunun örneği şu ve ya ve çi bu harflerden sonra gelen harfler sadece uzatma olup*

kelimenin aslından değildir ve bütün med ve lin harfleri elif vav ya bu dilde asıldan değildir sadece hareke tam çıksın diye verilir ve hepsi duyma yoluyladır...”.

TZ 3a-3b “...tembih bil ki Türk dilinde hareke yoktur ancak bunun yokluğu Türk dilinde bir karışıklığa yol açmaz hem fil hem isim hem de harflerde hareke olmadan ve herhangi bir karışıklık olmadan okunsun diye bir kural koydular ki bu kural da fethadan sonra elif kesreden sonra ya ötreden sonra vav gelir örneğin isimler şöyle denir hava yäl sene yıl yol yol fiillerdeki örnek yak yak yık yık sok sok harflerdeki örneği fî bulunma anlamında +dA birliktelik bile üst/üstünde üst...”.

İki eser arasında farklılıklar olmasına rağmen müstakilen düşünüldüklerinde kendi içlerinde okunuşu vermek için bir sistem geliştirmiş olmaları önemlidir. Bu da dil öğrencisinin işini büyük oranda kolaylaştırmış olmaktadır; aksi hâlde bu tür bir yöntemin olmayışı, okuyucuyu Türkçe kelimeleri/cümleleri kendi dilindeki kurallara göre okumaya itecek ve öğretimi imkânsız hâle getirmiş olacaktı.

Ebū Ḥayyān, telaffuza verdiği önem ve okuyucuya daha fazla ipucu vermek istemesi dolayısıyla diğer iki eserden bir adım daha öne giderek kalın ve ince ünlülü kelimeleri ayırt etmek için belirli işaretler kullanmıştır: Kİ 2a “...ince harfler için *Ḥ* kalın olanlar için *خ* ... işaretini koydum...”. Bu işaretleri bütün kelimelerde görmek imkânsız olduğu gibi bunların her zaman doğru yerde kullanıldığını da söylemek güçtür. Bu hatanın müelliften değil de müstensihden kaynaklandığını daha önce ses bilgisi bölümünde açıklamıştık. Öte yandan yanlış kullanımlar bir kenara bırakıldığında bu işaretlerin telaffuzda hayati öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Kalın ve ince ünlülü kelimeleri ayırt etmek için özel işaretler kullanan Ebū Ḥayyān dâhi hiçbir müellif, geniş ve dar yuvarlak ünlülerin nasıl okunacağına dair herhangi bir yöntem geliştirememiştir. Hâl böyle olunca /o/ mu ya da /u/ mu okunması gerektiği konusunda okuyucunun kafasında her zaman soru işaretinin kalmış olması muhtemeldir. KK 65b’deki “buz ve bu isim aynı şekilde boz renkli at için de kullanılır” gibi bir örnekte “buz” ve “boz” kelimelerinin Arap harfli yazımında aynı olduğunu düşündüğümüzde okuyucunun bunu hiçbir şekilde ayırt etmesinin mümkün olmadığını kolaylıkla görebiliriz. Geniş ve dar ünlülerin ayırdı üç eserin ortak problemi iken bu yöndeki kullanımların okuyucuyu/okuyucuları daha zor bir duruma soktuğunu kendiliğinden gün yüzüne çıkmış olmaktadır.

Memlûk-Kıpçak Türklerinin Mısır-Suriye sahasında hüküm sürdükleri dönemdeki insanların farklı alt yapıları sahip farklı eğitimlerden geçtiğini varsaydığımızda seslerin tanıtımı için verilen paragrafların açıklayıcı olmakla birlikte kafa karıştırıcı/yanıltıcı olduğunu da söyleyebiliriz. Bunun için hiç Türkçe bilmeyen katılımcılara müelliflerin vermiş oldukları açıklamalarla ilgili sorduğumuz soruya verilen cevaplar bunu göstermektedir.

Katılımcılara şu soru yöneltilmiştir:

“1. Aşağıda üç farklı metinden Türkçedeki alfabede yer alan harfler ile ilgili bilgi verilmiştir, lütfen bu metinleri okuyarak hangisinin daha anlaşılır ve öğrendiklerinize yakın olduğunu belirtiniz.

A) *bu dildeki sözlük harfleri 23 tanedir bunlar hemze, halis be, karışık be, te, halis cim (ç), karışık cim (ç-c), dal, ra, ha, zey, sin, şin, sad, ta, gayn, kaf, fe, halis kef (k), bedevi kef (g), lam, mim, halis nun (n), nunu hayşumiyye (η), vav ve ye harfi bazı kelimelerde bu harflerin dışında başka harfler bulunduğu bilin ki bu kelime Türkçe değildir başka bir dilden bu dile nakledilmiştir örneğin ahşam faraman firişteler ve gülaf kelime mânâlı bir sözden oluşup üç kısımdır isim fiil ve harf isim isim tek ikil üç dört ve beş harften oluşur tek seslilerden oluşanlar ya ötre ye fetha ya da kesre ile harekelendirilir bunun örneği şu ve ya ve çi bu harflerden sonra gelen harfler sadece uzatma olup kelimenin aslından değildir (bu med hrfleri sadece sesler düzgün okunsun diye gösterilir yani elif vav ye harfleri sadece okunuşu vermek içindir) ve bütün med ve lin harfleri elif vav ye bu dilde asıldan değildir sadece hareke tam çıksın diye verilir*

B) *Allah’a itimat ederek şöyle derim Kıpçak dilinde üzerine ittifak edilen 23 harf vardır bunlardan 19 tanesi asıl harflerdir ki bu harfler elif (a/e) be (b/p) te (t) cim (c) ra (r) zey (z) sin (s) şad (ş) ta (t) ayn (‘) kaf (k) kef (k) lam (l) mim (m) nun (n) güzel he (h) vav (v/o/u/ö/ü) ya (y/ı/i) ve dört tanesi tekrar edilmiş olup bunlar fe ile karışık be şin ile karışık cim gunneli kef (g) ve çıkış yeri boğazın sonundan burnun başına kadar olan genizden gelen nun (η)*

C) *bu dilin söyleyişte 28 sekiz harfi vardır ve yazıda ise 21 harfi vardır yazıdaki harfler ise hemze halis be fe ile karışmış be (p olabilir) ve te ve halis cim ve şin ile karışmış cim (ç) ve ha ve noktasız dal ve ra ve halis zey ve sad ile karışık zey ve sin ve sad ve dad ve ta ve ayn ev gayn arsındaki ayn ve kaf ve halis kef ve gayn ve halis kaf ile*

gayn arasındaki kaf ve bedevi kef (g) halis lam ve kalın lam ve mim ve halis nun ve genizden gelen geniz nunu ve vav ve ya tenbih bu dilde peltek se ve halis ha ve zal za (ta'nın kardeşi) fe ve halis he sesleri yoktur halis he sesi ha ile karışık söylenir ve eğer bu altı harfi söyleyen birini görürsen bil ki ya fasih Türkçe konuşmuyordur ya da Türklerden değildir”

Bu soruya cevaben KA1 şu cevabı vermiştir: *“Türkçe ile Arapça arasında aynı telaffuza sahip benzer harf/seslerin olduğunu anlıyorum. Öte yandan ortak harf/sesler dışında farklı harf/seslerin olduğunu da anlıyorum. Ayrıca Türkçede bugün artık kullanılmayan kaf kef gibi bazı harf/seslerin olduğunu da anlıyorum.”*

KA2'nin cevabı şu şekildedir: *“Türklerle Araplar arasında aynı alfabenin olduğunu anlıyorum.”*

KA3'ün cevabı ise: *“Arapça'da bazı harfler var ama Türkçe'de yok. Mesela sad, gayn ve ح. Mesela (hayat) birinci harf (h) ama bu kelime Arapça'da aynı mânâ ama birinci harf (ح) ve bunu gibi ama bunları anlıyoruz.”*

KA4 katılımcısının verdiği cevap: *“Türk dilinin birçok yabancı kelime içerdiğini öğrendim. Kelimelerin tabanı Arapçadır. François ve Faris var. Ayrıca Türk dilinin en çok zor var. Çünkü o bir dil en çok son ek var. Bazen bir isim veya sıfatın bir anlamı olsun diye harfleri değiştiririz.”*

KA5 de şu cevabı vermiştir: *“Türkçede bazı harfler yok fakat Arapçada var.”*

Görüldüğü üzere Türkçe bilmeyen 5 katılımcıdan 2'si Türkçe ile Arapçanın aynı alfabeyi kullandığını anladıklarını ifade etmişken 2 katılımcı da her iki dilde ortaklıklar olmasına rağmen farklılıkların da olduğunu anladıklarını belirtmişlerdir. Bir katılımcı ise Türk dilindeki kelime köklerinin Arapçadan geldiğini anladığını belirtmiştir. Bu bölümün girişinde eserlerin dil bilgisi-çeviri yöntemiyle yazıldıklarını ve başlangıç seviyesinde ana dilden sıkça yararlanılıp hedef dilin açıklanmaya çalışıldığından bahsetmiştik. Bu katılımcıların vermiş oldukları cevaplar da bunu açıkça göstermektedir. Çünkü müellifler, Türk dilini öğretmek için kendi ana dillerinden sıklıkla yararlanmış bu da okuyucunun durumu anlamasını güçleştirmiştir. Bu katılımcılar, o dönemde hiç Türkçe bilmeyen kişilerin eserleri okuduklarında ne yaşadıklarını/anladıklarını göstermesi açısından önemlidir.

O dönemde Türkçe ile aşinalığı olan birinin bu eserlerden en az birini ya da hepsini gördüğünde hangi eserin gerçeğe daha yakın olduğunu anlayabilmek için Türkçe bilen Arap kökenli katılımcılara sorduğumuz aynı soruya verdikleri cevap şu şekildedir:

KC1: “C metni”.

KC2: “B metni”.

KC3: “Üstteki B metni Türkçe dili daha açıklanmıştır.”

KC4: “C metni”.

KC5: “Tabi ki C metni”.

KC6: “En yakını ve en anlaşılır B paragrafıdır.”

KC7: “Verilen metinler arasında en anlaşılır ve öğretici olan metin B'dir. Metin B, Türk alfabesindeki harfleri ve bunların özelliklerini sıralarken daha düzenli ve anlaşılır bir dil kullanır. Diğer iki metin (A ve C), karmaşık ifadeler ve açıklamalar içerir, bu da bu harflerin ne oldukları ve nasıl okundukları hakkında anlamayı zorlaştırır. Metin B, hangi harflerin asıl harf olduğunu ve hangilerinin tekrar edildiğini net bir şekilde belirtir”.

KC8: “A metni okuduğumda bana daha anlaşılır olduğu, ancak B ve C metni ise A metne göre biraz karışık ve anlamasında zorluk çektiğimi söyleyebilirim.”.

Bu gruptaki katılımcıların büyük çoğunluğu, Türk dilindeki sesleri en iyi açıklayan eser olarak “B” ile kodlanmış olan TZ’yi vermişlerdir. 8 katılımcıdan 4’ü Tz derken 3’ü C (KK) ve biri de “A” ile kodlanmış Kİ’yi seçmiştir.

Anketlerden metinlere döndüğümüzde de Kİ müellifinin okuyucunun telaffuzunu geliştirmek amacıyla Arap dilindeki kalıplardan hareketle bir yöntem geliştirmeye çalıştığını görmekteyiz. Ebū Ḥayyān, Arapçadaki kalıpları vererek bunlara denk gelen Türkçe kelimelerden örnekler vermiştir. Böylelikle de okuyucunun daha iyi bir telaffuza sahip olmasını amaçlamıştır:

Kİ 32b-34a “...iki harfliler ise aklen on iki kısma ayrılır örneğin fa ‘ kalıbında sen fi ‘ kalıbında kim fu ‘ kalıbında yüz fa ‘u kalıbında kapu ve fa ‘a kalıbında ara fa ‘i kalıbında arı fu ‘u kalıbında örü fi ‘i kalıbında yiti fu ‘a kalıbında boğa fi ‘a kalıbında kısa fi ‘u kalıbında bisü fu ‘i kalıbında tolu üç harfliler çok kalıp gerektiren bir kısımdır en çok kullanılan ise 26 tanedir fa ‘l ard fi ‘l sırt fu ‘l kürt fa ‘le barça fi ‘li sağrı fa ‘lu kargu fa ‘ale yaraşa fa ‘ali tarazi fa ‘alu eyegü fi ‘le sirke fi ‘li dirgi fi ‘lu incü fu ‘le orta fu ‘lu köprü fu ‘li

bükri fu'ulu öyürü fu'alu bu kavu fi'alu bilegü fa'al etek fa'il edik fa'ul kezüç fu'al közek fu'ul üzüm fi'il kiçit fi'al kişen fi'ul dilük rubai dört harfliler birden fazla kalıp vardır ancak en fazla duyulana 33 tanedir fa'lel etmek fu'lul borsuk fi'lil çıpçık fu'lel uçmak fi'lel bizkek fi'lul kirpük fa'lel baltır fa'lul taşkun fu'alel urağut fa'ilil enilik fu'alul uyanuk fu'ulel öyüken fa'alul bebeçük fa'alel şazağan fu'alil buşarık fi'alil bilezik fi'alel çığanak fi'ilil isilik fi'ille ısırga fi'illi ikinci fa'illi alıcı fu'alli sübürge fa'ulli şakurga fa'allu karaldu fu'ullu kuyurğu fu'ulli kuyuncu fa'lili katırğa fu'lele kurbaga fa'leli şebşebi fu'leli kulnacı fu'lelu kunravu fa'lelu demregü fa'ill şakird humasi beş harfliler birçok kalıbı vardır ve bunlardan en çok duyulana 23 tanedir fa'lelel arkaçak fu'lelel örmecek fi'lelel sırtlan fi'lilil biltirik fa'lelul çetlevük fa'lelil kaştalık fu'lulul muştuluk fa'lulul yaldurum fi'lelel bildirak fa'allel arslan fu'ullel oşurmak fu'ullul oğurçuk fa'ullel ağırşak fa'illel ağıngaç fu'allil büzerlik fa'illil yağırılık fu'allul çuvalduz fi'illel sıbıldak fu'ullil tokurçın fa'allul tağarçuk fa'lulle kabturğa fa'ullule kamurşuga fa'alleli keselteki altı harflilerden oluşanların sayısı çok azdır bunların geldiği kalıplar fi'lillil örneğin bildircin ve fa'illilel örneğin çağıltilak ve fa'lillel örneğin selkinçek fa'illelel şarınçkan ve fi'lullul kılkuyrık fa'ullulul kemüldürük fu'lullel olturkaç bu altı harften oluşan isimleri bilmek için nereden türediğini basit mi türemiş mi olduğunu iyice araştırmak gerekir birleşmiş olduğu belli olan kılkuyrık kıl ve kuyrık kelimelerinden birleşmiştir ve şarınçkan kelimesi sarı renkli olan şarı ve çıkan kelimelerinden birleşmiştir tek heceli iki heceli üç heceli dört heceli fiiller tek heceli fiiller ya ötre ya fetha ya da kesre ile harekelendirilir örneğin yu- ye- ve iy- bunlardaki elif vav ye uzatma harfleri tıpkı isimlerde bahsedildiği gibi sadece harekeyi çekmek içindir iki sesli fiiller ise aklen on iki kısıma ayrılır ve bunlardan on tanesi duyulmuştur fu' örneğin öp- fa' örneğin et- fi' iç- fu'u ulu- fa'a beze- fi'i bişi- fi'a ıra- fi'u çözi- fu'a buda- fa'i debi- ve üç sesliler birçok kalıptan oluşur ve bunlardan 19 tanesi duyulmuştur fa'l tart- fi'l kırp- fu'l ört- fa'al aman-/emen- fa'ul anuk- fa'il tağıl- fu'ul süpür- fi'il kiriş- fu'al çömel- fi'el kızar- fa'le akşa- (okşa-) fi'le ıkşa- fu'le bulğa- fa'li berki- fu'li bulkı- fi'ale igele- fi'ile ikile- fu'ile bunıla- fa'ale depele- rubailer dört sesliler birçok kısıma ayrılır bunlardan 15 tanesi duyulmuştur örneğin fa'lul şaptur- fa'lil şarşıl- fa'lel tepren- fu'lul kurtul- fu'lel öğret- fa'lul çaştul- fu'lel muştıla- fi'lile yıldıra- fa'lele yağmala- fa'alle bağaşıla- fu'ulle sümülde- fi'ille kımılde- fu'alle ayanla-/eyenle- fa'ille yarlığa- fa'alel çekelen- beş sesli

fiiller söylendi ve bunlar çok azdır geldikleri kalıplar ise fa 'lille eygenle- fi 'lille tizginle- fa 'lulel şaṅkulan- bu kalıpları bu örneklerle sınırlandırmak için karşılaştırdık ve her kalıp hakkında ayrı bir araştırma yapmak gerekir ki asıl ya da zayid harfi ayırmak için asıl asulla zayit zayitle karşılaştırılsın ileride bunu bileceğiz inşaallah...". Ebū Ḥayyān'ın verdiği bazı kelimeler, Türkçe olmasa dâhi yöntemin amacına bakıldığında okuyucuyu ön plana aldığı söylenebilir.

Normal süreli ünlüler konusunda eserlerde imlâ farklılığı dışında herhangi bir durum tespit edilmemiştir. Bu anlamda normal süreli ünlülerin gösterimi konusunda başarılı olduklarını söyleyebiliriz. Bu konu, örneklerle birlikte ayrıntılı olarak ses bilgisi bölümünde açıklandığından burada yeniden verilmemiştir.

Uzun süreli ünlüler konusunda eserlerde bir tutarsızlık saptanmıştır. KK'de müellifin uzun ünlülerin ayırdında olduğunu gösteren hiçbir emare yoktur. TZ'de ise durum çok karmaşıktır; müellifin normal süreli ünlülerle uzun süreli ünlülerin yazımında aynı imlâyı kullanması bunları birbirinden ayırmayı güçleştirmektedir. Ancak müellifin "maa" ve "saa" zamirlerindeki uzunluğu ifade etmek için "medli elif (İ)" kullanması, uzun ünlülerin varlığından haberdâr olduğunu göstermektedir. Öte yandan uzun ünlüler konusunda en sistematik olan müellifin Ebū Ḥayyān olduğunu söylemek mümkündür. Ebū Ḥayyān, normal süreli ünlülerle uzun süreli ünlülerin imlâsını birbirinden ayrı şekilde yazmaktadır; kimi zaman karışıklıklar yaşandığı görülse de genel olarak kullanılan sistemin uzun ünlülü kelimelerin imlâsını doğru verdiğini söyleyebiliriz.

Büyük ünlü uyumu konusunda müellifler, gerekli açıklamaları hemen her ekte doğru vermiş olmalarına rağmen kimi zaman verdikleri örneklerin uyuma aykırı olarak da kullanmışlardır. Okuyucunun müelliflerin verdikleri şekilleri doğru kabul ettikleri durumda yanlış olan şekli doğru kabul edip bu şekilde öğrenmişlerdir. Ayrıca eklerin köklerle birleşmesinde uyuma aykırı kullanımların (Kİ 30b "yatlıkkinem (يَطْلُقُ كَنَم)", TZ 36a "aydınlık (أَيْدِينُ لِكَ)", KK 75a "biringısı (بِرِنْغِيسَى)") okuyucu tarafından örnekseme yoluyla aynı ekin geçtiği başka kelimelerde yapılmış olma ihtimali de yüksek olmaktadır.

Küçük ünlü uyumunda da benzer durum söz konusudur. Müellifler, eklerin köklerdeki seslerin durumuna göre düz ya da yuvarlak gelmesi gerektiğini ifade etmiş olmalarına karşın birçok kez kendi açıkladıkları kurala uymadıkları görülmüştür. Bu da

muhtemelen bu kuralın müellifler tarafından tam anlamıyla anlaşılmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Ünlülerdeki ses olayları hakkında müellifler, ünlü düşmesi ve ünlülerin ünsüzlere değiştiğini iddia ettikleri bölümde verilmiştir. Bu iki konu ile ilgili söylenebilecek ortak çıkarım, müelliflerin Arap harfli yazımlardan hareketle Türk dilindeki ses olaylarını açıklamaya çalıştıklarından ötürü ortaya kimi yanlışlıkların çıktığıdır. Çünkü müellifler, kelimelerin çekime girdiğinde kendilerinden sonra gelen ünsüz sesle başlayan bir ekle birleşmelerini ya ses düşmesi ya da “a/e” gibi ünlülerin “b”, “y” gibi ünsüzlere dönüşmesi şeklinde açıklayarak yanılığa düşmüşlerdir. Bu konuya ait örnekli detaylı açıklamalar, ses bilgisi bölümünde verilmiştir. Bu nedenle burada her iki konu için yapılan hatanın temel sebebini açıklamakla yetinmiş bulunmaktayız.

Müelliflerin farklı ağızlara ait olan ünlü değişimlerinin bilincinde oldukları ve bunları okuyucuya aktarmaya çalıştıkları tespit edilmiştir. Nitekim o dönemde aynı coğrafya içerisinde birden fazla ağzın ya da Türk dilinin var olmuş olması çok muhtemeldir. Ağız ya da lehçe/dil farklılıklarının okuyucuyla paylaşılması, dönem içinde karşılaşılması muhtemel şekilleri (TZ 13a “tevlükeç”~ “tövlükeç”~ “devlengeç”) göstermesi açısından önemlidir. Bu sadece dil öğrencileri için önem arz etmemekte aynı zamanda dil araştırmacıları için de veri sağladığından büyük bir önem arz etmektedir. Bu konuda Kİ ve TZ müelliflerinin başarılı olduklarını söylemek mümkündür. KK’de ise bu yönde bir uygulamaya rastlanmamaktadır.

Alıntı kelimelerde meydana gelen ünlü değişimleri hakkında bilgi veren tek eser, Kİ’dir. Bunun doğrudan dil öğretimine bir katkısının olmadığı düşünülebilir; ancak öğrencinin kelimenin aslının ne olduğunu bilmesi ve kendi dilinden geliyor olması durumunda hem öğrencide Türkçe kelimelerin hangilerinin olduğunu ayırt edebilme yeteneği gelişecek hem de kendi dilinden Türk diline geçmiş bir örneği öğrenmesi ve hatırlaması daha kolay olacaktır. Bu anlamda Ebū Ḥayyān’ın yapmış olduğu etimoloji denemeleri kimi zaman hatalı olsa da gerek araştırmacılar gerekse dil öğrencileri için değerlidir.

Türk dilindeki ünsüzlerin gösteriminde müellifler, Arap alfabesinin imkânlarını zorlayarak yeni karakterler üretmiş ve “ḡ”, “p” gibi Arapçada olmayan sesleri göstermek için farklı yöntemler geliştirmişlerdir. Bunlar da ünsüzler bölümünde verilmiştir.

Yine /k/ ve /g/ seslerini ayırt etmek için de “halis kef” ve “bedevî kef” gibi farklı terimler kullanarak bu sesler de okuyucuya ayrı ayrı verilmiştir. Bu seslerin geçtiği yerlerde hangisinin /k/ hangisinin /g/ olduğu açıklama içinde verilmiştir. Bu ayrımın en sistematik şekilde Kİ’de yapıldığını söyleyebiliriz.

Bunun dışında ünsüzlerin çıkış noktalarını okuyucuya vererek doğru bir telaffuza sahip olmaları amaçlanmıştır.

Bununla birlikte Ebū Hayyān, /b/, /p/ veya /c/, /ç/ gibi tek karakterle karşılanan farklı ünsüzleri göstermek için bu seslerin geçtiği yerde ya “ش” işaretini koymuş ya da “karşık be” veya “karşık cim” gibi ifadelerle bunları açıklamıştır. Bu da okuyucuya bu kelimelerin ya iki farklı okunuşu ya da /p/ ya da /ç/ ile okunduğunu göstermektedir. Müellif, bu sesleri kimi zaman “halis be” ya da “halis cim” gibi ifadelerle belirtmiş ve bunların /b/ veya /c/ olduğunu vurgulamıştır.

Ünsüzlerin kalın ve ince olarak ayırt edilmesine en dikkat eden eser, KK’dır. KK müellifi, bunları Arapçadaki “isti’la harfleri” üzerinden açıklamaya çalışmış ve fiillerin zamanlara göre çekimlerinde hangi sestten sonra ekin hangi şeklinin geleceğini detaylı olarak açıklamıştır.

Kİ ve TZ müellifleri, herhangi bir kelimedeki bir ünsüzün farklı bir ağızdaki şeklini göstermek için “kaf ile de söylenir”, “gayn ile de söylenir” gibi açıklamalarla kelimenin dönem içindeki diğer şekilleri de verilmiştir.

Ünsüz düşmesi konusunda eserlerde verilen örnekler ve açıklamalar aynıdır. Bu anlamda eserlerin “birle” kelimesindeki /r/ sesinin düşmesini doğru tespit ettiklerini söyleyebilirken “-r-” fiilden fiil yapım ekinin oluşumunu açıklamak için “-dUr-” ekindeki “d-” sesinin düşmüş olduğunu iddia etmelerini yanlış olarak kabul etmek zorundayız. Bunun yanında TZ ve KK Türkmenceden olabildiğince uzak durmak gerektiğini söylemiş olmalarına rağmen Kİ’den etkilenecek Türkmençeye ait ses düşmeleri hakkında da (şı/çşkan > şıçan) bilgi vermişler ve bunun Türkmençeye ait bir olayı olduğunu belirtmemişlerdir. Muhtemelen müelliflerin kendileri de bunun Türkmençeye has olduğunu bilmiyor ve Memlûk-Kıpçak Türkçesinde de ya da genel anlamda Türk dilinde de var olduğunu sanıyorlardı. Yine TZ’de emir çekiminde ikinci çoğul kişinin nezaket şeklinin sonundaki “z” sesinin düşerek “Xŋ” şeklinin oluştuğu ifade edilerek yanlış bir açıklama yapılmıştır: TZ 83a “...ikinci çoğul şahıstaki -z- sesi düşmüş şöyle derler alınız

olmuş alıñ bu kısaltmaya benzer...”. Burada ekin kendisi “Xñ” şeklindedir. TZ’deki bu açıklamaya KK’de isim verilmeden cevap veren bir açıklama bulunmaktadır: KK 6b-7a “...eğer birine saygı gösterip onu tazim etmek istiyorsan Arapçada olduğu gibi bir için siz ekleyebilirsin siz söylediniz siz yaptınız şeklinde bu dilde ise şöyle dersin tur örneğinde turñız ve olñur örneğinde olñurñız sonuna kadar bu şekilde birinci nun ile yetinmek ya da sonrasına nun ve zey eklemek ikisi de kullanılır ve fasihtirler ve bazıları şöyle düşünürler sadece birinci nun’u getirirsen ikildir fakat nun zey’i getirirsen çoğuldur böyle bir şey yok bu yanlışdır bu dilde ikil eki yoktur ve yine zey sesinin siz zamirinin bakiyesi olduğunu ve tur siz şeklinin doğru olduğunu söyleyenler de yanılmıştır bu Türkçede ne duyulmuş ne de görülmüştür...”. Bir müellif tarafından yapılan hata, bir başka müellif tarafından düzeltilmiştir. Ancak eserlerin her ikisine değil de sadece TZ’ye sahip olan bir okuyucunun bu durumu yanlış öğrenmiş olduğu açıktır.

Ünsüz türemesi konusunda müelliflerin çok doğru tespitler yaptıklarını söylemek mümkün değildir. Çünkü Ebū Hayyān’da “seslerin ziyade edilmesi” bölümünde ses türemesine ait bir açıklama vermesi beklenirken müellif, sadece eklerin geçtikleri yerleri saymıştır. Bu yukarıda da bahsettiğimiz gibi bir ekin birden fazla tekrar edilmesi anlamına gelip öğrenmeyi kolaylaştırıp kalıcı hâle getirmektedir. Öte yandan ses olayı açısından düşünüldüğünde yanlış olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Yine TZ’de de kimi eklerin ünsüzlerden farklı bir şekli olması hâlinde bu yanlış anlaşılmış ve ünsüz türemesi olarak verilmiştir. Örneğin geniş zaman kipi ekinin ünlülerden sonra “y” hâlinde geldiğini fark edemeyen müellif, bunu ünsüz türemesi olarak kabul etmiştir: TZ 53b’de /-y-/ türemesine ait örnekler verilmiş olup ses türemesinin olduğu açıklamıştır: “...sonu illetli harflerde geniş zamanda şöyle denir yumruklaydır măn ve bovuzlaydır biz söyleydir sãñ ve sözleydir siz ve manlaydır ve başlaydırlar sonu illetli olanlarda ya harfi zayit olur...”.

Ünsüz ikizleşmesi konusunun sadece Kİ ve KK müellifleri tarafından doğru anladıkları TZ müellifi tarafından yanlış anlaşıldığı tespit edilmiştir. Çünkü Kİ ve KK’deki açıklama ve örnekler, Türk dilindeki ünsüz ikizleşmesini açıklarken TZ’deki bilgi ve örnekler, ünsüz benzeşmesine dâhil edilmektedir. Bunun yanı sıra her üç eserin müellifinin de ortak bir hatası vardır. O da “appağ” kelimesinin açıklamasıdır. Müellifler,

buradaki /-p-/ sesinin ikizleştiği doğru tespit etmiş olmalarına rağmen kelime başındaki /a/ sesinin /b/ sesine dönüştüğünü iddia ederek yanılgıya düşmüşlerdir.

Ünsüz değişmesi konusunda genel olarak eserlerde herhangi bir aykırılık gözlenmemiştir. Kİ ve KK’de görülen tek durum ise “س” sesinin “ص” harfine dönüştüklerini ifade ettikleri yerdir. Her iki müellif de Arap harfli yazımı esas alıp Türk dilindeki ses değişmelerini açıklamaya çalıştıkları için Türk dilinde var olmayan bir ses olayını açıklamaya çalışmışlardır. Aslında müelliflerin burada anlatmak istedikleri şey, “+sIz” eki gibi /s/ ile başlayan bir ekin sonu kalın ünsüzle biten bir kelime kök veya gövdesine eklendiğinde “س” yerine “ص” ile yazılması gerektiğidir. Buradaki durum, bir ses değişmesinden ziyade imlâ meselesidir dolayısıyla bunu ses değişmesi gibi vermek okuyucuyu yanıltacaktır. Kİ 42a’da “...sin harfî sad harfine değiştirilir atışız denir...” şeklinde verilen bu açıklama, KK’de benzer şekilde geçmektedir: KK 3b “...kurallı olanları zey ve sin’in sad olarak değişmesi bunlar kalın bir harften sonra gelirse sad’a dönüşürler...”, KK 4a “...çünkü zey sin harfleri ıslıklı ve sızıcı seslerdir kalın harflerle uyuşmazlar kalın sestem ıslıklı sese geçmek gizlenebilecek bir ağırlık değildir...”. Türk dil bilgisine vâkıf bir kişi ya da araştırmacı, KK müellifinin “س” sesinin “ص”a dönüşmediğini aslında uyum için geldiğini anlayabilir; zira müellif yaptığı açıklama ile bunu sezdirmektedir; fakat hiç Türkçe bilmeyen bir ikinci dil öğrencisi bunu anlayamayacağından doğrudan Türk dilinde böyle bir ses değişiminin var olduğunu sanacaktır. Bu neden her iki müellifin de bu konuda hata etmiş olduklarını söyleyebiliriz.

3.2. Biçim Bilgisi Kurallarını Öğretim Yöntemlerinin Değerlendirilmesi

Kİ ve TZ müellifleri, isimleri cins isim ve özel isim olarak ikiye ayırmış olup bunları basit ya da birleşik olmaları bakımından değerlendirmişler ve Arap diliyle karşılaştırıp farklılıkları ortaya koymuşlardır. Bu anlamda okuyucuya hangi ismin özel hangi ismin de cins isim olduğunu öğretmeyi hedeflemişlerdir.

Bu iki müellif de isim soylu kelimeleri 5 gruba ayırarak klasik Türkolojideki yakın bir sınıflandırma yapmaya çalışmışlardır. “zamir”, “özel isim” ve “bağlaç” ile doğrudan klasik Türkolojide de aynı şekilde verilen bir sınıfla yapmışlarken “işaret ismi” ile hem “işaret sıfatları”nı hem de “işaret zamirleri”ni açıklamışlardır. “muzaf (izafet edilmiş olan” ile de sıfat, zarf, edat gibi kelime gruplarını açıklamaya çalışmışlardır. Bu

açıklama ve tasniflemede TZ'nin Kİ'den alıntı yaptığı açıktır. Nitekim müellif, eserinin girişinde kendinden öncekilerin yolunu izlediğini belirtmiş ve Ebū Ḥayyān kaynak vererek doğrudan alıntı yapmıştır. Bu da aslında eserin büyük oranda Kİ'den etkilendiğini göstermektedir.

Kİ ve TZ müellifi, özel isimleri de oluşumları bakımından alt sınıflara ayırmış ve ikinci dil öğrencisine Türk dilindeki özel isim yapma kurallarını vermişlerdir. Bu açıklamalar, sadece müelliflerin dil öğretme gayesini göstermemekte aynı zamanda Türk dilinin morfolojik yapısı hakkında da bilgi sahibi olduklarını kanıtlamaktadır. Nitekim hem basit isimleri ayırt edebilme kabiliyetleri hem de birleşik isimlerin “isim + isim”den mi yoksa “isim + fiil”den mi veya doğrudan fiilden mi türemiş olduğunu okuyucuya örneklerle açıklamış olmaları şaşırtıcı derecededir.

Bunun yanında hangi ismin doğrudan sıfat olarak kullanılabileceği ya da “+IX” ekiyle sıfat görevinde kullanılabileceği konusunda da Kİ ve TZ müellifleri doğru tespitlerde bulunmuşlardır. Örneğin “uzun” kelimesinin doğrudan sıfat görevinde kullanıldığı ama “sürme” kelimesinin onu sıfata dönüştürecek bir eke ihtiyaç duyduğunu detaylı bir şekilde açıklamışlardır. Sıfatlar bölümünde müelliflerin yaptıkları açıklamayı daha önce vermiştik. Bu açıklamayı hatırlatma açısından burada yeniden verdiğimizde aslında ne kadar başarılı bir ayırım yaptıklarını bir kez daha görmüş oluruz: Kİ 56a “...ve bu yüzü güzeldir anlamında bu yüzi körklüdür ve sançarın gözü sürmelidir anlamında közi sürmelidir ve burnu uzun anlamında burnu uzundur denir uzun ve sürmeli arasındaki fark ise uzun sıfat için kullanılır ve sürme ise sürme maddesi anlamındadır ve bu sıfat değildir ve buna +lü eki geldiği için sıfat oldu ve aynı şekilde güzellik anlamındaki körk de aslında sıfat değildir buna +IU eki geldikten sonra sıfat olarak kullanıldı ve Arapçada olduğu gibi cins isimlerden sıfat türetir ancak uzunlu denmez tıpkı Arapça uzun sahibi (zū tavīl) denilmediği gibi aslı sıfat olan “hasen (Ar.)” kelimesinin müradifi kökçektür ama bu da çocukların güzelliğini ifade etmek için sevgi ve şefkat ifade eder”, TZ 79a “...ve bēy közi sürmelidir ve bu burnu uzundur gözü sürmeli olanla burnu uzun olan arasında fark var yani sürmeli göz diyebilirsin ama burnu uzunlu diyemezsin...”. Her ne kadar Ebū Ḥayyān'ın verdiği örnekler, sıfat tamlaması olmasa da yaptığı açıklama doğrudur. Bununla birlikte TZ müellifi, Kİ'deki hatayı fark etmiş olacak ki verdiği örnek “sürmeli köz” olup sıfat tamlaması hâlinindedir. Müelliflerin verdikleri bu

açıklamalar, sıfatların basit mi birleşik mi olduğu hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Bunu da okuyucuyla paylaşarak hem isimden nasıl sıfat yapabileceği hem de hangi sıfatın basit yapıda hangi sıfatın türemiş yapıda olduğu öğretilmeye çalışılmıştır. Bu sadece ikinci dil öğrencisi için değil aynı zamanda bu eserleri kaynak olarak benzer amaçla eser yazmak isteyen kişiler için de önemli bir detaydır. KK’de türemiş sıfatlar hakkında açıklama bulunmazken doğrudan örnekler üzerinden okuyucuya bilgi verilmesi hedeflenmiştir.

Sıfat tamlamalarında tamlayanın tamlanandan önce gelmesi gerektiği açıklanmış olsa da kimi zaman “devrik sıfat tamlaması” olarak adlandırabileceğimiz yapılar kurduklarını görmekteyiz. Bu yapıların ne kadar doğru ya da ne kadar yanlış olduğunu bu eserlerden tespit etmek mümkün değildir. Çünkü müellifler, her iki şeklin de kabul edildiğini söylemişlerdir. Bu sebeple bu durumu döneme ait bir özellik gibi kabul edebiliriz. Öte yandan sıfat tamlamasının içerisine cümlenin yüklemine de girmiş olduğu devrik yapılar da tespit edilmiştir. Tüm bu örnekler sıfatlar bölümünde daha önce açıklanmıştı dolayısıyla bunları buradan yeniden vermeye ihtiyaç duyulmamıştır.

Sıfatların pekiştirmesinde de verilen bilgilerde herhangi bir yanlışlık bulunmamaktadır. Sadece “appak” örneğindeki ses olayı Arap harfli yazıma dayanarak yanlış anlaşılmış ve öyle açıklanmıştır. Bunun dışında Türk dilindeki pekiştirme yapma kuralı doğru verilmiştir.

Belirtme sıfatlarından biri olan “üleştirme sıfatları”nın açıklamasında Kİ müellifi, kullanılan ekin nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışmış ancak yaptığı hata sonucunda üleştirme sıfatları yerine “asıl sayı sıfatları”nı anlatmıştır. Asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları gibi sayı sıfatlarını her üç müellif de doğru vermiştir.

İşaret ismi bölümünde ise işaret isimlerinin hem zamirler hem de işaret sıfatları arasında ortak olduğu belirtilmiş ve bu ayrımın nasıl yapılması gerektiği konusunda verilen açıklamalar, okuyucuyu aydınlatacak niteliktedir.

Soru zamiri “kim” ile Farsçadan alıntılanmış “kim (ki)” bağlacı, TZ ile Kİ müellifleri tarafından karıştırılmış ve ikisi bir alınarak birden fazla görevi varmış gibi anlatılmıştır. Kİ 48b “...kim hem bağlaç hem soru zamiri ve şart eki olarak kullanılır...”, TZ 58a “...dipnot nâ kim soru edatından daha geneldir hem akıllı hem de akılsızlar için kullanılır ancak kim sadece akıllılar için kullanılır akıllılardaki örneği nâ kiçidir bu

akılsızlarda nâ aţdır bu kim ise sadece akıllılar için kullanılır örneğın kimdir bu ama kim aţdır bu denmez ve kim kelimesinin birden fazla anlamı vardır bunlardan bir tanesi bağlaç anlamındadır oldur kim ve diğeri Arapçadaki açık “enn” karşılığında örneğın bildim kim bēy  uruptur ve hatta anlamında inandım kim uçmak a kirkey m n ve Arapçadaki “key” karşılığı olan sade “lam” ve sadece sebep bildirin “lam” anlamına gelir doğrusunu Allah bilir...”. E  yazımlılık ve eş seslilikten kaynaklanan bu hatada müellifler, her ikisi birmiş gibi düşünüp okuyucuya böyle vermişlerdir. Bu da okuyucunun her iki biçimbirimi de aynıymış gibi anlamasına ve zamirle bağlaç arasında ayırım yapamamasına yol açmıştır. Buna karşın “ne” ve “kim soru zamirlerinin kullanımı konusunda iki eserin müellifi de doğru tespitte bulunmuşlardır: TZ 58a “...n  kim soru edatından daha geneldir hem akıllı hem de akılsızlar için kullanılır ancak kim sadece akıllılar için kullanılır akıllılardaki örneğı n  kiçidir bu akılsızlarda n  aţdır bu kim ise sadece akıllılar için kullanılır örneğın kimdir bu ama kim aţdır bu denmez...”, K  50b “...sançar kimdir anlamında kimdür sançar veya bu nedir anlamında nedür bu ve soru ismini arkaya alman da mümkündür cümleyle bağlandığında ya isim cümlesiyle ya da fiil cümlesiyle birlikte gelir fiil cümlesine bağlandığında ne zaman yedi anlamında kaçan yedin nerede yedin anlamında kayda yedin ve ne yedin anlamında ne yedin ve kimi vurdun anlamında kimni urdun denir soru ismi ne öne alınmalıdır çünkü kullanımı kim’den daha geneldir çünkü ne ismi hem akl  hem de akılsızlar için kullanılır fakat kim sadece akl  olanlarla birlikte kullanılır...”.

Metinlerde sadece soru, mek n ve zaman zarfları geniş ölçüde ele alınmışken miktar ve durum zarfları ihm l edilerek herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu da ikinci dil öğrencisinin bu konularda yetersiz kalmış olmasına neden olmuştur.

Fiillerin  ğretiminde kök fiillerin emir kipinde oluşunun okuyucuya aktarılması bakımından her üç eserde aynı g r ştendir. Bununla birlikte fiillerin tek veya daha çok heceli oluşları hakkında K ’de detaylı bilgiler verilmiştir. Fiillerin  ğretiminde K  ve TZ’de göze çarpan ilk hata, müelliflerin çekimli ve çekimsiz fiilleri ayırt edemeyişleridir. Özellikle “i-” yardımcı fiilini belirli geçmiş zaman kipindeki h li ile verip bunun çekimsiz bir fiil olarak vermeleri yanlıştır: K  45a “fiiller çekimlenebilen (mutasarrıf) ya da çekimlenemeyen (camid) fiiller diye ikiye ayrılır çekimlenebilen fiillerin lafzı zam n  göre değışebilir örneğın  ur  urur  urdı ve çekimlenemeyenler ise tek bir şekilde gelirler

*örneğin –idi bunun ne emri ne de geniş zaman şekli olur ama idi göndermek anlamında ise ı- fiilin emir şekli olabilir idi göndermek ve idi ek yardımcı fiili arasında müsterektir ve aynı şekilde değil anlamındaki degül kelimesinin çekimi olmaz bu da idi bölümünde açıklanacak”, TZ 66b “...çekimsiz fiiller ise tek bir şekilde gelirler ve değişmezler örneği idi ve töyül...”. Müellifler böyle demiş olmalarına rağmen Ebū Ḥayyān’ın “i-” yardımcı fiilini çekimli olarak kullandığı birçok örnek tespit edilmiştir: Kİ 64a “*ṭurmuşmissa idin ṭurmuşdım*”, Kİ 64b “*biz degülmissa idük sançar ṭurmuş idi sen degülmissa idün ve biz olmasaydık biz degülmissa idük ve o olmasaydı anlamında ol degülmissa idi*”. Eserde yer alan bu tür karışıklıklar, okuyucuda soru işaretleri uyandıracak ve hangi açıklamanın ya da kullanımın doğru olduğunu bilemeyecektir.*

Fiillerin geçişli ya da geçişsiz olma durumları Arap dilindeki iki nesne alan fiillerle karşılaştırmalı olarak verildiğinden geçişli fiiller konusunda karışıklık yaşandığı ve iki nesne alabilen fiillerin bu sebepten dolayı öğretilemediği tespit edilmiştir. Hatta Kİ ve TZ’de geçişsiz fiillerin “+GA” yönelme durum eki ile geçişli hâle getirildiği söylenmiştir.

Yardımcı fiiller konusunda müelliflerin yapmış oldukları hata, “şağandı”, “örünledi”, “kondı” gibi asıl fiilleri yardımcı fiilmiş gibi vermektir: Kİ 42b “*...isim cümlesi ibtida ve haberden oluşur idi keşke şağandı ve kardeşleri/benzerleri gibi yardımcı cümlelerle kurulur...*”, TZ 66a “*...nevasih bölümü bunun ekleri idi ve kardeşleri ve keşke ve kardeşleri ve şandı ve kardeşleri...*” TZ 67b “*...nevasih (yardımcı fiiller) bölümü Arapçadaki “kane”nin karşılığı Türkçede idi ve kardeşleridir ki bunlarda boldı ve töndi ve kondı (çadır kurdu/kondu) ve benzerleri değil anlamında töyül ve degül de denir yaklaşmak anlamında yazdı/yazdı ve başlamak anlamında başladı...*”, TZ 70a-71a “*...örünledi ve şandı ve bildi bölümü birincisi sandı anlamında iki nesne alır örneğin örünledim beyni ṭurmuştur ve Arapçadaki açık “en” eklendiğinde şöyle denir örünledim kim bēy budur ikincisi de sandım anlamındadır örneğin şandım bēy kâldi ve Arapçadaki açık “en” eklendiğinde şandım kim bēy küledür üçüncüsü ise bildim anlamındadır ve şöyle denir bildim açık “en” girdiğinde şöyle denir bildim kim bēy ṭuruptur bunların hepsi geçmiş zamanda geniş zamanda ise şöyle denir örünler măn ve şanır măn ve bilir măn ve bildim fiili iki nesne alır beyni bildirdim atnı ēyärleniptir buradaki cümlelerin hepsi isim cümlesidir fiil cümlesi getirdiğinde kim yerine ki getirirsin örneğin örünledim*

b y k lmedi  andım b y  yde ve bildim b y yatıptır fiil ve fail bölümü asıl olan eğer fail izafet edilmemişse ve ismi fail değilse önde gelmesidir...”, KK 38a “...Arapçadaki “zanne (sandı)” ve kardeşleri “kalb fiilleri” olarak isimlendirilir ve bunlar    türdür birincisi kendi başına geçişli olmayan ki bu da  a andı’dır ve bir nesneyle geçişli olan a ladı (anladı>a ladı) sezdi ve bildi iki nesneyle geçişli olanlar bu bölümün asıl konusudur sandı anlamındakiler  a andı ve taptı Arapçadaki zanne’nin diğer kardeşleri Türkçede  a andı olur...”. Müelliflerin vermiş oldukları “ a andı”, “ r nledi”, “ kondi” gibi yapılar, aslında birleşik cümle kurmak için kullanılan asıl fiillerdir; muhtemeldir ki müellifler, birleşik cümle yapılarını tam anlamadıklarından bu fiilleri yardımcı fiil olarak vermişlerdir.

 zdemir, “Yabancı Dil Olarak Türkçe   retiminde Edatlar” isimli yüksek lisans tezinde Türkiye’deki yabancılara Türkçe   retim setlerindeki edatları “temel”, “orta” ve “ileri” seviye olarak    başlık altında incelemiştir: “gibi”, “ile”, “için”, “...den önce/sonra” gibi edatların kimi kaynaklarda temel seviyede   retildi ini tespit etmi ken “..den beri”, “...e kadar”, “...dan sonra”, “için”, “yoksa”, “ile”, “gibi”, “ancak” gibi edatların da kimi kaynaklarda orta seviyede   retildi ini tespit etmiştir (2011, s. 34). Bu anlamda metinlerde verilen “ancak”, “ba a”, “bile~birle”, “burun”, “degi”, “degin( e)/dağın( a)”, “ereyne”, “isim + ayrılma durum eki + isim + yönelme durum eki + deginçe/da ın a”, “isim + +dAn ayrılma durum eki + beri/berü”, “fiil + -GAlI zarf-fiil eki + beri”, “kibi~kibik”, “ok”, “ tri”, “ zge”, “ on ~ on ra”, “u ~u ”, “   n~   n”, “ st n~ist n”, “yok” gibi edatlar, metinlerin orta seviyenin üstünde olduğunu göstermektedir. Yabancı kökenli kelimelerin değerlendirme dışında bırakılmış olmasına rağmen eserlerin edatlar bakımından zengin olduklarını söylemek mümkündür.

Ganbarli’nin 2017 yılında hazırladığı “Yabancılara Türkçe   retiminde Ba la lar” isimli yüksek lisans tezinde günümüzde kullanılan yabancılara Türkçe   retim setlerindeki ba la lar, “A1, A2”, “B1, B2” ve “C1, C2” seviyelerine göre ayrılmıştır (2017, s. 74). İncelediğimiz metinlerdeki “ancak”, “dA”, “ne... ne...”, “ta ı” gibi ba la ların Ganbarli’nin incelemiş olduğu setlerde A1, A2 seviyesinde; “alaysa”nın ise B1, B2 seviyesinde öğretilen ba la lara denk geldiği saptanmıştır. Bu durumda eserlerin ba la lar açısından A2 ile B1 seviyesi arasında olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında metinlerde kullanılan “bir olumlu bir olumsuz cümle ile

yapılan bağlaç” ve “fiil + zarf-fiil + fiil” şeklinde kurulan bağlaçları eklediğimizde seviyenin daha da artabileceğini kabul etmemiz gerekir. İncelenen eserlerin bağlaçlar özelinde bağımsız değerlendirmesinde ise Kİ ve KK’nin A1 ile A2 arasında olduğunu söylemek mümkünken TZ’nin en az B1 seviyesinde bir bağlaç öğretimi yaptığını dile getirmek olanak dâhilindedir.

Soru edatı/ekinin ünlüsü konusunda üç eserin iki farklı görüş (KK ve Kİ “-mI” ve “-mU”, TZ sadece “-mI”) savunmuş olmalarına karşın ekin öğretiminde herhangi bir hata olduğu saptanmamıştır. Bununla birlikte müellifler, soru kategorisi içinde yer alan “ne” soru sözcüğünün sadece soru yapmadığını soru yanında “şaşıрма”, “beğenme” gibi farklı duyular ifade etme işlevi olduğunu da açıklamışlardır.

Olumsuzluk kategorisi düşünüldüğünde bunu en başarılı anlatan eser, TZ’dir. Müellif, olumsuzluk başlığı altında sadece “-mA”, “yok” ve Türkmence “degül” gibi biçimbirimlerin yanı sıra “ne... ne..” ve “+sIz” gibi yapıların da olumsuzluk için kullanıldığını belirterek sayılan tüm yapıları, olumsuzluk başlığı altında vermiştir. Bu anlamda müellifin, örnek aldığı Kİ’den dâhi bir adım öne geçerek olumsuzluk kategorisini daha iyi açıkladığını belirtebiliriz. Bunun yanında “-mA” eki ile yapılan olumsuzluk türünde KK ve Ki müellifleri arasında görüş ayrılıkları olduğu saptanmıştır. KK müellifi, olumsuzluğu yasaklamanın alt kategorisi olarak görmektedir. Bunun sebebinin emir fiilini tüm fiillerin asıl şekli olarak kabul etmelerinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. KK müellifi, emir kipinin olumsuz çekiminin “yasaklama” ifade etmesinden ötürü yasaklamayı ana çatı olumsuzluğu da bunun altında yer alan bir parça gibi düşünmüştür: KK 16a-b “...bil ki söz olumlu ya da olumsuz olarak ayrıldığında olumsuzluk yasaklamanın bir bölümü sayılır...”. Kİ’de ise yasaklamanın olumsuzluk ekine benzer bir ekle kurulduğu ancak sadece gelecek zamanı ifade ettiği varsayılmıştır. Buradaki sorun da yine KK’deki ile aynıdır. Ancak yasaklamanın gelecek zamanla sınırlandırılması, bir anlamda okuyucuya içinde bulunulan andan itibaren gelecekte bir daha yapmamasını öğretmesi bakımından önemlidir. Nitekim müellifin gelecek zamandan kastı aslında dil bilgisi açısından geniş zamanken semantik açıdan konuşma anından sonrasını gösteren gelecek zamandır.

Çokluk kategorisinin açıklandığı kısımda müellifler, Türk dilinin önemli bir özelliğine vurgu yaparlar: Türk dilinde ikili çokluğun olmayışı. Bu anlamda müellifler,

Türk dilini ikili çokluğun olduğu Arap dili gibi diğer dillerden ayırmışlardır. Bunun yanı sıra “+lAr” çokluk ekinin sadece isimlerin çokluk şeklini değil aynı zamanda fiil çekimleri kişi ekleri ile birleşerek bunların da çokluk şekillerini yaptığını belirtmişlerdir. Bu açıdan baktığımızda müelliflerin tespitlerinin hem doğru hem de akademik bir seviyede olduğunu dile getirebiliriz. Bu kuralın ikinci dil öğrencisine öğretilmesi, fiil çekimlerindeki üçüncü çoğul kişilerin öğrenimini kolaylaştırdığı düşünülmektedir.

“+lAr” çokluk ekinin öğretimi konusunda ankette katılımcılara aşağıdaki soru yöneltilmiştir:

“2) Aşağıda “+lAr” çokluk eki için verilmiş bilgileri her bir metin için ayrı ayrı değerlendirerek neler anladığınızı açıklayınız.

A) çokluk bölümü işareti +lAr’dır tesniye ve çoğul alametidir ve kullar denir iki tane için de delalet eder ama illa ki iki şeyi kastedeceksen buna delalet eden sayıyı getirmen gerekiyor bu da sayılarda zikredilecek bu ek failin çoğul olduğunu delalet etmek için fiille de birlikte gelebilir müfret ismin çoğulu atlar ve çoğul ismin çoğulu atlar anlamında yulkılar

.....
.....
.....
.....

B) çokluk bölümü zamir dışındakilerdeki eki +lAr’dır şöyle denir kışiler ve épçiler ve atlar dişil ve eril aynıdır değişmez ve tesniye yani ikil ise sayıyla olur örneğin ikki kışi ve ikki épçi ve ikki at bunun üzerine kıyas yap zamirlerin çoğulunda ise şöyle denir birinci çoğul biz ikinci çoğul siz ve ηiz tembih soru zamiri kim +lAr ile çoğul yapılabilir örneğin kimler ve aynı şekilde ně soru edatı da çoğul yapılabilir örneğin neler ve němē ve nēsñē aynı şekilde çoğul yapılır ve şöyle denir němēler ve nēsñēler

.....
.....
.....
.....

C) üçüncü çoğul şahıs için olursa bunun kuralı ise şimdiki zaman ekinin üzerine isim çokluk eki olan +lAr ekini eklersin örneğin giderler gelirler alacaklar anlamında keterler kelirler algaylar

.....
.....
.....
.....”.

Türkçe bilmeyen katılımcıların yöneltilen bu soruya karşılık verdikleri cevap şu şekildedir:

KA1 katılımcısı, Kİ’de yer alan bilgilerden “isimlerin çoğul şeklinin nasıl yapıldığını”, TZ metnindeki bilgilerden de “isim ve fiillerin çokluk şeklinin aynı olduğunu” anladığını ifade etmiş; KK metni hakkında herhangi bir yorum yapmamıştır. Görüldüğü üzere katılımcı, Kİ’de verilen bilgiden hareketle çokluk şeklinin asıl işlevini anlamışken TZ’de verilen açıklamayı tam anlayamamış ve isim ve fiiller için “+lAr” çokluk ekinin kullanıldığını anlamıştır.

KA2 katılımcısı ise Kİ’deki bilgilerden hareketle “Arapça ve Türkçedeki çokluk şekillerinin farklı olduğunu”, TZ ve KK metinlerdeki bilgileri “bilmiyorum” diyerek anlamadığını ifade etmiştir. Bu durumda açıklamaların yeni başlayan bir dil öğrencisi için ağır geldiğini söyleyebiliriz.

KA3 katılımcısı, her üç metni de anlamadığını ifade etmiştir. Yine burada açıklamaların ağır olduğunu düşünebiliriz.

KA4 katılımcısı, Kİ metnindeki bilgiden hareketle şu yorumu yapmıştır: “Bazen “lar” son ekinin kelimelerin veya fiillerin anlamını değiştirdiğini öğrendim.”. TZ’deki bilgiler içinse şu yorumu yapmıştır: “lar ekinin bir sıfatı isme dönüştürdüğünü öğrendim.”; KK’deki bilgilerden de anladıklarını şu şekilde ifade etmiştir: “lar ekinin bazen ismin anlamını değiştirdiğini öğrendim.” Katılımcının cevabından metinlerin “+lAr” çokluk ekinin anlam değiştirici bir ek olmadığı, sadece isimlerin çokluk şeklinin daha yalın bir dille anlatılması gerektiği anlaşılmıştır; zira katılımcı, ekin anlam değiştirici özelliği olduğunu varsaymıştır. Bu durumda eki bir yapım eki gibi düşünme olasılığı yüksektir.

KA5 katılımcısı ise Kİ'deki bilgiler için “tapi anlıyorum, bu çok kolay” cevabını vermişken TZ ve KK'deki bilgilere karşılık “anlamadım” cevabını vermiştir.

Bu durumda Türkçe bilmeyen bir ikinci dil öğrencisinin her üç metni anlamakta zorluk yaşadığı ortadadır. Bunu 13 ile 15. yüzyıllarda yaşamış bir dil öğrencisine uyarladığımızda ise aynı sıkıntıları yaşamış olduklarını varsayabiliriz. Bu sebeple müelliflerin konuyu, daha anlaşılır bir dille açıklamaları beklenebilirdi.

Aynı soruya Türkçe bilen Arap dili konuşurları şe cevapları vermişlerdir:

KC1 katılımcısı, Kİ'deki bilgi için şu cevabı vermiştir: “*Çokluk ifade edebilmek için kullanılan bir ek hem isimlerde hem fiillerde kullanılır.*”. TZ'deki bilgi için de “*Lar eki erkek dişil ayrımını yapılmaksızın kullanılır, zamirden sonra eklenir...*” cevabını vermiş, KK metni için herhangi bir yorum yapmamıştır. Katılımcının Türkçe bilmesine rağmen Kİ'deki bilgiyi hem isim hem de fiillerin çoğul şeklinin “+lar” eki yapıldığını anladığı ortaya çıkmaktadır. Oysa müellifin anlattığı şey, fiillerde kullanılan kişi eklerinin çoğul yapıldığıdır. Bu durumda katılımcının isimlerin çokluk şekilleri ile fiillerde kullanılan kişi eklerinin çokluk şekilleri arasındaki ince ayrımını anlayamadığı görülmektedir. TZ'deki bilgi için verdiği cevaptan da ekin temel işlevini ve bununla birlikte Türk dilinin karakteristik özelliği olan eril-dişil ayrımına sahip olmayışını anladığını söyleyebiliriz.

KC2 katılımcısı ise Kİ metnindeki bilgilerden anladıklarını şu şekilde dile getirmiştir: “*lar eki eki hem tesniye hem de çokluğu ifade eden bir ektir. Fiillere ve isimlere eklenebilir.*” TZ'deki bilgi için ise şu yorumu yapmıştır: “*lar eki zamirlere de eklenir ve erkek dişil ayrımı yapılmadan kullanılır.*”. KK'deki bilgilerden hareketle de şu cevabı vermiştir: “*lar ekini üçüncü çoğul şahıs ile kullanırken şimdiki zaman üzerine eklemeliyiz.*”. Görüldüğü gibi TZ ve KK'deki açıklamalar net bir şekilde anlaşılmışken Kİ'deki açıklamanın katılımcının zihninde Türk dilinde ikili çokluğun olduğu izlenimini uyandırmıştır. Halbuki, müellifin kendisi açıklamada ikili çokluğu belirtmek için ismin önüne “iki” sayısının getirilmesi gerektiğinden bahsetmiş olmasına rağmen “+lar” ekini hem tesniye hem de çokluk eki olarak göstermesi, karışıklığa neden olmuştur.

KC3 katılımcısı, Kİ için şu yorumu yapmıştır: “*Şu metin kullar kelimesi ile birden fazla kul anlam ifade eder fakat sadece iki adet toplam ifade etmek için iki kul olarak denilmesi gerekiyor.*”. TZ hakkında ise şu cevabı vermiştir: “*Çokluk eki birden fazla kişi*

ifade eder ve hem erkek hem de kadın için kullanılır. İki adet toplamı için ifade edilmez ve fakat onun çoğul iki şeye ifade etmek için kullanılırsa ismin öncesine iki rakamı getirilir. Zamirlerin çoğulu ise biz ve siz. Sorularda çoğul ifade etmek için soru edatına olan ne ler eki kullanılır.”. KK için de şu cevabı vermiştir: “Fiillerde çoğul ifade etmek için fiilin aldığı ekten sonra lar eki getirilir.”. Katılımcının her üç metni de doğru anladığı tespit edilmiştir.

KC4 katılımcısının Kİ’den anladıkları hakkındaki değerlendirmesi şöyledir: *“Metin lAr eki ile ilgilidir. lAr eki isimlerde iki veya daha fazla olan çokluğu belirtmek için kullanılır. Ancak fiil ve isimlerde ikili, üçlü ya da üçten fazla olan çokluğu belirtmek için önlerine 2, 3 gibi bir sayı getirmek gerekiyor.”. Katılımcı, TZ ile ilgili şu cevabı vermiştir: “Metin lAr çokluk ekini anlatıyor, iki keçi’de olduğu gibi iki şeyi ifade etmek için lAr ekinin eklendiği isimden önce iki sayısını yazmak zorundasın, Soruda ise lAr çokluk ekini kim zamirinden önce kullanmalısın. Birinci çoğul kişi için biz ikinci çoğul kişi içinde –niz’i ek olarak kullanırız.”. KK için ise şu cevabı vermiştir: “Şimdiki zamanın üçüncü çoğul kişisi için lAr eki zaman ekinden sonra gelmelidir.”. Katılımcının KK’de verilen bilgiyi tamamıyla anladığı saptanmışken Kİ ve TZ’de verilen bilgilerin bir kısmını doğru bir kısmını da yanlış anladığı tespit edilmiştir. Burada lAr ekinin temel işlevinin çokluk yapmak olduğu katılımcı tarafından doğru anlaşılmış; ancak metinlerin kullandığı dil akademik seviyede olduğundan geri kalan açıklamaların tam olarak anlaşılmadığı görülmüştür.*

KC5 katılımcısı, Kİ için şu yorumda bulunmuştur: *“(A) paragrafı, iki veya daha fazla anlamı belirlemek, yani isimlerin ikili veya çoğul hâlini belirtmek için kullanılan ler/lar son ekini ifade etmektedir. Ancak ikili veya çoğul hâllerini ayırt etmek için 2 sayısını koymanız veya bu sayıyı belirten bir şeyden bahsetmeniz gerekir. Mesela: Bu sizin ikiniz eviniz.”. TZ’deki bilgiler hakkında da şu yorumu yapmıştır: “Dilde eril ve dişil arasında bir ayrımın olmadığı belirtilmektedir. Kim kelimesi şu şekilde çoğullaştırılabilir: kimler aynı şekilde ne soru edatı şu şekilde çoğullaştırılabilir: neler.”. KK hakkındaki cevabı da şöyledir: “Üçüncü şahıs zamirleri için (o - o ikisi – onlar), şimdiki zaman eki onun yazıldığından sonra lar/ler ekini ekleriz.”. Metinlerin katılımcı tarafında doğru anlaşıldığı tespit edilmiştir.*

KC6 katılımcısının cevapları şu şekildedir: Kİ için “*Türkçede tesniye olmadığı belirtildi, ayrıca çokluk eki sadece +lAr olduğu ifade edildi.*”, TZ için “*Türkçede tesniye olmadığı daha ayrıntılı belirtildi. Türkçede zamirler çokluk eki almadığı ve soru zamirleri ek aldığı ifade edildi. Ayrıca soru edatları çokluk eki aldığı gösterildi.*”, KK için “*Çok kısa bir bilgi verildi, ancak diğer eserlerde zamanla ilgili bilgi verilmedi sadece bu eserde verildi.*”. Katılımcının metinleri doğru anladığı tespit edilmişken KK ile diğer eserler arasında zaman kipleri bakımından ayırım yapması önemlidir. Nitekim bu değerlendirme, eserlerin hangi açıdan eksik olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir.

KC7 katılımcısının cevapları ise şöyledir: Kİ için “*Bu metin, “lAr” ekinin çokluk bölümü işareti olduğunu belirtiyor. Bu ek, hem çoğul hem de ikili (tesniye) anlamlarına gelebilir. Ancak, kesin olarak kaç tane nesne veya kişi kastettiğinizi belirtmek isterseniz, sayıyı da eklemelisiniz.*”, TZ için “*Yine de “lAr” ekinin çokluk bölümü işareti olduğunu açıklar ve bu ekin zamirler dışındaki kelimelerde kullanıldığını ifade eder. Tesniye (ikil) anlamı elde etmek için sayıyla kullanılabilir.*”, KK için de “*Bu metin, “lAr” ekini üçüncü çoğul şahıslar için kullanmanın kuralını açıklar. Şimdiki zaman ekinin üzerine eklenir ve bu şekilde “giderler”, “gelirler”, ve “alacaklar” gibi anlamlar elde edilir. Ayrıca, örneklerle gösterilen “keterler”, “kelirler” ve “algaylar” gibi kelimeler verilmiştir.*”. Katılımcı, metinlerde verilen bilgilerin büyük bir kısmını doğru anlamışken müelliflerin isimlerden önce iki sayısını getirmesini +lAr ekiyle birlikte kullanıldığını düşünmesi, ayrıntının tam olarak anlaşılmadığını göstermektedir. Öte yandan Kİ’de verilen bilgiden hareketle çokluk kategorisinin tek işaretleyicisinin “+lAr”, TZ’de ise çokluk zamirleri dışındaki çokluk kategorisinin işaretleyicisinin “+lAr” olduğunun anlaşıldığı tespit edilmiştir. Buradaki durumun nedeni, Kİ’nin çokluk kategorisinin tek işaretleyicisinin “+lAr” ekiymiş gibi göstermesidir. TZ’de ise çokluk zamirleri dışında “+lAr” ekinin çokluk kategorisinin işaretleyicisi olarak verilmesi, aslında çokluğun sadece “+lAr” ekiyle yapılmadığını göstermiştir; bu da katılımcı tarafından doğru anlaşılmıştır.

KC8 katılımcısı, şu cevapları vermiştir: Kİ için “*İkiden fazla şeyleri ‘lar’ işareti ile ifade edilir, ayrıca iki şeyi ifade etmek için ise sayı ve fiil ile birlikte ifade edilir.*”, TZ için “*Zamir dışındaki çokluk ‘lar’ ile ifade edilir, iki için ise sayı ile ifade edilir. İkinci üzerine yani birinci çoğula biz ve ikinci çoğula ise siz ifadesi verilir. Zamir soru tembih*

olarak kim 'lar' ile çoğul yapılmaktadır.”, KK için de “Üçüncü çoğul şahıs olursa şimdiki zaman ekine 'lar' eklenir.”

Genel olarak bakıldığında günümüzde “A1” seviyesinde öğretilen (Doğru, 2022, s. 208) çokluk ekinin metinlerde sadece hiç Türkçe bilmeyen katılımcılarda değil aynı zamanda Türkçe bilgisi olan katılımcılarda dâhi zorluk yarattığı, kimi ifadelerin doğru anlaşılmadığı ortaya konmuştur. Metinlerin akademik bir dille yazılmış olmaları, yabancılar tarafından anlaşılamamasına neden olmuştur. Bu durumun Memlûk-Kıpçak Türkçesinin konuşulduğu dönemde de benzer bir sonuca yol açtığını ve okuyucuların metinlerdeki bilgilerin tümünü idrâk edemediklerini söyleyebiliriz. Metinler bağlamında düşünüldüğünde Türkçe bilen grupta en kolay anlaşılan metnin KK olduğunu söylemek mümkündür; bunu daha sonra TZ, izlemiş; en fazla karışıklığın yaşandığı eser de Kİ olmuştur.

İyelik eklerinin anlatımında herhangi bir hatayla karşılaşılmamıştır. Burada müellifler, iyelik eklerinin hem isimde iyeliği ifade etmek için hem de belirli geçmiş zaman kipi ile şart kipinde kişi ekleri olarak kullanıldıklarını açıklamışlardır. İyelik ikinci kişi eki, kimi zaman “□” kimi zaman da “n” ile yazılmıştır; ancak bu durum imlâ ile ilgili bir durum olup anlamı etkileyecek düzeyde olmadığından müelliflerin genel olarak bu konuda başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

İsim durum eklerinden belirtme durum ekinin birinci ve ikinci tekil kişilerde kullanımına dair Ebū Ḥayyān’ın yaptığı açıklamanın akademik düzeyde olduğunu ifade edebiliriz. Ebū Ḥayyān’ın verdiği açıklama şu şekildedir: Kİ 55b “...eğer nesne zamir ise beni vurdu anlamında meni urdı aslı men+ni urdı şeklindedir iki eşit harf geldiği için birinci nun silindi birinci nunun silindiğini söylememizin sebebi ise ikinci nun ya ile birlikte gelip kelimeye anlam katmak için gelir ve bu da nesneyi ifade etmek içindir ve bizi vurdu anlamında urdı bizni seni vurdu anlamında urdı seni aslı sen+ni senni de tıpkı menni de olduğu gibidir ve sizi vurdu anlamında urdı sizni onu vurdu anlamında urdı anı onları vurdu anlamında urdı anlarını bütün bunlarda munfasıl yani ayrı zamir olduklarından mef’ul öne alınabilir...”. Bu açıklamanın benzeri günümüz araştırmacılarından Yıldız Kocasavaş’ın yapmış olduğu “Türkçede Şahıs Zamirleri” isimli çalışmasında yer almaktadır. Kocasavaş, Eski Türkçedeki birinci tekil kişi zamirinin belirtme çekiminin çokluk şekillerdeki örneklerine (bizni, sizni, silerni vb gibi)

bakarak “*bi + ni” veya * ben + ni, bin + ni” şeklinde olduğunu daha sonra iki ünsüzden birinin düşmesiyle ekin “+ı/i” olarak kabul edilip kullanılmaya başlandığını varsaymaktadır (2004, s. 118). Böylelikle müellifin yapmış olduğu açıklamanın günümüzde dâhi geçerliliği olduğunu söylemek mümkündür. Yine KK müellifi de muhtemeldir ki aynı açıklamayı, Kİ’den alıntılararak okuyucuya ekin gelişimini anlatmaya çalışmıştır: KK 41a-41b “...ancak zamir olduğunda bunun yolu önce fiil getirilir sonrasında zamir ile belirtme ekini birlikte getirirsin örneğin beni vurdu anlamında urdı meni bunun tahlili ise urdı ve meni ki bu da konuşan zamiridir ve nesnedir ve +ni de nesne ekidir bunun üzerine şöyle söylenebilir urdı men ni daha sonra iki nun birleşir ve idğam edilir ve meni olur ama aynı türden iki harf birleştiği için birini silmişlerdir ve yine zarf olduğundan silinmesi ona özgüdür çünkü bir anlam katmadı ikinci nun ise anlam verdiği için bırakıldı birincisinin silinmesi evladır ve bizi vurdu anlamında bizni vurdu seni vurdu anlamında urdı seni sizi vurdu anlamında urdı sizni onu vurdu anlamında urdı anı onları vurdu anlamında urdı allarını...”.

Her üç eserde yönelme durum eki “+GA”nın yanlış anlaşılacak belirtme durum eki “+nI” gibi nesne yaptığı yönünde açıklamaların var olduğu tespit edilmiştir: Kİ 50b-51a “sulṭan neçe senin kibi kişilerke altın bērmidi sultan senin gibi kişilere ne kadar altın vermedi anlamında senin kibi senin gibi anlamında kişiler insanlar anlamında ve +ga yönelme hal eki mef’ul görevinde bērmidi vermedi anlamında aslında cümlelerin görünüşü olumsuz anlamı olumlu asıl anlamı sultan senin çok kişiye altın verdi’dir...”, Kİ 52a “...fiil için iki nesne var ise ve birinci nesne ikincisinden farklı ise bērildi sançarğa bir akça örneğindeki gibi birinci nesne izafet harfî +ğa ile geçişli oldu ve fiil ikinci nesneye de isnat edilir öne alma ya da arkaya alma şansın mümkün...”, TZ 48b “...fiil için iki nesne var ise ve ikincisi birincisinden farklı ise birinci nesne kalınlar için +ka inceler için +ke eki ile özelleştirilir yani ona tahsis edilir örneğin kılğa bir ötmek berildi ikinci nesne birinci nesnenin aynısı ise bu tahsis eki +ka düşer örneğin bilildi ki bēy kälâdir...”, KK 40a “bu örnekler nesne kendi kendine geçişli olduğu zaman olur ancak a/e ile geçişli olursa daha önce bahsedildiği gibi bunun eki +ğa veya +ge’dir örneğin beye baktım anlamında beyge ve kaleye çıktım anlamında kâla’ğa şıktım...”. Bunun sebebi ise müelliflerin Arapçadaki iki nesne alan fiillerden hareket etmesidir. Bu sebeple Türkçede

de aynı kuralın geçerli olduğunu düşünen müellifler, yönelme durum eki “+GA”yı nesne eki diye kabul etmişler ve okuyucuya da bu şekilde aktarmışlardır.

Müelliflerin, eşitlik durumunu ihmal ederek herhangi bir bilgi vermedikleri tespit edilmiştir. Metinlerde eşitlik durum ekinin kullanıldığına dair örnekler saptanmışken bunun isim durum eki olduğuna dair bir ize rastlanmamıştır.

Aitlik ekinin üç metinde de Farsça “kim~ki” bağlacı ile karıştırıldığı tespit edilmiştir. Muhammed, bunun nedenini müelliflerin Arapçadaki sıra edatlarını Türkçede aynı anlamdaki bütün sıfat-fiil ve edatları aynı işleve sahip yapılar olarak görmelerinden kaynaklandığı ifade etmektedir (2021, s. 114). Hakikaten de müellifler, Farsça “kim” bağlacını, “kim” zamirini ve “+ki” aitlik ekini aynı görevde kullanılan biçimbirimler gibi değerlendirmişler ve bunu okuyucuya başarılı bir şekilde açıklayamamışlardır. Nitekim kendi açıklamalarından bunu görmek mümkündür:

TZ 42b-44a “...mevsul bölümü bağlaç cümlesine göre ya zarf olur ya mecrur ya da cümle olur cümle ise ya isim cümlesi ya da fiil cümlesi olur zarf ve mecrurda bağlaç +ğı veya +kı ya da +ki olur +ğı ve +kı kalın ünlüler için +ki de ince ünlüler için olur hepsinin anlamı aynıdır zarfın örneği katımdağı ve katımızdağı ve katındağı ve katınızdağı ve katındağı ve allar katındağı bir şeye izafet ettiğinde şöyle denir konuşan için katımdağının kuli ve bunun üzerine kıyas yapıp devam et mecrurda ise şöyle denir öydeki bāzārdağı şanağdağı izafet yaptığında ise öydekinin kuli ve bāzārdağının kardaşı ve kıyas yap ve eğer cümle ise ya isim cümlesi olur ya da fiil cümlesi olur eğer isim cümlesi ise bağlaç kim olur şöyle denir ol kim atası kul ve ol kim hocası baydır ve çoğulda şöyle olur allar kim bunun üzerine kıyas yap ve eğer fiil cümlesi ise bağlaç ki olur geçmiş zamanda şöyle olur ol ki urdı ve (ol) ki ketti bu ötreli hâldeyken ve fethalı hâldeyken ordakini kördüm ve aldığını urdum çoğulunda şöyle denir (...) ki keldiler ve aldıkları açık isimlerde şöyle denir bēy aldığı ve şātük yādiki ve işaret isimlerinde şöyle denir ol ki keldi ve ol ki aldı çoğulunda allar ki tırdılar bunların hepsi geçmiş zamanda geniş zamanda ise şöyle denir ol ki kâlır ve ol ki kâtâr gelecekte şöyle denir ol ki tанда kâlkây ve geniş zamanın olumsuzunda şöyle denir ol ki tанда kelmes ve ol ki kelmes şart çekiminde şöyle denir ol ki kelse ve ol ki alsa ve olumsuzunda ol ki kâlmese ve ol ki almasa tembih mevsulda üç durum vardır öne alınabilir ortada veya sonda gelebilir öne alındığı örnekler ki aldı ve ki aldım ve ki aldın sona alındığında şöyle denir aldı ki ve aldılar ki

ve aldım ki ve aldık ki ve aldın ki ve aldınız ki ortaya alındığı örneklerde şöyle denir aldığım ve aldığımız ve aldığın ve aldığınız ve geniş zamanda ayrı yazılan zamirlerde başa alındığı örneklerde şöyle denir ki alır mән ve ki alır biz ve ki alır sән ve ki alır siz ve ki alır ve ki alırlar bitişik zamirlerde ise ki alırım ve ki alırsınız sona alındığında ise alır mән ki ve alır biz ki ve alır sән ki ve alır siz ki bitişik zamirlerde mevsul ortada gelmez...”, Kİ 43a “ism-i mevsul (bağlaç) bölümü sıla cümlesine göre üç lafız kullanılır bunlar zarf cümle ya da fiil olabilir eğer sıla cümlesi zarf ise mevsul kesreli kef olur örneğin bu evdekinin kuludur anlamında bu evdekinin kılıdır ve yine bu evdekilerin kuludur anlamında bu evdekilerinin kılıdır denir...”, KK 58b-59b “...sıla cümlesi ya zarf ya cer ve mecrur cümle veya sıfat olur mevsul cümlesi sıla cümlesinin değişmesine göre değişir eğer sıla cümlesi zarf ya da cer mecrur ise bağlaç kesreli gayn ya da kef olur örneğin yanındaki anlamında katındağdır ve evdeki anlamında evdekidür ve eğer sıla cümlesi isim ya da gelecek zamanlı fiil ise mevsul kesreli kef olur ve bazıları da üzerine sakın mim ekleyerek kim derler ve her ikisi de fasihtir ve kullanılır isim cümlesinde şöyle dersin o atı beyaz olan kişi geldi anlamında ol ki atı boz keldi bu cümlelerin tahlili ise ol işaret ismi ki bağlaç at hayvanın ismi ve burada üçüncü tekil şahsın muzaaf olmuş ve boz atın sıfatıdır ve cümle isim cümlesidir ve oğlu yakışıklı/güzel olan kişi geldi anlamında ol kim veya kim oğlu özden keldi ve fiili gelecek zamanda olan cümle için şöyle dersin örneğin her gün buraya gelen kişi aldı anlamında ol kim künde munza kelir aldı denir çoğul şekli ise ollar kim künde munza kelirler alzılar iki uyarı birincisi bağlaç tek başına kesreli kef ya da mim eklenmiş şekilde sana görünüyor ama bunlarda (Türklerde) şöyle bir gelenek var bağlaç ile cümleye başlamazlar tıpkı örnek verdiğim gibi öncesinde işaret ismi kullanırlar işaret isminin bağlaçtan önce gelmesi gerekir böyle olunca da bazıları mevsulun ikisinin birleşmiş şekli olduğunu sandı ve bu nedenle mevsul için olkim demişlerdir ancak bu doğru değildir ben doğrusunu söyledim buna dikkat et...”.

I. tip kişi ekleriyle Ebū Ḥayyān’ın birinci çoğul kişide “+lAr” çokluk kullanıldığını söylemesi, dikkat çekicidir. Bu yapı, hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir; ancak ikinci çoğul kişinin nezaket şeklinden örneksime yoluyla bu çekimi verdiği varsayılabilir.

Fiildeki zaman kategorisi hakkında her üç müellif de aynı şeyi söylediği ve fiillerin zaman çekiminin “geçmiş”, “geniş” ve “gelecek” zamânda yapılması gerektiğini ifade ettikleri tespit edilmiştir.

Modern anlamda hazırlanmış eserlerde “A1” seviyesindeki öğretim setlerinde (Doğru, 2022, s. 429) verilen belirli geçmiş zaman kipi eki “-DX”nun ünsüz uyumuna göre nasıl kullanılması gerektiği konusunda en detaylı açıklama KK’de verilmiştir. Müellifin ünsüz uyumlarını belirtmek için “isti’la harfleri”ni vererek hangi ünsüzden sonra hangi ünsüzün gelmesi gerektiği hakkındaki bilgiyi daha önce vermiştik. Müellif, buradan hareketle belirli geçmiş zaman kipi ekinin ünsüzünü teker teker bütün seslerden sonra nasıl geleceğini açıklamıştır. Bunun ikinci dil öğrencisi için telaffuzda çok da bir önemi olmasa da imlâ için gerekli olduğu düşünülebilir; zira telaffuzda seslerin birbirine yakın olmalarından dolayı öğrencinin bunu ayırt etmesi güç olabilir. Ancak yazılı bir metin üzerinden görmüş olması, ayrımı yapabilmesine olanak tanımışken daha doğru bir imlâyâ da sahip olmasına yardımcı olmuş olabilir.

TZ ve KK’de Kİ’den farklı olarak “-XptXr” ekinin belirli geçmiş zaman görevinde kullanıldığına dair bilgiler tespit edilmiştir. Bu anlamda bu iki eserin konuyu ele alışlarının Kİ’den daha geniş olduğunu söyleyebiliriz.

Belirsiz geçmiş zaman kipinin eki olan “-mİş” sıfat-fiil kökenli bir ek olduğundan Kİ ve TZ müellifi bu ekin kullanımını sürekli karıştırmışlardır. Müellifler, “-mİş” sıfat-fiil ekini açıkladıkları kısımlarda örnekleri yanlışlıkla belirsiz geçmiş zaman çekiminde vererek konuyu tam anlamadıklarını ve dolayısıyla aktaramadıklarını göstermişlerdir. Her iki müellif de “*kün doğmuş*” örneği ile benzeri yapılardaki örnekleri sıfat-fiil olarak vermişlerdir. Ancak örnekte de görüldüğü üzere “doğ-” fiili belirsiz geçmiş zaman kipinde çekimlenmiş olup cümlenin yüklemi konumundadır.

Kİ’de karıştırılan bir diğer sıfat-fiil eki de “-DAÇI”dır. Bu ek de gelecek zamanlı ism-i fail eki olarak doğru açıklanmışken verilen örneklerin büyük bir çoğunluğunun gelecek zaman kipinde çekimlenmiş, fiiller oldukları tespit edilmiştir: Kİ 55b “...ism-i failin (nesneye) bağlandığı bölüm nesne ile ya da açık özne ile bağlanmasında örneğin *sançar sonkuru yarın vuracak anlamında sançar urdaçıdur sonkurnı ve sançar sonkurnı urdaçıdur ve urdaçıdur sançar sonkurnı ve urdaçıdur sonkurnı sançar şekilleri olur...*”, Kİ 56a “...iki nesne alan fiillerde *sançar sonkura elbise verecektir anlamında sançar*

bérdeçidür sonķurgā ũonnn ōne alma ya da arkaya almak műmķűndűr ve sanķar sonkurun ayaĝa kalktıĝını zannedecektir anlamında sanķar řaĝandaçıdur sonķurnı ōrű ũurmuş veya ũurmuş denir...”, Kİ 35a “ism-i fail bűlűmű gelecekteki iřareti –dAçI hepimiz ōleceĝiz anlamında barķamız ōldeçi biz...”. Bu ōrneklerin hepsinde ek, ķekimli fiil yapma gűrevinde kullanılmıřken “keldeçi yıl (Kİ 26b)” ōrneĝinde olduĝu gibi kimi zaman da sıfat-fiil gűrevinde kullanıldıĝı tespit edilmiřtir.

Geniř zaman ķekiminde KK’nin diĝer eserlerden farklı bir ōzelliĝi olduĝunu gűrmekteyiz. Műellif, tıpkı Kutb’un “Hűsrev ű řirin” adlı eserinde olduĝu gibi geniř zaman ķekimi iķin “-GA(y)” vermiřtir. Bu kullanım řekli, diĝer iki eserde tespit edilmemiřtir; ancak KK műellifi, geniř zamanı anlatırken “-Xr” eki ile birlikte “-GA(y)”ı da verir ve en ķok bu ek űzerinde durur.

Gűnűműzde hazırlanan yabancılara Tűrkķe ōĝretim setlerinde “A1” ve “B1” arasındaki (Doĝru, 2022, s. 484) emir kipi iķin incelenen eserlerde geniř yer verilmiřtir. Műellifler “emir” ķekimini tűm fiillerin temeli ve bűtűn fiillerin ķekimini ya da tűremesini emire baĝladıklarından bu konuya ōnem vermiřlerdir. Ancak emir kipi hakkındaki aķıklamalarla ilgili eserler arasında bir ikilik gűzlenmiřtir. TZ műellifi, emir kipinin birinci kiřilerde olmadıĝını belirtirken Kİ ve KK műellifleri her űķ kiři tipinde de olduĝunu sűylemiřlerdir. Őte yandan TZ műellifi her ne kadar birinci kiřilerde emir ķekimi olmadıĝını sűylemiř olsa da emir kipinin birinci kiři ķekimlerine eserinde yer vermiřtir. Bu da okuyucunun aklında soru iřaretleri bırakabilecek bir durumdur. İkinci dil ōĝrenicisinin TZ dıřında aynı sahada TZ’den ōnce ya da aynı zamanlarda yazılmıř bir bařka eseri (Kİ gibi) elinde bulundurduĝu veya daha ōnce gűrműř olduĝu senaryoda her iki eser arasında farklılıklar olduĝunu gűrműř ve hangisinin doĝru olduĝu konusunda řűphe yařamıř olma ihtimali yűksektir. Sadece TZ’ye sahip olsa dâhi eserin kendi iķindeki tutarsızlıĝı okuyucunun kafasını karıřtırmaya yetmiřtir. Bunun yanında TZ műellifi, emir ikinci kiřilerde pekiřtirme amaķlı kullanılan ekin “-GIn” olduĝunu ve “-GII” kullanan kiřilerin hata yaptıĝını belirtmiřtir. Műellifin bahsettiĝi řey, aslında bir aĝız ya da lehķe farklılıĝıdır. Bunu, okuyucuya “-GII” ın yanlıř bir řekil olduĝunu vanlatmak yerine bir bařka řekil olduĝunu aķıklaması daha doĝru olurdu; ķűnkű dűnem iķerisinde birden fazla aĝız ya da lehķenin aynı sahada bulunduĝu eserlerdeki farklılıklardan anlařılmaktadır. TZ’deki bilgileri referans alan okuyucunun “-GII” ekini kullananların

hata yaptığını düşünmüş ya da daha ileri gidip bunları Türk saymamış olmasına neden olmuş olabilir. Bu sebeple bunun bir farklılık olarak verilmesi daha uygun olabilirdi.

Çağdaş Türkçe öğretim setlerinde “B1” seviyesinde anlatılan (Doğru, 2022, s. 502) şart kipi, eserlerde geniş ölçüde yer almışken bu konu müstakilen “şart” başlığında anlatılmış olmasına rağmen bağlaç olarak da verilmiştir. Yine bunun sebebi de “+ki”, “kim (zamir)”, “kim~ki (bağlaç)” yapılarında olduğu gibi “sıla cümlesi” olarak ele alınmış olmasıdır. Bu nedenle müellifler, şart ekinin bağlaç görevi de olduğunu kabul edip okuyucuya bu şekilde anlatmışlardır.

Gerekliklik çekimi ihmâl edilmiş ve konuyla ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Her üç eserin dil öğretimi açısından zayıf noktalarından birinin de bu olduğunu söyleyebiliriz.

Birleşik kipli fiiller konusunda eserlerde neredeyse hiç yok denecek kadar az bilgiye yer verilmiştir. Verilen bu bilgilerin de her zaman doğru verildiğini söylemek mümkün değildir. Örneğin TZ 65a’da verilen “*bëy tırmuşsa kılı tırmuştur*” cümlesinde müellif, “*tırmuşsa*” yapısını ism-i faile benzetilmiş şart olarak vermektedir; fakat buradaki yapı, belirsiz geçmiş zaman kipinin şartıyla çekimlenmiş bir fiilden başka bir şey değildir.

Kİ’de katmerli birleşik kipli fiillere ait örneklerle rastlanmıştır. Ebû Hıyyân, ekin morfolojik tahlilini doğru vermiştir: Kİ 39a “...ve şeddeli ve fethalı olarak öncesinde kesreli mim harfiyle ve keşke birlikte kullanılır keşke sançar külermissey idi ve keşke sançar evdemissey idi ve birincisinin müradifi olarak sançar degülmissey sonkur tırmuş idi...”. Buradan da müellifin Memlûk-Kıpçak Türkçesi ile ilgili bilgilerinin ileri düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

Yapım eklerinden “+CI” ile “-IcI+/-UcU+” eklerinin her üç eserde karıştırıldığı tespit edilmiştir. Eklerin aynı anlama gelen isimler türetmesi ve birbirlerine yakın seslere sahip oluşlarından dolayı müellifler, ekleri ayırt edememiş ve ikisini de isimlere gelen ekler başlığı altında vermişlerdir. Oysa “+CI” eki isimden isim türetirken “-IcI+/-UcU+” eki fiilden isim yapmaktadır. Okuyucunun bu iki eki de tek bir ekmiş gibi öğrenmesinin hem kelime kökünü ayırt edememesine hem de ekleri yanlış kullanmasına yol açmış olduğu düşünülebilir.

Bununla birlikte metinlerde Memlûk-Kıpçak Türkçesinde yer alan tüm yapım ekleri hakkında bilgi bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca “+cUk”, “+cUKAz” gibi Türkmenceye ait ekler, TZ ve KK müellifleri tarafında Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait eklermiş gibi gösterilmişken Kİ’de bu eklerin Türkmenceye ait olduğu açıklanmıştır. Müelliflerin eklerin hangi lehçede kullanıldığını belirtmemesi, okuyucuların aynı lehçede aynı işleve sahip birden fazla ekin olduğunu düşünmüş olmasına yol açtığı söylenebilir. Nitekim TZ müellifinin Kıpçak Türkçesini esas alıp Türkmenceden zarurî durumlarda yararlandığını ve KK müellifinin Türkmenceden uzak durulması yönünde açıklamalarını göz önünde bulundurunca bu eklerin Türkmenceye ait olduğunun belirtilmiş olması beklenirdi. O durumda öğrenci nerede hangi eki kullanacağını daha iyi bilebilirdi. Yine Kİ ve KK’de “-l-” ve “-n-” eklerinin nasıl kullanılacağı konusunda verilen bilgi, okuyucunun işini kolaylaştırmış olduğu saptanmıştır. Doğru’nun yapmış olduğu “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Temel (A1-A2) Seviyesinde İşlevsel Dil Bilgisi Öğretimi (Anketler-Tespitler-Eleştiriler-Öneriler” isimli doktora çalışmasında “+IX, +sXz, +lUk” ekleriyle küçültme eklerinin A1 ile B1 seviyesindeki Türkçe öğretim kitaplarında yer aldığı tespit edilmiştir (2002, s. 557-580). Doğru’nun tespit ettiği bu eklerin yanında metinlerde verilen isimden fiil yapım ekleri, fiilden isim yapım ekleri ve fiilden fiil yapım eklerini de dâhil ettiğimizde her üç metnin de en az C1 seviyesinde bir dil öğretimi yaptığını iddia etmek mümkündür.

Modern anlamda hazırlanmış yabancılara Türkçe öğretim setlerinde “A1” ile “B1” seviyesindeki kitaplarda yer alan (Akgül, 2021, s. 34-102) isim-fiiller konusundaki tek hataya KK’de rastlanmıştır. Müellif, “+lIk” ekinin isimden mastar yaptığını anlattığı bölümde “lam” ile “kaf”ın arasına “mim” harfinin girdiğini iddia ederek “-mAk” ekinin oluştuğunu söylemiştir. Oysa müellifin verdiği örnek, sonu “+lA-” ile biten kelime gövdesinin üzerine eklenen “-mAk” isim-fiil ekini tanıklamaktadır: KK 31a “...*bay kelimesinden baylık ve Müslüman için de müslimānlık ve kâfir için gevürlük beylik için beylik sultanlık için sulṭānlık ancak tekil isimlerde müslimān gevür bēy sulṭān lam ile kaf arasına fethalı mim de girebilir ancak azdır örneğin konaklamak anlamında konaqlamak denir ancak tek başına misafir için konaq denir bunu da bil doğrusunu Allah bilir...*”. Bunun dışında her üç eserde ortak olarak verilen isim-fiil ekleri “-mAk”, “-mAkIlk” ve “-ş”dir. Bunun yanında Kİ’de “-m” ekinin de mastar eki olarak verildiği saptanmışken

her üç eserin de “-mA” isim-fiil eki hakkında açıklamaya yer vermedikleri; ancak eke ait örneklerin eserlerde yer aldığı tespit edilmiştir.

Sıfat-fiiller konusu, eserlerde en sık karıştırılan konudur. Kİ ve TZ’de “-dUk” sıfat-fiil ekinin tahlilinin yanlış yapıldığı, “-mİş” sıfat-fiilinin açıklamasında verilen örneklerin belirsiz geçmiş zaman kipinde çekimlenmiş fiiller olduğu ve yine Kİ’de verilen “-DAÇI” sıfat-fiiline ait örneklerin de gelecek zaman kipiyle çekimlenmiş fiiller olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında bütün sıfat-fiillerin her üç eserde bulunmadığı da tespit edilmiştir. Köksal, “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Sıfat-Fiiller” isimli doktora çalışmasında sıfat-fiil konusunun “A2” ve “C1” arasındaki öğretim setlerinde öğretildiğini tespit etmiştir (2023, s. 163). Köksal’ın bu verisine dayanarak hatalı örnekler dışarıda bırakılıp verilen eklerin açıklaması göz önüne alındığında Kİ’nin “B2”, TZ’nin “B1”, KK’nin de “A1-A2” seviyesinde bir öğretim yaptığını söyleyebiliriz.

Zarf-fiillerin öğretiminde eserlerde “-A/-y”, “-GAlI”, “-GInÇA” gibi zarf-fiiller ortak olarak işlenmişken kimi zarf-fiillere sadece tek eserde saptanmış ve diğer eserlerde yer almadığı görülmüştür. Müelliflerin “hâl” başlığı altında verdikleri zarf-fiillerin temelde durum belirten zarf yaptığı ifade edilmiştir. Bunun yanında Kİ ve TZ’de “-A”, “-I/-U” gibi zarf-fiillerin ikileme kurduklarından da bahsedilmiştir.

Ünlemler açısından bakıldığında Kİ’nin bu konuyu ihmâl ettiği görülmüşken KK ve TZ müelliflerinin eserlerinde konuya değindikleri saptanmıştır.

3.3. Cümle Bilgisi Kurallarını Öğretim Yöntemlerinin Değerlendirilmesi

Cümle bilgisi açıdan eserler incelendiğinde müelliflerin cümlelerin bir yargı, durum, istek belirttiğini Arapçadaki “inşa”, “haberî”, “talebî” cümle türleri üzerinden okuyucuya açıklamaya çalışmışlardır. Böylesi bir açıklamanın günümüzde akademik anlamda yapılan cümle tanımlarına çok yakın olduğu tespit edilmiş olup müelliflerin bu konuda başarılı bir öğretim gerçekleştirdiklerini söyleyebiliriz.

Bunun yanında Türk dilinde yüklem sona olma kuralı müellifler tarafından anlaşılmış olmasına rağmen devrik cümle tipleri, müelliflerin bu yapıları Arapçadaki “mübteda-haber” cümleleri ile karıştırmalarına ve dolayısıyla yüklemi fiil olan devrik cümleleri isim cümlesi gibi değerlendirmelerine neden olmuştur. Bu nedenle bu konunun doğru bir şekilde anlaşılmadığı ve okuyuculara da doğru aktarılamadığı tespit edilmiştir.

Cümle tamamlayıcılar konusunda üç eser arasında iki farklı görüş bulunmaktadır. Öncelikle bütün eserlerin “özne (fail, mübteda)” ve “yüklem (fiil, haber)”i cümlenin asıl unsurları kabul ettiği ve bunun dışında kalan unsurları cümle tamamlayıcıları (mansubat, muktazayı fiil) kabul ettikleri ve bu tamamlayıcıları da Arap dilinin gramer kurallarına göre ayırdıkları tespit edilmiştir. Üç eser arasındaki tasnif farklılığında KK’nin tamamlayıcıları 5’e (mef’ulu bih “nesne” ve mef’ulu leh “sebeup bildiren” mef’ulu ma’a “birliktelik bildiren” mef’ulu fih “zaman zarfı” ve mef’ulu mutlak “mastar”), Kİ ve TZ’nin de 9’a (“mastar”, “zaman zarfı”, “mekân zarfı”, “hâl”, “mef’ulu bih”, “mef’ulu leh”, “mef’ulu ma’a”, “müstesna” ve “temyiz”) ayırdığı tespit edilmiştir. Bu tasnifte zarfların bir başlık altında toplanmasının mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

Fiil cümlesinde “fiil”, isim cümlesinde “haber” terimleriyle karşılanan yüklem, tanımı konusunda herhangi bir hata bulunmazken bunların ayırt edilmesi konusunda birçok kez yanlışlık yapıldığı saptanmıştır. Yüklemin fiil olan kimi cümleler isim cümlesi olarak vererek yanlışlığa düşmüşler ve dolayısıyla okuyucu da yanlış yönlendirmişlerdir.

Özne terimi de fiil cümlesinde “fail” ve isim cümlesinde de “mübteda” terimleriyle karşılanmıştır. Bunun yanında yüklemi edilgen çatılı fiil olan cümlelerde nesnenin öznenin yerini tuttuğu müellifler tarafından bilindiği verdikleri açıklamalardan anlaşılmaktadır. Günümüzde “sözde özne” terimiyle karşılanan bu unsur, müellifler tarafından “naib-i fail” olarak verilmiştir. Bu konudaki tek yanlışlık, Ebû Hayyân tarafından Kİ’de yapılmıştır. Ebû Hayyân, yüklemi edilgen çatılı fiil olan cümlelerde öznenin yerini tutabilecek 5 unsurdan bahsetmektedir: nesne, mastar, zaman zarfı ve mekân zarfı. Müellifin buradaki ilk hatası, 5 unsur olduğunu söylemiş olmasına 4 unsur saymaktadır. Bir diğer hatası ise zarflar, cümlede fiilin yerini ve zamanını göstermektedir, hâliyle cümlede öznenin yerini tutabilecek konumda değildir; oysa müellif, nesneyle birlikte zarfların ve mastarın sözde özne gibi kullanılabileceğini iddia etmiştir. Bunun dışında Kİ’de yapılan bu hata TZ müellifi tarafından fark edilmiş olacak ki Kİ’yi örnek alan TZ müellifi, buna benzer bir açıklamaya eserinde yer vermemiştir.

Nesne konusu, Kİ ve TZ’de “belirli” ve “belirsiz” olarak ikiye ayrılmıştır. Nesnenin belirli hâle getirilmesi için belirtme durum ekini alması gerektiği her üç eserde de açıklanmıştır. Buradaki asıl sıkıntı ise müelliflerin “+GA” yönelme durum ekini de “+nI” belirtme durum ekiyle bir saymış olmalarıdır. Bu da müellifleri yönelme durum

ekli cümleleri ayrı bir başlık (dolaylı tümleş/yer tamlayıcısı gibi) altında vermek yerine nesne ögesi altında vermeye itmiştir. Bunun temel sebebi de Arapçadaki dil bilgisi kurallarına bağlı kalarak Türk dilini açıklamaya çalışmış olmalarıdır. Müellifleri yanılgıya iten bir diğer husus da Türk dilinde isim durum eklerinin birbirlerinin yerine kullanılabilme özelliğidir. Bu ayrıntının tam olarak anlaşılabilmesi müelliflerin eserlerinde verdikleri bütün açıklamalarda yönelme durum ekli kelimeleri cümlenin nesnesi olarak vermelerine neden olmuştur.

Ayrılma ve bulunma durum ekli kelimelerin cümlede zarf mı yoksa dolaylı tümleş/yer tamlayıcısı olarak ele alınması gerektiği günümüz Türkolojisinin tartışmalı konularından biridir. Müelliflerle bu konudaki tasarruflarını zarf tümlecinden yana kullanmış oldukları tespit edilmiştir.

Kelime gruplarının sıralaması konusunda müelliflerin bilgi sahibi oldukları ve “ana öge”, “yardımcı öge” ayrımını yapabildikleri görülmüştür. Örnek vermek gerekirse bir sıfat tamlamasında tamlayan unsurun tamlanan unsurdan önce gelmesi gerektiği üç müellif tarafından çeşitli yerlerde bahsedilmiştir. Bunun yanında sıralamanın değişebildiğinden de söz etmişlerdir.

İsim tamlamaları özelinde düşünüldüğünde üç eserin belirtili isim tamlamasını doğru açıkladıkları tespit edilmiştir. Nitekim müellifler, tamlayan (yardımcı) ögenin tamlayan durum eki, tamlanan ögenin de iyelik eki alması gerektiğinden bahsetmişlerdir. Bunun yanında Ebū Ḥayyān, eserinde belirtisiz isim tamlamasını açıklamaya çalışmış; ancak verdiği örnek tamlayan eki düşmüş belirtili isim tamlamasına aittir. Bu konuda müellifin, konuyu yanlış örneklendirmesinden dolayı ikinci dil öğrencilerini yanlış yönlendirdiğini söyleyebiliriz.

Sıfat tamlamaları hakkında metinler, sadece tamlayanın tamlanandan önce gelmesi gerektiğinden ve kimi zaman da unsurların yer değiştirebileceğinden bahsetmişlerdir.

İkilemeler hakkında Kİ ve TZ’de zarf-fiillerin ikileme kurduklarını söz edilmiş bunun dışında başka bir bilgi verilmemiştir; ancak eserde ikileme gruplarına ait örnekler verilmiştir.

Bağlama gruplarına Kİ ve TZ’de geniş yer verilmişken KK’de çok bir bilgiye verilmemiştir.

Ünlem grubuna Kİ’de yer verilmediği, KK ve TZ’de konuya ilişkin bilgi verildiği tespit edilmiştir.

Sayı grubunu en detaylı işleyen eser, KK’dır. Diğer eserlerde kısa kısa bilgiler bulunmaktayken KK’de milyonlara kadarki sayı grupları incelenmiştir. Eserde verilen bütün bilgiler, sayı grubunu örneklemeyen, kimileri sayı sıfatları niteliğindedir.

Aitlik grubu ise “+ki” aitlik ekinin bağlaç olan “kim~ki” ile karıştırılmasından dolayı bağlaç cümleleri içerisinde verildiği tespit edilmiştir. Bu doğrultuda müelliflerin her iki konu arasındaki ayrımını fark edemedikleri anlaşılmaktadır.

Fiilimsi gruplarında ise bu konunun nesneye bağlanması şeklinde verildiği tespit edilmiştir. Burada anlatılmak istenen ise fiilimsi olmuş bir kelimenin nesne olan ilişkisidir. Özellikle Kİ ve TZ’de “-mış” sıfat-fiili ile Kİ’de “-DAÇI”nın karıştırılmış olmasından dolayı bu iki eserde sıfat-fiil gruplarında hata olduğunu söyleyebiliriz.

Ünvan gruplarına ait eserlerde hiçbir açıklama yer almazken Kİ’de ünvan grubuna ait tek bir örneğe rastlanmıştır.

Birleşik cümle türleri konusunda şartlı ve ki’li birleşik cümleler hakkında ayrıntı bilgi ve örnekler bulunmaktadır. Ki’li birleşik cümleler, Farsça “kim~ki” biçimbirimiyle yapıldığından Memlûk-Kıpçak Türkçesinin asıl unsuru kabul edilmeyip değerlendirme dışı bırakılmıştır. Bunun dışında şartlı birleşik cümlelerin “mevsul” bölümünde verildiği ve bağlaç gibi değerlendirildiği ortaya konulmuştur. Müelliflerin “-sa” şart ekinin iki cümleyi birbirine bağladığını düşünmelerini bir anlamda doğrudur. Bu nedenle konunun doğru öğretildiğini söylemek mümkündür.

İç içe birleşik cümlelerde kullanılan “şağandı”, “örendi”, “bildi” gibi yapıların yardımcı fiil olarak verilmesi, yanlıştır. Çünkü bu yapılar, yardımcı fiil değil bağımsız birer fiildirler; fakat müellifler iç içe birleşik cümlelerde bu unsurların ana cümlelerin yüklemi olduğunu fark edememişler ve ana cümlelerin nesnesi konumundaki cümlelerin yüklemine asıl fiil olarak kabul edip “şağandı”, “örendi”, “bildi” gibi yapıları da yardımcı fiil olarak vermişlerdir.

Sıralı cümleler hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir; bu anlamda bizler o dönemde kullanılan cümle türlerini örneklemek adına metinlerden tespit edebildiğimiz örneklerin bir kısmını inceleme bölümüne dâhil ettik. Müelliflerin bu konuyu ya ihmal ettiğini ya da bilmediklerini düşünebiliriz.

Eksiltili cümle konusunda sadece Ebū Ḥayyān bir örnek üzerinden konuya gönderme yaparak açıklamada bulunmuştur. Buradan müellifin bu konu hakkında bilgi sahibi olduğunu; ancak okuyuculara bunu tek bir örnek üzerinden kısa bir açıklamayla vermeyi uygun gördüğünü söyleyebiliriz.

Yüklemin cümlenin sonunda gelmesi gerektiği hakkında okuyucular, her üç eserde de birden fazla kez uyarılmıştır. Yüklem sonda öznenin başta gelmesinin kabul edilen asıl şekil olduğu belirtilmiş olsa da devrik cümle yapıların da kabul edilebilen diğer yapılar olduğu ifade edilmiş ve bir cümlenin muhtemel tüm dizilişleri okuyucuyla paylaşılmıştır. Bu yöntemin hem dilin öğrenimini hızlandığını hem de okuyucunun Türk dilinin cümle dizilişini öğretmesi açısından faydalı olduğunu kabul edebiliriz. Çünkü ikinci dil öğrencisinin günlük yaşamda her zaman özne+ (nesne)+ yüklem dizilişine bağlı kalması gerektiğini düşünmesi, onu zihninde önce öznenin hangisi yüklem hangisi olduğunu sorgulamaya itecek ve konuşmada sıkıntılar yaşamasına neden olacaktır. Bu da dil öğrencisinin motivasyonunu yitirmesine neden olabilir. Öte yandan devrik cümle yapılarıyla da sağlıklı bir iletişim kurulabilmenin rahatlığını yaşayan ikinci dil öğrencisi, kurduğu cümlede öznenin başta, ortada ya da sonda olmasının bir önemi olmadığını her hâlükârda anlatmak istediğinin dinleyen tarafından anlaşılabilceğini bilmektedir. Bu da öğrenciyi azımlendirecek ve daha fazla iletişim kurmasına yardımcı olacaktır. Böylelikle de dil öğretiminin amacına ulaştığını söyleyebiliriz.

Anlamlarına göre cümle türleri hakkında açıklamada bulunan tek müellif, Ebū Ḥayyān'dır. Ebū Ḥayyān, doğrudan olumlu ya da olumsuz cümlelerin yapısıyla ilgili bilgi vermez; ama biçimce olumsuz anlamca olumlu bir örnek üzerinden bu konuyu açıklamaya çalışır. Bu da müellifin Türk dili hakkında derin bilgilere sahip olduğunu göstermektedir.

Soru cümleleri için söylenebilecek şey ise müelliflerin soru sözcüklerinin salt bilgi edinme amacı dışında “beğenme”, “şaşıрма” gibi duyguları ifade etmek amacıyla da kullanılabileceğini okuyucuya öğretmeye çalıştıklarıdır. Bu tür yapılar, okuyucuya günlük yaşamda kolaylık sağlayabileceği gibi dilin semantik alanına giren bir konu olduğundan öğrenci tarafından anlaşılması ve kullanılması hâlinde okuyucunun dile hâkim olmaya başladığını gösteren bir unsurdur.

3.4. Söz Varlığı Öğretim Yöntemlerinin Değerlendirilmesi

Söz varlığı bir dilin öğreniminde ve öğretiminde iletişim kurabilmek adına en önemli unsurdur. Bir dilin gramer kurallarının ezberlenmiş/öğrenilmiş olması iletişim kurmak için yeterli değildir. Bu nedenle o dile ait kelime hazinesine belli bir oranda vakıf olmak gerekir. Ana dili konuşurları için önemli olduğu kadar ikinci bir dil öğrenmek isteyen kişiler için de gerekli olan kelime öğrenimi/öğretimi hakkında bugün birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalara bakıldığında kelime tespitlerinin nasıl olması, hangi metotlarla öğretilmesi gerektiği, öğretimde karşılaşılan güçlüklerin neler olduğu, seçilen kelimelerin hangi düzeyde olması gerektiği üzerine yoğunlaştıkları söylenebilir (Erol, 2014, s. 60-70; Özyar, 2021, s. 38-52; Ergenekon, 2023, s. 188-208; Çiçek, 2023, s. 32-62; Kalın Salı, 2023, s. 29-63;). İkinci bir dil öğretimi alanında yapılan çalışmaların sayısının çokluğu dâhi söz varlığının önemini vurgulaması açısından yeterlidir.

Ortalama bir insanın 2000'den fazla, eğitilmiş bir kişinin (yazar-bilim insanı) çalışma alanına göre 4000 ile 5000 arasında bir kelime hazinesine sahip olduğundan bahsedilmektedir (Aksan, 1982, s. 21). Bu doğrultuda incelenen eserlerde yer alan kelime kadrosuna baktığımızda Kİ'nin 750 kadarı fiil olmak üzere toplam 3048 (Aldemir, 2020, s. 35-36), TZ'nin toplamda 3500 ile 4000 arasında (Al-Türk, 2006, s. 247), KK'nin ise 500 kadar kelime kadrosuna sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu oranlardan Kİ ve TZ'nin söz varlığına geniş anlamda yer verdiğini, KK'nin ise yeteri kadar önem vermediğini ifade etmek mümkündür.

Eserlerin söz varlığını verme şekillerini incelediğimizde ise en başarılı yöntemin Kİ'ye ait olduğunu belirtebiliriz. Müellifin de eserinin girişinde belirttiği üzere o döneme kadar hiç uygulanmamış bir yöntem izleyerek “abc” sırasına dayalı bir sözlük verdiği görülmüştür. Müellif, burada Türkçe kelimeleri esas alarak karşılıklarına Arapça açıklamalarını vermiştir; bu sayede daha fazla sözcüğü eserine madde başı olarak alıntılanmıştır. Öte yandan okuyucu, anlamını unuttuğu bir Türkçe kelimeyi daha çabuk bulabilmiş ve öğrenmenin daha kolay hâle gelmiş olduğu düşünülebilir. TZ'de ise Arapça madde başları esas alınmış ve karşılıklarına denk gelen Türkçe sözcükler, sıralanmıştır. KK'de ise verilen kısa bir kelime listesi, tematik sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.

Kİ ve TZ'deki sözlük yöntemlerinin avantaj ve dezavantajlarına baktığımız zaman Kİ müellifinin Türkçe kelimeleri madde başı alarak vermesi, okuyucu için bir kolaylık olmasına rağmen müellifin ötümlü ya da ötümsüz karşılığı olan ya da “س” ve “ص” ünsüzlerle yazılan aynı kelimeyi yineleyerek farklı madde başları altında vermesi, benzer kelimelerin eserde yer almasına neden olmuştur. Kelime öğretiminde tekrarın/sıklığın önemli olduğunun belirtilmesine (Erol, 2014, s. 63) karşın bunun eserde örnek cümleler yer almasının sözlük bölümünde ise daha farklı kelimelere yer verilmesinin daha uygun olacağı söylenebilir. Bu anlamda Kİ'nin kullanmış olduğu metodun hem avantajlı hem de dezavantajlı olduğunu ifade edebiliriz. TZ'yi ele aldığımızda ise madde başlarının Arapça olması, karşılıklarının da Türkçe olması eserin sözlüğünü bir kısır döngüye sokmuştur. Çünkü birden fazla Arapça kelimeye karşılık aynı Türkçe kelimenin verilmiş olması, eserin daha farklı ve daha fazla kelimeye yer vermesini engellemiştir. Kİ'de yapıldığı gibi Türkçe madde başlarının esas alınmış olması durumunda farklı Arapça kelimelere denk gelen aynı Türkçe kelimelerin tekrarından kaçınılmış olurdu. Öte yandan bu yöntemin avantajlı yönünün ise eş sesli veya eş yazımlı olup da farklı anlamlara gelen Türkçe kelimelerin madde başı olarak verilip karşılıklarına Arapça kelimelerin verilmesi hâlinde oluşabilecek anlam karmaşasının önüne geçmiş olduğu söylenebilir.

Bu bölümün başında ses bilgisinin öğretiminde Ebū Ḥayyān'ın kelimelerin telaffuzunu öğretmek adına ayırıcı işaretler kullandığından bahsedilmişti. Müellifin bu yöntemi, Arap harfli metinleri okuyan bir kişinin telaffuz konusunda fikir sahibi olmasına yardımcı olmuşken TZ ve KK'de bu yönde bir belirleyiciliğin eksikliği, öğrencinin kelimelerin nasıl okunacağına dair bilgiden yoksun kalmasına yol açmıştır. Bu durumda TZ ve KK'yi okuyan bir kişinin doğru telaffuza sahip olmasının tek yolu günlük yaşamda kullanılan ve eserlerde yer alan kelimeleri duymasına bağlı kalmıştır. Bu anlamda ikinci dil öğrencisinin kendisi, doğrudan iletişime başlayamayacağı için uzun bir gözlem sürecinden sonra duyma yoluyla Türk dilinin söz varlığına hâkim olmaya başladığı düşünülebilir. Her ne kadar TZ'de Türk dilinde harekenin olmadığı, harekenin olmayışından kaynaklanan karışıklığın önüne geçmek için Türkler tarafından yöntem geliştirdiği belirtilmiş olsa da bir Arap konuşurunun kendi dilinin sesletimine bağlı olarak getirmiş olduğu bilgi birikimi, Türkçe kelimelerin telaffuzunda karışıklığa yol açtığı düşünülebilir. Örnek vermek gerekirse “و” işareti, /v/ ünsüzünü karşılamakla birlikte

/o/, /u/ gibi kalın ünlüleri de karşılamaktadır. Nitekim ikinci dil öğrencisi, bu bilgilere kendi dilinden aşınadır; fakat aynı işaretin /ö/, /ü/ gibi ince sesleri karşıladığını bilemediğinden ve bu seslerin Arap dilinde olmayışı kişinin bu sesleri içeren kelimeleri nasıl telaffuz edeceğini bilememesine neden olmuş olabilir. Bahsedilen durum KK için de geçerlidir. Kİ'nin ise bunu belli bir oranda aştığını fakat “dar-yuvarlak” ve “geniş-yuvarlak” ünlülerin nasıl ayırt edilip kelimelerin nasıl okunacağına dair bir bilginin olmayışı, okuyucunun işini zorlaştırdığı söylenebilir. Bu bağlamda Kİ'nin sözcük öğretiminde diğer eserlerden daha başarılı olduğunun söylenebilmesine karşın bu kadar ayrıntıyı düşünüp kendince birçok başarılı yöntem geliştiren müellifin bu karışıklığın önüne geçebilecek bir ayırım yapması da beklenebilirdi.

Ebū Ḥayyān'ın eserinde kelimelerin kökenlerine dair verdiği etimolojik bilgi sadece akademik başarısını göstermez. Müellifin böyle bir yöntem izlemesi, ikinci bir dil öğrencisi için de önemlidir; çünkü eseri okuyup anlayabilecek düzeyde Arapça dil bilgisine sahip bir kişi, Türk dilinin kelime hazinesini bu eserden öğrenmeye çalıştığında verilen etimolojik bilgiler sayesinde kendi dilinden Türkçeye geçen kelimelerin var olduğunu görünce bunu daha kolay öğrenebilecektir. Türkçe bilmeyen ve Arapça bilgisi güçlü olan bir Fars dili konuşurunun kendi dilinde Türkçeyi anlatan bir esere sahip olamayıp da Türk dilini Kİ vasıtasıyla öğrenmeye çalıştığını varsaydığımızda müellifin vermiş olduğu etimolojiler sayesinde kendi dilinden Türkçeye geçen kelimelerin var olduğunu görmüş olur. Bu kelimelerin kendi dilindeki anlamla örtüştüğünde ise öğrenim daha kolay olacaktır ve bu kelimelerin zihnine yerleşmesi, Türkçe kökenli kelimelere oranla daha yüksek düzeyde olacaktır.

İkinci dil öğretiminde kelimelerin günlük yaşamdan seçilmiş olması, öğrencinin bu kelimeleri daha sık kullanmasına yardımcı olacak ve bu şekilde kelimeler, daha çabuk öğrenilmiş olacaktır (Erol, 2014, s. 64). Eserleri bu açıdan incelediğimizde KK'deki kısa kelime listesindeki sözcüklerin bile günlük hayatta sık kullanılan kelimeler olduğu saptanmıştır. Bunun yanında Kİ ve TZ'de sağlıktan (Kİ 7b “*ayuk ayık olan ayıldı sarhoşluktan ayıldı ve hastalığından iyileşen*”, TZ 4a “*tek gözlü şokur şaşı kılçır gözündeki hastalık olan şapaklı burnunda hastalık olan koku alamayan tımar ve tımarı sağır şağrav ve şağır dilsiz tilsiz*”) tarıma (Kİ 19b “*tat çiftçi*”, TZ 12b “*sabancı çiftçi şabancı*”) hayvancılıktan (Kİ 5a “*iki yılı tay iki yaşındaki at*”, TZ 11a “*iki yaşındaki deve keşel ve*

ineğinki kona/kuna ve dona/duna ve koyununki koyun ve keçininki ekşi ve ečki ve keçi”) avcılığa (Kİ 7a “*avlu av yeri ve ilkinden fül şekli evlendi evlendi anlamında ve ikincisinden avladı avlamak anlamında*”, TZ 22a “*avcı avlavcı av avlağ ve av*”) müzikten (Kİ 13b “*çaldı def ya da rebap veya başka bir müzik aleti çaldı çal*”, TZ 16b “*rebap oluğ ve oğluğ ve ıklık*”) astrolojiye (Kİ 30a “*yordı rüya yordu yora tabir yorıdı fal yorumladı*”, TZ 37b “*yıldızlara bakarak fal yorumladı tölke kördi*”) askeriyeden (Kİ 5a “*ağdılar savaşa akın etmek ve bunun isim şekli akın akın ettik anlamında ağduğ denir ve aynı şekilde akın kılduğ denir*”, TZ 8b “*demir kalkan temir kalğan ok kılıfı kurman*”) tekstil ve tekstil malzemelerine (Kİ 4b “*ağurşak iğ takılan demir parçası ve buna benzeyenlerin hepsi ağurşak olarak isimlendirilir*”, TZ 34a “*ip eğirme aleti ig*”) gibi birçok alana ait geniş kelime kadrosuna yer verilmiştir. KK’de ise kelime hazinesinin yetersiz oluşu, bu alanlardan kimilerinde bazı kelimelerin bulunmasına ya da hiç bulunmamasına neden olmuştur. Bu açıdan Kİ ve TZ’deki kelime hazinesinin ikinci bir dil öğrencisi için asgarî şartlardan çok daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

İkinci dil öğretiminde kelimelerin bir bağlam içerisinde verilmesi, okucunun zihninde yer edinmesi açısından önemlidir (Erol, 2014, s. 61). Bu bağlamda Kİ müellifinin sergilemiş olduğu tutum, kayda değerdir. Ebū Hıyyān, sözlüğünde verdiği kelimeleri elden geldiğince örnek cümleler içinde kullanmaya çalışmıştır. Bu şekilde okuyucuya hem günlük hayatta kullanabileceği kalıp cümleler sunmuş hem de kelimenin öğrencinin zihnine yerleşmesini sağlamıştır. Müellifin eserinden buna dair şu örnekleri verebiliriz: Kİ 21b “*kapu kapı kapıyı aç anlamında aç kapu veya kapuyu aç denir*”, Kİ 6a “*alğağ altısı bir arada ve atasözü alğağ alağsa altındaki altızur dördevü düzelse depedakin indürür bu atasözünün açıklaması ise alğağ altısı birlikte alağsa ihtliaf ettilerse demek ve sa- şart edatıdır altın altı anlamında ve +da bulunma eki ve kaf izafet anlamında ve nun mef’ ul anlamında ve alttakini belirtir altızur onlardan alınır anlamında dördevü dördü birlikte anlamında ve dörd dört sayısıdır vav topluluğa delalet eder incelerde bu kalınlarda gayn kullanılır keğ de vav yerine kullanılır ve aslı da keğ olandır ve düzelse düzelseler ittifak ederlerse anlamında ve düzeldi anlamında düzeldi denir ve başkası dizdi anlamında düzdi denir depe tepe demek ve baştakini ifade eder ve +dağın yukarıda açıkladığımız gibi indürür indirir indi indi indür*”, Kİ 28a “*lorp tek bir seferde tamamı sorunsuz bir şekilde kolay girdi anlamında ve sikim tek bir defada tamamı*

girdi anlamında sikim lorp kirdi lırp ansızın ansızın gelir gider anlamında lırp kelir lırp kiter denir”, Kİ 31b “*yom fal ve aynı zamanda yora yomladı denir ona iyi fal bak anlamında eygü yomlağıl denir*”, Kİ 31b “*yamdı kasık kılları ve kasık kıllarını kes anlamında yamdın kabargıl*”. Bunlar gibi daha birçok örnek, eserin sözlük bölümünde okuyucuya kolaylık sağlaması açısından cümle içinde kullanılmıştır. TZ ve KK’de ise böyle bir yöntemden bahsetmek mümkün değildir.

Bir kelimenin farklı ağız ya da lehçelerdeki karşılığının verilmesi konusunda en başarılı eserler, Kİ ve TZ’dir. Her iki eserde de kelimelerin farklı bir telaffuza sahip olması durumunda “.... ile (de) söylenir/söylenebilir” (Kİ 5b “*takdir etti olıturkaç sandalye ve kaf yerine gayn ile de söylenir*”, TZ 5a “*sıgındı sıyındı ve gayn ile de söylenir*”) şeklinde başka bir ağızdaki şekli de verilmiştir. Kelimenin bir başka lehçede geçmesi durumunda o lehçedeki karşılığı da (Kİ 6a “*emgek yorgunluk emek ve Türkmence emek denir emgendi emek vermek ve emendi aynı anlamda*”, Kİ 10b “*buldı Türkmence buldu ve Kıpçakça tabdı*”, TZ 13b “*Türkmence götürdü kötürdi*”) okuyucuya verilmiştir. İkinci yöntemin yani bir kelimenin başka bir lehçedeki karşılığının sistematik olarak verilmesinin Kİ’de daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. TZ’de başka bir lehçeye ait olan kelimelerden birçoğu lehçe kaydı verilmeden okuyucuya verilmiştir. Bu anlamda TZ’nin Kİ’den daha başarısız olduğunu ifade edebiliriz; çünkü kelimenin hangi lehçeye ait olduğunun belirtilmemesi, okuyucuyu eserde yer alan bütün kelimeleri ezberlemeye itecektir. Bu da ezberlenen kelimelerin iletişimde aktif olarak kullanılmamasına neden olacaktır. Örneğin “bul-” fiilinin Türkmenceye ait olduğunun belirtilmediği ve hem Türkmence “bul-” hem de Kıpçakça “tap-” fiillerinin verildiği bir senaryoda okuyucu Memlûk-Kıpçak Türkçesi konuşuru ile iletişim kurmaya çalıştığında “tap-” fiili yerine “bul-” fiilini kullandığında iletişim kuramayacaktır. Bu anlamda eserde verilen kelimelerin hangi lehçeye ait olduğunun belirtilmesi iletişimdeki anlaşılabilirlik oranının üst düzeyde olması için önemlidir. Buna TZ’den bir örnek vermek gerekirse; metinde 9b numaralı sayfada Arapça “bahane bulmak” anlamına gelen fiil için Türkçe karşılık olarak “şıltadı” ve “bahane eyledi” yapıları verilmiştir. Bugünkü Kıpçak dillerinden hareketle “şıлта- (Kırgızca “şıлта-”, “şıltoo” (Yudahin, 2011, s. 686); Kazan-Tatar Türkçesi “şıлта-”, “şıltav” (Öner, 2015, s. 406)” fiilinin Kıpçak Türkçesine “bahane eyledi” yapısının da Türkmenceye ait olduğunu söyleyebiliriz; ancak eserde hangi yapının hangi lehçeye ait

olduğu belirtilmediğinden okuyucunun ikinci seçeneği, Memlûk-Kıpçak Türkçesi konuşuruna söylemesi ya da tam aksi şekilde birinci seçeneği Türkmence konuşuruna söylemesi durumunda dinleyen kişi, ne dendiğini anlamamış olacaktır. Bu durum iletişimin aksamasına neden olacağı gibi ikinci dil öğrencisinde öz güven kaybına da neden olacaktır.

Yabancı dil öğretiminde “dil ile birlikte kültürün verilmesi ilkesi” ikinci dil öğrencilerin öğrenim şartlarını iyileştirebilmek ve dille birlikte o dile ait kültürün verilmesi ön planda tutulmaktadır (İnce, 2018, s. 152). Bu açıdan her üç eserde de Türk kültürünü yansıtan kelimelere yer verilmiş olmakla birlikte bu ilkeyi ön plana alan en iyi eser Kİ’dir. Örneğin eserde geçen yemek kültürüne ait isimlerde müellif, bu yemek ismiyle birlikte yemeğin nasıl yapıldığını açıklayarak sadece kelime öğretimi yapmakla yetinmemiş aynı zamanda kültür aktarımı da yapmıştır. Bunun gibi birçok alanda geçen terimlerde verdiği bilgiler, Türk kültürünü yansıtmaları açısından takdire şayandır. Eserden bu konuya dair şu örnekleri verebiliriz: Kİ 5b “*eleşke etle ya da etsiz haşlanmış ince ince hamur parçaları*”, Kİ 8b “*börek içinde et olan hamur parçaları şiş ile yenilene şiş börek denir*”, Kİ 17b “*şıçğan sıçan ve Türkmencesi şıçan ve şıçkan Türk takvimindeki aylardan bir ay adı ve sıçan ayı anlamında şıçkan ay denir ve ay hem kamer anlamında hem de zaman anlamında*”, Kİ 20a “*tuşma aç et suyuyla kaynatılmış hamur parçaları anlamı açlığı tutan demektir tutmak anlamında tuşma ve aç anlamında aç cümle olarak isimlendirilir*”, Kİ 59a-59b “*yemin bölümü eğer yemin edeceklerse ve yemin içtim gitmem anlamında anı iştım barmağa men eğer gelecekte ise ve barmağ men geniş zamanın olumsuzunda ve geçmiş zamanda barmadım ve ben yemin ettim gitmiyorum anlamında anı içmiş men barmağa men ve üçün sebep için burada da gelecekteki yemin için kullanılır örneğin sançar başı üçün ve sançar közi üçün veya sançar canı üçün yani sançarın başı/gözü/canı için anlamında ve barmağa men gitmeyeceğim anlamında ve bu cümlelerin hepsi yemin için/yerine kullanılır ve ister olumlu olsun ister olumsuz olsun yemin edilen şey üzerine yemin edilecek şeyden sonra gelir ve öne de alınabilir örneğin sançar közi üçün sonkur bardağıdır veya sonkur bardağıdır sançar közi üçün ve kitâb-ı beylik’te bizim memleketimizde bu yeminlerden hiçbirini kullanılmaz yemin etmek istediklerinde sadece işaret parmaklarını kanca haline getirip tırnağın başına dokundurmadan bu anı bu işi yapmam ya da yapmadım yaparsam belim bu parmağım*

gibi kambur olsun anlamında yemin ettiklerinden bahsedilir”. Görüldüğü üzere müellif, sadece kelime ya da dil bilgisi öğretimi yapmamış aynı zamanda bunlarla ilgili açıklamalarda da bulunmuş. KK’de Kİ benzeri kültür aktarımına bir örnekte rastlanmıştır: KK 78a “...evet anlamında evet’i fasih Türklerden duymadım bunu Türkmenler kullanır ancak Kahire’deki Türkmenlerden şöyle duydum Timurlenk ile yürüyüp Kahire’ye gelen Türkler evet yerine bela kelimesini kullanır onlara sordum böyle olduğunu ve başka bir kelime bilmediklerini söylediler...”.

Kültürün önemli aktarıcılarında biri de kalıplaşmış yapılar veya kalıp ifadelerdir. Bu yapılar, bellekte bütün hâliyle saklanan ve hafızlarda oldukları şekilde yer edinen ifadelerdir. Söz varlığı ile birlikte kültürün aktarımında büyük rol oynayan kalıp ifadelerden ikisi de “atasözleri” ve “deyimlerdir” (Çoban, 2023, s. 1). Göçen, Yazıcı ve Kaldırım’ın yapmış oldukları çalışmada Yunus Emre Enstitüsü tarafından hazırlanan okuma kitaplarındaki kalıp ifadeler incelenmiştir. Göçen ve diğerlerinin tespitine göre “B1” ve “B2” seviyesi arasındaki setlerde kullanılan farklı deyimlerin sayısı “97” olarak verilmiştir (Göçen vd, 2020, s. 10). Kaymaz ve Bulut da TZ’deki deyimler üzerine yaptıkları çalışmada 74 farklı deyim tespit etmiş ve TZ’nin deyimlerin öğretimi açısından B1-B2 seviyesinde olduğunu ortaya koymuşlardır (2022, s. 1607). Atasözleri açısından TZ metnini ele aldığımızda hiçbir veriye rastlanmadığı görülmüştür. Kİ’ye baktığımızda da metinde 68 farklı deyim ve 1 atasözünün yer aldığı tespit edilmiştir. Bu anlamda Kİ’yi de deyimler açısından B1-B2 seviyesine dâhil edebiliriz. Göçen ve diğerlerinin aynı çalışmasında A1-B2 arasındaki okuma setlerinde hiç atasözü kullanılmadığı, B2 ile C1 arasındaki setlerde de 6 atasözünün kullanıldığı ortaya konmuştur. Bu açıdan Kİ’de yer alan tek örneği, göz önünde bulundurduğumuzda yine B2 seviyesinde olduğunu düşünebiliriz.

Temel sözcükler bağlamında ise Swadesh’in hazırlamış olduğu 200 temel sözcüklük listesi (<https://www.turkceogretimi.com/dil-uezerine/swadesh-kelimeleri-listesi-ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e> 28.12.2023 18:31) karşılaştırma yaptığımızda Kİ ve TZ’nin 200 kelimenin hepsini, KK’nin ise 177’sini içerdiği tespit edilmiştir. Bu da müelliflerin sözcük seçiminde temel sözcükleri eserlerine alma konusunda özen gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Yaptığımız ankette metinlerdeki söz varlığının ne kadarının anlaşıldığını ölçmek için katılımcılara şu soru yöneltilmiştir:

“3) Aşağıdaki Türkçe kelimelerin karşısına yazılmış Arapça kelimelerin anlamlarını yazınız.

A) etmek: *ال خبز* =

it: الكلب و اذفع مشترك =

iç ton: =السروال اي ثوب جواني وهو مركب من اج جواني و طن ثوب

B) ötmek: *خبز* =

kurğuşın: رصاص =

övlendirdi: زوج =

C) uzun: *العريض* =

bışuk: =النصف و بعضهم يقول يارم

şaymak: =”العدد و الامر منه صاي

Hiç Türkçe bilmeyen gruptan KA1 katılımcısı, “iç ton” kelimesi için “pantolon, ton, elbise”, “övlendirdi” fiili için “koca”, “uzun” kelimesi yerine “geniş” ve “şaymak” kelimesi için de “sayısı ve sırası” cevaplarını vermiştir. Katılımcı Kİ’de 1, TZ’de 1, KK’de ise 2 kelimeyi yanlış cevaplamıştır. Bu katılımcı açısından anlaşılabilirlik oranının en düşük olduğu eserin KK olduğunu söyleyebiliriz.

KA2 katılımcısı, sadece “iç ton” kelimesi için “pantolon, ton, elbise” ve “uzun” kelimesi için de “geniş” sözcüğünü kullanmış, TZ’deki bütün kelimeleri doğru anlamlandırmıştır.

KA3 katılımcısı, hiçbir kelimeye cevap verememiştir.

KA4 katılımcısı ise Kİ’deki “etmek” için “haber” karşılığını vermiş, “iç ton” karşılığında bir şey yazmamış; TZ’deki “ötmek” için “atmak” ve “övlendirdi” için de “koca”; KK’deki “uzun” için “geniş” ve “şaymak” sözcüğü için de “hesap” karşılığını vermiştir. Katılımcının her metinden yalnızca birer kelimeyi doğru anlamlandırabildiği tespit edilmiştir.

KA5 katılımcısı da hiçbir kelimeye anlam verememiştir.

Türkçe bilmeyen gruptan anlaşıldığı kadarıyla metinlerin söz varlığına verilen Arapça karşılıklar okuyucunun zihninde herhangi bir çağrışımda bulunmamaktadır. Bu da aslında metinlerin başlangıç seviyesindeki biri için ağır olduğunu göstermektedir.

Türkçe bilen Arap kökenli katılımcıların verdikleri cevaplara bakacak olursak:

KC1 katılımcısı, KK'deki “uzun” için “*geniş*”, “şaymak” içinde “*adet, sayı*” karşılıklarını vermişken diğer iki metindeki kelimeleri doğru anlamlandırmıştır. Bu anlamda KK'nin karışıklığa neden olduğunu söyleyebiliriz.

KC2 katılımcısının verdiği cevaplar da KC1 katılımcısı ile aynı olup KK'deki iki sözcüğü aynı şekilde anlamlandırmıştır.

KC3 katılımcısı ise sadece KK'de verilen uzun kelimesi için “enli” karşılığını vermiş, diğer kelimeleri doğru anlamlandırmıştır.

KC4 katılımcısı, Kİ'deki “etmek” kelimesini cevaplamış, diğer iki kelimeyi boş bırakmıştır. TZ'deki her üç kelimeyi de doğru cevaplamıştır. Bu katılımcı KK'de verilen kelimeleri boş bırakmış olmasına rağmen müellifin “uzun” kelimesine verdiği Arapça karşılığın yanlış olduğunu fark etmiş ve müellifin verdiği karşılığı silerek yerine doğrusu olan Arapça “الطويل” karşılığını yazmıştır. Aslında bu da müellifin kelimenin karşılığını yanlış verip okuyucuyu yanıltması açısından önemlidir.

KC5 katılımcısı da Kİ'de verilen “it” kelimesinin eş sesli ve eş yazımlı fiil ve isim için kullanıldığını anlamamış sadece “köpek” karşılığını vermiş; “iç ton” için ise “pantolon” karşılığını vermiştir. Yine TZ'deki “ötmek” kelimesini anlayamadığı saptanmıştır. Bununla birlikte bu katılımcının da KC4 katılımcısı gibi “uzun” kelimesine verilen “العريض” karşılığının yanlış olduğunu düşünüp onu silerek yerine doğrusunu yazdığı görülmüştür.

KC6 katılımcısı, sadece “uzun” kelimesini “*geniş*” şeklinde vermiş, diğerlerini doğru anlamlandırmıştır.

KC7 katılımcısı da KC6 katılımcısı ile birebir örtüşen cevapları vermiş ve KK'deki “uzun” için “*geniş*” karşılığını vermiştir.

KC8 katılımcısı, TZ'deki bütün kelimeleri doğru cevaplamış; Kİ'deki “it” maddesini anlamlandıramamış; KK'deki “uzun” kelimesi için de “*geniş*” karşılığını vermiştir.

Görüldüğü üzere en çok yanlışlık KK'deki sözcükleri anlamlandırma konusunda yapılmıştır. Bu hata, katılımcıların ya da diğer anlamda düşündüğümüzde Memlûk-Kıpçak Türkçesinin konuşulduğu dönemde okuyucunun değil bizatihi müellifin kendisinden kaynaklanmaktadır. En az hata oranı ise TZ'deki kelimeleri cevaplandırmada yapılmıştır. Bu anlamda müellifin Türkçe kelimeleri anlamlandırmada ve bunlara karşılık bulmada başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

Ankette de görüleceği üzere “it” gibi eş sesletime ya da yazıma sahip kelimelerin tek bir madde başı altında verilmesi, öğrencilerin kafasını karıştırmaktadır. Eş sesli ve/veya eş yazımlı fiil ve isimlerin tek bir maddede verilmesi, okuyucunun eğitim düzeyine bağlı olarak Arapça karşılıklarından belli oranda çıkarılabilir. Ancak eş yazıma sahip fakat farklı sesletime ve anlama sahip aynı türden kelimelerin tek bir madde başı altında verilmesi durumunda öğrenci o kelimenin ne olduğunu anlamayacaktır. Örnek vermek gerekirse Kİ 3b'deki “özen” madde başı için “*özen körfez nehir ağacın gövdesi ve aynı zamanda kopuzla çalan şarkıcıya denir ve yahşı ozandır denir*”, KK 65b'deki “buz” madde başı için “*buz ve bu isim aynı şekilde boz renkli at için de kullanılır*” açıklamaları verilmiştir. Örneklerde de görüldüğü üzere madde başı olan kelime farklı bir isimken açıklama içerisinde aynı yazıma sahip olduğu için bir başka kelime dâhil edilmiştir. Madde başı ve açıklamada verilen kelimelerin her ikisi de farklı anlamlara gelmektedir; ancak okuyucu, bunu tek bir yazım üzerinden ayırt edemeyecektir. Bu nedenle ne madde başını ne de madde içinde verilen kelimeyi öğrenebilecektir. Kİ ve KK'deki bu uygulama, ikinci dil öğrencisi için bir dezavantajdır. Bu anlamda TZ'nin uyguladığı yöntemin her ne kadar kelime kadrosunu kısır döngüye soksa da bu tür anlam karmaşasının önüne geçtiği için başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

IV. BÖLÜM

SONUÇ

Her üç eserin de yazılış amacının kendi dönemlerinde Mısır-Suriye sahasında yaşayan Arap dili konuşurlarına Türk dilini öğretmek olduğu eser sahipleri tarafından vurgulanmıştır. Ancak bu eserlerin sadece Arap kökenli kişilere yönelik değil de Arap dilini iyi okuyup anlayabilen ve bu dilin kurallarına hâkim bir başka dil konuşuruna da kaynak olmuş olabileceğini ya da olduğunu varsayabiliriz.

Kİ ve KK müelliflerinin eserlerini özelde Memlûk-Kıpçak Türkçesi konuşuru genelde ise Türk dili konuşurlarından duyarak yazdıklarını söylemiş olmalarına rağmen farklı kaynaklardan etkilendikleri de ortaya çıkmıştır. Kİ müellifi, şeyhi Fahreddin'e ait "Kitâb-ı beylik" isimli bir eserden kimi yerlerde alıntılar yapmıştır. Bu da Ebû Hıyyân'ın eserini oluştururken başka bir kaynaktan yararlandığını göstermektedir. TZ müellifi ise kendi eserinin girişinde Türk dilini anlatmak için kendinden öncekilerin yolunu takip ettiğini belirterek yazılı kaynakları da kullandığını ima etmiş ve daha konuya giriş kısmında Ebû Hıyyân'a atıf yaparak onun eserinden haberdar olduğunu belirtmiştir. Nitekim TZ müellifi, Kİ'den sadece haberdar değildir; büyük oranda eserindeki bilgileri, Kİ'den özetleyerek eserine aktarmıştır. Bunun en açık delili ise kitabın düzenleniş şekli ve konu başlıkları altında verilen açıklamaların birbiriyle örtüşmesi, hatta örneklerin bile birbirine benzeyişidir. KK müellifinin de hem Kİ'yi hem de TZ'yi elinde bulundurmuş olma ihtimali çok yüksektir. Temelde verilen bilgilerin ana kaynağının Kİ olduğu anlaşılmaktadır; ancak kimi zaman referans gösterilmeden farklı eserlere eleştiri yapılmıştır. Yapılan bu eleştirilerin TZ'de bilgilere yönelik olması, bu düşüncüyü desteklemektedir. En azından bugün elde o dönemde yazılmış ve henüz gün yüzüne çıkarılmamış başka bir dil bilgisi-sözlük eseri bulunmadığından şimdilik KK müellifinin TZ'yi eleştirdiğini ve dolayısıyla eserini yazarken TZ'yi de gördüğü ya da elinde bulundurduğunu iddia edebiliriz.

Arap gramercilerinin Türk dilini anlatma yöntemi temelde iki gruba ayrılabilir. Birinci grupta Kİ ve TZ eserlerinin, ikinci gruptaysa KK'nin yer aldığını söyleyebiliriz. Kimi kaynaklar, TZ müellifinin Ebû Hıyyân'ın öğrencisi olduğunu iddia etmişlerdir. Buradan hareketle TZ müellifinin Ebû Hıyyân'ın izlediği yolu takip ederek eserinde dilin

ses, biçim, cümle bilgisi ile söz varlığına elinden geldiğince yer vermeye çalıştığını söyleyebiliriz. Öte yandan KK müellifi, fiil çekimlerini daha önemli bulmuş olacak ki eserinin üçte birlik bir kısmını buna ayırmıştır. Bununla beraber, her üç eserin de kendi içinde izledikleri yollar ve konuları detaylandırmaları birbirinden farklıdır.

Ses bilgisi bağlamında düşündüğümüzde Ebū Ḥayyān'ın diğer iki eser dışında kendi döneminde dâhi yenilik sayılan birçok farklılığa imza attığı, görülmüştür. Örneğin okuyucuların doğru telaffuza sahip olabilmesi için kendince farklı işaretler, koymuştur. Bu yöntem sadece ikinci bir dili öğrenmeye yeni başlayan biri için değil aynı zamanda özelde Memlûk-Kıpçak Türkçesi genelde Orta Türkçe üzerine araştırma yapan bilim insanları için de önemlidir. Çünkü bu işaretler sayesinde hem ikinci dil öğrencisi yuvarlak ünlülerle ilgili durum dışarıda bırakıldığında birçok kelimenin okunuşlarını kendi başına bulabilecek hem de her dönemden bilim insanları 13. yüzyılda kelimelerin ne şekilde olduğunu, önceki dönemlere kıyasla nasıl değişim geçirdiklerini görüp en azından o yüzyılın (13.) resmini tasvir edebilecektir. Bu anlamda eserin kıymeti ikinci dil öğrencileri ile bilim insanları açısından bir kat daha artmış olmaktadır. Diğer eserlerin böyle bir yöntemden yoksun oluşlarının okuyuculara güçlük yarattığını söylemek mümkündür. Çünkü “ات” veya “الت” yazımında kelimenin “at-” mı yoksa “et” mi okunacağına dair bir ipucu, bulunmamaktadır. Bu durumda okuyucu, deneme yanılma yoluyla ya da bir başka kaynağa bakarak okuyuşu bulmak zorunda kalmış olabilir.

Ses ile harf ya da diğer bir deyişle konuşma ile yazma arasındaki farkın KK müellifi tarafından açıklanmaya çalışıldığını görmekteyiz. Müellifin “*Türklerin dilinde söyleyişte 28 harf, yazıda ise 21 harf vardır*” demesi, okuyucuya bu ayrımı vermeye çalıştığını göstermekle birlikte Arap dilinin harf sisteminin Türk dilinin seslerini vermede yetersiz kaldığını da belirtmektedir. Bu yorum, müellifin çağının ötesinde bir tutum sergilediğini ortaya koymaktadır.

Arap alfabesindeki göstergelerin Türk dilindeki sesleri karşılamadaki yetersizliğini gidermek amacıyla müellifler, farklı yollar denemişlerdir. Örneğin /p/ sesini /b/ sesinden ayırt etmek için “پ” işaretini ya da Kİ'deki gibi karışık ünsüzleri göstermek için “ش” işaretinin kullanılması gibi. Ancak bu işaretlerin muntazaman kullanıldığını söyleyemeyiz. Kİ'yi bu konuda istisna kabul etmek gerekir; çünkü elimizde müellif yazması bulunmadığından orijinal nüshanın ne şekilde olduğunu bilemiyoruz. Ayrıca

Kİ'nin V nüshası ile diğer iki nüshayı karşılaştırdığımızda ayırıcı işaretlerin kullanımında farklılıklar olduğu göze çarpmıştır. Bu durumda yapılan hatayı, müellife değil müstensihle bağlamak zorundayız.

Uzun ünlüler açısından Kİ'nin diğer iki esere oranla Türk dilini daha iyi betimlediğini ifade edebiliriz. TZ'de normal süreli ünlülerle uzun ünlülerin aynı şekilde yazılması, Kİ'de ise uzunluğa dair hiçbir izin olmayışı bu eserlerden uzunlukların tespitini güçleştirmekle birlikte ikinci dil öğrencisine her iki ünlü arasındaki sesletim farkının öğretimini imkânsız kılmaktadır. Bunu bir örnekle açıklayacak olursak “ateş” anlamındaki “ot” kelimesi ile “çimen, yeşillik” anlamındaki “ot” arasında bir söyleyiş farklılığı olduğunu bilemeyecek ve her iki kelimeyi de aynı şekilde telaffuz etmiş olacaklardır. Bunun da iletişimde anlaşılabilirliği etkilediğini düşünebiliriz.

Ünlü uyumları bakımından müelliflerin bütün çekimlerde ek ve kök birleşmelerinin nasıl olması gerektiği konusunda okuyucuyu bilgilendirmiş olmalarına rağmen verdikleri kimi örneklerin bahsettikleri uyuma aykırı olduğu tespit edilmiştir. Bunun okuyucunun zihninde kafa karışıklığına neden olup da uyumların tam anlamıyla öğrenmesini engellediğini iddia edebiliriz.

Ünlülerdeki ses olayların her zaman doğru verilmediği Türk dilinde olmayan kimi ünlü değişimlerinin varmış gibi gösterildiği saptanmıştır. İlgili konu başlıkları altında açıklandığı gibi bunun temel sebebi, müelliflerin Türk dilinin ses yapısını değil de Arap dilinin imlâsını esas almalarıdır.

TZ ve KK'de verilen ünsüz değişimlerinin bir kısmı, Türkmenceye ait olmasına rağmen müellifler, bunları eserlerinde belirtmemişlerdir. Bu ses olayları, Kİ'de de geçmektedir; ancak Ebū Hayyān, bunların Türkmence olduğunu belirtmiş ve bilgi karmaşasının önüne geçmiştir. Bu ayrıntının verilmesi, ikinci dil öğrencisinde bir farkındalığın ve aynı kelimelerin farklı lehçelerdeki karşılığının öğretimi açısından önemlidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde TZ ve KK müelliflerinin bu ayrıntıyı vermeleri, beklenebilirdi.

Biçim bilgisi konularında müelliflerin konu başlıklarına verdikleri önemin farklı olduğunu belirtmek mümkündür. KK müellifi, fiil çekimlerine ağırlık vermişken Kİ ve TZ müellifleri biçim bilgisi konularını elden geldiğince açıklamaya çalışmışlardır. KK müellifi, fiil çekimlerinde tüm zaman eklerinin Türk dilindeki seslerle bitişmelerini ayrı

ayrı detaylı bir şekilde açıklayarak okuyucunun yazıda kusursuz bir imlâya sahip olmasını hedeflemiştir. Kİ ve TZ müellifleri, sadece ünsüzle başlayan eklerin tonlu ve tonsuz şekillerinin nasıl olduğundan bahsetmişlerdir.

İsimlerin eserlerde “mebni (sonu değişmeyen)” ve “mu‘arreb (sonu değişenler)” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Müelliflerin böyle bir ayrımı neden yaptıkları veya bunu yaparak okuyucuya neyi öğretmeyi hedefledikleri anlaşılamamıştır.

Yapım ekleri ve fiilimsiler hakkında bütün eserlerde her biçimbirim için bilgi verildiğini söyleyemeyiz. Müellifler, burada daha çok Arap dilindeki sınıflandırmaları takip ederek Türk dilinde buna uygun olan verileri, ilgili konu başlıkları altına yerleştirmiş gibilerdir. Türkçenin sondan eklemeli bir olması dolayısıyla tüm işletmeler/çekimler ekler vasıtasıyla yapılmaktadır; bu da Türk dilinde eklerin çok sayıda olmasına yol açmıştır. Bükümlü bir dil olan Arapça, Türk dilindeki ekleri karşılayacak yeteri biçimlere sahip değildir; bu da müelliflerin Türkçe ekleri karşılaştırma üzerinden anlatamamalarına neden olmuş ve dolayısıyla bazı eklerin ihmal edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bunu, müelliflerin söylemleri de doğrulamaktadır. Fiilimsilerde ise her eserde birbirinden farklı sayıda ek verildiği tespit edilmiştir.

Öte yandan Ebū Ḥayyan’ın eklerin morfolojisi hakkında verdiği kimi bilgiler doğrudur. Örneğin kişi zamirlerinin belirtme durum ekiyle çekimlenmesinde verdiği açıklama, bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Bunun ikinci dil öğrencisine anlatılmasının ne derece doğru olduğu tartışılabilir. Belki de müellif, kimi kişi zamirlerinin sonunda sadece /+I/ kimilerinin de /+nI/ ile çekimlenmesinin öğrencinin zihninin karıştıracağını düşünerek aslında ekin aynı ek olduğu, ama ses yasaları gereği bazı seslerin düştüğünü okuyucuya vermiştir. Böylelikle de okuyucunun zihninde herhangi bir soru işareti oluşmasını engellemeyi hedeflediğini varsayabiliriz.

Söz dizimi konusunda müelliflerin başarılı olduğunu söyleyemeyiz. Nitekim kimi konuların gözden kaçırılması, bazı konuların yanlış açıklandığı, bazılarının yanlış örneklendirilmesi bunu, ortaya koymuştur. Öte yandan söz diziminin tüm konularının başlangıç düzeyindeki bir okuyucuya verilmesi de mümkün değildir. Çünkü öğrencinin henüz yeni tanıştığı bir dili yazılı bir metinden ve de tek başına öğrenmesi mümkün değildir. Buna bir de kimi konuların izahının yanlış yapıldığını eklediğimizde öğrencinin akli büsbütün karışacaktır.

Söz varlığı açısından da KK'nin diğer eserlere oranla kısıtlı olduğunu ifade etmek mümkündür. Kİ ve TZ'nin geniş kelime yelpazesi, okuyucuya sadece günlük yaşamda sık kullanılan kelimelere vakıf olma imkânı tanınması yanında birden fazla alana ait kelimeleri öğrenme olanağı tanımaktadır.

Kelimelerin Arapça karşılıklarının yanlış seçilmiş olmasından kaynaklanan problemin KK'de diğer eserlere oranla daha fazla olduğunu söyleyebiliriz; zira yapılan anketlerdeki veriler de bunu desteklemektedir. Bununla beraber hem KK'de hem de Kİ'de eş yazımlı aynı türden farklı kelimelerin bir arada verilmesi, okuyucunun iki kelimeyi de öğrenmesinin mümkün olmadığını ortaya koymuştur. Bu açıdan TZ'nin uyguladığı yöntemin kendi içinde başarılı olduğunu iddia edebiliriz.

Dil ile birlikte kültür aktarımının en yoğun ve başarılı şekilde yapıldığı eserin Kİ olduğu tespit edilmiştir. Müellifin farklı kavram alanlarına ait kelimelerle ilgili ayrıntılı açıklamaları, okuyucuya Türk kültürü hakkında bilgi sahibi olma fırsatı da tanımıştır. Müellifin bu uygulaması sayesinde ikinci dil öğrencisinin sahada dili aktif bir şekilde kullanmaya başlamadan önce Türk kültürüne aşina olmuş olabildiğini ifade edebiliriz. Böylelikle iletişim esnasında neyin olduğunu bilen öğrenci, ona uygun davranacağından olası bir sıkıntının da önüne geçmiş olacaktır. Bu da iletişimin sağlıklı yönde ilerlemesine katkıda bulunacak ve öğrenciye daha fazla pratik yapma şansı kazanmasına katkıda bulunacaktır.

Eserlerin dil bilgisi-çeviri metoduyla oluşturuldukları tespit edilmiştir.

Eserlerden hareketle Memlûk-Kıpçak Türkçesinin asıl unsurları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu amaçla metinlerde Türkmence kaydı verilen unsurlar, doğrudan kapsam dışında bırakılmıştır. Metinlerde hakkında bilgi verilmeyen unsurların farklı çalışmalardan Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait olmadığı saptandığı durumda da bunların gözden geçirilen kaynaklar ışığında Türkmenceye ait olduğu belirtilmiş ve çalışmaya dâhil edilmemiştir. Yine bunun yanında Arapça ve Farsçadan geçen unsurlar ve bu unsurlarla kurulan birleşik cümle yapıları gibi kalıplar, kapsam dışında tutulmuştur. Çalışmada sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminin kendi içinde ağız farklılığı olduğunu ve bunun hem diğer lehçelerden geçen kelimelere hem de diğer dillerden geçen alıntı kelimelere yansıdığını göstermek ve ağız farklılığını tanıklamak adına Memlûk-Kıpçak Türkçesi dışındaki unsurlara başvurulmuştur.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde birden fazla ağız olduğu tespit edilmiştir. Bu ağızlara ait özellikleri müstakilen bir eser içinde görmek mümkünken üç eserin toplu karşılaştırmasıyla da görülebilir. Metinlerin kendi içinde ağız farklılıklarını gösterme konusunda en zayıf eser, KK'dir. Bu metinde ağız farklılıklarına değinilmemiş ya da buna ait hususî bir yöntem belirlenmemiştir. Kİ ve TZ müellifleri, sadece lehçe farklılıklarını değil aynı zamanda ağız farklılıklarını da eserlerinde vermişlerdir. Kİ ve TZ'de ağız farklılığını gösterme de kullanılan ortak yöntem, bir sözcüğün başka bir sesle de söylenebileceğinin belirtilmesidir. Bunun dışında müellifler, kendi eserlerinde farklı yöntemler de geliştirmişlerdir. Örneği Kİ'de aynı kelimenin farklı şeklinin madde başı yapılması veya TZ'de aynı kelimenin farklı şekillerin ya arka arkaya verilmesi gibi. Bunun ikinci dil öğrencisi ile paylaşılması, günlük yaşamda farklı ağız özelliklerine sahip kişilerle iletişim kurmaları hâlinde konuşanın ne dediğini anlaması için önemlidir. Aksi hâlde kelimenin dönem içindeki standart yazı dilindeki şeklinin verilmesi ve karşılaşılma ihtimali olan diğer şekillerin göz ardı edilmesi, öğrencinin günlük yaşamda sıkıntılar yaşamasına neden olabilir.

Anketler yardımıyla 13-15. yüzyılların bir canlandırması yapılarak eserlerin ne kadar anlaşıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla hiç Türkçe bilmeyen bir grupta Türkçe eğitimden geçmiş Arap kökenli iki farklı grup seçilmiştir. Birinci grubun sağladığı avantaj, hiç Türkçe bilmeyen kişiler için bu eserlerin ne kadar faydalı olabileceğini göstermektir. Türkçe eğitiminden geçen grubun çalışmaya sağladığı katkı ise eserlerden hangisinin daha anlaşılır ve hangi eserde hata olduğunu ortaya koymada olmuştur. Bu doğrultuda katılımcılara ankette verilen ilk üç sorudan hareketle metinlerin genel değerlendirmesini yapmak üzere aşağıdaki açık uçlu soru sorulmuştur:

“4) Lütfen yukarıda okumuş olduğunuz metinleri kısaca Türk dilini anlatmaları bakımından değerlendirin.

A Metni:

B Metni:

C Metni:”

Bu soruya Türkçe bilmeyen gruptan KA1 katılımcısı herhangi bir cevap vermemiştir. KA2 katılımcısı ise Kİ metninden “*Bazı sözcükler benzerdir.*” yorumuyla Türkçe ile Arapçanın benzeşen yönleri olduğunu anladığını ifade etmiştir. Aslında Türkçe ile Arapçanın o dönemde Arap alfabesini kullanmak ve her iki dil arasındaki kelime alışverişinden başka bir benzeme yönü yoktur. Ancak müellifin Arap dilini esas alarak Türk dilini öğretmeye çalışması, okuyucuyu bu yorumu yapmaya sevk etmiştir. Aynı durumun 13. yüzyılda meydana gelmiş olma ihtimali de çok yüksektir. Aynı katılımcı, TZ için de “bilmiyorum” KK için ise herhangi bir yorum yapmayarak eserler konusunda çekimser kalmıştır. KA3 katılımcısı da Kİ için “*Birinci metin biraz iyi.*” TZ için ise “*Çok iyi bir şekilde.*” diyerek iki eserden hangisinin Türk dilini daha iyi tasvir ettiğini kendi penceresinden vermeye çalışmıştır. KA4 katılımcısı da yalnızca Kİ ve TZ hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Katılımcının değerlendirmeleri şu şekildedir: Kİ için “*Bu metinde Türk dili iyi kullanılmamıştır. Çünkü çok fazla yabancı kelime var.*”, TZ için de “*Bu metin Türk dilinde biraz anlaşılır.*”. KA5 katılımcısı da öteki katılımcılar gibi bir tek Kİ ve TZ için değerlendirmede bulunmuştur. Katılımcı, Kİ için “*Biraz anladım.*”, TZ içinse “*Orta*” diyerek eserleri değerlendirmiştir.

Bu hâlde, yeni başlayan bir dil öğrencisi için en uygun metnin TZ olduğunu katılımcıların yorumlarından yola çıkarak düşünmek olanak dâhilindedir.

Türkçe bilen grubun gelen değerlendirmelerine baktığımızda aşağıdaki cevapları verdikleri görülmüştür:

KC1 katılımcısı, Kİ için “*Anlatım yeterli örneklendirme bakımından zayıf.*”, TZ için “*Çok karışık bir anlatım şekline sahip-düzensiz tam ne istediği belli değil.*” KK için de “*Fiil ile gelecek lar-ler eki basit ve anlaşılır bir şekilde anlatılmıştır.*” yorumunu yapmıştır. Bu paralelde katılımcının tercihini KK’dan yana kullandığını düşünebiliriz.

KC2 katılımcısı, Kİ için “Çok kolay bir şekilde anlaşılıyor, anlatım yeterli.”, TZ için “Anlatım yeterli ayrıca örnekleri anlamak biraz zor.”, KK için de “Kolayca anlaşılır.” değerlendirmelerinde bulunmuştur. Bu katılımcının da KK tarafında olduğunu belirtebiliriz.

KC3 katılımcısının yorumları şu şekildedir: Kİ ile ilgili olarak “Türkçe dili 23 harfli birincisi hemze yani (e a) ,halis be (p) karışık be (b) gibi harfleri işaretlemektedir. Türkçe kelimeleri Arapça alfabesi ile yazıldığında sesli harfleri ifade etmek için elif (ا) a vav(و) u ü ve ye (ي) i harfleri kullanılır bunlar kelimelerin aslından değil hareketlerini yazmak için kullanılır hareketleri ifade etmek için kesre ِ I harfi kullanılır. Damme ُ U harfi gibi telaffuz edilir ve fetha َ A harfi gibi okunur Türkçe kelimeleri ifade etmek için bu harf ve hareketlerden faydalanmıştır.” TZ ile ilgili olarak “Türkçe harfleri en çok doğru anlatıldığını düşündüğüm kısım Arapçadaki elif harfi hem a hem e olarak okunabilir bu da elif üstündeki hareketlerden veya üzerinde hemze ء olursa ا altında olursa /e olarak okunur ب harfi ise Türkçe karşılığı b ve p ج harfi ise c harfi(ni) karşılar ر harfi ise r. ز harfi ise z harfi(ni) karşılar س harfi ise S harfi(ni) fakat burada s harfi ile gelen sesli harflere yumuşak sesler olmalıdır yoksa ص sad harfi olarak okunur örnek : su صو ; süt سوت olarak yazılır ve keza t harfi için yumuşak sesler ile te ت temas تماس kalın seslerle geldiğinde ta ط olarak okunur. Ayn harfi ع(‘) kelimelerin içindeki hece kesmesi gibi telaffuz edilir ka ‘be كعبة olarak yazılır. K harfi yumuşak sesler ile ك kef telaffuz edilir örnek: kelime كلمة. K harfi kalın sesler ile ise ق kaf harfi gibi telaffuz edilir örnek : kasım قاصم و vav harfi çoğu zaman sesleri harfleri o u ö ü ve v harfleri tekabül eder.”, KK için ise “Türkçe dili 28 harf olarak telaffuz edilmesine rağmen sadece 21 harf ile yazılır çünkü kullanılan harfler ile farklı telaffuzlar ortaya çıkmaktadır ب harfi b ve p harflerini ifade eder ç harfini çıkarmak için ise iki harf kullanır te ile ce تش bu harfler net bir şekilde Türkler Türkçede çıkarmazlar ve bunları net bir şekilde çıkaranlar fasih Türkçe konuşamadığına delalet eder.”. Katılımcının vermiş olduğu cevaplar, tüm çalışma boyunca ifade ettiğimiz şeylerin özetidir aslında. Çünkü bu katılımcının tüm metinlerden anladıklarını detaylı olarak anlamlandırabilmesi hem kendi dilinde iyi bir eğitim almış ve belirli bir bilgi donanımı olduğunu gösteriyor hem de eserlerin Türk dilini öğrenmeye yeni başlayan bir kişi için de uygun olmadığını ortaya

koymaktadır. Metinlerin akademik düzeyde oluşları, her kesimden okuyucuya hitap etmediklerini göstermektedir.

KC4 katılımcısı, Kİ için “Paragraf lAr ekine atıfta bulunmaktadır. lAr iki veya daha fazla şey (çoğul isimler) için kullanılır. Ancak, iki şey ve çoğul arasında ayırım yapmak için 2 veya 3 veya daha fazla sayı koymanız gerekir (füller ve isimler için)”, TZ için “Paragraf lAr ekine atıfta bulunur, iki şey için - iki keçi gibi - çoğul addan önce şeylerin sayısını yazmanız gerekir (lar veya ler var). Soru için, kim aracından önce lar veya ler kullanmanız gerekir. Birinci çoğul için (biz kullanırız), gel ama ikinci çoğul isim için son ek olarak -niz kullanırız.”, KK için de “Üçüncü çoğul şahıs ismi için geniş zaman ekinden sonra lar veya ler eki gelmelidir.” değerlendirmelerinde bulunmuştur.

KC5 katılımcısının yaptığı değerlendirmeler şu şekildedir: Kİ hakkında “İki veya daha fazla anlamı belirtmek için ler/lar eki kullanılmaktadır. Ancak ikili hâli belirtmek için 2 sayısını koymamız veya bu sayıyı belirten bir ifadenin bahsetmeniz gerekmektedir.”, TZ ile ilgili olarak “Eril ve dişil arasında bir ayırımın yoktur. İnsan için soru edatı kim, cansızlar için ise ne kullanılmaktadır.”, KK için de “Üçüncü şahıs için şimdiki zaman ekinden sonra lar/ ler eki gelmelidir.”. Katılımcının metinlerin anlatmak istediğini asgarî seviyede anladığını söyleyebiliriz.

KC6 katılımcısının da Kİ hakkında “Verilen bilgiler çok akıcı bir şekilde anlatıldı. Türkçedeki olup Arapçada olmayan harfler hakkında detaylı bilgi verildi. Türkçedeki alıntı sözcükleri ayırt edebilmek için bilgi verildi. Bizce en sağlıklı bilgiler bu eserde verilmiştir. Çünkü diğer iki eser gibi Türkçenin temeli Kıpçak Türkçesi üzerinde kurulmamıştır. Çokluk ekiyle ilgili yapılan açıklama B metnine göre kısadır.”, TZ ile ilgili “Verilen bilgiler çok akıcı bir şekilde anlatıldı. Ancak Türkçe olmayan ayn (‘) harfini Türkçe saymak bizce yanlıştır. (η) ile ilgili verilen bilgi çok doğrudur. Diğer eserlere göre daha açıklayıcıdır. +lAr ilgili verilen bilgiler diğer iki metinden daha geniştir ve yeterlidir. Metin Kıpçak Türkçesi üzerine kuruldu.”, KK ile ilgili olarak da “Harflerle ilgili verilen en iyi bilgi bu metindedir. Çünkü harflerin telaffuzundan sonra Arapçada olup Türkçede olmayan sesler hakkında bilgi verilmiştir. +lAr ilgili verilen bilgiler diğer metinler göre çok kısa ver yetersizdir.” yaptığı yorumlar, metinlerin başarılı olan yönleri ile eksik oldukları noktaları göstermesi açısından önemlidir.

KC7 katılımcısı şu yorumlarda bulunmuştur: Kİ “Bu metin, "lAr" ekini çoğul ve ikili anlamlarına kullanma kavramını açıklar. Ayrıca, örneklerle desteklenen açıklamalar sunar. Ancak, bu metinde daha fazla ayrıntı verilebilirdi. Örneğin, "lAr" ekini kullandığınızda hangi harf değişikliklerinin olabileceği ve hangi durumlarda sayı eklemek gerektiği hakkında daha fazla bilgi verilebilirdi.”. TZ “Bu metinde, "lAr" ekini kullanmanın kurallarını ve kullanım bağlamlarını izah etti. Ayrıca, cinsiyet (eril-dişil) ve sayı (çoğul) kavramlarına odaklandı. Aynı zamanda, zamirler ve soru zamirleriyle ilgili bilgi sundu.”. KK “Bu metin, "lAr" ekini kullanmanın üçüncü çoğul şahıslar için nasıl kullanılacağını anlattı. Ayrıca, şimdiki zaman ekleri ile nasıl birleştirileceğini gösterdi. Ancak, bu metin daha çok fiil çekimi ve zaman eki ile ilgilidir.” Bu katılımcının Kİ ile ilgili beklentisini dile getirmesi, dil öğretimi açısından kayda değerdir; çünkü katılımcının 13. yüzyıldaki bir kişiyi temsil ettiğini kabul edersek dile getirilen beklentinin o dönemde de geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

KC8 katılımcısı, metinler hakkında yorum yapmak yerine söz varlığını ölçmeye yönelik verdiğimiz Türkçe kelimeleri ait oldukları eserle ilişkilendirerek yeniden yazmıştır.

Son olarak her üç eserin de güçlü ve zayıf yönleri olduğu, gerek inceleme bölümünde gerekse üçüncü bölümde yapılan anket verileri ile ortaya konmuştur. Bu anlamda eserlerin dil öğretimi açısından birbirinden üstün oldukları noktalar bulunmakla birlikte yetersiz kaldıklarını söyleyebiliriz ve KK müellifinin de eserinin sonunda belirttiği gibi bu eserlere bakmak özelde Memlûk-Kıpçak Türkçesini genelde Türk dilini öğrenmek için yeterli değildir; bununla birlikte Türklerle oturup kalkmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, M. S. (2007, Ağustos). *Kaşgarlı Mahmut'un Türkçe öğretim yöntemi*. Sözel bildiri, Kaşgarlı Mahmut ve Türk Dünyasının Dili, Edebiyatı Kültürü ve Tarihi Konferansı, Bişkek.
- Akalın, M. (1979). *Tarihî Türk şiveleri*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Akçataş, A. (2007). Süre açısından Türkiye Türkçesinin sesleri üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 2(3), 13-24.
- Akgül, M.N. (2021). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarındaki isim-fiillerin öğretimi konusunun incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Akın, C. (2019). Ses dizimi. (Ed.: Boz, E.), *Türkiye Türkçesi I sesbilgisi* (s.85-103). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aksan, D. (1982). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akyol, O. (2019). *Kıpçak Türkçesinden Başkurt Türkçesine anlam değişimleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Alagöz, E. (2011). *Eski Kıpçak Türkçesinde hayvan adları ve kavram alanı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Albayrak, Ü. (2019). *Tarihi Kıpçak Türkçesinde kelime grupları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Aldemir, Ü. (2020). *Yabancılar Türkçe öğretiminde kaynak eserler*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Alibekiroğlu, S. (2019). Türkiye Türkçesinde ikili biçimbirimler. *TÜRÜK Uluslararası, Dil Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 17(7), 164-176.
- Alkaya, E. (2008, Ekim). *Türkiye Türkçesinde ve Türk lehçelerinde iyelik ekinden sonra kullanılan +lar çokluk eki üzerine*. Sözel bildiri, VI Türk Dili Kurultayı, Ankara.
- Alkaya, E. (2022). *Kuzey grubu Türk lehçelerinde edatlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alkaya, E. (2022). Türk dilinde l çokluk eki. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 16(31), 17-24.

- Alturk, G. (2006). *Et-tuhfetü 'z-zekiyye fi 'l-lügati 't-Turkiyye üzerine bir dil incelemesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Arslan, M. (2012). Tarihî süreçte Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi-öğrenimi çalışmaları. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 9(2), 167-188.
- Aslan Demir, S. (2008). *Türkçede isteme kipliği semantik-pragmatik bir inceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Atabay, N., Özel, S., & Çam, A. (2003). *Türkiye Türkçesi 'nin sözdizimi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Atalay, B. (1942). *Ekler ve kökler üzerine bir deneme*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lügat-it-Turkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ay, Ö. (2020). Olumsuzluk. (Ed.: Boz, E.), *Türkçede Dilbilgisel Ulamlar* (s.319-376). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ayaz, F.Y. (2020). *Memlükler*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Aydemir, H. (2005). The main pillars of the Turkic rhotacism-zetacism, samiz, samir-, samri-, semre-. *Studia Etimologica Cracoviensia*, 10, 15-34.
- Aydın, H. (2023). *Tarihî Kıpçak Türkçesinde tıp terimleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Balcı, O. (2023). Memluk Kıpçak Türkçesinde kerek(dür)...fiil-(G)A(y)+(şahıs zamirleri/ekleri) yapısındaki gereklilik çekimi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 356-372.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Bayraktar, N. (2018). *Türkçede filimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayraktar, N. (2003). Yabancılarla Türkçe öğretiminin tarihsel gelişimi. *Dil Dergisi*, 0(119), 58-71.
- Baskakov, A.N (2011). *Çağdaş Türkçede kelime grupları* (Çev. Karaca, O.S.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Başdaş, C. (2007). Türkiye Türkçesinde aslî uzunluk belirtileri. *Turkish Studies*, 2(2), 89-101.

- Berber, İ. (2019). *Tarihi Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde sosyal ve kültürel yaşam*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Berta, A. (1996). *Deverbale wortbildung im mittelteutschisch-türkischchen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Biçer, N. (2012). Hunlardan günümüze yabancılara Türkçe öğretimi. *TEKE Dergisi*, 1(4), 107-133.
- Bigzad, N. (2019). *Memlük Kıpçak Türkçesinde kalıplaşmış söz birlikleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Bilgin, A., & Hacıeminoğlu, N. (2002). Kıpçaklar. *İslam Ansiklopedisi*, c. 25, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 421-424.
- Boeschoten, H. (2023). *A dictionary aof early middle Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Böler, T. (2019). *Türkiye Türkçesi söz dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bulak, Ş. (2011). Tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerinde şart kipi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, 70-77.
- Bulak, Ş. (2013). Özne türleri üzerine. *Turkish Studies*, 8(1), 1101-1127.
- Bulak, Ş. (2019). Türkçede “-mı/-mu” soru unsuru. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66, 309-330.
- Bulduk, T. B. (2018). Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı bir öğrenilen geçmiş zaman eki ve çekimi: -ıp / -up, -ıpduru / -upduru. *Turkish Studies*, 13(20), 225-244.
- Bulut, A. (2020). Long vowels in Arabic lettered Turkish manuscripts: the case of kitabu'l idrak li-lisani'l atrak. *International Journal of Langunges education and teaching*, 8(2), 433-453.
- Buran, A. (2006, Nisan). *Çağdaş Türk yazı dillerinde Türkiye Türkçesi ağızlarında ikincil uzun ünlüler*. Sözel bildiri, 2. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Kayseri.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-idrâk li-lisân al- atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi I-II*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Choi, H.W. (2019). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın karşılaştırmalı ses ve biçim bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century turkish. Oxford: Clarendon Press.
- _____ (2007). Türkçede sekizinci yüzyıldan önce kullanılan ekler. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 185-196.
- Çakmak, C. (2014). Yabancılar Türkçe öğretiminin tarihçesine genel bir bakış denemesi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 167-182.
- Çetin, E. (2008). *On üçüncü yüzyıl öncesi Türkçesinde soru*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Çiçek, P. (2023). *Yabancı çocuklara (10-14 yaş arası) Türkçe öğretiminde söz varlığı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Çoban, B. (2023). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi setlerindeki kültür aktarımının deyim ve atasözleri açısından incelenmesi: Türkçenin kapıları seti örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Coşkun, M.V. (2008). *Türkçe'nin ses bilgisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Demircan, Ö. (2003). *Türk dilinde çatı*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Demirci, K. (2014). *Zamirler dilbilimsel bir yaklaşım*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demirci, M., & Bulut A. (2015). The historical devolepment of personel pronouns in the Turkic language and it's using in the modern dialects. *International Journal of Langunges education and teaching, UDES 2015*, 1720-1752.
- Deniz, S. (2019). *Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde dinî terimler*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Deny, J. (2012). *Türk dil bilgisi modern Türk dil bilgisi çalışmalarının kapsamlı ilk örneği*. İstanbul: Kabalcı Kitabevi.
- _____ (2013). *Türk dili gramerinin temel kuralları* (Çev. Şahin, O.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Develi, H. (1995). *Evliya çelebi seyahatnamesine göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde ses benzeşmeleri ve uyumlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilaçar, A. (1970). 1612'de Avrupa'da yayımlanan ilk Türkçe gramerinin özellikleri. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 18, 197-210.

- ____ (1971). Gramer: tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 19, 83-145.
- Doğan, C. (2014). *Harezmi Türkçesi ile Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinin karşılaştırmalı gramer denemesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Doğru, F. (2019). Ses değişimleri. (Ed.: Boz, E.), *Türkiye Türkçesi I sesbilgisi* (s.105-146). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Doğru, M. (2022). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin temel (a1-a2) seviyesinde işlevsel dil bilgisi öğretimi (anketler-tespitler-eleştirel-öneriler)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Duran, S. (1956). Türkçede cihet ve mekân gösteren ek ve sözler. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 4, 1-110.
- Durmuş, M. (2018). Dil öğretimi yaklaşım ve yöntemleri. (Ed.: Durmuş, M., & Okur A.), *Yabancılar Türkçe öğretimi* (s.49-54). Ankara: Grafik Yayınları.
- Durukoğlu, G. (2022). *Divânu Lügâti't- Türk'e göre 11. yüzyıl Türk dili grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (1986). Memlük- Kıpçak edebiyatı. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1986, 85-99.
- Eker, S. (2008, Ekim). *Kaşgarlı Mahmut ve ses bilgisi*. Sözel bildiri, Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu, Rize.
- ____ (2013). Ana Türkçe uzun ünlülerin Kıpçak dillerindeki kimi izlerine dair. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(13), 145-167.
- Emre, A.C. (1945). *Türk dil bilgisi Türkçenin bugünkü ve geçmişteki gelişimleri üzerine gramer denemesi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A.B. (2022). *Türk dilinde çekirdek ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A.B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Divânu lügâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Ertem Basım Yayın Dağıtım.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ____ (2004). *A grammar of old Turkic*. Leiden: Boston.

- Erdem, M.D. & Gül, M. (2008). Kapalı e (è) sesi bağlamında eski Anadolu Türkçesi-Anadolu ağızları ilişkisi. *Karadeniz Araştırmaları*, 11, 111-146.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Erenoğlu Ataizi, D. (2019). Temel kavramlar. (Ed.: Boz, E.), *Türkiye Türkçesi I sesbilgisi* (s.3-55). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ergenekon, M. (2023). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi dil setlerindeki söz varlığı: A1 düzeyi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Ergin, M. (2009). *Edebiyat ve eğitim fakültelerinin Türk dili ve edebiyatı bölümleri için Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergönenç, D. (2022). *Kazak ve Nogay Türkçesi yazı dillerinde tasvir fiilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erkınay Tamtamış, H. K. (2020). Sayı. (Ed.: Boz, E.), *Türkçede Dilbilgisel Ulamlar* (s.283-304). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Erkman Akersoy, F., & Ozil, S.N.Ş. (2015). *Türkçede niteleme sıfat işlevli yan tümceler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ermers, R. (1999). *Arabic grammars of Turkic the Arabic linguistic model applied to foreign languages & translation of 'Abū Ḥayyān al-'Andalusī's kitāb al-'idrāk li-lisān al-'atrāk*. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Erol, H.F. (2014). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde temel seviyede kelime edinimi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Gabain, A. (2013). Eski türkçede zamirler. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 61-1, 131-142.
- _____ (2001). *Eski Türkçenin grameri* (Çev. Akalın, M.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ganbarli, A. (2017). *Yabancılar Türkçe öğretiminde bağlaçlar*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Ghazy, M. E. S. (2001). *Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde birleşik fiiller*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.

- Golden, P.B. (2014). Kıpçak. (Ed: Demir, N., Karakoç, B., & Menz, A.), *Turkology and linguistics eva agnes csato festschrift* (s.183-202). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Göçen, G., Yazıcı, H., & Kaldırım, G. (2020). Yabancılar için Türkçe okuma kitaplarında ikilemeler, deyimler ve atasözleri: *Anadolu ve Dede Korkut hikâye setleri. Aydın Tömer Dil Dergisi*, 5(1), 1-38.
- Göçer, A., & Moğul, S. (2011). Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi ile ilgili çalışmalara genel bir bakış. *Turkish Studies*, 6(3), 797-810.
- Gökbel, A. (2002). Kıpçaklar/Kumanlar. (Ed.: Güzel, H.C., Çiçek, K. & Koca, S.), *Türkler ansiklopedisi* (s.1250-1320). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gökçür, E. (2017). Türkmen Türkçesinde ikincil uzun ünlüler üzerine. *Mavi Atlas*, 5(2), 549-576.
- Gökyay, O. Ş. (1978). Türkçede “-mal” ve “-mel” eki üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 26-27(1978-1979), 23-32.
- Grönbech, K. (2011). *Türkçenin yapısı* (Çev. Akalın, M.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güler, E. (2018). *Tarihi Kıpçak Türkçesinde tasarlama kiplerinin işlevleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Gülsevin, G. (1997). Türkiye Türkçesindeki zaman ve kip çekimlerinde birleşik yapılar üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 214-224.
- _____ (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2001). Türkiye Türkçesinde birleşik zarf- fiiller. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 125-144.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Günşen, A. (2000, Ekim). *Anadolu ağızlarında farklı bir gelecek zaman eki ve çekimi -ıcı /-ici: -ucu / -ücü’*. Sözel bildiri, 4. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Çeşme. Cevheri
- Güzelderen, B. (2022). Tarihi Türk dili metinlerinde er->>i- fiiliyle kurulu katmerli birleşik yapıli fiiller. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 10(32), 68-81.
- Hacıeminoğlu, N. (1984). *Yapı bakımından Türk dilinde fiiller*. İstanbul: Cönk Yayınları.
- _____ (1992). *Türk dilinde edatlar*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1996). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- _____ (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'in Dil Hususiyetleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Harmanda, S. (2023). *Memlük-Kıpçak sahası ile Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinin tarihi karşılaştırmalı gramer ve sözlük denemesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.
- İlhan, N. (2009). *Türk dilinde çokluk*. İstanbul: Mânâs Yayınları.
- İlhan, N., & Kabadayı, C. (2017). *Türk dilinde olumsuzluk*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- İmer, K., Kocaman, A., & Özsoy, A.S. (2013). *Dilbilim sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- İnayet, A. (2008). Hanyu Wailaici Cidian'a göre Çinceye geçen Türkçe kelimeler üzerine. *Turkish Studies*, 3(1), 278-295.
- İnce, B. (2018). Yabancı dil öğretiminin temel ve genel ilkeleri. (Ed.: Durmuş, M., & Okur A.), *Yabancılar Türkçe öğretimi* (s.145-158). Ankara: Grafik Yayınları.
- Kafalı, M. (2011). Deşt-i Kıpçak ve Cuci ulusu. *Tarih Dergisi*, D (25), 179-188.
- Kamacı Gencer, D. (2018). Yüklemede görevli biçimbirimler. (Ed.:Boz, E.), *Türkiye Türkçesi II biçim bilgisi* (s.143-174). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçe'nin söz dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- _____ (2013a). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2013b). *Türkçe'nin dil bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____ (2017). *Türkçe'nin ses bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- _____ (2017). *Çağatayca el kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaca, H. (2021). Birleşik fiillerin tasnifi ve yapısında birleşik fiil olan birleşik fiiller. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), 258-266.
- Karadağ, F. (2015). *Tuvacada tasvir fiilleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Karahan, L. (2008). *Türkçe'de söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____ (2009, Mayıs). *Türkçede şahıs ve işaret zamirlerinin yönelme halindeki genişlemeler*. Sözel bildiri, Ahmet Yesevi Üniversitesi III. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Türkistan.

- Karamanoğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2017). *Kırgız Türkçesi grameri (ses ve şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaymaz, Z. (1996). *Bazı eski Anadolu Türkçesi metinlerinde “k” sesinin temsili*. Sözel bildiri, 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Ankara.
- _____ (1997). Türkiye Türkçesi ve ağızlarında renk bildiren kelimelerin kullanılışı ve sistematığı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 251-341.
- _____ (2002). Türklerde sayı sistemleri üzerine. *Türkler Ansiklopedisi*, 3, (Ed.: Güzel, H.C., Çiçek, K. & Koca, S.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 419-426.
- _____ (2013). İbni Mühennâ Lügati’ndeki Bazı Kelimeler Hakkında. *Altaistics and Turkology*, 3, 6-27.
- _____ (2015). Ebu hayyan ve etimolojileri. (Ed.: Gül, B), *Alkış bitiği, Kemal Eraslan armağanı* (s.115-124). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- _____ (2019, Ekim). Kitâbu’l -İdrâk örneğinde eşseslilik ve eşyazınlılıktan doğan sorunlar üzerine. Sözel Bildiri, XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, Samsun.
- _____ (2019, Ekim). Bazı tarihi metinlerdeki çift hareke ve harfle yazma geleneği üzerine bir değerlendirme. Sözel bildiri, Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu, Ankara.
- Kaymaz, Z., & Mohammad, R. (2016). Et-tuhfeü’z-zekiyye fi’l-lügati’t-Turkiyye hakkında bazı çalışmalar. *Türkbilig*, 32, 1-20.
- Kaymaz, Z., & Bulut, A. (2022, Ekim). *Et-tuhfeü’z-zekiyye fi’l-lügati’t-Turkiyye’de deyimler*. Sözel bildiri, 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Alanya.
- Kerimoğlu, C. (2008). Türkiye Türkçesi gramerciliğinde çokluk ve istek kategorileri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 140-155.
- _____ (2011). *Kiplik incelemeleri ve türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- _____ (2014). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin karşılaştırmalı söz dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2014). Türkiye Türkçesi gramerindeki düzensizlikler ve eş zamanlı gramer yazımı. *Dil araştırmaları*, 14, 75-96.

- _____ (2021). *Kiplik ve kip*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Kıldıroğlu, M. (2013). *Kırgızlar ve Kıpçaklar IX. asrın ikinci yarısından XVI. asra kadar Kırgızlar ve Kıpçakların etno-siyasî ilişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kirişcioğlu, M.F. (2015). Türkçede fiilden isim yapma eki-p. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 17, 7-17.
- Khairullah, H. L. (2015). Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-luğati't-Türkiyye çeviri-fiil incelemesi, (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Kocaoğlu, T. (2003). Tarihi Türk lehçeleri metinlerinin transkripsiyonlanmasında kapalı e/i meselesi. *Türk Kültürü*, 483-484, 266-281.
- Kocasavaş, Y. (2004). *Türkçede şahıs zamirleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, M. (2012). Eski Anadolu Türkçesinde /duk/ ekli geçmiş zaman çekimi. *Türkbilig*, 23, 11-18.
- Kononov, A.N. (2015). Kıpçak, Kuman, Kumuk kavim adlarının etimolojisi üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (10). 518-526.
- Koprman, K.Z. (1992). Mısır Memlûkleri. (Ed.: Güzel, H.C., Çiçek, K. & Koca, S.), *Türkler ansiklopedisi* (s.166-216). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1996). Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden <,-madın<-medin zarf-fiil (gerundium) ekinin yapısı üzerine. *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, Ankara
- _____ (2005). Batı Anadolu ağızlarında aslî vokal uzunlukları hakkında. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1, 197-203.
- Korkmaz, Z. (2005). *Türk dili üzerine araştırmalar. I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2005). *Türk dili üzerine araştırmalar. II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2007). *Grammer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2011). *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2023). *Türk dili üzerine araştırmalar III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Köksal, N. (2023). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde sıfat-fiiller*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Kumekov, B. (2002). Kimekler. (Ed.: Güzel, H.C., Çiçek, K. & Koca, S.), *Türkler ansiklopedisi* (s.1360-1390). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kurat, A.N. (1972). *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Kurt Öteleş, Y.T. (2023). *Tarihi Kıpçak Türkçesinden çağdaş kıpçak lehçelerine isimler*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Kuş, B. (2018). *Tarihi Türk lehçelerinde tasvir fiilleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Lajos, L. (1942). Türkçede uzun vokaller. *Türkiyat Mecmuası*, 7, 82-94.
- Li, Y.S. (2022). *Türk dillerinde son takılar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Malkoç, M. (2022). Türkçede birleşik isim tipleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 23-31.
- Mohammed, R. (2016). -(I) p/-(y) I p tlar ekinin farklı bir işlevi üzerine bir inceleme. *TEKE Dergisi* 3(4), 1603-1610.
- _____ (2019). Memlük Kıpçak Türkçesinde -duk eki üzerine bir inceleme. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(93), 203-209.
- _____ (2021). *Memlük Türkçesinde ekler ve işlevleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nazlı, M. (2012). *El-kavaninü'l-küllîye li-zabtî'l-lügati't-Turkiyye'de fiillerin incelenmesi ve eski anadolu türkçesiyle kıyaslanması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Negiş, Z. (2015). *Memlük Kıpçakçasında filimsiler*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Nizam, O. (2022). *Asıl memlük Kıpçak Türkçesinin söz dizimi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Nurmuhammedov, A. (2003) Kaşgarlı Mahmut'un Divanında uzun ünlülerin gösterilişi. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 51(2003/2), 128-138.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2003). *Türk mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Öner, M. (1996). *-matı / -meti gerundiyumu hakkında*. Sözel bildiri, 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Ankara.
- _____ (2013). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2015). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2023). Türkoloji öğretimi ve tarihî gramer. Sovershenstvovanie metodiki obuçeniya yazıkam: ploşadka obmena progressivnoy praktikoy: Materialı VII Mejdunarodnogo naučno-metodiçeskogo onlayn-seminara (Kazan', 20 Fevralya 2023 g.) Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, 402-408.
- Önler, Z. (2012, Eylül). *Türkiye Türkçesinde ünlü uzunluklarının izleri*. Sözel bildiri, VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara.
- Özçam, Ç. (1997). Türkiye Türkçesi ile ilgili gramer çalışmaları -bibliyografya denemesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 110, 121-163.
- Özçamkan, M. (2020). *Tarihi Kıpçak Türkçesi kavram alanı sözlüğü denemesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Özdemir, M. (2011). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde edatlar*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Özek, F. (2014). *Tarihi Türk lehçelerinde ünlüler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özkan, N. (2021). Gagavuzlara Türkiye Türkçesi öğretimi. *Erciyes Akademi Dergisi, Özel Sayı*, 837-854.
- Özmen, M. (2003). Gerek gerekme ve gereklilik çekimi. (Ed.: Ata, A., & Ölmez, M.), *Mustafa Canpolat Armağanı* (s.177-193). Ankara: Şafak Matbaası.
- _____ (2012). Türkçede değil kelimesi ve kullanımları. *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, 29, 312-368.
- _____ (2013). Türkçenin sözdizimi, Adana: Karahan Kitabevi.
- _____ (2014). *Türkçede -ken zarf-fiili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyar, B. (2021). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde deyimler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.

- Paçacıoğlu, B. (2011). +sıra- / +sire- ekinin morfolojik yapısı ve işlevleri üzerine. *TÜBAR Dergisi*, XXX, 311-317.
- Poyraz, E. (2021). *Tarihi Kıpçak Türkçesinde yapım ekleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Pritsak, O. (1988). *Kıpçakça* (Çev. Akalın, M). Ankara: Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Prochazka-Eisl, G. (2011, Mayıs). *Viyana üniversitesinde Türkçe öğretimi dün-bugün-yarın*. Sözel bildiri, Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Ankara.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur morphologie der Türkischen sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia.
- _____ (1969). *Versuch eines ethmolischen wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Röhsborn, K. (2004). Eski Türkçede diyalektikleri belirleyen bir ses değişimi üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, 14, 133-139.
- Rüstemova, E. (2014). *Kıpçak Türkçesinden Kırım Tatarcasına anlam değişimleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Salan, E. (2023). Eski Anadolu Türkçesinde sadece ıssı “sıcak” mı vardı? *Asya Studies-Academic Social Studies*, 7, 93-102.
- Salan, M. (2010). *Et-tuhfetü’z-zekiyye fi’l-lügati’t-Turkiyye’de fiil*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Serebrennikov, B.A., & Gadjeva, N.Z. (2011). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihî grameri* (Çev. Hacıyev, T. & Öner, M.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sırtı, E. (2019). *Kıpçak lehçelerinde kök fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Steingass, F. (1882). *English-Arabic Dictionary*. London: W.H. Allen & CO., 13 Waterloo Place, Pall Mall S.W
- _____ (1998). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut: Librarie du Liban Publishers Sal.
- Şahin, İ. (2015). Türk dilinde renk adı +mAn sistemi ve (mAn) ekinin kökenine dair. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 45-68.

- Şçerbak, A.M. (1989). Türkçe morfolojisi tarihini inceleme meselesine dair. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 37, 317-321.
- Şemseddin Sami, (1989). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şerimbekov, N. (2009). *Kıpçak Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasında bir karşılaştırma denemesi*. (Yayımlanmamış, yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Tahir Kenân, (2004). *Kavâid-i lisân-ı türkî*, (Haz. Karahan L. & Gürsoy, Ü.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tan, A. (2018). *Kırgız Türkçesi: (Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi karşılaştırmalı)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tan, A. (2010). *Kırgız Türkçesinde tasvir fiilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taş, Y. (2017). *Kıpçak Türkçesinde askerlikle ilgili söz varlığı*. (Yayımlanmamış, yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Tekin, Ş. (2015). *İştikakçının köşesi Türk dilinde kelimelerin ve eklerin hayatı üzerine denemeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi.
- _____ (1997). *Türkoloji eleştirileri*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- _____ (2003). *Orhon türkçesi grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- _____ (2013). *Makaleler 1 Altayistik*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2013). *Makaleler 3 çağdaş Türk dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Temel, D. (2020). *Memlük Kıpçak Türkçesindeki sağlık ile ilgili söz varlığı ve Kazakçadaki durumu üzerine bir inceleme*. (Yayımlanmamış, yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Temir, A. (1945). *Uygurca kalıtı ve Altay dillerindeki ka- zamiri hakkında*. Sözel bildiri, V. Türk Dil Kurultayı, İstanbul.
- Thomsen, V. (2011). *Orhon yazıtları araştırmaları* (Çev. Köken, V.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı. I*, İstanbul: Simurg Kitapçılık, Yayıncılık ve Dağıtım Ltd. Şti.

- _____ (2009). *Tarihi ve etimolojik türkiye türkçesi lugatı. II*, İstanbul: Simurg Kitapçılık, Yayıncılık ve Dağıtım Ltd. Şti.
- Tiken, K. (2020). *Eski Türkiye Türkçesinde edatlar, bağlaçlar, ünlemler ve zarf-fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Timur Ağildere, S. (2010). XVIII. Yüzyıl Avrupa'sında yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin önemi: Osmanlı imparatorluğu'nda İstanbul Fransız dil oğlanları okulu (1669-1873). *Turkish Studies* 5(3), 693-704.
- Timurtaş, F.K. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Tokyürek, H. (2005). *Eski Türkçede (VIII. yy-XII. yy.) yardımcı fiiller*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Topal, E. (2012). Türkçede ek fiil (i-) üzerine düşünceler. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20(2), 649-654.
- Topaloğlu, A., & Gürlek, M. (2016). *Türkçe'de fiiller ve çatıları*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Toparlı, R., Çöğenli, M.S., & Yanık, N.H. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Turkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Torun, Y. (2009). Derleme Sözlüğü ve Türkçe Sözlük'te madde başı olarak kişi adlarının kullanımları üzerine. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/16, 377-386.
- _____ (2013). *Türkçe'de gelecek zaman ve kiplik özellikleri*. Adana: Karahan Yayınları.
- Tuna, O. N. (1960). Köktürk yazılı belgelerinde ve Uygurcada uzun vokaller. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 8, 213-282.
- Turan, F. (2005). Risâle-i zebân ve Anadolu' da Türk gramerciliğinin kuruluşu üzerine. *İlmî Araştırmalar*, 19, 141-148.
- Turan, S. (2006). *Kıpçak Türkçesinde kelime yapımı ve çekimi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Turgunbayev, C. (2004). *Kırgız Türkçesinde sıfat-fiil ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, V. (2006). İsimden fiil yapan -al / -el-; -l- ve -ar- / -er-; -r- eklerinin kökeni. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 21, 183-191.
- Türkyılmaz, F. (1999). *Tasarlama kiplerin işlevleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Uğurlu, M. (1994). Gerundialsätze im Mamluktürkischen, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Usta, H. İ. (2000). Türkiye Türkçesinde kelime grupları ile ilgili bir sınıflandırma. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 579, 209-216.
- _____ (2007, Ağustos). *Kelime gruplarını nasıl tasnif edelim?* Sözel bildiri, İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, İstanbul.
- Uydu Yücel, M. (2002). Kıpçaklar. *İslam Ansiklopedisi*, c. 25, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 420-421.
- Uygur, S. (2007). -(y)ısar gelecek zaman ekinin yapısı üzerine. *Turkish Studeies*, 2(4), 1193-1196.
- Uysal, B. (2020). Soru. (Ed.: Boz, E.), *Türkçede Dilbilgisel Ulamlar* (s.183-212). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Üstünoğlu, K. (2012). Türkiye Türkçesi ad işletimi (biçim bilgisi). Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Vural, H., & Böler, T. (2015). *Ses ve şekil bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des altuigurischen*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yalçın, S. K. (2013). *Çağdaş Türk lehçelerinde ünlüler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2010). Birincil uzun ünlülerin Oğuz grubu Türk lehçelerindeki ses bilgisi görünüşleri ve bu ünlülerle ilgili ses olayları. *Turkish Studies*, 5(1), 640-686.
- Yalçın, S. K. & Özeren, M. (2023). Azerbaycan ağızlarında uzun ünlülerden kaynaklanan seslik izler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(2), 617-624.
- Yalvar, Y. (2018, Nisan). *Kıpçak Türklerinin kökenlerine dair bazı değerlendirmeler*. Sözel bildiri, Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu, İstanbul.
- Yalvar, C. (2018). *The origin of the Kipchak Turks and early historical periods*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.

- Yaşar, A. (1996). *Arapça'nın temel kuralları*. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- Yavuzarslan, P. (2005, Kasım). *Türk dilinde kişi eklerinin tarihsel gelişimi ve değişim*. Sözel bildiri, 38. ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies).
- Yıldırım, K.D. (2020). *Memlük Kıpçak Türkçesi söz varlığı incelemesi: mutfak ve yemek kültürüne ait isimler*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- Yılmaz, D. (2019). *Türkiye Türkçesinde eylemsi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz Ceylan, E. (1991). Ana Türkçede kapalı e ünlüsü. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1991, 151-165.
- Yudahin, K. (2011). *Kırgız sözlüğü* (Çev. Taymas, A). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zhamalihan, K. (2016). *Kıpçakçanın söz varlığı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi.
- <https://www.turkceogretimi.com/dil-uezerine/swadesh-kelimeleri-listesi-ingilizce-turkce> (28/12/2023, 18:31)

EKLER

Ek 1. Etik Beyan

Ege Ünv. Evrak Tarih ve Sayısı: 28.09.2023-E.1479807

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Hukuk Müşavirliği
Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu

Sayı : E-85553214-050.06.04-1479807

Konu : Etik Kurul Başvuru Sonucu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

- İlgi : a) 22.09.2023 tarihli ve 1465754 sayılı yazı.
b) 15.09.2023 tarihli ve 1457943 sayılı yazı.
c) 15.09.2023 tarihli ve 1457776 sayılı yazı.
ç) 12.09.2023 tarihli ve 1450435 sayılı yazı.
d) 08.09.2023 tarihli ve 1446037 sayılı yazı.
e) 07.09.2023 tarihli ve 1443303 sayılı yazı.
f) 01.09.2023 tarihli ve 1433539 sayılı yazı.
g) 22.08.2023 tarihli ve 1419659 sayılı yazı.
ğ) 15.08.2023 tarihli ve 1407903 sayılı yazı.

İlgi yazılarınız ile yapılan başvurular üzerine, Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi uyarınca Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 27/09/2023 tarihli toplantısında alınan kararlar ilişiktir.

Etik Kurul izni olumlu çıkan araştırmalar kapsamında yapılacak anketlerin, anketin yapılacağı kurumdan izin alındıktan sonra uygulanmaya başlanması, alınan izin belgesinin bir örneğinin tarafımıza gönderilmesi hususunda bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Mehmet ERSAN
Kurul Başkanı

Ek: Karar Belgesi (9 Adet)

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu : BS4YP8CZC4

Belge Takip Adresi : <https://www.turkiye.gov.tr/ege-universitesi-ebys>

Adres: Ege Üniversitesi Rektörlüğü Hukuk Müşavirliği Gençlik Cad. No: 12 35040 Bornova/İzmir

Bilgi için: Selda TEMİZTEPEDUMAN

Telefon: +90 (232) 311 21 62 Faks: +90 (232) 311 21 69

Unvanı: Birim Evrak Sorumlusu

e-Posta: hukukisl@mail.ege.edu.tr Web: www.ege.edu.tr

Tel No: 02323113541

Kep Adresi: egeuniversitesi@egeuniversitesi.hs03.kep.tr

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

**EGE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER
BİLİMSEL ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİĞİ KURULU
KARAR BELGESİ**

Ek-9

YÜRÜTÜCÜNÜN ADI SOYADI / KURUMU	Prof. Dr. Zeki KAYMAZ / Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü	
DANIŞMANIN ADI SOYADI / KURUMU	-	
DİĞER ARAŞTIRMACILAR	Adem BULUT / Sosyal Bilimler Enstitüsü	
ARAŞTIRMANIN TÜRÜ	☐ Yüksek Lisans Tezi ☒ Doktora Tezi ☐ Özgün Araştırma	
ARAŞTIRMANIN BAŞLIĞI	Arap Gramercilerin Gözünden Memlük - Kıpçak Türkçesi Grameri	
BİLİRKİŞİ GÖRÜŞÜ	Yok	
KARARIN ALINDIĞI TOPLANTI TARİHİ	27/09/2023	
TOPLANTI / KARAR SAYISI	10 / 07	PROTOKOL NO: 2117
KARAR	Araştırma, OYBİRLİĞİ ile etik açıdan uygun bulunmuştur.	

Prof. Dr. Mehmet ERSAN
Kurul Başkanı
(Toplantıda Bulunmadı.)

Prof. Dr. Hülya YILMAZ
Kurul Başkan Yardımcısı
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)

Prof. Dr. Fazlı GÖKÇEK
Kurul Üyesi
(Toplantıda Bulunmadı.)

Prof. Dr. Sonia AMADO
Kurul Üyesi
(Toplantıda Bulunmadı.)

Prof. Dr. Mustafa MUTLUER
Kurul Üyesi
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)

Prof. Dr. Aydanur GACENER ATIŞ
Kurul Üyesi
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)

Prof. Dr. Nadim MACİT
Kurul Üyesi
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)

Bu belge,güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Ek 2. Tez Anketi

LÜTFEN BU DÖKÜMANI DİKKATLİCE OKUMAK İÇİN ZAMAN AYIRINIZ

Sizi Prof. Dr. Zeki KAYMAZ danışmanlığında Ege Üniversitesi, Sosyal Bil. Ens. Türk Dünyası Arş Ens. tarafından yürütülen “**ARAP GRAMERCİLERİN GÖZÜNDEN MEMLÛK- KIPÇAK TÜRKÇESİ GRAMERİ**” başlıklı araştırmaya davet ediyoruz. Bu araştırmaya katılıp katılmama kararını vermeden önce, araştırmanın neden ve nasıl yapılacağını bilmeniz gerekmektedir. Bu nedenle bu formun okunup anlaşılması büyük önem taşımaktadır. Eğer anlayamadığınız ve sizin için açık olmayan şeyler varsa, ya da daha fazla bilgi isterseniz bize sorunuz.

Bu çalışmaya katılmak tamamen gönüllülük esasına dayanmaktadır. Çalışmaya katılmama veya katıldıktan sonra herhangi bir anda çalışmadan çıkma hakkında sahipsiniz. Çalışmayı yanıtlamanız, araştırmaya katılım için onam verdiğiniz biçiminde yorumlanacaktır. Size verilen formlardaki soruları yanıtlarken kimsenin baskısı veya telkini altında olmayın. Bu formlardan elde edilecek kişisel bilgiler tamamen gizli tutulacak ve yalnızca araştırma amacı ile kullanılacaktır.

Nerelisiniz:

Eğitim Durumunuz: Lisans/Üniversite Mezunu () Yüksek Lisans ()
Doktora ()

Son bitirmiş olduğunuz eğitim derecesini Türkiye’deki bir üniversitede mi aldınız? (Cevabınız “Evet” ise lütfen üniversitenin ve okumuş olduğunuz bölümün adını yazınız): Evet () Hayır ()

.....
.....
.....

Türkçe yeterlilik sertifikanız var mı? (Cevabınız “Evet” ise gitmiş olduğunuz TÖMER’in ismini ve dil yeterlilik seviyenizi belirtin.): Evet () Hayır ()

.....
.....
.....

Açıklama: Aşağıdaki anket soruları, Türk dili hakkında Arap bilginler tarafından yazılmış üç farklı eserden alınan metin parçalarını içermektedir. Sizden talep edilen şey ise öğrenmiş olduğunuz Türk dili hakkındaki bilgiler doğrultusunda verilen metinleri okuyarak metinlerden anladıklarınızı sorulan sorular doğrultusunda cevaplamanızdır. Lütfen, soruların ardından bırakılan boş sayfada ise üç metinden hangisinin öğrenmiş olduğunuz bilgilerle uyduğuna ya da bunlara yakın olduğunu değerlendiriniz.

1. Aşağıda üç farklı metinden Türkçedeki alfabede yer alan harfler ile ilgili bilgi verilmiştir, lütfen bu metinleri okuyarak hangisinin daha anlaşılır ve öğrendiklerinize yakın olduğunu belirtiniz.

A) *bu dildeki sözlük harfleri 23 tanedir bunlar hemze, halis be, karışık be, te, halis cim, karışık cim, dal, ra, ha, zey, sin, şin, sad, ta, gayn, kaf, fe, halis kef, bedevi kef, lam, mim, halis nun, nunu hayşumiyye, vav ve ye harfi bazı kelimelerde bu harflerin dışında başka harfler bulunduğunda bilin ki bu kelime Türkçe değildir başka bir dilden bu dile nakledilmiştir örneğin ahşam faraman firışteler ve gülaf kelime mânâlı bir sözden oluşup üç kısımdır isim fiil ve harf isim isim tek ikil üç dört ve beş harften oluşur tek seslilerden oluşanlar ya ötre ye fetha ya da kesre ile harekelendirilir bunun örneği şu ve ya ve çi bu harflerden sonra gelen harfler sadece uzatma olup kelimenin aslından değildir ve bütün med ve lin harfleri elif vav ye bu dilde asıldan değildir sadece hareke tam çıksın diye verilir*

B) *Allah'a itimat ederek şöyle derim Kıpçak dilinde üzerine ittifak edilen 23 harf vardır bunlardan 19 tanesi asıl harflerdir ki bu harfler elif be te cim ra zey sin şad ta ayn kaf kef lam mim nun güzel he vav ya ve dört tanesi tekrar edilmiş olup bunlar fe ile karışık be şin ile karışık cim gunneli kef ve çıkış yeri boğazın sonundan burnun başına kadar olan genizden gelen nun*

C) *bu dilin söyleyişte 28 sekiz harfi vardır ve yazıda ise 21 harfi vardır yazıdaki harfler ise hemze halis be fe ile karışmış be ve te ve halis cim ve şin ile karışmış cim ve ha ve noktasız dal ve ra ve halis zey ve sad ile karışık zey ve sin ve sad ve dad ve ta ve ayn ev gayn arsındaki ayn ve kaf ve halis kef ve gayn ve halis kaf ile gayn arasındaki kaf ve bedevi kef halis lam ve kalın lam ve mim ve halis nun ve genizden gelen geniz nunu ve vav ve ya tenbih bu dilde peltek se ve halis ha ve zal za fe ve halis he sesleri yoktur halis*

he sesi ha ile karışık söylenir ve eğer bu altı harfi söyleyen birini görürsen bil ki ya fasih Türkçe konuşmuyordur ya da Türklerden değildir

.....
.....
.....
.....
.....
.....

2) Aşağıda “+lAr” çokluk eki için verilmiş bilgileri her bir metin için ayrı ayrı değerlendirerek neler anladığınızı açıklayınız.

A) çokluk bölümü işareti +lAr’dır tesniye ve çoğul alametidir ve kıllar denir iki tane için de delalet eder ama illa ki iki şeyi kastedeceksen buna delalet eden sayıyı getirmen gerekiyor bu da sayılarda zikredilecek bu ek failin çoğul olduğunu delalet etmek için fiille de birlikte gelebilir müfret ismin çoğulu atlar ve çoğul ismin çoğulu atlar anlamında yulkılar

.....
.....
.....
.....

B) çokluk bölümü zamir dışındakilerdeki eki +lAr’dır şöyle denir kıçiler ve épçiler ve atlar dişil ve eril aynıdır değişmez ve tesniye yani ikil ise sayıyla olur örneğin ikki kıçi ve ikki épçi ve ikki at bunun üzerine kıyas yap zamirlerin çoğulunda ise şöyle denir birinci çoğul biz ikinci çoğul siz ve nız tembih soru zamiri kim +lAr ile çoğul yapılabilir örneğin kimler ve aynı şekilde ně soru edatı da çoğul yapılabilir örneğin neler ve němë ve nēsñë aynı şekilde çoğul yapılır ve şöyle denir němëler ve nēsñëler

.....
.....
.....
.....

C) üçüncü çoğul şahıs için olursa bunun kuralı ise şimdiki zaman ekinin üzerine isim çokluk eki olan +lAr ekini eklersin örneğin giderler gelirler alacaklar anlamında keterler kelirler algaylar

.....
.....
.....
.....

3) Aşağıdaki Türkçe kelimelerin karşısına yazılmış Arapça kelimelerin anlamlarını yazınız.

A) etmek: ال خبز =

it: الكلب و ادفع مشترك =

ç ton: السروال اي ثوب جواني وهو مركب من اج جواني و طن ثوب =

B) ötmek: خبز=

kurğuşın: رصاص =

övlendirdi: زوج =

C) uzun: العريض =

bışuk: النصف و بعضهم يقول يارم =

şaymak: العدد و الامر منه صاي =

4) Lütfen yukarıda okumuş olduğunuz metinleri kısaca Türk dilini anlatmaları bakımından değerlendirin.

A Metni:

B Metni:

C Metni:

TEŞEKKÜR

Öncelikle bugün aramızda olmayan annem Meryem BULUT ve babam Şeyhmus BULUT'a hayatta var oldukları sürece boyunca hep bana destek oldukları ve doğru olduğunu düşündükleri bütün iyi, güzel şeyleri bana aktardıkları ve benim bugünlere gelmemi sağladıkları için teşekkür etmek istiyorum.

Daha sonra emekli olduğu süre zarfına kadar gerek derslerde gerekse tez izleme komitemde bana yardımcı olan Sayın Hocam Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN'e, tez yeterlilik sınavında tanıştığım ve tanışmaktan büyük onur duyduğum Sayın Hocam Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU'ya, tez izleme sürecinde bana yol gösteren Sayın Hocam Prof. Dr. Mustafa ÖNER'e, akademik anlamda aynı soydan geldiğimiz için ağabeyim olarak gördüğüm Dr. Ragıp MUHAMMED'e, sadece kızımızın başarılı terapisti olarak kalmayıp her anlamda hem ailece hepimize hem de özelde bana tezimi yazma konusunda moral veren Fizyoterapist Evliya OĞUZ'a, aradan yıllar geçmiş olsa da hâlâ bana yol gösteren hem ağabeyim hem dostum hem de ilk yüksek lisans danışmanım Sayın Hocam Doç. Dr. Metin DEMİRCİ'ye ve her zaman söylediğim gibi öğrenmeyi eğlenceli hâle getiren akademiye sevdiren ve sadece akademik anlamda değil de bundan da öte annem olarak gördüğüm Sayın Hocam Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK'e, tez boyunca yardımlarını gördüğüm sevgili öğrencim Cafer EBUALİ'ye, anketler konusunda gösterdiği hassasiyet ve yaptığı yardımlar için Çukurova Üniversitesinden hem meslektaşım hem de arkadaşım Öğr. Gör. Dr. Ersu ÇIRAK'a, imlâ konusunda yardımlarını gördüğüm dostlarım Dr. Öğr. Üyesi Bülent SAYAK ve Arş. Gör. Kadirhan ÖZDEMİR'e ve gerek ders döneminde gerekse tezin savunma aşamasında birçok yardımını gördüğümüz sayın Hocam Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN'e teşekkür etmeyi ahlâkî bir ödev olarak görmekteyim.

Son olarak bu sürece birlikte başladığım ancak emekliliği dolayısıyla ayrılmak durumunda kalan fakat hiçbir zaman kopamadığım ve kaybettiğim babamdan sonra bana sadece akademik bir danışman değil aynı zamanda da bir baba olan ve günün herhangi bir saatinde sorularıma bıkmadan cevap veren, akademik anlamdaki konuşmalarını saatlerce zevkle dinlediğim, sorduğum her sorunun delilli açıklamasını yaparak hem beni aydınlatan hem de mutlu eden Sayın Hocam Prof. Dr. Zeki KAYMAZ'a, kaderin hep bizi peşi sıra götürdüğü ama en sonunda orta noktada birleştirdiği ve her şeyde yanımda olup

her zorluğu bir şekilde aşacağımıza beni inandıran, sevgisini her anlamda hissettiğim ve minik kızımızı dünyaya getirip hayatımızı güzelleştiren biricik güzel eşim Dr. Öğr. Üyesi Nurcan BULUT'a ve de hayatımın belki de en acı, en zor zamanında dünyaya gelerek kendi doğumuyla birlikte benim de yeniden doğmamı sağlayan, ilk bakışmamızdan itibaren tarifsiz bir derinlikle birbirimize bağlandığımız, tez sürecindeyse boynuma sarılıp sırtıma vurarak sanki bana inandığını gösterirmişçesine davranan, eşimle birlikte sığınabildiğimiz mutluluğun ve huzurun adası olan kızım Ada'ma teşekkür ediyorum.

ÖZ GEÇMİŞ

Lisans öğrenimimi, Kars'ta bulunan Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde 2013 yılında tamamladım.

İlk yüksek lisans eğitimime 2014 yılında Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında başlamış olmama rağmen yüksek lisansa başladığım bahar yarıyılıının sonunda Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalına araştırma görevlisi olarak atanmam dolayısıyla burada tamamlamış bulunmaktayım. “*Hamzanâme 12. cilt gramer-transkripsiyonlu metin-sözlük-kişi adları/ yer adları indeksi*” isimli yüksek lisans tezim, 2016 yılının Mart ayındaki tez savunmasında başarılı bulunarak kabul edilmiştir.

2015 yılının sonunda Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne “ÖYP” kapsamında araştırma görevlisi olarak atandığımda ilk yüksek lisans eğitimimin ardından yeniden bir yüksek lisans eğitimi yapmak adına Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne 33. madde kapsamında görevlendirildim. Bu süre zarfında Erasmus+ Staj Hareketliliği altında Polonya, Poznan'daki Adam Mickiewicz Üniversitesinde bulunan Türk Dili ve Edebiyatı ile Balkan Dilleri ve Araştırmaları Bölümlerinde farklı dönemlerde toplam 1 eğitim-öğretim yılı boyunca Türk dili ile ilgili dersler vermiş bulunmaktayım. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde başladığım ikinci eğitimimi, Mart 2019 yılında “*Kitābu'l İdrāk Li-Lisāni'l Etrāk'te İsimler- Divānu Lügati't Türk ve Kıpçak Sözlükleriyle Karşılaştırma-*” isimli yüksek lisans teziyle tamamladım.

Hâlen Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde görev yapmaktayım.

Evli ve bir kız çocuğu babasıyım.